

Зміст

На пошану Володимира Даниловича Барана

Кононенко П. П. Поклик душі – відродження історичної правди.....	6
Фігурний Ю. С., Ярошинський О. Б. Володимир Баран – видатний український учений (до 80-річчя з дня народження).....	12
Лебедєва О. В. Концепція етногенезу українців у монографії В.Д. Барана і Я.В. Барана “походження українського народу”.....	45

Україна – історія

Баран В. Д. Слов’янське поселення середини I тис. н. е. у с. Теремці – перехідна пам’ятка від черняхівської до празько-корчацької культури.....	50
Козак Д. Н. Українське Подністров’я в першій половині I тис. н.е.	70
Пачкова С. П. Про витоки формування поховального обряду зарубинецької культури Середнього Подніпров’я.....	91
Терпиловський Р. В. Нові пам’ятки римського періоду у Верхньому Посуллі.....	107
Петраускас О. В. Нові матеріали київської культури з багатшарового поселення поблизу с. Ходосівка (за результатами розкопок 2003 р.)....	114
Магомедов Б. В. Фракійці і слов’яни в західних регіонах черняхівської культури.....	126
Рудич Т. О. Населення черняхівської культури України. Можливості етнічних реконструкцій на матеріалах антропології.....	133
Абашина Н. С. Комплекси празько-корчацької культури поселення Обухів II.....	148
Скиба А. В. Контактна зона та умови етнічного сусідства між слов’янською та кочовою людністю у VI–VII ст.	156
Вакуленко Л. В. Поселення слов’ян VII ст. у с. Волосів на Верхньому Пруті.....	169
Горбаненко С. А. Природничі методи у вивченні сільського господарства слов’ян.....	177
Ліхтер Ю. А., Гопкало О. В. Скляний посуд з поселення Теремці.....	188
Башкатов Ю. Ю. Типологія жител слов’янської лінії розвитку (за матеріалами I-V ст. н.е.).....	196
Готун І. А., Квітницький М.В., Петраускас А. В. Культурна спадщина с. Стайки: історія та перспективи пізнання.....	204

Залізняк Л. Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів.....	223
Ятченко В. Ф. Археологія й етнографія у вивченні давньої історії України: вороги, сусіди, союзники чи все-таки ланки єдиного процесу пізнання?	242
Мостяєв О. І. Українська етнічна територія та її зміна протягом історичного часу.....	249
Конча С. В. “Лензяни” в контексті Київської Русі.....	256
Шостак М. В. Концепція формування Київської Русі в праці Омеляна Прицака «Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім саг)».....	270
Бевз Т. А. Українська революція через призму чотирьох Універсалів.....	275
Гай-Нижник П. П. Грошова одиниця УНР, як чинник державотворення та міжнародної політики України (до проблеми встановлення валютних курсів УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною у 1918 р.).....	285
Борисенко В. К. Геноцид-голодомор українців у 1932-1933 роках.....	295
Бевз Є. В. Національне відродження західного слов'янства в українській історіографії.....	315

Україна – мова

Радевич-Винницький Я. К. Хто «вигадав» українців та їхню мову? (З історії антиукраїнських стереотипів).....	324
Федотова О. О. До специфіки реалізації державної політики в сфері функціонування української мови на початку ХХ ст. (за матеріалами колишнього спецфонду Книжкової палати України).....	335
Панасюк Л. В. Українсько-російська двомовність у навчальних закладах освіти Заходу України в 90-х рр. ХХ ст. (за матеріалами статистики).....	343

Україна – культура, матеріальна і духовна

Карпенко С. Д. Семантика ритуалу обміну між людиною і тваринним світом в українській народній анімалістичній казці.....	354
Андрухів І. О., Бойчук В. М. Культурно-просвітницька та економічна діяльність Костя Левицького (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).....	366
Петровський О. М. Нормативні та організаційні засади становлення системи охорони пам'яток історії та культури в Польщі та її поширення на західноукраїнські землі (1919-1920 рр.).....	374
Гарбар Г. А. Туристсько-екскурсійна система Миколаївщини в 70-і – на початку 80-х років ХХ століття.....	382

Україна – філософія

Печеранський І. П. Гносеологічні дослідження П.В. Тихомирова.....392

Україна – ментальність, доля, історична місія

Крисаченко В. С. Український історичний наратив та його роль у формуванні національної ідентичності.....404

Недюха М. П. Громадянський націоналізм як засіб ідеологічного конституювання політичної відповідальності.....413

Федоренко О. А. Розвиток геополітичних ідей в українознавстві від найдавніших часів до першої половини ХХ століття.....428

Україна в міжнародних відносинах

Сацький П. В. Українсько-румунські прикордонні відносини наприкінці 1917 – у 1918 рр. і роль російсько-румунського договору 5-9 березня 1918 р. 441

Солдатенко В. Ф. Надзвичайна дипломатична місія УНР до Москви 1919 р. 450

Ковальчук Н. В. Чинники формування політики Європейського Союзу стосовно України.....473

Українці у світі

Саранча Г.В. Діяльність українських громадсько-політичних організацій на території Сполучених Штатів Америки.....481

Лебідь Ю. Ф. Роль преси в житті українців-іммігрантів Сполучених Штатів Америки.....496

Боднар В. Л., Боднар В. В. Роль, значення і проблеми відродження української культури в полікультурному просторі Придністров'я.....499

Відомості про авторів.....506

НА ПОШАНУ ВОЛОДИМИРА ДАНИЛОВИЧА БАРАНА

Кононенко П.П. (Київ)

ПОКЛИК ДУШІ – ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ

У статті висвітлюється життєвий та творчий шлях вченого-українознавця Володимира Барана. Автор переконаний, що українознавчі праці В.Д. Барана не тільки розкривають таємниці походження українського народу, а й допомагають нам осягнути цивілізаційний феномен українців у світовому часпросторі.

Кожна людина приходить у світ для здійснення трансцендентно визначеної їй історичної місії. Володимиру Даниловичу Барану доля визначила місію, окреслену ще великим нашим мислителем і пророком Тарасом Шевченком: прочитати нашу славу – історію глибоко і правдиво, серцем і розумом, та ще й не раз:

*Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Ту ю славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть...*

Розберіть совістю і честю, відповідальністю перед собою і перед грядущими поколіннями через призму досвіду віків –

*Та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? Яких батьків?
Коли? За що закуті?..*

Думаючи про основне:

Нащо нас мати привела?

Чи для добра, чи то для зла?

Нащо живем? Чого жадаєм?..

Яким буде зміст і стиль нашого життєтворення, який слід залишимо в світовому цивілізаційно-культурному процесі?!.

Той, хто поцікавився працею й творчістю Володимира Даниловича, без труднощів помітив: він почув голос і Поета, й своєї Долі: реально прочитати й відтворити історію свого народу в ретроспективі світової історії, щоб усвідомити не лише головні події та віх плину віків, а й їх причини та наслідки; з'єднати досвід минулого і сучасного в ім'я майбутнього. Саме так, бо хто не засвоє уроків пережитого, той приречений йти в майбутнє незрячим і не розумним, неспроможним здійснювати свою волю, робити життєвою свою мрію. «Коли б ви вчилися так, як треба, то й мудрость би була своя!» – наголошував Т. Шевченко. Але коли Володимир Данилович прийшов у світ, тоді робилося все, щоб українці не вчилися «так, як треба». Полеми бою за долю стала історія і як життєдіяльність, і як наука. Дивовижно, але ми, відзначивши 1500-річчя Києва – столиці нашої держави, починали вивчати історію народу і держави з ... IX ст. бо інакше золоту сторінку Київської великокняжої імперії не можна було прилаштувати до історії Росії. Яка, до речі, офіційно відзначала 800-ліття своєї столиці, чим визнала, що до XII ст. не було не тільки Російської, а й Московської держави. Однак політика і царської, і більшовицької імперії зобов'язувала розглядати псевдо історію «трьох братів в одній колісці», до того ж визначаючи одного із них – саме російського – «старшим»...

Українці залишалися без власної історії, лише як придаток (гілка) іншого народу. До того ж, не лише російського...

«Чільне місце у слов'янській археології, – наголошували в праці «Походження слов'ян» ще в 1991 р. В.Д. Баран і його співавтори, – посідає проблеми слов'янського етногенезу. Вона вбирає в себе питання походження слов'янського етносу, формування його території, розселення в Європі, визначення характеру матеріальної та духовної культур на різних етапах розвитку, рівня економіки.

Складність вирішення цих питань породжували і до цього часу породжує гостру дискусію серед вітчизняних та зарубіжних дослідників слов'янської історії...» Як бачимо, ще й тоді ставити питання українського етногенезу як окрему проблему було ризиковано.

Але талант, коли є воля, совість та ідеал автора, завжди знаходить вихід. У цитованій праці «Вступ» написаний В.Д. Бараном розпочинається так: «Останні десятиріччя відзначаються особливим поживленням археологічних досліджень на території України. Зростає масштабність польових робіт, вдосконалюється їх методика, на новий щабель піднімається теоретичне осмислення здобутих матеріалів». І автори ставлять за «мету в доступній формі висвітлити складні процеси, що передували формуванню східно-слов'янської культури VIII-X ст.»

Знову – VIII-X ст. Однак з принциповою різницею: тепер це завдання – «висвітлити складні процеси, що передували формуванню» означеної

історичної реальності! А це вже зовсім інший і предмет, і метод дослідження. І спосіб: на перший погляд – лише археологічний, а насправді – комплексний. Археологія постає складовою частиною і археографічного, й історіософського, лінгвістичного, культурологічного методів. Автори розгортають широко панорамне поле археологічних пошуків та здобутків і особливо важливо те, що в центрі досліджень закономірно опиняються українські старожитності. Коли хто хотів би повернути розмову на магістралі ідеологічній – йому довелося б змагатися не так з авторами, як з артефактами історії.

Цілком закономірно, що провідний археолог Національної академії наук України поєднав свою працю і в Науково-дослідному інституті українознавства. Очолював відділ етнології. І усе зауважимо, за умов, коли немало його колег ставилося до самого українознавства насторожено, а то й негативно.

Пояснити причину не складно: радянська методологія партійності і класовості науки настійливо орієнтувала на автономізацію наукових сфер. За цієї умови зовсім легко було оперувати датами, цифрами, подіями, іменами без вияснення їх зв'язку, повної сутності та причинової зумовленості. Тому було правилом: спочатку висувати ідею-висновок (звичай в дусі марксистсько-ленінського «єдино правильного учення»), а вже потім доводити різними способами її правильність.

Шлях до українознавства був для Володимира Даниловича запрограмований і його життям, і характером нового мислення.

Українознавство – це не просто система знань; це – синтез уроків (історичних, державно-політичних, соціально-економічних, етнонаціональних, міждержавних, культурно-мистецьких, релігійно-філософських, морально-етичних) досвіду віків, аналіз причин і характеру проблем сучасності; прогноз тенденцій і проектування шляхів майбутнього. Тому це наука інтелекту і моралі, мужності й честі, любові до прекрасного і ненависті до потворного. На цьому етапі – наука патріотизму.

Саме тим зумовлена потреба українознавчих досліджень – для пізнання України в найголовнішій парадигмі часу – самопізнання й самотворення в процесі історичного поступу України і світу. Віками народи Землі прагнуть пізнати свою онтологічну сутність, історичне призначення та шлях до мети. Питомою клітиною вселюдства у тому універсальному процесі є й світове українство (а це – понад 20 мільйонів у 84 країнах планети). Природно, що його життєвий шлях, вибір, характер, образ людини, суспільства, держави, мова, культура, ментальність, міжнародні зв'язки українців від самих першопочатків знайшли відображення і на скрижалях єгипетських папірусів, і в працях арабських, грецьких, візантійських, римських, центральноєвропейських, скандинавських істориків, політиків, діячів культури та вчених; у художніх творах митців від Індії до Європи, Австралії, Америки.

І відповідно до цього: розвивати українознавство – це священний обов'язок кожного, хто зацікавлений у пошуках істини й торжестві правди, у свідомості життєвої орієнтації, в реальності щастя та бажанні і вмінні досягти, вибороти його. Це – наука пошуку й утвердження гармонії: між

емоцію й рацію, інтелектом і серцем людини; між людиною і природою, людиною і сім'єю, родом, нацією; між правами й обов'язками особи; між нацією і вселюдством; гармонії людини з власним внутрішнім "Я". Тому це наука глибоких гуманістичних ідеалів, любові й життєтворчості. Це – наука чесних і благородних.

Саме цією наукою займався і займається все своє життя видатний український вчений, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, відомий археолог і етнолог, провідний науковий співробітник відділу української етнології – Володимир Данилович Баран.

Знаменно, що він належить до тих, хто стояв біля витоків створення в Київському університеті імені Тараса Шевченка українознавчого інституту, а відтак брав безпосередню участь у його трансформації в самостійну науково-дослідну та навчально-методичну установу Міністерства освіти і науки України, є незмінним членом ученої ради. Впродовж 10 років професор В.Баран плідно керував відділом етнології (1994-2003), був учасником усіх міжнародних та всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, конгресів та симпозіумів, які проводив Інститут, виступав на них з науковими доповідями; він регулярно публікується в журналі "Українознавство", в інститутському науковому збірнику, здійснює керівництво аспірантами та консулює докторантів, читає лекції на українознавчих семінарах. Він блискуче поєднує природній хист талановитого вченого, лектора і допитливого дослідника. Загалом перу вченого належить майже 330 наукових, науково-популярних праць, навчальних підручників та посібників. Серед них на особливу увагу заслуговують: «Давні слов'яни» (1998), «Походження українського народу» (2002), «Історичні витоки українського народу» (2005), «Етногенез українського народу» (2007), «Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу» (2007).

І тут знову повернемося до найсуттєвішого: з першопочатків – до його дитинства й родинної атмосфери любові до своєї землі, мови, культури, традицій народного життя та творчості, а згодом – до жаги пізнання їх, як і першопочатків історико-археологічної праці на засадах новочасної, дійсно наукової методології.

Цей шлях яскраво відбитий і в життєвій дорозі вченого-патріота. У цьому році Володимир Данилович відзначає понад 50 років його науково-педагогічної діяльності на ниві українознавства. Життєвий і творчий шлях вченого – і типовий для його ровесників, і ще більше особистісно оригінальний. Він народився 9 серпня 1927 р. у простій, але високодуховній родині галицьких селян на Західній Україні, а саме в селі Дем'янів Галицького району Станіславського воєводства (сучасна Івано-Франківщина). Ці землі тоді перебували в складі Другої Речі Посполитої (1918-1938). Його дитинство і шкільні роки співпали з усіма труднощами, породженими Другою світовою війною, повоєнним лихоліттям, насадженням у цьому краї тоталітарного режиму.

Закінчивши школу, сімнадцятирічний підліток подався до педагогічного училища в Рогатині. Після його закінчення в 1946 році він вступає на

історичний факультет Львівського державного педагогічного інституту (1946-1950). З 1950 починається відлік трудового стажу В.Д.Барана. З 1953 по 1967 рр. В.Д.Баран працює в Інституті суспільних наук Академії наук УРСР (м. Львів) науковим співробітником у відділі археології. У 1958 він захищає кандидатську дисертацію «Поселення першої половини I тис. н.е. біля с. Черепин, Львівської обл.»

З 1967 по 1969 рр. Володимир Баран викладає на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І.Франка, де обіймає посаду доцента кафедри історії УРСР.

А з 1969 р. В.Баран переїжджає до Києва, де починає працювати в Інституті археології. Так, з 1969 по 1977 рр., він був заступником директора з наукової роботи Інституту археології АН УРСР, а у 1972-1973 рр. виконував обов'язки його директора. У 1973 р. ювіляр захищає докторську дисертацію на тему «Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю». У 1974 р. В.Баран створює і очолює протягом 30 років відділ слов'янської археології.

З відновленням Української держави в житті В.Барана розпочинається новий період. Він розпочинає плідну працю по вивченню походження та витоків українського народу, працюючи у відділі етнології Інституту українознавства Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. Цілий ряд його творчих напрацювань були відображені в низці монографій. З 1994 по 2003 рр. Володимир Баран очолював відділ етнології, який під його керівництвом став одним з найкращих в інституті.

І цілком закономірно: Володимир Данилович прийшов не лише з досвідом наукового класичного археологознавця, а й з новим баченням науки і дійсності, а тим самим – з відкриттям шляху, мети і методу сучасної, прогностичної науки. Кращий доказ тому – десятки статей і праці «Історичні витoki українського народу» (Генеза, 2005) та «Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу» («Атлант ЮЕМСІ», 2007).

Знову виняткове багатство фактичного матеріалу – археологічного й історіософського, оперування даними досліджень вітчизняних і зарубіжних археологів; гідне поваги толерантне ставлення до поглядів попередників, навіть інакомислячих, – що відбиває титанічну роботу вченого по всій Україні і по всіх сферах професійних знань: дослідження найдавніших культур від Зарубинецької до Київської і пізніших; тисячі розкопок, їх аналіз і порівняльний синтез. Та знову особливу вагу становить метод, принципи дослідження, оцінки прогнозу.

Про це сам дослідник у праці «Історичні витoki українського народу» говорив: «У минулому столітті, зокрема після Другої світової війни відбулися значні зрушення в археологічних дослідженнях», зокрема – почалося «застосування природничо-математичних методів у вивченні матеріальної культури», що значно посилило її інформативні можливості, розширило межі археологічного пошуку. Але це тільки один чинник подальшого прогресу в науці. Прийшло усвідомлення, що етноісторичний процес «не можна звести до простого біологічного відтворення поколінь одного етносу». Істину можна добути на ґрунті системно-комплексного методу. Стало очевидним і те, що в історичному бутті всі «процеси суворо регламентовані, прив'язані до певних природничих та географічних зон і

визначені часово... Етноісторична схема розроблена лінгвістами, істориками-медієвістами, археологами, зведена до декількох ієрархічно-історичних етапів: індоєвропейці, або староевропейці, германо-балтослов'яни, праслов'яни, слов'яни, слов'янські народи»; зрештою – українці, – потребувала попередніх здобутків, але й нових підходів.

Нагадаємо: ще на початку 90-х років ХХ ст. Володимир Данилович прорвав схему однолінійного (а тим самим однозначного) підходу й дав розгляд концепції походження України-Руси від грецьких і римських істориків (Геродота, Птолемея, Плінія Старшого) до автора «Повісті минулих літ», а згодом Погодіна, Тойнбі, Удольфа до В. Седова («Древнерусская народность», 1999), виходячи з усвідомлення: необхідно творити сучасну науку «на новій методологічній основі».

І все те дозволило йому зробити воістину інноваційні висновки: 1. «слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільнотою»; 2. ніколи не існувало єдиного східнослов'янського племені (народу); 3. українці пройшли багатоміжовий самодостатній шлях як окремий суб'єкт історії, позначений незаперечними якостями харизми.

Є причинні, котрі досі намагаються оживити мертв'яків або вигаданих колосів, фальсифікуючи історію. Після праць В.Д. Барана історія ставала на реальний ґрунт.

Природно, що саме завдяки дослідженням таких професійних вчених як В.Д.Баран і українознавство стає справжньою інтегрованою та впорядкованою системою наукових знань про Україну і українців. Ми переконані, що й надалі потрібна кооперація й координація зусиль фахівців, науково-системний метод і вивчення, й аналізу, й інтерпретації. А для нас – розуміння: українознавство не претендує ні на замітника, ні на дублера історії, мовознавства, природознавства, культурології, філософії і психології, релігієзнавства, політології тощо. Воно – синтез та інтегратор досліджень і відкриттів усіх наук, котрі займаються Україною й світовим українством, як і його мета – дати цілісний образ України в усіх глянцях та часопросторових вимірах її буття й перспектив.

Тому й українознавчі праці В.Д.Барана не тільки розкривають таємниці походження українського народу, а й допомагають нам осягнути цивілізаційний феномен українців у світовому часопросторі. А це у свою чергу дає можливість з якомога повнішої системи окремих фактів, подій, історичних особистостей давньої і сучасної історії, на засадах аналізу причин і наслідків важливих тенденцій розвитку суспільства, нації, держави, мови, культури, політичної і правової системи, характеру й наслідків взаємодії людини, роду, етносу і природи, суспільства, людини й мови, цивілізації і культури, внутрішніх і міжнародних інтересів, самосвідомості, ментальності, психіки, долі й історичної місії створити цілісний образ Українського світу, щоб, пізнавши його, творити в світлі найгуманістичніших ідеалів.

У всьому тому – значний внесок Володимира Даниловича Барана – шанованого і в Україні, і в народів зарубіжжя вченого-новатора. Саме тому ми хочемо побажати ювіляру здійснення усіх його творчих задумів та міцного здоров'я на довгі роки життя.

Здійснено подвиг. Але Дорога Володимира Даниловича розгортається й далі у Часі та Просторі.

Фігурний Ю.С., Ярошинський О.Б. (Київ)

**ВОЛОДИМИР БАРАН – ВИДАТНИЙ
УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕНИЙ
(до 80-річчя з дня народження)**

У статті досліджується життєвий і творчий шлях доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України, видатного археолога Володимира Даниловича Барана. Автори переконані, що, вивчаючи науковий доробок В.Д. Барана, ми не тільки поглиблюємо власні знання про минуле нашої Батьківщини, але й тим самим сприяємо розбудові Української Самостійної Соборної Держави. Співавтори також виносять на розсуд читачів бібліографічний покажчик наукових праць ювіляра.

Кожна історична епоха створює власний світ, диктує нам, мешканцям планети Земля, свої жорстокі умови і цинічно вивірені правила гри. Минуле ХХ ст. назавжди закарбувалося на скрижалях людської пам'яті не тільки злетами наукових, економічних і культурних досягнень, але й двома кровожерливими і жорстокими світовими війнами; зародженням, розвитком і занепадом людиноненависницького тоталітаризму тощо. Проте, попри всі негаразди і труднощі, людина завжди хоче стати Людиною, реалізувати свої творчі задуми й плани, створити сім'ю, відчувати материнське і батьківське щастя, врешті-решт продовжити свій рід і передати набуті знання й здобутки нащадкам.

Українцям і Україні в ХХ ст. було як ніколи важко. Бездержавність, роз'єднаність, колоніальний статус, голодомори, війни – всі ці чинники не тільки не сприяли існуванню українського етносу, а й послідовно винищували його. Проте українці не тільки вижили, не тільки зберегли свою етнічну тотожність, багату культуру й мову, але й відновили Українську державу, яка зайняла своє місце на геополітичній шахівниці світу. Цьому героїчному чину, на наш погляд, посприяли як визначні особистості, так і пересічні українці, які ніколи не зрадили своєї української ідентичності й, попри всі митарства, пронесли у своїх серцях і душах любов до України.

Одним із таких подвижників є доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, видатний археолог, провідний науковий співробітник відділу української етнології, та й просто хороша людина – Володимир Данилович Баран.

Перед тим, як розпочати розповідь про життєвий і творчий шлях ювіляра, ми хочемо розповісти читачам про його родину, оскільки не проаналізувавши його родовід, тогочасні суспільно-політичні обставини, нам не вдасться зрозуміти та осягнути ту відстань, яку здолав галичанин у своєму житті й житті своєї країни і свого народу, кровинкою якого він був, є і буде завжди!

У 1913 р., за рік до початку Першої світової війни, сімнадцятирічний українець Данило Баран, підданий Австро-Угорської імперії, вирішує

поїхати на заробітки за Атлантичний океан, до Сполучених Штатів Америки. Що підштовхнуло його до цього рішучого кроку? Жага до пригод, прагнення реалізуватися і збагатитися, побачити далекий заокеанський світ, хто зна... Однак зауважимо, що в багатодітній родині Баранів Данилко був сьомим і наймолодшим. Його особиста трагедія полягала в тому, що як наймолодший він отримував у спадок мало що, бо не було чого ділити, все вже було поділено між старшими братами і сестрами. Правда, залишалася ще кровна земля батька й матері, але Данило міг на неї претендувати, лише після їх смерті. Що йому залишалося робити – сидіти на шії в батьків, наймитувати... Він обрав свій шлях – шукача і сміливця. Як співалосся в старовинній українській козацькій пісні: «Чи пан, чи пропав! Двічі не вмирати. Нам поможе Святий Юр та Пречиста Мати!» Вісім років Данило провів у США (з 1913 по 1921 рр.). Працьовитий юнак добре вивчив англійську мову, відзначався старанністю, відповідальністю й майстерністю. Він пройшов шлях від простого робітника до бригадира із щотижневою зарплатнею 100 доларів (тоді один морг землі в Галичині коштував теж 100 доларів) – на той час це були великі гроші. Проте великі заробітки його не зіпсували, Данило завжди пам'ятав, хто він і з чого починав. Саме тому, коли в Пітсбурзі, де він жив і працював, розпочалися робітничі страйки з метою поліпшення умов праці і зменшення робочого дня з 12 до 8 годин, бригадир не залишився осторонь і приєднався до страйкуючих. На жаль, страйк був невдалий, а репресії – нещадні, всіх, хто так чи інакше підтримував акції протесту, було звільнено. Представник адміністрації в розмові з Данилом Бараном докоряв йому за участь у страйку і ніяк не міг зрозуміти, нащо він (представник середнього класу) приєднався до бідних пролетарів. Тому що – послідовний, тому що – чесний, галичанин ніколи не забував, як він розпочинав свою робітничу діяльність. Бригадир не тільки був звільнений, він ще отримав так званий чорний вовчий білет, тому і на інших підприємствах Данило працював не більше двох-трьох днів і знову мусив шукати собі новий заробіток. На той час Данило Павлович Баран одружився із землячкою Ганною Степанівною Стасяк, яка народилася на Лемківщині, в селі Камьонка Спішивського повіту Пряшівської округи (сучасна Словаччина). Через деякий час у молодят з'явилися діти: у 1919 р. – первісток Павло, а в 1921 р. – Степан. Зауважимо лише, що за фактом свого народження в США вони автоматично отримали громадянство цієї країни. Сім'ю треба було годувати, а тут безробіття, безгрошів'я, матеріальні і моральні негаразди. Данило був сильною і вольовою людиною, він не став просити милостиню і прогинатися перед панами. Просто він вирішив розпочати життя з нової сторінки, зібрав нажите важкою працею добро, купив квитки на пароплав і в 1921 р. зі своєю сім'єю повернувся до рідної Неньки-України. Данило Баран придбав на зароблені гроші землю і почав газдувати на рідній Рогатинщині. Господарював він добре і через деякий час став одним із кращих газд в окрузі. А 9 серпня 1927 р. в подружжя Баранів народився третій син. Цікаво, що в той день відзначалося християнське свято Великомученика і цілителя Пантелеймона (Панталімона, Паликопи) і піп при хрещенні хотів саме так охрестити немовля, проте батькові не сподобалося це ім'я і він назвав його Володимиром. Ця знаменна подія

відбулася в селі Дем'янів Рогатинського повіту Станіславської округи (нині Галицький район Івано-Франківської області). Ось так і жила родина Баранів, важко працювала, добро наживала, дітей ростила і виховувала. Здавалося, нарешті збулася віковична мрія галицького селянина – мати свою землю, обробляти і передати її у спадок своїм нащадкам. Проте доля розсудила інакше, по-своєму... 1 вересня 1939 р. нацистський Третій Рейх напав на Другу Річ Посполиту. – розпочалася кривава Друга світова війна (1939-1945 рр.). Вже за місяць гонорова Польська держава остаточно припинила своє існування, а її території були розподілені між нацистською Німеччиною і сталінським СРСР. Так, родина Баранів розпочала своє життя в радянській Україні. Зауважимо лише, що в Данила Барана ще перед початком війни була можливість емігрувати з сім'єю до США (нагадаємо, що його два старші сини мали американське громадянство), але як же Данило Павлович міг кинути свою землю, нажиту такою важкою працею...

Щоби не бути розкуркуленим і відправленим із родиною до Сибіру, Данило Баран вступає зі своєю землею і власним господарством до колгоспу. Через деякий час він його очолює. Потім німецько-радянська війна, нацистська окупація, повернення так званих «сталінських визволителів». Горє завітало до родини Баранів, спочатку в 1944 р. загинув тільки-но призначений до лав Радянської Армії син Степан, а 25 квітня 1945 р. був убитий первісток – Павло, який воював на фронтах Другої світової ще з 1941 р. Партийні чиновники знову призначили Д. Барана головою колгоспу. Близько 20 років, з деякими перервами, Данило Павлович керував господарством. Були моменти, коли Д. Барана декілька разів партійні чиновники звільняли з керівної посади. А коли колгосп розкрадався новоявленими керівниками, його повертали до головування. Попри хороші господарські й організаторські здібності та становище в тогочасному радянському суспільстві, Данило Павлович до смерті залишався безпартійним.

Маленький Володимирко перші роки свого життя провів у рідному селі Дем'янів (від якого до Бурштина було 2 км, до Галича – 16, до Станіслава (Івано-Франківська) – 40 км, а до Львова – 100 км. У сім років, а саме в 1934 р., він пішов до Дем'янівської української початкової школи і провчився там чотири роки. В 1938 р. Володимир продовжив навчання в 5 класі, але вже не в Дем'янові, а в Бурштині, у польській середній школі. Саме там він почав усвідомлювати, як-то бути етнічним українцем, жити і вчитися на рідній землі і в той же час відчувати зверхність панівної нації.

22 червня 1941 р. розпочалася німецько-радянська війна, навчання в школах припинилося і Володимирко, закінчивши шостий клас, з головою поринув у сільське господарство, випасав худобу, займався огородництвом. Лише після повернення в 1944 р. на територію Західної України радянської влади Володимир Баран нарешті закінчив восьмирічну середню школу і відразу ж у 1945 р. вступив на другий курс Рогатинського педагогічного училища, що стало для юнака важливою віхою в його житті. З 1946 по 1950 рр. В.Баран навчався у Львівському державному педагогічному інституті на історичному факультеті. Під час навчання Володимир познайомився з майбутньою дружиною – Ярославою Климівною Забарило.

У своєму шлюбі, який тривав понад 50 років, вони прожили щасливе життя і виховали двох дітей – сина Ярослава і дочку Лесю.

Після закінчення навчання в інституті В. Баран близько року працював завідувачем методичним кабінетом в Будинку вчителя і вчителював у львівських середніх школах №78 і №87, де викладав історію. З 1951 по 1953 рр. він працював у Львівському державному обласному архіві. Вже під час роботи з архівними документами в молодого дослідника проявляється схильність до наукового пошуку.

З 1953 по 1962 рр. В. Баран працював молодшим, а з 1962 по 1967 рр. старшим науковим співробітником відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР у місті Львів, директором якого у ті роки був видатний український учений академік І.П. Крип'якевич (нині Інститут українознавства НАН України ім. І.П. Крип'якевича). Так за порадою Івана Петровича Крип'якевича молодий учений навіки поєднав свою долю з археологією, наукою про загадкове минуле людства. Перші кроки в археології для Володимира Барана були нелегкими, але його оточували доброзичливі і товариські колеги, які всіляко допомагали юнакові опанувати складну, і таку цікаву і захоплюючу професію археолога. Особливо треба відзначити у цьому процесі роль відомого українського археолога професора Маркіяна Юліановича Смішка. Саме під його науковим керівництвом Володимир Баран у 1958 р. успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Поселення першої половини I тисячоліття н. е. біля села Черепин, Львівської області».

Вже перші археологічні експедиційні дослідження визначили коло наукових інтересів В.Д. Барана – це вивчення проблеми походження та ранньої історії слов'ян, саме цим питанням і були призначені його перші публікації, що з'явилися в 1955 р. Взагалі 50-ті роки стали переломними у вивченні ранньослов'янських пам'яток, саме починаючи з цього часу, старожитності VI-VII ст. зайняли чільне місце у дослідженнях зі слов'янської археології. Перша монографія В. Барана «Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин» побачила світ у 1961 р. До наукового обігу було введено унікальний матеріал, що дав змогу досліднику виділити окрему групу пам'яток римського часу, що належала прямим предкам слов'ян Подністров'я. Протягом 1960-1964 рр. Володимир Данилович проводить археологічні дослідження в зоні затоплення під час будівництва Бурштинської ДРЕС. Завдяки розкопкам на поселеннях Ріпнів I, II, Ракобути, Зелений Гай, Бовшів I, II, Звинячин, Підріжжя, Макарівка, Дем'янів значно збільшується джерельна база для вивчення шляхів формування ранньосередньовічних слов'янських старожитностей на основі своєрідної групи черняхівських пам'яток.

З 1967 по 1969 рр. Володимир Баран викладає на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка, де обіймає посаду доцента кафедри історії УРСР. Викладацька робота сподобалася вченому, він отримав можливість передавати здобуті знання підростаючому поколінню. Проте після т.зв. «хрущовської відлиги» в політичному, соціокультурному житті країни Рад знову почалися заморозки. В Україні головним промотором щодо «закручування гайок» був секретар ЦК КПУ по

ідеології В. Маланчук. Цей партійний функціонер намагався знищити в Україні все українське. Надамо слово сучасниці тих подій, колезі В. Барана, Ларисі Крушельницькій: «Але ситуація, яка склалася в ці роки в університеті, як зрештою і в інших навчальних закладах Львова, коли студенти й українська професура були під постійним наглядом радянських караючих органів, коли відбувалися чистки і переслідування, розігнала багатьох викладачів, передусім із кафедр історії України. Саме тоді Володимир Данилович переїжджає до Києва і на запрошення директора Інституту археології АН УРСР члена-кореспондента Федора Павловича Шевченка займає посаду заступника директора інституту»¹.

Так, з 1969 р. в житті В. Барана розпочався київський період, який триває і по цей день. Отже, з 1969 по 1977 рр. він був заступником директора з наукової роботи Інституту археології АН УРСР, а в 1972-1973 рр. виконував обов'язки його директора до призначення на цю посаду І.І. Артеменка (керував інститутом з 1973 по 1987 рр.). А в 1970-1973 рр. був головним редактором журналу «Археологія». У 1972 р. В. Баран видає свою другу монографію «Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю», в якій було зроблено підсумок двадцятирічної роботи вченого над відкритими протягом 50–60-х років слов'янськими матеріалами VI-VII ст. – тими самими, яких так бракувало для заповнення незрозумілої лакуни між черняхівською та давньоруською культурами. Науковець Сергій Конча, який досліджував наукові здобутки ювіляра, вважає, що пам'ятки, про які йде мова, були відкриті різними дослідниками на величезному просторі між Ельбою та Дінцем, – тобто на тому самому просторі, де писемні джерела фіксують слов'ян, проте важлива ділянка їхнього поширення – Волинь та Східна Галичина – стає відомою саме завдяки працям В.Д. Барана. Зокрема, С. Конча стверджує: «Виявилось, що ці пам'ятки, які були об'єднані під назвою празько-корчацької культури, містяться в дещо незвичайних умовах – замість пагорбів, високих річкових узбереж, де найчастіше містилися черняхівські та більш пізні слов'янські поселення, празько-корчацькі поселення та могильники розташовувалися в низинах, заплавах річок тощо. Саме ці особливості топографії пам'яток VI-VII ст. стали причиною того, що тривалий час археологи не змогли її вловити. Знайдена культура – у «слов'янськості» якої не було сумнівів – демонструвала типово землеробський, осілий спосіб життя з довгочасними житлами, оснащеними з викладеними з кам'яних уламків печами. У багатьох випадках фіксувалося змикання нововідкритих матеріалів VI-VII ст. з пізнішими пам'ятками, що безпосередньо передували часам Київської Русі. Практично ні в кого з дослідників не викликало сумнівів щодо генетичного зв'язку між культурами VI-VII та VIII-X ст. Нові матеріали остаточно розвіювали білянаукові інсинуації щодо напівкочового «азійського» способу життя ранніх слов'ян»².

---

¹ Крушельницька Л. До 75-річчя Володимира Даниловича Барана // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 161.

² Конча С. У пошуках джерел (до 75-річчя Володимира Барана) // Українознавство-2002. Календар-щорічник. – К., 2001. – С. 225-226.

Всі ці нові археологічні та аналітичні дослідження і розробки В. Барана стали основою його докторської дисертації на тему «Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю», що була успішно захищена весною 1973 р. у Москві в Інституті археології АН СРСР. Так, в Україні з'явився ще один доктор історичних наук, який не тільки успішно досліджував її давню історію, але і створив українську наукову школу дослідників археології та давньослов'янської історії. З цього приводу надамо слово С. Кончі: «Накопичення нових даних призводило до збільшення й ускладнення джерелознавчих методологічних проблем, розв'язання яких вимагало цілеспрямованих зусиль великого колективу фахівців. Слов'янською проблематикою до 70-х років займався слов'яно-руський відділ Інституту археології (яким керував на той час В.Й. Довженок – *авт.*); фахівців із слов'янської проблематики «доруських» часів бракувало, тим більше, що і характер матеріалу, і специфіка досліджень ранньослов'янських пам'яток суттєво відрізнялися від давньоруських. Володимир Данилович Баран не лише один з перших зрозумів необхідність виокремлення слов'янської археології в окрему структуру в межах Інституту, але втілював цю ідею у життя. У 1974 р. за ініціативою В. Барана було створено відділ слов'янської археології (зараз він називається відділ археології ранніх слов'ян – *авт.*), який він очолює (з 2002 р. ним керує його учень Д. Козак – *авт.*). Створення відділу дозволило ширше розгорнути всебічні дослідження культури та історії давніх слов'ян, долучити до цієї справи нових фахівців, розпочати підготовку молодих дослідників – варто згадати лише докторів історичних наук: А. Сміленко, Р. Терпиловського, Б. Магомедова, О. Приходнюка (до цього списку додамо ще прізвища Д. Козака і Є. Максимова – *авт.*)¹. 13 квітня 1984 р. В. Барану було присвоєно вчене звання професора.

Також С. Конча стверджує: «Організаційна та наставницька діяльність не стала для В. Барана на перешкоді – як, на жаль, це іноді трапляється – подальшої наукової праці. Етапами для всієї вітчизняної археології стали розкопки В. Бараном давніх поселень навколо сучасних селищ Рашків і Теремці у Подністров'ї (1975-1980 роки). Всебічно були досліджені структура і топографія слов'янських поселень, устрій жител, риси господарчого та соціального ладу їхніх мешканців, було прослідковано еволюцію розвитку багатьох елементів культури від IV до VIII століть. Нові матеріали дозволили знову підняти питання про перебування слов'ян у складі черняхівської культури, оскільки винайдені були елементи, що дозволяли вести мову про безперервність етнокультурного розвитку від ще передчерняхівських часів до безперечно слов'янської культури VI-VII ст. Водночас специфічний характер пам'яток Верхнього Подністров'я міг бути розцінений як додаткове свідчення на користь поліетнічного складу черняхівської культури. Проблематиці цієї культури, питанню входження до її складу слов'ян та питанням їхніх відносин з іншими етнічними групами й об'єднаннями присвячується чергова монографія Володимира Даниловича «Черняхівська культура (За матеріалами Верхнього Дністра та Західного

---

¹ Конча С. Названа праця. – С. 226.

Бугу)» (1981). Монографія стала підсумком багаторічних досліджень, свого роду хронологічною передтечею «Ранніх слов'ян між Дністром і Прип'яттю» 1972 року»¹.

Директор Інституту археології НАН України Петро Толочко, характеризує цю монографію, зазначає: «В цій праці міститься аналіз матеріалів, здобутих автором у процесі двадцятирічних досліджень черняхівських пам'яток, розкривається характер культури та процеси її формування, відношення до більш ранніх старожитностей на цій території у сусідніх культурних груп, показані зв'язки з римськими провінціями. Головна увага приділяється вивченню тих складових частин матеріальної культури (ліпна кераміка, житлове будівництво, риси поховального обряду), що найкраще відбивають етнографічні особливості певних етнічних спільностей і визначають зайняту ними територію. У центрі праці стоїть проблема участі черняхівського населення у процесах формування слов'янської культури раннього середньовіччя»².

У 70-х роках ХХ ст. Володимир Баран продовжував проводити комплексні археологічні розкопки пам'яток, які належали раннім слов'янам. Із цього приводу П. Толочко наголошує: «Широкі польові дослідження ранньослов'янських поселень другої половини I тис. н.е. Рашків I, II, III протягом 1975-1978 рр. дозволили (В.Барану – *авт.*) всебічно вивчити розвиток слов'янського села як явища ранньосередньовічного суспільства. Два поселення, на кожному з яких існувало близько 100 садиб, були досліджені повністю. Групова забудова переконливо свідчить, що на більшості селищ Подністров'я проживало декілька патріархальних сімей, які склали сільську общину. Існування поселень біля с. Рашків охоплювало всю другу половину I тис. н.е, тобто період побутування у Подністров'ї празької культури і пам'яток типу Луки Райковецької. Введенню до наукового обігу цих унікальних матеріалів присвячена монографія «Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков)» (1988). Етапним також стало дослідження поблизу с. Теремці Хмельницької області, яке В.Д. Баран розкопував протягом 1979-1980 рр. Матеріали цього поселення разом з іншими комплексами кінця IV-V ст., що охоплюють велику територію вздовж межі лісової та лісостепової смуги, дозволили виділити окремий хронологічний етап, що передувало старожитностям VI-VII ст. Відкриття і вивчення комплексів V ст. дозволило з'єднати ранньосередньовічні старожитності з певними групами римського часу Південно-Східної Європи. Таким чином, в слов'янській ранньосередньовічній культурі відбувається інтеграція елементів київської та черняхівської культур, що відповідає історичному процесу формування слов'янської етнічної спільності»³.

Також ми хочемо наголосити на міжнародному аспекті наукової діяльності Володимира Барана. Ювіляр активно і фахово виступав із доповідями та повідомленнями на міжнародних конгресах, конференціях,

---

¹ Там само. – С. 226-227.

² Толочко П.П. Назв. праця. – С. 6.

³ Там само. – С. 6.

з'їздах, симпоузімах, семінарах, круглих столах із проблем історичного розвитку людності Східної і Центральної Європи. Його вагомий внесок у розвиток археології був визнаний європейською науковою спільнотою. Так, у 1965 р. його обрано членом постійного виконавчого комітету Міжнародної унії слов'янської археології (IUSA), а з 1980 р. він стає членом його бюро. Упродовж восьми років (1981-1989 рр.) В. Баран бере участь у міжнародній німецько-українській археологічній експедиції, що провела цікаве дослідження ранньослов'янського городища VII-XIII ст. в м. Ольденбург (м. Старгород, що на півночі Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) у Шлезвіг-Гольштинії, яке пізніше було музеїфіковано). У 1983 р. він був обраний членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту. У ФРН у 1986 р. було опубліковано цілу низку його наукових розробок, у тому числі й монографію про дослідження ранньослов'янського поселення в с. Рашків у Середньому Подністрів'ї¹.

Проблема формування слов'янства за матеріалами археології з широким залученням історичних, лінгвістичних, антропологічних даних досліджується в колективній монографії «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990), відповідальним редактором, керівником авторського колективу якої є В.Д. Баран. Робота підбила підсумки багаторічних досліджень як самого В.Д. Барана, так і працівників відділу слов'янської археології. Нова концепція етногенезу слов'ян, розроблена В.Д. Бараном, полягає у виділенні сов'янських пам'яток серед поліетнічних культур першої половини I тисячоліття н.е. на території України і ретроспективної прив'язки їх до чітко визначених слов'янських старожитностей раннього середньовіччя. Державна премія України в галузі науки і техніки за 1991 р. стала гідною оцінкою внеску В.Д. Барана та інших науковців відділу в розвиток української археології.

С. Конча наголошує: «Своєрідним доповненням до цієї праці було ще одне колективне видання, здійснене Володимиром Даниловичем у співпраці з Д.Н. Козаком та Р.В. Терпиловським – «Походження слов'ян» [1991 – *авт.*], загальна концептуальна ідея, викладена у згаданих виданнях, полягала в тому, що слов'яни I-V століть не становили якоїсь однієї чітко окресленої культури, а входили складовими компонентами до різних культур, що існували у цей період між басейнами Вісли та Середнього Дніпра включно»².

З відновленням Української держави Володимир Баран ще з більшою наснагою і творчим натхненням продовжує досліджувати минуле нашої Батьківщини. Крім організаційної та наставницької роботи в Інституті археології, він понад десять років (з 1990 по 2003 рр.) керував постійною археологічною експедицією з дослідження Давнього Галича – столиці Галицько-Волинської держави. Науковець разом з Б. Томенчуком здійснив успішні розкопки «Галичиної могили» та її фахову реконструкцію.

¹ Крушельницька Л. Назв. праця. – С. 162.

² Конча С. Назв. праця. – С. 227.

Слід зазначити, що Володимир Баран активно долучився до відродження і розвитку української етнології. Нагадаймо читачам, етнологія – це наука, що вивчає закономірності виникнення, функціонування і взаємодії етнічних спільнот, а також концептуальні проблеми походження етносів, їх місце серед інших народів, найважливіші історичні етапи формування етносів. Якщо археологія вивчає історію суспільства за матеріальними залишками життя та діяльності людей, стародавніми речовими пам'ятками (артефактами) і досліджує як окремі стародавні предмети, так і цілісні комплекси, що відкриваються завдяки археологічним розкопкам, на основі чого відтворюється цивілізаційне минуле людства, яке мало або зовсім не висвітлене письмевними (історичними) джерелами. Етнографія в прямому значенні слова вважається наукою описовою, яка методом безпосереднього спостереження вивчає побут, матеріальну й духовну культуру народів, то етнологія є наукою загальнотеоретичною, яка, використовуючи порівняльно-історичний, типологічний методи, досліджує концептуально-теоритичні проблеми етнічних спільнот у цивілізаційному просторі та часі. Проте у СРСР цю науку було визнано буржуазною і тому влада її заборонила. Наприклад, у «Радянській енциклопедії історії України» термін «етнологія» посягнувся так: це поняття, що його застосовують здебільшого німецькі буржуазні вчені як синонім етнографії, ці науковці зважають етнологію наукою, що нібито повинна вивчати лише «загальні» закони розвитку культури народів, і протиставляють її етнографії, якій відводиться лише роль описової дисципліни, саме тому в радянській науці термін «етнологія» не вживається. Отже, немає поняття, немає і науки. Лише з відновленням української держави в серпні 1991 р. етнологія була реабілітована, а вітчизняні науковці отримали можливість професійно займатися своєю справою. Зокрема С. Конча зазначає: «А проблем в українській етнології накопичилося на цей час багато: це і проблема історичної окремоті та специфіки українського етносу серед інших східнослов'янських, це і проблема давньоруської народності, що, згідно з прийнятою у радянські часи парадигмою, була спільним предком трьох східнослов'янських народів, це і проблема етнічної усвідомленості, проблема національної самоідентифікації, проблема мови»¹.

Так, в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Г. Рильського НАН України є етнологічний центр, а в НДІУ МОН України з 1992 р. функціонує відділ української етнології, який займається дослідженням етнічної історії українського народу та науково-методичним забезпеченням вивчення її в середній та вищій школах, також є кафедри етнології у провідних університетах України. Володимир Баран близько десяти років, з початку 1994 по 31 грудня 2003 р. очолював відділ етнології Інституту українознавства Київського університету ім. Тараса Шевченка, а з червня 2000 р. – НДІУ МОН України, саме під його керівництвом відділ став одним із провідних в інституті.

---

¹ Конча С. Назв. праця. – С. 227.

У 1995 р. В.Д. Барана було обрано членом-кореспондентом Національної академії наук України, що стало визнанням його плідної наукової роботи.

Наступна монографія ювіляра «Давні слов'яни» з'явилася у 1998 р. як третій том багатотомної (15 т.) праці «Україна крізь віки». В ній на основі археологічних, лінгвістичних, історичних джерел розглядаються питання походження та давньої історії слов'ян. Тематично третій том продовжує дослідження проблем етнокультурного розвитку населення України, порушених у попередніх томах. Центральною проблемою тому, який охоплює період I – початку II тис. н.е. є походження українського народу та визначення місця території України в тому етнічному просторі, де проходили процеси формування індоєвропейських, праслов'янських і, зокрема, слов'янських етнокультурних утворень. Доведено, що в південній частині лісової та всій лісостеповій зонах України з рубежа ер найбільш яскраво проявилася матеріальна культура слов'янських племінних груп, є також слов'янська гідро- і топонімія. Цим визначається слов'янська прабатьківщина.

Картографування слов'янських поселень і могильників раннього середньовіччя показало, що в V ст. н.е. за даними сучасних досліджень слов'яни займали територію від верхів'їв Вісли, Західного Бугу, Дністра, і Прута на південному заході до верхів'їв Десни, Псла і Сіверського Дінця на північному сході. Це корінна територія слов'ян, звідки почалося їх розселення на північний схід у верхів'я Дону та Волги і на південь – у Подунав'я та на Балкани. Особливого розвитку воно набрало в епоху Великого переселення народів VI-VII ст. н.е. В монографії вперше розкривається історичне значення великого слов'янського розселення, яке полягає в тому, що різні слов'янські групи, займаючи нові регіони, поглинаючи чужі різноетнічні субстрати, самі перетворювалися в нові слов'янські етноси. Ця історична закономірність стосується всіх слов'ян: південних, західних і північно-східних. Слов'янське населення, що залишилося на своїй корінній території, отримало стосовно відселенців свій культурно-мовний статус і також стало окремим етносом. На основі археологічних карт та типологічних схем, наведених у роботі, автор стверджує, що симбіоз склавнів та антів, названих візантійськими істориками VI ст., на Дніпрі та на Дністрі став ембріоном українського народу. Крім того, склавни у Подунав'ї стали одним із компонентів предків морав'ян, словаків і чехів, а анти на Балканах взяли участь у формуванні болгарського, сербського, хорватського та інших етносів. Предками білорусів та росіян стало те населення Верхнього Подніпров'я, яке зайняло області, раніше заселені балтами та угро-фінами, поступово поглинаючи їх.

Значне місце в праці займають питання етнокультурного розвитку в період Києво-Руської держави. Києво-Руська держава, очолена князями династії Рюриковичів, менше ніж на одне століття об'єднала в політичному відношенні східнослов'янські племінні союзи і ряд угро-фінських та інших неслов'янських племен. Проте навіть у період найвищого піднесення централізованої влади за Володимира Святого та Ярослава Мудрого не припинялися процеси становлення окремих етнічних груп. В умовах Київської Русі не були знівельовані міжетнічні відмінності південно-західної

та північно-східної племінних груп. Вони збереглися в мовній, культурній, а в часи роздрібнення – в політичній сферах. Становлення єдиної давньоруської народності, на чому наполягають деякі дослідники, зокрема російські і деякі українські, як-то П. Толочко, М. Котляр та ін., не відбулося. Розгром Київської Русі монголо-татарами у середині XIII ст. лише змінив історичні умови, посилив процеси визрівання східнослов'янських народів, білоруського, російського та українського, що завершилися дещо пізніше.

Саме за цю фундаментальну й академічну монографію Володимир Баран отримав свою другу Державну премію України в галузі науки і техніки за 2001 р.

Успішна робота відділу етнології під керівництвом В.Д. Барана стосовно дослідження етнічної історії українського народу та вітчизняного етнонаціонального державотворчого процесу була зупинена в 2000 р., коли не тільки фахова робота вчених, а й саме існування Інституту українознавства було поставлене під сумнів. Проте його директор П. Кононенко не тільки як умілий адміністратор, але і як порядна людина і фаховий учений, став на захист українознавства. Ця його подвижницька боротьба отримала підтримку і на урядовому рівні. 21 червня 2000 р. Кабінет Міністрів України видав Постанову за № 1003 «Про утворення Науково-дослідного інституту українознавства» за підписом тогочасного прем'єр-міністра В. Ющенка.

Вся гігантська і важка праця щодо організації нової наукової установи лягла на плечі П. Кононенка. Проявивши свої найкращі організаторські та управлінські якості, він став не тільки директором новоутвореної інституції, але і справжнім творцем сучасного науково-освітнього закладу, якого так потребувала українська держава.

Цей болочий процес реформатування Інституту українознавства при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка в НДІУ МОН України відобразився і на долі відділу етнології. Врівноважена позиція Володимира Барана дозволила зберегти його креативний і перспективний потенціал. Він став тим символом, тим полковим прапором, збереження якого дає повне право військослужбовцям відновити вщент знищену ворогом бойову частину. Ми переконані, що саме завдяки В.Д. Барану, відділ етнології, немовби казкава птаха Фенікс, зумів повстати з попелу й з одного рядка в штатному розкладі перетворитися на добре організований фаховий науковий підрозділ НДІУ МОН України.

Як зазначав В.Д. Баран у своїй статті, присвяченій відділу етнології у зв'язку з 10-річчям діяльності НДІУ МОН України, створення відділу етнології було зумовлене потребами розвитку українознавства як наукової та навчальної дисципліни і необхідністю підготовки кадрів українознавців середньої й вищої кваліфікації – знавців давньої та середньовічної історії та культури українського народу. Основний науковий напрямок відділу – етногенез та етнічна історія українського народу на підставі широкого комплексу даних історії, археології, лінгвістики, антропології, географії, демографії та інших наук. Головний предмет наукових досліджень – це походження слов'ян та давня історія українського народу, його витоки, матеріальна та духовна культура давніх слов'ян-предків українського

народу, виникнення та історичне значення Київської держави Русі-України. Щодо визначальної мети досліджень то це насамперед створення науково обґрунтованої концепції етногенезу українців, висвітлення вузлових питань етнічної історії України, відтворення основних етапів формування та розвитку українського етносу, впровадження наукових розробок з питань етнології в систему національної освіти та суспільну практику. Відділ спрямовує свої зусилля передусім на вивчення та наукове висвітлення проблем етногенезу і ранньої історії слов'янства, процесів державотворення, витоків українського козацтва, пошук історичних коренів українського народу, визначення місця давніх слов'ян – предків українців та українського народу в середньовічній Європі. Відділ безпосередньо бере участь у розробці наукової концепції українознавства, підготовці програм з українознавства для середніх та вищих навчальних закладів. Співробітниками відділу підготовлені наукові монографії та навчальні посібники. Зокрема, співробітники відділу взяли участь у підготовці фундаментальних праць «Українці», «Етнос та етнічна історія населення Українських Карпат», «Історія української культури».

В 2002 р. побачила світ монографія В.Д. Барана і Я.В. Барана (сина ювіляра) «Походження українського народу». Ця праця присвячена складній проблемі походження українського та інших східнослов'янських народів. На основі аналізу археологічних матеріалів і використання писемних, лінгвістичних та інших джерел у ній розкриваються процеси становлення слов'янських народів. Особливу увагу в науковому виданні приділено розвитку етнокультурних та соціальних процесів у період Києво-Руської держави, подається критика концепції «давньоруської народності». Так, автори наголошують: «Важливе місце у вивченні історії українського народу займають проблеми його витоків. Їх сьогоденнішня актуальність зумовлена особливістю політичної долі України. Як відомо, в історичній літературі, зокрема російській, можна знайти безліч прикладів, коли східнослов'янські народи характеризуються як єдина етномова цілісність, а Київська держава як «колиска» давньоруської народності. Провідні російські історики М. Погодін, С. Соловйов, В. Ключевський та інші розглядають історію східних слов'ян і Київської Русі як історію Росії. За М. Погодіним і О. Соболевським, українське Подніпров'я споконвік було заселене предками росіяні, яких прогнали монголо-татари. Лише в XIV ст. їхнє місце зайняли українці з Галичини і Волині. Для Ключевського дулібівський союз племен на Західному Бузі, Волині і Прикарпатті – це початки «нашої» (російської) державності. Не менш тенденційні і новітні праці «Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья» (Москва, 1982). Тут всім південним та західним слов'янським народам присвячені окремі розділи. Лише три східнослов'янські народи ввійшли в один розділ під назвою «Формирование этнического самосознания древнерусской народности». І вже зовсім недавно, у 1999 р., вийшла монографія В. Сєдова «Древнерусская

народність», де за допомогою археологічних матеріалів робиться спроба поновити згадану концепцію М. Погодіна»¹.

Також В.Д. Баран і Я.В. Баран стверджують: «У запропонованій нами праці на новій методологічній основі розкриваються процеси історичного розвитку слов'ян на території Східної Європи і України зокрема. Лінгвістичні, історичні і, зокрема, археологічні матеріали переконують нас у тому, що слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільністю, вони, як і народи іранського, фракійського, іллірійського, германського, романського кореня виступали як окремі етномовні групи, об'єднані в племена і племінні союзи, що були етносоціальними одиницями. Київська Русь виникла як державне об'єднання багатьох різних слов'янських і неслов'янських племен на чолі з князями норманської династії Рюриківичів. Як і імперія Карла Великого та інші їй подібні Київська Русь вже з дня свого зародження вражена бацилою розпаду. Київські князі створили державу імперського типу, але не створили і не намагалися створити єдиної давньоруської народності. Її вигадали історики»².

У своїй фундаментальній, академічній праці автори фахово проаналізували етнокультурні процеси в період Києво-Руської держави та дійшли таких висновків: «За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого Київська Русь досягає рівня територіально-політичного і правового організму з ознаками федералізму. У літературі цю державно-політичну ситуацію не рідко трактують як етнічну єдність, що веде до утворення давньоруської народності. Однак це тільки підміна понять, що не відбиває об'єктивних реалій. Менше ніж за сто років на величезних просторах від Вісли до Волги і від Чорного до Балтійського моря при наявності непрохідних природних бар'єрів і браку комунікацій, при існуванні різних торговельно-економічних орієнтацій південної і північної частини Русі місцеві етномовні і культурні відмінності різних східно-слов'янських племінних груп не були знівельовані. Вони залишилися і, мабуть, найбільше спричинили занепад Київської Русі. Розпад Київської Держави почався вже після смерті Ярослава Мудрого. Новоутворені князівства, незважаючи на династичні зв'язки, в міжудільних війнах відстоюють свої вотчини. Вони поступово групуються навколо певних культурно-економічних центрів (Полоцьк на Двині, Володимир-на-Клязьмі, Київ та Галич у Дніпрово-Дністровському межиріччі), що у географічному відношенні накладаються на колишні племінні землі. Тут найбільше збереглися свої етномовні та етнокультурні традиції, витоки яких сягають раннього середньовіччя. Вони і стають рушійними силами тих процесів, що лежать в основі утворення трьох східнослов'янських народів – білоруського, російського та українського. Їх витоки сягають доби великого переселення народів»³.

Володимиром Даниловичем Бараном у співавторстві з Ярославом Володимировичем Бараном в 2005 р. було надруковано монографію-

---

¹ Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К.: ІМФЕ ім. МТ Рильського, 2002. – С. 2-6.

² Там само. – С. 6.

³ Там само. – С. 379-380.

посібник «Історичні витоки українського народу». У книзі висвітлюються складні проблеми слов'янського етногенезу і походження українського та інших східнослов'янських народів. Особливу увагу приділено розвитку етнокультурних і соціальних процесів, Великому розселенню слов'ян, що привели до зародження в ранньому середньовіччі всіх слов'янських народів. Важливе місце в ній займають питання утворення Києво-Руської держави і критика концепції «давньоруської народності». У своїй монографії автори пишуть: «У минулому столітті, зокрема після Другої світової війни, відбулися значні зрушення в археологічних дослідженнях слов'янських пам'яток, які подвоїли та потроїли джерелознавчу базу. Вдалося закрити хронологічні лакуни, що істотно ускладнювало порівняльне вивчення археологічних культур I тис. н.е. на території лісостепової України. Це, у свою чергу, дало змогу побудувати типологічно-хронологічні колонки безперервного етнокультурного розвитку давнього населення України. Застосування природничо-математичних методів у вивченні матеріальної культури значно посилило її інформативні можливості, розширило межі археологічного пошуку. Усе це відкрило нові можливості історичних реконструкцій етнокультурного та соціально-економічного розвитку давнього населення України, у тому числі предків українського народу»¹.

Крім того, науковці наголошують: «Етноісторичний процес будь-якого народу, зокрема слов'янського, конкретно українського, не можна звести до простого біологічного відтворення поколінь одного етносу. Уже від самого початку свого зародження українці були частиною слов'янства, як їхні предки – частиною індоевропейського світу. Їхній розвиток відбувся у безпосередніх контактах і взаємовпливах із сусідніми, такими же етноісторичними, спільнотами. Поряд з процесами диференціації, виділення та самоусвідомлення окремих етнічних груп і народів мали місце процеси інтеграції, коли в результаті змішування різних племінних груп утворювались нові народи. Ця закономірність притаманна насамперед тим слов'янським утворенням, які в процесі розселення осідали на чужих територіях і змішувались із субстратним населенням»².

Саме тому автори стверджують: «Усі ці процеси суворо регламентовані, прив'язані до певних природних та географічних зон і визначені часово. Тобто зародження слов'янських народів відбувалося у рамках певних географічних регіонів, певного етносоціального та етнографічного середовища і на певному історичному етапі. Етноісторична схема, розроблена лінгвістами, істориками-медієвістами, археологами, зведена до декількох ієрархічно-історичних етапів: індоевропейці, або староевропейці, германо-балто-слов'яни, праслов'яни, слов'яни, слов'янські народи. Кожна з цих етноісторичних категорій повинна була пройти тривалий історичний шлях від зародження та розвитку до утворення нових етносоціальних спільнот, які б усвідомили свою етнокультурну окремішність. Зрозуміло, що це зайняло століття та тисячоліття. При цьому формування кожного

---

¹ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К.: Генеза, 2005. – С. 2-3.

² Там само. – С. 3.

європейського етносу відбувалося в конкретних історичних умовах, які в різних регіонах Європи мали свої особливості, залежно від географічного положення та природного середовища. Наприклад, найбільш сприятливою для етнопонаціонального та культурного розвитку в Європі була Середземноморська зона. Там з'являються перші європейські народи, перші європейські цивілізації. Звідси випливає, що ми не можемо довільно встановити час виникнення слов'янських народів, наприклад з палеоліту чи енеоліту. Вони, у тому числі й український народ, не могли утворитись раніше, поки їхні предки не пройшли визначені історичні стадії свого розвитку»¹.

Таким чином, автори доводять, що процеси розселення слов'янських племен із лісостепової сучасної України на південь у Подунав'я і на Балкани, а з Верхнього Подніпров'я – на північний схід у верхів'я Волги в ранньому середньовіччі характеризуються однаковими історичними закономірностями. Слов'яни як у Подунав'ї і на Балканах, так і на Двіні і на Волзі поглинали чужі субстрати, самозмінювалися, творили свої окремі культури і мови. Так, фактично формувалися нові етнічні групи, а слов'янські племена, що залишилися на своїй корінній території (пограниччя Лісу і Лісостепу України), утворили свою групу, що дала початок українському народові².

У 2007 р. з'явилися у світ наступні наукові праці В.Д. Барана «Етногенез українського народу (Короткий нарис)» і «Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу». Так у книзі «Етногенез українського народу (Короткий нарис)» висвітлюються проблеми походження та ранньої історії слов'ян, українського та інших слов'янських народів. В ній розкриваються процеси їх становлення у ранньому середньовіччі та історичного розвитку, великого розселення та державотворення. Значне місце автором відведене питанням утворення Київської держави і критиці концепції «давньоруської народності». У праці використано великий археологічний матеріал, переосмислено ряд старих історичних схем³.

А дослідження «Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу» присвячене процесам формування українського народу, утворенню Київської держави та виникненню її столичного міста Києва. У своїй передмові автор зазначає, що у праці через імена полянських літописних князів Кия, Щека і Хорива – перших будівничих міста Києва, «сьогоднього града» Київської держави – ним подаються важливі віхи давньої історії України. Особливу увагу В.Баран звернув на проблеми походження слов'ян, утворення й становлення слов'янських народів, зокрема, українського. Саме вони, наші далекі предки, на його думку в тяжкій і кривавій боротьбі з кочовим світом (за виразом літописця Нестора,

---

¹ Там само. – С. 3-4.

² Там само. – С. 190–194.

³ Баран В.Д. Етногенез українського народу: Короткий нарис. – К., 2007. – С. 2.

«поганими») відстояли й зберегли наші землі та, заклали основи самобутньої культури і державності¹.

Отже, ми з повним правом можемо назвати Володимира Даниловича Барана Людиною-Легендою. Ми хочемо ще раз відзначити ту надзвичайно важливу роль яку зіграв і продовжує відігравати в науковому житті нашої Батьківщини яскрава і непересічна особистість розумного вченого, досвідченого керівника-адміністратора, щирого наставника молодих науковців, виваженого колеги і просто мудрої людини – Володимира Барана. За свою більш ніж піввікову наукову діяльність він провів сотні археологічних польових розкопок, був заступником і виконувачем обов'язків директора Інституту археології НАН України, створив у цьому ж інституті відділ слов'янської археології і близько 30 років був його незмінним керівником, десять років керував відділом етнології і саме завдяки його визначним здібностям організатора відділ завжди перебував на чільних позиціях як в Інституті українознавства зокрема, так і у вітчизняній науці взагалі. Під його успішним керівництвом в Україні сформувалася наукова школа археологів-славістів, було підготовлено і захищено 15 кандидатських та 6 докторських дисертацій. Ювіляр є автором понад 300 друкованих наукових праць, у тому числі 10 індивідуальних та 7 колективних монографій, його дослідження збагатили аналі вітчизняної науки і широко відомі не лише в Україні, але і у Європі. В.Д. Баран є співавтором, а також членом редколегії або відповідальним редактором цілої низки колективних робіт. Зокрема це: Етнокультурна карта території України в I тис. н.е. – К., 1985; Археологія УРСР. Т. 3. – К., 1986; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990; Starigard/Oldenburger-Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein. – Neümunster, 1991; Українці. Т. 1. – Полтава, 1998; Етногенез населення Карпат. – Львів, 1998; Історія давнього населення України. Т. 3. – К., 2000; Історія української культури. Т. 1. – К., 2001 та ін.

Нижче ми пропонуємо читачам бібліографічний покажчик праць В.Д. Барана за більш ніж піввіковий період його подвижницької діяльності на ниві української науки.

1955

1. Ранньослов'янські пам'ятки Правобережжя Середнього Дністра // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 170-175.

1957

2. Бронзовая подвеска из с. Черепин // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР. – М., 1957. – Вып. 65. – С. 136-137.

---

¹ Баран В.Д. Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу. – К., 2007. – С. 5.

1958

3. Поселение первой половины I тысячелетия н.э. у с. Черепин, Львовской области: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / АН УССР, Отд. обществ. наук. – К., 1958. – 16 с.

4. Поселение первых веков нашей эры в с. Черепин? Львовской области // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – К., 1958. – Вып. 8. – С. 97-99.

5. Результати вивчення матеріалів з розкопок на поселенні першої половини I тисячоліття н.е. в с. Черепин, Львівської області // Дисертаційний збірник АН УРСР. – К., 1958. – С. 60-100.

1959

6. Розкопки на поселенні I тисячоліття н.е. в с. Ріпневі (Ріпнів II) Львівської області // Матеріали і дослідження археології Прикарпаття і Волині. – К., 1959. – Вып. 2. – С. 102-113.

1961

7. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. – К., 1961. – 119 с.: іл.

8. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у міжріччі Дністра і Західного Бугу // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 1961. – Вып. 3. – С. 77-88.

9. Поховання культури шнурової кераміки у с. Ріпнів (Ріпнів II) Львівської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 1961. – Вып. 3. – С. 151-153.

1962

10. Поселення I тисячоліття н.е. у с. Ракобути на Західному Бугу // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Київ, 1962. – Вып. 4. – С. 80-91.

1963

11. Раннеславянское поселение у с. Рипнев (Рипнев II) на Западном Буге // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1963. – Вып. 108. – С. 351-365.

1964

12. Памятники Черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957-1960 гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1964. – Вып. 116. – С. 213-252.

13. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністрів'я і Південно-Західної Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 1964. – Вып. 5. – С. 95-114.

14. Слов'янські пам'ятки VI-VII ст. Південно-Західної Волині і Верхнього Подністрів'я // Наукова конференція, присвячена 25-річчю возз'єднання українського народу в єдиній українській державі (Тези доповідей) / Львівський держуніверситет. – Львів, 1964. – С. 30-31.

1965

15. Археологічні дослідження в зоні будівництва Бурштинської ДРЕС у 1960-1964 рр. // 39 Наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи Львівського університету за 1964 р. (Тези доповідей). – Львів, 1965. – С. 61-62.

16. До питання про житла черняхівської культури у Верхньому Подністров'ї // 40 наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи Львівського університету за 1965 р. (Тези доповідей). – Львів, 1965. – С. 78-79.

17. До питання про співвідношення пам'яток черняхівського типу і слов'янських VI-VII ст. у міжріччі Верхнього Дністра і Західного Бугу // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 75-77.

18. Древньоруські археологічні пам'ятки в зоні затоплення Бурштинської ДРЕС // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 81-88. (співавтор О.О.Ратич).

19. Общие черты римского и раннесредневекового времени на территории Среднего Прикарпатья // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. – М., 1965. – С. 13-15.

20. Раннеславянские памятники на Западном Буге // Slovenska arheologia. – Братислава, 1965. – Т. 13-2. – С. 319-376.

1967

21. Раскопки раннеславянского поселения у с. Зеленый Гай на Днестре // Археологические открытия 1966 г. – М.: Наука, 1967. – С. 236-237.

1968

22. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волыни // Archeologicke rozhledy. – Praha, 1968. – С. 583-593.

23. Нові археологічні дослідження слов'янських пам'яток у Верхньому Подністров'ї // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1968. – С. 125-127.

24. Перемишляни // Історія міст і сіл Української РСР, Львівська область. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1968. – С. 540-549.

25. Східнослов'янські племена третьої чверті I тисячоліття н.е. на території західних областей УРСР // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 27-36.

1969

26. Археологічні пам'ятки VI-VII ст. на території Волині – важливе джерело до вивчення літописних дулібів // Український історичний журнал. – 1969. – № 4. – С. 65-72.

27. Деякі підсумки досліджень поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 35-45.

28. О соотношении культур римского и раннеславянского времени на территории Северного Прикарпатья и Юго-Западной Волыни // I

Международный славянский конгресс археологии. – Варшава, 1969. – Т. II. – С. 238-348.

29. Раскопки поселения черняховского типа Демьянов II // Археологические открытия 1968 года. – М., 1969. – С. 314-315.

30. Черепинське поселення // Українська радянська енциклопедія. – К., 1969. – Т. 16. – С. 116.

1970

31. Археологічні дослідження слов'янських пам'яток у Верхньому Подністров'ї // Матеріали Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 129-130 (співавтор Д.Н. Козак).

32. Дослідник давньої історії слов'ян // Український історичний журнал. – 1970. – № 11. – С. 139-140.

33. Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тис. н.е. у світлі археологічних досліджень // Український історичний журнал. – 1970. – № 10. – С. 44-52.

34. Раскопки на Среднем Днестре // Археологические открытия 1969 г. – М., 1970. – С. 263-264.

35. Славяне в верховьях Днестра и Западного Буга // Тезисы докладов советской делегации на II международном конгрессе славянской археологии в Берлине. – М., 1970. – С. 3-6.

36. XIV наукова археологічна конференція в Ужгороді // Український історичний журнал. – 1970. – № 10. – С. 144-146.

37. Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1970. – № 121. – С. 7-12.

1971

38. Бовшівські поселення // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 1. – С. 165.

39. Дослідження поселення першого тисячоліття н.е. у верхів'ях Золотої Липи // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. I. – С. 65-75 (співавтор В.М. Цигилик).

40. Наукова конференція в Ужгороді // Археологія. – К., 1971. – № 2. – С. 113-115 (співавтор С.В. Максимов).

41. О подосновах раннесредневековой славянской культуры в междуречье Днепра и Вислы // Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР. – Тбилиси, 1971. – С. 62-64.

42. Поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї // Археологія. – К., 1971. – № 1. – С. 103-113.

43. Ранньослов'янське поселення у с. Зелений Гай на Дністрі // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. I. – С. 121-128.

44. Раскопки славянского поселения у с. Рашков на Днестре // Археологические открытия 1970 г. – М., 1971. – С. 291-292.

45. Україна. Сучасне і минуле (рецензія) // Археологія. – К., 1971. – № 4. – С. 95-97.

1972

46. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – 214 с.

47. Давньоруське поселення Бошів II // Археологія. – К., 1972. – Вип. 7. – 97-102 (співавтор Р.М. Чайка).

48. Неслухівське поселення // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 3. – С. 230.

49. Нові дані до питання про співвідношення пам'яток черняхівського типу і слов'янських пам'яток VI-VII ст. у Верхньому Подністров'ї // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР. – К., 1972. – С. 250-258.

50. О подосновах памятников черняховского типа в Поднестровье // Беларускія Старожитнощі. – Мінск, 1972.

51. Поселение у с. Подрижье // Археологические открытия 1971 г. – М., 1972. – С. 362-363

52. Поселення черняхівської культури поблизу Звинячина і Макарівки Чернівецької області // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – Вип. 4. – С. 220-224.

53. Ранньосередньовічні пам'ятки України // Середні віки на Україні. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 5-25.

54. Ріпнівські поселення // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 3. – С. 554.

55. Слов'яни давні // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. IV.

56. Слов'яни у міжріччі Дніпра і Вісли в світлі археологічних досліджень // Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових досліджень 1970-1972 рр. на території України). – Одеса, 1972. – С. 42-44.

1973

57. Славяне между Днестром и Припятью: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – М., 1973. – 40 с.

58. Памятники черняховской культуры в Тернопольской области // Археологические открытия 1972 г. – М., 1973. – С. 257-258 (співавтори В.К. Воляник, Д.Н. Козак, Б.В. Магомедов).

59. Siedlungen der Černjachov-Kultur am Bud und oberen Dnester // Zeitschrift Archeologie. – Berlin, 1973. – Т. 7. – S. 24-66.

1974

60. Нові археологічні відкриття на території Української РСР // Український історичний журнал. – 1974. – № 1. – С. 155-158.

61. Пам'ятки черняхівського типу на території Західної Волині і Верхнього Подністров'я // Археологія. – К., 1974. – Вип. 14. – С. 14-25.

62. Проблемы славянского этногенеза // Bulletin UNESCO. – М., 1974.

63. Раскопки славянского поселения в с. Рашков // Археологические открытия 1973 г. – М., 1974. (співавтори В.К. Воляник, Д.Н. Козак).

1975

64. Де і коли виникли слов'яни // Жовтень. – Львів, 1975. – № 5.

65. Населення Прикарпаття і Волині у VI-VII ст. // Населення Прикарпаття і Волині з доби розкладу первіснообщинного ладу і давньоруського часу. – К., 1975. – С. 94-107.

66. Племена черняхівської культури // Населення Прикарпаття і Волині з доби розкладу первіснообщинного ладу і давньоруського часу. – К., 1975. – С. 63-82 (співавтор М.Ю. Смішко).

67. Племінна належність населення українського Прикарпаття і Західної Волині у другій половині I тис. н. е. // Населення Прикарпаття і Волині з доби розкладу первіснообщинного ладу і давньоруського часу. – К., 1975. – С. 127-131 (співавтор В.В. Ауліх).

68. Ранньослов'янські пам'ятки Західної Волині і Верхнього Подністров'я, Закарпаття // Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т. III. – С. 119-136.

69. Раскопки славянских поселений в с. Рашков // Археологические открытия 1974 г. – М., 1975. – С. 257-258 (співавтори Д.Н. Козак, Б.В. Магомедов).

70. Славяне между Днестром и Вислой // Тезисы докладов советской делегации на III Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1975. – С. 3-6.

71. Славянское поселение у с. Горошева на Днестре // Археологія. – К., 1975. – Вип. 18. – С. 87-95 (співавтор С. Пачкова).

72. Формирование славянских древностей между Днестром и Вислой // Новейшие открытия советских археологов. – К., 1975.

1976

73. До питання підгрунтя черняхівської культури // Дослідження слов'яно-руських старожитностей. – К., 1976. – С. 49-54.

74. Исследования славянских поселений у с. Рашков // Археологические открытия 1975 г. – М., 1976. – С. 300-301 (співавтор Б.В. Магомедов).

75. Нові археологічні відкриття на території України // Український історичний журнал. – 1976. – № 7.

76. Племена черняхівської культури // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 63-83.

77. Слов'янська археологія. III Міжнародний конгрес у Братиславі // Вісник АН УРСР. – К., 1976. – Вип. 5.

78. Третій міжнародний конгрес слов'янської археології в Братиславі // Археологія. – К., 1976. – Вип. 20. – С. 104 (у співавторстві).

1977

79. Zur Frage nach dem Ursprung der Cernjachovkultur // Schriften zur Berlin Ur- und Frühgeschichte № 30. – 1977. – S. 309-315.

80. Исследования славянских поселений в с. Рашков на Днестре в 1976 г. // Археологические открытия 1976 г. – М., 1977. – С. 266-267.

81. Славяне между Днестром и Вислой // Материалы III Конгресса славянской археологии. – Братислава, 1977. – С. 77-85.

1978

82. Давньоруська іконка з поселення Бовшів II // Археологія. – К., 1978. – Вип. 28. – С. 93-97 (співавтор В.В. Вуйчик).

83. Досягнення і проблеми слов'янської археології в УРСР // Археологія. – К., 1978. – Вип. 26. – С. 59-77 (співавтор Є.В. Максимов).

84. Міжнародний симпозиум у Софії // Вісник АН УРСР. – К., 1978. – Вип. 7. (співавтор І.А. Винокур).

85. Проблеми слов'янської археології / Міжнародний симпозиум у Софії // Вісник АН УРСР. – К., 1978. – С. 94-95.

86. От редактора // Проблемы этногенеза славян. – К., 1978. – С. 3-4.

87. Раннеславянские поселения у с. Рашков на Днестре // Археологические открытия 1977 г. – М., 1978. – С. 296-297 (співавтор Г.М. Некрасова).

88. Славяне в середине I тысячелетия н.э. // Проблемы этногенеза славян. – К., 1978. – С. 5-39.

89. Славянские поселения с. Рашков на Днестре // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. – Ужгород, 1978. – С. 94-95.

90. Славянские поселения у с. Рашков, на Днестре // Археологические открытия. – М., 1978. – С. 294-295.

1979

91. Археология о возникновении славян // Бюллетень ЮНЕСКО. – К., 1979. – № 2.

92. Введение // Славяне и Русь. – К., 1979. – С. 3-4.

93. Раннеславянские поселения у с. Рашков // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 294-295 (співавтори Г.М. Некрасова, Л.Я. Карчина).

94. Раскопки селища Бернашевка // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 295-296.

95. Рецензия на книгу А.Н. Бобринского «Гончарство Восточной Европы», Москва, 1978 // Советская этнография. – М., 1979. (співавтор І.С. Винокур).

1980

96. Поселение у с. Теремцы // Археологические открытия 1979 г. – М., 1980. – С. 251.

97. Походження ранньосередньовічної культури слов'ян // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 127-128.

98. Проблемы сложения славянских раннесредневековых древностей в свете новейших исследований на Днестре // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. – Днепропетровск, 1980. – С. 144-145.

99. Симпозиум по проблеме этногенезу слов'ян // Археологія. – К., 1980. – Вип. 33. – С. 109 (співавтор Р.В. Терпиловський).

100. Славянские древности V в. н.э. // Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1980. – С. 54-56.

1981

101. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). – К., 1981. – 263 с.

102. Исследование славянского поселения у с. Теремцы на Днестре в 1980 г. // Археологические открытия 1980 г. – М., 1981. – С. 227-228.

103. К вопросу об истоках славянской культуры раннего средневековья // Acta Archaeologica Carpatica. – Краков, 1981. – Т. XXI. – С. 67-88.

104. Об одном древнем славянском черепе // Исследование методов естественных наук в археологии. – К., 1981. – С. 161-167 (у співавторстві).

105. Черняховская культура и сложение раннесредневековых славянских древностей // Позднейшие судьбы Черняховской культуры. – Камянец-Подольский, 1981. – С. 3-5.

1982

106. Підсумки досліджень слов'яно-руських пам'яток на Україні (1975-1980) // Археологія. – К., 1982. – Вип. 40. – С. 83-97.

107. Поселення середини I тис. н.е. біля с. Бернашівка на Дністрі // Археологія. – К., 1982. – Вип. 39. – С. 87-100 (співавтори І.С. Винокур, О.І. Журко).

108. Введение // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1982. – С. 3-4.

109. Сложение раннесредневековой славянской культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1982. – С. 5-48.

110. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя (у світлі тез Б.О. Рибаківа) // Український історичний журнал. – 1982. – № 7.

1983

111. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за новими археологічними даними // IX Міжнародний з'їзд славістів. – К., 1983.

1984

112. Отдел археологии ранних славян // 50 лет Института археологии АН УССР. – К., 1984. – С. 54-58.

113. Поселение Черняховской культуры у с. Хлопков // Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – С. 241-242.

114. Поселення Рашків II на Середньому Дністрі // Археологія. – К., 1984. – Вип. 48. – С. 78-88 (співавтор Г.М. Некрасова).

115. Проблемы происхождения славян (поиски, находки) // Культура (Париж). – 1984.

116. Рашковское поселение // Украинская советская энциклопедия. – К., 1984.

117. Славяне // Украинская советская энциклопедия. – К., 1984. – С. 127-128.

1985

118. Вступление к работе «Этнокультурная карта территории Украины в I тыс. н.э.» // Этнокультурная карта территории Украины в I тыс. н.э. – К., 1985. – С. 3-4.

119. З глибини віків // Київ. – 1985. – № 5. – С. 8-12.

120. Заключение к работе «Этнокультурная карта территории Украины в I тыс. н.э.» // Этнокультурная карта территории Украины в I тыс. н.э. – К., 1985. – С. 157-163.

121. Некоторые проблемы и результаты изучения раннесредневековых древностей на Украине // Достижения советской археологии в XI пятилетке: Тезисы Всесоюзной археологической конференции. – Баку, 1985. – С. 6-8.

122. Пражская культура // Этнокультурная карта территории Украины в I тыс. н.э. – К., 1985. – С. 76-85.

123. Раннесредневековые древности славян Юго-Восточной Европы (Проблемы сложения, переодизации и социальной структуры) // Тезисы докладов советской делегации на V Международном Конгрессе славянской археологии. – М., 1985. – С. 3-4.

124. Слов'янська сільська община раннього середньовіччя (за матеріалами поселення V-VII ст. Рашків III) // Тези доповідей VI Подільської краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 49-51.

125. Черняховская культура // Этнокультурная карта территории Украины в I тыс. н.э. – К., 1985. – С. 42-51 (співавтор Б.В. Магомедов).

1986

126. Die Frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine // Beiträge zur Allgemeinen und vergleichenden Archäologie. – Mainz am Rhein, 1986. – Band 8. – 175 s.

127. Виникнення і соціальна структура слов'янських старожитностей раннього середньовіччя // Наука і культура. – 1986. – № 1.

128. Вступлення к III тому «Археологии УССР» // Археология УССР. – К., 1986. – Т. III. – С. 5-12 (співавтор П.П. Толочко).

129. Заключение к III тому «Археологии УССР» // Археология УССР. – К., 1986. – Т. III. – С. 549-553 (співавтор П.П. Толочко).

130. П'ятий Міжнародний конгрес слов'янської археології // Вісник АН УРСР. – К., 1986. – № 5. – С. 75-78 (співавтор І.І. Артеменко).

131. Пражская культура // Археология УССР. – К., 1986. – Т. III. – С. 135-153.

132. Проблеми походження слов'ян (нове у вивченні) // Пам'ятки України. – 1986. – № 1. – С. 12-14.

133. Черняховская культура // Археология УССР. – К., 1986. – Т. III. – С. 70-100 (співавтор Б.В. Магомедов).

1987

134. Основні проблеми і результати вивчення ранньослов'янських культур на території України // Археологія. – К., 1987. – № 57. – С. 45-51.

135. Раннесредневековые древности славян Юго-Восточной Европы // Труды пятого международного Конгресса славянской археологии. – М., 1987. – Т. 1. – С. 52-66.

136. V Міжнародний конгрес археологів-славістів в м. Києві // Археологія. – 1987. – № 59. – С. 79-89.

1988

137. Пражская культура Поднепровья. – К., 1988. – 160 с.

138. Истоки пражской культуры по материалам Днестра и Прута // Studia nad etnogeneza slowian. – Wroclaw, 1988. – Т. 1. – С. 35-51.

139. Проблемы изучения раннеславянских древностей Юго-Восточной Европы // X Международный съезд славистов. – К., 1988. – С. 104-125.

140. Славянская деревня раннего средневековья // Древности славян и Руси. – К., 1988. – С. 12-18.

1989

141. Проблемы этнокультурного развития населения лесостепной зоны Восточной Европы в первой половине I тыс. н.э. // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989.

142. Стариград – центр західнослов'янського племені вагрів // Археологія. – К., 1989. – № 1. – С. 132-147 (співавтори П.П. Толочко, І.І. Мовчан).

143. Черняхівська культура і слов'яни // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – Одеса, 1989. – С. 11-13.

1990

144. Entstehung und Ausbreitung frühslavischer Kulturen // Starihard/Oldenburger. – Neumünster, 1990. – S. 29-51.

145. Введение к монографии «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 3-9.

146. Заключение к монографии «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 454-457.

147. Истоки раннеславянских культур Восточной Европы в свете ретроспективного анализа // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 335-362.

148. Керамика V-VII вв. н.э. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 231-238 (співавтор О.М. Приходнюк).

149. Керамика второй четверти I тыс. н.э. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 138-160 (співавтори Р.В. Терпиловський, Б.М. Магомедов).

150. Определяющие тенденции развития материальной культуры населения Юго-Восточной Европы // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 191-201.

151. Охоронні розкопки багатощарового поселення Куропатники на Прикарпатті // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. – Вінниця, 1990. – С. 10-11.

152. Памятники черняховской культуры на территории Поднестровья и Вольны // Население Прикарпатья и Вольны в эпоху разложения первобытнообщинного строя и в древнерусское время. – К., 1990.

153. Пражская культура на территории Поднестровья и Вольны // Население Прикарпатья и Вольны в эпоху разложения первобытнообщинного строя и в древнерусское время. – К., 1990.

154. Славяне в середине I тыс. н.э. и проблемы их расселения // VI Международный конгресс славянской археологии: Тезисы докладов советской делегации. – М., 1990. – С. 5-8.

155. Типы жилищ и хозяйственных построек V-VII вв. н.э. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 219-225.

156. Типы жилищ и хозяйственных построек второй четверти I тыс. н.э. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 115-126 (співавтор Л.В. Вакуленко).

157. Хронология и периодизация // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 246-255 (співатор О.М. Приходнюк).

158. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь в зарубежной историографии. – К., 1990. – С. 30-78 (співатори Е.Л. Гороховський, Б.В. Магомедов).

1991

159. Походження слов'ян. – К., 1991. – 142 с. (співатори Д.Н. Козак, Р.В. Терпиловський).

160. Академік І.П. Крип'якевич і проблеми слов'янського етногенезу // Тези доповідей присвячених 100-річчю з дня народження академіка І.П. Крип'якевича. – Івано-Франківськ, 1991.

161. Раскопки поселений на Прикарпатье // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. – К., 1991. – С. 3-4. (співатори І.Б. Зеленецька, О.В. Бобровська).

162. Східні слов'яни // Історія України. Курс лекцій. – К., 1991.

163. Черняхівська культура і слов'яни // Проблема вивчення та охорона пам'яток археології Київщини. – К., 1991. – С. 10-12.

1993

164. Галичина могила // Галицько-Волинська держава. – Львів, 1993. – С. 30-31.

165. Галичина могила // Старожитності. – К., 1993. – № 3-4. – С. 5-6 (співатор Б. Томенчук).

166. Дослідження багатошарового поселення Куропатники на Прикарпатті // Археологічні дослідження на Україні 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 3-4 (співатори І.Б. Зеленецька, О.В. Бобровська).

167. Склавіни – предки українського народу // Галицько-Волинська держава: Передумови виникнення. – Львів, 1993. – С. 5-6.

168. Слов'янські старожитності V ст. н.е. // Матеріали IV Международного конгресса славянской археологии. – София, 1993.

169. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 59-86.

170. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за новими археологічними даними // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: IX міжнародний з'їзд славістів. – К., 1993. – С. 165-180.

1994

171. Історико-культурний заповідник в м. Галичі Івано-Франківської області // Успенський собор. – Галич, 1994. – № 1.

172. Поховання знатного воїна у Галичиній могилі // Червона калина. – Львів, 1994. – № 1. – С. 16-19 (співатор Б. Томенчук).

173. Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К., 1994. – С. 119-133.

174. Славяно-украинские древности // Украинцы. – М., 1994. – Кн. 1: Этническая история. Антропология. Язык. Расселение. – С. 37-45.

175. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 5-13.

176. Этнокультурные истоки славянских культур раннего средневековья // Украинцы. – М., 1994. – Кн. 1. – С. 45-57.

1995

177. Етнокультурні процеси на території України в середині I тис. н.е. // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4).

178. Ранньосередньовічні культури слов'ян та їхні підоснови // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – № 6. – С. 191-203.

1996

179. Венеди, склавіни та анти у світлі археологічних джерел // Тези доповідей української делегації на VI Міжнар. конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996. – С. 5-7.

180. Готи у складі черняхівської культури // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – № 3.

181. До 1100-літнього ювілею Давнього Галича // Дністрова хвиля. – 1996. – № 9.

182. До знаходжень резиденції давньо-галицької еліти // Дністрова хвиля. – 1996. – № 7.

183. Поселення в с. Теремці – перехідна пам'ятка від римського до ранньосередньовічного періоду // Історія Поділля. Кам'янець-Подільський, 1996.

184. Славянские древности в гуннский период // Słowiańszczyzna w Europie sredniowiecznej. – Wrocław, 1996.

1997

185. Археологія в пошуках предків українського народу // Галичина. – 1997. – № IV / I. – С. 14-18.

186. Археологія про венедів, склавів та антив // Труды VI Международного конгресса археологов-славистов. – М., 1997. – Т. 1. – С. 154-165.

187. Витоки українського народу // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – К., 1997.

188. Давній Галич (історична довідка) // Дністрова хвиля. – 1997.

189. Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К.; Львів: РАС, 1997. – С. 119-133.

190. Старожитності слов'ян на зламі римського та середньовічного періоду // III Міжнародний конгрес українців: Історія (Харків, 26-29 липня 1996 р.). – К., 1997. – С. 11-15.

1998

191. Давні слов'яни. – К.: Альтернативи, 1998. – 335 с.

192. The Veneti, Slaveni and Antae in the light of archeology // Ukrainian review. – 1998. – № 1. – P. 49-63.

193. Zur problem der Goten in der Cherniahov kultur // Studien zur archaeologi der ostesecroumes festschrift für Michael Müller – Wille Neumünster 1998.

194. Велике розселення слов'ян // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 30-37.
195. Венети, склавини та анти у світлі археології // *Kraje słowiańskie w wiekach średnich.* – Poznań, 1998. – С. 38-49.
196. Галицькі археологічні експедиції // Галицька брама. – 1998. – № 9.
197. Етнокультурні процеси на Україні в I тис. н.е. // XII Міжнародний з'їзд славистів. Історія, джерелознавство, культурологія та етнологія слов'янських народів. – К., 1998. – С. 22-39.
198. Княжий дитинець розкриває свої таємниці // Дністрова хвиля. – 1998. – № 26.
199. Підсумки досліджень галицької археологічної експедиції в 1991-1996 рр. // Галич і Галицька земля. – К.; Галич, 1998. – С. 10-18.
200. Підсумки і проблеми досліджень ранньослов'янських пам'яток в Україні // Історія Русь-України. – К., 1998. – С. 11-20.
201. Скарби VI-VIII ст. Анти чи Русь? // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 15-27.

1999

202. 1100-літній ювілей Галича // *Ukrainian review.* – 1999. – № 47
203. Археологічні дослідження Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999.
204. Археологічні розкопки давнього Галича у 1996-1998 рр. // *Ukrainian review.* – 1999. – № 46.
205. В пошуках слов'янських старожитностей // Українці. – Опішне, 1999. – Т. 1. – С. 45-57.
206. Галичу 1100 років // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 190-191.
207. Давній Галич у світлі археологічних досліджень // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 78-84.
208. Дулібське племінне об'єднання і критика так званої теорії лендзян // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 302-308.
209. Етнокультурний розвиток східнокарпатського регіону у VI-VII ст. // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 263-264.
210. Носії празької культури склавини – предки українського народу // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 291-294.
211. Писемні, лінгвістичні антропологічні джерела про слов'ян // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 264-274.
212. Подністров'я та Прикарпаття – вихідний регіон великого розселення слов'ян // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 294-305.
213. Проблеми походження празької та інших слов'янських культур VI-VII ст. н.е. // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 285-291.
214. Проблеми походження українського народу // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах. – К., 1999.
215. Процеси етнокультурного розвитку в першій половині I тис. н.е. на території України // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 49-56.

216. Слов'яни V-VII ст. за археологічними джерелами // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 275-285.

217. Слов'янсько-українська прадавнина // Українці. – Опішне, 1999. – Т. 1. – С. 37-45.

218. Черняхівська культура: ювілейні роздуми // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні: тези доповідей семінару 14-16 грудня. – К., 1999. – С. 2-3.

2000

219. Археологічні джерела до вивчення слов'ян V-VII ст. // Давня історія України. – К., 2000. – С. 67-75.

220. Велике розселення слов'ян // Давня історія України. – К., 2000. – С. 83-90.

221. До питання про витоки українського народу та походження назви «Україна» // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка Українознавство. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 12-18.

222. Історичне значення великого розселення слов'ян // Міграції. – 2000. – № 1 (2). – С. 37-43.

223. Найдавніші писемні свідчення про слов'ян // Давня історія України. – К., 2000. – С. 13-19. (співавтор Д. Козак).

224. Передмова // Давня історія України. – К., 2000. – С. 5-9.

225. Писемні джерела про слов'ян V-VII ст. // Давня історія України. – К., 2000. – С. 61-66.

226. Проблема походження ранньосередньовічних слов'янських культур в археологічній літературі // Давня історія України. – К., 2000. – С. 75-83.

227. Проблема слов'янських русів у світлі археології // Галичина (Івано-Франківськ). – 2000. – № 4. – С. 7-14.

228. Проблеми етнокультурного розвитку на території України в I тис. н.е. // Давня і середньовічна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 127-137.

229. Процеси культурно-етнічного розвитку на території України в I тисячолітті // Визвольний Шлях. – 2000. – № 7. – С. 3-15.

230. Слов'яни у VIII-IX // Давня історія України. – К., 2000. – С. 90-104.

231. Слов'яни у другій чверті I тис. н.е. // Давня історія України. – К., 2000. – С. 39-60.

232. Територія давніх слов'ян (за даними мовознавства) // Давня історія України. – К., 2000. – С. 19-25. (співавтор Д. Козак).

233. Український король та його місто // Українознавство. Календар-щорічник 2001. – К., 2000. – С. 135-140.

234. Утворення Києво-Руської держави та етнокультурні процеси // Археологічні студії. – Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1.

2001

235. Анти, сіверяни чи руси? // Науковий вісник Українського університету. – М., 2001. – Т. 1.

236. Від венедів до українців // Науковий вісник українського університету. – М., 2001. – Т. 1.

237. Етногенетичні процеси на території України в другій половині I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 11-20.
238. Етнокультурні процеси у I тис. н.е. на території України // Визвольний шлях. – 2001. – № 3.
239. Історичні та теоретико-методологічні питання етногенезу українців // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції 18-20 жовтня 2001 р. – К., 2001. – С. 10-12.
240. Княжий Галич в історії України // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 67-75.
241. Побут, населення, городища // Історія української культури. – К., 2001. – Т. 1. – С. 577-586.
242. Проблема русів у світлі археології // Українознавство. – 2001. – Число 4. – С. 60-65.
243. Проблема слов'янських русів у світлі археології // Визвольний шлях. – 2001. – № 6. – С. 40-53.
244. Процеси східнослов'янського культурогенезу в другій пол. I тис. н.е. // Українознавство. Календар-щорічник на 2002 р. – К., 2001. – С. 75-79.
245. Слов'янський культурогенез // Етногенез та рання історія слов'ян, нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 11-19.
246. Становлення слов'янства. Витоки давньослов'янської культури // Історія української культури // Історія української культури. – К., 2001. – Т. 1. – С. 561-576.
247. Чи був Руський Каганат? // Галичина (Івано-Франківськ). – 2001. – № 4.

2002

248. Походження українського народу. – К., 2002. – 405 с. (співавтор Я.В. Баран).
249. Археологічні дослідження давнього Галича у 1992-2002 рр. // Українознавство. – 2002. – Число 4. – С. 213-216. (співавтор Б. Томенчук).
250. Витоки ранньосередньовічних слов'янських культур Південно-Східної Європи // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 94-114.
251. Від венеців до королівства Данила Галицького // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 184-186.
252. Від венеців до слов'ян та українців // Наука самопізнання народу. Збірник матеріалів і наукових праць на пошану П. Кононенка. – К.: Веселка, 2002. – С. 134-139.
253. До питання про етнічні та державотворчі процеси в Київській Русі // Визвольний шлях. – К., 2002. – № 6. – С. 22-29.
254. Інтердисциплінарність в археологічних дослідженнях давніх слов'ян // Нові технології в археології. – К.; Львів, 2002. – С. 150-155.
255. Місце археологічних джерел в «Історії України-Руси» М. Грушевського // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 37-39.
256. Слов'янський період в історії України: три хронологічні етапи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2002. – Вип. 8. – С. 94-97.

2003

257. Археологічні культури та літописні племена напередодні утворення Київської держави // *Історія в школах України*. – 2003. – № 5. – С. 36-41.

258. Деякі тенденції розвитку матеріальної культури слов'ян-венедів на території України в першій половині I тис. н.е. // *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України*. – К., 2003. – С. 14-20.

259. Інтердисциплінарність у вивченні давньої історії слов'ян та деякі історіографічні схеми // *Народна творчість та етнографія*. – 2003. – № 3. – С. 61-66.

260. Інтердисциплінарність у вивченні слов'янського етногенезу // *Українознавство*. – 2003. – Число 1 (6). – С. 79-81.

261. Процеси культурно-етнічного розвитку на території України в I тисячолітті // *Визвольний шлях*. – 2003. – № 7. – С. 3-16.

262. Слов'яни під час великого переселення народів // *Історія в школах України*. – 2003. – № 3. – С. 46-51.

263. Слов'яни у V-VII ст. нашої ери // *Історія в школах України*. – 2003. – № 2. – С. 35-39.

264. У пошуках прабатьківщини слов'ян // *Історія в школах України*. – 2003. – № 1. – С. 29-35.

2004

265. Археология древнего Галича // *Восточная Европа в средневековье*. – М., 2004. – С. 276-283.

266. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі // *Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. – К., 2004. – Т. 2. – С. 82-101.

267. Етнічні і державотворчі процеси в період утворення Київської Русі // *Історія в школах України*. – 2004. – № 4. – С. 40-44.

268. Підсумки роботи галицької археологічної експедиції у 2002-2003 рр. // *Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр.* – К., 2004. – С. 312-313.

269. Поселення пражько-корчацької та райковецької культур біля с. Рашкова, на Середньому Дністрі // *Zbornik na počest Daviny Bialekovej*. – Nitra, 2004. – S. 35-39.

270. Проблеми етнокультурних процесів на території України в другій чверті I тис. н.е. // *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. – К., 2004. – Т. III. – С. 246-255.

271. Проблеми співвідношення субстратного і прийшлого населення на території України в другій чверті I тис. н.е. // *Українознавство*. – 2004. – Число 1-2. – С. 378-382.

272. Черняхівська культура – полі етнічне утворення на території Південно-Східної Європи // *Археологія давніх слов'ян*. – К., 2004. – С. 91-102.

2005

273. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – 207 с. (співавтор Я.В. Баран).

274. Археологічні культури та літописні племена напередодні утворення Київської держави // *Етнічна та етнокультурна історія України*. – К., 2005. – С. 251-276.

275. Археологія та лінгвістика про етнокультурний розвиток давніх слов'ян // *Українознавство*. – 2005. – Число 4. – С. 270-273.

276. Велике розселення слов'ян і початок зародження слов'янських народів // *Етнічна та етнокультурна історія України*. – К., 2005. – С. 243-250.

277. Від слов'ян до України // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – С. 289-296.
278. Відділ археології ранніх слов'ян (до 30-річчя наукової діяльності) // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 3-10. (співавтор Н.Абашина).
279. Дослідження слов'янських поселень черняхівської культури в басейні Гнилої Липи // Українознавство. – 2005. – Число 1. – С. 214-224.
280. Етнокультурні процеси на території України в першій половині I тис. н.е. // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – С. 191-222.
281. Питання економіки та соціального розвитку слов'ян // Історія в школах України. – 2005. – № 5. – С. 44-50.
282. Проблема походження українського народу (археологічний пошук) // Українознавство. – 2005. – Число 2. – С. 156-164.
283. Проблеми походження українського народу // Фундаментальні орієнтири науки. – К.: Академперіодика, 2005. – С. 79-97.
284. Процеси етнічного розвитку в умовах Києво-Руської держави // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – С. 277-288.
285. Процеси східнослов'янського культурогенезу у другій половині I тисячоліття н.е. // Вісник інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2005. – Вип. 1. – С. 39-45.
286. Слов'яни у другій половині I тис. н.е. // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – С. 223-242.
287. Успенський кафедральний собор – одна з найважливіших столичних ознак княжого Галича // Успенський собор Галича. Минуле і сучасність. – Галич, 2005. – С. 9-12.

2006

288. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К.: Наукова думка, 2006. – 120 с. (співавтор О. Гопкало).
289. Анти // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 8-9.
290. Археологічні матеріали як джерело реконструкції давньої історії України // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 294-307.
291. Археологія про походження українського народу // Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 53-60.
292. Археологія та лінгвістика про етнокультурний розвиток давніх слов'ян // Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 61-64.
293. Богуслав Хроповський (спогади і роздуми) // Bohuslav Chropovsky. Život a dielo // Nitra, 2006. – S. 53-59.
294. Велике розселення слов'ян і початки утворення слов'янських народів // Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 77-80.
295. Від венеців до українців // Українознавець (Львів). – 2006. – Вип. 1. – С. 9-13.
296. Волинцівсько-Роменська культура // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 36.
297. Готи // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 56.
298. Дослідження слов'янських поселень в басейні Гнилої Липи // Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 47-50.

299. Дуліби-бужани-волиняни // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 68-69.
300. Етнічні процеси в період Києво-Руської держави // Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 87-92.
301. Етногенез українського народу // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 83-85.
302. Зимне // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 194.
303. Міждисциплінарні підходи до вивчення етногенезу слов'ян // Історія в школах України. – К., 2006. – № 1. – С. 40-44.
304. Найдавніші писемні звістки про слов'ян // Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 66-70.
305. Наукові дослідження з археології та давньої історії України (сучасний стан) // Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 24-30.
306. Нормани // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 136.
307. Племінні і державотворчі процеси на території України у VIII-X ст. // Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 80-87.
308. Поляни // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 156.
309. Походження слов'ян // Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 70-76.
310. Прабатьківщина слов'ян за писемними та археологічними даними (огляд основних версій) // Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 64-66.
311. Празька культура // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 156-157.
312. Проблема етногенезу українського народу у шкільних і вузівських підручниках // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 305-309.
313. Ранньосередньовічні слов'янські поселення біля с. Рашкова, на Середньому Дністрі // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 89-91.
314. Русь // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 179-180.
315. Слов'яни (давні) // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 186-188.
316. Слов'яни і навколишній світ // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 238-240.
317. Слов'янські поселення біля с.Рашкова на Середньому Дністрі // Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 50-52.
318. Сучасний стан наукових досліджень з археології та давньої історії України // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 270-276.
319. Черняхівська культура // Україна-Етнос. – К., 2006. – С. 216-217.

2007

320. Етногенез українського народу. – К.: Товариство «Знання» України, 2007. – 148 с.
321. Київ, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу. – К., 2007. – 64 с.
322. Відгук на колективну монографічну працю «Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки» // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 236-241.
323. Етнічні та державотворчі процеси у Київській Русі // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 339-350.
324. Слов'янське поселення середини I тис. н.е. у с. Теремці – перехідна пам'ятка від венедів до склавинів // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 252-259.

Лебедєва О.В. (Київ)

**КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ
У МОНОГРАФІЇ В.Д. БАРАНА І Я.В. БАРАНА
“ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ”**

У статті аналізується концепція етногенезу українського народу у монографії В. Д. Барана і Я.В. Барана “Походження українського народу”. Автор переконаний, що концепція походження українського народу В. Барана науково обґрунтована, виважена, має в основі багаторічні дослідження у галузі слов'янського етногенезу і заслуговує на докладне вивчення та популяризацію серед широкого наукового загалу.

Аналіз сучасних концепцій етногенезу українського народу стає дедалі більш актуальним на сьогодні. Це пов'язане передусім із появою великої кількості присвячених цій проблемі праць, які не мають серйозної наукової основи. На відміну від таких псевдонаукових праць, дослідження В.Д. Барана має ґрунтовну наукову базу. В ньому на новій методологічній основі, з урахуванням усіх новітніх археологічних та лінгвістичних досліджень, розкриваються процеси становлення та історичного розвитку слов'ян, їх великого розселення, зародження та формування слов'янських народів.

Видатний український вчений, археолог, член-кореспондент Національної академії наук НАН України, Володимир Данилович Баран все своє наукове життя, а це понад 50 років, присвятив вивченню проблеми слов'янського етногенезу. Ним була проведена величезна кількість археологічних розкопок, і, як він сам зазначає, “аналіз писемних і, зокрема археологічних джерел, в тому числі виявлених і опрацьованих авторами в процесі багаторічних польових археологічних досліджень, дозволили... викласти свої погляди на хід історичних процесів, що завершилися утворенням українського народу”¹.

Основою для розробки теорії етногенезу українського народу В. Барана стали археологічні матеріали, які за висловом самого автора “...не тільки збільшують джерельну базу”, а й “у ряді випадків змінюють наші уявлення про етнографію слов'янських угруповань і кидають нове світло на саму суть їх історичного розвитку”².

Основним завданням своєї монографії В. Баран вважає вивчення на основі археологічних джерел проблем формування слов'янських етнокультурних груп на території Східної та Центральної Європи. Баран виходить із того, що питання кожного слов'янського народу, в тому числі й українського, розпочинати треба саме з етногенезу слов'ян.

---

¹ Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2002. – С. 14.

² Там само. – С. 309.

Схематично етногенез українського народу за В. Бараном можна зобразити так:

I. Слов'яно-венедський період (рубіж ер – IV-V ст.).

1. Зарубинецька культура (слов'янські елементи) (III-I ст. до н.е. – I ст. н.е.).

2. Пізньозарубинецька культура – наступниця зарубинецької (I-II ст. н.е.).

3. Волино-Подільська культура. Утворилася як синтез пам'яток Зарубинецької, Пшеворської та в деякій мірі Липицької культур (I-II ст. н.е.).

4. Черняхівська культура (слов'янські елементи). Утворилася на основі синтезу пам'яток Волино-Подільської та Пізньозарубинецької культур (II-V ст. н.е.)

5. Київська культура. Утворилася на основі Пізньозарубинецьких пам'яток у синтезі з Пшеворськими (кінець II – початок III – середина V ст. н.е.).

II. Раннє середньовіччя – V-VII ст. н.е.

1. Празько-Корчацька культура склавинів. Утворилася на основі слов'янських елементів Черняхівської культури, можливо, у незначній мірі і пшеворської (V-VII ст. н.е.).

2. Пеньківська культура антів утворилася на основі слов'янської частини Черняхівської культури Лівобережжя типу Хлопкова-Боромлі та елементів Київської культури (V-VII ст. н.е.).

III. Слов'яни напередодні утворення Київської Русі VIII-X ст.

1. Райковецька культура наступниця Празько-Корчацької культури (дулібо-волинський племінний союз, у який входили племена волян, деревлян, полян, уличів, тиверців, хорватів).

3. Роменська культура склалася на основі пеньківських старожитностей антів у поєднанні з пам'ятками Празько-Корчацької, Колочинської та Райковецької культур. Ця культура охоплювала плем'я сіверян.

IV Період Київської Русі та після її розпаду.

Симбіоз Райковецької та Волинцівсько-Роменської культур стає основою зародження української народності, яка сформувалася вже після розпаду Київської Русі. Розпад Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарської навали, призвів до відокремлення та завершення формування білоруського, російського та українського народів.

А тепер більш докладно розглянемо та проаналізуємо цю схему.

Розпочнемо з цитати самого В. Барана, у якій він наголошує: “наукові пошуки старожитностей, що належали б предкам слов'ян, у культурах неоліту, енеоліту, доби бронзи, або навіть раннього заліза поки що можуть бути виражені як ймовірні гіпотези”¹. Спроби назвати ті чи інші археологічні культури первісності слов'янськими, а то й протокраїнськими вчений

---

¹ Там само. – С. 243.

очінює як “тимчасовий спалах романтизму, викликаний відродженням української державності”¹.

В. Баран зазначає, що виразні слов'янські елементи вдалося почасти виділити лише в культурах рубежу ер: Зарубинецькій (III до н.е – I ст. н.е.) та Пшеворській (рубіж ер – V ст. н.е.) Елементи слов'янської матеріальної культури були основними при наявності ще балтських та германських у Зарубинецьких пам'ятках на території України та Білорусії, у Пшеворських старожитностях на території Польщі вони займали незначне місце поряд із основними германськими та кельтськими. У I ст. н.е. Зарубинецька культура трансформується в Пізньозарубинецьку на Подніпровії. Елементи зарубинецької культури разом з елементами Пшеворської та Липицької культур у Подністров'ї утворюють Волино-Подільську групу пам'яток, тобто, у другій половині I та у II ст. н.е. праслов'яни на території України представлені пізньозарубинецькими та волино-подільськими старожитностями.

Далі слов'янські елементи знаходимо у Київській культурі, яка формується в III ст. н.е. на основі Пізньозарубинецьких пам'яток і Пшеворських старожитностей та в синкретичній Черняхівській культурі, слов'янський компонент якої сформувався на основі синтезу пам'яток Волино-Подільської та Пізньозарубинецької культур (дагується – II-V ст. н.е.). Це підтверджується і писемними джерелами. На території Південно-Східної Європи, де римські автори I ст. н.е. Пліній Старший, Тацит за Птоломей серед інших племен називають венедев, із ними можна пов'язати пам'ятки Зарубинецької, Пізньозарубинецької, Волино-Подільської, Київської та частини Черняхівської культур. Зі зникненням цих культур на території України закінчується венедевський період у розвитку слов'ян. Наступає ранне середньовіччя, представлене слов'янськими пам'ятками V-VII ст.

Археологія для V-VII ст. знає принаймні три слов'янські культури: Празько-Корчацьку, Пеньківську і Дзедзіцьку. Празько-Корчацька культура утворилася на основі слов'янських елементів Черняхівської культури. Підґрунтям Пеньківської культури були як слов'янські групи Черняхівської так і пам'ятки Київської Черняхівської культур. Основою Дзедзіцької культури були слов'янські старожитності Пшеворської культури. Ареали цих культур відповідають регіонам, де писемні джерела VI-VII ст. (Йордан, Прокопій Кесарійський, Маврикій) розміщують відповідно склавинів, антів та венедев. Зокрема, Йордан у “Гетиці” впевнено пов'язує сучасні йому племена склавинів та антів з венедами, про яких згадують римські автори I-II ст. Це твердження визначає праславянську належність венедев.

Слов'янська матеріальна культура всіх описаних старожитностей досить чітко відрізняється від неслов'янських сусідніх культур, разом із тим уже на ранніх етапах виокремлюються пам'ятки різних слов'янських груп: венедев, склавинів, антів. Ці групи різняться притаманними тільки їм специфічними рисами. Це дозволяє розглядати їх як окремі культури, специфіка яких

---

¹ Там само.

проявляється в характері житлових будівель, поховальному обряді, кількісному співвідношенні різних типів посуду.

Баран зазначає, що “кожна із представлених культур до Великого розселення слов’ян характеризує окремі групи східного, південного-східного і західного слов’янства”¹. Вчений стверджує, що “такі значні археологічні культури, як Празько-Корчацька, котра належить склавінам, Пеньківська, залишена антами, Дзедзіцька, що зберегла в ранньому середньовіччі традиції привіслянських венедрів на території Середньої і Північної Польщі, представляли вже не окремі племена, а слов’янські племінні союзи, особливо після великого слов’янського розселення. У них ми вбачаємо зародження основ майбутніх слов’янських народностей, у тому числі української, на обох берегах Дніпра Лісостепової України”².

Отже, підсумовує вчений, “унікальність ранньосередньовічних слов’янських старожитностей V-VII ст. полягає ... в тому, що вони з одного боку, уможливають ретроспективне виділення слов’янського етнографічного компонента в попередніх синкретичних культурах першої половини I тис. н.е., а через них – у більш ранніх. З іншого боку вони “становлять підґрунтя, з якого виростають всі наступні слов’янські культури, що репрезентують уже ті слов’янські племінні групи і союзи V-X ст., у середовищі яких зароджуються еمبرіони сучасних слов’янських народів”³.

“Доленосною подією для всіх слов’янських народів”⁴ називає вчений велике розселення слов’ян, яке відбулося в V-VII ст. та зауважує, що історичне значення великого розселення слов’ян ще не достатньо оцінене істориками та археологами, бо саме “велике розселення слов’ян у V-VII ст. стало основою їх перерозподілу на східних, західних і південних і започаткувало процеси подальшої їх диференціації в межах кожної із згаданих груп. У VIII-X ст. не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов’янської етнічної спільності, а були східні, західні й південні слов’янські племена або їх союзи. Тому кожен із сьогоденішніх слов’янських народів управі шукати свої витоки в середовищі тих історичних подій, що відбувалися на просторах Східної і Середньої Європи в епоху великого розселення народів”⁵.

У VIII-X ст. на території України відомі дві археологічні культури. Це Райковецька культура, яка виникає на Правобережжі від Дніпра до Вісли і від Прип’яті до Карпат і Буковини на основі Празько-Корчацької культури склавинів та Волинцівсько-Роменська культура, яка виникає як результат поєднання елементів Пеньківських, Празько-Корчацьких культур та впливів Райковецької культури на Дніпровському Лівобережжі. Таким чином, усі племена VIII-X ст., які називає головне історичне джерело того періоду “Повість минулих літ”, написане монахом Києво-Печерської Лаври

---

¹ Там само. – С. 163.

² Там само. – С. 164.

³ Там само. – С. 309.

⁴ Там само. – С. 192.

⁵ Там само. – С. 204.

Нестором, на Правобережжі Дніпра вписуються в межі Райковецької культури, а лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній склавіно-антській основі. Отже, племена склавів, представлені Празько-Корчацькою культурою, та антів, представлених Пеньківською культурою, "інтегруються і в межах українського лісостепу утворюють етнокультурний симбіоз, представлений у VIII-X ст. Райковецькою і Волинцівсько-Роменською культурами. Останній стає основою зародження української народності"¹.

Таким чином, "інтеграція антів і склавів, їхнє велике розселення та перегрупування приводять до виникнення, а потім і до відокремлення тієї групи східно-слов'янських племен, що в майбутньому склали основу для утворення українського народу"². Розпад Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарської навали, призвів до відокремлення та завершення формування білоруського, російського та українського народів.

Отже, з усього вищенаведеного ми можемо констатувати, що концепція походження українського народу В. Барана та Я. Барана науково обґрунтована, виважена, має в основі багаторічні дослідження у галузі слов'янського етногенезу і заслуговує на докладне вивчення та популяризацію серед широкого наукового загалу.

---

¹ Там само. – С. 310.

² Там само. – С. 311.

УКРАЇНА – ІСТОРІЯ

Баран В.Д. (Київ)

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДИНИ I тис. н. е. У с. ТЕРЕМЦІ – ПЕРЕХІДНА ПАМ'ЯТКА ВІД ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ ДО ПРАЗЬКО-КОРЧАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

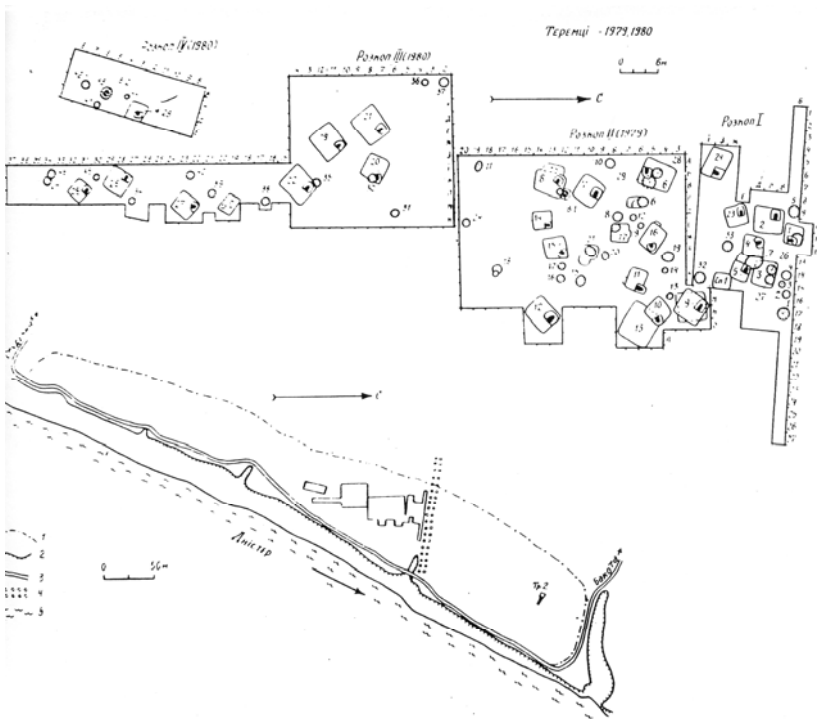
У статті досліджується слов'янське поселення середини I тис. н. е. у с. Теремці як перехідна пам'ятка від венеців до склавів. Автор переконаний, що унікальність та наукове значення поселення IV-VI ст. н.е. біля с. Теремців, як перехідної пам'ятки від римського до ранньосередньовічного періоду, полягає в безперервності його існування у вказаних хронологічних рамках та виразності типологічних зв'язків як у житловому будівництві, так і в керамічних комплексах та інших матеріалах, характерних для черняхівської і її наступниці празько-корчацької культури у Прикарпатті.

Ранньослов'янське поселення середини I тис. н.е. біля с. Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра, в урочищі Качурівка. Відкриті на ньому житлові та господарські об'єкти і здобутий речовий матеріал характеризують перехідний етап від пам'яток римського до ранньосередньовічного періоду в цьому регіоні. Поселення досліджувалося нами протягом 1979-1980 рр. Відкрито 29 жител-напівземлянок і 47 господарських ям (Рис. 1). Із них 24 житла мали печі-кам'янки, у 5-ти – опалювальних споруд не було. Підквадратне планування жител, повна відсутність у деяких з них стовпових ям, глиняної обмазки та виявлення в окремих випадках слідів обгорілих плах свідчать про зрубний характер ряду будівель, типових для ранньосередньовічних слов'янських поселень. При цьому відзначимо, що житла № 2, 6, 8, 12 з печами-кам'янками мають дещо видовжену форму, а в житлі № 11 піч заходить у спеціально зроблену в

материку нішу в північно-східному куті. Це риси, характерні для пізньої фази черняхівської культури Верхнього і Середнього Подністров'я. У восьми напівземлянках відкриті ями від стовпів. Підкреслимо, на відміну від печей-кам'янок слов'янських поселень Середнього Подністров'я VI-VII ст., що склалися з плит та великих уламків колотого каменю-пісковика, печі-кам'янки цього поселення побудовані з дрібного, переважно річкового каміння. Можна дійти висновку, що на поселенні в Теремцях відкрито початковий процес формування нового будівельного типу слов'янського житла, на етапі черняхівської культури, пізніше притаманного празько-корчацькій культурі склавівів.

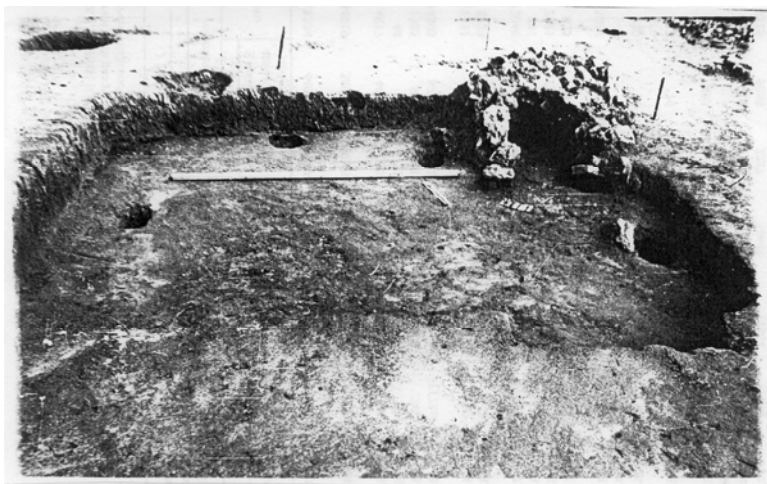
Рис. 1. Слов'янське поселення середини I тис. н.е. на Середньому Дністрі

Житла орієнтовані кутами за сторонами світу. Виняток становлять п'ять напівземлянок (№ 9, 14, 15, 17, 23), поставлені стінками до русла ріки, що і визначило їх орієнтацію – стінками за сторонами світу. За розмірами житла невеликі. Дев'ять із них (№№ 1, 5, 6, 11, 14, 17, 23, 25, 28) не перевищують 10-ти кв. м (від 6,6 до 9,92 кв. м., сімнадцять жител (№№ 2, 3, 4, 7, 8, 9, 9«а», 10, 12, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 26, 29) мають розміри 10,4 -19,68 кв.м.

Найбільшими напівземлянками на поселенні виявилися житла № 21 (21,93 кв. м) та житло №13 (29,15кв.м). Стінки жител вирізані у глинистому матеріку, вертикальні, материкова долівка рівна, утоптана. В усіх житлах стінки складені з дерев'яних плах. У двох із них (№№ 19 та 21), які згоріли, на долівці під стінками розчищено обвуглені куски дерева, що являли собою нижній вінець дерев'яних стін. У дев'ятнадцяти житлах дерев'яні стінки були поставлені у зруб, у десяти, у тому числі в тих, де розчищені обвуглені плахи, останні заходили в пази стовпів. Ямки від них залишилися в кутах напівземлянок (житло № 20) або в кутах і посередині протилежних стінок (житла №№ 7, 11, 19, 21, 22) (Рис. 2). В окремих житлах одна, дві і більше ямок розташовані не під стінками, а у будь-якій частині житла. Вони зв'язані, очевидно, з їх ремонтом або це сліди від ніжок меблів.

Рис. 2. Теремці, житло № 11

Розчистка котлованів жител показала, що вони були заповнені темним гумусом, інколи прорізаним саджистими прошарками, насиченими вугликами, інколи кусками обгорілих плах, камінням, печиною, більшою або меншою кількістю уламків ліпної і гончарної кераміки, предметів, що використовувались у побуті.

Закінчуючи аналіз жител на поселенні біля села Теремців, слід відзначити, що вони повністю вписуються у середньо- та верхньодністровський ареал черняхівської культури. На Середньому та Верхньому Подністров'ї, а також у верхів'ях Західного Бугу на багатьох черняхівських поселеннях, що дожили до V ст. н.е., відкриті підквадратні напівземлянкові житла з печею-кам'яною в одному з кутів¹. В першу чергу

¹ Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселения у селе Рашков). – К.: Наук. думка, 1988; Баран В.Д. Давні слов'яни. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 172-175.

– це два сусідні поселення – Бакота та Сокіл(урочище Острови). На першому з них із 38 відкритих Й.Винокуром черняхівських жител, 16 напівземлянок мали печі-кам'янки¹. Л.В.Вакуленко на поселенні біля с. Сокіл відкрила 8 черняхівських напівземлянок з печами-кам'янками, із виявлених нею 13-ти жител². Першим черняхівським поселенням, де у 1954-1956 рр. ми відкрили два напівземлянкові підквадратні житла з печами-кам'янками було село Черепин на Львівщині³. Окремі такі підквадратні житла-напівземлянки відкриті і на інших поселеннях Прикарпаття і Західного Побужжя (Рудники, Березець, Неслухів та ін.)⁴. Останні, на відміну від згаданих вище, мають глиняні печі, вирізані в глиняному материковому останці, спеціально залишеному в одному з кутів напівземлянки при підготовці під неї котловану. Цікаво, що на прязько-корчацьких і райковецьких пам'ятках у цих мікрорегіонах будувалися також глиняні печі, а не кам'янки. Майже на кожному із черняхівських поселень Верхнього і Середнього Подністрів'я, як і в Теренцях, у деяких житлах були підвальні ями і материкові підвищення під стінками. Останні були облицьовані дерев'яними плахами і служили лавами або лежанками.

Якщо врахувати, що всі житла на поселеннях прязько-корчацької культури склавнів – це підквадратні напівземлянки з печею-кам'янкою в одному з кутів (в окремих регіонах Волині, Західного Побужжя з глиняною піччю, вирізаною в материковому останці) то можна вважати, що за характером топографії, планування і житлобудування, досліджені поселення як у римській період, так і в ранньосередньовічний належали одним і тим же етнічним групам. Поселення в Теренцях – свідоцтво саме такої перехідної слов'янської пам'ятки на межі другої та третьої чверті I тис. н.е.

Найближчими аналогіями нашим житлам у попередніх культурах є напівземлянки волино-подільської (зубрицької) культури. Вони переважно підквадратні із стінками з дерев'яних колод, впущених в пази вертикальних стовпів. На відміну від теремцівських жител, на поселеннях волино-подільської (зубрицької) групи I-II ст. н.е. за кількістю переважали житла саме стовпової конструкції над зрубними. Замість печей вони опалювалися вогнищами⁵.

Таким чином, домобудівництво на поселенні в Теренцях має місцеву етнографічну основу, традиційну в цьому регіоні, яка доживає тут до давньоруських часів.

Це підтверджують виявлені у житлах та господарських спорудах керамічні комплекси та інші речові матеріали, які доповнюють характеристику поселення.

¹ Винокур Й.С., Горішній П.А. Бакота – столиця давньоруського пониззя. – Камянець-Подільський, 1994.

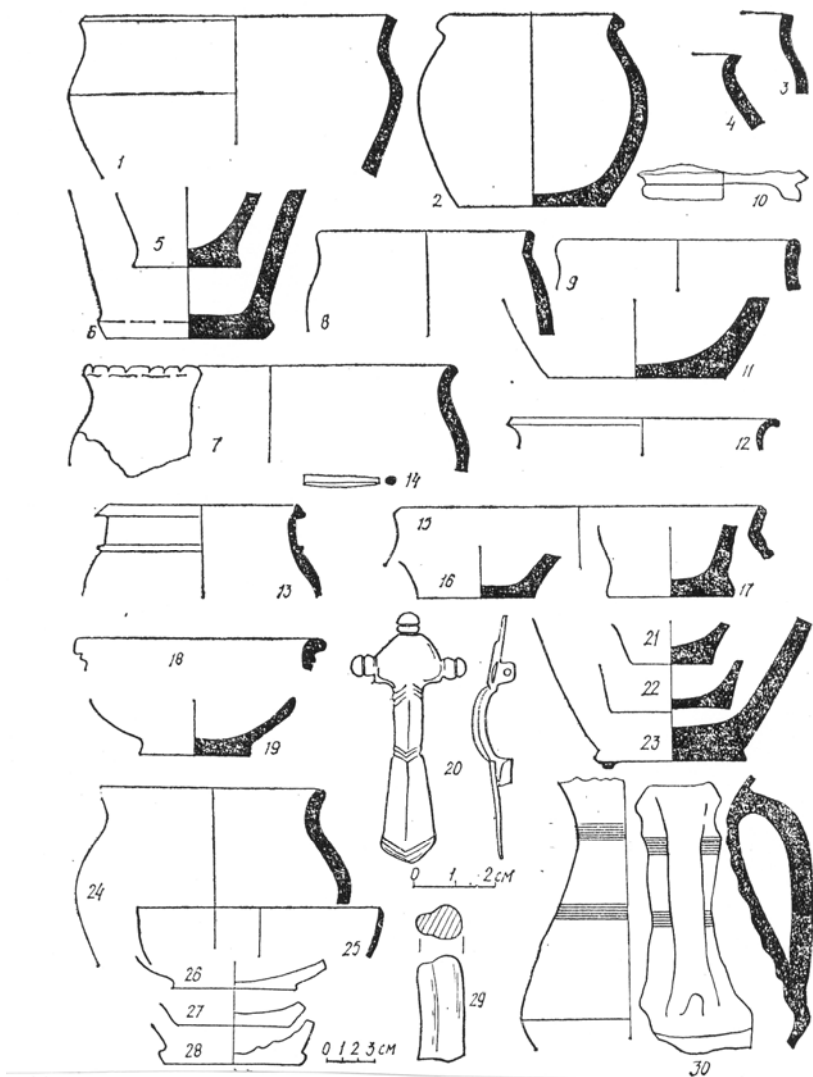
² Вакуленко Л.В., Приходню О.М. Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984. – С. 6-10.

³ Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. – К.: Наук. думка, 1961.

⁴ Баран В.Д. Походження українського народу. – К., 2002. – С. 161-172.

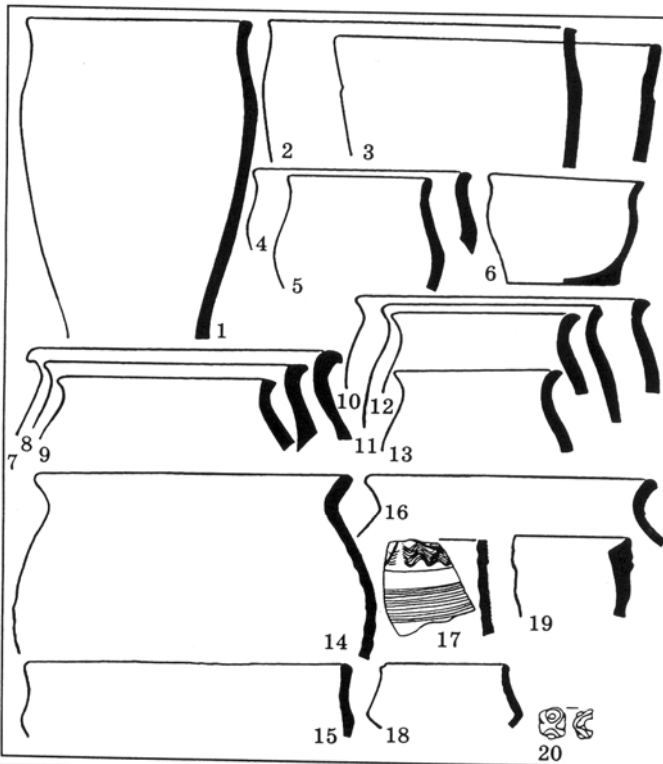
⁵ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині. – К., 1992. – С. 35-42.

Рис. 3. Знахідки жител № 1 (21-30), 12 (1-14) і 14 (15-20):
1-8, 15-17, 21-24 – ліпний посуд; 9-14, 18, 19, 27-30 гончарний посуд;
20 – бронзова фібула

В усіх 29 житлах і переважній більшості господарських ям керамічні комплекси склалися із ліпного та гончарного посуду у різних кількісних співвідношеннях. Найменшу кількість гончарної сіроглиняної кераміки (5-25 відсотків) знайдено в житлах №№ 7, 8, 16, 19, 21, 24; найбільшу (87-90 відсотків) – в житлах №№ 1, 3, 6, 25. У житлі № 14, датованому бронзовою трипальчастою фібулою першої половини V ст. гончарний посуд складав 53, ліпний – 47 відсотків. Показовим у цьому плані є житло № 21. Ця напівземлянка з піччю-кам'яною загнула у вогні. Вона перекрита горілим прошарком з включенням шматків обгорілих плах, обпаленої глини, попелу, вугликів. Керамічний комплекс житла, який можна вважати закритим, представлений 189 фрагментами ліпного і 48 фрагментами сіроглиняного гончарного посуду, що становить відповідно 80 і 20 відсотків (Рис. 4). Заслугує на увагу і керамічний комплекс із житла № 5, що датується скляним конічним кубком кінця IV – початку V ст. Він включає 29 відсотків ліпного і 71 відсоток гончарного посуду. Як і в інших житлах частина ліпної і гончарної кераміки житла № 5 походить з печі-кам'янки.

Рис. 4. Теремці. Знахідки із житла № 21. 1-13 – ліпна; 14-19 – гончарна кераміка; 20 – пастова намистина

У середньому керамічні комплекси у напівземлянках Теремцівського поселення за винятком двох (№№ 3, 13), на характеристиці яких ми зупинимося окремо, становлять 52,7 відсотка ліпного та 46,3 відсотка гончарного посуду.

Напівземлянки № 3 і № 13 відрізняються як за внутрішнім обладнанням, так і за характером керамічного комплексу. У них немає опалювальних споруд та практично ліпного посуду, що становить не більше двох відсотків від усієї знайденої кераміки. Ліпна кераміка не знайдена також у 7 господарських ямах. Крім того, в 5 інших господарських ямах ліпна кераміка становить лише два відсотки керамічного комплексу. Ці об'єкти виділяються й стратиграфічно. У трьох випадках вони перекриваються напівземлянками з печами-кам'янками. Так, яма А перекрита житлом № 1, яма Б – житлом № 6, причому в обох випадках на гумусному заповненні ям залягали завали каміння із зруйнованих печей, що підкреслює чіткість стратиграфічних спостережень. Напівземлянка № 13 у значній частині перекрита житлом № 10, напівземлянка № 3 частково перекрита господарською ямою № 7, у комплексі якої поєднуються гончарна та ліпна кераміка (остання становить 25 відсотків). Яму № 7 у свою чергу частково перекривають житла № 4 та № 5 (Рис. 5).

Рис. 5. Теремці. Стратиграфія житла № 3, яма № 7 та жител № 4-5

Вертикальна стратиграфія та особливості керамічних комплексів розглянутих вище об'єктів дають змогу віднести їх до окремого нижнього, більш раннього горизонту. До цього горизонту відноситься і напівземлянка № 29, відкрита в траншеї № 2 на північній околиці поселення, у комплексі якої не більше 11 відсотків ліпного посуду; господарські споруди №№ 1, 2 і деякі господарські ями. Встановлення часу цього горизонту ускладнює брак

добре датованих речей. На підставі кераміки, пізніх варіантів підв'язних фібул, фрагментів амфор, бронзового пінцета, прикрашеного фасетками, всю групу об'єктів нижнього горизонту можна віднести до IV ст.

Верхній, пізніший горизонт складають усі інші напівземлянки з печами-кам'янками та належні до них господарські ями, що датуються кінцем IV – першою половиною V ст., а деякі доживають до VI ст.

Важливою особливістю жител верхнього горизонту, мабуть, хронологічною, є наявність печей-кам'янок у кожному з них. Зв'язує об'єкти двох горизонтів, що відображають три хронологічні періоди на Теремцівському поселенні, напівземлянка № 17. Це невелика квадратна будівля зрубної конструкції, яка нічим не відрізняється від жител верхнього горизонту та напівземлянок, характерних для празько-корчацької культури V-VII ст. на Дністрі. Брак будь-яких слідів печі або вогнища зв'язує її з житлами першого та другого горизонтів. Керамічний комплекс напівземлянки № 17 становить 64 відсотки гончарного і 36 відсотків ліпного посуду, що повністю відповідає характеристиці пам'яток черняхівської культури на Верхньому і Середньому Дністрі.

Кераміка з об'єктів верхнього горизонту досить своєрідна. На відміну від керамічних комплексів, добре відомих із слов'янських поселень VI-VII ст., вона, крім ліпного посуду, має і гончарний. Практично у всіх відкритих об'єктах у різному співвідношенні виступає ліпний і гончарний посуд. При цьому гончарний посуд, як і на інших пам'ятках черняхівської культури Подністров'я, досить різноманітний (горщики, миски, вази, глечики, піфоси).

Загалом за набором форм та складом керамічної маси, ліпна кераміка, зібрана на поселенні у Теремцях, з одного боку, ще зберігає традиції керамічного виробництва та етнографічні риси черняхівських поселень Верхнього і Середнього Подністров'я, з другого боку, вона наближається до посуду, характерного для ранньосередньовічних слов'янських пам'яток празько-корчацької культури або поповнюється новими, притаманними їм формами (сковорідки). Окремі ліпні керамічні комплекси з жител №№ 7, 9-11, 24 і ями № 31 при наявності у них, порівнюючи, значної кількості фрагментів гончарного посуду, характеризуються рисами типовими для слов'янських пам'яток раннього середньовіччя. Ліпний посуд представлений горщиками, що складають основну частину ліпної кераміки, а також мисками, кухликами, сковорідками.

Значна кількість виявлених на поселенні ліпних горщиків дає змогу розділити їх на ряд типів, уже відомих із раніше розкопаних нами поселень черняхівської та празько-корчацької культур на Дністрі.

На окрему згадку заслуговує порівнюючи значна група горщиків, які хоч і в одиничних екземплярах, але виявлені у багатьох житлах та господарських ямах на поселенні у Теремцях. За формою, постановкою і конфігурацією вінчиків, профілювкою бочків, нерідко і за складом керамічної маси ці посудини наслідують відповідні форми гончарного посуду. Для Верхнього і Середнього Подністров'я і Попруття, де керамічні комплекси черняхівської культури складаються з ліпного і гончарного посуду це – типова картина. Крім горщиків, трапляються й окремі піфосовидні посудини з широкими

горизонтальними вінцями, що наслідують гончарні піфоси. У напівземлянці № 28 знайдено верхню частину ліпного глечика, який за складом тіста та профілювання горла відтворює форму типових гончарних черняхівських глечиків. Верхню частину такого ж гончарного глека знайдено в житлі № 25 на поселенні у Теремцях. На нашу думку, ліпні горщики з житла № 6 є незаперечними копіями гончарних горщиків із цього ж жита. Узагальнюючи, можна, і навіть слід звернути увагу на той безперечний факт, що виділені нами ліпні горщики за конфігурацією близькі гончарним, і мають свої відповідники у керамічних комплексах тих самих або сусідніх жител і господарських споруд поселення у Теремцях. Хочу пригадати, що на протилежному правому березі Дністра напроти Теремцівського поселення у III-IV ст. існувала провінціально-римська факторія з добре організованим виробництвом глиняного гончарського посуду і скляних виробів¹. Очевидно, продукція саме цих майстрів становила основну частину кераміки та скляних кубків на поселенні у Теремцях і була, з одного боку, об'єктом наслідування, а з другого, – самі майстри пристосовували форми своїх виробів до форм місцевого ліпного посуду.

У житлі № 9 знайдено фрагменти верхньої частини оригінального ліпного горщика, що має різко розхилені профільовані вінця та видовжений корпус. Близькі за формою горщики відомі на території Білоруського Полісся, вони появляються там ще в період пізньозарубинецької культури.

Окремі форми у групі ліпного посуду становлять кухлики на піддонні, миски та сковорідки.

Повністю збережений конічний кухлик на піддонні, знайдений у господарській ямі № 7, його діаметр по вінцях 14 см, уламки вінець таких же ліпних конічних кухликів знайдені у житлах № 1 (Рис. 3:25) та № 4. Конічні кухлики на Верхньому та Середньому Подністров'ї відомі майже з кожного більш-менш широко розкопаного поселення черняхівської культури. По декілька екземплярів їх знайдено в опублікованих нами керамічних комплексах на декількох поселеннях Гнилої Липи, лівій притоки Дністра. Вони виступають на черняхівських пам'ятках з заглибленими житлами у Подніпров'ї та на поселеннях типу Боромлі Дніпровського Лівобережжя, але в дещо меншій кількості. Одиначні конічні кухлики у Верхньому Подністров'ї відомі з пам'яток перших століть нашої ери липицької культури. У Подніпров'ї вони на півдні притаманні пам'яткам сарматів, а на півночі зустрічаються на пам'ятках зарубинецької культури.

Невеликі ліпні кухлики з дещо розхиленими вінцями виразною шийкою та випуклими високо поставленими плечиками, виявлені у чотирьох житлах (№№ 16, 18, 21, 22) у Теренцях. В тісті дрібні домішки шамоту, поверхня заглажена темносірого кольору. На території Верхнього і Середнього Подністров'я вони не мають прототипів на більш ранніх пам'ятках, але в одиначних випадках зустрічаються на поселеннях празько-корчацької культури, наприклад у Рашкові III (Рис. 4:6).

---

¹ *Смишко М. Ю.* Поселення III-IV ст. н.е. з слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької обл. // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 67-80.

У керамічних комплексах жител № 7 і 12 та господарській ямі № 21 виявлені глибокі, розкриті ліпні миски. Вони мають злегка розхилені високі вінчики, виразні з переломом плечики, різко звужені до низу бочки та, очевидно, плоске денце, можливо, на піддонні. Тобто за формою вони наслідують гончарні миски, що у багатьох житлах та господарських ямах на поселенні у Теренцях становлять значну частину виявленого гончарного посуду з пролощеною поверхнею. Такі гончарні миски відомі на багатьох інших поселеннях черняхівської культури. В одиночних екземплярах глибокі ліпні миски трапляються на поселеннях празько-корчацької культури, наприклад у Рашкові III¹. Одна з мисок знайдена у житлі № 52, на цьому поселенні разом із денцем сіроглиняного горщика типового для пам'яток черняхівської культури.

У п'яти житлах (№№ 7, 9-11, 24) та одній господарській ямі (№ 31) на поселенні у Теремцях знайдені сковорідки. Вони мають низькі майже прямі бортики, у двох випадках (житла № 7 та 11) з нарізами по краю вінець та товсті плоскі денця. Діаметр по вінцях 11-26 см (Рис. 6:11-16; Рис. 7:13-14).

Другу групу посуду на поселенні в Теремцях складають фрагменти гончарної сіроглиняної кераміки, типової для черняхівської культури. Вони у різній кількості знайдені в усіх відкритих житлових об'єктах та господарських ямах (див. Рис. 3, 6, 7 з незатемненими профілями).

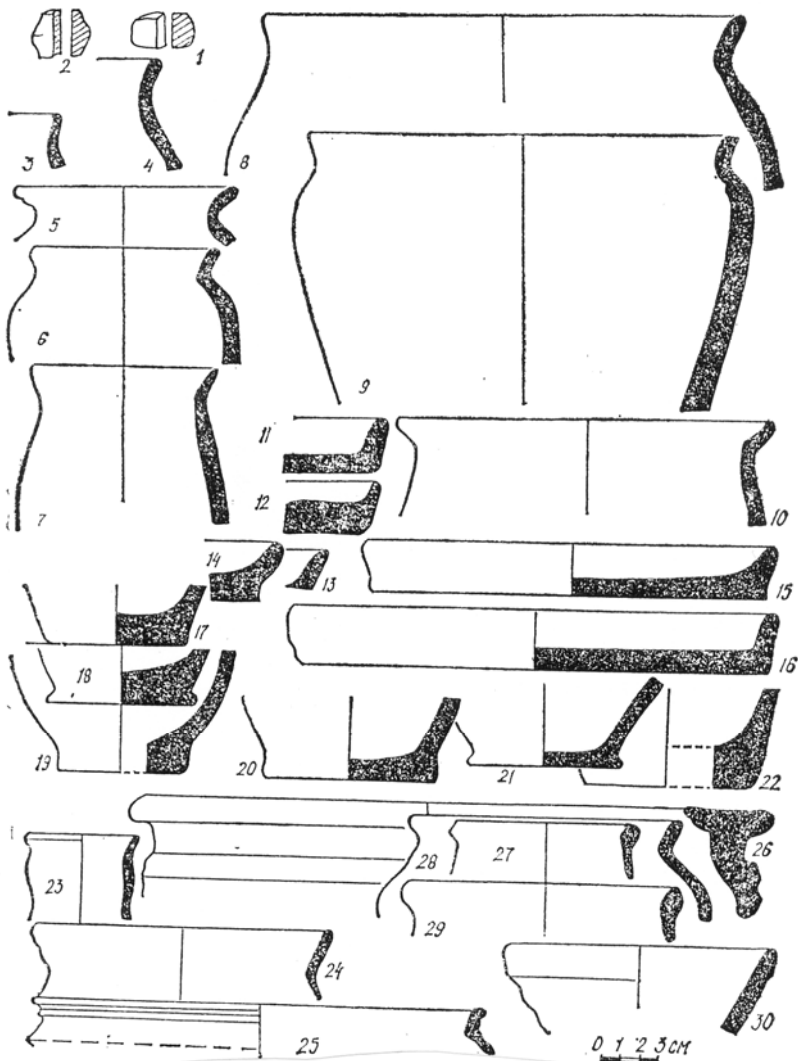
Як відомо, гончарний сіроглиняний посуд широко використовувався мешканцями черняхівських поселень, хоч і в різній кількості, а також якості щодо розмаїття форм та орнаменталі. Поселення в Теремцях, зокрема об'єкти нижнього горизонту, характеризуються наявністю значної кількості гончарної кераміки, яка часто за кількістю переважає знахідки ліпного посуду. В керамічних комплексах жител і господарських ям верхнього горизонту, що заходять у V ст. і декількох пізніших кількості гончарного посуду зменшується. Одночасно змінюється кількісне співвідношення груп ліпної і гончарної кераміки на користь ліпної.

На відкритій площі у 2520 кв. м на поселенні біля с. Теремці слідів гончарного виробництва або гончарних печей не виявлено. Гончарна кераміка, очевидно, поступала із сусіднього поселення – провінціалноримської факторії, розташованої біля с. Комарів, про що говорилося вище. Разом з тим, виникає ряд питань, зв'язаних з хронологічним співвідношенням обох поселень: Комарова, яке датується III-IV ст. н.е. і Теремців, що виникає скоріш за все лише у IV ст. і продовжує існувати у V ст. та ранньому середньовіччі. П'ять виявлених жител на поселенні у Теремцях, де знайдені сковорідки, не типові для пам'яток римського часу Подністров'я, за характером ліпної кераміки не можуть датуватися раніше VI ст., хоч у кожному з них виявлені в більшій, чи меншій кількості фрагменти гончарного сіроглиняного посуду.

У пошуках причин ми допускаємо дві альтернативні розв'язки наявності ліпного і гончарного посуду у тих житлах та господарських ямах, що дожили до раннього середньовіччя.

¹ Баран В.Д. Пражская культура... – Таб. LIV:8.

Рис. 6. Теремці. Знахідки із житла № 9: 1, 2 – глиняні пряслиця, 3-22 – ліпний посуд, 23-25 – гончарний столовий посуд, 26-30 – гончарний кухонний посуд

У деяких із них можна признати механічне змішування ліпного і гончарного посуду шляхом попадання в їх заповнення фрагментів гончарної кераміки із культурного шару більш ранніх об'єктів римського часу. Це, в першу чергу, відноситься до житла-напівземлянки № 10, у якому група гончарної кераміки (39 фрагментів) досягає 58%. Воно у значній частині перекривало більш ранню черняхівську напівземлянку № 13, насичену великою кількістю гончарного посуду (98%). Щодо жител № 9 та № 11, а також ями №31, де гончарний посуд складає відповідно 34, 40, 50% можливо і до житла № 7 (група гончарної кераміки 25%) та інших, які також доживають до раннього середньовіччя, то наявність у них поряд з ліпною керамікою гончарної можна трактувати як співіснування на середньому Дністрі у деяких випадках обох груп посуду до цього часу. Аналогічну картину ми спостерігаємо на ранньосередньовічному слов'янському поселенні в Рашкові на Дністрі і на багатьох слов'янських поселеннях раннього середньовіччя в Румунії. В цьому відношенні заслуговує на увагу поселення празько-корчанської культури у с. Глибока на Буковині. Тут, як і на поселенні у Теремцях, в усіх відкритих житлах поряд з ліпною керамікою виявлені уламки гончарного сіроглиняного посуду (від 2 до 17%). На цьому поселенні відкрита гончарна майстерня – двоярусний гончарний горн, який устям виходив до напівземлянкового житла №12«а» з печено-кам'яною. На думку авторів розкопок Л.В. Вакуленко та Б.О. Тимощука, «...зв'язок горна із слов'янською напівземлянкою не викликає будь-якого сумніву»¹. Як і в декількох напівземлянках на поселенні у Теремцях, у житлі № 12, крім горщиків празько-корчацьких форм, виявлена і сковорідка.

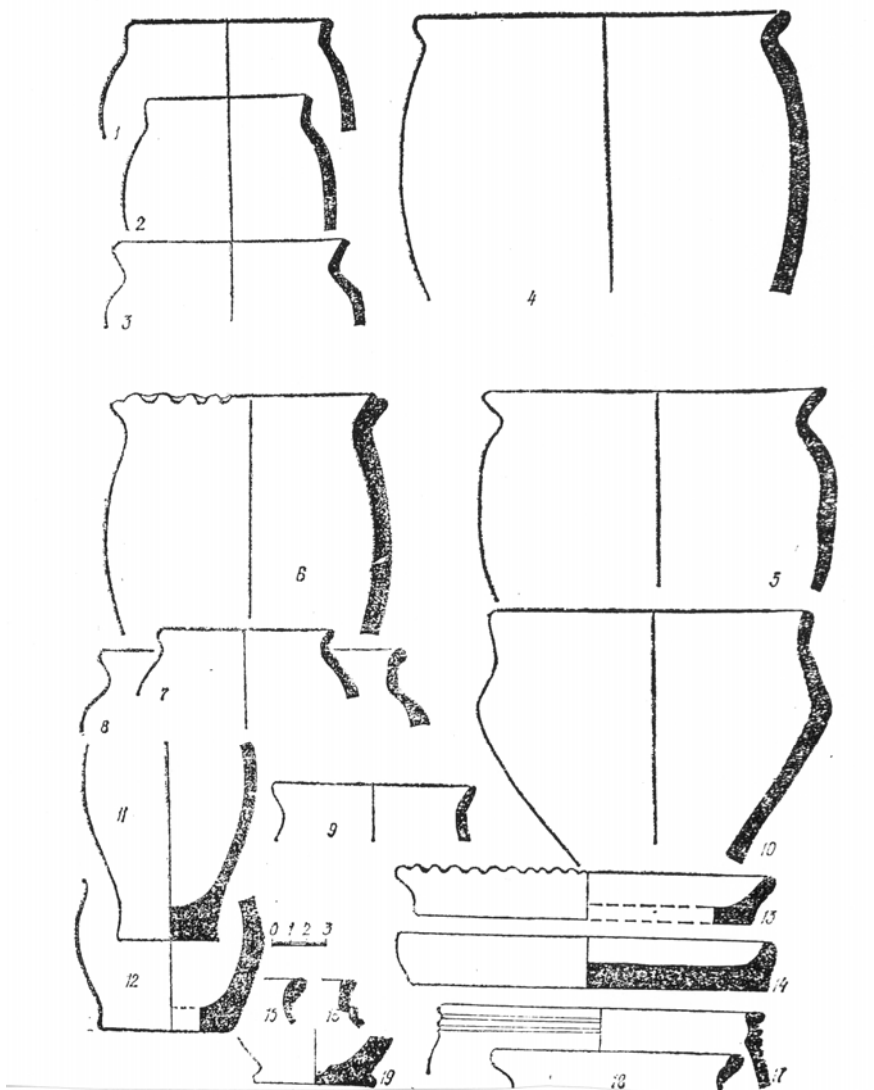
За складом керамічної маси і технікою обробки поверхні гончарний посуд із поселення в Теремцях можна розділити на дві підгрупи. До першої підгрупи відноситься посуд, виготовлений з відмученої добре промшаної глини з гладкою, переважно пролощеною поверхнею. Другу підгрупу представляє посуд із значними домішками піску в глині, слюди або кварцу. Його поверхня шершава, інколи прикрашена вглибленим орнаментом.

Різна структура і техніка підготовки керамічної маси (глини), а також деяка відмінність форми посуду в обох підгрупах визначається його функціональним призначенням. Кераміка першої підгрупи являє собою високоякісний столовий посуд, часто прикрашений вишуканим пролощеним орнаментом. Основні форми: миски, горщики, глечики, кубки, а також окремі вази. Друга підгрупа представлена кухонними горщиками для приготування їжі та піфосовидними посудинами для збереження сипких продуктів.

Найбільш численними серед гончарного посуду першої підгрупи є миски, столове призначення яких визначає їх масове використання на всіх черняхівських поселеннях Середнього і Верхнього Подністров'я. На поселеннях у Теремцях вони знайдені у більшості жител та багатьох господарських ямах, зокрема, у напівземлянкових господарських спорудах (№ 1 і № 21), що служили коморами.

¹ Вакуленко Л.В. Дослідження гончарної майстерні на Глибоцькому поселенні //Слов'яноруські старожитності. – К., 1969 р.; Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини. – К., 1976. – С. 12-13.

Рис. 7. Теремці. Знахідки із житла № 7: 1-4 – ліпний посуд, 15-17 – гончарний столовий посуд, 18-19 – гончарний кухонний посуд

Окремий тип складають глибокі миски-вази. Їх характерною рисою можна вважати наявність на всіх знайдених екземплярах широкого горизонтального «Г»-або «Т»-подібного вінчика, інколи орнаментованого пролощеним орнаментом (Рис. 6:26).

Глибокі миски-вази хоч і не у великій кількості, але зустрічаються на переважній більшості черняхівських поселень Середнього і Верхнього Дністра. Окремі з них виділяються наявністю трьох широких ручок¹.

На Середньому і Верхньому Подністров'ї гончарні миски як столовий посуд нерідко оздоблений пролощеним орнаментом або пружками, у масовому вжитку появляється лише у III ст. н. е., тобто в період черняхівської культури. Як одиничні знахідки, миски виявлені на окремих поселеннях більш ранньої липицької культури Верхнього Подністров'я, Але лише на тих (Незвисько, Ремезівці), які доживають до початку III ст. На липицьких поселеннях I-II століть гончарних мисок не знайдено. Оpubліковані у свій час миски із Новосілки Костюкової і Голіградів, що віднесені помилково до липицької культури, насправді, як і самі поселення, відносяться до черняхівського періоду. Проте миски, близькі за формою нашим гончарним, на території Західної і Центральної Європи відомі на кельтських пам'ятках, а в Україні в грецьких містах Північного Причорномор'я із рубежу ер, а навіть ранішого часу.

Іншою формою гончарного посуду першої підгрупи, виготовленого із спеціально відмученої глини, були горщики. В кількісному відношенні у Теремцях, як на всіх інших черняхівських поселеннях Середнього і Верхнього Подністров'я, їх менше ніж мисок. У більшості жител і господарських ям цієї категорії знахідок не було зовсім. Ця форма посуду була менш придатною для столу ніж миски, а для кухонних та інших потреб використовувалися в основному ліпні горщики, а також гончарні грубішої роботи, які на нашому поселенні є основними найбільш численними категоріями знахідок.

Аналогії горщикам знаходимо на синхронних пам'ятках усього ареалу черняхівської культури. Вони відомі на пам'ятках культури карпатських курганів. Подібні за формою і технікою виготовлення горщики можна знайти і на пам'ятках першої половини I тис. н.е. на території Словаччини, зокрема, прашівської культури². Вихідні форми горщиків можна простежити у Середньому і Верхньому Подністров'ї на пам'ятках липицької культури³.

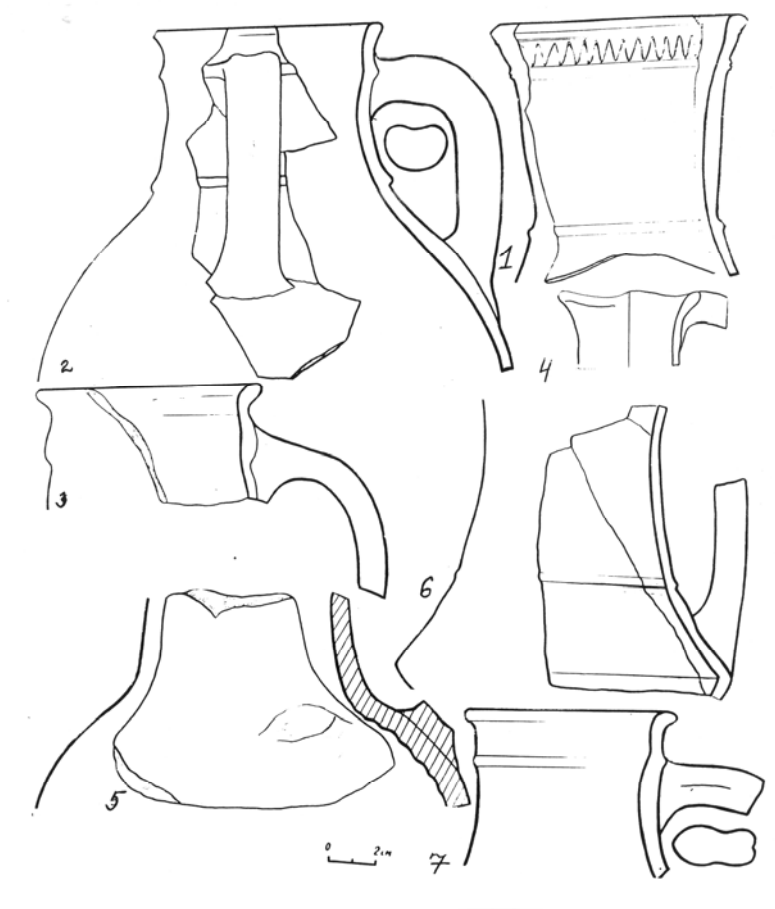
Окрему категорію знахідок гончарної кераміки, виготовленої з відмученої глини, становлять глечики. Складено верхні частини більше десяти посудин, знайдених як у житлах, так і господарських спорудах (Рис. 8:1-7).

¹ Баран В.Д., Гопкало О.В. Черняхівські поселення... – Табл. 45:8-10.

² Kolník T. Popelnicove pohrebisko z mladei doby rimskej a počiatku doby stahovania narodov v Očkove pri Pestanoch // SA. – 1956. – Т. IV. – С. 233-300.

³ Баран В.Д. Черняхівська культура. – С. 88.

Рис. 8. Теремці. Гончарні глечики 1-7

Закінчуючи опис глечиків слід підкреслити, що їх одноманітність на поселенні в Теремцях, порівнюючи з іншими черняхівськими поселеннями Середнього і Верхнього Подністров'я, вказує скоріш за все на одне джерело свого походження, яким був сусідній гончарний центр біля села Комарова на правому березі Дністра.

На окрему увагу заслуговують два імпортовані жовтоглиняні глеки, знайдені у фрагментарному вигляді у житлах №1 та №6 (Рис. 3:30). Приблизні

аналогії знаходимо їм у керамічних виробках IX і X ст. Шарів Афінської Агори, які датуються кінцем IV-V ст. н.е.¹

Друга підгрупа гончарного посуду характеризується наявністю значних домішок піску, кварцу і слюди в керамічній масі та шершавою поверхнею. В кількісному відношенні вона дещо переважає посуд першої підгрупи, але уступає їй за різноманітністю форм, якістю обробки зовнішньої поверхні, способом орнаментатії, її багатством. Все це пояснюється функціональним призначенням цієї групи посуду. Він поряд із ліпним посудом використовувався для кухонних потреб або як тара для зберігання зерна чи виготовлених із нього сипких продуктів.

Як і в групі ліпного посуду, тут за кількістю перше місце займають горщики, є декілька фрагментів товстостінних піфосовидних посудин, одна миска та декілька конічних кухликів.

Гончарні горщики кухонного призначення із значними домішками крупнозернистого піску в тісті та шершавою поверхнею були поширені на значній території Південно-Східної і Центральної Європи, особливо у межах ареалу черняхівської культури. Вони зустрічаються у могильних та поселенських комплексах культури карпатських курганів², а також на території Польщі на півнопоморських пам'ятках³. Їх прототиби можна знайти у Подунав'ї в межах римських провінцій⁴.

Піфосовидні посудини на поселенні в Теремцях – одиничні. Їх фрагменти, знайдені у житлах №№ 6 та 13, дають змогу вважати їх аналогічними до піфосів уже відомих з інших поселень Подністров'я. Вони мають горизонтально сформовані вінця, в одному випадку прикрашені хвилястим орнаментом і високо поставлені опуклі плечики також орнаментовані багаторядною хвилею. Слід зазначити, що цей орнаментальний мотив у Подністров'ї появляється не раніше III ст. н. е. з римських провінцій одночасно з привнесенням технології виробництва високоякісного гончарного посуду. Після занепаду черняхівської культури цей орнамент майже втрачається разом із гончарним посудом провінціально-римського виробництва. Із поселень V-VII ст. відомі лише окремі (одиничні) ліпні посудини, прикрашені багаторядною хвилею. Цей технічний засіб орнаментатії поновлюється у Подністров'ї у VII-IX ст. з появою на слов'янських пам'ятках обточеного посуду на гончарному слаборотаційному (ручному) колі. У житлі № 17 на поселенні у Теремцях виявлена одна миска, що за складом керамічної маси відноситься до другої групи гончарного посуду. Аналогічні або близькі за формою гончарні миски із значними домішками піску і шершавою поверхнею зрідка зустрічаються на більшості черняхівських поселень Верхнього і Середнього Подністров'я

¹ *Robinson H.S.* Pottery of the roman period chronology // Athenian Agora. – Prinseton; New Jersey. – 1959. – Vol. 5. – P. 83.

² *Смішко М.Ю.* Карпатські кургани ... – Табл. VI:12, 14; Табл. IX:6; *Вакуленко Л.В.* Пам'ятки підгір'я українських Карпат першої половини I тис. н. е. – К., 1977. – С. 124, Табл. 4-71.

³ *Баран В.Д.* Черняхівська культура... – С. 91.

⁴ Там само.

та верхів'ях Західного Бугу. Вони виявлені в одиночних екземплярах на поселеннях у с. Черешні, Бовшові, Рівневі II¹.

У заповненні чотириох жител (№№ 1, 9, 11, 20) та напівземлянкової господарської споруди № 2 знайдені фрагменти конічних кухликів, що за складом керамічної маси відносяться до другої підгрупи гончарного посуду. Найкраще зберігся конічний кухлик із житла №20. Він має невиділені вінця з косо сформованим краєм, звужені донизу бочки та плоске денце. Його висота 9 см, діаметр по вінцях 16, 5, діаметр денця 7,5 см. Як і миски, гончарні конічні кухлики відомі із черняхівських поселень в Дем'янові II, Бовшові II та Рівневі². На багатьох інших поселеннях Верхнього і Середнього Подністров'я вони не виявлені.

Закінчуючи характеристику глиняного посуду місцевого виробництва зупинимося на питанні про походження його основних форм. Окремі типи ліпних горщиків своїм походженням зв'язані з пшеворською культурою³. В більш ранній час (латен і рубіж нашої ери) форми, аналогічні черняхівським горщикам, особливо першого типу, відомі на пам'ятках зарубинецької культури. Інші форми ліпної кераміки, зокрема кухлики на піддонні, а також деякі елементи орнаменту успадковані від носіїв липицької культури та інших доко-гетських культур. Вплив останніх особливо відчутний на Нижньому Подністров'ї та Подунав'ї.

Певний вклад у розвиток ліпного посуду черняхівської культури внесло скіфо-сарматське населення. Це відноситься, в першу чергу, до пам'яток степової зони і, зокрема, Нижнього Подніпров'я та Подністров'я.

Якщо в пошуках прототипів черняхівській ліпній кераміці ми зверталися в більшості до пшеворської і зарубинецької культур, то аналогії гончарній кераміці, що на поселенні у Теремцях, складає друга група посуду, і веде нас до римських провінцій Подунав'я та Причорномор'я.

На території Верхнього Подністров'я гончарний посуд з'являється в готовому, досконалому вигляді уже в пізньолатенський період. На поселенні Бовшів I Галицького району Івано-Франківської області Л.І.Крушельницькою було виявлено напівземлянкове житло останніх сторіч до н.е., де, поряд із ліпним посудом, були і сіро глиняні посудини, виготовлені на досконалому гончарному крузі⁴. Окремі з них мають графітовану поверхню, що є характерною ознакою кельтійської кераміки. У перших століттях н.е. гончарним посудом на Верхньому Дністрі користуються племена липицької культури. На липицьких пам'ятках він складає хоч і меншу, але досить помітну частину керамічних комплексів.

Найбільш масове поширення гончарного посуду на території Західної Волині і Верхнього Подністров'я припадає на III-IV ст. н.е., тобто на період,

---

¹ Баран В.Д. Черняхівська культура... – С. 93.

² Там само.

³ Kietlińska A., Dombrowska T. Cmentarzysko z okresu wptywów rzymiskich we wsi Spycmierz, powiat Turek // *Materyaty starozytn.* – Warszawa, 1963. – Т. IX. – Tab. V, 31; XXXI, 6; XIX, 19.

⁴ Крушельницькая Л.И. Новый кельтский памятник в Верхнем Поднестровье // Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юга-Запада СССР. – Кишинев, 1964. – С. 24-25.

коли на згаданій території ми знаємо поселення черняхівської культури. В цей час у регіоні Південно-Східної Європи, зокрема України, появляються гончарні горни. Останні виявлені і на території черняхівської культури у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Так, у Неслухові відкрито дві гончарні печі, у Ріпневі і Сокольниках по одній. На суміжній території Південно-Східної Польщі, у Новій Гуті під Краковом відкритий гончарний центр, який має більше сотні гончарних печей. Значний гончарний центр відкритий у Тропікові. На території України і Молдавії у межах черняхівської культури гончарні горни виявлені більш ніж на сорока пунктах. Все це дає підстави вважати, що гончарний посуд черняхівської культури виготовляли на місці.

Але наявність гончарних горнів як у межах черняхівської культури на території, України, Молдавії і Румунії, так і в межах пшеворської культури на території Південно-Західної і Північної Польщі та інших синхронних культур на території Південно-Східної і Центральної Європи, поширених за межами римських провінцій, не відповідає на питання, хто виготовляв цей гончарний посуд, такий єдиний за технологією, більшістю форм і орнаментацийних мотивів. Чи це були місцеві майстри, чи гончарі – вихідці із римських провінцій. Відповідаючи на це питання, слід врахувати ряд обставин: і подивляючу тотожність щодо конструкції гончарних печей на всій території Південно-Східної і Центральної Європи у другій чверті I тис. н. е., і їх повну аналогічність з гончарнями причорноморських та придунайських міст римського часу, єдину технологію виробництва, навіть тотожність більшості форм, що разом отримали назву провінціально-римського стилю. Немаловажним є той факт, що на території Центральної і Південно-Східної Європи гончарний посуд появляється уже в готовому, досконалому вигляді з гончарних центрів римських провінцій. Це відзначено багатьма дослідниками, які займалися вивченням пам'яток пізньоримського часу у різних районах згаданої території. Все це дає змогу вважати, що техніка гончарного виробництва була на нашу територію принесена ззовні. Лише гончарі з глибокими традиціями і високими професійними навичками могли виготовляти такий досконалий і завершений посуд, який за своїми технічними і художніми якостями не поступається навіть перед виробами сучасних майстрів гончарної справи. Дослідник ранньослов'янських старожитностей П.М.Третьяков вважав, що сіра кераміка характерна для полів поховань черняхівського типу, як і фібули та деякі інші речі, і являють собою один із варіантів периферійно-римської культури. Такої ж думки дотримуються польські дослідники, зокрема, Ю.Веловейські і Ю.Кмеціньські по відношенню до гончарного посуду, виготовленого у гончарних центрах, відкритих на території Польщі.

Проте існують і інші погляди. Так, частина німецьких дослідників, а за ними і деякі польські археологи (В.Антоневич) зв'язують поширення гончарної техніки з готськими впливами.

Широке вивчення вельбарських пам'яток показало, що германські племена готів мали свою специфічну культуру. Вони користувалися ліпним посудом і, лише просуваючись в Північне Причорномор'я через територію України, поступово приєднувались до провінціально-римської культури та збільшували вживання в побуті гончарного посуду. Отже, вони як і інші

племена, у тому числі і слов'яни, які жили на римській периферії, були не продуцентами, а споживачами культурних надбань цього краю. У радянській археологічній літературі у свій час був поширений погляд, згідно з яким уся гончарна кераміка черняхівської культури виготовлялась місцевим слов'янським населенням, якому належать пам'ятки цієї культури. Зараз ця точка зору також утратила своїх прихильників. Важко припустити, що населення, яке мало таких кваліфікованих гончарів і таке високоорганізоване гончарство, яке спостерігається за матеріалами черняхівської культури, потім повернулося до користування ліпним посудом, як це виходить із вивчення черняхівських пам'яток III-IV ст. н.е. і слов'янських пам'яток V-VII ст. н.е. на всій території їх поширення. Треба мати на увазі, що на території слов'ян на рубежі VII-VIII ст. н.е. появляється посуд, виготовлений на примітивному ручному крузі, що вказує на початок зародження гончарської справи і явно не узгоджується з постановкою питання про існування гончарства в першій половині I тисячоліття н.е., яким займалися самі місцеві слов'янські гончарі.

Порівняльне вивчення пам'яток черняхівської культури і слов'янських пам'яток VI-VII ст. на цій території дають підстави вважати, що корінне слов'янське населення, що на території Верхнього і Середнього Подністров'я входило до складу черняхівської культури, не дивлячись на події, зв'язані з навалом гунів, не покинуло своїх земель. Все це приводить до логічного висновку, що цю територію покинули гончарі, які забезпечували його у першій половині I тисячоліття н.е. гончарним посудом. При цьому слід підкреслити, що це явище характерне не тільки для черняхівської культури, а й для багатьох інших культур Південно-Східної і Центральної Європи всередині I тис. н.е. Отже, гончарі не належали до місцевих племен, які заселяли північно-східну римську периферію. Вони, як представники певної професії, жили у першій половині I тис. н.е. у цих районах лише до того часу, доки існували сприятливі умови для розвитку гончарства і збуту своєї продукції. Коли ситуація змінилася, вони покинули цю територію. На питання, хто були ці гончарі, відповідає аналіз гончарних керамічних виробів черняхівської культури, прототипи яким, як і гончарним горнам, знаходимо на території римських провінцій. На основі співставлення цих фактів можна вважати, що гончарство у другій чверті I тис. н.е. на території Південно-Східної і Центральної Європи знаходилось у руках провінціально-римських гончарів. На користь цього припущенню говорить і те, що час його занепаду співпадає з часом занепаду Римської імперії і втратою багатьох сфер впливу та варваризації Придунайських областей, що були плацдармом поширення провінціально-римської культури на північ.

На пам'ятках слов'ян у VI-VII ст. н.е. на Подністров'ї і Волині повсюдно виступає ліпний посуд. Лише на найбільш ранніх із них, які виникають у V ст. н.е. (Зелений Гай, Устя, Катеринівка, Каветчина, Рашків III та ін.), знайдені гончарні посудини, що свідчать про існування ще певних традицій гончарства. Однією з найбільш виразних пам'яток середини I тис. н.е., де поєднується ліпний і гончарний сіроглиняний посуд провінціально-римського стилю, є слов'янське поселення у Теремцях, що є об'єктом нашого вивчення. Крім посуду, керамічні знахідки місцевого виробництва

представлені пряслицями біконічних, циліндричних і конічних форм, а також плоскими, інколи виготовленими з черепка гончарної посудни.

Нечисленну групу імпортною провінціально-римської тарної кераміки представляють уламки амфор. Серед них – фрагменти стінок з густим рифленням та фрагменти ручок. Датувати їх важко, але мабуть амфорна тара надходила на поселення не тільки в III-IV ст., а й у гунський час. Це підтверджують два імпортні глеки, датовані кінцем IV-V ст., про які згадувалося вище.

Серед інших знахідок Теремцівського поселення на увагу заслуговує масивна трипальчаста бронзова фібула, знайдена на долівці між стінкою напівземлянки та піччю у житлі № 14. Вона відноситься до перехідного типу від двопластинчастих до пальчастих. До нашої фібули досить важко підібрати точні аналогії. Досить близькою є позолочена фібула з поховання № 1 м. Веймер (Німеччина), що відноситься до південно-русько-дунайського типу й датується приблизно 400 р. н. е. та дещо пізніше. Нашу фібулу можна датувати першою половиною V ст. н.е. До IV ст. відносяться дві бронзові фібули – підв'язна та з плоским приймачем, III – початком V ст. датуються конічні скляні кубки. До цього часу відноситься бронзовий пінцет.

Із знарядь праці, виготовлених із заліза, слід згадати свердло, ножі, шила, предмети озброєння, представлені залізним наконечником дротику з втульчастою насадкою.

Хоч датуючі знахідки (фібули, скляні кубки, амфорний матеріал) не виходять за межі IV-V ст., ці дати не визначають верхньої часової межі існування поселення в Теремцях.

Керамічні комплекси з декількох жител (№№ 7, 9-11, 24 та ями господарського призначення № 24), у складі яких були сковорідки, є незаперечним доказом того, що поселення існувало і в VI ст. н.е. Таким чином, поселення біля с.Теремців слід вважати перехідною пам'яткою від слов'ян-венедів, які були складовою частиною багатоетнічної черняхівської культури до празько-корчацької культури склавинів. Вони відкривають на території Дніпровського Правобережжя та Подністров'я ранньосередньовічний період.

Унікальність та наукове значення поселення IV-VI ст. н.е. біля с. Теремців, як перехідної пам'ятки від римського до ранньосередньовічного періоду, полягає в безперервності його існування у вказаних хронологічних рамках та виразності типологічних зв'язків як у житловому будівництві, так і в керамічних комплексах та інших матеріалах, характерних для черняхівської та її наступниці празько-корчацької культури у Прикарпатті.

Козак Д.Н. (Київ)

**УКРАЇНСЬКЕ ПОДНІСТРОВ'Я
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I тис. н.е.**

У статті розглядаються культурно-етнічні групи Подністров'ї першої половини I тис. н.е. Досліджуються пам'ятки зубрицької, пшеворської, вельбарської, черняхівської культури та провінційно-римських елементів культури на території Подністров'я.

У первісну епоху Подністров'я було своєрідним “коридором”, яким рухалися давні племена з півдня на північ і з півночі на південь, і до якого прямували також східні та західні народи (рис. 1).

Близьке сусідство, іноді переміжне проживання створювало умови для тісних контактів, взаємопроникнення і взаємовпливи культурних традицій, асиміляції та інтеграції різних спільнот.

Визнаючи важливу роль міграцій у первісній історії Подністров'я, ми надаємо вирішальну роль у культурно-етнічному розвитку субстратному населенню. Археологічні дослідження не дають свідчень про повну зміну населення (етносу) в якийсь період часу. Певна його частина завжди залишалася на своїх землях, змішуючись із прийшлими і передаючи їм свій культурний досвід, пристосований до місцевої екологічної ніші. Очевидно, лише еволюційне поєднання елементів культури автохтонів і прийшлих племен забезпечувало тут динаміку культурно-історичного процесу. Переконливою ілюстрацією цього є динаміка етнокультурної історії Подністров'я першої половини I тис. н.е.

На зламі ери у Подністров'ї мешкало дві групи населення: на півночі – племена пшеворської культури, на півдні – нащадки племен культури Поянешті-Лукашівка¹. Судячи з розташування одиничних пшеворських поховань (Хотимир, Лучка, Монастириха) можна припустити експансію пшеворців униз по Дністру² (рис. 2, 3).

На початку I ст. н.е. у Прикарпатті з'явилися групи дакійського населення, що принесли липицьку культуру³. Це яскрава у матеріальному вияві, високорозвинена для свого часу культура, представлена поселеннями і могильниками розташованими на правих і лівих притоках Дністра чотирма невеликими скупченнями в ареалі пшеворської культури.

---

¹ Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984. – С. 5, 6.

² Козак Д.Н. Вказ. праця. – Рис. 1; Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині. – К., 1992. – Рис. 13.

³ Smieszko M. Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego. – Lwów, 1932; Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині... – С. 8-30.

Рис. 1. Карта етнокультурної ситуації у першій половині I тис. н.е. 1 – пшеворська культура, 2 – межа черняхівської культури у III ст. н.е., 3 – пізньозарубинецькі пам'ятки, 4 – зубрицька культура, 5 – липицька культура

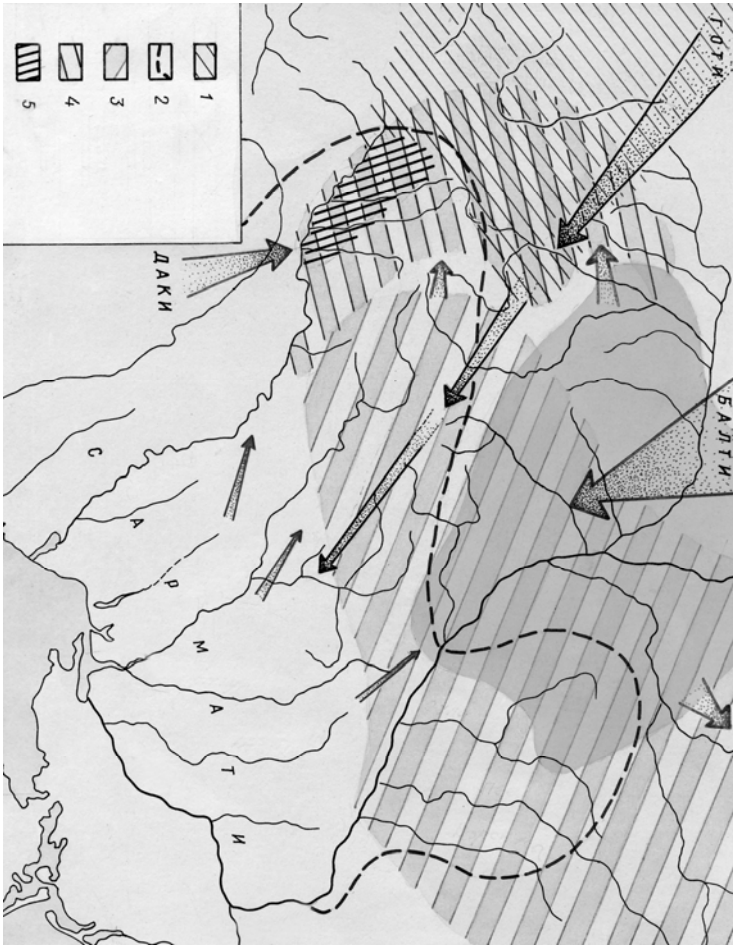

Рис. 2. Пшеворська культура. I ст. н.е.

Найбільш ранніми пам'ятками, пов'язаними з появою дакійців у Подністров'ї, є багате дако-кельтське поховання в Колоколині і могильник у Болотні, який датується першими роками I ст. н.е. Основна кількість поселень і могильників належить до середини – другої половини I ст. н.е. Найбільш пізньою пам'яткою, пов'язаною з липицькою культурою, в Подністров'ї є поселення в Ремезівцях, що існувало до початку III ст. н.е.

Рис. 3. Воїн-вождь, воєначальник пшеворської громади. За матеріалами поховання у с. Гринів Львівської області.

Проживання на одній території пшеворських та липицьких племен не могло не призвести до встановлення тісних контактів, взаємовпливу і навіть симбіозу двох культур. Це підтверджується значною кількістю археологічного матеріалу, зокрема матеріалами поховальних комплексів у Звенигороді, Неполоківцях, Верхній Липиці, матеріалами поселень у Бернашівці, Підберізцях, Пасіках-Зубрицьких. Цій проблемі ми приділили увагу у спеціальних роботах¹.

М.Ю. Смішко у свій час звернув увагу на липицькі пам'ятки як свідок проживання в Подністров'ї найпівнічнішого відгалуження гето-дакійського масиву, поширеного в Закарпатті, Молдові, Румунії, Словенії. Проте сьогоднішній аналіз липицьких старожитностей дав змогу виділити ряд рис,

¹ *Козак Д.Н.* Могильники початку нашої ери у с. Звенигород на Львівщині // *Археологія*. – К., 1978. – Вип. 25; *Козак Д.Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі...; *Козак Д.Н.* Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України в першій половині I тис. н.е. (на матеріалах пам'яток липицького типу) // *Археологія*. – 1990. – № 4.

характерних лише для Подністров'я. Серед них помітні, як ми вже зазначали, значні пшеворські елементи. В.М. Циглик звернув увагу на зарубинецькі риси матеріальної культури¹.

Матеріали ряду пам'яток відображають тісні контакти дакійців з венетами – носіями зубрицької культури². Виявилось, що елементи цих трьох культур більшою мірою визначають характер липицьких пам'яток, ніж дакійські. При порівняльному вивченні цих пам'яток можна виділити окремі групи, пов'язані з тим чи іншим етносом. Так, наприклад, пам'ятки типу могильників Болотня-Колоколин за культурними елементами відображають процес кельто-дакійської інтеграції і є проявом етнічного складу того населення, яке прийшло у Подністров'я на початку I ст. н.е. (рис. 4). Пам'ятки типу могильника в Звенигороді характеризуються наявністю дакійських і пшеворських етнокультурних елементів і відображають процес їх асиміляції, що відноситься до 40-70-х рр. I ст. н.е. (рис. 5).

Ще один тип пам'яток, пов'язаний з липицькою культурою, ілюструють матеріали поселення в Ремезівцях і могильника у Верхній Липиці. Вони мають у собі дакійські, пшеворські і зарубинецькі елементи, відображаючи в повному об'ємі процес асиміляції дакійського населення Прикарпаття слов'янами (рис. 6). Таким чином, ми можемо казати про багатшаровий етнічний склад липицької групи пам'яток, що було результатом тісних етнокультурних контактів і взаємовпливів.

Початок формування зубрицької культури співпадає з часом, коли на Поліссі розпалася єдність зарубинецьких племен і почалася їх міграція у різних напрямках, у тому числі й у Верхнє Подністров'я. Це знайшло досить чітке відображення в археологічному матеріалі досліджуваного регіону. На ряді пам'яток, які існували з пізньолатенського часу (Гірка Полонка II, Загаї II, Боратин, Линів, Пасіки-Зубрицькі), з'являються об'єкти, що датуються серединою I ст. н.е., у яких наявні як пшеворські, так і зарубинецькі елементи культури (квадратна форма жител, своєрідні керамічні форми, прикраси, велика кількість господарських ям). Причому в деяких об'єктах переважають пшеворські, а в деяких зарубинецькі елементи. Слід підкреслити, що до цього часу в Подністров'ї не виявлено "чистих" зарубинецьких пам'яток. Тому слід припустити, що зарубинецькі спільноти рухалися з Полісся невеликими розрізненими, вірогідно, сімейними групами і змішувалися з місцевими, очевидно, близькими за етнічним складом сім'ями. Ріст чисельності призвів до різкого збільшення кількості пам'яток у другій половині I-II ст. н.е. в регіоні. Розміри поселень збільшилися в 2-3 рази. Якщо на поселенні пшеворської культури одне житло розмішувалося на площі близько 1050 кв.м, то на зубрицьких поселеннях – на площі 432 кв.м. Ми підрахували, що загальна кількість населення Подністров'я збільшилася до другої половини I ст. приблизно в 2,5 – 3 рази.

---

¹ Циглик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. – К., 1975.

² Козак Д.Н. Особливості культурогенезу ...

Рис. 4. Матеріали поселення у Болотні.

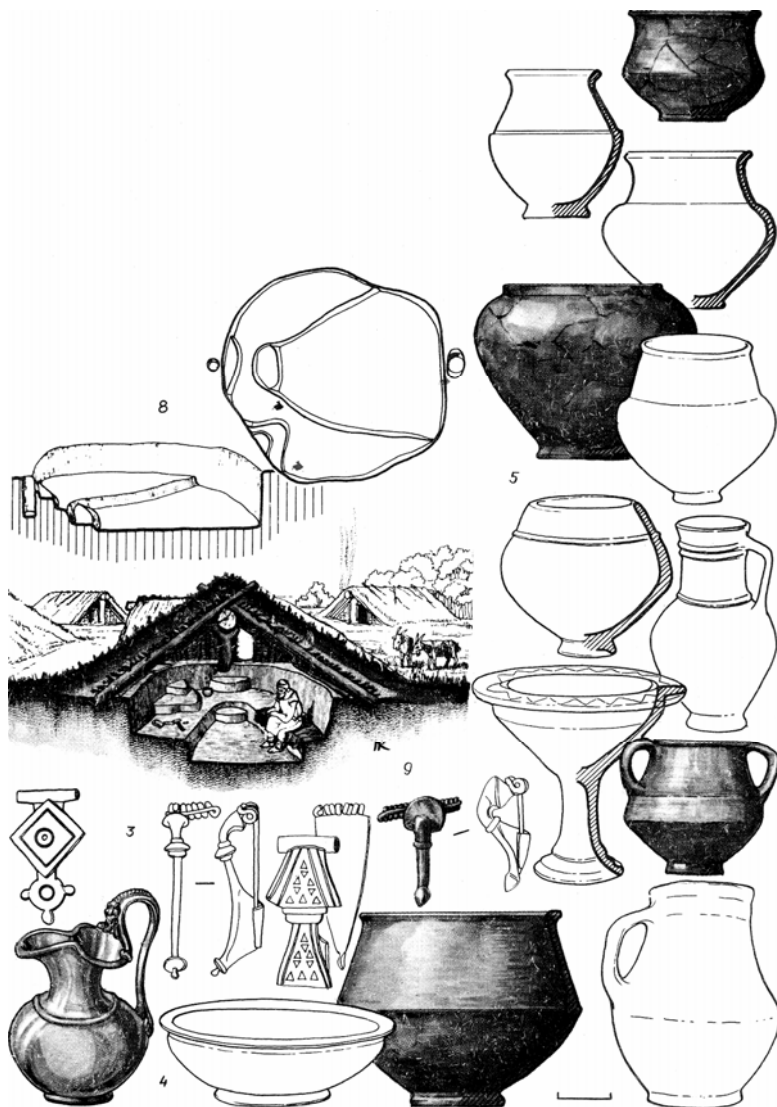
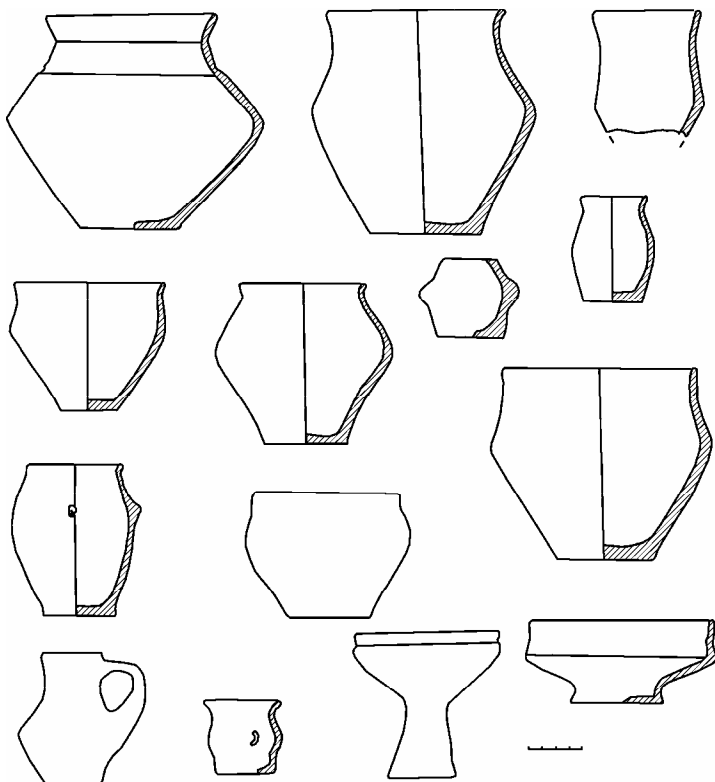

Рис. 5. Кераміка з поселення у Звенигородці.

Важливим результатом цих контактів була поява пам'яток зубрицької культури – відкритих і досліджених автором у кінці 70–90-х рр. (рис. 7).

Процес взаємодії пшеворських і зарубинецьких племен у Верхньому Подністров'ї мав загальний характер, оскільки всі пам'ятки мають змішаний характер культури. Причому, якщо в об'єктах другої половини I ст. ще можна прослідкувати чіткі зарубинецькі чи пшеворські риси, то на більш пізніх пам'ятках це зробити неможливо. На основі симбіозу двох культур виробляються нові риси, характерні лише для зубрицької культури, а в наступному для пам'яток черняхівського часу, подібних до Черепина, Дем'янова, Ріпнева II та ін.

Рис. 6. Матеріали поселення в Ремезівцях.

Рис. 7. Матеріали зубрицької культури (Сокільники).

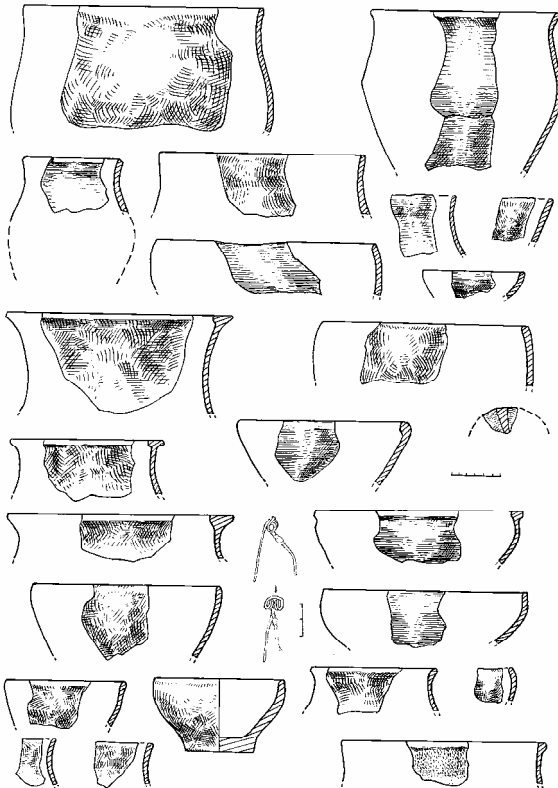

Зарубинецькі племена були у такій кількості, що змогли взяти участь також і в дако-пшеворському інтеграційному процесі. Про це свідчать матеріали пам'яток типу Ремезівців – Верхньої Липиці, що мають помітні зарубинецькі елементи в керамічному матеріалі. Ці процеси створили умови для більш глибоких культурно-етнічних контактів між різноетнічним населенням Подністров'я. Протягом II ст. н.е. у Верхньому Подністров'ї кристалізуються пам'ятки, віднесені до фази II – III розвитку зубрицької культури, що є результатом інтеграції трьох культурно-етнічних типів: пшеворського, зарубинецького і липицького. Використовуються близькі форми ліпного посуду, все населення Подністров'я має у вжитку гончарні посудини липицького типу, розповсюджуються однакові прикраси одягу (фібули, пряжки, намисто), предмети побуту (ножі, прясла). Остаточно дакійські елементи розчиняються в місцевому середовищі до кінця II ст. Це явище пов'язано, вочевидь, з приходом у Подністров'я нових значних груп зубрицького населення з Волині, витісненого експансією германських племен вельбарської культури.

Крім Волині і Верхнього Подністров'я, пам'ятки зубрицької культури поширюються на територію Подністровського Поділля і Буковини.

У пізньолатенський час тут відомі старожитності Поянешті-Лукашівської культури, а також старожитності близькі до ясторфської і пшеворської культур¹. На кінець пізньолатенського часу сюди проникають з Верхнього Подністров'я носії пшеворської культури, які змішуються з місцевим дакійським населенням. Про це свідчать матеріали поселення в Бернашівці Вінницької області². Селище датується першою половиною I ст. н.е., а його матеріали поєднують у собі дакійські і пшеворські елементи (рис. 8).

Рис. 8. Матеріали з поселення Бернашівка.

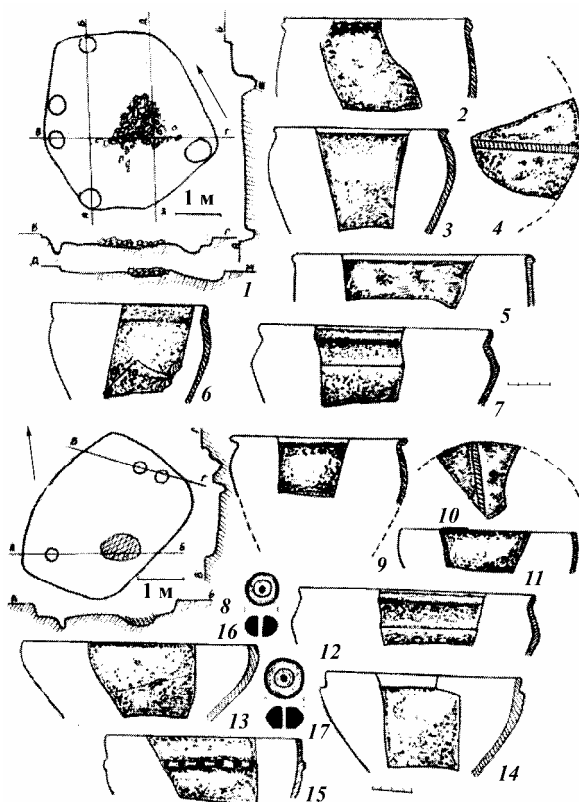

¹ Пачкова С.П., Романовская М.А. Памятники Карпато-Днестровского региона конца I тыс. до н.э. // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1982.

² Козак Д.Н. Памятники рубежа и первых веков н.э. в Поднестровье и Западном Побужье // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 103-104.

Пам'ятку такого ж типу досліджено у Неполоківцях Б.Тимощуком і Г.Нікітіною¹. З другої половини I ст. н.е. етнокультурна ситуація в регіоні ускладнюється проникненням зарубинецьких груп населення. Ілюстрацією слугують матеріали поселення кінця I-III ст. Велика Слобідка і Хмельницької області. Пам'ятка досліджувалася автором² та І.С. Винокуром протягом 1985-1986 рр. (Фонди Кам'янець-Подільського університету). Виявлені тут житла мають, як правило, близьку до овальної форму розмірами до 16 кв. м і дещо заглиблену в материк долівку. На долівці біля однієї зі стінок чи посередині розташовувалося вогнище, викладене камінням. Вздовж стін були відбитки від вертикальних стовпів. Форма, конструктивні особливості цих об'єктів близькі до жител, відомих на цій території в попередній час (рис. 9, 10).

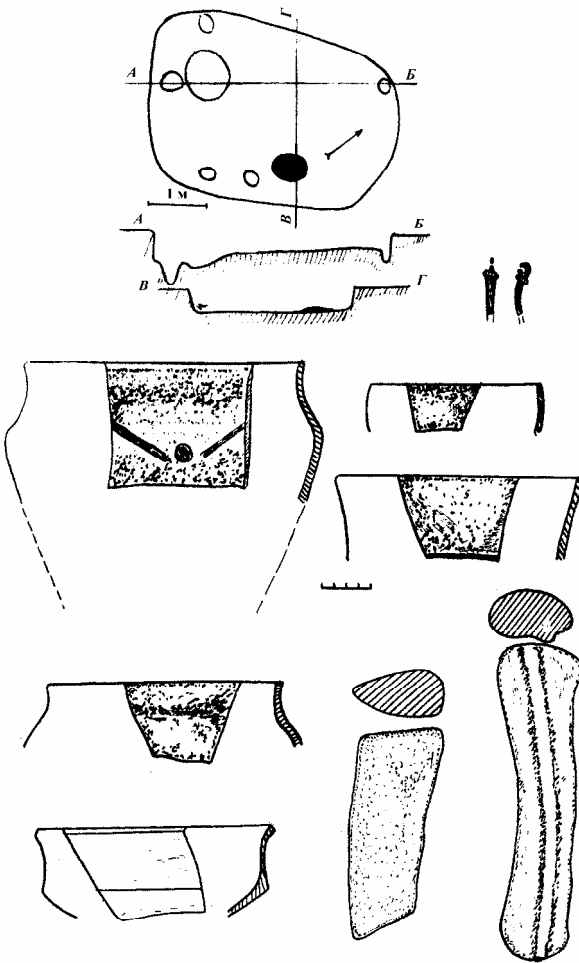
Рис. 9. Матеріали з поселення Велика Слобода.

¹ Тимощук Б.О., Нікітіна Г.Ф. Памятники первых веков н.э. у с. Неполоковцы // Вопросы древней и средневековой археологии. – М., 1978.

² Козак Д.Н. Поселення першої чверті I тис. н.е. поблизу с. Велика Слобода на Середньому Дністрі // Археологія. – 1988. – № 62. – С. 52-59.

Рис. 10. Матеріали з поселення Велика Слобода.

Кераміка, що походить з цих об'єктів I-II ст., за формою, способом обробки зовнішньої поверхні, орнаментами ідентична кераміці Верхнього Подністров'я цього часу. Серед горщиків з жител приблизно 46 % дакійські, решта – пшеворські і зарубинецькі. Миски також повторюють зарубинецькі форми. Кухлі мають переважно конічну форму, властиву дакійському керамічному комплексу. Часто трапляється орнамент у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцевими вдавненнями.

Близький до описаного матеріал містить поселення Оселівка, досліджене В.М. Дигиликом (Фонди Інституту українознавства НАН України) та поселення Лука-Врублівецька, частково розкопане Е.О. Симоновичем¹.

Таким чином, можна припустити, що, починаючи з кінця I ст. н.е. у Подністров'ї відбувався процес становлення зубрицької культури. Його складовими елементами була пшеворська, зарубинецька і липицька культури.

Освоєння венетами Середньодністровських територій, зайнятих дакійцями і бастарнами, відбувалося не лише мирним шляхом. Тацит зазначає, що венеди задля грабунків рискають лісами і горами, які тільки існують між певкінами і феннами і, озброєні щитами, рухаються з великою швидкістю².

Очевидно, в той же час зарубинецькі племена проникають у Карпатські передгір'я, де проживали переважно дакійські спільноти. У подальшому це змішане населення взяло участь у формуванні культури карпатських курганів.

Не менш складною була етнокультурна ситуація у розглядуваному регіоні у другій чверті I тис. н.е. Археологічні дослідження дозволяють виділити тут кілька груп пам'яток різних за своїм культурним походженням і етнічним складом.

Найвідомішу групу складають поселення під умовною назвою "Дем'янів-Теремці". Ці пам'ятки добре відомі за дослідженнями В.Д. Барана у 60–70-х рр.³ Найбільш компактно вони розташовані у межиріччі Дністра і Західного Бугу. Південний кордон проходить річкою Серет (Гнила Липа – Золота Липа). У південніших регіонах, у тому числі й у Середньому Подністров'ї такі пам'ятки поєднуються зі старожитностями інших типів. Добре розкопані поселення Бовшів I, Ріпнів II, Дем'янів, Ракобути, Теремці, Сокіл, Бакота та ін. дають повну уяву про матеріальну культуру їх мешканців. Характерними рисами цієї групи пам'яток є невеликі (до 5 га) поселення, наявність, в основному, заглиблених жител (напівземлянок та землянок), переважання в них ліпної кераміки (від 60 до 85 %), переважання струнких посудин з округлими високими плечиками серед ліпної кераміки, а також опуклобоких посудин з найбільшою опуклістю посередині висоти, відсутність помітних для археологів могильних комплексів⁴ (рис. 11). За всіма цими рисами дані пам'ятки переважно подібні до пам'яток попередньої зубрицької культури. Від останніх вони відрізняються відносно більшою кількістю гончарної кераміки провінційно-римського зразка, наявністю різноманітнішого асортименту господарського інвентарю,

---

¹ Симонович Э.А. О датировке поселения первых веков н.э. в Луке Врублевской // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – М.; Л., 1955. – Вып. 57. – С. 23-32.

² Тацит Корнелий. Сочинения в 2-х томах. – Л.: Наука, 1970. – Т. I. – С. 372.

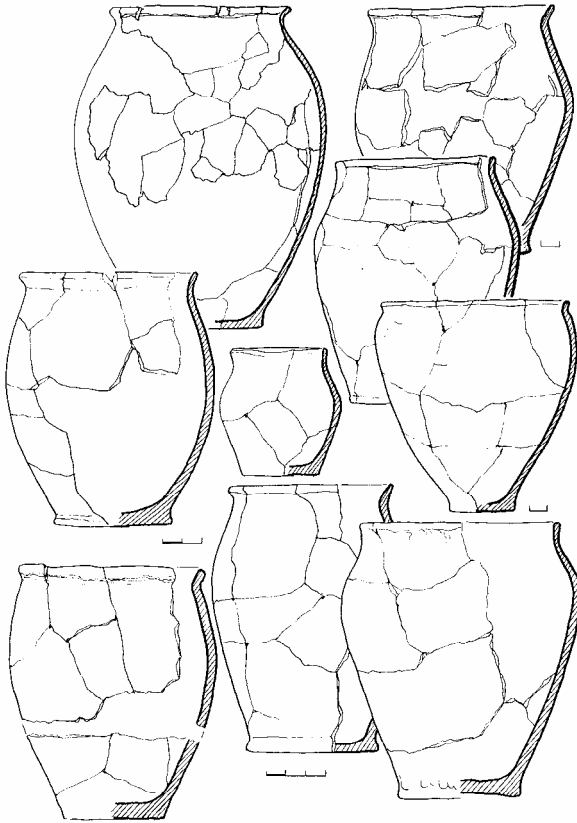
³ Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981.

⁴ Баран В.Д. Вказ. праця.

особливо інструментів ремісничого виробництва¹. Виходячи з цього, нам здається доцільною можливість виключити пам'ятки типу “Дем'янів – Теремці” з ряду черняхівської культури і включити їх до складу зубрицької культури пізньоримського часу, яка належала історичним венедам. Наступну групу пам'яток Верхнього і Середнього Подністров'я пізньоримського часу складають старожитності, відомі за матеріалами поселень Новосілка-Костюкова, Голігради, Сухостав (Тернопільська область), Незвисько (Івано-Франківська область), Неслухів (Львівська область), Лука-Врублівецька, Оселівка (Чернівецька область) і матеріалами могильників (Острівець, Колоколин, Чистилів, Чернелів – Руський).

Рис. 11. Матеріали черняхівської культури верхнього Подністров'я.

¹ Козак Д.Н. Пшеворська і черняхівська культури у Волинському Подністров'ї і Західному Побужжі // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 31-48.

Поселення цієї групи великі і середні за розмірами (від 3 до 10 га). На поселеннях відкриті наземні і заглиблені житла з господарськими спорудами поряд. За даними, наведеними В.Д. Бараном, на цих поселеннях переважають наземні однокамерні і двокамерні житла у вигляді потужних скупчень глиняної обмазки¹. Проте матеріали, отримані при розкопках поселення в Оселівці та інших пам'яток, свідчать про наявність також напівземлянкових житлових споруд. У більшості жител, як і в житлах попередньої групи, були вогнища, викладені з каменю або глини, іноді печі, складені з цих же матеріалів.

Могильники в цій культурній групі пам'яток досліджені значно слабше. Винятком є могильник в Чернеліві-Руському, розкопаний майже повністю І.П. Геретою, але неопублікований. Однак матеріали близько 20 поховальних пам'яток, досліджених частково, дають можливість визначити їх як типово черняхівські. На могильниках зафіксовані трупопокладення і трупоспалення. На жаль, внаслідок недостатньої дослідженості, неможливо визначити кількісні співвідношення цих поховань. Серед спалень є ямні та урнові поховання. Трупопокладення (Острівці, Псари, Городниця) знаходилися в чотирикутних ямах. Поховані лежали випростаними на спині. У деяких похованнях – на боку, з підігнутими ногами (Острівці, Псари). Орієнтація північна або північно-західна. Ще кілька похованих мали деформовані черепи. Окремі поховання супроводжувалися кістками тварин, деревним вугіллям. Незначний процент поховань з Чернеліва-Руського здійснений у могильних ямах з заплічками. Ці елементи поховальної обрядовості свідчать про значний вплив сарматських племен на ідеологічні погляди населення Подністрів'я другої чверті I тис. н.е. Ще однією особливістю поховального обряду племен регіону є наявність інгумаційних поховань у кам'яних гробницях, складених з плит (Городниця, Глешава). Нам важко виявити походження цієї традиції в поховальній обрядовості місцевих племен. На думку Й. Костжевського, прийняту В.Д. Бараном, поховання в кам'яних ящиках мають глибокі коріння в західних областях України і починаються з епохи енеоліту, в культурі кулястих амфор. Потім трапляються у бронзову і ранньозалізну добу. Відомі вони епізодично і в культурах раннього середньовіччя². Поховальний інвентар є типовим для Лісостепової України. Слід підкреслити наявність у ньому сарматських елементів матеріальної культури (бронзові прикраси, дзеркала).

Вищесказане дає змогу нам співставити описувану групу пам'яток з черняхівською культурою.

Ще один пласт пам'яток регіону складають одиночні поховання або їх невеликі групи³. Ці пам'ятки відкриті випадково у кінці XIX – на початку XX ст. Всі вони представлені урновими трупоспаленнями й супроводжувалися великою кількістю предметів озброєння (Добростани,

¹ Баран В.Д. Вказ. праця. – С. 44-45.

² *Kostrzewski Y.* Groby eneolityczne z skurczonymi skeletami w Białym Potoku // Przegląd archeologiczny. – 1925. – Т. 3. – С. 9-17.

³ *Smieszko M.* Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesakstwa rzymskiego. – Lwów, 1932; *Козак Д.Н.* Етнокультурна історія Волині... – С. 8-30.

Рудка, Твірж, Капустянці, Іване-Золоте, Репуженці, Громівка та ін.). Ці поховання сконцентровані в трьох районах. Одна їх група розташована у верхів'ях Західного Бугу. Вона представлена випадковими знахідками, могильником у Червонограді, Переводові. Друге скупчення спостерігається в межах річки Дністра і Сяна, де відкрито могильники в Добростанах, одиночні поховання в Рудках, Комарно, Твіржі. Третя, найбільш чисельна група представлена виключно окремими похованнями, розташованими вздовж середньої течії обох берегів Дністра і Збруча. Всі ці пам'ятки датуються в рамках кінця II-III ст. н.е. (стадії С I – С II).

Очевидно, що географічне розташування двох типів пшеворських старожитностей не випадкове і відображає реальну картину заселення Подністров'я пшеворськими племенами. Одиночні поховання не характерні для пшеворської культури. Їх існування можна пояснити лише винятковими умовами, у яких вони відбувалися. Це військові події, похід. Можна зробити припущення, що одиночні поховання є свідомством просування груп пшеворського населення, скоріш за все військових загонів, Подністров'ям до кордонів Римської імперії. М.Ю. Смішко у свій час пов'язав ці пам'ятки з другою інвазійною хвилею пшеворських племен на Подністров'ї¹. Дані досліджень пшеворської культури на території Польщі підтверджують цю думку. Польські вчені зазначають збільшення кількості пшеворських пам'яток у регіоні Люблінщини і Посяння в кінці II ст. н.е. з наступною активізацією пшеворських племен у південному і східному напрямку². Саме в цей період у пшеворських похованнях простежується велика кількість зброї.

Таким чином, значну кількість пшеворських пам'яток у Подністров'ї, представлених окремими похованнями зі зброєю та декількома могильниками, що датуються кінцем II – початком III ст. н.е., слід, очевидно, пов'язувати з новим впливом пшеворського населення, в основному з території Посяння, а також Мазовії. Якесь частинка новоприбулих племен залишилася в Подністров'ї, особливо у його верхів'ях. Їм належать могильники в Добростанах, Червонограді, Переводові. Інші групи рушили на південь по Дністру. Вони залишили старожитності в Капустянцях, Івані-Золотому, Петрилові, Репуженцях. Яку роль зіграли ці групи германських воїнських загонів в історії місцевих племен? Чи супроводжувалися вони підселенням до місцевих спільнот або їх знищенням? У будь-якому випадку, виходячи з наявних матеріалів, кардинальних змін у середовищі автохтонного населення в цей час не відбулося.

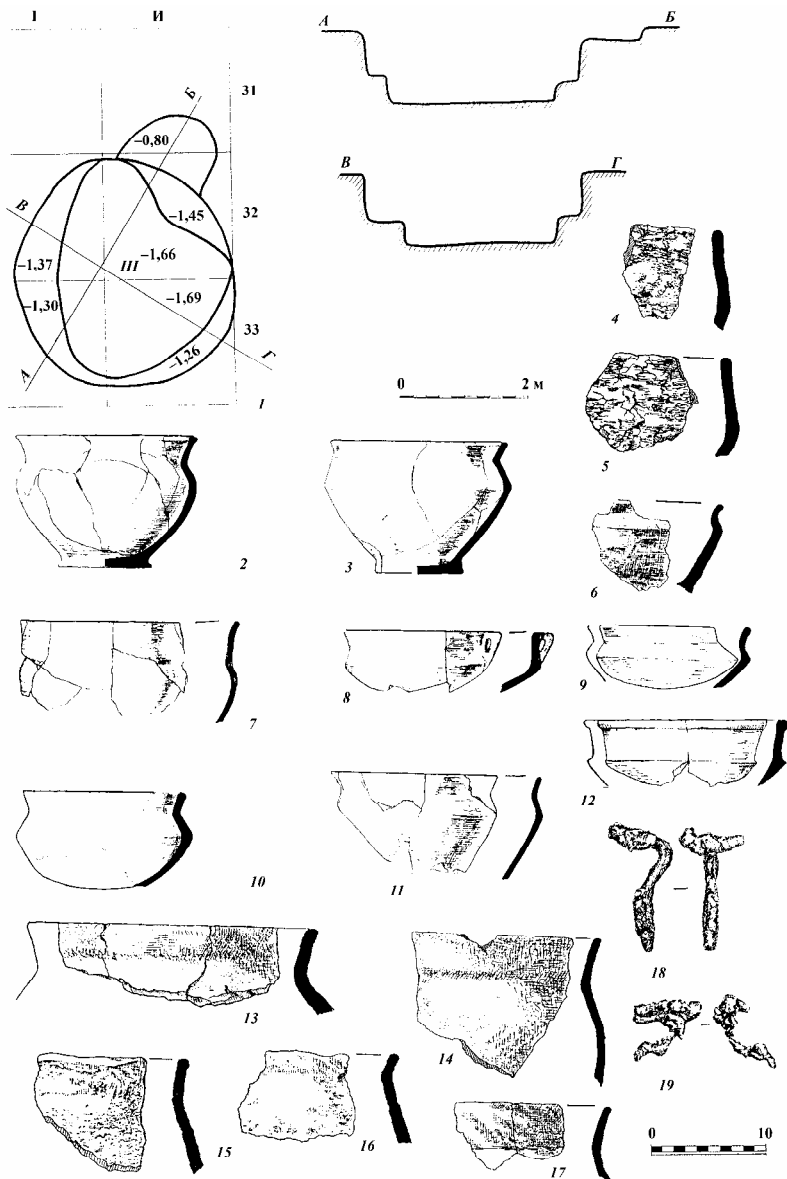
Вірогідно, з групою пшеворських племен, осілих на території Верхнього Дністра, слід пов'язати поселення Березець Городоцького району Львівської області, досліджене В.М. Цигиликом у 1981 р. (рис. 12). Поселення двошарове. Нижній шар складає поселення пшеворської культури, верхній – поселення черняхівського типу³.

¹ Smieszko M. Вказ. праця. – S. 133.

² Godlowski K. Przemienie kulturowe i osadnicze w poldniowej i sródkowej Polsce w mlodszym okresie przedrzymskim в okresie rzymskim. – Ossolineum, 1985. – S. 81.

³ Цигилик В.М. Звіт про роботу ранньослов'янської новобудівної археологічної експедиції ІСН АН УРСР // Науковий архів Ін-ту археології НАН України, 1981/97.

Рис. 12. Матеріали поселення Березень.

До пшеворської культури належить одне житло (житло III). Це землянка майже округлої форми, розмірами 3,6x3,7 м. Стіни вирізані в материк, вертикальні, долівка рівна. На долівці простежено сильно утоптаний шар чорної землі завтовшки 3-4 см. Висота стінок 1,7 м від рівня долівки. Вздовж стін розмішувалися материкові останці різної ширини – від 0,35 до 0,7 м і висотою 0,25-0,4 м від рівня долівки. До північно-західного краю споруди прилягала невелика прибудова, очевидно, вхід, розмірами 1x1,4 м.

У заповненні виявлено велику кількість кераміки, дві сильно заіржавлені фібули, шип залізної шпори, інші знахідки.

Уся кераміка ліпна, представлена переважно горщиками округлобокої, біконічної і конічної форми, слабопрофільованими великими посудинами, що мають повні аналогії у пшеворській культурі.

Датування житла можна визначити за двома фібулами підв'язного типу, виготовленим з залізного дроту з колінкоподібно витягнутою дужкою. Вони асоціюються з найбільш раннім варіантом цього типу фібул (варіант I, серії I за класифікацією А.К. Амброза), які датуються у межах III ст.н.е.¹ Цій даті не суперечить характер керамічного комплексу, у якому міститься незначна кількість гончарної кераміки. Вся кераміка належить лощеним опуклобоким мискам, виготовленим з добре відмученої глини. В зубрицькій культурі комплекси з таким набором і характером гончарної кераміки датуються стадією В 2/С I римського часу².

Синхронним цьому об'єкту є поселення Велика Слобода II Хмельницької області, що мало дещо інший характер матеріальної культури (рис. 13). Поселення досліджувалося автором та О.Журко у 1982 р.³

Поселення площею 1,5-2 га розташоване на березі невеликої річки – лівій притоки Дністра. Воно займає першу надзаплавну терасу, що лежить у глибокій долині. Тут відкрито три споруди, дві з яких були житлами.

Одна з них (житло 1) мала подовжено-прямокутну форму і була орієнтована довгими стінами за лінією схід-захід розмірами 2,5x5 м, кути дещо заокруглені. Долівка заглиблена в материк на 0,1-0,2 м. У кутах і по периметру стін знайдено 12 ямок від стовпів. У західній частині споруди розташоване вогнище діаметром 0,6 м, викладене дрібним камінням на земляній підсипці висотою 0,1 м.

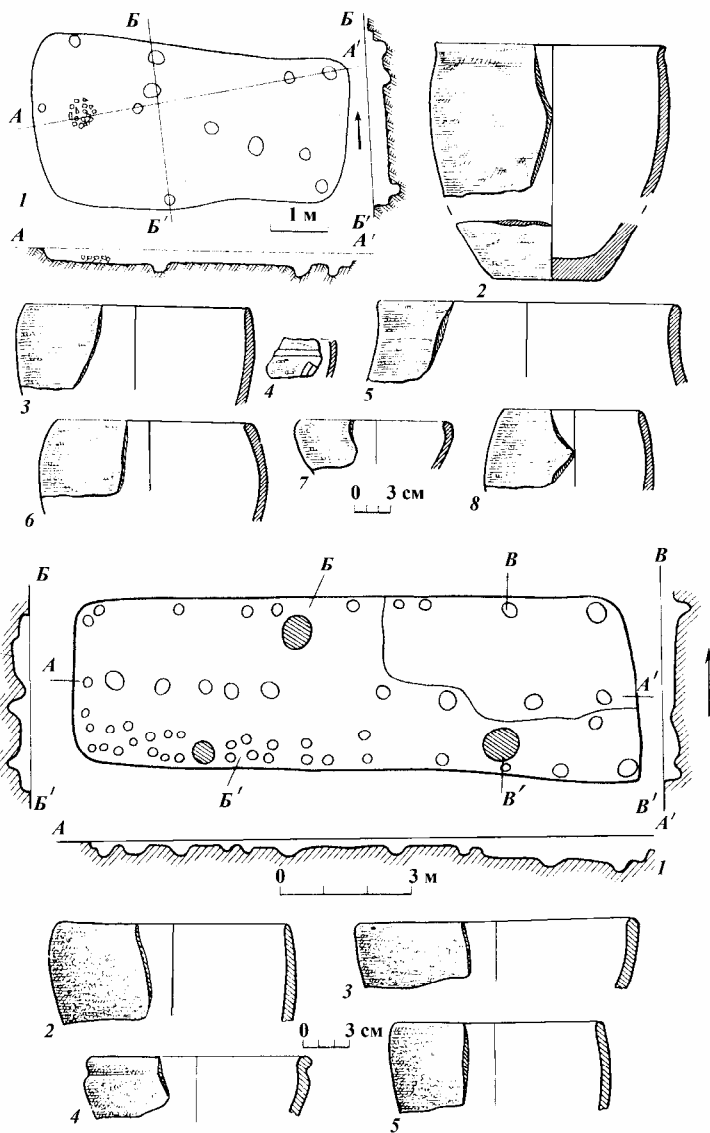
У житлі знаходилася велика кількість гончарної (61,8 %) та ліпної кераміки. Ліпна кераміка має лощену поверхню і представлена, в основному, невеликими широкогорлими посудинами з прямими чи загнутими до середини вінцями і конічними кухликами.

¹ Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. – 1966. – Вып. 1-30. – С. 62-63.

² Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині. – К., 1992. – С. 66-69.

³ Козак Д.Н., Журко О. Поселення поблизу с. Велика Слобода пізноримського часу в Середньому Подністров'ї // Археологія. – 1983. – № 43. – С. 62-71; Козак Д.Н. Поселение у с. Велика Слобода (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волыни и в Подолии) // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – К., 1984. – № 178. – С. 55-60; Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі... – С. 55-60.

Рис. 13. Матеріали поселення Велика Слобода II. 1 – план та розрізи житла 1; 2–8 – ліпна кераміка з житла 1.

Житло 2 мало таку саму форму. Його розміри 3x4 м, висота земляних стін 0,2-0,3 м. У північно-західному куті знаходилося вогнище прямокутної форми розмірами 1x1,4 м, викладене дрібним камінням на земляній підсищі. По кутах і периметру стін знаходилися ямки від стовпів. У житлі знайдено велику кількість виключно гончарної кераміки і кілька фрагментів світлоглиняних амфор.

Поряд з житлом 2 знаходилася господарська споруда, довжиною 14,5 м і шириною 4,8 м. Висота земляних стін складала 0,15-0,2 м від рівня долівки. Орієнтація – схід-захід по довгих стінах. Долівка добре утрамбована. У ній виявлено більше 50 стовпових ямок різних розмірів (від 0,3 до 0,6 м). Всі вони розташовані вздовж стін і по осьовій лінії споруди, а в південно-західній частині – в два ряди. У житлі знаходились також три господарські ями. У північно-східному куті простежене заглиблення неправильної форми розмірами 2,6x6,2 м і глибиною 0,2 м від рівня підлоги.

Стіни споруди мали каркасно-стовпову конструкцію, як і описувані вище житлові об'єкти. Крокви підтримувалися рядом центральних стовпів. Найбільш вірогідно, що це була споруда господарського призначення. Розміри, система розташування стовпових ям дають змогу припустити, що вона могла складатися з двох частин. В одній з них (західній) можливо утримували худобу. Ця гіпотеза підтверджується дворядовим розташуванням ям від вертикальних дерев'яних стояків біля південної стіни, на яких міг розташовуватися жолоб і до яких прив'язувалася худоба.

У заповненні споруди зібрано уламки ліпної і гончарної кераміки. Перша складає 3 % від загальної кількості керамічного матеріалу. Виявлено також уламки світлоглиняних амфор і фрагмент червонолакової посудини, коса-горбуша.

Гончарна кераміка складається з горщиків, мисок, кубків, піфосів. Форми і спосіб її виготовлення типові для черняхівської культури. Серед ліпних горщиків переважають опуклобокі невеликі посудини із загнутими до середини вінцями, слабoproфільовані, середні за розмірами, посудини з дещо відігнутими вінцями, що знаходять аналогії у вельбарській культурі. У цій же культурі маємо аналогії для мисок конічної форми і кумпфів з загнутими до середини краями, мисок S-подібного профілю з дещо потовщеними вінцями.

На поселенні не знайдено датуючого матеріалу. Знахідки великої кількості гончарної кераміки, фрагментів світлоглиняних амфор та червоноглиняних посудин вказують лише на те, що загальні хронологічні рамки існування поселення – III-IV ст. н.е.

Порівнюючи матеріал поселення Велика Слобода II зі старожитностями III-IV ст. Середнього Подністров'я відзначимо їх спільний елемент – велику кількість різноманітної гончарної кераміки. Інші риси матеріальної культури мають суттєві розбіжності.

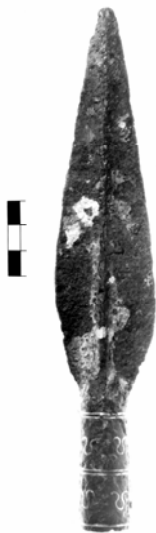
Специфічною є топографія поселення. На відміну від черняхівських, розташованих на відкритій місцевості, на березі річки або ж на сонячних схилах поблизу невеликих водойм, поселення Велика Слобода II знаходилося у глибокій, закритій з усіх боків лощині. Своєрідні для цієї території житлові і, особливо, господарська споруда. Остання, за формою і

конструкцією близька до т.зв. великих будинків (“stalhaus”), відомих на поселеннях вельбарської культури (Хрінники, Лепесівка, Будешти, Лінів)¹.

Нечисленний, але досить виразний комплекс ліпної кераміки поселення має повні аналогії з вельбарською культурою². Таким чином, більша частина матеріалу поселення, що розглядається має північно-західне походження і належить вельбарській культурі. Цю пам'ятку можна співставити з поселенням у Лепесівці, Хрінниках, Городку, Вікнінах Великих, Линеві, Борсуках. Велика кількість гончарної кераміки черняхівської культури на цих пам'ятках, як і на поселенні у Великій Слободі II, є результатом впливу культурного середовища, у якому довгий час існували їх мешканці. Описувана пам'ятка, відмінна від щодо цього середовища, виникла, очевидно, у Середньому Подністров'ї внаслідок переміщення готів з Волині чи Південного Побужжя у напрямку Подунав'я.

До кола вельбарських старожитностей Середнього Подністров'я слід віднести також і матеріали поселення поблизу с. Козлів Вінницької області та знахідку наконечника списа з Недобойців з рунічними символами³ (рис. 14).

Рис. 14. Наконечник списа з Недобойців.

¹ Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Шкоронад В.В. Давні землероби Волині. – К., 2004. – С. 87-90; Козак Д.Н. Поселення готів на Хрінницькому водоймищі (с. Хрінники, ур. Шанків Яр) // Археологія давніх слов'ян. – К., 2004. – С. 49-91.

² Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині... – С. 70-104.

³ Магомедов Б.В. Черняховское поселение у с. Козлов на Среднем Днестре // Studia Gothica. – 1988. – С. 164-168.

⁴ Автор висловлює подяку Л.П. Михайлині та С. Пивоварову за люб'язну згоду опублікувати їх знахідку.

Таким чином, у другій чверті I тис. н.е. у Подністров'ї мешкало кілька культурно-етнічних груп. Одна з них – носії пам'яток типу Дем'янів–Теремці були корінним населенням регіону продовжували лінію розвитку зубрицької культури першої чверті I тис. н.е. Їх слід пов'язувати з давньослов'янським населенням, вірогідно, венедами. Пам'ятки пшеворської культури пізньоримського часу, представлені окремими похованнями зі зброєю, і пам'ятки вельбарської культури відображають проникнення в регіон германських племен вандалів і готів. Слід рахуватися з пшеворськими старожитностями типу Березець у верхів'ях Дністра, які територіально пов'язані з основним культурним масивом. Проживаючи на цій території постійно носії цих пам'яток не могли уникнути участі в етнокультурному процесі регіону. Це доволі чітко простежується на пізніх пам'ятках зубрицької культури (Сокольніки), а також ранніх пам'ятках черняхівського типу, зокрема в Черепині.

Важлива роль в етнокультурній історії Подністров'я другої чверті I тис. н.е. належала, як нам здається, носіям старожитностей черняхівської культури. Судячи з матеріалів могильників в Острівці, Чернеліві-Руському, поселень у Комарові, Луці-Врублівецькій, Неслухові, Сухоставах та ін., їх залишило змішане населення, зокрема сармати, готи, слов'яни, можливо, якісь групи вихідців з римських провінцій, в першу чергу ремісників (Комарів). Саме ці общини були, очевидно, носіями провінційно-римських елементів культури і так впливали на економіку та духовне життя місцевих племен.

Пачкова С.П. (Київ)

ПРО ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Порівняння поховального обряду зарубинецької культури з обрядами попередніх та синхронних культур, дає змогу зробити висновок, що в ньому синтезовано риси з традицій минулого місцевого населення і синхронних культур, що знаходилися під впливом кельтів. Ці риси були творчо перероблені й застосовані до відбиття світогляду носіїв зарубинецької культури.

Питанню походження поховального обряду в археології приділяється велика увага, оскільки його вирішення тісно пов'язане з проблемою походження самої археологічної культури. Проте дуже важко однозначно відповісти на питання, з яких причин змінюється поховальний обряд (як і інші артефакти культури). Чи обумовлено це зміною населення чи тільки ідеологічних уявлень того самого населення під дією внутрішніх чинників, чи із зміною зовнішніх пріоритетів? Якщо змінюється населення, то, звісно, у проявах матеріальної культури, як і в поховальному обряді, зміни можуть

бути різкими. Але якщо населення не змінювалося, то з яких причин змінювався найбільш сталий компонент культури – поховальний обряд, тим паче, що такі зміни зазвичай корелюються з новим матеріальним комплексом. Але що цікаво, як би розв'язувалася ця проблема, у кожній культурі майже завжди помітні окремі риси попередніх культур, наявність яких часто важко однозначно пояснити.

Першу інтерпретацію матеріалів зарубинецької культури дав її першовідкривач В.В. Хвойка. Спираючись на результати археологічних досліджень пам'яток від енеолітичної доби до прийняття християнства, він висловив думку про поступовість розвитку слов'янського населення у Середньому Подніпров'ї, яке було на цих теренах автохтонним, і матеріальна культура якого зазнавала безперервних і поступових змін, але зберігаючи живий і безпосередній зв'язок, головними доказами якого були осілий спосіб життя, постійність і безперервність обряду трупоспалення тощо¹.

Згодом дослідники пропонували різні гіпотези щодо історичного розвитку населення Середнього Подніпров'я. Проте зупинимося лише на питанні походження поховального обряду племен зарубинецької культури.

Щодо цього запропоновано такі основні версії: 1) поховальний обряд зарубинців сформувався на основі обряду місцевого населення попередньої доби; 2) поховальний обряд (як і культура в загалом) були принесені мігрантами у готовому вигляді; 3) поховальний обряд племен зарубинецької культури був своєрідним явищем, що ввібрав риси попередніх та синхронних культур, переробивши згідно з своїми духовними потребами.

Першій версії дотримувалися, насамперед, деякі скіфологи, які вивчали культуру Лісостепу. Вважалося, що поховальний обряд з трупоспаленням на Київщині поступово розвивався від бронзової доби до передслов'янського часу включно². Подібні висновки базувалися на матеріалах кількох поховань скіфського могильника в ур. Кам'янка поблизу с. Гришенці Канівського району на Черкащині. Там на площі 750 кв. м було виявлено 19 поховань. Ніякої закономірності у їх розміщенні не було помітно. На могильнику практикували два обряди: трупопокладення та трупоспалення. Грунтових поховань з трупоспаленням налічується всього чотири – це купки перепалених кісток чистих від залишків поховального вогнища, без слідів поховальних ям. Особливістю двох поховань (№11 та 17) було те, що кальциновані кістки в них лежали немов ярусами на різній глибині. У похованні №11 на глибині 0,95 м знайдено окремі кальциновані кістки, над ними на глибині 0,75 м – ще одне невелике скупчення кісток і бронзову посохоподібну шпильку, вище на глибині 0,5 м лежало найбільше скупчення кісток діаметром 0,5 м і товщиною до 0,2 м. На відстані 0,5 м до північного

---

¹ Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Приднепровье (раскопки В.В.Хвойка в 1899-1900 годах) // ЗРАО, новая серия. – СПб., 1901. – Т. 12. – Вып. 1-2. – С. 172-190; Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 3-43.

² Либеров П.Д. К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1950. – Вып. 34. – С. 83.

сходу від головного скупчення кісток на тій саме глибині знаходилося ще кілька перепалених кісточок і частина бронзової шпильки. На південь від головного скупчення кісток на відстані 1,75 м також було виявлено кілька кальцинованих кісточок і перепалені скляні намистинки синього кольору. У похованні №17 невелика кількість кальцинованих кісток знаходилася на глибині 0,85 м. Над ними на глибині 0,65 м знайдено дещо більше скупчення кісток розмірами 0,55-0,6 м і товщиною 0,25 м. У цьому скупченні знайдено уламок амфорної стінки та фрагмент залізного ножа із горбатою спинкою.

У похованнях № 2 і 18 зафіксовано по одному невеликому скупченню кісток, у яких знаходилося по одному бронзовому виробу¹. Тобто два поховання (№ 11, 17), вірогідно, були ямні з різнорівневим розміщенням кісток, а два (№ 2, 18) – можливо, урновими, у яких кістки складено в ємності із органічного матеріалу. Ці поховання можна датувати кінцем V-III ст. до н.е. Автор цих розкопок В.Г. Петренко робить висновок, що подібні трупоспалення в лісостеповій культурі пізньоскіфського часу, які є майже подібними до зарубинецьких, можуть свідчити, що на середньодніпровському Правобережжі у III-II ст. до н.е. ніякої зміни населення не сталося, а лише змінився “колір” культури під впливами зарубинецьких племен Полісся та Верхнього Подніпров’я.

Із дослідників, які безпосередньо вивчали зарубинецьку культуру Середнього Подніпров’я, найбільш послідовним прихильником місцевої підоснови її поховального обряду була Л.Є. Скиба². Вона спиралася на те, що місцеве населення практикувало обряд трупоспалення в усі періоди розвитку лісостепової культури скіфської доби, хоча він ніколи тут не превалував. Місцеві жителі зарубинецької культури запозичили тільки обряд спалення на стороні і перенесення у ґрунтову могилу очищених кісток. За таким обрядом поки що відомі чотири поховання на могильнику Гришенці та шість поховань на могильнику Пирогів, що датуються від раннього до пізнього хронологічних етапів скіфської доби. Вони близькі до зарубинецьких ямного, ямно-урнового та урнового типів.

Є.В. Максимов визнає, що зарубинецький поховальний обряд трьох головних регіонів культури мав багато спільних рис: 1 – зовнішній вигляд – поля поховань, 2 – неглибокі могильні ями видовженої або овальної форми, 3 – трупоспалення як головний тип поховань, 4 – поховальний інвентар – глиняний посуд, фібули і прикраси. Однак він різниться за орієнтацією могил, розміщенням у могилі поховального інвентарю, за співвідношенням типів поховань. Ці розбіжності, на його думку, криються у поховальних традиціях культур попереднього часу. Проте вивести зарубинецький поховальний обряд з якоїсь однієї празарубинецької культури (пізньопороморської, лісостепової скіфського часу або підгірцівсько-милоградської) він вважав неможливим³. Проте у зарубинецькому поховальному обряді середньодніпровського регіону (як і в керамічному

¹ Петренко В.Г. Могильник скифського часу у с. Гришенці // Матеріали і дослідження по археології СССР. – М., 1962. – № 113. – С. 142-151.

² Скиба Л.Є. Пирогівський могильник зарубинецької культури. – К, 2001. – С. 49-63.

³ Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К., 1972. – С. 121-122.

комплексі, облаштуванні поселень та жител) найвірогідніше, на його погляд, втілювали риси не місцевих культур скіфського часу, а білогрудівської культури епохи пізньої бронзи, які зуміло зберегти населення, що проживало у скіфській час між півднем Київщини та Пороссям¹.

Але на Київщині у передзарубинецькі часи мешкало населення не тільки лісостепових культурних груп, а й племена милоградської (підгірцівської) культури, які ховали своїх померлих у ґрунтових могильниках за обрядом трупопокладення і трупоспалення з кремацією, проведеною осторонь місця поховання й очищеними від поховального вогнища кальцинованими кістками. На думку В.М. Даниленко, зарубинецька культура була продовженням лінії розвитку цієї культури полісько-лісостепового порубіжжя². Близьких позицій дотримувався й Л.Д. Поболь³.

Згідно з другою версією, поховальний обряд зарубинецької культури, як і вся культура, були принесені ззовні. У 60-х роках минулого століття Ю.В. Кухаренко запропонував ідею створення зарубинецької культури поморськими племенами, які мігрували на Західну Волинь і Прип'ятьське Полісся на терени пізньолужицьких пам'яток типа Могиляни і залишили там пізньопоморські пам'ятки типу Головно. Згодом внаслідок просування у Подніпров'я на базі своїх матеріальних і духовних здобутків створили зарубинецьку культуру. Такі висновки підкріплено схожістю в окремих деталях поховального обряду (поля поховань, обряд трупоспалення, форма могил), подібністю у формах посуду з лощеною поверхнею, загальними орнаментами кухонного посуду тощо⁴. Наприкінці ХХ ст. з'явилася нова концепція походження зарубинецької культури. Згідно неї зарубинецьку культуру у готовому вигляді перенесли племена, кінцевою метою міграції яких, за античними письмовими джерелами, було Подунав'я. В цій міграції головувало населення з периферії ясторфського культурного кола, проте у їхні загони вливалися представники племен інших культурних угруповань, які траплялися на їхньому шляху у Середній і Східній Європі. Після повернення цих мігрантів з Балканських воєн, десь у другій чверті II ст. до н.е., у Поліссі і Середньому Подніпров'ї почали складатися окремі регіони зарубинецької культури, а дещо пізніше, на рубежі II-I ст. до н.е. внаслідок міграцій кимврів, почав формуватися верхньодніпровський регіон. Ця версія принесення у Придніпров'я поховального обряду (як і зарубинецької культури загалом) у готовому вигляді базується на припущенні, що між зарубинецькою та попередніми культурами скіфської доби протягом 100-150 років був хіатус і ці території були в цей час обезлюдненні, тобто не заселені

---

¹ Максимов Є.В. Про підоснову зарубинецької культури Середнього Подніпров'я // Археологія. – К., 1988. – № 62. – С. 3-8.

² Даниленко В.Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // Доклады 6 научной конференции Института археологии. – К., 1956. – С. 5-20.

³ Поболь Л.Д. Славянские древности Белоруссии (могильники раннего этапа зарубинецкой культуры). – Минск, 1973. – С. 23-60.

⁴ Кухаренко Ю.В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // Советская археология. – 1960. — № 1. – С. 288-300.

і вільні¹. Тому місця для розташування нової людності з специфічною культурою було достатньо.

Обидві версії щодо вирішення питання витоків поховального обряду зарубинецької культури – і з позиції автохтонізму, і з позиції міграціонізму – залишають багато запитань. Перш за все, якщо зарубинецька культура склалася на місцевій основі, то чому поховальний обряд повністю не наслідує традиції автохтонного населення у кожному з регіонів культури, і чому він на кожній території виявляє досить суттєву різницю. Крім того, на Київщині у передзарубинецький час перебувало населення лісостепової культури скіфського часу і милоградсько-підгірцівської, то яка з них зіграла вирішальну роль? Адже у Пирогові поряд із зарубинецькими похованнями відкрито дев'ять інвентарних поховань, виконаних за обрядом кремації і інгумацій лісостепової культури скіфського часу і дев'ять безінвентарних трупопокладень, які більш-менш вірогідно можна віднести до скіфського часу. У Корчуватому, розташованому за кілька кілометрів північніше Пирогова, відомо кілька поховань, виконаних за милоградсько-підгірцівським обрядом. По-друге, якщо культура і поховальний обряд принесений мігрантами, то чому подібного обряду не зафіксовано на шляху просування прибульців і чому він не однаковий хоча б у Поліссі і Середньому Подніпров'ї?

Сам обряд поховання за способом кремації не є чимось особливим, позаяк взагалі існує тільки два способи «реалізації» померлих: інгумація і кремація їх тіл. Обидва практикувалися у великій кількості варіацій виконання, які, зрештою, і відіграють найважливішу роль у конкретних дослідженнях.

Найраніше сліди застосування кремації зафіксовано ще в добу мезоліту на Близькому Сході. У Середньому Подніпров'ї він став відомим з епохи енеоліту, точніше з кінця пізньотрипільської культури, з часів функціонування пам'яток софіївського типу на Київщині періоду С2 (між 3300-2900 рр. до н.е.). В усіх інших групах протягом майже всього існування трипільської культури на всіх її теренах, де зафіксовано поховання, головним був обряд інгумації, а кремація траплялася в окремих випадках². Уособленість пам'яток типу Софіївка на невеликій території, аналогії у поховальному обряді, глиняному посуді, зброї тощо дають змогу деяким дослідникам вважати це явище тісно пов'язаним з культурами Закарпатського регіону та запозичення обряду поховань саме звідти³.

Надалі на північних теренах України обряд трупоспалення був винятком і його лише зрідка зафіксовано в гробницях культури кулястих амфор та шнурової кераміки – підкарпатська культура і середньодніпровська, хоча для

¹ *Еременко В.Е.* «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов 3-1 вв. до н.э. в Центральной и Восточной Европе. – СПб., 1997. – С. 121-171; *Еременко В.Е., Шукун М.Б.* Кимвры, тевтоны, кельтоскифы и некоторые вопросы хронологии рубежа среднего и позднего латена // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени. – СПб., 1992. – С. 80-115.

² Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 225, 229, 249.

³ *Видеико М.Ю.* О происхождении могильников софиевского типа в Среднем Поднепровье // Проблемы археологии древней и средневековой Украины. – Харьков, 1985. – С. 21-25.

останньої на території Білорусі зафіксовано чимало курганних та ґрунтових поховань із тілоспаленням¹.

Традиція тілопальних поховань помітно зростає за доби пізньої бронзи (за сучасною періодизацією старожитностей України) і ґрунтові тілопальні поховання (за наявності й інших) є прикметами східно-тшинецької культури. У цьому випадку спалення покійників провадили на стороні, перепалені кістки (часто із залишками поховального вогнища) складали в урни чи ямку. Поховання знаходилися на глибині 25-30 см від сучасної поверхні. Разом із кальцинованими кістками зазвичай знаходили уламки кераміки, часто від різних посудин, іноді бронзові прикраси, глиняні прясла, крем'яні знаряддя праці і кістки тварин. Могильники з кремацією були більш характерними для північно-східних придніпровських і східних районів Прип'ятського Полісся².

Наприкінці бронзового віку біритуалізм поховального обряду і з точки зору поєднання курганних і ґрунтових поховань, і з точки зору практики тілопокладень та тілоспалень триває, хоча, як і в східно-тшинецькій культурі, у чорноліській явно переважав обряд тілопальних поховань в ґрунтових могильниках із вміщенням решток в урнах.

На Західній Волині панівним також був обряд тілоспалення в урнах на ґрунтових могильниках: за урни правили горщики, у які складали перепалені, а іноді і не зовсім перепалені кістки (і не тільки людей, а й тварин), які накривали іншими посудинами (мисками або горщиками). Такі поховання відкриті на пізньолужицькому могильнику поблизу с. Могиляни. Відомі і кургани з тілопокладеннями у скорченому положенні, наприклад, курган у с. Сивки на південь від Острога³.

У західній частині Прип'ятського Полісся зарубинецькій передувала поморська культура. Поховальний обряд поморської культури характеризується тілоспаленням, проте за варіаціями виконання він був набагато різноманітніший порівняно із зарубинецьким і налічував п'ять головних різновидів, у яких важливу роль виконували різні за формою урни та способи облаштування могил⁴. Розмаїтість поховального обряду зафіксовано на всій території культури, однак виокремлюється район формування культури у Гданському Помор'ї, де більше поховань у кам'яних ящиках, і південно-східний, де більше поховань під кльошами. Серед поморських поховань є також ямні тілоспалення (близько 2,5% усіх поховань у гальштаті і до 10% у латенський період), у яких нерідко залишки кремації перемішано з вугіллям та попелом від поховального вогнища.

---

¹ Артеменко І.І. Племена Верхнього і Середнього Подніпров'я в епоху бронзи // Матеріали і дослідження по археології СРСР. – М., 1967. – Вып. 148. – С. 13-57; Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці 3 – на початку 2 тис. до н.е. – К., 1974. – С. 17, 20-21, 29-32, 56, 73, 99, 124-128.

² Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., 1972. – С. 56-75.

³ Тереножкин А.И. Передкифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – С. 42-47.

⁴ Никитина Г.Ф. Погребальный обряд полей погребений Средней Европы в 1 тыс. до н.э. – первой половине 1 тыс. н.э. // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в 1 тыс. до н.э. – первой половине 1 тыс. н.э. – М., 1974. – С. 34-54.

Північніше Києва у Прип'ятському Поліссі на схід від Горині і у Верхньому Подніпров'ї до гирла Березини напередодні зарубинецької культури побутували пам'ятки мілоградсько-підгірцівської культури. В Білорусі, на основній території культури панував обряд тілоспалення. Спалення здійснювали на стороні, перепалені кістки ховали в ямах і супроводжували глиняним посудом (часто уламками) та дрібними металевими речами. Подібні поховання знайдено і на теренах України (Рівненська і Житомирська обл.). На Київщині відкриті трупопокладення у ґрунтових могильниках (Корчувате, Рудяки, Казаровичі тощо), практикувалось також трупопокладення у курганах (Куриловці, Дубой).

Екскурс у поховальний обряд у попередні часи теренами зарубинецької культури надає можливості зробити такі спостереження. Поховальний обряд у вигляді спалення тіла існував на цій території з пізнього енеоліту (софіївська група пам'яток пізньої трипільської культури), але ніколи не був єдиним і головним обрядом будь-якої культури, за винятком пізньої лужицької та поморської, які напередодні займали лише незначну частину майбутніх зарубинецьких теренів і якоюсь мірою мілоградської культури, де кремація становила значну частку. Усі культури, у яких практикували тілоспалення, мали вагомий вплив на західних або північно-західних культур.

Важливо, що якраз між тілоспаленнями мілоградської і зарубинецької культур спостерігаємо багато спільних рис – усього 29. За тенденцією розподілу, появу 15 з них у зарубинецькій можна пояснити впливами обряду мілоградської культури, хоча такі ж риси зафіксовані і в інших культурах: це ямний обряд поховань, сполучення округлих і овальних за формою могил, кремація небіжчика на стороні, очищення кісток від залишків поховального вогнища, звичай вміщення в могилу уламків посуду та деякі інші.

Поховальний обряд середньодніпровського регіону зарубинецької культури відомий за досить повно дослідженими могильниками Корчувате, Пирогів, Вишеньки, Лука, які зосереджено на околицях Києва або неподалік міста. У межах лісостепової України взагалі відомо понад 30 зарубинецьких могильників і окремих поховань, проте поза Київською Наддніпрянщиною великих немає.

Головними рисами зарубинецького поховального обряду є кремація небіжчиків осторонь місця поховання, поза межами могильників, очищення кісток від решток поховального вогнища, укладання у могилу, крім решток кремації, цілого глиняного посуду, речей убору (переважно фібул) та інколи прикрас (намиста, шпильок тощо), які не мали слідів поховального вогнища, і досить чітко обумовлене, проте варіабельне розташування усіх цих об'єктів у могилі один відносно іншого у різних типах поховань.

Типи і варіанти поховального обряду поховань з кальцинованими кістками виділено за стійкими сполученнями прийомів укладання залишків кремації.

1. *Тип ямних поховань* – найбільш поширений у культурі. Кальциновані кістки вільно зсіпані в могилу, тому вони не утворюють щільних скупчень. Найвні кілька варіантів такого покладення кісток у могилу. Вони зсіпані в одну розосереджену купку чи в кілька подібних купок в одній могилі, а також можуть бути розсіпані по дну могили, або в ґрунті, яким засипана могила.

Сполучення зазначених способів укладання кісток небіжчика в одній могилі утворюють кілька підтипів ямного типу. Найбільш чисельні з них утворено укладанням кальцинованих кісток за ознакою «одне розосереджене скупчення» і за ознакою «кілька розосереджених скупчень». Менш чисельні підтипи «з кістками, розпорощеними по днищу» і «з кістками, розосередженими у ґрунті, яким засипана могила». Ще рідше трапляються такі, які сполучають усі описані ознаки.

2. *Тип урнових поховань* – рідкісний тип і розповсюджений, головню, у середньодніпровському регіоні. Його представлено двома різновидами: вміщення кальцинованих кісток в урні з органічного матеріалу і в урні – глиняній посудині. Ємності з органічного матеріалу не збереглися, а залишки крематції мають вигляд спресованої купки кісток часто-густо лінзоподібної форми. Виходячи із урн із різного матеріалу і різної кількості урн в одній могилі, виділяється три підтипи: 1 – з розміщення кісток в одну ємність з органічного матеріалу, 2 – у кількох ємностях з органічного матеріалу, 3 – вкладання кісток в урну – глиняну посудину, 4 – вкладання кісток в кілька глиняних посудин, 5 – вкладання кісток в урни, зроблені з різних матеріалів.

3. *Тип ямно-урнових поховань*. Це найбільш складний тип поховального обряду. Він поєднує риси ямного й урнового обрядів. За наявності залишків похованого в одній урні (глиняній посудині або ємності з органічного матеріалу) чи в кількох урнах (глиняних посудинах або органічних ємностях) у цих само могилах частина кісток знаходилася ще в одній нещільній, розпорощеній купці або в кількох розпорощених купках, або кістки могли бути розсипані по дну, або перепалені кістки насичували ґрунт, яким засипали могилу. Сполучення перерахованих варіацій укладання перепалених кісток в одній могилі утворюють більше десяти підтипів.

4. *Тип поховань без решток похованого – кенотафи* – могили зовсім без кісток або поховання тільки із перепаленими кістками тварини. У цих похованнях зафіксовано поховальний інвентар.

Крім того, зарубинецькі поховання різняться одне від одного кількістю і розташуванням поховального інвентарю, розмірами могил, орієнтацією їх у просторі і рядом інших рис, які ми об'єднали у 26 сукупностей ознак. Тобто незважаючи на безумовну простоту, зарубинецький поховальний обряд мав багато особливого, що вирізняло його від трупоспалень в інших попередніх культурах, хоча окремі спільні риси спостерігаються.

Так, у могильниках софіївської групи пізнютрипільського часу є риси обряду дуже близькі до зарубинецького, а саме, спалення покійників проводилось осторонь від місця поховання, не виявлені місця поховальних вогнищ, у могилу складали частину праху покійника, в деяких випадках кістки були очищені від залишків вогнища і складені у глиняні посудини або якусь органічну ємність (відбитки тканини у ряді випадків зафіксовано на мідних речах і перепалених кістках) або рідше були розсипані по дну могили. Відмічено намагання дотримуватися «анатомічного» порядку в укладанні кісток в урнах (зверху кістки черепа, на дні трубчасті), спостерігалися випадки слідів вохри на кістках черепа, іноді серед людських кальцинованих

кісток траплялися перепалені кістки тварин¹. Відмінними рисами були насамперед розташування поховань майже впритул одне до одного або на відстані до 20 см. Жодного разу у софіївській групі не виявлено слідів поховальних ям, тоді як у зарубинців вони часто фіксуються, могили розташовано на значній відстані одна від одної; більш складне і різноманітне облаштування могил з усталеним місцезнаходженням кожного з елементів поховання і, нарешті, з огляду на істотний проміжок у часі між цими культурами, був різним і характер поховального інвентарю, і окремі деталі поховального обряду.

Сприймання версії повного запозичення зарубинецьким населенням Середнього Подніпров'я поховального обряду від місцевого населення скіфської доби заважає той факт, що в останнього поховання, подібні до зарубинецьких, зафіксовані всього у 10 випадках, які розтягнуті у часі (VI–III ст. до н.е.) і складають тільки 1,6% розкопаних поховань. До того ж, серед них № 11, 17 із могильника Гришенці, у яких кальциновані кістки були розміщені ярусами, що не трапляється на зарубинецьких могильниках. Взагалі обряд трупоспалення у скіфський час у головних проявах був відмінним від зарубинецького, це спалення покійника на місці поховання у кургані, коли дерев'яні конструкції (накат, стіни конструкції) і кістки покійника були обвуглені лише частково; повне спалення дерев'яних конструкцій у насипу і ґрунті разом з покійником; знаходження перепалених кісток у залишках поховального вогнища під курганним насипом у ґрунтовій ямі або на давньому горизонті, у насипу чи в урні тощо². Взагалі обряд трупоспалення був головним у поховальних ритуалах населення Середнього Подніпров'я у скіфський час, його зафіксовано всього у 17% досліджених поховань (із 620 досліджених у Правобережному Лісостепу). Місцеве населення у скіфську добу мало різні і, головне, інші традиції обряду. Тому важко уявити собі «механізм» запозичення зарубинецьким населенням саме тих варіацій, які знайшли відображення всього у кількох похованнях, розтягнутих у часі на кілька століть. Автохтонні племена середньодніпровського Правобережжя скіфської доби хоча й практикували трупоспалення, трупопокладення було головним обрядом. З яких причин і кого ховали за обрядом трупоспалення, певно сказати не можна, хоча висловлені думки, що саме місцеве населення ховало своїх небіжчиків за обрядом трупоспалення³. Тоді виникає сумнів щодо занадто малої кількості місцевого населення серед прийшлого кочового.

З 78 ознак, за якими автор статті проводив опис зарубинецького поховального обряду, 18 тією чи іншою мірою зафіксовано в культурі лісостепоного населення скіфського часу для поховань, виконаних за обрядом

¹ *Канівець В.І.* Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1956. – Вип. 6. – С. 100–101.

² *Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К., 1989. – С. 24, 46.

³ *Скорый С.А.* О погребальных памятниках автохтонного населения Днепровского Лесостепного Правобережья в скифское время // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н.э. – первой половине I тыс. н.э. на Юго-Западе СССР и в сопредельных регионах: Тез. выст. на 3 сессии школы-семинара. – Кишинев, 1991. – С. 94–97.

кремації. Окремі з них можуть вказувати на життєздатність традицій скіфського часу в пам'яті нащадків Середнього Подніпров'я – це імітація скіфського звичаю спалювання дерев'яних конструкцій і покладення в могилу жертвовного м'яса свійських тварин. До них можна також віднести і могили з очищеними перепаленими кістками у Пирогові і в Гришенцях (крім поховань, у яких кальциновані кістки розміщено на різних рівнях).

До речі, спільних рис у поховальному обряді носіїв зарубинецької і милоградської культури дещо більше, а саме 29. З них 15 у зарубинецькій можна пов'язати з милоградською культурою, хоча вони зафіксовані і в інших. Серед них ямний обряд поховання, сполучення овальних і округлих за формою могильних ям з перевагою перших, кремація небіжчика на стороні, очищення кісток від поховального вогнища, звичай розміщення в могилі прикрас і іноді уламків посуду.

Ще більше спільних рис відмічено в обрядах зарубинецької і поморської культур – 48. Але за тенденцією їх розподілу лише 20 з них могли б вважатися такими, що перейшли з поморського, якби вони траплялися тільки в ньому. Проте накривання урнових поховань уламками великих посудин (імітація кльошів) та обкладання їх великими черепками (імітація ящиків) є, безумовно, відгуками рис поморського поховального обряду.

Тобто порівняно з поховальним обрядом попередніх культур обряд зарубинецької культури виглядає своєрідним і не запозиченим з жодної з них, але з поховальним обрядом попередніх культур спостерігається більше спільних рис, ніж з культурами, більш віддаленими за часом.

Зарубинецька культура входила до складу латенізованих культур. Це був світ варварських племен Середньої, Північної та Південно-Східної Європи. Ці величезні простори займали різні етнокультурні групи, які були об'єднані в єдиний світ рядом спільних рис: ґрунтовими могильниками – «полями поховань», обрядом трупоспалення, ліпним посудом двох гатунків – столового з чорно-сірватою лощеною поверхнею та кухонного з бугристою шерехатою і часто «хрповатою» поверхнею. Від латенської культури кельтів вони сприйняли форми прикрас, знарядь праці, технології їх виготовлення, звичай скріплення верхнього одягу фібулами латенських конструкцій.

Розглянемо схожість та відмінність поховальних обрядів зарубинецької та інших латенізованих культур Європи, аби з'ясувати причетність латенізованих культур до формування поховального обряду зарубинецької культури.

Питаннями впливів латенської культури Середньої та Південно-Східної Європи 10 регіонів займалася К.В. Каспарова¹. Спроба виділити в середовищі латенських культур конкретний регіон, близький до зарубинецької культури за особливостями поховального обряду, не дала позитивних результатів. По-перше, у деяких регіонах кількісно переважав обряд тілопокладення, наприклад у Нижній Сілезії². Були могильники з похованнями тільки за

¹ Каспарова К.В. Об одном из возможных компонентов зарубинецкого погребального обряда // Советская археология. – 1988. – № 1. – С. 53-70.

² Woźniak Z. Osadnictwo celteckie w Polsce. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1974. – S. 41-42, 60-63.

обрядом тілоспалень, наприклад, у кельто-фракійській групі пам'яток Падеа-Панаюрської Колонії у південній Болгарії та північній Румунії. У кожній латенській могилі з обрядом кремації, як правило, здійснювалося індивідуальне поховання, проте траплялися і парні, поховання черепів тощо. Кенотафи не часті, але на могильнику Карабурма (Сербія) вони склали до 30%. Як правило, кремація здійснювалася на стороні, у могилу потрапляли вже очищені кістки, проте серед них були помітні зола та деревне вугілля.

Поховання за типом ямні, але є також урнові, іноді накриті посудиною або каменем, є свідчення про ямно-урнові поховання¹. Могили з кремацією були округлі або овальні (прямокутні) за формою. Наприкінці функціонування плоских могильників частіше з'являються поховання у невеликих і неглибоких ямках з нечіткими обрисами.

Про способи розміщення інвентарю і кісток є свідчення по могильниках Моравії: залишки кремації накриті уламками посуду; залишки кремації, уламки посуду, інвентар просто зсіпані в могилу; залишки кремації складені у купку і поряд знаходяться цілі посудини; залишки кремації разом з металевими речами складені у купку, а посуд відсутній.

На інших теренах є випадки, коли в одному похованні кістки складені в окрему купку, але окремі розкидані ще і по всьому дну могили. Трапляються випадки, коли рештки кремації вміщено у невелике заглиблення на дні могили. Трапляються урнові поховання, у яких зафіксовано «анатомічне» вкладання перепалених кісток.

У могильнику Іжковці в Східній Словаччині більшість могил, овальних за формою, видовжені по лінії схід-захід. У деяких з них посуд і залишки кремації знаходились у протилежних боках, прах частіше знаходився із західного боку. Зрідка кістки, накрите фрагментом посудини, а залишки кремації воїнів – щитом, повторюючи обряд інгумації вояків. Але зазвичай і кістки, і інвентар зосереджено у центрі могили. Переважав спосіб укладання кісток у вигляді «вільного розсіпу» на дні могили. Зафіксовано обряд навмисного пошкодження предметів зброї². Звичай вміщення в могилу кількох посудин найбільше розповсюджений у Карпатській котловині. Крім цілих, поміщали уламки різних посудин, форму яких не можна встановити. У ряді поховань інвентар мав сліди перебування у поховальному вогнищі (і посуд і інші речі). За складом інвентарю поховання розподіляються від дуже багатих до безінвентарних³.

У латенській культурі поширений звичай класти у могилу м'ясо свійських тварин (зазвичай свині або кабана, іноді великої рогатої худоби, диких звірів або птиць). Кістки тварин знаходились у різних частинах могил. М'ясом супроводжувалося кожне поховання незалежно від статусу або віку померлого. Проте в Південній Словаччині або в Моравії цей звичай був менш розповсюджений, ніж в інших регіонах. Серед окремих деталей поховального обряду слід відзначити звичай вкладання шматочків вохри, дрібних камінців, а також наявність кам'яних загорож навколо могили.

¹ Filip J. Keltové ve Střední Evropě. – Praha, 1956. – S. 290-300.

² Filip J. Op. cit. – S. 299-304.

³ Filip J. Op. cit. – S. 306-311.

Порівняння поховальних обрядів латенської та зарубинецької культур свідчить, що вони мають багато спільних рис, хоча їх конкретне сполучення не було тотожним. Із 78 зарубинецьких ознак поховального обряду 62 трапляються і в латенських могильниках, за того, що 38 за тенденцією розподілу могли б виходити із латенського кола. Однак багато з них наявні і в інших латенізованих культурах, ближчих територіально до зарубинецької або тих, які безпосередньо контактували з нею. І все ж, такі риси, як орієнтація могил, вміщення в могилу цілої посуду, фібул, прикрас тощо могли походити саме з латенського кола культур.

Ясторфській культурі, одній з головних, яка відіграла вирішальну роль у розповсюдженні латенізації серед інших культур Європи, присвячено багато наукових розробок¹. Висловлена думка про принесення зарубинецької культури в Подніпров'я в готовому вигляді племенами або окремими представниками (військими загонами) з периферії ясторфського кола культур².

Прибульці були змішаною групою племен, але головне місце серед них займали германці та кельти і у невеликій кількості – гети, балти й сармати, які слабо фіксуються за археологічними матеріалами. Проаналізуємо можливість перенесення зарубинецького поховального обряду ясторфськими (германськими) племенами у Подніпров'я. Обидві культури – і ясторфська, і зарубинецька – характеризуються спаленням покійників на стороні і вміщенням у могилу кісток, очищених від поховального вогнища. Головним типом ясторфських поховань були урнові, у яких кістки вміщали у глиняний посуд – горщики, а частіше глибокі, подібні до мисок посудини – супниці, які здебільшого накриті неглибокими мисками. Як правило, урнові поховання не супроводжувалися додатково посудом. Для зарубинецької культури такий тип поховань не є характерним. В Пирогові відкрито 17 урнових поховань, де урнами слугували лощені горщики, іноді оздоблені наліпами та прорізним узором, великі кухонні горщики або корчаги, орнаментовані по краю вінець відтиском пальця, а в одному випадку – чорнолощена миска. Проте половина урнових поховань у Пирогівському могильнику супроводжувалася посудом-стравицями. Інші дев'ять були без стравниць, тобто близькими до ясторфських, але урнами в них були посудини, типові для зарубинецької культури. Винятком є поховання № 6, урна якого являла собою посудину, орнаментовану прокресленими нерегулярними знаками, можливо, рунами (подібні зафіксовано на посудині з ясторфського могильника Грєфєнхайніхєн – ФРГ. В урні було знайдено залізний ніж, що є також нетиповим для зарубинецького поховального обряду. Ймовірно, це поховання було ясторфським. Деякі з пирогівських поховань (№ 3, 13, 30, 254) відрізняються від ясторфських тільки тим, що урни не були накриті накривками (хоча останні могли бути виготовлені з дерева, тканини тощо).

---

¹ Шукин М.Б. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий 3 в. до н.э. – 1 в. н.э. в Восточной и Центральной Европе. – СПб., 1994. – С. 107-191; Еременко В.Е. Указ. работа. – С. 121-171.

² Еременко В.Е. Указ. работа. – С. 56-70, 189, 193-200.

У могильнику Вишеньки є також два поховання (№4 і 6), подібні до ясторфських, проте вони не були накриті, одне з них супроводжувалось фібулою зарубинецького типу.

У Корчуватівському могильнику урнові поховання складають близько 30% усіх могил. Урнами зазвичай слугували кухонні горщики, і тільки у семи випадках – лощений посуд. Урни не накривали іншою посудиною, крім поховання № 3, у якому над розчавленою урною лежала нижня частина горщика, тобто це було урнове поховання з покриттям. Близько половини урнових поховань у Корчуватому не супроводжувалося посудинами-приставками. Серед кальцинованих кісток у деяких могилах знайдено прикраси, фібули тощо¹.

На могильнику Отвержичі на Поліссі відкрито 23 урнових поховань, у чотирьох з яких урни було накриті або мискою, або уламком стінки, або дном посудини.

Слід детальніше зупинитися на похованнях із компактними скупченнями кальцинованих кісток. Їх можна розглядати як урнові, у яких такими слугували ємності з органічного матеріалу. Подібних поховань в ясторфській культурі небагато (до 5-7 %)². У Вишеньках майже 28% поховань із компактними скупченнями кісток, проте тільки 6,8 % є подібними до ясторфських – у них знаходилися по одному компактному скупченню кісток. У трьох з них не зафіксовано контурів могильної ями, у двох серед кісток знайдено залишки перепалених прикрас (можливо, фібул). Але у трьох похованнях зафіксовано не ясторфську, а зарубинецьку рису – це посудинистравниці, і лише в одному знайдено дрібні уламки кераміки. Тобто ясторфський обряд повністю не витримано у трьох могилах, і лише одне поховання №11 можна вважати ясторфським.

У Пирогові – до 30% поховань з кальцинованими кістками у вигляді компактних скупчень, причому поховань з одним скупченням кісток досить багато (до 20%). І тільки одне з них (№ 286) відповідає всім ознакам ясторфського обряду: не помічено чітких обрисів могильної ями, серед кісток у скупченні знайдено фібулу пізньолатенської схеми, тобто поховання відноситься, вірогідно, до часів пересування кимврів, а не бастарнів. Є ще кілька поховань, які за ознаками можна було б трактувати як ясторфські, але в них серед інвентарю знаходилися нетипові для цієї культури фібули зарубинецького типу. Є поховання з ясторфськими ознаками способу поховання, але в них зафіксовано цілий або фрагментований посуд – не ясторфська риса. Або компактне скупчення кісток зафіксоване у прямокутній могилі (у ясторфських могилах при подібному способі поховання контури могили не окреслюються). Або у зарубинецькому похованні налічується кілька купок кісток, або компактна купка кісток супроводжується іншими варіаціями розміщення залишків кремації.

¹ *Самойловский И.М.* Корчеватовский могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1957. – № 70. – С. 61-93.

² *Domański G.* Studia z dziejów środkowego Nadodrza w 3-1 w. po n.e. – Wrocław, 1975. – S. 72-86.

За публікаціями зарубинецьких могильників на теренах Полісся важко встановити характер залягання кальцинованих кісток у конкретному похованні. Зазвичай відзначається, що залишки кремації зсипано на дні могили, або уламки перепалених кісток розміщено майже завжди у вигляді лінзоподібного витягнутого скупчення кісток, або кістки залягали двома купками¹. Зрозуміло, що серед зарубинецьких поховань на Поліссі були урнові поховання, де за них правила ємності з органічного матеріалу.

В опису поховань Чаплинського могильника зрідка вказано на характер розміщення кісток, найчастіше повідомляється про їх кількість, рідше, «розсипано по дну могили», «знаходились в середині ями», «кістки зсипано у двох місцях», «перемішано з піском», і зрідка вказано «купки кальцинованих кісток». Можливо, саме останні й пов'язані з ясторфським типом урнових поховань в органічних ємностях.

Таким чином, до типових ясторфських поховань на зарубинецьких могильниках можна віднести одиниці. Проте спільних рис поховального обряду цих культур багато – 59. Витоки 34 з них у зарубинецькій можна пояснити впливами ясторфського кола культур. Хоча подібні ознаки характерні й для інших латенізованих культур, але такі, як спеціальне пошкодження посуду (поломка горловини, ручок, пробивання отвору у стінках або на днищі), дрібні камінці, компактні скупчення кісток тощо, найімовірніше, треба пов'язати саме з ясторфською культурою.

Поховальним обрядом пшеворської, як і зарубинецької культури, була кремація небіжчика. Перепалені кістки зсипалися в яму овальної або прямокутної форми і супроводжувалися поховальним інвентарем. На цьому схожість практично і закінчувалася. Багато інших деталей обряду були різними. Це стосується насамперед способу розміщення залишків кремації. В пшеворській культурі кальциновані кістки здебільшого просто зсипали в могильну яму разом з залишками поховального вогнища (у зарубинецькій очищені кальциновані кістки вкладали в певному порядку).

У пшеворців поховальний інвентар проходив поховальне вогнище і разом із кістками і рештками вогнища потрапляв у могилу. Посуд у могилі здебільшого розбитий, повторно перепалений і не підлягає реставрації (у зарубинецьких могилах посуд цілий, не перепалений). У пшеворських могилах частіше, ніж у зарубинецьких, знаходиться перепалена зброя, але у зігнутому стані. Взагалі пшеворські могили багатші за супроводом, хоча і серед них трапляються безінвентарні.

У пшеворській культурі, як і в зарубинецькій, є урнові поховання, і вони також нерівномірно розповсюджені по регіонах культури. Проте за деталями обряду вони не ідентичні. Пшеворці урну накривали зазвичай посудиною і завжди зверху притрушували рештками поховального вогнища².

Тобто пшеворська культура, територіально найближче розташована до зарубинецької, мала досить відмінний від неї поховальний обряд.

---

¹ Каспарова К.В. Могильник и поселение у дер. Отвержичи // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1969. – № 160. – С. 163-167.

² Godłowski K. Kultura przeworska // Prachistoria ziem Polskich. – Warszawa, 1981. – Т. 5. – С. 107-108.

Оксивська культура, пам'ятки якої займали терени у Польському Помор'ї також входили до складу латенізованих культур. В 40-50 роки минулого століття вона розглядалась як венедська (слов'янська) поряд із зарубинецькою та пшеворською. Нещодавно висловлено припущення щодо участі її носіїв у формуванні верхньодніпровського варіанта зарубинецької культури¹. Перевіримо це міркування. Спільним для зарубинецької та оксивської культур був обряд тілоспалення. Для обох був характерний ямний тип поховань, проте деталі обряду різні. В оксивських ямних похованнях залишки кремації зсипали разом з рештками поховального вогнища. Урновий обряд у зарубинецьких могильниках займав незначну частку, а в оксивських – досить вагому. В урни кістки складали відносно чисті від деревного вугілля і золи, прикривали мискою, потім їх притрушували залишками вогнища (у зарубинців у деяких випадках спостерігаються тільки слабкі відлуння таких явищ).

Тобто носії оксивської культури (кімври), якщо і проходили повз терени зарубинецької культури, то ніяк не могли бути творцями їх поховального обряду.

У Карпато-Дністровському регіоні розповсюджені пам'ятки поєнешті-лукашівської культури, яка також відносилася до кола тих культур, визначальною рисою поховального обряду яких були ґрунтові поля поховань, а єдиним способом поховання була кремація небіжчиків на стороні. Порівняння моделей обряду поховання зарубинецького і поєнешті-лукашівського населення вказує на значну їх своєрідність за деталями. Головним типом поховань поєнешті-лукашівців було поховання перепалених кісток в урнах: у глиняних посудинах (горщиках, глеках, супницях), які накривалися мисками або супницями (у зарубинців урни трапляються значно рідше і являють собою переважно ємності з органічного матеріалу). Могильні ями поєнешті-лукашівців були або округлі, або їх контури не помітні. Ямні могили там явище – нечасте (могильник Боросешті), у зарубинців – навпаки дуже поширене.

Поховальний інвентар у поєнешті-лукашівців в переважно перепалений разом з небіжчиком (у зарубинців не перепалений). У його складі також є різниці, у поєнешті-лукашівських похованнях рідко трапляються посудини-приставки, у зарубинецьких це практично обов'язковий і дуже важливий елемент. Поховальний обряд зарубинецької культури більш різноманітний, ніж поєнешті-лукашівської, проте в обох культурах у обрядах практично немає рис, які були розповсюджені в одній, і хоча б в окремих випадках не були зафіксовані в другій.

Таким чином, порівняння поховального обряду зарубинецької культури з обрядами синхронних латенізованих культур дає можливість дійти висновку, що попри схожість у головному елементі обряду (для всіх культур є характерними поля поховань і кремація небіжчиків) за іншими численними деталями вони різняться. Поховальний обряд зарубинецької культури

¹ *Еременко В.Е.* Указ работа – 1997. – С. 165-171; *Шукин М.Б., Еременко В.Е.* К проблеме кимвров, тевтонов и кельтоскифов: три загадки // АСГЭ. – 1999. – № 34. – С. 134-160.

Середнього Подніпров'я, як і культури загалом, виступає як своєрідне і самостійне явище, що формувалося на теренах самої зарубинецької культури і не було занесеним ззовні.

Формування зарубинецької культури було спричинено зміною історичної ситуації у кінці III ст. до н.е. у Подніпров'ї, коли впало панування скіфів-кочовиків над населенням Лісостепу і після певного періоду політичної, соціальної й економічної нестабільності наступила нова доба творення інших господарчих і суспільно-політичних структур, що характеризується втягненням племен Лісостепу і Полісся в зону впливів і контактів, пов'язаних з пересуваннями кельтів і германських племен на Балкани, що призвело до появи низки латенізованих культур у Середній і Південно-Східній Європі. Механізм латенізації і творення зарубинецької культури на теренах Полісся та Середнього і Верхнього Подніпров'я полягав у безпосередніх контактах місцевого населення, з одного боку, з тією частиною мігрантів, яка потрапляла на зарубинецьку територію на шляху просування на Балкани, і з другого, у контактах з племенами і культурами тієї частини зарубинецького населення, яка брала участь разом із середньоєвропейськими мігрантами в походах на Балкани.

Зарубинецький поховальний обряд – кремація на стороні – вперше з часу появи його на Подніпров'ї за добу пізнього енеоліту став загальним і єдиним обрядом всього населення цієї території. Він не був копією обряду ні однієї з синхронних культур і не був продовженням поховального обряду жодної з культур попередніх часів.

Зарубинецьке населення було втягнуте у ті ж самі історичні події, що і племена латенізованих культур Середньої та Південно-Східної Європи, і об'єднане з ними воєнними, політичними й економічними стосунками. Це проявилось в спільних рисах їх матеріальної і духовної культури (насамперед у ритуальній єдності, на що вказує головна риса поховального обряду – кремація) і у своєрідності кожної з них.

Зарубинецький поховальний обряд був синтезом рис, успадкованих частково від попередніх культур місцевого населення і синхронних культур, що знаходилися під впливом кельтів. Якісне та кількісне сполучення цих рис і складає самотутність поховального обряду зарубинецької культури.

Терпиловський Р.В. (Київ)

НОВІ ПАМ'ЯТКИ РИМСЬКОГО ПЕРІОДУ У ВЕРХНЬОМУ ПОСУЛЛІ

У статті вводяться до наукового обігу нові матеріали двох поселень київської культури і могильника черняхівської культури, досліджених останніми роками Лівобережною археологічною експедицією у Роменському районі Сумської області.

Серед широких наукових інтересів відомого дослідника слов'янської археології В.Д. Барана слід відзначити проблему праслов'янських пам'яток римського часу у Дніпровському Лівобережжі. На його думку, пам'ятки типу Боромля 2-Букреєвка 2 з'являються тут внаслідок просування на схід частини черняхівського населення з верхів'їв Дністра і Західного Бугу¹. Проте на думку А.М. Обломського і автора даної статті, пам'ятки типу Боромля 2-Букреєвка 2 є наступним етапом розвитку місцевих старожитностей київської культури². Втім, недостатня дослідженість значних районів лісостепового Лівобережжя утруднює остаточне вирішення цього питання.

Під час обстеження майданчиків під газонафтовидобувальні свердловини у 2003-2005 рр. Лівобережною комплексною археологічною експедицією ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України у Роменському р-ні Сумської обл. було обстежено понад 30 пам'яток різних періодів, причому на низці поселень і могильників були проведені розкопки досить значного масштабу. У даній статті коротко зупинимось на результатах досліджень кількох пам'яток римського періоду, що дали змогу доповнити і навіть частково змінити традиційні уявлення про історико-культурну ситуацію в цьому регіоні.

Даний регіон виявився малодослідженим щодо пам'яток латенського та римського часу. Втім, деякі матеріали зарубинецького типу траплялися на відомому Басівському городищі³. В ході дослідження пам'ятки колочинської культури в уроч. Хутор поблизу с. Великі Будки було виявлено також пізньозарубинецьке житло⁴. Окремі пізньозарубинецькі матеріали траплялися переважно на Полтавщині, у тому числі на території Білського городища скіфського часу⁵. Здавня у верхній течії Сули було відомо кілька

¹ Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 188.

² Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеимское и гуннское время. – М., 2002. – С. 32-40; Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н.э. // Monumenta studia Gothica III. – Lublin, 2004. – С. 55-56.

³ Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. – М., 1991. – С. 74.

⁴ Горюнова В.М., Родинкова В.Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratium plus 4. – С. 204-216.

⁵ Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. – К.; Полтава, 2005. – С. 66-87.

поселень черняхівської культури. Невеликі розкопки проводилися тільки на поселеннях Беседівка та Коровинці¹. Зазначимо, що Беседівку останніми десятиліттями відносили то до черняхівської, то до заключної фази київської культури². Інші матеріали київської культури тут були практично невідомі. Під час нових досліджень Лівобережної експедиції вдалося отримати невеликий, але досить цікавий, новий матеріал, який дає змогу дещо поіншому уявити етнокультурну ситуацію римського часу на Верхній Сулі.

Почнемо зі знахідок, які можна пов'язати з київською культурою. Зокрема, виразний комплекс досліджено під час розкопок поселення **Калинівка 1** поблизу с. Калинівка у 2005 р. Багатошарове поселення займає схил високої лівобережної тераси р. Ромен. Обстеження пам'ятки полягало у збиранні підйомного матеріалу та закладанні на його площі 20 шурфів 2 x 2 м. За знахідками груболіпної кераміки з шамотом, типової для ранньослов'янських старожитностей, площу поселення цього часу можна визначити приблизно в 1 га. В одному з шурфів у верхній частині поселення (8 м від рівня заплави) знайдені залишки своєрідного вогнища чи, скоріше, земляної печі. Споруда являла собою округлу яму діаметром 0,53 м, вимощену черепками й обмазану шаром глини завтовшки 4-6 см. Стінки збереглися на висоту до 0,25 м (рис. 1, 1). Кераміка із домішками крупного шамоту в глиняному тісті має сліди вторинного обпалу. Більшість уламків належить великому біконічному горщику приземкуватих пропорцій з короткими слабо відігнутими назовні вінцями (рис. 1, 4). Ще кілька інших горщикоподібних посудин менших розмірів представлено меншим числом фрагментів (рис. 1, 2, 3).

Пошуки аналогій перш за все вказують на три подібні споруди з поселення Гочево 1 поблизу с. Гочево Курської обл. у верхів'ях р. Псел. Представницький керамічний комплекс, пов'язаний з цими „горнами”, свідчить про належність поселення до найранішої фази київської культури східнолівобережного варіанту³. Дещо раннім, пізньозарубинецьким часом датується ще одна споруда з розташованого поряд поселення Гочево 7. Донедавна ці чотири земляні печі вважалися унікальними. Втім, пізніше ще одна аналогічна споруда була виявлена на поселенні поблизу с. Брусилів Чернігівської обл., поблизу впадіння р. Снов у Десну (матеріали зберігаються у фондах Чернігівської обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури).

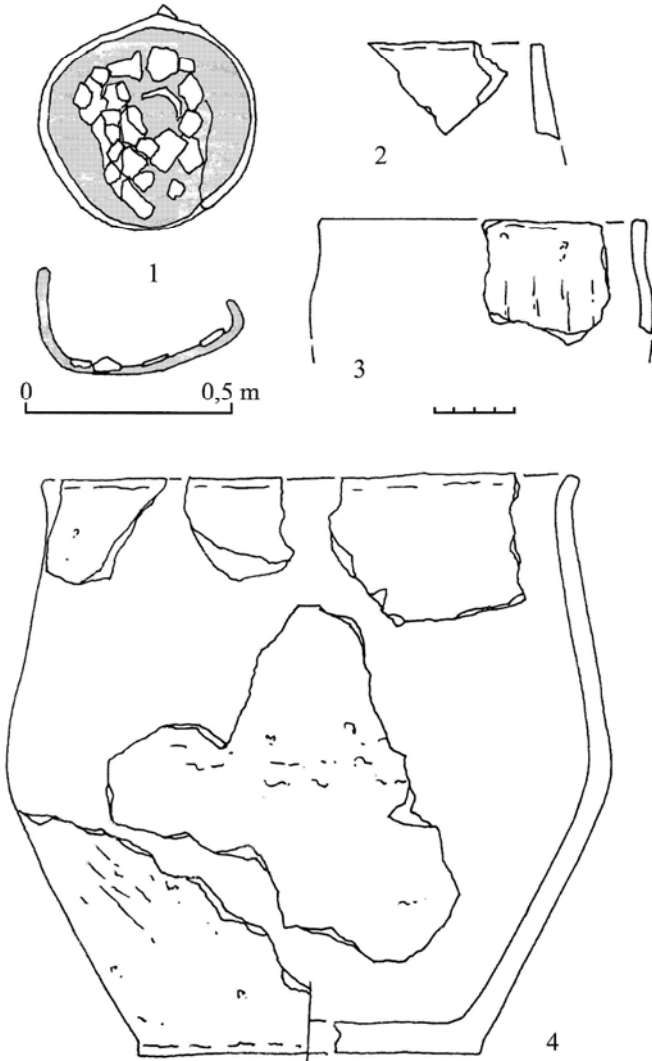
---

¹ *Махно Е.В.* Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты) // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М., 1960. – № 82. – С. 44-46.

² *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э.* – К., 1985. – С. 54; *Обломский А.М.* Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время. – С. 69.

³ *Терпиловский Р.В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н.э. – С. 44. – Рис. 35, 36.

Рис. 1. Поселення Калинівка I. Земляна піч (1) та груболіпна кераміка з її вимостки (2-4).

Очевидно, земляні печі були більш поширеними на поселеннях київської культури Лівобережжя, ніж вважалося раніше. Коло наведених аналогій вказує, що комплекс з Калинівки скоріш за все належить до ранньої фази київської культури, що переважно датується III ст. н.е.

Інші матеріали київської культури походять з поселення **Матяшів Яр 3**, на якому переважно досліджені скіфські старожитності. Воно розташоване під високим корінним берегом, на низькому (до 4-5 м над рівнем заплави) мисі. На відміну від скіфських поселень, таку топографію можна вважати досить типовою для селищ пізньозарубинецько-київського кола¹. Під час розкопок 2004 р. була виявлена характерна ліпна слов'янська кераміка, у тому числі скупчення фрагментів з домішками крупного шамоту в тісті. Частково вдалося реконструювати великий кухонний горщик биконічної форми та верхню частину ребристої, можливо, столової посудини із підлощеною (?) поверхнею (рис. 2, 1,2). Кераміка мала сліди вторинного обпалу.

У 2005 р. у іншій траншеї в 40 м від скупчення кераміки була знайдена бронзова фібула з довгим приймачем (рис. 2, 3) одного з варіантів VII групи за О. Альмгреном². Подібні застібки достатньо часто трапляються на київських (Боромля 2, Рідний Край 3, Букревка 2, Гочево 3) та черняхівських пам'ятках (Головино, Войтенки) вододілу Дніпра і Дону³. Оскільки ані на поселенні Матяшів Яр 3, ані поблизу нього черняхівські матеріали невідомі, можна припустити, що знахідка фібули пов'язана саме з керамічним комплексом київського типу.

Таким чином, у нижній течії р. Ромен, судячи за матеріалами поселень Калинівка 1 і Матяшів Яр 3, очевидно, знаходиться «гніздо» пам'яток київської культури. За такими ознаками як земляна піч та фібула VII групи дані селища мають найбільш аналогії серед пам'яток східнолівобережного (сейминсько-донецького за А.М. Обломським) варіанту. За знахідкою фібули поселення Матяшів Яр 3 можна датувати другою половиною III – рубежем III-IV ст. Оскільки аналогічні застібки є й на деяких черняхівських поселеннях, можна вважати, що саме у цей час починається проникнення черняхівських племен на цю територію.

Розкопки пам'яток черняхівської культури **Дубина 1** біля с. Дубина Роменського р-ну Сумської обл., що займає досить високу ділянку корінного берега над обводненою балкою, яка належить до басейну р. Локня (права притока Сули), проходили у межах будівельного майданчика нафтогазовидобувальної свердловини.

---

¹ *Обломский А.М.* Днепровское лесостепное Левобережье в позднеаримское и гуннское время. – С. 30-32; *Терпиловский Р.В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н.э. – С. 74, 110.

² *Almgren O.* Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte... Mannus-Bibliothek (Leipzig). – 1923. – Nr 32. – Taf. IX.

³ *Обломский А.М.* Днепровское лесостепное Левобережье в позднеаримское и гуннское время. – С. 56-59; *Терпиловский Р.В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н.э. – С. 44.

Рис. 2. Поселення Матяшів Яр 3. Груболіпна (1) та лощена (2) кераміка, бронзова фібула (3).

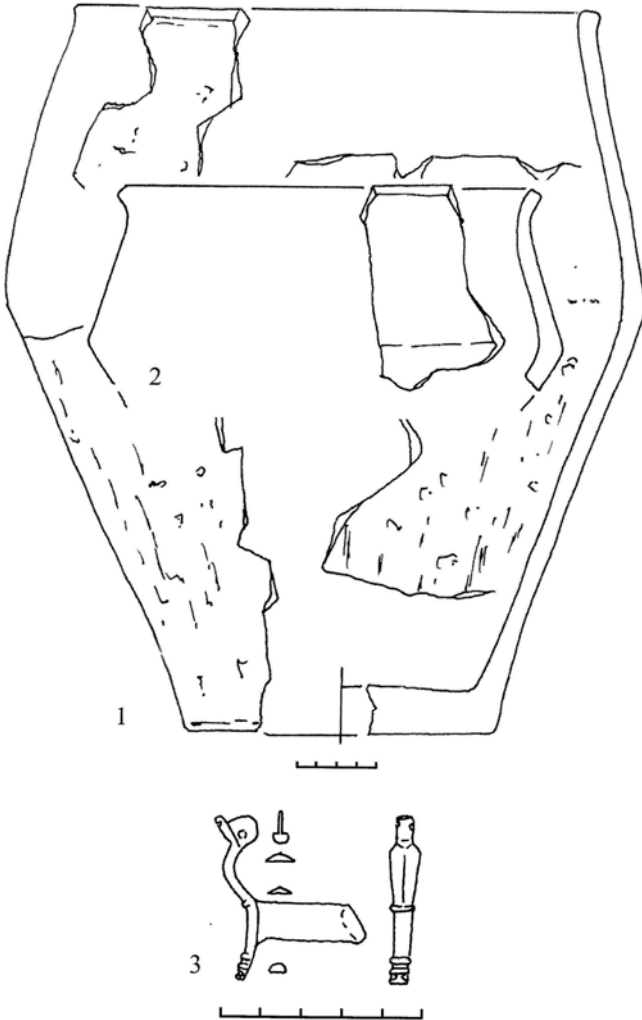
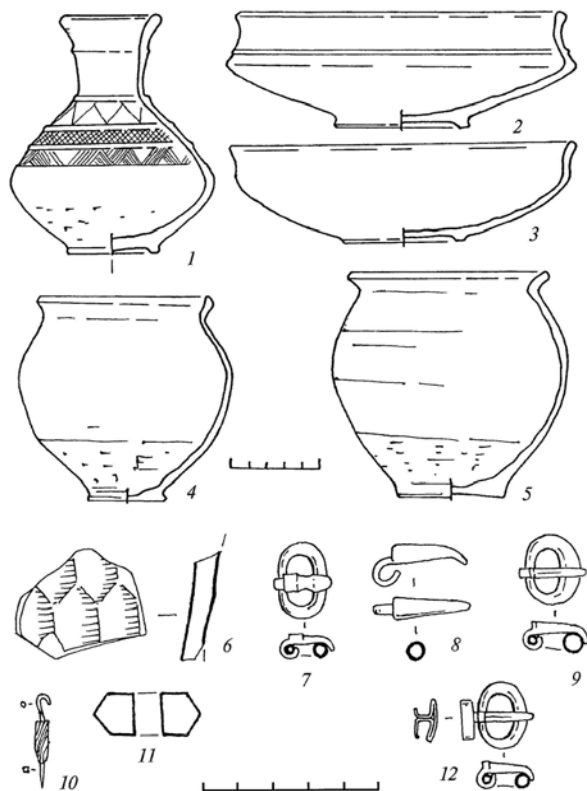

Рис. 3. Могильник Дубина 1. Столова (1-3) та кухонна (4,5) гончарна кераміка, вироби з скла (6), бронзи (7-10,12) та глини (11).

Зазначимо, що спочатку на території пам'ятки було закладено низку шурфів, що й дало змогу вибрати оптимальний варіант розміщення будівельного майданчика між поселенням і могильником. Поселення витягнуте вздовж краю тераси, в той час як могильник займав більш віддалену від води ділянку. Двома розкопами загальною площею 3 800 кв.м досліджено культурний шар на периферії поселення та окраїну могильника. В культурному шарі поселення виявлено лише фрагменти типової гончарної

кераміки черняхівської культури як кухонної (горщики) і тарної (піфоси) з шорсткою поверхнею, так і столової лощеної (миски, вази, глечики).

Більшість з 11 досліджених тілопокладень мала північну або північно-західну орієнтацію і була пограбована в давнину. *In situ* збереглися лише поховання 1,2 і частина поховання 3. Основні знахідки зустрінуто у перевідкладеному стані у ямах або навіть поза ними. Не виключено, що так звані поховання 5-7 являли собою просто скупчення кісток, викинутих з розташованих поблизу могильних ям. Окремі вторинно обпалені черепки та сердолікова намистина з поховання 2, можливо, вказують на наявність кремацій. Втім, перепалені речі можуть бути пов'язані й з культовим шаром могильника.

На дослідженій ділянці могильника знайдено кілька бронзових пряжок, уламки скляних кухлів, різноманітні намистини з скла, коралу, бурштину, сердоліку, глиняні пряслиця тощо (рис. 3, 6-12). Добре збереглося захоронення підлітка (поховання 3), що супроводжувалося двома горщиками, двома мисками та невеликим чорнолощеним глечиком-бутлем з вузьким горлом, орнаментованим сюжетами, можливо, календарного характеру (рис. 3, 1-5).

Фрагменти кухлів з «ячеїстою» поверхнею, деякі типи намистин та трьох пряжок (особливо язичок з поховання 3) дають підстави віднести досліджену ділянку до фіналу черняхівської культури гунського часу. Цьому не суперечить тип глечика-бутля з поховання 3, що має близьку аналогію в одному з комплексів могильника Суми-Сад¹. Очевидно, досліджені ділянки поселення і могильника слід датувати другою половиною IV ст., не виключаючи й початку V ст.

Таким чином, на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя залишилось ще чимало «білих плям», де старожитності римського часу практично невивчені. В цьому плані може допомогти лише суцільне дослідження відносно невеликих регіонів упродовж багатьох польових сезонів. Прикладом заповнення однієї з таких плям і можуть бути наведені матеріали з Роменського р-ну, отримані під час охоронних робіт Лівобережної експедиції. Тому, очевидно, існуючі концепції про хід етнокультурних процесів цього періоду будуть ще неодноразово переглядатися та коригуватися.

---

¹ Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса // Monumenta studia Gothica I. – Lublin, 2001. – С. 52-53, Рис. 50, 8.

Петраускас О.В. (Київ)

**НОВІ МАТЕРІАЛИ КИЇВСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ З БАГАТОШАРОВОГО
ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с. ХОДОСІВКА
(за результатами розкопок 2003 р.)**

Стаття присвячена аналізу нових матеріалів київської культури з багатошарового поселення поблизу с. Ходосівка, які були отримані під час розкопок у 2003р. Розглядаються особливості матеріального комплексу пам'ятки (будівлі, керамічний комплекс, фібули, пряжки та ін.), топографії, датування та ін. Також визначено місце нових матеріалів с системи пізньоримських старожитостей на території Середнього Подніпров'я.

Багатошарове поселення поблизу с. Ходосівка було відкрито В.Н. Даниленко в 1950 р. Під час огляду окопів Вітчизняної війни на піщаній терасі на північ від села дослідник розкопав залишки першого житла з матеріалами «пізньозарубинецького» типу. У 60-х роках він проводив тут епізодичні розкопки. Загалом за ці роки було розкопано п'ять жител і отримано різноманітний комплекс знахідок – кераміка, пряслиця, фібули та ін. Три житла були віднесені до пізньозарубинецьких (=київських) старожитностей, а дві будівлі на підставі особливостей кераміки та фібули V ст. інтерпретовані як колочинські¹. У 1988-1989 рр. роботи на пам'ятці продовжила Н.С. Абашина. Розкопки проводились у південній частині надзаплавної тераси річки Сіверко (Вита), у місцевості Діброва. На площі 1250 м² було розкопано одне житло та три господарчі ями київської культури. З об'єктів та культурного шару походять численні знахідки – глиняний посуд, пряслиця, глиняне грузило та ін. На підставі підв'язних фібул дослідниця датувала київський горизонт пам'ятки IV ст. Матеріали жител 3 та 5 розглядалися як перехідні між київськими, колочинськими і пенківськими старожитностями². В 2003 р. у зв'язку з початком будівельних робіт на території пам'ятки розпочато систематичні дослідження, які тривають до сьогодні³.

Як показали розкопки та шурфування культурний шар археологічної пам'ятки безперервно фіксується вздовж краю надзаплавної тераси лівого берега р. Сіверки в місці її впадання в долину р. Дніпро. Довжина

---

¹ Даниленко В.М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. – 1976. – Вип. 19. – С. 65-92.

² Абашина Н.С. Поселення середини I тис.н.е. поблизу с. Ходосівка на Київщині // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – К.; Львів, 1999. – С. 8-28.

³ Готун І.А., Петраускас О.В. Нові відкриття на Ходосівському археологічному комплексі // Археологічні дослідження на Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 116-118; Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Нові дані про слов'яноруський горизонт багатошарового поселення між Ходосівкою і Лісниками // Археологічні дослідження на Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 112-116.

культурного шару вздовж тераси складає мінімум 600-800 м. Ширина його на ділянках, де збереглася природна топографія, становить 40-60 м. Під час проведення археологічних досліджень уся ця територія була умовно розділена на кілька ділянок та позначена номерами розкопів – I (ур. Діброва), II (ур. Запалва), III (ур. Кородон) і т.д. (Рис. 1). Матеріали пізньоримського часу представлені на всіх розкопах, і відповідно, на різних ділянках тераси. Таким чином, можливо вважати, що у пізньоримський час цю частину тераси займало одне поселення і площа його могла становити близько 3-4 га (Рис. 1). Розміри ходосівського поселення дають змогу віднести його за типологією Р.Г. Шишкіна до групи київських поселень великих розмірів¹.

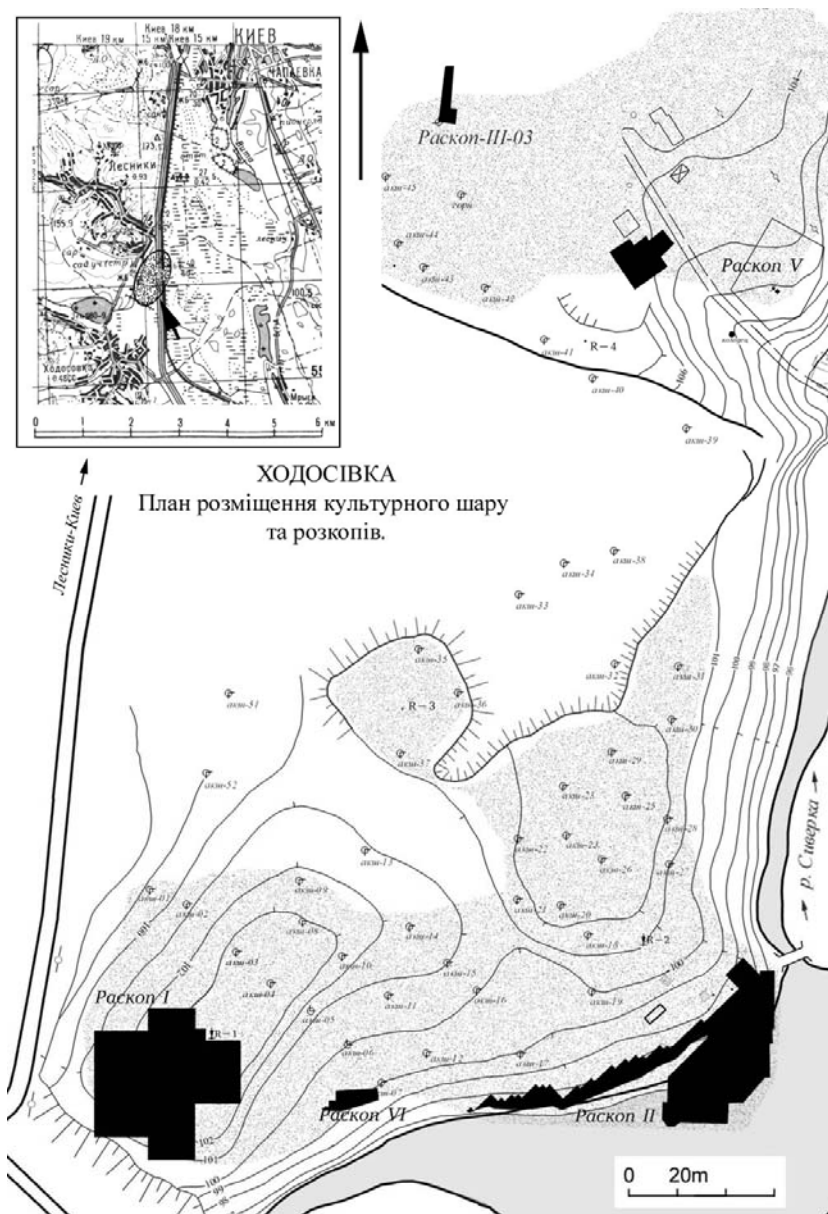
Тераса, де знаходиться поселення київської культури, утворена пісками з підзолистими ґрунтами різної потужності. Її поверхня вкрита хвойними й листяними деревами. Південна (розкопи I, II) та центральна (розкоп III) частини тераси сильно пошкоджені внаслідок природних та антропогенних процесів. Аби максимально зберегти археологічні об'єкти розкопки у 2003 р. проводились саме на цих ділянках пам'ятки. Сильне пошкодження культурного шару можливо пояснює малу кількість досліджених об'єктів. Слід також зазначити, що частина споруд містила матеріали різних культурно-хронологічних періодів, що в деяких випадках не давало змоги впевнено визначати їх культурну належність.

Перш ніж перейти до характеристики матеріалів київської культури слід зупинитися на характеристиці деяких знахідок „пізньозрубинецького типу” на поселенні Ходосівка. З культурного шару (розкоп II, ур. Запалва) походить кілька уламків днищ від лощеного ліпного посуду. Їх поверхня чорного або темно-коричневого кольору. Глина з незначними домішками піску та дрібної жорстви (Рис. 2: 1-7, 9-10). Деякі днища мають кільцевий піддон із різним ступенем вираження. Таке оформлення дна та поверхні властиве для посуду зарубинецького та пізньозарубинецького часу. Однак чорнолощені миски і горщики з пласким дном побутували також у ранньозалізний та пізньоримський часи. На користь того, що ці знахідки не слід пов'язувати із першими століттями нашої ери свідчить і те, що в досить численній керамічній колекції пам'ятки немає жодного уламка від характерних мисок пізньозарубинецького типу. Отже, стверджувати остаточно, що на розкопаній ділянці поселення представлені матеріали цього періоду не можна, оскільки немає ані виразних знахідок, ані датуючих речей, які б безперечно належали до цього часу.

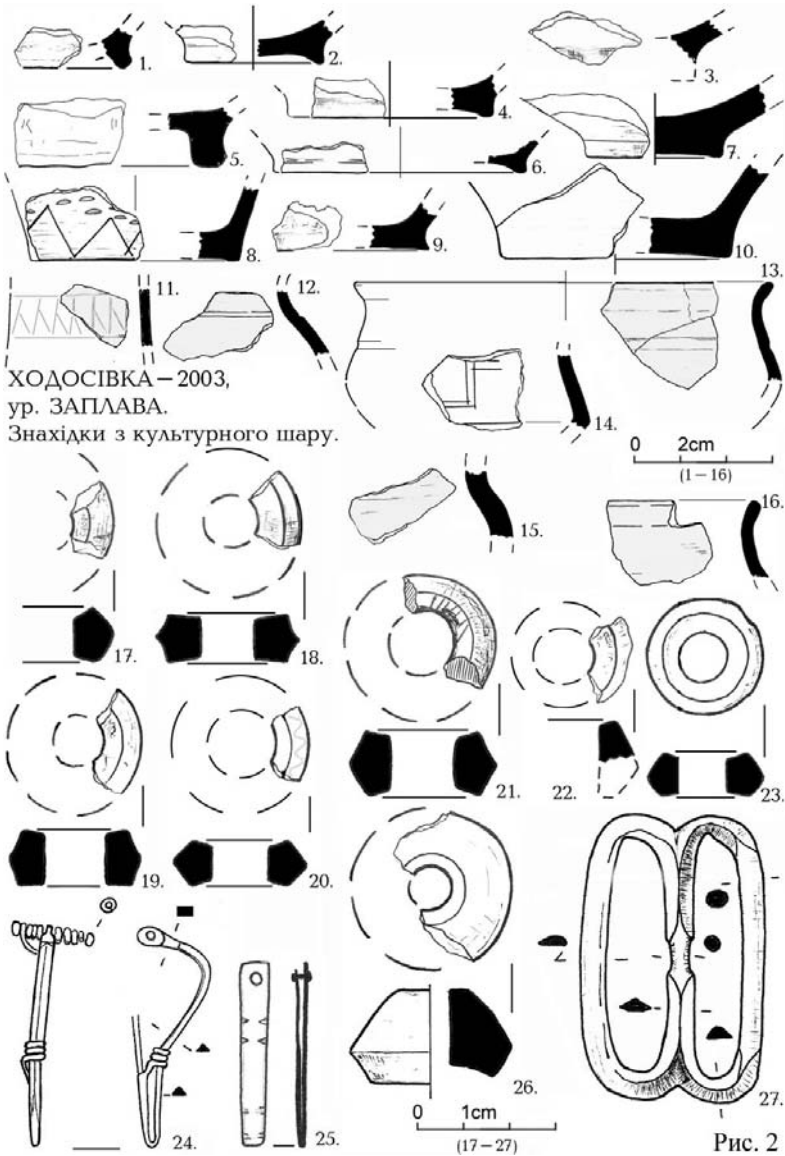
---

¹ Шишкін Р. Г. Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я кінця I-V ст. н.е. // Автореф. дис. ... к.і.н. – К, 1996. – С. 6.

Рис. 1. Ходосівка. План багатощарового поселення.

Рис. 2 Ходосівка-Заплава, розкоп II-2003. Уламки ліпного лощеного посуду перших століть нашої ери (1-10, 14). Уламки гончарного посуду черняхівського типу (11-13, 15, 16). Індивідуальні знахідки київської культури (17-27).

Крім зазначених вище уламків лощеного посуду з Ходосівки-Заплави походить уламок характерної гострореберної миски з геометричним орнаментом (Рис. 2: 14). Подібні форми, на думку А.М. Обломського та Р.В. Терпиловського, притаманні групі пізньозарубинецьких пам'яток типу Терновка-Картамишево-2¹. За їхніми спостереженнями, кухонний посуд цих пам'яток мало відрізняється як від пам'яток типу Лютеж-Грині-Почеп, так і від наступного раннього періоду київської культури типу Шишино-5. Серед речей-діагностів пам'яток типу Терновка-Картамишево названо лошені миски пізньозарубинецького типу та гострореберні миски зі специфічним орнаментом, які суттєво відрізняються від сталих зарубинецьких та пізньозарубинецьких форм. На підставі знахідок з об'єктів та культурного шару автори датували цю групу пам'яток серединою I – II ст. Звернемо увагу на те, що більшість з перелічених речей датується II-III ст. (намистини, амфори, фібула з вічками, емалі)². Крім того, на пам'ятках типу Терновка-Картамишево з'являються нові риси в матеріальній культурі, які більш притаманні київським пам'яткам – миски геометричного профілю (тип III, за класифікацією авторів), пряслиця з широким отвором, емалі тощо.

Уламок від подібної гострореберної миски знайдено і на поселенні в Ходосівці (Рис. 2: 14). Вважаємо, що пов'язувати його з пізньозарубинецьким періодом не слід. Більшість випадків знаходження мисок цього типу на інших пам'ятках вказує на те, що їх можливо пов'язувати з київською культурою. Миски з зигзагоподібним профілем у Картамишево-2, Терновці, Йосипівці розміщені в керамічних комплексах пам'яток разом із звичайними пізньозарубинецькими формами³. Якщо розглядати посуд, що походить з окремих об'єктів, то виявляється, що випадків співіснування мисок пізньолатенського та ранньоримського стилів у закритих комплексах немає. На те, що подібні миски слід відносити до київської культури вказує і те, що в житлі 10 з Картамишево-2, де разом з двома великими уламками орнаментованих мисок із зигзагоподібним профілем, знайдено два пряслиця, одне з яких типової київської форми. Миски III-го типу в більшості своїй, за даними Р.В. Терпиловського та А.М. Обломського, притаманні ранньокиївським пам'яткам: Шишино-5⁴, Каменево, Обухів-3, Обухів-1⁵. Миски із зигзагоподібним профілем у Середньому Подніпров'ї походять з Обухова-1 та 3⁶, Журівки Ольшанської¹

¹ *Обломский А.М., Терпиловский Р.В.* Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I-II вв. н.э. – М., 1991. – С. 62-78, рис. 14: 3, 4.

² *Обломский А.М., Терпиловский Р.В.* Среднее Поднепровье... – С. 74; *Обломский А.М.* Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н.э. – М.; Сумы, 1991. – С. 7.

³ *Обломский А.М., Терпиловский Р.В.* Среднее Поднепровье... – Рис. 14; *Обломский А.М.* Этнические процессы... – Рис. 11: 4-5.

⁴ *Обломский А.М.* Этнические процессы... – Рис. 53: 31-33; 59, I-11, с. 47, 48.

⁵ *Терпиловский Р.В., Абашина Н.С.* Памятники киевской культуры (Свод археологических источников). – К, 1992. – Рис. 12: 5; 25: 7, 9; *Кравченко Н.М.* Черняхівське поселення Обухів та його київське оточення (до вивчення характеру зв'язків між черняхівською та "традиційними" культурами римської доби) // Старожитності Русі-України. – К, 1994. – С. 38, рис. 1.

⁶ *Кравченко Н.М.* Черняхівське поселення... – Рис. III, 2; 1; *Терпиловский Р.В., Абашина Н.С.* Памятники киевской культуры... – С. 111-112, рис. 25: 1, 3, 7, 9.

та згаданий уламок з Ходосівки². До того ж, миски в Обухові-3, под 1 та Журавці-Ольшанській, будівля 17 знайдені в об'єктах, які містять черняхівську гончарну кераміку. Отже, миски із зигзагоподібним профілем з території Середнього Подніпров'я можна синхронізувати з часом існування черняхівської культури в цьому регіоні³.

Таким чином, достовірних даних про наявність пізньозарубинецького горизонту в Ходосівці в розумінні цього явища для Середнього Дніпра типу Лютиж-Оболонь, поки що недостатньо.

Матеріали київської культури в переважній своїй більшості походять з культурного шару. Картографування індивідуальних знахідок означеного періоду на розкопаній площі дало змогу виділити три зони їх концентрації. Відзначимо, що близькі в культурно-хронологічному відношенні знахідки третьої чверті I тисячоліття та сахнівсько-волинцевські матеріали в більшості своїй займають інші ділянки на розкоп. Це також, певною мірою, допомагає розмежовувати об'єкти різних культурно-хронологічних груп⁴.

Загалом у 2003 р. було відкрито два об'єкти та отримано численну колекцію знахідок київської культури. Опис їх наводиться нижче.

Об'єкт №8, житло (Розкоп 1, ур. Діброва) (Рис. 5: 6-8). Споруда майже повністю знищена ходом сполучення часів Великої Вітчизняної війни. Вдалося простежити північно-східну частину будівлі. У північно-східному куті виявлена неглибока (ймовірно – стовпова) яма. Долівка заглиблена в материк на гл. 0,2-0,3 м. Заповнення об'єкта складалося з темного гумусованого піску, у якому зустрічалися уламки кераміки, окремі вуглики та сильно зітлілі кістки тварин. В центральній частині будівлі, дещо вище рівня долівки, зафіксовано скупчення уламків ліпного посуду.

¹ *Обломский А.М.* Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Минск, 1998. – № 13. – С. 61, рис. 10: 11.

² В статті А.М. Обломського, яка спеціально присвячена мискам цього типу, до мисок із зигзагоподібним профілем занесено також кілька форм з черняхівських пам'яток – Велика Снітинка-2, Черкаси, Круті Горби, Косанове та ін. (*Обломский А.М.* Об одной группе сосудов эпохи великого переселения народов // Росийская археология. – 2005. – № 2. – С. 32-45). На мій погляд, заносити їх до цього типу мисок не слід. Вказані ліпні миски від мисок III-го типу київської культури суттєво відрізняються за формою, обробкою поверхні та складом глини. Наприклад, миски з поховань 4-1961 та 6-1961 у Косаново, мають рустовану поверхню, округлене ребро та зовсім по-іншому сформований вінчик (*Petrauskas O. V.* Die Graeberfelder der Cernjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka-eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // Berichte der Roemische-Germanischen Kommission. – 2003. – Bd. 83. – S. 31-311, Abb. 32: 4; 34: 2).

³ *Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Петраускас А.В.* Памятники позднеаримского времени Правобережной Киевщины. – К., 2007. – С. 170-171.

⁴ *Петраускас О.В.* Матеріали I тис. за результатами розкопок 2003 р. поблизу Ходосівки // Північна експедиція Інституту археології НАН України: Матеріали і дослідження. Випуск I: Поселення між Ходосівкою та Лісниками. Дослідження 2003 р. – К., 2007. – С. 175-198.

Рис. 3 Ходосівка-Заплава, розкоп II-2003. Уламки ліпного посуду з культурного шару поселення (5-22). План та розріз (1), уламки ліпного (2, 3) та гончарного посуду (4) з об'єкту №34.

Знахідки.

Ліпний посуд. Із будівлі походить близько 40 фрагментів. Вони мають горбкувату поверхню темно-коричневого або рудого кольору, рихлу глину та значні домішки шамоту. Уламки могли належати мінімум двом горщикам. Один з них мав темно-кричневу горбкувату поверхню, гострореберну, біконічну форму та вінчик з пальцевими вдавленнями (Рис. 5: 1). Другий – великих розмірів, був жовто-рудого кольору, зі слідами грубих загладжувань пальцями. Крім того, з будівлі походить кілька вінчиків ліпних горщиків, прикрашених пальцевими вдавленнями (Рис. 5: 2, 3) та лощених мисок з гострим ребром (Рис. 5: 4, 5).

Об'єкт №34, господарська яма (Розкоп 2, кр. Заплава) (Рис. 3: 1). Яма овальної форми розмірами 2,4×1,6 м і заглиблена в материк на гл. 0,2-0,24 м. Стінки будівлі похилі, плавно переходять у відносно пласке дно.

Знахідки.

Із заповнення ями походить кілька уламків вінчиків ліпних посудин київського типу (Рис. 3: 2, 3) та фрагмент гончарного чорнолощеного дна миски черняхівського типу (Рис. 3: 4).

Глиняний посуд київської культури, що походить з культурного шару, складається з декількох категорій: гончарного посуду черняхівського типу, ліпного столового та кухонного посуду. Безперечно, до черняхівського посуду можна віднести фрагменти верхніх частин гончарних мисок (Рис. 2: 13, 16). Якість їх виготовлення, форма верхніх частин характерні для ранніх комплексів черняхівської культури Середнього Подніпров'я, які датуються тут кінцем III ст. – Журівка Ольшанська, Ромашки, Глеваха, Велика Бугаївка та ін. Крім того, з культурного шару поселення походить кілька дрібних фрагментів гончарних посудин, фактура яких подібна до черняхівських (Рис. 2: 11, 12, 15). Але остаточно стверджувати про їх належність до римського часу існування пам'ятки важко, оскільки подібні риси пізньоантичного гончарного виробництва мали місце і в ранньосередньовічний час.

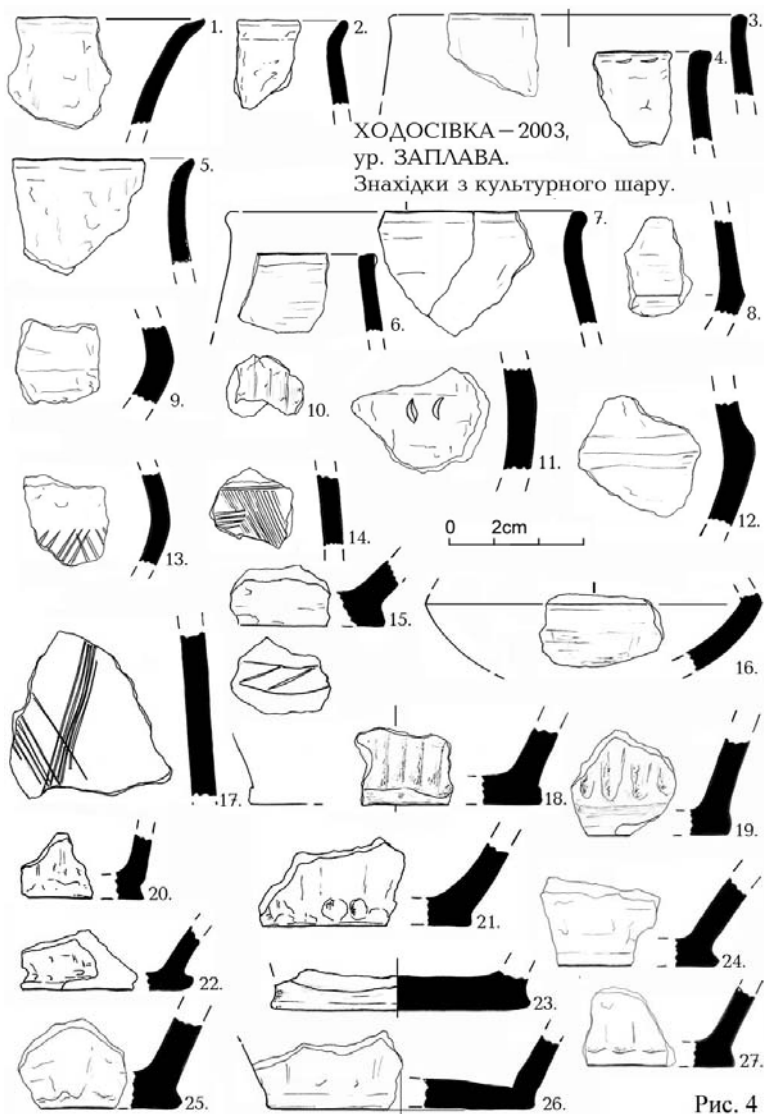
Із ліпного столового посуду київської культури знайдено уламки ліпних гострореберних лощених мисок: чорного кольору з геометричним орнаментом (Рис. 2: 14) та червоного кольору (Рис. 4: 16). Інтерес становить фрагмент дна ліпної лощеної посудини, у нижній частині якого нанесено ламану лінію, вище якої поверхня вкрита нігтьовими защипами (Рис. 2: 8). Звичай прикрашати тулуб подібним декором притаманний пам'яткам II-III ст. лісостепової зони Східної Європи: вельбарським¹, пшеворським² та ін. Ліпні посудини з подібним орнаментом відомі і на черняхівських пам'ятках: Журівка, Завадівка, Лепесівка та ін.³

¹ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – К., 1992. – Рис. 49. Звертає увагу те, що з житла 11 із Загаїв походить залізна двочленна пряжка, яка хронологічно близька до біовальної пряжки, знайденої в Ходосівці.

² Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. // Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах / В.И. Бидзиля, О.А. Гей, К.В. Каспарова и др. – М., 1993. – Табл. XX: 5.

³ Кравченко Н.М. Пам'ятки черняхівської культури на Поліссі // Археологія. – 1973. – Вип. 8. – С. 99-108, рис. 5: 17; Шукін М.Б. Поселение Лепесовка: Вельбарк или Черняхов? //

Рис. 4 Ходосівка-Заплава, розкоп II-2003. Уламки ліпного посуду ківської культури з культурного шару поселення.

Kultura wielbarska. – Lublin, 1989. – Т. 2. – С. 196-215, рис. 12: 13; *Обломский А.М.* Поселение Журавка ... – С. 59-87, рис. 8: 7.

Характерними для київської культури можуть вважатися фрагменти ліпних горщиків: верхні частини (Рис. 4: 1-7, 11; 3: 5-8, 10, 12, 14, 15, 21); бокові частини біконічних горщиків великих розмірів (Рис. 4: 8, 9, 12), з розчосами або слідами загладжування пальцями (Рис. 4: 10, 13, 14, 17), стінки з нігтьовими зачіпами (Рис. 4: 11); денця (Рис. 3: 9, 13, 15- 22; 4: 15, 18-27). Отже серед характерних рис груболіпного посуду київської культури можна зазначити наступні. Ліпні горщики представлені біконічними та слабопрофільованими формами.

Днища цього культурного типу відрізняє наявність зовнішньої закраїни у місці з'єднання стінки та дна, низької широкої смуги виступу на самому днищі та гострого кута в місці з'єднання стінки і дна всередині посудини. Окремі форми були прикрашені надрізами по вінчику, пальцевими вдавленнями або зачіпами по тулубу. Деякі фрагменти мали сліди розчосів гребінцем або травою. Більшість посуду характеризується грубообробленою поверхнею жовто-рудого або коричневого кольору та домішками шамоту в глині.

Зауважимо також, що з культурного шару поселення в Ходосівці походить кілька уламків глиняних дисків і не виключено, що окремі з них могли належати до київської культури¹.

Індивідуальні знахідки.

Бронзова фібула підв'язної конструкції (Рис. 2: 24). Виріб сполучає в собі ознаки гладких та фасетованих типів. Корпус виготовлений із прямокутного в перетині бруска, первинна форма якого збереглася тільки біля голівки. Інша частина корпусу гладка, трикутна в перетині. За типологією Є.Л. Гороховського фібула відноситься до варіанту А3 і датується фазою II (кінець III – початок IV ст.)². Найближчі аналогії таким фібулам походять з київських пам'яток (Абідня) та правобережних пам'яток черняхівської культури (Малополовецьке-2, Ломовате, Велика Снітинка-2, Косанове та ін.).

Бронзовий наконечник ремня (Рис. 2: 25). Виготовлений із бронзової пластини, яка зігнута вдвічі і з'єднана заклепою. Форма майже прямокутна з незначним звуженням у нижній частині. Зовнішня поверхня вкрита неглибокими фасетками. Це єдина подібна знахідка на пам'ятках київської культури. Наконечники подібної форми та конструкції відомі на сарматських пам'ятках В.Ю. Малашев відносить такі металеві кінців'я шкіряних ремнів до групи Н3а, що входять до складу ремінних гарнитур груп Па та частково Пб. Час існування старожитностей цієї групи відноситься до першої половини III ст.³ За Вадаї-Кульчар подібні наконечники з Угорщини можуть датуватися останньою чвертю II – першою третиною III ст.⁴

¹ *Петраускас О.В.* Матеріали I тис... – Рис. 104: 1-6.

² *Гороховский Е.Л.* Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 4. – С. 34-46.

³ *Малашев В.Ю.* Периодизация ременных гарнитур позднесарматского времени // Материалы и исследования по археологии Дона. – Ростов-на-Дону, 2000. – Вып. 1. – С. 209.

⁴ *Vadaı A.X., Kulcsar V.* К вопросу о так называемых сарматских пряжках // Acta Archaeologica Hungarica. – 1984. – Т. XXXVI. – С. 258.

Рис. 5. Ходосівка-Діброва, розкоп I-2003. План (8), розрізи (6,7) та уламки ліпного посуду кийвської культури з об'єкту №8 (1-5).

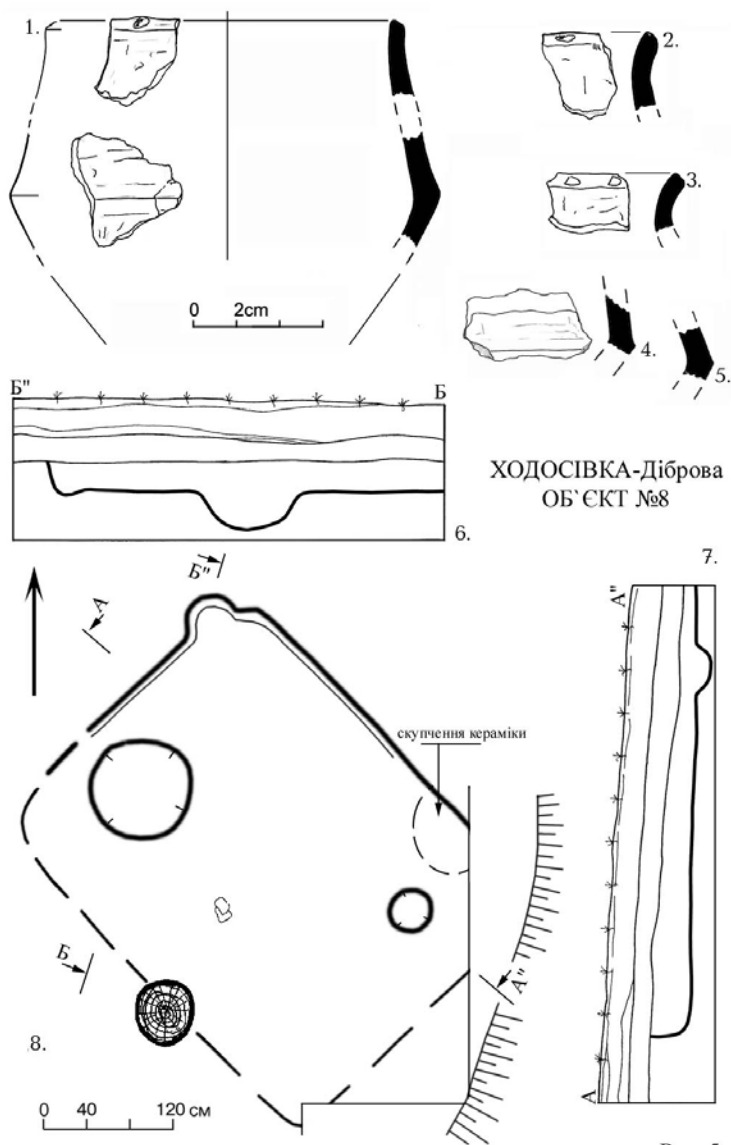

Рис. 5

Бронзова пряжка біовальної форми (Рис. 2: 27). Такі пряжки досі не траплялися на київських пам'ятках, але вони добре відомі в черняхівській культурі (Ромашки, Оселівка, Раківець, Чернелів Руський та ін.) та культурах Центральної Європи (Вилленберг, Моосберг, Птуя та ін.). За Є.Л. Гороховським, такі пряжки в черняхівських старожитностях відносяться до фази I/II, тобто до другої половини III – початку IV ст.¹ Не суперечать цій даті і західноєвропейські аналогії². До більш раннього часу подібні пряжки відносить М.Б. Щукін: фаза С₁ – початок С₂ (кінець II – середина III ст.)³.

Пряслиця. Всі вони виготовлені з глини і більшість із них біконічної форми, низьких пропорцій та мають широкий отвір. Деякі з них прикрашені орнаментом (Рис. 2: 17-23). Пряслиця подібної форми є типовими для київської культури і складають її “етнографічну” рису⁴. З горизонтом київської культури слід пов'язувати пряслице асиметрично-біконічної форми і вдвленим торцем (Рис. 2: 26). Подібні форми характерні для пшеворської культури, ранніх пам'яток київської та черняхівської культур, де вони розглядаються як форма, притаманна III ст.⁵

Сукупність датованих речей (фібула, пряжка, наконечник ремня) дає змогу визначити хронологію матеріалів київської культури, які виявлені в Ходосівці під час розкопок у 2003 р., у межах III ст. На Середньому Дніпрі хронологічний горизонт знахідок з Ходосівки синхронізується з київськими (Нові Безрадічі-Казаровичі-Обухів 3) та черняхівськими пам'ятками (Велика Снітинка 2-Глеваха-Ромашки). В культурно-типологічному відношенні розглянутий матеріальний комплекс знахідок з Ходосівки відповідає ранньокиївським пам'яткам типу Шишино-5 за Обломським-Терпиловським. За основними рисами матеріального комплексу (кераміка, пряслиця), характером будівель та топографією поселення в Ходосівці входить до кола пам'яток київської культури Середнього Дніпра – Казаровичі, Нові Безрадічі, Хлепча, Казаровичі та ін.

¹ *Гороховский Е.Л.* Хронология... – С. 43.

² *Keller E.* Die spaetromischen Grabfunde in Suedbayern. Muenchener Beitrag zur Vor- und Fruehgeschichte 14. – Muenchen, 1972. – S. 179, Abb. 57: 18; 59: 1-3.

³ *Щукін М.Б., Щербакова Т.А.* К хронологии могильника Данчены // Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III-IV вв. н.э. – Кишинев, 1986. – С. 188, 189.

⁴ *Терпиловский Р.В., Абашина Н.С.* Памятники киевской культуры... – С. 63, 64.

⁵ *Баран В.Д.* Черняхівська культура: за матеріалами верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981. – Табл. XXV, 1; XXXVII, 18; *Обломский А.М.* Этнические процессы... – Рис. 32: 8; *Козак Д.Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984. – Рис. 40: 13.

Магомедов Б.В. (Київ)

ФРАКІЙЦІ І СЛОВ'ЯНИ В ЗАХІДНИХ РЕГІОНАХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Західні регіони черняхівської культури розташовані на сході Карпатського басейну, здавна заселеного переважно фракійськими народами (костобоки, карпи, даки). Слов'янське населення (черняхівський тип Черепин-Теремці) в кінці IV ст. поширює свій ареал і асимілює місцеву людність. Сліди фракійського субстрату збереглися в карпатських українцях і інших народах карпато-балканської зони, які мають спільні риси в антропології, етнографії і особливостях мови. Історичні й археологічні джерела вказують, що германці-готи витискали карнів, даків і сармат у ході заселення Молдови, Мунтенії і Трансільванії. Хоча якась частина цього населення й увійшла до черняхівської культури, археологічні ознаки не дають підстав для виділення цих регіонів в особливу територіально-етнографічну групу пам'яток.

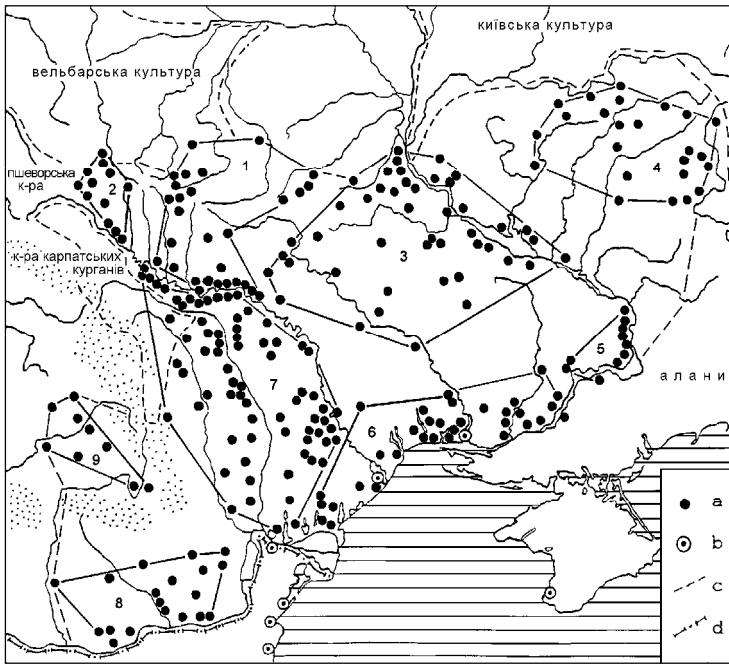
Черняхівська культура є археологічним відображенням певної історичної спільності, що поширювалася в середині III – першій третині V ст. на велику територію Південно-Східної Європи. Загальною ознакою для поселень і могильників цієї культури виступає специфічний набір ремісничої продукції: гончарний посуд, металеві вироби, гребені з рогу оленя, предмети римсько-античного імпорту (амфори, червонолаковий і скляний посуд, намиста). Окремі пам'ятки можна об'єднати в регіональні групи за більш чи менш однаковими ознаками в домобудівництві, поховальному обряді й особливостях ліпного посуду. На цій підставі ми поділяємо територію культури на дев'ять регіонів¹ (рис. 1). Відмінності між ними можуть бути пояснені етнічними традиціями населення, а інколи – різними хронологічними позиціями.

Більшість сучасних дослідників згодна з тим, що значну частину населення черняхівської культури склали готи – германський народ, представлений у ранньоримський час вельбарською культурою. Під час переселення з басейну Вісли до Південно-Східної Європи (кінець II – початок III ст.) готи вступали у взаємодію з різними групами місцевого населення, землі яких пізніше входять у черняхівський ареал (рис. 2). На сході це частина території київської культури, на півдні – сарматський степ і приморські греко-римські міста і поселення. Захід ареалу черняхівської культури зайняв східну частину Карпатського басейну, здавна заселеного переважно фракійськими народами (костобоки, карпи, даки), а частково – слов'янами і кочовими сарматами.

---

¹ Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001. – С. 17-18.

Рис. 1. Поширення пам'яток черняхівської культури та ареали сусідніх культур.

Цифрами позначені регіони черняхівської культури: 1 – Західна Україна, 2 – Верхній Дністер, 3 – Центральна Україна, 4 – Східна Україна, 5 – Нижній Дніпро, 6 – Північне Причорномор'я, 7 – Молдова, 8 – Мунтенія, 9 – Трансильванія.

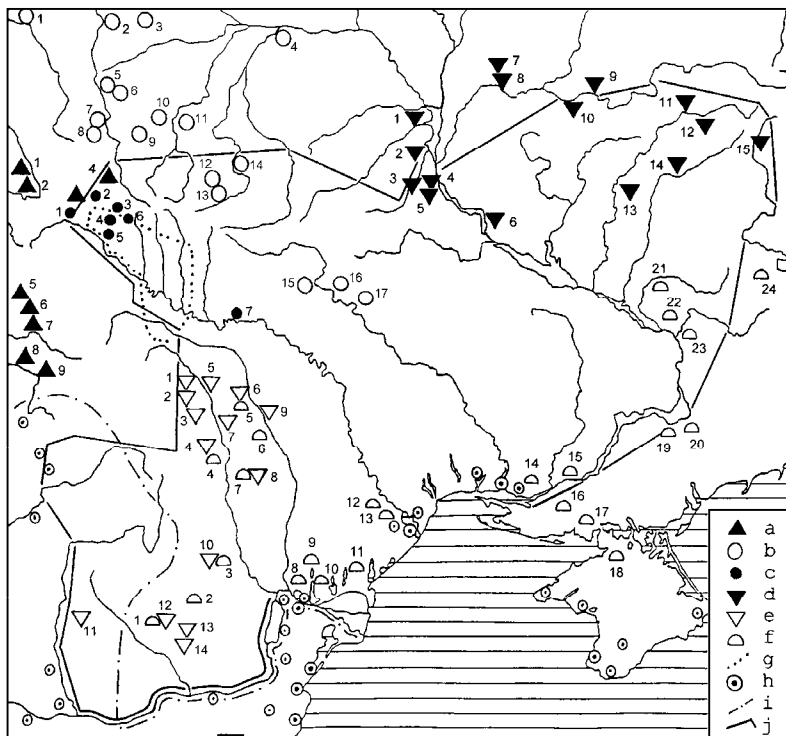
a – найважливіші черняхівської пам'ятки, **b** – античні міста, **c** – межі ареалів культур, **d** – кордон Римської імперії в IV ст.

На Верхньому і Середньому Дністрі розміщувалися черняхівські поселення типу Черепин-Теремці. Дослідники, услід за В.Д. Бараном, пов'язують їх з ранніми слов'янами¹. Керамічний комплекс цих пам'яток містить багато (до 60%) ліпного посуду, основні типи якого (горщики) знаходять відповідності в праській культурі раннього середньовіччя. Окремі типи – миски на ніжці, “дакійська чаша” з Дем'янова, а також конічні прясельця характерні для фракійських культур і виявляють присутність цього компонента (липицька культура). Пам'ятники типу Черепин-Теремці є генетичним продовженням старожитностей зубрицької (волино-подільської) культурної групи ранньоримського часу, що охоплювали Західну Волинь, Верхнє і Середнє Подністров'я. Їх культурною основою були місцеві старожитності пшеворської культури, на які наклалися компоненти зарубинецької і липицької (на Дністрі) культури².

¹ Баран В.Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу). – К., 1981.

² Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – К., 1992. – С. 116-124.

Рис. 2. Пам'ятки культур Південно-Східної Європи в кінці II на початку III ст. і максимальні межі черняхівської культури.

a – пшеворська культура: 1 – Гач, 2 – Пшемисьль, 3 – Добростани, 4 – Кристинопіль (Червоноград), 5 – Свалява, 6 – Арданово, 7 – Братово, 8 – Медіашул Ауріт, 9 – Біла;

b – вельбарська культура: 1 – Руска Весь, 2 – Брест-Тришин, 3 – Пятровичі, 4 – Велемичі, 5 – Любомль, 6 – Машів, 7 – Грудек, 8 – Масломенч, 9 – Лівнів, 10 – Баїв II, 11 – Боратин I, 12 – Боромель, 13 – Лепесівка, 14 – Могиляни-Хмільник, 15 – Демидівка, 16 – Гунька, 17 – Слобідка;

c – зубрицька культура: 1 – Березець, 2 – Сокольники I-II, 3 – Пасіки-Зубрицькі, 4 – Підберізці, 5 – Давидів, 6 – Жирівка, 7 – Велика Слобідка I;

d – півнізарубинські пам'ятки і київська культура: 1 – Грині, 2 – Казаровичі, 3 – Хлепча, 4 – Нові Безрадичі, 5 – Обухів, 6 – Сушки, 7 – Зміївка, 8 – Гребля, 9 – Попово-Лежачі, 10 – Октябрьське, 11 – Шмирево, 12 – Гочево I, 13 – Вовки, 14 – Рябівка, 15 – Шишино 5;

e – карпо-дакійські культури: 1 – Звориштя, 2 – Шкея, 3 – Подень, 4 – Велень, 5 – Кукорень, 6 – Стинка, 7 – Бейчень, 8 – Поєнешть, 9 – Прутень, 10 – Виртешкой, 11 – Кілія, 12 – Тиргшор, 13 – Тей, 14 – Бухарест-Мілітарь;

f – пам'ятки сармат: 1 – Тиргшор, 2 – Смесень, 3 – Фокшань, 4 – Порчешть, 5 – Погорешть, 6 – Прибота, 7 – Поєнешть, 8 – Нагорне, 9 – Владичень, 10 – Криничне, 11 – Холмське, 12 – Оланешти, 13 – Семенівка, 14 – Широка Балка, 15 – Львово, 16 – Брилівка, 17 – Каланчак, 18 – Орловка, 19 – Балки, 20 – Златопіль, 21 – Гупалівка, Бузівка, 22 – Новомосковськ, 23 – Соколово, 24 – Мечелово;

g – ареал липицької культури (I-II ст.); **h** – римські міста і поселення; **i** – кордон Римської імперії; **j** – межа поширення черняхівської культури у IV ст.

Населення липицької культури (I – кінець II ст.) ототожнюють з фракійським племенем костобоків, яке жило на північ від Дакії і близько 170 р. було розгромлене асдингами¹. Асдинги належали до об'єднання вандалських племен, яке пов'язують з пшеворською культурою. Починаючи з кінця латенської доби на території Верхнього Подністров'я, зокрема на липицьких могильниках, спорадично з'являлися пшеворські поховання із зброєю (Гринів, Звенигород, Капустинці, Добростани)². Ці поховання воїнів можуть бути слідами вандалських воєнних експедицій, що послужили причиною загибелі племені костобоків. Залишки цього племені були асимільовані населенням зубрицької групи, пізніше населенням групи Черепин-Теремці, а ще пізніше остаточно розчинилися серед слов'ян пражської культури.

Практично одночасно із черняхівською існувала культура карпатських курганів. Її пам'ятки розташовані в передгірних районах верхів'їв Дністра, Пруту і Сирета. Подібні риси мають деякі могильники Закарпаття, але спільне походження цих старожитностей викликає заперечення³. Процес виникнення культури карпатських курганів поки не ясний, а його вихідним пунктом є переміщення племен після римської окупації Дакії⁴. У носіях культури вбачали плем'я карпів⁵, змішане населення пшеворської (германці-асдинги) і липицької культур⁶, костобоків і даків⁷, нарешті, германців-тайфалів⁸. В усякому випадку, в їх матеріальній культурі можна прослідкувати германські і деякою мірою, фракійські ознаки.

Під кінець IV ст. частина слов'янського населення черняхівської культури (тип Черепин-Теремці) поширюється з Верхнього і Середнього Дністра на правий берег р. Прут і займає місця поселень культури карпатських курганів. Чітке територіальне і типологічне розмежування пам'яток обох культур пізньоримської доби змінюється в гуннський час

¹ Smieszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce wschodniej. – Lwow, 1932. – S. 178; Цигулик В.Н. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери (Племена липицької культури). – К., 1975. – С. 148-150; Вакуленко Л.В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н.е. – К., 1977. – С. 81; Шукин М.Б. К предыстории черняховской культуры. Тринадцать секвенций // Археологический сборник (Государственный Эрмитаж). – 1979. – Вып. 20. – С. 66-89.

² Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984. – С. 12-16.

³ Вакуленко Л.В. Етнокультурна ситуація на Українському Закарпатті в першій половині I тис. н.е. // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 56-67.

⁴ Mihăilescu-Bîrliba V. The Carpathian Barrows Culture // Acta Musei Prolissensis (Zalău). – 1997. – № 21. – P. 837.

⁵ Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. – К., 1960. – С. 151.

⁶ Mihăilescu-Bîrliba V. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie: Les fouilles de Braniște-Nemțisor (Comm. de Vânători, dep. de Neamț) // Dacia. – 1980. – № 24. – P. 206-207.

⁷ Котигорошко В.Г. Проблеми етнокультурних процесів у Карпато-Дунайському басейні I ст. до н.е. – III ст. н.е. // Археологія. – 1991. – Вып. 4. – С. 12-13.

⁸ Vakulenko L.V. Eastern Carpathians in the Late Roman times // Acta Archaeologia Carpathica (in print).

загальними слов'янськими ознаками¹. У V ст. найраніші комплекси празької культури на Буковині і сусідніх областях України ще містять невелику кількість (від 1 до 15%) черняхівської або карпатської гончарної кераміки (Рашків 2 і 3, Зелений Гай, Устя, Лука-Каветчинська, Бернашівка, Рогізна, Кодин 1, Гореча)². Подібні поселення відкриті і на суміжних землях Румунії (Тодірець, Ботошана, Ясси-Ніколіна)³, де їх відносять до типу Костиша-Ботошана⁴. Можна припустити, що основна людська маса культури карпатських курганів близько кінця IV ст. зрушила з місця і поринула в події Великого переселення народів⁵, але якась частина населення, переважно фракійська за походженням, залишилась і змішалася із слов'янами.

Сліди фракійського субстрату збереглися в карпатських українцях, антропологія і етнографічні риси яких відрізняються від інших східних слов'ян, але близькі народам карпато-балканської зони. В.Д. Дяченко відзначив також значний збіг ареалів культури карпатських курганів і карпатської антропологічної області українського населення⁶. На той же субстрат вказують і давні балканізми в говірках карпатських українців⁷. Це слова: «ватра», «колиба», «царина», «газда», «барда», «киптар», «вирколак» («вовкулака»), «кошара», «цап», «бринза», «мамалига», «паланка», «плай», «бескид» та інші. Подібний набір слів мають і інші народи карпато-балканської зони, а їх корені найповніше представлені в албанській, яка належить до палеобалканських мов і найбільш близька до давніх фрако-дакійських мов.

На початку пізньоримської доби найбільшими північнофракійськими народами лишалися даки і карпи. Даки, великою мірою романізовані, частково жили на території провінції Дація, частково – в умовно вільній Мунтенії (пам'ятки типу Мілітарь-Кілія)⁸. З вільним народом карпів пов'язують культуру Поєнешть-Вертішкей, поширену здебільшого між східним схилом Карпат і Прутом. На лівому березі Прута поки що відомо

---

¹ Тимошук Б.А. Черняховская культура и древности культуры карпатских курганов // Краткие сообщения Института археологии. – К., 1984. – Вып. 178. – С. 86-91.

² Баран В.Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 24-37; Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 195-199 (Україна крізь віки, т. 3).

³ Андроник М. Археологические исследования поселения V в. н.э. Тодирешть, уезд Сучава // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья: Материалы международной конференции, Кишинев. – К., 1991. – С. 238-239; Андроник М. Teritoriul nord-est carpatic în a doua jumătate a primului mileniu creștin. – Suceava, 2005. – P. 151-162; Ioniță I. Importanta de scoperiri arheologice din perioada de formare a poporului român în așezarea de la Iași-Nicolina // Arheologia Moldovei. – 1985. – № 10. – P. 30-49.

⁴ Teodor D.Gh. Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. – Iași, 1978. – P. 31-32.

⁵ Тайфали, як і асдинги, належали до вандалської групи племен і були союзниками готів (Магомедов Б. Черняховская культура... – С. 119).

⁶ Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965. – С. 124.

⁷ Десницкая А.В. К интерпретации балканизмов в карпатской лексике // Обшекарпатский диалектологический атлас. – Кишинев, 1976. – С. 15-27.

⁸ Bichir Gh. Geto-dacii din Muntenia în epoca romana. – București, 1984.

лише одне поселення цього типу¹, решта старожитностей I-III ст. н.е. у лісостеповій і степовій зонах Дністро-Прутського межиріччя належить сарматам. Культура Поєнешть-Вертішкей датується загалом II-III ст.² Некрополі перестають функціонувати протягом другої половини III ст., коли в Молдові виникають пам'ятки черняхівської культури.

У подіях скіфських воєн (близько 238-270 рр.) карпи виступали союзниками готів. За словами готського історика Йордана, “це надзвичайно досвідчені у війні люди, які часто бували ворожими до римлян”³. Відомі їх спільні походи проти Імперії в 238, 248, 250 роках. Незважаючи на воєнний союз, у цей період готи починають заселяти територію карпів на правому березі Прута (могильники Тодирень, Козія-Ясси, Бирлад-Валя Сяке). Після війни готська експансія в межиріччя Прута-Сирета триває; карпи змушені шукати нові місця для поселення. Слід припустити, що останні намагалися силоміць закріпитися на римських землях Нижнього Дунаю, проте, 295 року в Малій Скіфії (нинішній Добруджі) “їх переміг і підкорив Римській державі цезар Галерій Максимін”⁴. В результаті Діоклетіан незабаром переселив карпів у Паннонію. 303 року на землях імперії дістала притулок інша (очевидно, остання) частина племені⁵.

Розселення готів поблизу кордону римської Дакії розпочалося ще до офіційної евакуації цієї провінції близько 271 р. На це вказують ранні комплекси могильника Тиргшор. Масове заселення германцями Мунтенії починається близько III-IV ст. З IV ст. письмові джерела інколи називають нижньодунайські землі, включаючи колишню Дакію, Готією, а лівий берег Дунаю – “Готський берег”⁶.

У Трансільванії старожитності черняхівського типу з'являються, мабуть, тільки за гунської доби. Це узгоджується з переселенням групи везеготів⁷ під проводом Атанаріха до “Кавкаланду” у 378 р., звідки, за Амміаном Марцелліном, він витиснув сарматів⁸. Мабуть, це були язиги, які склали більшість сарматського населення Середньодунайської низовини. Частина їх приєднується до готів і сприймає риси черняхівської культури. На це вказують матеріали могильників Фінтинеле (Трансільванія) і Петроаселе 2 (Мунтенія). Тут у похованнях знайдено зброю і майже всі померлі лежать

¹ Тельнов Н., Ворник В., Бубулич В. Новые археологические исследования на поселении свободных даков Прутень // Cercetări arheologice în Republica Moldova (2000-2003). – Chișinău, 2004. – Vol. I. – С. 119-131.

² Bichir Gh. Cultura carpica. – București, 1973.

³ Йордан, 91. Тут і далі за: Йордан. О происхождении и деяниях гетов. Гетика. – СПб., 1997.

⁴ Йордан, 91; Скржинская Е.Ч. Йордан. О происхождении и деяниях гетов. Гетика. (Вступительная статья, перевод, комментарий). – СПб., 1997. – С. 251, прим. 301.

⁵ Амміан, XXVIII, 1, 5 (тут і далі за: Амміан Марцеллін. История / Пер. Ю. Кулаковского и А. Сонни. Т. 1-3. – К., 1906-1908); Wolfram H. Die Goten. Von Anfangen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. – München 1990. – S. 66; Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). – СПб., 2003. – С. 88.

⁶ Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. – М., 1990. – С. 114.

⁷ Народ готів склався з двох племен: на захід від Дністра мешкали везеготи (гервінги), на схід – остроготи (грейтунги): Йордан, 42; Амміан XXXI, 3, 5.

⁸ «...Він вирушив зі всім своїм народом в область Кавкаланду, місцевість недоступну, завдяки високим порослим лісом горам, витиснивши звідти Сарматів» (Амміан, XXXI, 4, 13).

головою на південь¹. Такі звичаї не властиві для черняхівського поховального обряду, але перший з них є типовим для всіх сармат, а другий – характерний саме для племені сармат-язигів Угорщини². Загалом ознаки цього народу в черняхівській культурі нечисленні, хоча трапляються в різних регіонах³.

Якась частина карпо-дакійського населення залишилася на попередніх місцях розселення й увійшла до черняхівської культури. На мій погляд, румунські археологи іноді перебільшують значення цього етнічного компонента. На могильниках Румунії Г. Діакону виділив тілоспалення різних типів. Кремації групи Тиргшор-Олтень він пов'язує з прийдшим германським елементом, а кремації групи Тиргшор-Гересень – з давніми традиціями місцевого населення⁴. У таких похованнях інвентар не має слідів вогню, урни або ями накриті посудиною або черепком. Проте спалення такого ж типу були поширені і в різних областях України⁵, де ознаки фракійського етносу ніяк не простежуються, притому в цих похованнях трапляється кераміка вельбарського типу. Таким чином, цей тип кремації був властивим і для германців. Більш показові досить рідкісні знахідки карпо-дакійської ліпної кераміки в похованнях різних типів (включаючи тілопокладення) і серед матеріалів поселень на території Румунії⁶. У Дністро-Прутському межиріччя надійні знахідки такої кераміки трапляються ще рідше⁷.

Із сказаного випливає, що роль фракійського (карпо-дакійського) компонента в черняхівських регіонах Молдови, Мунтенії і Трансільванії була відносно невеликою. Археологічні ознаки цього компонента не дають твердих підстав для виділення цих регіонів в особливу територіально-етнографічну групу пам'яток черняхівської культури. Крім того, за археологічними ознаками, зокрема поховального обряду, регіон Трансільванія значно відрізняється від Мунтенії і Молдови, при цьому регіон Молдова найбільшу схожість виявляє з Центральною Україною⁸.

---

¹ *Marinescu G., Gaiu C.* Die Nekropole bei Fintinele "Riț", Gem. Matei, Jud. Bistrița-Nasaud aus dem 4. Jahrhundert u.Z. // *Dacia*. – 1989. – Т. 33. № 1-2. – Р. 125-143; *Diaconu Gh., Tzoni M., Constantinescu M., Drambocianu V.* L'ensemble archeologique de Pietroasele // *Dacia*. – 1977. – Т. 21. – Р. 199-220.

² *Kulcsár V.* A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin). – Aszód, 1998. – Р. 93.

³ *Магомедов Б.В.* Сармати у складі черняхівської культури // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – К., 1999. – С. 132-142.

⁴ *Diaconu Gh.* Einheimische und Wandervölker im 4. Jahrhundert auf dem Gebiete Rumäniens (Tirgșor-Gherăseni-Variante) // *Dacia*. – 1964. – Т. 8. – Р. 195-210; *Diaconu Gh.* Getisch-dakische Elemente in der Sîntana de Mureș-Kultur // *Thraco-Dacica: Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Tracologie*. – București, 1976. – Р. 310.

⁵ *Никитина Г.Ф.* Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. – М., 1985. – С. 64-77.

⁶ *Diaconu Gh.* Getisch-dakische Elemente... – Р. 311-313.

⁷ *Рикман Э.А.* Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. – М., 1975. – С. 313, рис. 36.

⁸ *Магомедов Б.* Черняховская культура... – С. 40, 201-202; *Магомедов Б.В.* Регион Молдова в культуре Черняхов-Сынтана // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного

Проте частина археологів виділяє дві різні, хоча і «братські» культури (Schwesterkultur)¹ з межею по Дністру – черняхівську і культуру Синтана де Муреш. Переконливою археологічною аргументацією при цьому не наводиться². Більшість дослідників не бачить суттєвої різниці між цими територіальними групами. Причина появи двох назв культури – практично одночасне відкриття на межі XIX-XX ст. епонімних пам'яток В. Хвойкою в Київській губернії і І. Ковачем у Трансільванії³. Обидві назви зберігаються як данина історіографічній традиції, з чим нам всім доводиться миритися. Однак у міжнародній практиці археологи все частіше вживають компромісний варіант назви – культура «Черняхів-Синтана» або «Синтана-Черняхів».

Рудич Т.О. (Київ)

НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ. МОЖЛИВОСТІ ЕТНІЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ НА МАТЕРІАЛАХ АНТРОПОЛОГІЇ

Стаття присвячується антропологічному складові населення черняхівської культури та демонструє можливості реконструкцій етнічного складу носіїв культури на баз насамперед антропологічного матеріалу.

Черняхівська культура є яскравим явищем в історії України. Питання її формування, складу населення та його подальшого розвитку залишаються дискусійними. Відомо, що вирішення більшості питань етнокультурного розвитку вимагає комплексного підходу при дослідженні із залученням різних джерел. На жаль, антропологи до теми складу населення черняхівської культури зверталися мало, історіографія питання за обсягом значно поступається археологічній. Однак вони запропонували цікаві розробки з цієї теми.

Перші дослідження антропологічного матеріалу з могильників черняхівської культури належали німецьким ученим. Відомий антрополог

Причерномор'я (IV тис. до н.е. – IV в. н.е.): Матеріали III міжнародної конференції. – Тирасполь, 2002. – С. 354-358.

¹ Bierbrauer V. Die ethnische Interpretation der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur // Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums. – Bonn, 1999. – S. 228.

² Проф. А. Коковскі висловив думку, що гончарний керамічний комплекс «групи Синтана де Муреш» відрізняється від «власне черняхівського» (тобто з пам'яток України) за рахунок процентного співвідношення різних категорій посуду (Kokowski A. Ze studiow nad ceramika wykonana na kole w kulturze wielbarskiej // Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim. – Lublin, 1988. – Т. 1. – S. 169-171). Проте достовірною статистикою це не підтверджено.

³ Хвойка В.В. Поля погребеній в Среднем Приднепровье // Записки Русского археологического общества. – 1901. – Т. XII, 1-2. – С. 172-190; Kovács I. A Marosszentanni napvándorlaskori temető // Dolgozatok. – 1912. – Т. III. – № 2. – P. 250-367.

А.Шліц на матеріалах із могильника Городок Миколаївка (розкопки М.Еберта) виділив 3 морфотипи, спробував з'ясувати напрямки антропологічних зв'язків та дав етнічну інтерпретацію матеріалу. Він знаходив аналогії матеріалу з Миколаївки в Центральній та Західній Європі (типу 1 – серед населення Сілезії; типу 2 – у серіях із могильників франків та аламанів; 3 типу – на могильниках лінійно-стрічкової та шнурової кераміки Середньої Європи). Автор зробив висновок про належність перших двох типів східним та західним германцям. Появу цих типів у Причорномор'ї він пов'язував із міграціями готів¹.

Серія з могильника Миколаївка була тривалий час єдиною, що репрезентувала черняхівську культуру, що обмежувало можливість дискусій стосовно антропологічного складу населення культури. Лише після Другої світової війни Г.Ф. Дебец ввів у науковий обіг матеріали з розкопок могильників Маслово, Дідівщина, Черняхів та Ромашки. Автор не відкидав можливість північних міграцій, котрі вплинули на склад населення черняхівської культури. Але пов'язувати населення безпосередньо з готами він вважав некоректним з огляду на те, що дослідники не мали у своєму розпорядженні, власне, готських серій. Як порівняльний матеріал можна було використати лише черепи доби заліза зі Швеції та Данії. Г.Ф.Дебец підкреслював, що морфологічно черняхівські черепи відрізняються як від черепів із лісостепових поховань скіфського часу, так і від збірної серії доби заліза Скандинавії, хоча всі три групи досить близькі між собою².

Автор спробував простежити долю нащадків черняхівського населення. Паралелі морфотипу черняхівців Середнього Придніпров'я (Правобережжя) він знаходив серед давньоруського населення сіверянських земель.

Думку про неоднорідність антропологічного складу населення культури вперше чітко висловила М.С.Великанова³. Дослідниця пов'язувала середземноморський антропологічний тип, що переважає серед черняхівського населення Молдови із фракійським субстратом. На матеріалах могильника Будешти вона фіксувала брахікранні морфологічні форми, характерні для сарматів. Кількість сарматського компонента, на її думку, незначна, він є механічною домішкою, про що свідчить відсутність метисних форм. М.В. Великанова відзначає, що черняхівські та синтанамурешські серії з Трансільванії, Мунтенії, Нижнього Придніпров'я та з могильника Косаново у Побужжі істотно ухилиються в бік північноєвропейського типу, тобто в них можлива істотна германська домішка.

Автор припускала певну роль черняхівського елемента в складанні антропологічного типу полян. Загалом же вона робить висновок, що різниця у пропорціях обличчя та його деталей не дає змоги бачити у носіях

---

¹ Schliz A. Die Schadel aus dem Nekropol von Nikolajewka am Dniepr (Gouv. Cherson) // Prehistorische Zeitschrift. – 1913. – Bd. V. – H. 1-2. – S. 148-157.

² Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. – М.; Л., 1948. – С. 146.

³ Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М., 1975. – С. 70-91.

черняхівської культури східних слов'ян не тільки в Прутсько-Дністровському межиріччі, а й на всій території розповсюдження культури.

Поява матеріалу з території Причорномор'я, Лівобережжя, Подніпров'я (Журівка) дали змогу Т.С.Кондукторовій акцентувати увагу на подібності збірної серії черняхівців України до скіфів та пізніх скіфів. Присутність сарматського елементу серед населення культури вона вважала незначним. Дослідниця також відзначала, що великі розміри черепів із могильника Гаврилівка дають підстави зближувати їх із германськими групами¹. Але при порівнянні черняхівських збірних серій зі слов'янськими та германськими (доби середньовіччя) Т.С.Кондукторова схилилася до думки про більшу морфологічну подібність черняхівців до східних слов'ян, ніж до германців. Між черняхівцями та слов'янами вона фіксувала розходження у пропорціях обличчя та його деталей, котрі важко пояснити епохальною мінливістю, але вважала за можливе бачити в черняхівському населенні основу формування антропологічного типу полян. Більшу ширину обличчя, носа, нижчі орбіти слов'ян вона пояснювала пізньою домішкою, хоча і не вказує, кому вона могла належати.

Матеріали з черняхівських могильників, перш за все Лівобережжя, введени у науковий обіг П.М.Покасом, дали нові можливості для вирішення питання територіальної диференціації населення культури та підтвердили думку про його неоднорідність. П.М. Покас писав про антропологічні впливи на формування населення черняхівської культури – пізніх скіфів на півдні та сарматів на Лівобережжі².

Про генетичний зв'язок черняхівців із скіфами та про можливу їхню участь у формуванні антропологічного типу полян писала Т.І.Алексеева. Звертаючись до готської проблеми, вона оцінювала антропологічний комплекс, типовий для черняхівців на фоні мінливості ознак германських груп та виявила їх відмінність³. Автор, правда, робила застереження, що це є вірним, якщо вважати готів носіями германського комплексу, що був виділений на середньовічному матеріалі. І дійсно, коли з'явилися матеріали з могильників вельбарської культури, то виявилось, що вони відрізняються від морфотипів великого германського масиву VI-XIII ст.

Поява нового матеріалу змусила дослідницю в останніх роботах переглянути свої погляди та визнати, що черняхівці загалом ближчі до синхронних серій Європи, ніж до скіфів. Однак частина іранських впливів на формування слов'янської людності, на її думку, йшло ланцюжком скіфи – черняхівці – поляни⁴.

¹ Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н.э. – середины 1 тыс. н.э.). – М., 1972. – С. 76-123; *Ії же*. Антропологические материалы черняховской культуры Украины // Могильники черняховской культуры. – М., 1979. – С. 163-204.

² Покас П.М. Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры // Народы России: от прошлого к современности. Антропология. – М., 2000. – Ч. 2. – С. 260-273.

³ Алексеева Т.И. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы // Расогенетические процессы в этнической истории. – М., 1974. – С. 71-84.

⁴ Там само.

С.Г.Єфімова головний масив черняхівських серій пов'язала з групами Центральної, Західної та Північної Європи, що належать до "готського кола". Краніологічна подібність черняхівського населення та низки груп готського кола, як відзначає С.Г.Єфімова, проявляється черезсмужно та не виявляє географічної закономірності. Частині населення північних регіонів культури вона знаходила аналогії на могильниках Східної Прибалтики. Тенденцію до мезокранії та більшої ширини обличчя груп південних та південно-східних черняхівців автор пояснює пізньосарматськими впливами¹.

Поряд із традиційними краніологічними ознаками для висвітлення етногенетичної проблематики населення черняхівської культури дослідники застосовують і дані етнічної одонтології.

С.П. Сегеда на одонтологічному матеріалі дев'яти могильників черняхівської культури виділив 3 регіональні комплекси: подніпровський, лівобережний та дунайсько-дністровський. Подніпровський комплекс ознак, який був виділений на матеріалах черняхівської та переяслав-хмельницької серії, є однією з модифікацій середньоєвропейського одонтологічного типу, різні варіанти котрого трапляються серед давнього і сучасного населення Східної Європи. Лівобережний комплекс виділяється на матеріалах боромлянської, успенської та садівської груп. Автор відносить його до східної гілки південного грацильного типу. Тип трапляється на окремих пам'ятках пізньотрипільської, ямної, білозерської культури Причорномор'я, скіфів та сарматів степової зони. Основу дунайсько-дністровського комплексу, що був виділений на матеріалах холмської, будештської та малаештської серій, складає грацильний одонтологічний компонент. С.П.Сегеда не знаходить йому прямих аналогій, але припускає, що в основі комплексу може лежати фракійський субстрат².

Дослідник відзначає певну подібність одонтологічних характеристик черняхівської та давньоруської людності Правобережжя, що може свідчити про те, що слов'яни або асимілювали частину черняхівців, або входили до конгломерату народів, що створили цю культуру. Певні спільні риси він убачає також у черняхівського та давньоруського населення Лівобережжя.

Дещо по-іншому бачить антропологічну ситуацію в межах черняхівської культури відомий одонтолог Р.У.Гравере³. Дослідниця відзначила наявність на черняхівських могильниках Молдови та Південно-Західної України балтійського одонтологічного типу, що пов'язаний з Центральною Європою, а точніше – з південним побережжям Балтійського моря. Тип фіксується у сучасного та середньовічного населення цієї території, а його найдавніші форми характеризують представників поморської культури Польщі. Він об'єднав у вигляді окремого варіанта частину населення південно-західних районів України, поляків, а на північних територіях – західних литовців,

---

¹ *Єфімова С.Г.* Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М., 1999. – С. 279-306.

² *Сегеда С.П.* Антропологічний склад населення черняхівської культури: одонтологічний аспект // *Магістеріум. Археологічні студії.* – К., 2001. – Вип. 6. – С. 30-36.

³ *Гравере Р.У.* Одонтологія восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М., 1999. – С. 80-94.

південних латишів, росіян частини Новгородської області. Р.У. Гравере бачить у цьому одонтологічному комплексі загальну основу балтослов'янського, а можливо, і германського етногенезу. Тобто наявність балтійського одонтологічного комплексу в складі населення черняхівської культури, на її думку, підтверджує наявність балтського або слов'янського компонента в цій культурі.

У Середньому Придніпров'ї серед населення черняхівської культури виділяється середньоєвропейський одонтологічний тип з південними або північними домішками. Він буде характеризувати кривичів, київських та чернігівських полян. Але загалом цей тип характерний для балтських груп латгалів, жемайтів, аукштайтів. Середньоєвропейський тип у складі середньовічних слов'ян дослідниця пов'язує з дослов'янським населенням цих територій.

На окремих могильниках (Гаврилівка) фіксується наявність північного грацильного типу, який Р.У.Гравере пов'язує зі скандинавськими елементами.

За останні роки з'явилися нові матеріали черняхівської та хронологічно близьких їй культур. Вони дали змогу авторові цієї статті уточнити напрямки антропологічних зв'язків черняхівців та по-новому подивитися на етнічний склад населення культури¹.

Типологічні відмінності черняхівців виявилися реальними як у локальному, так і в більш широкому масштабі в контексті європейських матеріалів III ст. до н.е. – VII ст. н.е.

Черняхівські серії продемонстрували багатовекторність антропологічних зв'язків. За результатами дослідження можна виділити три основні напрямки. Доліхокранні, з довгим черепом та маленькими розмірами обличчя групи (краще за все представлені на Західній Україні, менше в Молдові та Центральній Україні, епізодично на Лівобережжі, виявляють максимальну подібність до груп вельбарської культури серій із Сілезії та Сербії, що пов'язують із готами. Доліхокранні, гіперморфні, з середньошироким обличчям групи, що представляють окремі могильники Центральної України, Нижнього Подніпров'я та лісостепового Лівобережжя, мають найближчі аналогії в популяціях Литви. Доліхо-мезокранні, мезоморфні, з середніми розмірами обличчя групи, які репрезентують окремі пам'ятки Центральної України, Лівобережжя та Причорномор'я, є статистично близькими до серій пізніх скіфів та античних міст. Цей варіант міжгрупового аналізу добре демонструє антропологічну строкатість населення в кожному регіоні.

¹ Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення черняхівської культури на території Середнього Подніпров'я // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 64-75; *Ії ж.* Антропологічний склад населення черняхівської культури Лівобережної України // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – № 2; 2003. – № 1. 2003. – С. 205-213; *Ії ж.* Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я // Археологія. 2003. – № 4. – С. 19-32; *Ії ж.* Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 388-397.

Жіночі серії черняхівської культури були також проаналізовані в колі хронологічно близьких груп Європи. За результатами аналізу було виділено три головні напрямки їх антропологічних зв'язків. Мезо-доліхокранні, із великою черепною коробкою та середньошироким, низьким обличчям, помірно профільовані на верхньому рівні серії, представлені матеріалами Західної України, частково Молдови та Буджака, знаходять аналогії у групах вельбарської культури (Масломенч, Грудек, Нижня Вісла). Мезокранний, із великими розмірами черепа, з вузьким та середньовисоким обличчям, яке різко профільоване, тип характерний для частини черняхівок Центральної України, лісостепового Лівобережжя та фіксується також на могильнику Гаврилівка в Нижньому Подніпров'ї. Він репрезентує також жінок із могильників балтів II-V ст. та вельбарську культуру Мазовії-Підлясся. Мезокранний, мезоморфний з середніми розмірами різкопрофільованого обличчя, тип представляє жінок частково Центральної України та Буго-Тилігульське межиріччя. Він характерний для населення пізньоскіфських та античних груп.

Розглянемо головні напрямки антропологічних зв'язків, які можуть привести нас до вирішення питання етнічного складу населення черняхівської культури.

Західний та північно-західний напрямки. Центральноєвропейське населення (Кельти). Доліхокранні, із довгим черепом та маленькими розмірами обличчя чоловічі групи, що краще за все представлені на Західній Україні, менше в Молдові та Центральній Україні, епізодично на Лівобережжі, виявляють максимальну подібність до груп вельбарської культури та серії Сілезії і Сербії, які відносять до готського кола. Але середні характеристики цих груп істотно відрізняються від морфологічного комплексу германців. Тому паралелі населення черняхівської культури з вельбарськими популяціями потребують детального розгляду.

В основі населення вельбарської культури бачать готів, хоча питання про етнічну належність вельбарських племен складне. Пониззя Вісли вважається місцем висадки готів, котрі прибули зі Скандинавії, але значний вплив на формування культури мало субстратне населення цієї території¹. Під час руху на південь до готів могли приєднуватися різні племена. Антропологічна неоднорідність населення вельбарців відзначається польськими дослідниками².

Доліхокранний, із довгим та високим черепом, невеликим обличчям тип, що досить вагомо представлений на черняхівських могильниках, був широко представлений у Західній та Центральній Європі від доби бронзи. Він фіксується на могильниках лінійно-стрічкової кераміки Чехії, Південно-Західної Германії, Ельзасу, Східної Германії. Ці ж морфологічні форми присутні на могильниках шнурової кераміки Богемії, Західної Польщі

---

¹ Вольфрам Х. Готы: От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). – СПб., 2003. – 656 с.

² Gładkowska-Rzeczyska J. Ludność kultury wiebarskiej w swete dotychczasowych badan antropologicznych // Problemy kultury wielbarskiej. – Slupsk, 1978. – S. 178.

(Одерська група), Середньої Германії, Саксо-Тюрингії¹. Зауважимо, що у культурі шнурової кераміки Західної та Центральної Європи деякі дослідники бачать витoki кельтського етногенезу². Продовжують цю лінію у Центральній Європі серії унегицької культури Богемії, Сілезії, кновізерської культури Чехії. Цей тип характеризує збірну серію латенської культури Австрії, Чехії та Угорщини, котру пов'язують із кельтськими групами³.

Після бурхливих подій, пов'язаних з Великим переселенням народів, та досить суттєвого механічного змішання, доліхокранні, високоголові та вузьколиці форми у чистому вигляді зникають із карти Європи.

Даний тип не став базовим для германців, головний масив яких склався на іншій антропологічній основі та виявився (на рівні середніх груп) досить однорідним на значних територіях. Цей масив складає: населення Скандинавії, Саксонії, серії з могильників франків німецької та північних територій, аламанів, бургунді, баварців, лангобардів Угорщини та Італії. Для всіх їх характерні довгі, але невисокі черепні коробки та сердньоширокі обличчя. Слов'яни теж мають іншу антропологічну основу. Для них характерні мезодоліхокранія та середня ширина обличчя, яке має інші пропорції. Таким чином, вищезгаданий морфотип, скоріше за все належав нащадкам центральноєвропейського населення (кельтів).

На території України засвідчена кельтська топоніміка⁴. Але топоніми не завжди можна прив'язати до певного хронологічного зрізу та культури.

Пам'ятки латенської культури існують на Закарпатті. Сьогодні більшість дослідників вважає, що можна говорити про помітний латенський вплив на пам'ятки Східної Європи межі нашої ери (латенізацію культур). На Сході Європи латенізованими вважаються культури: поенешти-лукашівка, зарубинецька, пшеворська. Серед носіїв поенешти-лукашівської культури окремі науковці називають бастарнів. Можливо, у складі бастарнських племен були і кельти. Принаймні Тіт Лівій називає бастарнів галатами і наголошує на подібності їх мови та звичаїв до кельтського племені скарбісків. У складі поліетнічної зарубинецької культури деякі дослідники також бачать бастарнів і кельто-іллрійців⁵. Поліетнічною вважається і пшеворська культура. Не виключено, що в її створенні брала участь і якась частина кельтів. Їх присутність бачать на території Сілезії, Куявах, Малої Польщі⁶.

Таким чином, нащадки центральноєвропейського населення (кельтів) могли потрапити в Україну у складі населення латенізованих культур або були захоплені міграційним потоком, який викликав рух готів. Питання про

¹ Schwidetzky I., Rosing F. Vergleichend – statistische Untersuchungen zur Anthropologie von Neolithikum und Bronzezeit // Homo. – Zurich, 1990. – Bd. 40. – H. 1-2. – S. 3-45.

² Филун Я. Кельтская цивилизация и ее наследие. – Прага, 1956. – С. 17.

³ Schwidetzky I. Vergleichend - statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v.d.Z.) // Homo. – Zurich, 1972. – Bd. 23. – H. 3. – S. 245-272.

⁴ Стрижак О. Кельти й Україна // Наука і культура. Україна. – К., 1989. – С. 266-277.

⁵ Каспарова К.В. Зарубинецька культура в хронологічній системі культур епохи латена // АСГЭ. – 1984. – Вып. 25. – С. 108-117.

⁶ Rosen-Przeworska J. Tradycja celtyckie w obrzedowosci Protoslowian. – Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1964. – S. 47.

те, якою мовою вони розмовляли і з ким себе ототожнювали не вирішується на матеріалах нашої науки. Ми можемо говорити лише про біологічну спадковість.

Центральноєвропейський компонент на могильниках черняхівської культури представлений досить широко, хоча і в неоднакових пропорціях у різних регіонах та могильниках. Він може бути визначальним (Чернелів-Руський, Курники, Велика Бугаївка) або представленим окремими черепами.

При внутрішньогруповому аналізі на матеріалах Північного Причорномор'я виділяється морфотип із подібною комбінацією ознак, але трохи коротшою черепною коробкою. Він характерний для населення, похованого на могильниках вельбарської культури Польщі. Морфотип фіксується на землях Центральної та частково Західної Європи від доби неоліту: у культурі стрічкової кераміки Чехії, Німеччини, Австрії, лендельській культурі Польщі, культурі Йордансмуллер Сілезії, шнурової кераміки Німеччини, Чехії, Польщі, унетицькій культурі Чехії та Австрії, на могильниках латенського кола¹. Тобто даний морфотип був типовим для населення Центральної Європи протягом значного хронологічного відрізка часу. У Причорномор'ї він з'явився у черняхівську добу та був пов'язаний із міграціями вихідців із Центральної Європи, викликані рухом готів.

Германці. Частина дослідників археологів вважає германців домінуючим етносом черняхівської культури. Антропологи фіксували присутність германського компонента у складі носіїв культури, але були обережними в оцінці їхньої кількості. Практично всі антропологи-дослідники не відкидали їх присутності на Нижньому Подніпров'ї (А.Шліц, А.Чекановський, Г.Ф.Дебец, Т.С.Кондукторова, М.С.Великанова, С.П.Сегеда, Р.У.Гравере). Вибірка черепів із поховань (особливо північноорієнтованих) могильника Гаврилівка на Нижньому Дніпрі характеризується довгою, доліхокранною, але низькою черепною коробкою, високим обличчям та орбітами. Цей комплекс ознак та пропорції черепа, обличчя та його деталей характерний для германських груп Європи VI-XIII ст., від могильників V-X ст. з Готланду і до лангобардських могильників Італії. Свого часу М.С. Великанова та Т.І.Алексеева опрацювали значний матеріал, що дало змогу їм виділити низку ознак пропорцій обличчя та черепа, що дають змогу диференціювати слов'янські, германські та балтські групи². За цими ознаками частина населення Гаврилівки, що належала до кола північних європеоїдів, була генетично пов'язана саме з германськими групами.

Морфотип, який має розміри та пропорції, близькі цілій низці германських груп, виділяється також на могильниках Середнього Подніпров'я. Група черепів, що представлена ним, невелика. Можливо, це було пов'язано з тим, що германці все ж надавали перевагу звичаю кремації.

Слов'яни. Слов'яни також є етносом, який частина археологів розглядає як домінуючий серед населення черняхівської культури. Серед дослідників

---

¹ Schwidetzky I., Rosing F. Vergleichend – statistische Untersuchungen zur Anthropologie von Neolithikum ... – S. 3-45.

² Алексеева Т.И. Антропологическая дифференциация ... – С. 71-84; Великанова М.С. Палеоантропология ... – С. 101.

антропологів пряму генетичну лінію: скіфи-черняхівці Середнього Подніпров'я – поляни проводили Т.С.Кондукторова та Т.І.Алексеева, але з певними застереженнями. Остання наголошувала, що не треба забувати, що лінія ця – іранська. С.П.Сеґеда відзначав певну подібність одонтологічних характеристик черняхівської та давньоруської людності Правобережжя та вважав, що може свідчити про те, що слов'яни або асимілювали частину черняхівців, або входили до конгломерату народів, що створили цю культуру.

Поява нового антропологічного матеріалу дали підстави авторові статті стверджувати, що морфологічний комплекс, який в історичній перспективі буде типовим для слов'янських груп, на матеріалах краніології достовірно фіксується в західному регіоні розповсюдження черняхівської культури. Мезо-доліхокранні, з великим черепом та середньошироким, низьким обличчям, помірно профільовані на верхньому рівні, жіночі серії представлені матеріалами Західної України, Буджака, частково Молдови, знаходять аналогії у групах вельбарської культури (перш за все Масломенч, Грудек). Жіноче та чоловіче населення окремих регіонів сформувалося на різній антропологічній основі. Вельбарська, черняхівська та культура Синтана де Муреш – це культури, де археологічно фіксуються значні міграційні потоки. Вважається, що чоловічі групи були більш мобільні, ніж жіночі, у походах на великі відстані брали участь, головним чином, чоловіки. При влаштуванні переселенців на нових місцях склад населення поповнювався за рахунок місцевих жінок. Ілюстративна в цьому плані ситуація, яка склалась на могильниках вельбарської культури Нижньої Вісли. Польські антропологи відзначили певну відмінність у складі чоловічої та жіночої виборки¹. Суттєво відрізняються між собою за складом чоловіча та жіноча серії Масломенської групи вельбарської культури Польщі².

Знайти витоки мезокранного, із середньошироким, відносно низьким обличчям, низькими орбітами та широким носом типа, жінок черняхівської культури, є складною справою. Це зумовлено тим, що антропологічний матеріал із цих територій представлений дуже фрагментарно. Єдиний матеріал, із яким можна було б пов'язати антропологію жіночої серії, не опублікований. Це матеріали висоцької культури із Західної України, які були оброблені В.Д.Дяченко. Вони характеризуються схожим комплексом ознак. Принаймні ми можемо говорити про перспективи пошуку витоків морфологічних форм у ранніх культурах цієї території.

Антропологічний тип, який є домінуючим і характеризує жіночу збірну серію черняхівської культури Західної України та Буджака, має значні історичні перспективи у давньоруську добу для низки слов'янських груп (древлянок, волинянок, населення тиверських та галицьких земель, полянок переяславських, чернігівських, польських, хорваток, моравок та віслянок). А з урахуванням статевого диморфізму і для низки чоловічих слов'янських груп. Тобто окреслився регіон (Західна Україна, Буджак, частково Молдова,

¹ *Gładkowska-Rzeczycka J.* Ludność kultury wiebarskiej .... – S. 178.

² *Kozak-Zychman W.* Charakterystyka antropologiczna ludności z młodszego okresu rzymskiego. – Lublin: Wid-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996. – S. 97-98.

Любельщина) як території розповсюдження в черняхівську добу морфологічного типу, який стане базовим для широкого кола слов'янських груп.

При роботі з індивідуальними даними в Середньому Подніпров'ї виявлена невеличка кількість черепів із розмірами та пропорціями обличчя, що в перспективі будуть характерні для слов'янських груп. Але вони фіксуються насамперед у чоловічій серії та мають більше спільного з групами полян польських, поморян, ніж з полянами київськими. На могильниках Центральної України в хронологічно більш ранніх культурах такі морфотипи не зафіксовані.

Північний або східно-прибалтійський напрямок. Балти. Доліхокранний, гіперморфний, із середньошироким обличчям тип, що представляє окремі чоловічі серії Центральної України, лісостепового Лівобережжя фіксується на Нижньому Подніпров'ї. Найбільш чітко цей морфотип проявляється на Середньому Придніпров'ї, має антропологічні аналогії у могильниках I-V ст. н.е., що належать балтам (грунтови могильники Центральної Литви, курганні могильники Центральної Литви, штрихованої кераміки).

Можливо, морфотипи, що можна пов'язати із балтами, з'явилися на цій території внаслідок міграції готів. Можливо, вони відбивають генетичні зв'язки з більш давнім населенням України. Серед населення Центральної України дочерняхівської доби деякі археологи бачать балтів. Південний етнокультурний кордон балтів до кінця не з'ясований. Область балтських гідронімів охоплює регіон Верхнього Подніпров'я, але вони фіксуються і в Середньому Подніпров'ї¹.

Балти могли репрезентувати носіїв середньодніпровської культури, бути у складі східно-тишинецької, комарівської, сосницької, мілоградської (підгірцівської), зарубинецької, київської культур. На жаль, антропологічний матеріал з цих культур представлено фрагментарно або він зовсім відсутній.

Але доліхокранний із високим черепом, середньошироким обличчям, яке різко профільоване на зигмаксиллярному рівні, з низькими орбітами тип, типовий для балтських груп, фіксується в лісостепових групах України скіфської доби як Правобережжя (Медвин), так і Лівобережжя (сейминська та ворсклинська групи)². Тобто якусь частину населення лісостепової зони скіфської доби також можна пов'язати з давніми балтами. Теоретично можливо, що якась частина їхніх нащадків могла дожити до черняхівського часу.

Відзначимо, що морфотипи у складі черняхівської культури, котрі забезпечують зв'язок із серіями Східної Прибалтики I-V ст., відзначаються ширшим обличчям та дещо іншими пропорціями його деталей, що наводить на думку, що це населення могло з'явитися на цій території принаймні у постскіфську добу.

---

¹ *Топоров В.Н., Трубачев О.Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962. – С. 230-232.

² *Рудич Т.О.* До питання про антропологічний склад населення лісостепової зони Лівобережної України у скіфську добу // Від Кіммерії до Скіфії: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2004. – С. 72-74.

Про антропологічні паралелі окремих груп черняхівської культури Середнього Подніпров'я (Правий берег) з балтами вперше написала Р.Я. Денисова¹. Ця думка знайшла підтвердження в роботах інших антропологів як на матеріалах краніологічних, так і одонтологічних².

Присутність балтів відчувається і на Лівобережжі. Доліхокранні з великими розмірами черепа та тенденцією до вузького обличчя черепа з черняхівського могильника (Успенка) мають аналогії у синхронних серіях Прибалтики.

Мезокранний, із великими розмірами черепа, вузьким та середньовисоким обличчям, яке різко профільоване, тип характерний для черняхівок лісостепоного Лівобережжя, частково Центральної України фіксується також на могильнику Гаврилівка в Нижньому Подніпров'ї. Він репрезентує також жінок з могильників балтів II-V ст. та вельбарську культуру Мазовії-Підляся.

У середньому вияві жіноча серія з черняхівських могильників Лівобережної України виявляє західний характер антропологічних зв'язків: з населенням вельбарської культури групи Словінсько-Дравської та Мазовії-Підляся, з групою з могильника Марвелес I-IV ст. з території Литви. Треба відзначити, що дві названі жіночі серії вельбарської культури Польщі виявляють значну подібність до балтських груп і, скоріше за все, сформувалися на балтській основі. Балти значний відрізок часу проживали на східному побережжі Балтійського моря, балтські топоніми тягнуться на захід за Віслу, балтські речі знаходяться на могильниках вельбарської культури. Тобто жіноче населення черняхівської культури Лівобережжя може завдячувати антропологічним паралелям з побережжям Балтики як мігранткам із зони вельбарської культури, які мали балтське коріння, так і давньому населенню регіону. Серед населення Лівобережжя доскіфської доби деякі археологи бачать балтів (сосницька, юхновська культури). Через те, що жіноче населення вважається менш мобільним, то присутність на черняхівських могильниках субстратних форм можна очікувати в жіночій вибірці.

Південний напрямок. Пізні скіфи. Доліхо-мезокранні, мезоморфні, з середніми розмірами обличчя чоловічі групи, що представляють окремі пам'ятки Центральної України, Лівобережжя та Причорномор'я, є найбільш статистично близькими до серії пізніх скіфів та античних міст.

Про значну подібність частини черняхівців та пізніх скіфів писали практично всі антропологі-дослідники, які зверталися до цієї теми.

У Центральній Україні генетичні лінії, котрі пов'язують частину чоловіків черняхівців із пізньоскіфськими групами, чітко проявляються на матеріалах могильника Журівка. Чітко виявляють зв'язок із населенням пізньоскіфських пам'яток жінки Журівки та Черняхова, для яких

¹ Денисова Р.Я. Антропология древних балтов. – Рига, 1975. – 360 с.

² Гравере Р.У. Одонтология восточнославянских народов... – С. 80-94; Ефимова С.Г. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время... – С. 279-306; Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення черняхівської культури на території Середнього Подніпров'я .... – С. 64-75.

характерний мезокранний, мезоморфний із середніми розмірами ризкопрофільованого обличчя тип.

На Лівобережжі пізньоскіфська основа простежується у чоловіків із Боромлі та Саду, а от із групами скіфського часу лісостепової зони Східної України їх зв'язати важко. Скоріше за все, частина населення черняхівської культури регіону сформувалася на пізньоскіфській основі і з'явилася на Лівобережжі внаслідок міграцій південних груп черняхівців. Зв'язки між черняхівськими групами Центральної та Лівобережної України і пізньоскіфськими групами давно відзначають археологи¹.

Очевидно вихідцями з пізньоскіфського середовища є більшість чоловіків, що поховані на черняхівських могильниках Буджака.

Чоловіча та жіноча серії межиріччя Південного Бугу та Тилігулу є найбільш грацильними. Вони належить до кола південних європеїдів та мають аналогії на античних могильниках як Північного Причорномор'я, так і Греції.

На початку нового тисячоліття в Північному Причорномор'ї мешкали пізні скіфи, сармати, існували античні міста Ольвія та Тіра. Можливо, що якась частина вихідців із цих груп стала складовою частиною населення черняхівської культури.

За результатами внутрішньогрупового факторного аналізу сумарної чоловічої серії Причорномор'я можна виділити морфотипи: 1) доліхокранний з великими розмірами черепа та відносно широким обличчям; 2) доліхомезокранний з невеликими розмірами черепа, вузьким та середньовисоким обличчям².

Скіфи. Морфотип 1 фіксується на території Причорномор'я в більш ранній час. Це стосується перш за все населення пізньоскіфських пам'яток (Миколаївки-Козацького, Золотої Балки, Неаполя Скіфського, Беляуса та Заветного).

Він присутній і на могильниках IV-III ст. до н.е., що пов'язані зі скіфами – Ак-Таш, Нікопольстрой, Широке, Кам'янка, Мамай-Гора, Миколаївський могильник у Молдові³. Це свідчить на користь того, що морфотип можна пов'язати з антропологією скіфів південних степових груп. Скіфи увійшли однією зі складових частин до населення пізньоскіфських поселень, а через нього до складу черняхівської культури. Тобто морфотип 1 на могильниках черняхівської культури Причорномор'я має скіфське коріння.

---

¹ Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin: Wid-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – С. 151-152.

² Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я ... – С. 19-32.

³ Покас П.М., Назарова Т.А., Дяченко В.Д. Материали по антропологии Акташского могильника // Бессонова С.С. Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. – К., 1988. – С. 118-144; Круц С.И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время) // Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. – К., 1997. – С. 91-116; Литвинова Л.В. Антропологический материал из могильника Мамай-Гора // Андрух С.И., Тошев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. Книга 2. – Запорожье, 2001. – С. 246-272.

Елліни. Середземноморський антропологічний тип (тип 2 черняхівських пам'яток Причорномор'я) належав, скоріше за все, еллінам або їхнім нащадкам. Інфільтрація греків у склад населення черняхівської культури могла відбуватися напряму з грецьких міст колоній або проходити через населення пізньоскіфських городищ. Населення пізньоскіфських пам'яток було змішаним, але домінували там нащадки скіфів та вихідці з античних міст. Ряд антропологів відзначав присутність морфотипів, котрі можна пов'язати з греками на пізньоскіфських пам'ятках, а деякі вважають відсоток еллінів на них суттєвим або навіть вони переважають¹.

Можна пов'язати частину черняхівського населення Причорномор'я, яке належить до середземноморського антропологічного типу, із фракійцями або їхніми нащадками. На жаль, антропологи не мають у своєму розпорядженні репрезентативних фракійських серій, бо в останніх був розповсюджений звичай кремації. Матеріали із поховань з трупопокладеннями, які пов'язують з фракійцями, нечисленні, поруйновані, не завжди мають чітку етнокультурну належність. Фракійські серії неоднорідні, але всі відзначаються грацильністю і належать до середземноморського кола. Стан матеріалу не дав змоги розробити критерії, які могли б чітко диференціювати греків та фракійців. Тому питання про етнічне коріння носіїв середземноморських форм у складі черняхівців на матеріалах антропології вирішити складно. Антропологи інтерпретують цей матеріал, спираючись на археологічну аргументацію. В носіях середньоземноморського типу серед черняхівців Буго-Тилигульського межиріччя ми бачимо еллінів².

Фракійці. Середземноморський антропологічний тип черепів черняхівців Молдови М.С. Великанова пов'язувала з фракійцями, але не виключала можливості належності його грекам³.

Під час внутрішньогрупового аналізу чоловічої серії черняхівської культури Західної України ми виділили морфотип, який має аналогії на черняхівських могильниках Молдови та у середземноморських серіях⁴. Він може належати фракійцям або вихідцям з античного середовища.

Проникнення фракійського елемента до черняхівського масиву може бути різним: через носіїв культури поєншти-лукашівка та липицької культури, серед населення яких археологи бачать фракійців (Г.Б. Федоров, М.Ю. Смішко).

Сармати. Серед носіїв черняхівської культури археологи бачать істотний відсоток сарматів. Але поєднання брахікранії, широкого обличчя з помірним

¹ Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Козацкое). – М., 1979. – С. 34; Назарова Т.А. Население Неаполя Скифского по данным антропологии // Археологічні дослідження в Україні, 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 409-411.

² Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения черняховской культуры междуречья Южного Буга и Тилигула // *Boristhenika-2004: Материали міжнародної научної конференції.* – Николаев, 2004. – С. 138-141.

³ Великанова М.С. Палеоантропология ... – С. 60.

⁴ Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України ... – С. 388-397.

профілюванням на верхньому рівні, тобто рис, що вважаються характерними для сарматів різних територіальних та хронологічних груп¹, трапляються не дуже часто на могильниках черняхівської культури. Це відзначали антропологи (Кондукторова Т.С., Великанова М.С.). За нашими розрахунками в різних регіонах серед черняхівського матеріалу черепи з таким комплексом становлять від 5 до 12%².

Алани. Ми не можемо пройти повз аланську проблему. До сарматського кола археологи відносять алан. Але в археологічній науці існує ряд концепцій їхнього походження: скіфська, аорська, массагетська, алтайська, юзджейська, усуньська.

В антропології також є низка проблем, пов'язаних з аланами. Антропологічна традиція з етнімом алани пов'язувала доліохронний відносно вузьколиций морфологічний тип (тобто діаметрально протилежний сарматському комплексу)³. Однак це уявлення склалося в процесі вивчення могильників середньовічних аланів та на малому антропологічному матеріалі. Нові надходження до палеоантропологічних колекцій змінили й ускладнили картину.

Спіраючись на сучасні матеріали, можна відзначити, що серед населення, представленого на середньовічних аланських могильниках України і Північного Кавказу V-XIV ст. панує антропологічна строкатість⁴. Антропологічний склад переважної більшості цих пам'яток дійсно дуже далекий від морфології черепів, що домінують у сарматському світі. Морфотипи на могильниках, що зв'язують із середньовічними аланами, можуть мати різне походження для різних районів.

На могильниках України, хронологічно більш ранніх чи синхронних черняхівській культурі, які пов'язують з аланами (Усть-Кам'янка, Чорноріччя, Інкерман) домінують брахікранні і широколиці форми. Ці ж форми характеризують і населення межиріччя Волги і Дону середньосарматського часу, у якому бачать аланів. Але все ж треба враховувати, що низка середньовічних аланських серій досить близька морфологічно й статистично окремим скіфським групам. Окрім того, матеріали із пізньосарматських поховань, опубліковані М.А.Балабановою, теж скоріше знаходять аналогії у скіфському середовищі⁵. У цій ситуації можна припустити, що морфотипи, які характеризують населення окремих середньовічних аланських могильників, були отримані в спадщину від скіфів. Тобто якщо в черняхівську добу під узагальнюючим іменем алани діяли і скіфи або їхні нащадки, то їхні кістяки, знайдені на могильниках

---

¹ Балабанова М.А. Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. Ранний железный век. – М., 2000. – С. 90-108.

² Рудич Т.О. Сарматський компонент у складі населення черняхівської культури // Археологія. – № 4. – С. 64-73.

³ Алексєєв В.П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. – К., 1962. – Вип. 2. – К., 1962. – С. 86-87.

⁴ Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного... – С. 19-32.

⁵ Балабанова М.А. О древних макрокефалах Восточной Европы // OPUS. – 2004. – № 3. – С. 171-197.

черняхівської культури, антропологи будуть інтерпретувати як скіфів, якими в біологічному плані вони є. Аланів можна відносити до сарматського культурного кола, це право археологів, але генетично вони пов'язані з різними групами, у тому числі і скіфськими. Сподіваємося, що поява антропологічного матеріалу з поховань ранніх аланів дасть можливість уточнити багато позицій. До вирішення ж питання походження аланів, думки антропологів та археологів про внесок "сарматського" компонента в склад носіїв черняхівської культури можуть суттєво різнитися.

Таким чином, антропологічний аналіз населення черняхівської культури дає змогу говорити про його неоднорідність. Групи черняхівської культури демонструють різний напрямок зв'язків, інколи із серіями, віддаленими на сотні кілометрів, а не з територіально близькими сусідами, що є віддзеркаленням міграційних рухів.

На картину антропологічного складу населення культури вплинув біритуалізм поховального обряду. Ймовірно, вихідці з культурних груп, де практикували звичай інгумації, надавали перевагу йому і в рамках черняхівської культури, а тому вони краще представлені антропологічно.

У зв'язку з тим, що антропологи оперують лише частиною матеріалу, вони не можуть відповісти на головне питання, який етнос був домінуючим серед населення культури. Але на матеріалах трупопокладень черняхівської культури (вважається, що вони охоплювали половину поховань) антропологи можуть отримати інформацію, яка не завжди чітко читається на матеріалі археологічному.

На всій території культури фіксується наявність центральноєвропейського (кельтського) компонента, на Західній Україні – істотна. Його кількість не можна пояснити присутністю окремих мандрівних майстрів. З погляду антрополога, можна говорити про центральноєвропейську складову населення черняхівської культури.

Про балтську складову населення пише ряд антропологів. Можливо її поява пов'язана з рухом готів (це пояснює їх присутність на черняхівських могильниках Нижнього Подніпров'я та Молдови). Стосовно Середнього Подніпров'я та Лівобережжя, то, можливо, ми маємо справу із субстратним населенням цих територій, які від доби бронзи до середньовіччя перебували в зоні істотних балтських впливів (власне, являли собою периферію балтського масиву).

Іраномовні групи, які істотно вплинули на формування населення Південної, Східної та частково Центральної України, краще представлені скіфами та пізніми скіфами. Сарматський компонент не є таким значним. Хоча тільки вирішення аланської проблеми дасть змогу з'ясувати питання: хто з іраномовних народів зробив більший внесок у формування черняхівської культури?

Населення черняхівської культури деяких причорноморських груп (межірччя Бугу та Тилігулу) склалося на основі вихідців з античних міст (еллінів).

Морфологічний комплекс, характерний для германців, виділяється в Середньому Подніпров'ї, фіксується на могильниках різних територій розповсюдження культури, але домінуючим він є на Нижньому Дніпрі. Про присутність германців у цьому регіоні писали всі антропологи, які торкалися теми.

Чи відбиває це реальну картину? Германці все ж надавали перевагу кремації. Існують думки, що звичай інгумації у вельбарську культуру, в основі якої бачать готів, прийшов від кельтів. Схоже, що, головним чином, кельти і практикували його на вельбарських могильниках. Скоріше за все, нащадки вихідців із кельтського середовища, які були захоплені рухом готів, надавали йому перевагу і в межах черняхівської культури. Можливо саме тому, центральноевропейський компонент проявляється на антропологічному матеріалі краще, ніж, власне, германський.

Звичай кремації ускладнює і вирішення питання про розміри слов'янської складової культури. Проте мезо-доліхокранний із середньошироким, невисоким обличчям та орбітами, комплекс, що виділяється на жіночих черепах, локалізується на черняхівських могильниках Західної України, Буджака, частково Молдови, а також – вельбарської культури Любельщини. Саме цей морфологічний комплекс в історичній перспективі буде характерний для цілої низки слов'янських груп давньоруської доби, а також стане базовим антропологічним типом українців.

Отже, населення черняхівської культури представляє собою нерівномірну концентрацію різних етнічних груп. Воно було змішаним як на рівні регіонів, так і на рівні окремих груп. Проходили процеси метисації та скоріше всього асиміляції, але вони не були завершені, бо недовгий час існування культури був недостатнім для суттєвої метисації.

Абашина Н.С. (Київ)

КОМПЛЕКСИ ПРАЗЬКО-КОРЧАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОСЕЛЕННЯ ОБУХІВ II

У статті розглядаються житла празько-корчацької культури, досліджені на Київщині. Визначається хронологія цих комплексів, а також аналізується проблема поширення пам'яток склавинів у північних районах Середнього Подніпров'я.

Велике розселення слов'ян VI-VII ст. як особливу епоху в історії Євразії вчені розглядали неодноразово. Втім, найбільш детальний аналіз міграцій слов'янських племен, що враховує як рух антів (пеньківської культури) і склавинів (празько-корчацької культури) на Балкани, так і рухи, спрямовані на північний захід, Верхнє Подніпров'я та Поволжя, міститься у роботі В.Д. Барана "Давні слов'яни" (1998). Дослідник зазначає, що склавини, представлені пам'ятками празько-корчацької культури, наросували свою присутність на правому і лівому берегах Дніпра, поступово змішуючись з антами та асимілюючи їх¹.

Однією з найбільш східних, а точніше, північно-східних пам'яток празько-корчацької культури є поселення Обухів II на р. Стугні². Поселення Обухів II багатощарове. Тут виявлено більше 50 об'єктів, що відносяться до

---

¹ Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 82-83.

² Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. – К., 1985. – С. 78-79.

послідовних періодів розвитку давньослов'янської культури від III-IV ст. до VIII-IX ст. Період VI-VII ст. представлений комплексами празько-корчацької культури. Досліджено чотири житла празько-корчацької культури (№ 26, 27, 28, 41), що знаходилися на Західній ділянці поселення. Житла 26, 27, 41 утворювали компакту групу, житло 28 розташоване на відстані 120 м на південний схід від них.

Поселення Обухів II знаходиться на правому березі річки Стугни на відстані 7 км від її впадіння в Дніпро. Західна ділянка займає схили ярів і берегову височину (до 200 м над рівнем Дніпра) річки Кобрини – притоки Стугни. Культурний шар, практично не перериваючись, тягнеться від краю високого берега Кобрини вздовж схилів глибоких ярів і балок, що перерізають плато і виходять устями в долину Кобрини і Стугни.

Житло 26 досліджене на Західній ділянці в 1972 р. (розкоп А) (рис. 1, 4). Це прямокутна в плані напівземлянка розмірами 3,8x3,2 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Контури котловану були зафіксовані на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Стінки вертикальні. У південно-західній частині житла на глибині 1-1,06 м від сучасної поверхні зафіксована добре збережена ділянка глинобитної долівки розмірами 2x1,5 м. Будь-яких залишків будівельних конструкцій не виявлено.

У північному куті житла знаходилася округла глиняна піч діаметром 0,4 м. Стінки печі збереглися на висоту 12 см, їх товщина складає 10 см. Черинь являє собою шар обпаленої глини, нанесеної на материковий останець, що майже збігається з рівнем долівки. Верхня частина печі, як і північно-західна частина житла, були ушкоджені гідротехнічною траншеєю. У центрі житла на відстані 1,2 м на південь від печі відкрита господарська яма грушоподібної форми, діаметром у найширшій частині 0,52 м. Її глибина від рівня долівки складає 0,36 м.

У заповненні житла, крім уламків ліпного посуду, містилися пастова намистина, залізний ніж зі скошеною спинкою та фрагмент стінки червоноглиняної візантійської амфори з дрібним рифленням, нанесеним гребінчастим штампом. В керамічному комплексі виділяються два однотипних горщики з високими плічками і невисокою вертикальною шийкою.

Житло 27 знаходилося на Західній ділянці на відстані 6 м на північ від житла 26 і було досліджене в 1972 р. (розкоп А) (рис. 1, 1). Це майже квадратна в плані напівземлянка розмірами 3,6x3,2 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Контури котловану зафіксовані на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Стінки котловану вертикальні, дно на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Матеріали, що свідчать про конструкцію стін, не виявлені.

У північному куті житла розташована підковоподібна глиняна піч, частково вирізана з материкового суглинку. Черинь округлий в плані діаметром 0,8 м. Стінки мають товщину до 10 см і збереглися на висоту до 25 см. Черинь знаходиться на рівні долівки і являє собою шар добре обпаленої глини. З заходу до печі примикає материковий останець шириною 40 см і висотою 20 см. Певно, він був опорою лежанки або лави. Біля останця виявлений великий фрагмент ліпного горщика з високими плічками і прямою короткою шийкою.

Рис. 1. Плани і розрізи жител 27 (1), 28 (2), 41 (3), 26 (4). Умовні позначення: *a* – материк, *б* – стінки печі, *в* – черинь, *г* – сучасна поверхня.

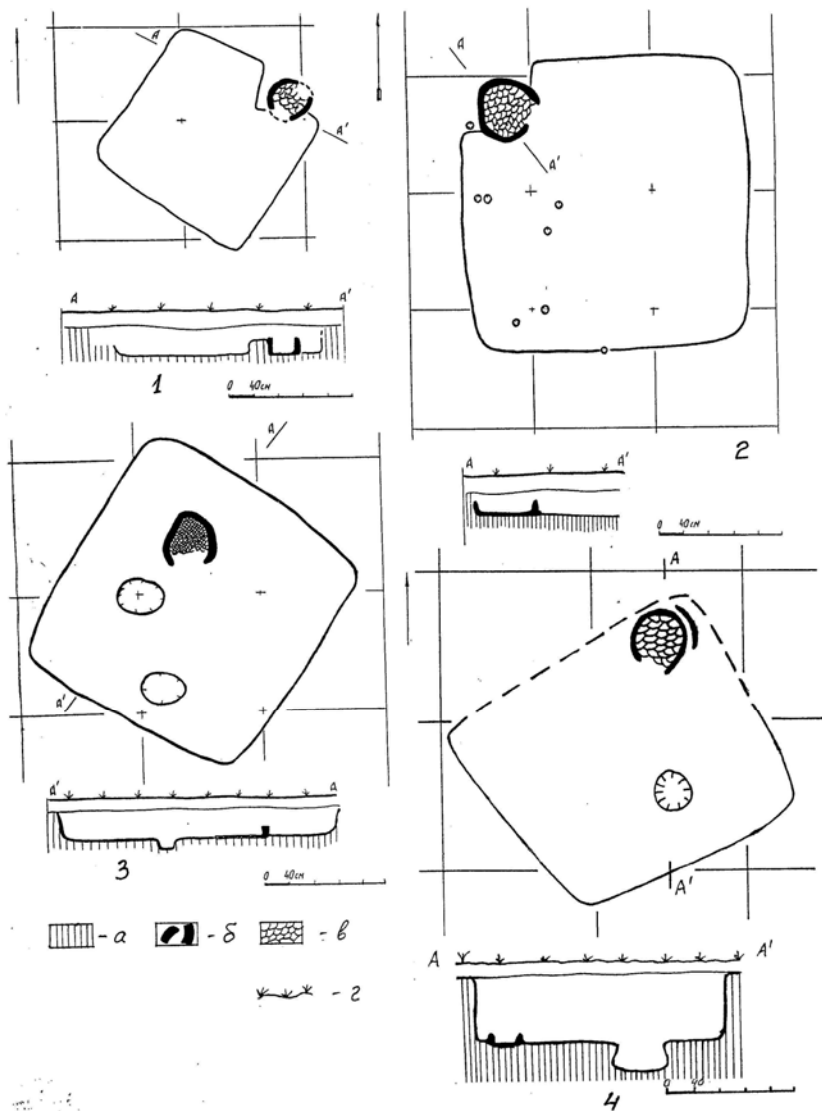
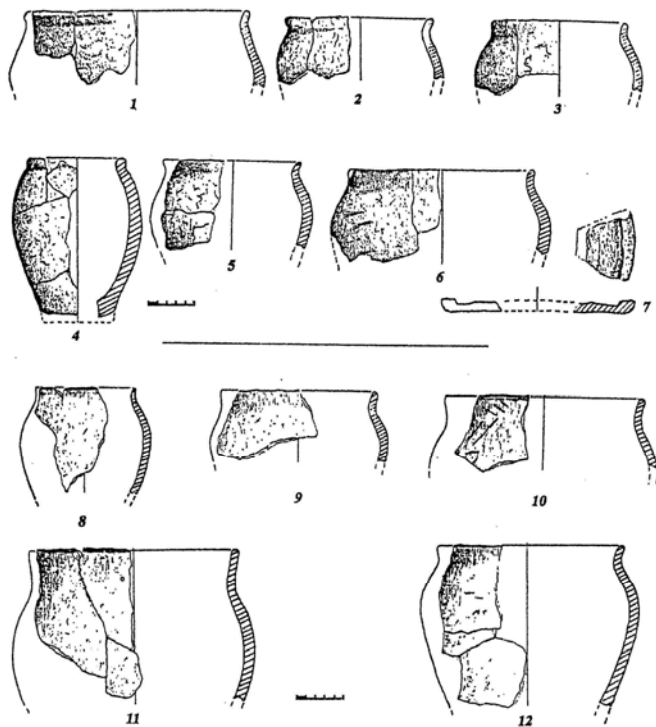

Рис. 2. Кераміка з жител 27 (1 – 7), 41 (8 – 12).

У центрі житла на долівці знайдений залізний ніж зі скошеною спинкою. У заповненні житла містилися фрагменти ліпної кераміки (рис. 2, 1-7). Звертає увагу фрагмент червоноглиняної візантійської амфори з дрібним рифленням, нанесеним гребінчастим штампом, аналогічний знайденому в житлі 26.

Житло 28 знаходилося на Західній ділянці на відстані 120 м на південний схід від жител 26 і 27. Воно досліджувалося протягом 1972-1973 рр. (розкоп Б) (рис. 1, 2). Це майже квадратна в плані напівземлянка розмірами 4,7x4,5 м. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. Контури котловану зафіксовані на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Стінки житла вертикальні, дно на глибині 1 м від сучасної поверхні. У західній частині котловану розчищено кілька невеликих, імовірно, стовпових ямок, пов'язаних із внутрішньою організацією житлового приміщення.

У північно-західному куті житла була глиняна піч округла в плані діаметром 0,8 м. Стінки збереглися на висоту 18-27 см, їх товщина складає 15-20 см. Черінь являє собою шар добре утрамбованої обпаленої глини, що знаходиться майже на рівні долівки. У печі виявлені уламки ліпних посудин.

У заповненні житла, крім численних фрагментів ліпної кераміки (рис. 3, 8-20), були знайдені брусок, залізний ніж (рис. 3, 7), намистина з блакитного скла, інкрустована білою і коричневою пастою (рис. 3, 3) та п'ять пряслиць (рис. 3, 2, 3, 5-7), серед яких виділяється невелике біконічної форми з нанесеними знаками (рис. 3, 4)¹. Особливої уваги заслуговує знайдена на долівці житла залізна пряжка з прогнутою прямокутною рамкою, злегка сплющеною в середній частині. Язичок у неї плоский, вільний кінець загнутий, протилежний утворює петлю. Рамка й язичок у розрізі прямокутні (рис. 3, 1).

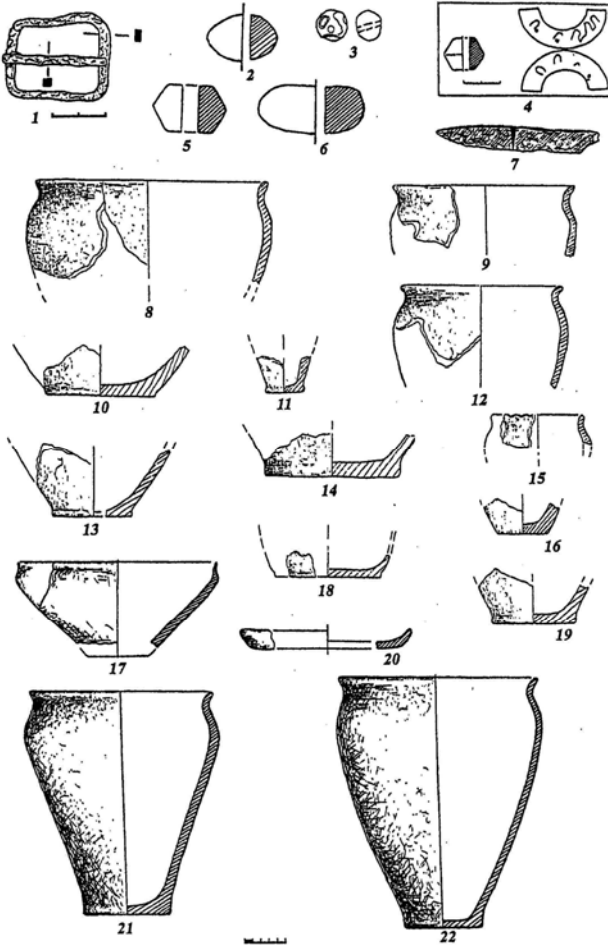
Вдалося реконструювати два однотипні високі стрункі горщики з крутим виразним плечем та різким переходом до невеликої, трохи відігнутої шийки. До низу вони різко звужуються. Діаметр горловини більше діаметра днища, але менше максимального діаметра корпусу (рис. 3, 21, 22).

Житло 41 знаходилося на Західній ділянці на відстані 10 м на захід від житла 27. Воно було досліджене у 1977 р. (розкоп В) (рис. 1, 3). Це невелика майже квадратна в плані напівземлянка розмірами 2,6x2,4 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Контури котловану зафіксовані на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Стінки котловану вертикальні, збереглися на висоту до 40 см. Долівка житла знаходиться на глибині 0,9 м від сучасної поверхні і являє собою добре утрамбований материковий суглинок.

---

¹ *Кравченко Н.М., Абашина Н.С.* Докирилівський напис на пряслиці з ранньослов'янського поселення Обухів II // *Археологія*. – 2001. – № 2. – С. 144-147.

Рис. 3. Знахідки з житла 28: 1, 7 – залізо; 2, 4 – 6 – глина; 8 – 22 – ліпна кераміка.

Біля північно-східної стінки знаходилася глиняна піч округлої форми діаметром 0,85-0,9 м. Нижня частина печі вирізана в материковому останці. Зовнішня частина стінок зруйнована. Внутрішня частина, що збереглася на висоту до 20 см, являє собою обпалену до червоного кольору глину товщиною 5 см. Очевидно, частина склепіння і стінок завалилась усередину. Черинь печі ушкоджений. Збереглися невеликі фрагменти, що представляють собою добре утрамбовану глину, нанесену на материковий останець і обпалену до жовто-червоного кольору. Черинь знаходився на рівні долівки. Челюсті печі шириною 0,6 м звернені на південь. У західну стінку печі було умуровано глиняне пряслице. У печі, під завалом обмазки на черені розчищені фрагменти трьох ліпних горщиків і двох сковорідок.

Посередині житла були дві господарські ями. Яма 1 округла в плані діаметром 0,65 м, глибиною 0,27 м від рівня долівки. Стінки вертикальні. Дно рівне, очевидно було обпалене. У заповненні містилися великі шматки глиняної обмазки й уламки жаровні зі світлої глини, а також фрагменти кераміки, серед яких звертає на себе увагу частина ліпного горщика з високими плечиками, орнаментованого пальцевими вдавленнями по вінцях. Зверху у золисту прошарку виявлена багатогранна скляна намистина синього кольору.

Яма 2 також округла в плані діаметром 0,6 м глибиною 0,32 м від рівня долівки. Стінки ями внизу заокруглені. У заповненні містилися три невиразні фрагменти стінок ліпних посудин, шматки обпаленої глини, зола.

У заповненні житла виявлений уламок стінки червоноглиняної візантійської амфори і три скляні намистини: багатогранна синього кольору, поліхромна синьо-червоного кольору, куляста золотавого кольору, а також більше 250 фрагментів ліпних посудин – горщиків і сковорідок. Горщики в основному однотипіні – із плечиками, розташованими у верхній частині, з відігнутою або прямою невисокою шийкою, заокругленими вінцями, у ряді випадків орнаментованими пальцевими вдавленнями. Поверхня посудин згладжено-шорсткувата, у формовочній масі домішка шамоту (рис. 2, 8-12).

Датування комплексів VI-VII ст. базується насамперед на датуванні залізної пряжки з прогнутою прямокутною рамкою з житла 28. Аналогічні вироби поширені в пам'ятках аварського часу і за європейськими аналогіями датуються VI-VII ст. Цим же часом датуються поліхромні і багатогранні намистини з блакитного скла (житла 28, 41) та уламки червоноглиняних ранньовізантійських амфор з рифленням, що нанесене гребінцевим шаблоном (житла 26, 27, 41)¹.

Особливістю цих жител є глиняні печі, нижні частини яких були вирізані у материковому останці. Глиняні печі виявлено на деяких поселеннях празько-корчацької культури Полісся та Західної Волині (Ріпнів, Підріжжя, Городок, Хотомель, Зозів)². На Середньому Подніпров'ї комплекси празько-корчацької культури з глиняними печами зафіксовані на Старокиївській горі

¹ Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. – К., 1979. – С. 86-87.

² Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – С. 25-27.

та у Нових Безрадичах¹. Проте у жодному з жител поселення Обухів II не було знайдено глиняних вальків, з яких викладали склепіння печей, як у житлах на поселеннях Ріпнів II і III, Підріжжя (житло 7)².

За спостереженнями В.Д. Барана, глиняні печі, вирізані в материковому останці в одному з кутів житла, з'явилися на празько-корчацьких поселеннях наприкінці V-VI ст. За межами празько-корчацької культури вони невідомі. У кінці VII – початку VIII ст. (на сахнівському етапі) цей тип печі із Західного Побужжя перенесено у Подніпров'я³. І. П. Русанова також зазначала, що житла з глиняними печами, у конструкції яких відсутні глиняні вальки, датуються рубежем VII-VIII ст.⁴

Періодизація багаточислового поселення Обухів II значною мірою відбиває основні етапи розвитку матеріальної культури населення регіону протягом I тис. н. е. На цьому поселенні комплексам празько-корчацької культури передують ранньопеньківські комплекси (зокрема, житло 4). До того ж, на ранньосередньовічному поселенні Обухів VII, що знаходиться на відстані приблизно 4 км на південний захід від поселення Обухів II, період V-VI ст. представлений комплексами пеньківської культури, з якими пов'язаний фрагмент (голка з пружиною) високої двочленної залізної фібули з сильно виступаючим кінцем приймача. Наступний період на цьому поселенні – два житла сахнівського типу кінця VII-VIII ст.⁵

Таким чином, історико-культурна ситуація на Київщині у 3-й чверті I тис. н. е. відзеркалює процеси, пов'язані з розселенням склавнів. Комплекси з Обухова II, Нових Безрадичів та Оболоні свідчать, що празько-корчацька культура поширюється у цьому регіоні у VII-VIII ст., раніше, ніж на сахнівському етапі, змінюючи пам'ятки пеньківської культури. На жаль, відсутність точно датованих комплексів не дає змоги зараз звизити хронологічні рамки цього процесу.

---

¹ Толочко П.П. Раскопки древнего Киева // Декоративное искусство СССР. – 1972. – № 1. – С. 54-55; Кирилович С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – К., 1982. – С. 28; Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н.е. – К., 1980. – С. 72, 73.

² Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв. – М., 1976. – С. 47.

³ Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 37, 96, 97.

⁴ Русанова И.П. Указ. соч. – С. 47.

⁵ Абашина Н.С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні // Археологія. – 1986. – № 53. – С. 72-85.

Скиба А.В. (Київ)

**КОНТАКТНА ЗОНА ТА УМОВИ
ЕТНІЧНОГО СУСІДСТВА МІЖ
СЛОВ'ЯНСЬКОЮ ТА КОЧОВОЮ
ЛЮДНІСТЮ У VI-VII ст.**

Статтю присвячено встановленню контактної зони між слов'янами та кочовими племенами VI-VII ст., а також визначенню на підставі взаєморозташування археологічних пам'яток територіальних умов сусідства між людністю обох етнічних спільнот. Матеріалами для дослідження слугують повідомлення письмових джерел та дані картографування слов'янських і кочівницьких пам'яток.

Згадки про територію, яку займали слов'янські племена початку раннього середньовіччя, містяться в творах Прокопія Кесарійського та Йордана – візантійського та готського авторів VI ст. Згідно з Йорданом, “... На север, начиная от места зарождения реки Вистулы, на безбрежных просторах расположилось многолюдное племя венедов... Склавины живут от города Новиетуна и озера, именуемого Мурсианским, до Данастра, а на севере – до Вистулы... Анты же, сильнейшие из них, распространяются от Данастра до Данапра, там, где Понтийское море образует излучину”¹. Прокопій Кесарійський згадує анти і на схід від Дніпра. Описуючи географію племен Північного Кавказу, він зазначає, що “...Простирающаяся отсюда страна называется Эвсилия; прибрежную её часть, как и внутреннюю, занимают варвары вплоть до так называемого Меотийского болота и до реки Танаиса, который впадает в Болото... Народы, которые тут живут ... теперь зовутся утигурами. Дальше на север от них занимают земли бесчисленные племена антов”². Ґрунтовне тлумачення географічних орієнтирів, наведених у письмових джерелах при опису території слов'янських племен, міститься в роботах Е.Ч. Скржинської³.

Значно детальніше окреслити територію розселення слов'ян дало змогу накопичення археологічної джерельної бази, а саме відкриття та вивчення слов'янських старожитностей V-VII ст., представлених пам'ятками празької, пеньківської та колочинської археологічних культур.

Для вирішення завдання визначення контактної зони між кочовиками та слов'янами необхідно окреслити південну та південно-східну межу слов'янського етнічного ареалу, адже саме вона дає можливість визначити зону сусідства слов'ян та кочових племен. Це дають можливість зробити археологічні джерела. В Південно-Східній Європі у V-VII ст. такими є пам'ятки пеньківської культури, слов'янська належність якої на сьогодні

---

¹ Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М., 1950. – С. 71-72.

² Там само. – С. 384.

³ Скржинская Е.Ч. О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне // ВВ. – 1957. – Т. 12. – С. 11-34.

вважається беззаперечною. Зі сходу на захід ареал пенківської культури простягається від р. Прут до басейну Сіверського Донця, включаючи останній. Південна межа пенківських старожитностей визначається поселенням Богородичне в поріччі Сіверського Дінця; Багате, Чернеччина, Йосипівка – у Поореллі; Ігрень-Підкова в Придніпров'ї. Звідти вони у вигляді пасма спускаються вздовж обох берегів Дніпра в район Надпоріжжя, де відомі такі пам'ятки, як Волоське, Діброва, Хортиця, Скельки та ін. Найпівденнішими пам'ятками правобережної частини ареалу пенківської культури є поселення Біляївка, Семенівка та Іванівка в Дніпро-Бузькому межиріччі; поселення Ханска II – між Дністром та Прутом. Отже, на Правобережжі Дніпра південна межа пенківської території загалом збігається з кордоном лісостепової та степової зон. В Придніпров'ї ж та на лівому березі Дніпра ареал пенківської культури включає степові райони Надпоріжжя, Поорелля та частково басейну Сіверського Дінця¹.

Відомості про територію розселення ранньобулгарських племен у першій половині – середині VI ст. містяться в творах Прокопія Кесарійського та Йордана. Прокопій Кесарійський у книзі “Війна з готами” описує місцезнаходження племен утигурів і кутригурів. Перераховуючи в уже згаданому епізоді народи, які мешкали на Кавказі і далі на північ та північний захід, він пише, що внутрішню та узбережну частину країни Евсилия, що розташована у східному Приазов'ї, займають варвари, які звуться утигурами. Стосовно кутригурів Прокопій зазначає, що “... за Меотийским болотом и рекой Танаис большую часть лежащих степей, как мною было сказано, заселили кутригуры – гунны”². На те, що Дон виступає кордоном між цими двома ранньобулгарськими племенами, вказує і згадка автора про те, що утигури, перед тим як напасти на кутригурів, мали спочатку перейти через Танаїс. Прокопій не повідомляє про західну межу розселення кутригурів. Йордан же зазначає, що “над Понтийским морем места расселения булгар”³. Це дає підстави припускати, що на заході у середині VI ст. володіння цього булгарського племінного об'єднання сягали Дніпра, а можливо й Дністра. Це видається імовірним з огляду на те, що в цей період у Північному Причорномор'ї невідомі інші кочові племена, які б могли обмежувати розселення у цьому регіоні кутригурів. З іншого боку, на близькість кутригурів до кордонів Візантійської імперії вказують їх регулярні походи проти Візантії протягом першої половини VI ст.⁴ В окремі періоди такі походи здійснювалися щорічно, як це було у 539 – 542 рр. Ці напади на територію імперії, враховуючи їх грабіжницький характер, не могли бути настільки частими при необхідності долати великі відстані та такі значні водні перешкоди, як Дніпро, Південний Буг, Дністер. Згадки про

¹ Приходнюк О.М. Археологічні дослідження на Росі і Росаві // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 21, рис. 1-6.

² Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М., 1950. – С. 384-388.

³ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. – М., 1960. – С. 72.

⁴ Тортіка О.О. Історична географія та населення Великої Булгарії (630-660 рр. н.е.): Методика дослідження кочових суспільств середньовіччя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999.

те, що кутригури знаходилися недалеко від кордонів Візантії, а в окремі періоди навіть кочували біля берегів Дунаю, містяться в писемних джерелах. Так, Агафій, описуючи похід вождя кутригурів Завергана на Константинополь у 551 р., зазначає, що "...в тот год, когда моровая язва напала на город (Константинополь), некоторые племена гуннов оказались существующими и очень опасными. Гунны всё же таки спустились на юг и обитали недалеко от берегов Дуная, там, где это было для них желанным. Когда наступила зима, река, как обычно, покрылась льдом и замёрзла на такую глубину, что её могли перейти конные и пешие войска. Заберган, вождь гуннов, которые звутся котригурами, переведя значительное конное войско [по реке], как по суше, очень легко вступил на территорию империи"¹.

У зв'язку зі згаданими подіями, автор залишив також цікаве повідомлення про вторгнення в Північне Причорномор'я іншого булгарського племені – утигурів. В оповіді про спровокований Візантією набіг останніх на кутригурів Агафій пише: "Поднявши своё войско, он [Сандилх, вождь кутригуров] сперва нежданно напал на вражескую территорию, поразивши неожиданным нападением её жителей, обернувши в рабов большое количество захваченных им женщин и детей. А потом неожиданно встретил тих [кутригуров], которые возвращались из Фракии и только что перешли Дунай, и, перебивши бесчисленное их количество, отобрал у них всю добычу и деньги"². Наведені повідомлення дають змогу зробити висновок про те, що в першій половині – середині VI ст. контактною зоною між слов'янами та кочовим світом була вся смуга степового покордоння між Дунаєм та Сіверським Донцем.

В історичній та археологічній літературі стосовно географії Великої Булгарії присутні дві основні точки зору, які можна умовно назвати "вузьким" та "широким" її варіантами. Висновки представників як однієї, так і іншої точки зору ґрунтуються на трактуванні одного, досить обмеженого кола письмових джерел: "Хронографа" Феофана та "Бревіарія" Никифора, написаних наприкінці VIII–IX ст., більш раннього твору – "Нового списку вірменської географії", а також листа хозарського царя Йосипа Хасдаю Ібн-Шафруту.

"Вузький" варіант локалізації булгарських племен, перелічених у "Новому списку вірменської географії" (Купи-Болгар, Дучі-Булкар, Огхондор-Блкар та Чдар-Болкар), що ототожнюються з Великою Булгарією Куврата, був запропонований К. Паткановим. На основі ототожнення названих у вірменському джерелі рік з реальними ріками Північно-Західного Передкавказзя та Приазов'я Велику Булгарію він розміщував на північ від Кавказу та Кубані. К. Патканов запропонував пов'язати Гепійські гори, що виступають у письмових джерелах одним з реперів у географії булгарських племен, з Єргенями, а плем'я Огхондор-Блкар – з оногурами³.

---

¹ Агафий О царствовании Юстиниана. – М.; Л., 1954. – С. 148.

² Там само. – С. 163.

³ Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. – 1883. – № 3. – Ч. ССХХVI. – С. 21-32.

З Приазов'ям та Передкавказзям територію, на якій кочували булгари перед міграцією на Дунай, пов'язує й М.С. Грушевський. Разом з тим, беручи до уваги часті походи кутригурів на візантійські землі, вчений включає до території періодичної присутності булгар також і причорноморські степи¹.

У радянській історичній літературі “вузький” варіант локалізації був обґрунтований І.С. Чичуровим. На основі трактовки текстів Феофана та Никифора вчений локалізує Велику Булгарію на схід від Азовського моря². Схожу думку висловлювала С.О. Плетньова, яка вважає, що булгарські племена займали степи Східного Приазов'я й, зокрема, Таманський півострів³.

Визначення усіма згаданими авторами ареалу булгарських племен базується, головним чином, на ототожненні гідронімів та згадок інших старих географічних назв, що містяться в письмових джерелах, із сучасними. Такий метод ускладнюється тим, що нерідко у давніх авторів під однією назвою виступають різні ріки і, навпаки, окремі ділянки тієї ж водної артерії називались по-різному. Окрім того, в географічних екскурсах, що містяться в джерелах, трапляються неточності, а також символічні вислови. Відтак, метод інтерпретації географічних прив'язок для локалізації кочових етносів може застосовуватися лише у співставленні з даними інших письмових джерел, при цьому має враховуватися і етноісторичний контекст цих згадок.

Так, локалізація Великої Булгарії на схід від Дону та Азовського моря суперечить повідомленням Прокопія⁴, який згадує кутригурів, що у 30-х рр. VII ст. увійшли до складу Великої Булгарії, на Правобережжі Дону та Йордана, згадує місця розселення булгар “над Понтійським морем”⁵.

Паралельно з “вузьким” варіантом локалізації Великої Булгарії в історичній науці обґрунтовувався й “широкий” варіант. Такий погляд одним з перших запропонував болгарський учений кінця XIX ст. В. Златарський, на думку якого, об'єднання племен на чолі з Кувратом займало простір від Волги до Дніпра⁶.

У радянській історичній науці “широкий” варіант локалізації був обґрунтований М.І. Артамоновим. На думку вченого, територію Великої Булгарії складала земля від Кубані на сході до Дніпра та Південного Бугу на заході. Головними аргументами, якими послуговувався автор, є присутність у складі конфедерації Куврата кутригурів, які кочували в причорноморських степах на захід від Дону, а також ототожнення назв Кочо або Кучі з Дніпровським лиманом, а гідроніму Куфіс Феофана – не лише з Кубанню, а

¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. I. – С. 158-159, 167-168, 179.

² Чичуров И.С. Экскурсы Феофана о протоболгарах // Древнейшие государства на территории СССР – М., 1976. – С. 77-80.

³ Плетнёва С.А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1967. – № 146. – С. 1-196; Плетнёва С.А. Хазары. – М., 1976. – С. 21.

⁴ Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М., 1950. – С. 435.

⁵ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. – М., 1960. – С. 72.

⁶ Златарски В.Н. История на българската държава през средните векове. – София, 1970. – Т. I. – Ч. I. – С. 99-100.

й з Південним Бугом. Похідним же від *Кучи (Кочо)* М. Артамонов, як і Ф. Вестберг, вважає етнонім Дучі-Булкар¹.

Географії Великої Булгарії була присвячена кандидатська дисертація. Особливістю підходу автора у вирішенні цієї проблеми є поєднання географічних орієнтирів письмових джерел з результатами еколого-демографічного вивчення населення Великої Булгарії. Дані письмових джерел щодо Великої Булгарії та інших кочових об'єднань дали змогу досліднику встановити кількість племінних об'єднань, що входили до складу конфедерації Куврата (на думку О.О. Тортіки їх було щонайменше чотири), та визначити загальну кількість її населення в межах 140-200 тис. чоловік, виходячи з того жорда нараховує близько 35-40 тис. чоловік².

Чисельність населення О.О. Тортіка корелює з ресурсною базою кочового господарства, що була необхідна для забезпечення певної кількості населення та площею територій, які могли займати булгарські племена відповідно до господарчої придатності цих територій та географічних орієнтирів письмових джерел. Окреслюючи територію перекочівок окремих племен ранньобулгарської конфедерації, автор врахував їх поділ відповідно до природно-кліматичних умов на сезонні (зимові, весняні, літні та осінні) пасовиська.

Таким чином, у складі Великої Булгарії автор виділяє чотири племінні території: 1) ядро об'єднання – у пониззі Кубані, включно з Таманським півостровом і Фанагорією, східне узбережжя Азовського моря, приблизно до Манича – зимник, частина Ставропольської височини до верхів'я Єгорлика – літник; 2) вздовж Манича, між Маничом і Доном, у пониззі, на лівому березі – зимник, у Єргенях та Високому степу – літник; 3) західніше Дону, у його пониззі, на північному березі Таганрозької затоки й Азовського моря до ріки Молочної – зимник, на північ до Сіверського Дінця – літник; 4) степовий Крим і Північно-Західне Приазов'я – зимник, степи лівобережного Придніпров'я та Донецького кряжу – літник.

Точка зору про “широкий” варіант локалізації Великої Булгарії видається найбільш переконливою й автору роботи. В цьому зв'язку, окрім спірних географічних орієнтирів, які наводить Феофан (р. Куфис, опис положення рік Атель і Танаїс, такі пункти як Іверійські ворота, Некропіли, мис Бараняча морда), слід звернути увагу на слова, якими автор починає опис території Великої Булгарії, а саме: “В северных, противоположных частях Эвксинского Понта, у озера, называемого Меотидой, ... простирается древняя Велика Булгария и живут соплеменные булгарам котраги”³.

Інший і водночас набагато коротший опис є в Никифора: “У Меотидского озера, по реке Куфис, располагаются называвшаяся в древности Великой Булгария и так называемые котраги, их одноплеменники”⁴. При

---

¹ Артамонов М.И. История хазар – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – С. 166-168.

² Тортіка О.О. Исторична географія та населення Великої Булгарії (630-660 рр. н.е.): Методика дослідження кочових суспільств середньовіччя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – С. 10-11.

³ Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. – М., 1980. – С. 60.

⁴ Там само. – С. 161-162.

співставленні цих двох повідомлень помітно, що автори згадують про територію, яку займали булгари, в різних часових формах. Так, якщо Феофан оповідає про “древнюю Великою Булгарію”, то Никифор, наскільки можна судити з перекладу, зробленого І.С. Чичуровим, згадує про сучасну йому Булгарію, що в давнину називалася Великою. Якщо це так, тоді стає зрозумілою різниця в опису території у цих авторів.

Таким чином, враховуючи дані письмових джерел та закономірності, пов’язані з чисельністю й територією кочових об’єднань, можна зробити висновок про те, що географія контактної зони між слов’янами та булгарськими племенами в період існування Великої Булгарії (30-60 рр. VII ст.) простягалася вздовж степового покордоння від басейну Сіверського Дінця на сході до Дніпро-Бузького межиріччя на заході й загалом збігалася з територією сусідства між цими етнічними групами в період першої половини – середини VI ст.

Кочівницькі старожитності другої половини VI–VII ст. на території Південно-Східної Європи представлені пам’ятками сивашівського та перещепинського типів. На сьогодні на території північного узбережжя Чорного та Азовського морів, у Придніпров’ї та в Криму відомо близько 50 кочівницьких пам’яток того часу¹. На теренах Північного Приазов’я та Причорномор’я найбільша концентрація поховань сивашівського типу спостерігається в пониззі лівого берега Дніпра та степовому Криму. Низка кочівницьких поховань цього типу відома на території Дніпровського Правобережжя, в нижній течії Дніпра та Південного Бугу. В Дніпровському пониззі (Келегеї, Суханово, Василівка, Новогригорівка) та в Криму (Роздольне) відомі також багаті комплекси Перещепинського типу, що належали вищій степовій знаті.

Картографування пам’яток сивашівського та перещепинського типів дає змогу не лише більш чітко окреслити територію, яку займали племена азово-чорноморських степів, а й реконструювати основні маршрути їх сезонних перекочівок. Це дасть можливість відтворити картину сусідства слов’янського і кочового населення.

Концентрація в Пониззі Дніпра та в Криму кочівницьких пам’яток свідчить про розміщення в цих районах зимників. Клімат та географія саме цих районів відповідають усім необхідним для зимових кочовищ умовам. Докладно характер сезонних перекочівок степовиків, ландшафтно-кліматичні умови їх зимових і літніх кочовищ, а також географію Великої Булгарії розглянуто в дисертації О.О. Тортіки².

Компактна група кочівницьких пам’яток злокалізована на Лівобережжі Середнього Придніпров’я, у районі нижньої течії Орелі та Ворскли. Тут виявлено три комплекси перещепинського типу (Мала Перещепина,

¹ *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов’яни (друга половина I тис. н.е.). – К.; Чернівці, 2001. – С. 25-35, 39-40, 159-160, рис. 15; *Рашиев Р.* Прабългарите през V-VII век. – София, 2004. – С. 69-90, 120-137, табл. 11.

² *Тортіка О.О.* Історична географія та населення Великої Булгарії (630-660 рр. н.е.): Методика дослідження кочових суспільств середньовіччя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999.

Макухівка, Нові Санжари) та поховання сивашівського типу (Йосипівка). Ці пам'ятки, на думку І.О. Гавритухіна, можуть бути пов'язані з літниками кочовиків¹.

Розміщення літників на лісостеповому покордонні є типовим для відгінного кочового скотарства й підтверджується історичними й етнографічними даними. Локалізація кочівницьких пам'яток нижньої течії Ворскли й Орелі та масиву пам'яток Дніпровського Пониззя в одному просторі відносно головної водної артерії регіону (на лівому березі Дніпра) вказує на те, що вони, найбільш імовірно, належали одній групі степового населення і відбивають циклічність сезонних перекочівок.

Відомі могильники та місця компактного зосередження кочівницьких поховань дають можливість окреслити райони, через які проходили традиційні маршрути сезонних перекочівок степовиків. Це дає змогу співставити шляхи перекочівок з територіями слов'янського заселення. В Чорноморсько-Придніпровському регіоні (включаючи Крим та Північне Приазов'я) відомо п'ять таких пунктів, це могильники поблизу с. Рисове у Кримському Присивашші (досліджено 3 поховання)² Богачівка на правому березі Нижнього Салгіра в Криму (4 поховання)³, Василівка поблизу північного узбережжя Сивашської затоки (3 поховання)⁴, Сивашівка на північному узбережжі Сивашської затоки (3 поховання)⁵, Мала Тернівка Якимівського району Запорізької області (6 поховань)⁶, Нова Одеса на лівому березі Південного Бугу (2 поховання)⁷, Христофорівка на лівому березі Нижнього Інгула (3 поховання)⁸, Виноградне на правому березі середньої течії р. Молочна (2 поховання)⁹ та Рябівка на правому березі Верхньої Ворскли (4 поховання)¹⁰. Окрім того, слід відзначити зосередження багатих комплексів перещепинського типу на лівому березі Нижньої Ворскли в районі Нових Санжар¹¹.

У світлі нашої теми особливий інтерес становлять могильники поблизу Виноградного та Рябівки, а також Новосанжарська група пам'яток, розміщених у межах слов'янського етнічного ареалу або на межі з ним. Так,

---

¹ Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. – М., 1996. – С. 145.

² Рашиев Р. Прабългарите през V-VII век. – София, 2004. – С. 84.

³ Генинг В.Ф., Корпусова В.Н. Археологические памятники Крымского Присивашья у с. Богачёвка. – К., 1989.

⁴ Рашиев Р. Прабългарите през V-VII век. – София, 2004. – С. 74-75.

⁵ Там само. – С. 85-86.

⁶ Орлов Р.С. Культура кочевников IV-VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 100.

⁷ Там само.

⁸ Prihodnyuk O., Fomenko V. Early medieval nomads' burials from the vicinity of the village of Hristoforovka, the district of Nikolaevo, Ukraine // Archeologia Bulgarica. – 2003. – Vol. VII. – № 2. – P. 107-116.

⁹ Орлов Р.С., Рассамкин Ю.Я. Новые памятники VI-VII вв. в Приазовье // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 103.

¹⁰ Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Славянское поселение и кочевнический могильник V-VIII вв. на Ворскле // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 4. – С. 5-16.

¹¹ Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). – К.; Чернівці, 2001. – С. 25-28, 31-33, 39, рис. 15, 59-60, 75-77, 84.

могильник біля Виноградного розташований на відстані до 40 км від пеньківських поселень Південного Надпоріжжя (Скельки, Любимівка). Безпосередньо в межах слов'янського ареалу знаходяться Рябівський могильник та група пам'яток перещепинського типу в районі Нових Санжар. Перелічені пункти фіксують сезонні перекочівки номадів, маршрут яких починався у Дніпровському пониззі або Північно-Західному Приазов'ї, де розмішувалися зимники, та проходив вздовж лівого берега Дніпра до місця впадіння Ворскли.

Розміщення комплексів у Виноградному та Нових Санжарах відносно Дніпра вказує на те, що кочовики зі своїми стадами рухалися на відстані близько 40-60 км від річки. Окреслений маршрут відповідає і ландшафтним умовам Лівобережжя Середнього Дніпра. Адже вздовж самого Дніпра, на відстані до 30-40 км тягнуться сильно заболочені ділянки з численними старицями річок, що робили складним пересування та були малоприсадибними для випасу худоби. Найбільш сприятливою для перекочівок була смуга, що проходить через середню течію річок Самари й Орелі та уздовж Ворскли, на захід від лінії Петриківка – Чернеччина – Нові Санжари – Полтава. Для цієї місцевості характерна малопересічена рівнина з відносно небагатьма водними перепонами. Саме по Ворсклі до м. Нові Санжари і далі вздовж р. Тагамлик та р. Берестяної, вище м. Красноград проходить північний кордон Лівобережного – Дніпровського – Приазовського північностепового краю. Очевидно, протягом певного періоду маршрут перекочівок проходив також по Ворсклі до її верхів'я, що засвідчує розташований тут Рябівський могильник.

Присутність у межах дніпровського степового покордоння кочівницького могильника (Рябівка) та групи пам'яток перещепинського типу (Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари) вказує на те, що ці райони входили до основного ареалу кочової людності, що залишила на території Північного Причорномор'я та Приазов'я сивашівські та перещепинські пам'ятки. Саме ж існування могильників та місць компактного зосередження поховань свідчить про сталість маршрутів сезонних перекочівок та етнокультурну спадковість в освоєнні кочовим населенням Причорноморсько-Дніпровського регіону.

Датування перелічених пам'яток та етнополітична ситуація в межиріччі Дніпра та Дону дають підстави з великою долею ймовірності співвіднести населення, яке їх залишило, з одним із племінних угруповань ранніх булгар.

Слов'янські старожитності V-VII ст. прикордонних зі степом та степових районів представлені пам'ятками пеньківської культури, абсолютну більшість яких становлять неукріплені поселення. Картографування цих пам'яток дає змогу окреслити межі слов'янського розселення в південному та південно-східному напрямках, визначити інтенсивність колонізації слов'янами степового покордоння, а також виділити райони слов'янської колонізації степового покордоння та степової зони.

Для картографування використовувалися пам'ятки, розташовані південніше лінії кордону степової та лісостепової зон, а також ті, що знаходяться до 40 км північніше від неї. Такий розподіл є певною мірою умовним, проте, дає можливість окреслити загальну картину. Кордон

ландшафтних зон визначений за картою ландшафтів України з масштабом 1:1000000¹, відповідно до якої він проходить по лінії райцентр Фрунзівка – м. Ананів Одеської області – м. Первомайськ Миколаївської області – м. Новоукраїнка – м. Знам'янка – м. Олександрія Кіровоградської області – гирло р. Ворскла – течія Ворскли до райцентру Нові Санжари Полтавської області – вздовж р. Тагамлик – вздовж р. Березна, вище м. Красноград – смт. Червоний Донець – м. Балаклія – райцентр Борова Харківської області.

У межах степової зони та території степового покордоння слов'яни заселяли Надпоріжжя, Поорелля, Дніпро і Дністер (течія Тясмину, басейн Інгульця, течія Південного Бугу, нижче м. Первомайськ) та Дніпро-Донецьке межиріччя (течія Ворскли, нижче м. Полтава та Сіверського Дінця, нижче м. Зміїв). При цьому, вододіли великих та середніх річок (другого та третього порядків), на що звертали увагу дослідники², лишались незаселеними.

На сьогодні на території Надпоріжжя відомо 28 поселень та 4 поховальні пам'ятки, в Поореллі – 14 населених пунктів, на межі зі степом у межиріччі Дніпра і Дністра зафіксовано 10 поселень, пам'ятки степового покордоння Дніпро-Донецького межиріччя налічують 20 населених пунктів. Таким чином, на межі зі степом та в степовій зоні у межиріччі Дністра і Сіверського Дінця відомо близько 76 слов'янських поселень³. Проте потрібно зазначити, що абсолютна більшість цих пам'яток відома за розвідками. Враховуючи складність однозначного визначення матеріалів, здобутих під час розвідок як пеньківських, з огляду на невелику кількість яскраво виражених ознак, присутніх у цих матеріалах, пам'ятки зафіксовані таким чином, можуть вважатися пеньківськими з більшою чи меншою долею ймовірності. До районів слов'янської колонізації ми зараховували лише ті, де відомі пам'ятки з достеменно пеньківськими матеріалами, отриманими під час розкопок.

Серед пам'яток вказаних районів розкопки проводилися у Богородичному, Задонецькому, Заньках, Сухій Гомольші, Тимченках, селищі Прогрес, Нових Санжарах, Біляївці, Іванівці, Волоському, Ігрени, Звонецькому, Майорці, Йосипівці, Богатому та Чернеччині⁴.

Знахідки датуючих речей дають можливість визначити хронологічні орієнтири заселення слов'янами смуги, що межує зі степом. Для абсолютного датування можуть використовуватися речі, що мають відносно вузьку та добре розроблену хронологію. Такими предметами є фібули, поясні набори, деякі деталі оформлення керамічного посуду.

З урочища Підкова, поблизу с. Ігрень (Дніпровське Надпоріжжя) походять поясні геральдичні деталі, зокрема рогаті двочастинні накладки та поясні наконечники з боковими виступами, що датуються серединою –

---

¹ Ландшафти України (масштаб 1:1000000). – К.: Картографія, 1997.

² *Приходнюк О.М.* Пеньковская культура. – Воронеж, 1998. – С. 21; *Любічев М.В.* Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1994. – С. 12-13.

³ *Приходнюк О.М.* Пеньковская культура. – Воронеж, 1998. – С. 145-160, рис. 2-6.

⁴ Там само. – С. 145-148, 156-158.

другою половиною VII ст.¹ В Майорці та Звонецькому у Надпоріжжі, на Більському городищі виявлено зооморфні фібули та фібули з дугою із пташиних голівок². Фібули такого типу відомі в слов'янських скарбах другої – третьої чвертей VII ст. (Козівський, Трубчевський), велика колекція таких виробів походить з Пастирського городища³. Зооморфні фібули, що датуються в межах VII ст., походять з Волоського та Звонецького на території Дніпровського Надпоріжжя⁴. З Тимченка (Сіверське Подонеччя), Великої Андрусівки (Потяминня) походять зооантропоморфні фібули⁵. Такі фібули мають численні аналогії в Мартинівському, Трубчевському, Козівському, Блажківському скарбах та на Пастирському городищі⁶.

Для пенківської кераміки хронологічно найбільш показною ознакою є оформлення вінець посудин. Так, керамічні форми з високими, досить сильно відігнутими вінцями, насічками, пальцевими вдавненнями чи защипами по краю вінця притаманні для пізнього періоду пенківської культури. Пізньою ознакою також є масивні три- та чотирикутні в перетині наліпні валики. Такі посудини, як правило, пов'язані з комплексами, що належать до заключного періоду пенківської культури⁷.

Комплекси з посудинами, що мали високі сильно відігнуті вінця, досліджені на поселеннях Заньки (житла А, Б, Г), Суха Гомольша, Тимченки (Сіверське Подонеччя), Нові Санжари (р. Ворскла), Біляївка (південь правобережжя Середнього Дніпра), Волоське, Ігрень, балка Яцева (Дніпровське Надпоріжжя), Йосипівка, Чернеччина (Поорелля)⁸. Отже, наведені дані надійно засвідчують присутність у VII ст. слов'янського населення на степовому покордонні. Разом з тим, початок заселення слов'янами цих теренів слід, ймовірно, відносити до більш раннього часу – V–VI ст.

Для відтворення умов етнічного сусідства було розглянуто взаєморозміщення слов'янських і кочівницьких пам'яток, розташованих на степовому покордонні Дніпровського Лівобережжя. Це зроблено через картографування та визначення відстаней між двома групами пам'яток. Безумовно, отримані дані можуть дати лише опосередковану інформацію, адже археологічні пам'ятки фіксують лише більшою чи меншою мірою тимчасове перебування тієї чи іншої групи населення в певному

¹ Там само. – Рис. 72, 1-8.

² Там само. – Рис. 63, 1, 73, 1-2.

³ Приходнюк О.М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К., 1996. – Рис. 4, 10-11.

⁴ Приходнюк О.М. Пенковская культура. – Воронеж, 1998. – Рис. 73, 4-6.

⁵ Там само. – Рис. 63, 3, 65, 2.

⁶ Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга “древностей антов” в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. – 1996. – Т. V. – табл. 8, 1-2, 32-34, 43, 4, 48, 5-6; Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К., 1996. – рис. 2, 5.

⁷ Приходнюк О.М. Пенковская культура. – Воронеж, 1998. – С. 42-45.

⁸ Там само. – Рис. 34, 36-37, 43, 1-4, 52, 2-23, 53, 1-16, 21, 54; Юренко С.П. Отчет о работе Полтавского отряда в составе экспедиции “Днепр-Донбасс” в 1973 г. – Полтава, 1974. – 10 с. // Науковий архів Інституту археології НАН України, № 1973/6в (6501, 6502), альб. III, рис. 8.

географічному пункті, при тому, фізична присутність цього ж населення не могла обмежуватися лише цим пунктом.

Загалом в окресленому районі виявлено 19 поселень пеньківської культури¹. Ці пам'ятки були нанесені на топографічну карту з масштабом 1:200000. На жаль, через недостатню якість топографічних прив'язок не всіх їх вдалося локалізувати цілком точно. Отже, допустима похибка при картографуванні становить від 500 до 1500 м. Проте в контексті поставленого завдання ця похибка не є достатньо суттєвою, аби істотно вплинути на результат. Слід відзначити низку слов'янських селищ, розташованих особливо близько до кочівницьких комплексів. Такими є поселення поблизу м. Нові Санжари (приблизно за 7 км по прямій) від місця виявлення Новосанжарського комплексу та за 17 км від Малоперещепинського, сіл Кунцево (приблизно за 10 км від Нових Санжар і за 12 км від Малої Перещепини) та Прогрес (на відстані близько 8 км та 22 км від цих же пам'яток). Таким чином, перелічені пеньківські поселення розташовані на таких відстанях до кочівницьких пам'яток: 7-10 км до Новосанжарського комплексу та 12-22 км до Малоперещепинського. Більш віддаленими від кочівницьких комплексів є пеньківські поселення Демидівка (на відстані близько 32 км від Нових Санжар, 33 км від Малої Перещепини та 34 км від Макухівки) і Полтавці (відстані між ним та зазначеними пам'ятками складають відповідно 25, 28 та 30 км). Відстані між самими кочівницькими пам'ятками такі: близько 18 км від Нових Санжар до Малої Перещепини та 21 км від Малої Перещепини до Макухівки. На правому березі Нижньої Ворскли, поблизу с. Полузир'я, Лаврики (р. Полузир'я) і Білоконі (р. Говтва) зафіксовано три кочівницькі стійбища. Цікаво, що всі вони розміщені одне від одного приблизно на однаковій відстані – близько 20 км. Найближче до слов'янських пам'яток знаходяться Білоконі (5 км від Демидівки) та Полузир'я на відстані приблизно 7 км від Нових Санжар та 8 – від Кунцевого.

В урочищі Лиман, поблизу с. Йосипівка, де розташоване пеньківське поселення, було досліджено кочівницьке поховання, датоване виявленим у ньому золотим солідом Іраклія (610-641 рр.)². На відстані близько 5 км від цього поховання розташовані поселення Йосипівка (уроч. Пляж) та Лиманівка, приблизно за 19 км від нього знаходиться Котівка і за 20 км – Мала Перещепина.

Для характеристики етнокультурної ситуації є показовим, що значна кількість поселень пеньківської культури розташована набагато південніше перелічених кочівницьких пам'яток. Вони розміщені вздовж усєї течії р. Орель. Серед них найбільш територіально наближеними до пам'яток Новосанжарської групи є селища поблизу м. Царичанка (близько 42 км до Нових Санжар та 56 до Малої Перещепини), с. Лесківка (відповідно 46 та 56 км), Байбаківка (36 та 45 км), Чернеччина (35 і 38 км), Михайлівка (31 та 36

---

¹ Приходнюк О.М. Пеньковская культура. – Воронеж, 1998. – Рис. 2, 4, с. 145, 147, 156-158.

² Телегин Д.Я., Беляев А.С., Беляева С.А. Отчёт о работе экспедиции “Днепр-Донбасс” в 1972 г. – К., 1973. – 66 с. // Науковий архів Інституту археології НАН України, № 1972/1 (6151, 6152).

км) та Гупайлівка (32 і 34 км). Саме в цьому районі відомо три поселення, на яких виявлено юртоподібні житла (Йосипівка, Чернеччина та Багате). Слід зазначити, що юртоподібні споруди були виявлені на трьох ч чотирьох поселень Поорелля, на яких проводились розкопки. Загалом же на Орелі виявлено 14 слов'янських пам'яток.

В розміщенні слов'янських та кочівницьких пам'яток цього мікрорегіону спостерігаються певні ландшафтні закономірності та особливості щодо розташування відносно водних артерій. Так, 4 з 5 поселень (окрім Прогресу) розташовані на правому березі Ворскли, в умовах прирічкових та лісостепових ландшафтів. Усі ж пам'ятки перещепинського типу – на лівому березі. Лівобережжя Нижньої Ворскли належить до північностепової підзони степової зони, але самі кочівницькі комплекси (Нові Санжари, Мала Перещепина, Макухівка) знаходяться в межах прирічкових лісистих ландшафтів. Таке розміщення пам'яток, що належали вищій степовій знаті, очевидно, можна пояснити бажанням приховати їх.

Своєрідний острів у степовій зоні являють собою прирічкові ландшафти Орелі. Саме тут, у місцевостях, де переважають різні типи лугових ґрунтів, розташовані пенківські пам'ятки, що рівномірно охоплюють усю течію річки. При цьому переважна їх більшість (12 з 14) розміщені на лівому, південному березі Орелі. Таке розташування слов'янських поселень відносно степового простору є показовим щодо характеристики рівня небезпеки, що виходила з боку кочових племен – південних сусідів слов'ян. Адже постійна чи періодична загроза з боку степу робила б малоімовірним заселення слов'янами цього району.

Більшість пенківських пам'яток межиріччя Орелі і Ворскли відомі за розвідками, а тому конкретний час їх функціонування, а отже, і їх синхронність з переліченими похованнями номадів залишаються до кінця невстановленими. Розкопки проводилися на поселеннях Нові Санжари, Прогрес на Ворсклі, а також на двох селищах поблизу Йосипівки (уроч. Пляж та Лиман), Чернеччині і Багатому (Орель).

На Новосанжарському поселенні М.М. Казанський дослідив дві напівземлянки. Серед виявленого в цих об'єктах керамічного матеріалу присутні посудини з хронологічно пізними ознаками, характерними для VII ст. Це фрагмент горщика з високими, досить сильно відігнутими вінцями та сковорідка з високими бортиками¹. На поселенні Йосипівка в урочищі Пляж Д.Я. Телегін дослідив чотири житла, серед них одне юртоподібне. В цих житлах виявлено досить багато фрагментів посуду з вдавленнями й насічками по вінцях та з високими вінцями без орнаменту, що підтверджує

---

¹ Казанский М.М. Отчёт о работах Полтавского отряда Днепровской левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1979 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України, № 1979/94 (9366, 9367).

функціонування селища у VII ст.¹ Кераміку з пальцевими заціпами по вінцю виявлено при розчищенні жител у Чернеччині².

Таким чином, принаймні частина пенківських поселень, відомих в даному мікрореєоні, функціонувала в період VII ст., до якого належать й кочівницькі сивашівські та перещепинські пам'ятки. На користь синхронності останнім низки слов'янських пам'яток також свідчить наявність на деяких з них юртоподібних жител. Разом з тим, в окремих районах є імовірною почергова зміна населення. Прикладом цьому є чотири кочівницькі поховання, розміщені на слов'янському селищі Рябівка, що на Верхній Ворсклі, яке на момент здійснення захоронень уже не функціонувало³.

Зосередження на Нижній Ворсклі відразу трьох пам'яток перещепинського типу вже саме по собі передбачає існування певної традиції, пов'язаної з похованням у цій місцевості представників кочової знаті. Про тривале освоєння кочовиками району Ворскли свідчить і наявність тут стійбищ. Адже як свідчать етнографічні джерела, маршрути перекочівок вироблялися протягом тривалого часу, необхідного для адаптації кочового господарства до нових умов. Усе це змальовує досить складну картину сусідства землеробського й кочового населення в межиріччі Орелі та Ворскли. В даному випадку спостерігається взаємопроникнення обох етнічних ареалів, що було пов'язане, з одного боку, з проходженням маршрутів сезонних перекочівок однієї з тюркомовних груп через лісостепове покордоння, а з іншого, з колонізацією слов'янами низки районів у межах степової зони. Таке сусідство обох груп населення в якості своєї передумови вимагає певного характеру взаємин між ними. Без сумніву, воно було можливим лише за умови стабільних та переважно мирних відносин. На переважання саме таких стосунків вказує й відсутність у слов'ян укріплених поселень на степовому покордонні.

---

¹ Телегін Д.Я., Беляєва С.О. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. – 1975. – Вип. 18. – С. 95-101.

² Юренко С.П. Отчет о работе Полтавского отряда в составе экспедиции “Днепр-Донбасс” в 1974 г. – Полтава, 1975. – альб. III, рис. 8. // Науковий архів Інституту археології НАН України, № 1974/1в (6946, 6947).

³ Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Новые погребения раннесредневековых кочевников на Сумщине // Кочевники Урало-Казахских степей. – Екатеринбург, 1993. – С. 167-172.

Вакуленко Л.В. (Київ)

**ПОСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН VII ст.
У с. ВОЛОСІВ НА ВЕРХНЬОМУ ПРУТІ**

Стаття присвячена публікації матеріалів розкопок поселення ранніх слов'ян у с. Волосів на Прикарпатті. Селище є однією з небагатьох слов'янських пам'яток VI-VII ст., відомих на цій території. Здобуті матеріали, такі як житлові і господарські споруди та керамічні комплекси, демонструють незаперечну ідентичність з класичними слов'янськими старожитностями на інших територіях слов'янського світу.

Ранньослов'янське поселення поблизу с. Волосів Надвірнянського району Івано-Франківської області розташоване на західній околиці села в урочищі Лучки. Воно займає ділянку невисокого мисоподібного виступу лівого берега р. Стримби (басейн Дністра) площею 30х50 м. (рис. 1). На цій же території знаходиться поселення культури Карпатських курганів (III-IV ст. н.е.).

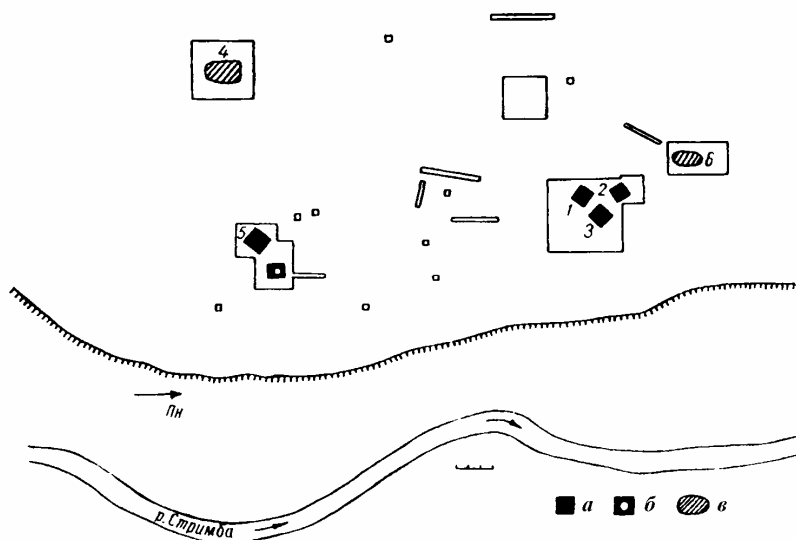
Рис. 1. Місце розташування ранньослов'янського поселення в Волосіві

У 1968 р. археологічним загonom Івано-Франківського пединституту на території селища проводилися стаціонарні розкопки. Було досліджено площу 500 кв. м, на якій виявлено три споруди культури Карпатських курганів та п'ять споруд ранньослов'янського часу (рис. 2). Культурний шар залягав на глибині 0,2 м від сучасної поверхні і містив уламки кераміки культури Карпатських курганів.

Серед ранньослов'янських об'єктів другої половини I тис. н.е. чотири житла й одна господарська споруда (рис. 3, 1-4; рис. 4).

Рис. 2. Загальний план Волосівського поселення: а – ранньослов'янські напівземлянки; б – ранньослов'янська господарська споруда. в – житла культури карпатських курганів.

Житла являють собою напівземлянки прямокутної форми площею від 9,3 до 14,28 кв. м, заглиблені на 0,6–0,75 м від сучасної поверхні. Стіни вертикальні, викопані під прямим кутом до долівок, які добре знівельовані і втрамбовані. Споруди орієнтовані кутами за сторонами світу. Одне з жител (№ 2) має заокруглені кути (рис. 3,1).

У кожному з жител виявлено залишки прямокутних печей-кам'янок (рис. 5). В трьох житлах вони стояли в східному куті, а в житлі № 2 – у північному. Печі споруджувалися на рівні долівки, а в житлі № 5 – на материковому останці висотою 0,1 м. Найкраще збереглася піч у житлі № 3. Вона прямокутної форми, розмірами 1,8x1,5 м і складена з великих гальок. Всі печі мали плоскі глинобитні черені овальної або прямокутної (житло № 3) форми. Ніяких інших деталей внутрішнього обладнання жител не простежено.

Прямокутні напівземлянки з пічками-кам'янками є найпоширенішим типом жител на широких територіях ранньослов'янського світу в середовищі празько-корчачьких та пеньківських старожитностей. Подібні житла виявлено в Подніпров'ї¹, на Верхньому² і Середньому Подністров'ї³, на

¹ Приходнюк О.М. Пеньківська культура. Культурно-хронологический аспект исследования. – Воронеж, 1998. – Рис. 14, 2, 3, 4, 16, 1, 2.

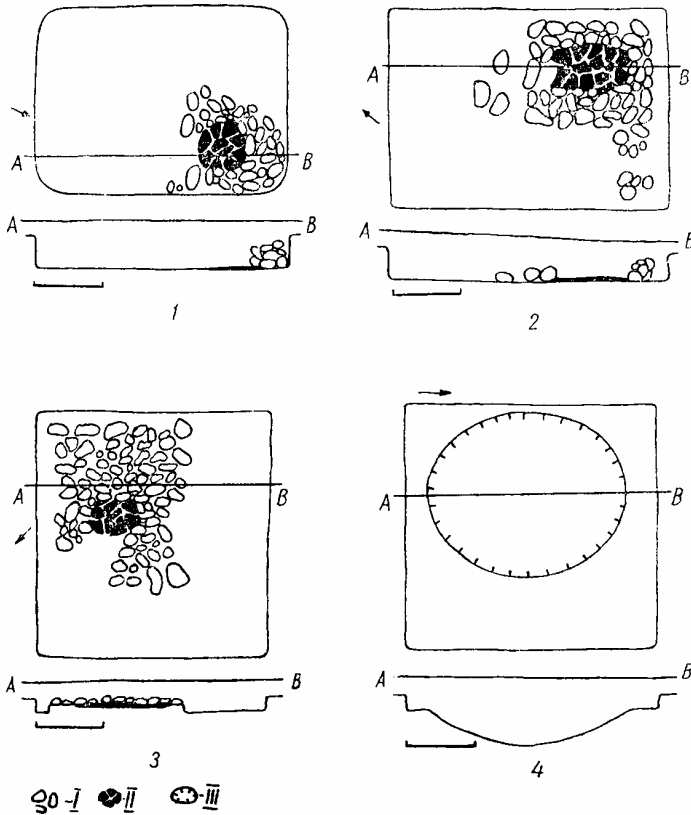
² Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. – К., 1972. – С. 21. – Рис. 4.

³ Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984. – Рис. 21, 1; Рис. 22, 1; Рис. 25, 1; Рис. 32, 1 та ін.

Волині¹, Поділля², Верхньому Пруті³ та в багатьох інших місцях Східної та Центральної Європи.

Рис. 3. Плани ранньослов'янських об'єктів: 1 – житло № 2; 2 – житло № 3; 3 – житло № 5; 4 – господарська споруда. Умовні позначення: I – каміння, II – черені пічок-кам'янок, III – яма.

¹ Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв. – М., 1976. – Рис. 23.

² Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VII-VII ст. н.е.) – К., 1975. – Табл. V, 1, 8; Табл. VI, 10; Табл. VII, 1; Табл. X, 1 та ін.

³ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут. – М., 1984. – Табл. 5, Табл. 7.

Рис. 4. Ранньослов'янські споруди на Волосівському поселенні (фото): 1 – розкоп 1 з житлами № 1-3, вигляд з південного заходу; 2 – розкоп 2 з житлом № 5 і господарською спорудою, вигляд з південного заходу.

Рис. 5. Печі-кам'янки в ранньослов'янських житлах на Волосівському поселенні (фото):
1 – житло № 1, 2 – житло № 2.

Заглиблену господарську споруду квадратної форми з овальною ямою виявлено поблизу житла № 5 на відстані 1 м (рис. 3, 4). Потрібно думати, що житло № 5 і господарська споруда входили в один господарський комплекс. Свідченням цього є не лише близьке розташування будівель (рис. 4,2), а й той факт, що в заповненні житла і господарської споруди знайдено фрагменти одного й того ж орнаментованого горщика (рис. 6, 11, 12). Подібні споруди з господарськими ямами відомі на ранньослов'янських пам'ятках. Схожа будівля була виявлена на поселенні Городок на Поділлі та Кодин на Верхньому Пруті¹.

Матеріал, знайдений у ранньослов'янських спорудах, бідний. Він складається з уламків глиняних ліпних горщиків та сковорідок недбалой роботи з нерівномірним випалом поверхні. В тісті присутні домішки шамоту.

Серед більш виразних фрагментів горщиків можна виділити посудини з легко відігнутими вінцями, майже без плечиків (рис. 6, 2, 5, 6, 8, 9) та посудини з добре виділеними шийкою і плічками (рис. 6, 1, 3, 4, 7, 10). Деякі екземпляри прикрашені хвилястими лініями біля денця (рис. 6, 13) та рядами коротких заглиблених ліній (рис. 6, 11, 12). Сковорідки мали товсті денця і бортик висотою 0,2-0,32 см, їх діаметр 16-20 см (рис. 6, 15-17).

На поселенні не знайдено речей, що можуть слугувати хронологічними показниками. Заглиблені житла з пічками-кам'янками та ліпний керамічний матеріал дають підстави віднести виявлені об'єкти до VI-VII ст. Однак аналіз кераміки дає можливості для уточнення їх датування. Звертає увагу, що при розкопках не знайдені горщики із загнутими досередини або прямими вінцями, тобто такі форми слов'янського посуду, характерні для ранніх комплексів². Натомість, виявлені у Волосіві уламки посуду мають добре виражені, відігнуті назовні вінця і позначені плічка, що пригаманне кераміці слов'янських пам'яток VII ст.³ В межах цього періоду можна припустити з певною мірою достовірності, що комплекс будівель, що складається з житла № 5 і господарської споруди є дещо пізнішим відносно інших жител. У заповненні житла № 5 і господарської споруди знайдені сковорідка, бортик якої прикрашений насічками (рис. 6, 17), та уламки орнаментованих посудин (рис. 6, 11,12,13). Подібні ознаки вважаються характерними для керамічних комплексів, що відносяться до часу не раніше другої половини VII ст.

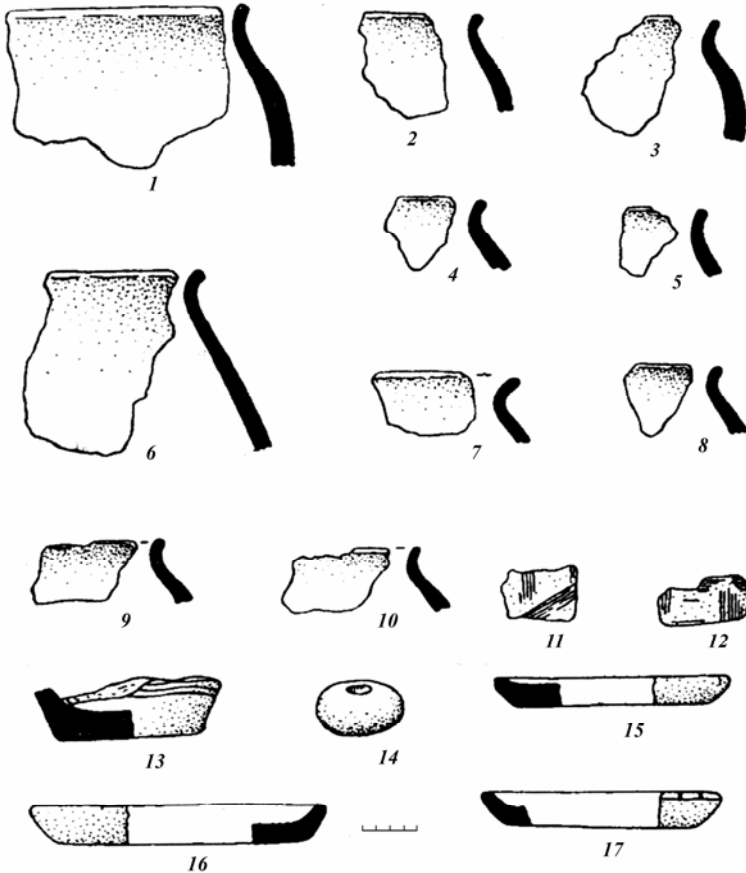
---

¹ Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі ... – С. 28. – Рис. 10; Русанова И. П., Тимощук Б.А. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. – С. 46-47.

² Баран В.Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1963. – № 108. – С. 364.

³ Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі... – С. 44-45.

Рис. 6. Ліпна кераміка з ранньослов'янських об'єктів поселення у Волосові: 1, 2, 16 – житло № 2; 3-6, 8, 12, 13-15, 17 – господарська споруда; 7 – житло № 3; 8-11 – житло № 5.

Селище у Волосові є одним із небагатьох відомих ранньослов'янських пам'яток на території Прикарпаття. Отже, у період раннього середньовіччя територія Карпатського підгір'я була заселена слов'янами, матеріальна культура яких входить до кола празько-корчацьких старожитностей.

Нижче подаємо опис виявлених споруд.

Житло № 1 розташовувалося в північній частині досліджуваної площі, на відстані 20 м від річища ріки (рис. 2, 1). Напівземлянка прямокутної в плані форми з довжиною сторін 3,1х3 м була заглиблена на 0,75 м від сучасної поверхні. Приміщення кутами орієнтоване за сторонами світу. Розвал обгорілого каміння від пічки-кам'янки містився у східному куті житла. Після

розчистки був виявлений споруджений на рівні долівки черінь витягнутої овальної форми розмірами 0,9x0,5 м, підмащений глиною й обпалений до червоного кольору. В житлі виявлено уламки ліпної кераміки.

Житло № 2 (рис. 3, 1) знаходилось на відстані 2,6 м на північ від житла № 1. Напівземлянка прямокутної в плані форми з заокругленими кутами, розмірами 3,6x2,8 м була заглиблена на 0,65 м від сучасної поверхні. Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. Розвал каміння від печі-кам'янки містився в північному куті житла. Частина задньої стінки печі збереглася на висоту 0,4 м. Її черінь, споруджений на рівні долівки, мав неправильну овальну форму при розмірах 0,75x0,55 м і був вимашений глиною та обпалений. В заповненні житла знайдено уламки ліпної кераміки (рис. 6, 1, 2, 16).

Житло № 3 (рис. 3, 2) виявлене на відстані 1 м на північний схід від житла № 1. Прямокутна в плані напівземлянка мала розміри 4,2x3,4 м при глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Житло орієнтоване кутами за сторонами світу. Печі-кам'янка прямокутної форми розмірами 1,8x1,5 м була в східному куті. Від неї залишилися стіни висотою 0,45 м, складені з великого галечника. Черінь печі, розчищений на рівні долівки, мав прямокутну форму, розмірами 0,5x0,7 м. Він був підмащений глиною та обпалений до червоного кольору. Заповнення житла майже практично не містило знахідок (рис. 6, 7).

Житло № 5 (рис. 3, 3) було розташоване на відстані 50 м від описаної вище групи споруд (жител № 1-3). Напівземлянка прямокутної в плані форми, розмірами 3,3x3,6 м була заглиблена на 0,76 м від сучасної поверхні. Приміщення орієнтоване кутами за сторонами світу. Розвал каміння від печі-кам'янки прямокутної форми, розмірами 2,6x2,2 м містився у східному куті житла. Під камінням був розчищений глинобитний черінь, споруджений на материковому останці висотою 0,1 м. Він мав овальну форму і розміри 1,1x0,8 м. В заповненні житла знайдені фрагменти ліпної кераміки (рис. 6, 8-11).

Господарська споруда (рис. 3, 4) знаходилася на відстані 1 м на північний схід від житла № 5. Приміщення мало квадратну в плані форму при довжині сторін 3,6 м і було заглиблене на 0,45-0,5 м від сучасної поверхні. Споруда була орієнтована стінками за сторонами світу. В середині приміщення, дещо ближче до західної стінки, виявлено яму овальної в плані форми діаметрами 2,5x2,8 м і глибиною 0,4 м від рівня долівки. Стінки ями плавно переходили у дно. Стінки і дно ями були вимашені глиною. В заповненні господарської споруди знайдений керамічний матеріал, аналогічний знахідкам у ранньослов'янських житлах: уламки ліпних горщиків (рис. 6, 3-6, 8, 12, 13), сковорідок (рис. 6, 15, 17), а також округле керамічне прясло діаметром 3 см та заввишки 2 см (рис. 6, 14).

Горбаненко С.А. (Київ)

**ПРИРОДНИЧІ МЕТОДИ У ВИВЧЕННІ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА СЛОВ'ЯН**

Темою дослідження є історія становлення та розвитку природничих методів для вивчення сільського господарства слов'ян на території сучасної України за археологічних часів. Розглянуто стан основних напрямків від часу їх виникнення до сьогодення. У результаті огляду окреслено подальші перспективи розвитку.

Вирішення питань виробничого характеру потребує опрацювання великого обсягу різноманітних джерел інформації з різних галузей сучасної науки. Не становить винятку у цьому випадку і вивчення сільського господарства слов'ян. Для дослідження такого типу важливу роль відіграють праці, основним предметом яких є окремі аспекти сільського господарства впродовж певного часу. Таких *напрямків* досліджень можна назвати три:

вивчення культурних рослин;

дослідження археозоологічних матеріалів;

спроба реконструкції взаємовпливу екологічних умов давнини та соціумів; просторовий аналіз розташування пам'яток.

Розвиток саме цих напрямків співпраці археологів та науковців природничого напрямку сучасної України і є **предметом** даної статті.

Основою для першого із зазначених напрямів є роботи палеоботаніків, які вивчають матеріали з території сучасної України. Станом на теперішній час він становить доволі значний обсяг. Однак початок досліджень решток викопних культурних рослин носив любительський характер.

У вітчизняній **літературі** перші згадки про знахідки зернівок культурних рослин з'явилися ще на початку ХХ ст. У той час (1913 р.) В.В. Хвойка опублікував дані власних розкопок на території Середнього Подніпров'я в узагальнюючій монографії. У роботі він відзначав, що під час археологічних досліджень слов'янських – “антських” поселень Середнього Подніпров'я, поряд із сільськогосподарськими знаряддями праці було виявлено багато зерна в приміщеннях та посуді¹.

Перші ж дійсно професійні дослідження викопних решток культурних рослин було розпочато ще в середині 1930-х рр., коли К. Фляксбергер опублікував статтю, що містила невелику добірку даних про залишки культурних рослин, у тому числі – зі слов'янських пам'яток з території сучасної України (Донецьке городище)². У тій же статті містився заклик до наукової співпраці археологів, ботаніків і рослинників, що супроводжувався

¹ Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). – К., 1913. – С. 61.

² Фляксбергер К. Находки культурных растений доисторического периода // Архив Института истории науки и техники. – М., 1934. – Серия 1. – Вып. 2. – С. 165-176.

висловлюванням жалю щодо її відсутності¹. Однак на заклик К. Фляксбергера у той час, на жаль, ніхто не звернув увагу.

Вже у 1940–1950-х рр. почали з'являтися статті, у яких подано опис викопних культурних рослин з поселень, що знаходяться на території сучасної України². Однак ці поодинокі випадки ще не стали підставою для виникнення в Україні палеоетноботаніки як галузі чи підрозділу науки.

Відомі на середину 1950-х рр. палеоетноботанічні матеріали зі слов'янських пам'яток увійшли до узагальнюючих праць з історії культурних рослин, що охоплювали археологічний період та історичні часи³.

Чи не вперше археологи звернулися за кваліфікованою допомогою до фахівців у середині 1950-х рр. Такий крок, очевидно, було зумовлено масовістю знайдених решток культурних рослин. Під час розкопок Новотроїцького городища роменської культури в зернових ямах та житлах напівземлянкового типу було виявлено велику кількість палеоетноботанічних матеріалів⁴. Зразки було передано спеціалістам, які й досліджували їх. Деякі результати досліджень одразу ж дали змогу підняти рівень реконструкції систем землеробства. Так, М.М. Якубцинер установив наявність твердої пшениці⁵ (варто зауважити, що дослідники, які потім працювали з зазначеним матеріалом, доповнили список культурних рослин, знайдених на городищі Новотроїцькому; так, Г.О. Пашкевич виділила пшеницю двозернянку – *Triticum dicoccon*⁶); А.В. Кир'янов у ході дослідження зернівок жита виявив зернівки бур'яну стоколосу житнього (*Bromus secalimus* L), який нині є типово озимим бур'яном у посівах жита⁷. Це дало досліднику підставу стверджувати існування у давнину ярових та озимих посівів, а відтак – сівозмін та дво- трипілля у VIII–X ст. не гіпотетично, як до того часу⁸, а на основі наукового висновку відповідних фахівців.

Дещо інакше склалися обставини із перспективним нині напрямком у вивченні викопних культурних рослин – дослідженням відбитків на кераміці та виробих з глини. Незважаючи на те, що ще у 1924 р. М.М. Макаренко одним з перших в Україні звернув увагу на порожнини в кераміці з матеріалів городища Монастирище (роменська культура), що своєю формою

---

¹ Там само. – С. 176.

² Фляксбергер К. Археологические находки хлебных растений в областях, прилегающих к Черному морю // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1940. – № 8. – С. 117-119; Бахтеев Ф.Х. К истории культуры ячменя в СССР // Материалы по истории земледелия. – М., 1956. – Т. II.

³ Якубцинер М.Н. Культуры пшеницы в СССР // Материалы по истории земледелия. – М., 1956. – Т. II; Бахтеев Ф.Х. Указ. соч.

⁴ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1958. – № 74.

⁵ Там само. – С. 212.

⁶ Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. – II тыс. н. э.: Каталог II. – К.: Препринт, 1991. – С. 45.

⁷ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое... – С. 212.

⁸ Довженко В.И. Феодалный масток в эпоху Київської Русі в світі археологічних досліджень // Археологія. – 1953. – № 8. – С. 23.

нагадують відбитки зернівок проса¹, а надалі і деякі ретельні дослідники не залишали поза увагою зазначений факт², до середини 1960-х рр. відбитки культурних рослин на кераміці майже не досліджували. З.В. Янушевич вперше у колишньому Радянському Союзі застосувала метод зняття інформації про давні культурні рослини з глиняних виробів через безпосереднє дослідження або з моделей із пластиліну чи каучуку. Цей метод давав можливість суттєво розширити обсяги досліджуваних матеріалів – адже керамічні вироби становлять наймасовіший матеріал у переважній більшості археологічних культур. Не є винятком у цьому відношенні і слов'янські археологічні культури. Окрім того, такий підхід до вивчення палеоетноботанічних матеріалів фактично вивільняв дослідників з-під волі випадку і давав можливість проводити цілеспрямовані пошуки, залучаючи саме ті матеріали, що цікавлять науковця, а не ті, що випадково збереглися завдячуючи сприятливим умовам та збігу обставин.

Окрім досліджень, власне, зернівок культурних рослин чи їх відбитків на виробах з глини, З.В. Янушевич вдосконалювала методи опрацювання палеоетноботанічного матеріалу. Дослідниця проводила виміри культурних рослин – довжини та ширини, а при роботі безпосередньо із обугленими зернівками – товщини³, що сприяло розвитку методології ідентифікації культурних рослин на території колишнього Радянського Союзу.

Отже, склалися передумови для зародження на території колишнього Радянського Союзу нової окремої галузі науки – палеоетноботаніки. Це зумовило початок масштабних палеоетноботанічних досліджень матеріалів з території сучасної України, що розпочалися в середині 1960-х рр. У той час виходить у світ стаття С.П. Пачкової у співавторстві з З.В. Янушевич – дослідження матеріалів зарубинецької культури за відбитками культурних рослин на кераміці та глиняній обмазці жител з пам'яток Середнього Подніпров'я, у якій містяться обґрунтовані висновки про рівень розвитку землеробства III ст. до н. е. – II ст. н.е.⁴

Найвагомішим результатом діяльності З.В. Янушевич стали дві монографії з палеоетноботаніки, що охоплюють матеріали Молдови та України. Близько половини зазначених даних мають відношення до ранньослов'янського часу⁵.

Із середини 1970-х рр. розпочала палеоетноботанічні дослідження Г.О. Пашкевич. Першим результатом її роботи на цьому поприщі став звіт з

¹ Макаренко М. Городище “Монастирище” // Записки історичної секції ВУАН. Наук. збірн. за рік 1924. – К., 1925. – Т. 19. – С. 15.

² Бодяньський О. Загальний звіт про археологічні дослідження в Надпоріжжі за 1952 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України), 1952/22, ф. е. № 1873, арк. 40.

³ Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев: Штиинца, 1976.

⁴ Пачкова С.П., Янушевич З.В. Землеробство племен зарубинецької культури // Слов'яноруські старожитності. – К., 1969. – С. 3-13.

⁵ Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада...; Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоетноботанические исследования. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 90 с.

господарської теми, у якому міститься інформація про слов'янське поселення VII ст. біля с. Любимівка Дніпропетровської обл. На кераміці з цього поселення було зафіксовано відбитки пшениці двозернянки та ячменю, а також – у великій кількості – соломи та плівки хлібних злаків¹.

Зараз унаслідок досліджень Г.О. Пашкевич вивчено матеріали понад 300 пам'яток археології на території сучасної України від неоліту до епохи Київської Русі включно. За цими даними було видано каталоги палеоетноботанічних знахідок на зазначеній території².

Г.О. Пашкевич продовжила теоретичну розробку зазначеної теми. Дослідниця, у співавторстві з Н.М. Кравченко, виділила чотири типи потрапляння злакових у керамічні вироби (миски, горщики, статуетки і т.д.)³.

До першого типу потрапляння зернівок культурних рослин у глину, з якої виготовляли кераміку, відноситься технологічний прийом, при якому рослинний компонент добавляли в формовочну масу як усаджувальну домішку.

До другого типу відносяться домішки злакових, що добавляли у ритуальних цілях (наприклад – до вотивних статуеток, що уособлювали в собі символи родючості).

Третю групу становить посуд, при формуванні якого зернові або залишки після обмолоту використовували як підсіпку під дно. Найпридатнішими а отже і вживаними були зернівки проса звичайного; їх розміри зазвичай не перевищують 2–2,5 мм; до того ж вони мали оптимальну майже округлу форму. Одним з яскравих прикладів такого використання проса є знахідка днища горщика, що походить з пеньківського поселення біля с. Хитці, що було рясно вкрите відбитками проса⁴. Окремі зернівки могли випадково потрапити до глиняного тіста.

Тривалий час знахідки решток культурних рослин в об'єктах чи культурному шарі пам'яток мали випадковий характер. Для цілеспрямованого пошуку матеріалу запропоновано застосовувати просіювання і промивку зразків ґрунту, вилучених зі стратиграфічно відокремлюваного культурного шару та археологічних об'єктів, що їх

---

¹ Пашкевич Г.А. Отчет по хозяйственной теме “Основные этапы освоения культурных злаков на Украине с древнейших времен на основании изучения образцов ископаемых данных и их отпечатков” // НА ІА НАН України, 1975, тт. № 558, 15 арк.

² Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины (неолит – бронза): Каталог. – К.: Препринт, 1991. – 48 с.; Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. – II тыс. н. э.: Каталог I. – К.: Препринт, 1991. – 48 с.; Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. – II тыс. н. э.: Каталог II. – К.: Препринт, 1991. – 47 с.; Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. – К.: Препринт, 1991. – 45 с.

³ Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I-го тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. – К., 1985. – С. 177-190.

⁴ Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днестровского Левобережья. – Л.: Наука, 1981. – С. 71.

можливо продатувати¹. Запровадження цілеспрямованого пошуку привело до інтенсифікації накопичення палеоетноботанічних матеріалів.

Також було розроблено теоретичні засади та нову методику з відповідною термінологією. Насамперед запроваджено поняття ПБК (палеоетноботанічний комплекс) – для сукупності зернівок та насіння (відбитків чи обугленого матеріалу), що характеризують певну археологічну культуру. Виділення ПБК можливе на основі археологічних матеріалів, до того ж на основі матеріалів, що походять з закритих комплексів, культурна належність яких не викликає сумнівів. Комплексові матеріальної культури окремої пам'ятки (одношарової) відповідає поняття ПБС (палеоетноботанічний спектр). В основу виділення ПБК та ПБС покладено палеоетноботанічний матеріал, що походить з окремих закритих комплексів (жител та поселень) чи стратиграфічно відокремлених ідентифікованих шарів. ПБС різних пам'яток однієї культури разом дають ПБК відповідної культури. У статті також зроблено наголос на тому, що ПБК однієї культури може мати локальні особливості, що призводить до введення зональних ПБК культури². Особливо добре виділення локальних варіантів ПБК помітно на прикладі черняхівської культури³. Водночас автори статті застерігали від неупередженого ставлення до відсоткових співвідношень ПБК, вказуючи на їх відносний характер⁴.

Розвиток палеоетноботаніки та її взаємозв'язок з археологією зробив можливим започаткування плідної співпраці палеоетноботаніків та археологів, що триває дотепер⁵.

Незважаючи на доволі значний доробок з приводу вирощуваних слов'янами культурних рослин, з об'єктивних причин матеріали Дніпровського Лівобережжя останньої чверті I тис. н. е. було досліджено менш ретельно. Завдячуючи нашим дослідженням у співпраці з Г.О. Пашкевич впродовж останніх років, цю лакуну вдалося значною мірою заповнити⁶.

¹ Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Указ. соч. – С. 177.

² Там само. – С. 180.

³ Пашкевич Г.О. Локальні палеоетноботанічні комплекси черняхівської культури // VIII Подільська істор.-краєзнав. конф. / Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 36-37.

⁴ Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Указ. соч. – С. 180.

⁵ Щодо слов'янських матеріалів див., напр.: Рикман Э.А., Янушевич З.В. Земледелие у племен черняховской культуры по материалам Днестровско-Прутского междуречья // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 75-85; Пачкова С.П., Янушевич З.В. Вказана праця; Вакуленко Л.В., Янушевич З.В. Землеробство на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття нашої ери // Археологія. – 1974. – № 14. – С. 31-41; Пашкевич Г.А., Терпиловский Р.В. Сельское хозяйство деснинских племен III–V вв. // Использование методов естественных наук в археологии. – К., 1981. – С. 93-113; Козак Д.Н., Пашкевич Г.О. Про землеробство племен Верхнього Подністрів'я і Західного Побужжя на рубежі та в перших віках нашої ери // Археологія. – 1985. – № 50. – С. 18-27; Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Указ. соч.

⁶ До 2002 р. у науковій літературі є згадки про дев'ять пам'яток волинцевсько-роменського періоду, на яких були виявлені рештки або відбитки зернівок. Із них чотири не були досліджені фахівцями. Одна з інших п'яти, матеріали якої були вивчені кваліфіковано, представлена виключно горохом, а отже, не дає жодної уяви про ПБС пам'ятки; ще дві з п'яти уведено в

Другий напрямок використання природничих методів в археології (археозоологічні дослідження) також представлено низкою публікацій матеріалів, статей оціночного характеру та узагальнюючих робіт.

Одним з перших археозоологів, які досліджували залишки фаун минулих часів на території сучасної України, був І.Г. Підоплічко. Завдячуючи його копіткій праці вийшов каталог у двох частинах “Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР”¹. Ці видання умовно можна вважати початком накопичення та аналізу археозоологічних матеріалів.

Надалі значний внесок у дослідження з цього приводу зробив В.І. Цалкін, роботи якого охоплюють усі періоди. З великого наукового доробку вченого для нас представляє інтерес аналіз слов’янських матеріалів, результати якого знаходяться в ряді ґрунтовних публікацій². Він проаналізував матеріали близько двадцяти пам’яток зарубинецької, черняхівської, пеньківської, роменської та боршевської культур.

В.І. Цалкін також розробляв питання методичного характеру, частина з яких становить інтерес для фахівців-археозоологів (співвідношення пропорцій кісток та ін.). Частина ж запропонованих методів носить загальний характер і торкається питань інтерпретації матеріалу. Так, В.І. Цалкін вважав за можливе об’єднувати малі вибірки з пам’яток для отримання уявлення про склад стада загалом, що видається некоректним. На це вказує зокрема О.П. Журавльов.

Надалі над обробкою матеріалів з археозоології працювала Н.Г. Белан, діяльність якої щодо слов’янських матеріалів знайшла своє відображення в

науковий обіг археологами неналежним чином – лише як перелік культурних рослин, що було знайдено із коментарями на кшталт „мало” чи „багато”. З 2001 р. автор цієї статті дослідив керамічні комплекси шести волинцьєсько-роменських пам’яток та зняв відбитки зернівок культурних рослин, які надалі проаналізувала д.б.н. Г.О. Пашкевич. Результати аналізів являють собою ПБС відповідних пам’яток, дають цілісну картину ПБК волинцьєсько-роменського періоду і склали основу або увійшли до наступних статей: *Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоеотнотанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. – 2002. – № 1. – С. 134-139; *Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // АЛЛУ. – 2002. – № 2. – 2003. – № 1. – С. 161-163; *Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоеотнотанічний спектр пам’яток поблизу с. Волинцьєво // АЛЛУ. – 2003. – № 2. – С. 124-127; *Горбаненко С.А.* Про землеробство жителів городища Мохнач (роменська культура) // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнар. наук. конф. 17-18 травня 2002 р. Секція “Археологія”. – Луганськ, 2002. – С. 66-68; *Горбаненко С.А.* Палеоеотнотанічні дослідження керамічних матеріалів з пам’яток Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н. е. // АБУ. за 2001–2002 рр. – 2003. – С. 86-87; *Горбаненко С.А.* Сільське господарство слов’ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) // Археологія давніх слов’ян. Дослідження і матеріали. – К., 2004. – рис. 5; *Колода В.В., Горбаненко С.А.* Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 70-73; *Тертиловський Р.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Землеробство мешканців ранньослов’янських поселень Роїще та Олександрівка I // АЛЛУ. – Полтава, 2005. – № 2; визначення Г.О. Пашкевич.

¹ *Підоплічко І.Г.* Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – К.: Вид-во Інституту археології АН УРСР, 1938. – Вип. 1. – 176 с.; 1956. – Вип. 2. – 235 с.

² *Цалкін В.І.* Матеріали для історії скотоводства і охоти в Древней Русі // Матеріали і дослідження по археології СССР. – 1956. – № 51. – 187 с.; *Цалкін В.І.* Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // Советская археология. – 1969. – № 4. – С. 91-101 та ін.

ряді особистих статей¹; один з археозоологічних комплексів черняхівської культури дніпровського Лівобережжя був опрацьований разом з О.П. Журавльовим та опублікований у вигляді додатку до монографії А.Т. Сміленко².

Зараз в Україні одним з провідних дослідників археозоологічних матеріалів є О.П. Журавльов. Роботи цього вченого охоплюють усі археологічні культури. Однак він, на жаль, опублікував лише незначну кількість матеріалу зі слов'янських пам'яток³. Археозоологічні комплекси ряди пам'яток не знайшли належного відображення у науковій літературі.

Окрім опублікованих матеріалів, велику цінність представляють дані, що містяться в рукопису “Развитие животноводства в украинской лесостепи в I тыс. н.э.”⁴, що зберігається в фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України. Ця робота станом на сьогодні є фактично єдиним монографічним дослідженням з питань тваринництва у слов'ян, побудованому на значній кількості матеріалу.

Дослідницька діяльність О.П. Журавльова зводиться не лише до визначення матеріалу. Він розробив ряд методичних положень. Для нашого дослідження найціннішими є зауваження відносно інтерпретації матеріалу. Дослідник, наприклад, зазначає, що мінімальна вибірка з комплексу має становити не менше 500 кісток⁵, що, імовірно, дає можливість отримати мінімальну статистичну цифру в 30 особин.

Одним із важливих кроків для інтерпретації матеріалу є введення у науковий обіг методики розрахунку ваги тварин⁶.

Зараз у науковий обіг введено археозоологічні матеріали близько 80 слов'янських пам'яток, які потребують подальшої інтерпретації для отримання виважених висновків щодо загальних тенденцій розвитку тваринництва. На жаль, узагальнюючих робіт зі слов'янської проблематики з

¹ Белан Н.Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячолітті н.е. // Археологія. – 1977. – № 24. – С. 29-37; Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре // Использование методов естественных наук в археологии. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 96-109.

² Белан Н.Г., Журавлев О.П. Фауна городища Башмачка // Сміленко А.Т. Городище Башмачка III–IV вв. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 123-130.

³ Журавлев О.П. Остеологічні матеріали з поселення Олександрівка-1 // Терпільський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка-1 — багатопрофільне ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 103-125; Журавлев О.П. Животноводство у славянського населення восточноєвропейської лесостепи во второй половине I тыс. нашей эры // Вопросы истории славян. – Воронеж, 1998. – Вып. 12. – С. 34-43; Журавлев О.П. Свійські та дикі ссавці з давньоруського Пастирського городища // Археологія. – 1998. – С. 31-40; Журавлев О.П. Остеологічні матеріали з Глинського городища на Ворсклі // АЛЛУ. – 1999. – № 1. – С. 44-46.

⁴ Журавлев О.П. Развитие животноводства в украинской лесостепи в I тыс. н.э. / НА ІА НАН України, 1990, пт. № 195, 34 арк.

⁵ Журавлев О.П. Животноводство и охота у племен эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Приазовья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – К., 1991. – С. 137-138.

⁶ Підоплічко І.Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень Халеп'я, Андріївка, Усатове // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К., 1937. – Кн. 2. – С. 111-120; Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепр-Донского междуречья. – К., 2001. – С. 63.

урахуванням нових матеріалів та новою інтерпретацією немає серед загальнодоступних. Отже, необхідність монографічного дослідження із зазначеної теми в подальшому не викликає сумнівів.

Роботи з реконструкції взаємовпливу екологічних умов давнини та соціумів становлять дослідження, що великою мірою спираються на матеріали природничих наук. Від початку 1990-х рр. роботи такого рівня для всебічного висвітлення сільського господарства слов'ян (а не окремих питань) стають єдино можливими. Дослідження цієї проблеми переслідують однакові цілі, відрізняючись об'єктами – від всебічного дослідження однієї пам'ятки до розгляду окремих регіонів сучасної України.

В узагальнюючих роботах розділу, присвяченому сільському господарству, передусе детальний опис екологічних умов – огляд ґрунтів, рослинності, температурно-вологісного режиму тощо¹. Також існують тематичні дослідження, основною метою яких є, власне, спроба відтворення палеоекологічної ситуації та її впливу на життєдіяльність давніх людських спільнот (наприклад, за матеріалами черняхівської та пеньківської культур²).

А.П. Томашевський та І.О. Гавритухін розглядають усі палеоекологічні аспекти розташування ранньослов'янської пам'ятки Тетерівка-1³. Приведено дані про навколишні ґрунти, рослинність, вирощувані культурні рослини та остеологічні матеріали. А.П. Томашевським та О.П. Моця за аналогічною схемою було розглянуто мікрорегіон навколо давньоруської пам'ятки Автуничі. Окрім того, наведено дані щодо розвитку мікрорегіону – виникнення нових поселень поблизу, їх місце та взаємний вплив на сусідні пам'ятки тощо⁴. Наступний рівень досліджень, проведений А.П. Томашевським – розгляд історії та екології заселення регіону східного Поділля за слов'яно-руських часів. У роботі автор торкається питань динаміки заселення, навколишнього середовища та його змін під впливом діяльності людини тощо. Положення та висновки дослідження мають своїм підґрунтям значною мірою палеоприродні дані⁵.

В.О. Петрашенко, досліджуючи питання розвитку господарства жителів сільських поселень (селищ чи городищ), наводить розрахунки території господарювання, виходячи з низки наступних чинників. Дослідниця проводить територіальний аналіз навколоселищної потенційної ресурсної

---

¹ *Терпиловский Р.В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э.: Дисс. ... докт. ист. наук / ИА АН Украины. – К., 1994. – С. 191-195; *Любичев М.В.* Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.04 / ІА НАН України. – Харків, 1994. – С. 92-95; *Любичев М.В.* Земледелие славян Днепро-Донецкого междуречья в третьей четверти I тыс. н. э. // Вісник Харківського державного університету. – Харків, 1997. – № 396: Історія. – Вип. 29. – С. 37-38.

² *Левченко Д.І.* Про вплив кліматичних змін на формування та поширення пеньківської культури // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1993. – Ч. 1. – С. 30-37.

³ *Томашевский А.П., Гавритухин И.О.* Славянское поселение Тетеревка-1. – К.: Препринт, 1992. – 91 с.

⁴ *Моця О.П., Томашевський А.П.* Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1997. – № 1. – С. 28-42.

⁵ *Томашевський А.П.* Нарис історії та екології заселення східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. – К.; Чернівці, 2003. – № 2. – С. 132-160.

зони. При цьому враховуються: потенційна ресурсна зона, т.зв. селітебна зона, ерозійна зона, типи ландшафтів навколо пам'ятки. Відштовхуючись від цих показників, В.О. Петрашенко робить розрахунки площі можливих земельних угідь, що могли бути у використанні за давніх (давньоруських) часів, які потім піддаються перевірці іншими даними¹.

Слід зазначити, що О.П. Томашевський та В.О. Петрашенко активно впроваджують методику, розроблену зарубіжними фахівцями ще наприкінці 1970-х рр., основний зміст якої зводиться до виділення одно- та п'ятикілометрових потенційних ресурсних зон навколо пам'ятки з подальшим всебічним розглядом їх потенційних природних можливостей².

Дотримуючись аналогічної методики, А.В. Григор'єв, розглядаючи як приклад поселення поблизу с. Горбове, виділяє у п'ятикілометровій зоні т.зв. “зону рентабельного землеробства” з урахуванням рельєфних особливостей місцевості³.

Р.Г. Шишкін на значних природничих матеріалах дослідив господарство та екологічну ситуацію регіону Середнього Подніпров'я кінця I–V ст. н. е. За основні критерії було обрано топографічне розташування пам'яток. Дослідник провів роботу з фіксації та локалізації пам'яток на крупномасштабних картах, розглянув гнізда поселень, розробив класифікацію за потужністю культурних шарів, часом існування поселень і т. ін., також виділив екологічні ніші, властиві носіям черняхівської та київської культур⁴.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. з'являються роботи зі всебічним аналізом екологічних та соціальних чинників життєдіяльності соціумів. На матеріалах зарубинецьких та пізньозарубинецьких племен дослідники зробили спробу пояснити причини розпаду зарубинецької культури із широким залученням екологічних даних⁵.

Останні дослідження з приводу сільського населення Київської Русі також проведено з урахуванням екологічних чинників, динаміки заселення територій, складу ґрунтів у потенційних ресурсних зонах розташування

¹ *Петрашенко В.О.* Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // *Археологія*. – 1999. – № 2. – С. 72-74; *Петрашенко В.А.* Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка. – К.: Академперіодика, 2005. – Глава 5; *Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Давньоруські поселення поблизу с. Бучак // *Археологія*. – 2005. – № 2. – С. 56.

² Chiholm Rural settlement and land use. – Hutehinson; London, 1968. – P. 8; *Jarman M.R.* Territories and mobility // *Jarman M.R., Bailey G.N., Jarman H.N.* Early European agriculture: its foundation and development. – Cambridge: Univ. Press, 1982. – P. 29.

³ *Григор'єв А.В.* Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным // *Труды Тульской археологической экспедиции*. – Тула, 2000. – Вып. 2. – С. 190.

⁴ *Шишкін Р.Г.* Господарство та екологія населення середнього Подніпров'я кінця I–V ст. н.е.: Автореф. дис. ... канд. іст. Наук: 07.00.04 / ІА НАН України. – К., 1996. – 24 с; *Шишкін Р.Г.* Система заселення Середнього Подніпров'я в I–V вв. // *Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996)*. – К., 1996. – С. 58-60; *Шишкін Р.Г.* К вопросу о природных условиях киевских и черняховских памятников среднего Поднепровья // *Stratum plus*. – 2001-2002. – № 4. – С. 360-369.

⁵ *Облоиский А.М., Терпиловский Р.В., Петраускас О.В.* Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. – К.: Препринт, 1990. – 48 с.

поселень¹. Зазначені матеріали передують аналізу сільського господарства давньоруського періоду².

Низку робіт присвячено комплексному висвітленню окремих питань розташування пам'яток. Так, В.В.Приймак розглянув територіальну структуру межиріччя середньої течії Десни і Ворскли в волинцевсько-роменський період, що знайшло відображення в ряді статей та в монографії. Проте розташування пам'яток на різних типах ґрунтів не було об'єктом дослідження В.В.Приймака³. О.М.Веремейчик розглядала питання розташування пам'яток давньоруського часу в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра залежно від фізико-географічних умов, насамперед – від наближеності їх до водомиш⁴.

Досліджує вплив фізико-географічних і кліматичних умов на розселення слов'ян у Курському Посейм'ї в IX–XIII ст. А.А.Федін. Ретельний аналіз зазначених даних дав змогу науковцю дійти цікавих висновків щодо вибору місця поселень. Так, дослідник дійшов висновку, що слов'яни надавали перевагу вищим (правим) берегам рік; визначну роль відігравав кліматичний фактор (межа річної кількості опадів не менше 550 мм на рік)⁵.

Російські дослідники А.А.Узянов та А.В.Кашкін розглянули пам'ятки, що мають безпосереднє відношення до нашої теми – городища та селища роменської культури на північному сході їх ареалу. Однак основне питання, досліджуване ними – динаміка заселень мікрорегіонів⁶, не пов'язане безпосередньо з нашою темою.

Окрім робіт археологів, існують аналогічні дослідження науковців суміжних галузей науки на тлі широкого матеріалу – усіх слов'янських пам'яток території сучасної України – від кінця I тис. до н. е. С.П.Романчук дослідив питання історичного освоєння і видозмінення ландшафтів із широким залученням свідчень про розташування слов'янських археологічних пам'яток⁷.

---

¹ Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 63-69.

² Там само. – С. 70-84.

³ Приймак В.В. Пам'ятки роменської культури нижньої течії р. Клевень // Старожитності Південної Русі. – Чернівці: Сіверянська думка, 1993. – С. 137-142; *Його ж.* Територіальна структура межиріччя середньої Десни і середньої Ворскли. – Суми, 1994. – 76 с.; *Його ж.* Ідеї Є.О.Горюнова у світлі вивчення систем розселення Дніпровського Лівобережжя I тис. н.е. // АЛЛУ. – 2001. – № 1. – С. 32-37.

⁴ Веремейчик О.Л. Сільські поселення IX — першої половини XIII ст. в межиріччі нижньої течії Десни та Дніпра: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04 / ІА НАН України. – К., 1994. – 17 с.

⁵ Федін А.А. Влияние физико-географических факторов на расселение славян в Посеймье в IX–XIII вв. // Археология та історія північно-східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 20-25.

⁶ Узянов А.А. Динамика заселения долины реки Тускарь (диахронный анализ приуроченности поселений к различным типам природных геосистем) // Человек и окружающая среда в древности и средневековье. – М., 1985. – С. 77-83; *Кашкин А.В.* Динамика освоения поймы в одном из микрорегионов Посеймья // Археологические памятники Европейской части РСФСР. – М., 1985. – С. 37-49; *Узянов А.А., Кашкин А.В.* Северо-восточный рубеж Посеймья // Питання археології Сумщини. – Суми, 1990. – С. 78-83.

⁷ Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство (теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування). – К.: ВІД “Київський університет”, 1998. – 147 с.

Основною метою дослідження С.О. Беляєвої та М.Ю. Відейка¹ є спроба показати взаємовплив природи та соціуму на матеріалах сільського господарства. Цей досвід аналізу природних та соціальних чинників у веденні сільського господарства представляє особливий інтерес для нашої теми з точки зору методики.

Кількість та рівень робіт, що враховують палеоприродні аспекти, поступово зростає. На сучасному етапі розвитку археології все актуальнішим стає питання чіткої фіксації географічного розташування археологічних пам'яток. Це дає можливість по-новому оцінити накопичені свідчення, зробити аргументовані висновки щодо різних аспектів життя людей у давнину. Насамперед чітка фіксація пам'яток археології позитивно впливає на можливість оцінки господарства загалом та галузей сільського господарства зокрема. Разом із свідченнями щодо палеоекологічної ситуації у давнину та аналізом розташування пам'яток на різних типах ґрунтів можна отримати можливість віднайти закономірності та принципи, якими керувалися давні землероби під час вибору місця для нових поселень.

Підводячи короткий підсумок наведеного вище, слід окреслити *перспективні напрямки* та зауважити певні *недоліки*:

необхідно встановити тісні контакти між археологами і дослідниками, які вивчають природничі науки. Така співпраця допоможе підготувати базу для глибшого розуміння процесу розвитку сільського господарства слов'ян (і не тільки);

палеоетноботанічний матеріал, відомий на сьогодні, потребує монографічного опрацювання. Це дасть змогу оцінити ступінь дослідженості культивованих рослин у різних археологічних культурах, дати узагальнюючу оцінку розвитку зернового господарства, окреслити перспективи та напрямки подальших досліджень;

археозоологічні дослідження зі слов'янських пам'яток, що зараз складають доволі значну базу, мають бути узагальнені в масштабній роботі. Така праця допоможе простежити розвиток та зміни у тваринництві (м'ясному, м'ясомолочному господарстві), виявить тенденції та дасть можливість помітити «білі плями» у дослідженнях.

Виконання цих робіт у комплексі має вивести дослідників на якісно новий рівень розуміння рушійних сил розвитку сільського господарства слов'ян.

---

¹ Беляєва С.О., Відейко М.Ю. Відтворення господарства в Лісостепові (історія і екологія). – К.: Препринт, 1993. – 44 с.

Ліхтер Ю.А. (Москва),
Гопкало О.В. (Київ)

СКЛЯНИЙ ПОСУД З ПОСЕЛЕННЯ ТЕРЕМЦІ

Селище Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області протягом 1979-1980 рр. досліджував В.Д. Баран. У статті визначено склад, датування скляного посуду поселення та проводиться порівняння його матеріалів з матеріалами селища Комарів, розташованого навпроти – на правому березі Дністра.

Серед матеріалів поселення Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області¹ знайдено 12 фрагментів скляних посудин. Їх визначення проводилося Ю.А. Ліхтер, аналогії надано за А.Кізою, Х.Ю.Егерсом, Г.Рау²:

1. **Посудина** (фрагмент), р.1, житло 5.

Край плоский, тулово округле еліпсоїдне зрізане, денце опукле.

Декор – увігнутий, елементи геометричні – овал багаторазовий повздожній (різного розміру), лінія багаторазова поперечна, виконаний без додаткових декоративних матеріалів, розташований на тулові, ззовні.

Розміри³ – D = 8, E1 = 0,21, E4 = 0,16-0,34 см.

Техніка виготовлення посуду – видування в форму.

Техніка виготовлення декору – у холодний спосіб, шліфування.

Колір – оливковий середній світлий, скло прозоре.

Місце виробництва – майстерні столичного кола.

Аналогії – Егерс 236.

Час існування – сер. II-поч. V ст. (C-D за Егерсом/Годловським).

2. **Посудина** (уламок), р. 3, кв. житло 20, гл. 80 см.

Тулово округле.

---

¹ Баран В.Д. Исследование поселения у с. Теремцы // АО 1979. – М., 1980. – С. 251; *Його ж.* Исследование славянского поселения у с. Теремцы // АО 1980. – М., 1981. – С. 227, 228.

² Kisa A. Das glas im Altertume. – Leipzig, 1908; Eggers H.J. Der römische import im freien Germanien. Hamburg, 1951; Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // Acta praehistorica et archaeologica. – 1972. – № 3. – S. 109-214.

³ Принципи опису розмірів запропоновано С.В.Жаком разом з Ю.Л.Щапovou: *Щапова Ю.Л.* Древнее стекло. Морфология, технология, химический состав. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1989. – 117 с.

Визначення розміру не вказує на категорію знахідки та може складатися з 4 частин. Перша визначає тип розміру – висоту (H), діаметр (D), товщину (E), довжину (L), ширину (C). Друга, при необхідності, вказує, у якій частині об'єкта – верхній (h, haut), нижній (b, bas) або середній (m, medium) проводяться виміри. Третя вказує на виміри внутрішнього (I, interieur) або зовнішнього (e, exterior) розміру. Четверта вказує на конструктивний елемент. Якщо тип розміру надано без доповнень, то вказано загальний розмір предмета.

Перелік конструктивних елементів посудини: 1. Край, 2. Вінчик, 3. Горло, 4. Тулово, 5. Денце, 6. Піддон, 7. Ручка, 8. Ніжка, 9. Підніжка, 10. Носик.

Декор – увігнутий, елементи геометричні – овал багаторазовий повздовжній, виконаний без додаткових декоративних матеріалів, розташований на тулові, ззовні.

Розміри – $E = 0,3$ см.

Техніка виготовлення посуду – видування в форму.

Техніка виготовлення декору – у холодний спосіб, шліфування.

Колір – оливковий середній світлий, скло прозоре.

Час існування – друга-третья чверть IV ст.

Місце виробництва – майстерні столичного кола.

Аналогії — Егерс 230, Рау тип Ковалк.

3. **Посудина** (уламок), р. 1, споруда 1, гл. 120 см.

Тулово округле.

Декор – опуклий, елементи геометричні – зигзаг багаторазовий поперечний, лінія багаторазова поперечна, виконаний із скла, розташований на тулові, ззовні.

Розміри – $E=0,15 - 0,26$ см.

Техніка виготовлення посуду – видування в форму, застосування понтії.

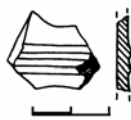
Техніка виготовлення декору – у гарячий спосіб, накладання.

Колір – жовто-зелений середній світлий, скло прозоре.

Аналітичний метод – спектральний якісний, ан. № 485:20, хімічний тип – Na-K-Ca-Si, знебарвник – MnO.

Час існування – кін. III – поч. IV ст.

Аналогії – Егерс 199 або 200, Рау тип Арнсвальде.

4. **Посудина** (уламок), р. 2, к.ш., гл.45 см.

Тулово округле.

Декор – опуклий, елементи геометричні – лінія багаторазова поперечна, виконаний із скла, розташований на тулові, ззовні.

Розміри – $E4 = 0,2$.

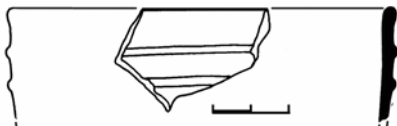
Техніка виготовлення посуду – видування, застосування понтії.

Техніка виготовлення декору – у гарячий спосіб, накладання.

Колір – оливковий середній світлий, скло прозоре.

Час існування – кін. III – поч. IV ст.

Аналогії – Рау тип Вербковіце.

5.
гл.190 см.

Посудина (фрагмент), р. 1, яма 32,

Край опуклий, тулово округле.

Декор – опуклий, елементи геометричні – лінія багаторозова поперечна, виконані із скла, розташовані на вінчику, ззовні.

Розміри: D = 10, E = 0,2-0,4 см.

Техніка виготовлення посуду – видування в форму, застосування понтії.

Техніка виготовлення декору – у гарячий спосіб, накладання.

Колір – жовто-зелений середній світлий, скло прозоре.

Час існування – кін. III – поч. IV ст.

Аналогії: Рау тип Вербковіце.

6. *Посудина* (уламок), р. 1, яма 32, гл.190 см.

Тулово округле.

Декор – опукло-увігнутий, елементи геометричні – овал, виконаний без додаткових декоративних матеріалів, розташований на тулові ззовні та зсередини.

Розміри: E = 0,09 см.

Техніка виготовлення посуду – видування.

Техніка виготовлення декору – у гарячий спосіб, підігрів.

Колір – оливковий слабкий, скло прозоре.

Час існування – кін. II-IV ст.

Аналогії – посуд із складчастим декором, А. Кіза, рис. 317.

7. *Посудина* (уламок), р. 3, кв. житло 19, гл.90 см.

Тулово округле, дно увігнуте, піддон конічний, кільцевидний суцільний, частина тулова.

Розміри – D5 = 3, E5 = 0,4, H6 = 0,4, D6 = 4, E6 = 0,43 см.

Техніка виготовлення – видування в форму, застосування понтії, пресування на шаблон.

Колір – сіро-блакитний слабкий, скло прозоре.

Аналітичний метод – спектральний якісний, ан.№ 485:21,

хімічний тип – Na-K-Ca-Si, знебарвник – MnO.

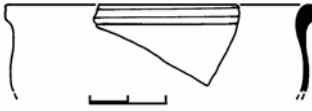
8. *Посудина* (фрагмент), р. 1, житло 3, гл. 80-90 см.

Тулово округле, дно увігнуте, піддон конічний, кільцевидний суцільний, частина тулова.

Розміри – D5 = 3, E5 = 0,46, D6 = 4, E6 = 0,41, E4 = 0,15 см.

Техніка виготовлення посуду – видування, застосування понтії, пресування на шаблон.

Колір – оливковий середній світлий, скло прозоре.

9. *Посудина* (уламок), р. 3, житло 20, гл. 80 см.

Край опуклий, вінчик вертикальний вигнутий, тулово округле.

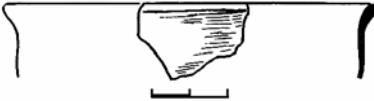
Розміри – $D = 8$, $E1 = 0,39$, $E2 = 0,15$ см.

Техніка виготовлення посуду – видування в форму.

Колір – оливковий середній світлий, скло прозоре.

Час існування – кін. III – поч. IV ст.

Аналогії – Егерс 199 або 200, Рау тип Веддервіль.

10. *Посудина* (фрагмент), р. 3, яма 37, гл. 137 см.

Край опуклий, вінчик вертикальний вигнутий, тулово округле.

Розміри – $D = 10$, $E1 = 0,3$, $E2 = 0,17$ см.

Техніка виготовлення – видування в форму.

Колір – жовто-зелений слабкий, скло прозоре.

Час існування – кін. III – поч. IV ст.

Аналогії – Егерс 199 або 200, Рау тип Веддервіль.

11. *Посудина* (уламок), р. 1, кв. 13-Г, гл. 70 см.

Тулово округле, дно опукле.

Розміри – $E5 = 0,43$ см.

Техніка виготовлення – видування в форму.

Колір – оливковий середній слабкий, скло прозоре.

Аналогії – Рау тип Синтана де Муреш¹.

12. *Посудина* (уламок), р. III, шар. 2, гл. 60 см.

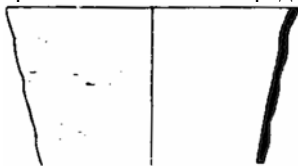
Тулово округле.

Розміри – $E4 = 0,29 - 0,4$ см.

Техніка виготовлення – видування в форму.

¹ Денце конічної посудини могло належати або конічному келиху типу Синтана де Муреш за Рау, або конічному келиху з синіми плямами, або конічному ж з опуклим синім декором у вигляді сітки, подібного до Журавки 5 або Косанів 60-1962. До цього часу жодної знахідки конічних келихів з синіми плямами на Середньому Дністрі не відомі. Конічний декорований кольоровим склом келих із Журавки – тонкостінний, денце його, судячи з фото із звіту Симоновича, більш пласке та тонке на відміну від нашого зразка. А от порівняння його з крупними (висотою близько 19 см) конічними келихами дало позитивний результат.

Колір – жовто-зелений середній світлий, скло прозоре.

13. житло 14(?) (за рисунком звіту¹).

Таким чином, скляний посуд селища Теремці представлений наступними модифікаціями: Е 199, 200/Арсвальде за Рау, Е 202(?), 213(?)/Веддервіль за Рау, Вербковце за Рау, Е 230/ Ковалк за Рау, Е 236/тип Klein Koslau/Kozłówko за Рау/серія Бремнес типу Лугі, за Гаврітухінім, та тип Синтана де Муреш за Рау.

Знахідки перших двох модифікацій концентруються саме на Середньому Дністрі² та датуються періодом С2 європейської хронологічної схеми.

Найбільш масовими в черняхівському ареалі вважаються скляні келихи із шліфованими овалами Е 230 або Ковалк за Рау. Їх налічується більш ніж 60 екз. на території України, близько 100 – у Румунії, численні знахідки в Молдові³, а датування визначається в межах С2-D (нижня межа – за скандинавськими аналогіями⁴). Проте, основний їх приплив припадає на період С3, що збігається з правлінням Константинівської династії.

Ще одну модифікацію скляних келихів представлено фрагментом Е 236/ типу Козлуво (Klein Koslau/Kozłówko) за Рау або серії Бремнес типу Лугі, за Гаврітухінім⁵, що датується широко – у межах С2-D скандинавської шкали. В черняхівському ареалі фрагменти подібних келихів знайдено також у Комарові. Тут же відомі знахідки конічних келихів типу Синтана де Муреш за Рау⁶.

Селище Комарів розташоване навпроти Теремців на правому березі Дністра. Як відомо, дата його заснування визначається в межах третьої чверті III ст., а експлуатація місцевої склоробної майстерні була можлива протягом 5-10 років⁷. Судячи за знахідками скла, заселення двох пам'яток могло відбуватися одночасно, в асортименті скляного посуду двох поселень

¹ Баран В.Д. Звіт про розкопки слов'янського поселення в с.Теремці // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1979/34, рис. 19:13.

² Stawiarska T. Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski. – Warszawa, 1999. – S. 137.

³ Там само. – S. 149.

⁴ Straume E. Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. – Oslo, 1987. – S. 32; Lund Hansen U. Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien. – København, 1987. – S. 88; Wolagiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morem Czarnym. – Szczecin, 1993. – S. 145.

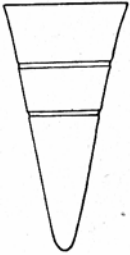
⁵ Гаврітухін І. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры 1. Толстостенные кубки со шлифованной и пластической орнаментацией: конические и с выделенной ножкой (Eggers 236-238, 195; Straume VI-IX) // Сто лет черняховской культуре. – К., 1999. – С. 48-86.

⁶ Всього 3 екз., 2 із яких мають діаметр вінчика 7 см, а третій – 12 см. Останній зразок, скоріш за все, ідентичний келиху, уламок якого знайдений у Теремцях.

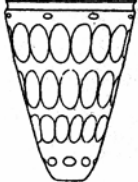

⁷ Щапова Ю.Л. Мастерская по производству стекла у с.Комарово (III-IV вв.) // Советская археология. – 1978. – № 3. – С. 241,22.

багато спільного (пор.: табл.1). Однак на пізньому етапі існування наявні й певні відмінності.

Табл. 1.

Тип скляного посуду	Теремці	Комарів	Дата типу
Посудини з опуклим синім декором – багаторазовою поперечною лінією або зигзагом		р. II, кв. 7Б, шар 7 (D=13) б/п	D ?
Синтана де Муреш 	р. I, кв. 13-Г(?)	б/п; кв. 1/27, гл.40; р. III;	після 360 р. за Я.Тейралом
Д. Харден, клас 6 (конічні лампи)		б/п	IV ст.
келихи зі шліфованими поверхнями		р. III, кв.Б-49, (h>11, D=8,5, Dденця=2,5 см); р. IV (овал багаторазовий повздовжній, овал багаторазовий поперечний, лінія поперечна); р. II, кв.5А (овал багаторазовий повздовжній, овал багаторазовий наклонний); р.ІІІ, кв.Б-49 (овал багаторазовий повздовжній, овал багаторазовий наклонний, лінія поперечна, товщина стінки 0,55) р.І, кв. С-28, гл.20-40 (овал багаторазовий повздовжній, лінія багаторазова поперечна, коло багаторазове, овал багаторазовий наклонний)	С1b-D
Е 237/ Кьонігсбрух		р. I, кв.Н-28, шар 2 тр. В, кв. 2, шар 4 тр. Б, кв. Б-24, шар 3 р. I, кв. Н-29, шар 2 тр. В, кв. В/2 шар 4 б/п	

Збірник наукових праць НДІУ, том XV

		<p>р. I, кв. Ч-27 гл. 60 тр. В, кв. В-2, шар 4</p>	
<p>Е 236/Козлівко</p> 	<p>житло 5</p>	<p>Р. I, кв. П-28, гл. 20-40</p>	<p>С2- D скандинавсь кої хронологічн ої схеми</p>
<p>Е 230/Ковалк</p> 	<p>р. III, III, житло III, 20(?), гл. 80 см</p>	<p>р. III, кв. 21, шар 3 р. III, кв. В-25, шар 2 р. III, кв. В-21, гл. 75 р. III, кв. В/Г-15 тр. В, кв. В-21, шар 3</p>	<p>С2-D переважно С3 за Егерсом/Год ловським</p>
<p>із складчастим декором за А.Кізою</p> 	<p>р. I, яма 32</p>		<p>II-IV ст. за А.Кізою</p>
<p>Посудини з денцем на кільцевому піддоні</p>	<p>р. III, кв. Ж-19 (житло 19), гл. 90 см, р. I, житло 3, гл. 80-90 см</p>	<p>б/п (5 екз.), кв. С-27, кв. Б-26, р. II кв. 5, шар 2, р. I, кв. Б-27, гл. 40 см, р. III, кв. В/Г-15, р. I (III), кв. Е-28/29, р. III, кв. А, гл. 40 см, р. I (III), кв. Б-28, 29</p>	<p>С2? за Егерсом/Год ловським</p>
<p>Е 199, 200/Арнсвальде</p>	<p>р. I, 1, споруда I, гл. 120</p>	<p>б/п р. I (III), кв. Е-28, 29, 30 р. I (III), кв. Е-28/29</p>	<p>С2 за Егерсом/Год ловським</p>

			
Вербоковіце 	р. II, к.ш., р. I, яма 32, гл.190 см	р. III, кв.А-28, гл.50 кв.А-28, гл. 0,75	С2 за Егерсом/Год ловським
Е 202?, 213?/Веддервіль 	р. III, житло 20, р. III, яма 37	р. II, кв. 4а р. I, кв. Ж-28 б/п р. III, кв.В-28, шар 3 тр. Б, кв. Б-21, шар4 б/п б/п	С2 за Егерсом/Год ловським

Найпізніші модифікації скляних келихів селища Теремці можна датувати в межах С2-D (за скандинавською шкалою), з урахуванням дати конічних келихів типу Синтана де Муреш (?) за Рау, які слугують показниками валентиніанівського та поствалентиніанівського часу для археологічних старожитностей Середнього Дунаю¹.

Фінальний етап Комарівського селища презентують численні фрагменти товстостінних конічних келихів із шліфованими поверхнями (Е 234, 236, 237, S VI-VII). За нашими даними², фрагментів, які можна було б упевнено віднести до зазначеного посуду, налічується 8. Ще 5 (?) можна зарахувати до цієї групи на основі окремих таксонів.

Товстостінні конічні келихи із шліфованим декором спеціально розглядав І.Гавритухін³, він залучив і доступні дані про знахідки скла із Комарова. Їх модифікації визначено як: Straume VII.B та серія Сетвердт типу Лугі⁴.

¹ Tejral J. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum // Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum. Brno, 1997. – Abb. 1:19, 2:19-21; Barkóczy L. Pannonische Glasfunde in Ungarn. – Budapest, 1988. – S. 85, № 110.

² Треба зазначити, що на сьогодні це найбільш повне зведення даних про знахідки скляних виробів із селища Комарів: Лихтер Ю.А. Стекло черняхівської культури: Дисс. ... канд. ист. Наук. – М., 1987. – Прил. III, С. 428-433 (пор.: Смішко М.Ю. Звіт про розкопки на поселенні першої половини I тисячоліття н.е. біля с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької області в 1956 р. // НА ІА НАН України, 1957/37, 55 арк.; Смішко М.Ю. Звіт про дослідження поселення III–IV ст. з скляною майстернею біля с.Комарове Чернівецької області в 1962 році // НА ІА НАН України, 1962/61, 30 арк., 7 табл.; Смішко М.Ю. Звіт про дослідження поселення III–IV ст із слідами скляного виробництва біля с.Комарове Чернівецької області у 1965 р. // НА ІА НАН України, 1965/68, 16 арк., 4 табл.; Смішко М.Ю. Звіт про розкопки на поселенні III–IV ст. поблизу с.Комарове Кельменецького району Чернівецької області в 1969 р. // НА ІА НАН України, 1969/99, 14 арк., 3 рис. та 4 табл.; Смішко М.Ю. Поселення III–IV ст. н.е. із слідами скляного виробництва біля с.Комарів Чернівецької області // МДАПВ. – 1964. – № 5. – табл. III.; Щанова Ю.Л. Указ. раб., рис.1, 2; Сорокина Н.П. Позднеантичное стекло из Ольвии // Художественная культура и археология античного мира. – М., 1976. – Рис. 2: 4; Гавритухин И. Указ. раб., рис. 5: 68, 8:60.

³ Гавритухин И. Указ. раб.

⁴ Там само. – С. 64, рис. 5, 68, рис. 8, 60.

Для нас найбільш важливим є останнє визначення, більш вузьке в межах групи товстостінних конічних келихів із шліфованими поверхнями, оскільки воно дає змогу трохи уточнити датування. Так, знахідки келихів серії Сетвердт типу Лугі походять із комплексів раннього відрізу періоду D2 за Я.Тейралом (390/410-440/450)¹.

Отже, до асортименту скляних виробів селища Теремці входило сім модифікацій посудин (горняток та келихів): Арнсвальде, Веддервіль, Вербковіце, Ковалк, Козлукко, Синтана де Муреш за Рау та із складчастим декором за Кізою. Їх датування за європейською хронологічною схемою визначається в межах періодів C2-D. Дещо пізніші екземпляри скляних посудин представлені на поселенні Комарів, що втім не є показовим, беручи до уваги нерівнозначність порівнювальних матеріалів (кількісне співвідношення знахідок скляних посудин: 12 – у Теремцях та 72 – у Комарові).

Башкатов Ю.Ю. (Київ)

**ТИПОЛОГІЯ ЖИТЕЛ
СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛІНІЇ РОЗВИТКУ
(за матеріалами I-V ст. н.е.)**

У статті характеризується типологія жител слов'янської лінії розвитку за матеріалами I-V ст. н.е. Ця типологія дає можливість створювати досить повну картину житлового будівництва, відстежувати інформацію про міграційні впливи, зміни населення, кліматичні впливи тощо.

Серед матеріального вигляду будь-якої археологічної культури житло займає особливе місце. Воно є однією з найважливіших сторін побуту і культури будь-якого народу. Вивчення житла сприяє вирішенню багатьох проблем історії народу, починаючи від етногенезу, загального характеру господарювання, сімейного та суспільного побуту і до проблем їх духовної культури. Саме тому над вивченням житла працюють історики, археологи, етнографи. Проте, незважаючи на єдиний об'єкт досліджень, усі вони використовують різні методик. Маючи певну подібність завдань, зазначені науковці працюють із різним рівнем збереження об'єктів, що загалом і визначає можливості та методи дослідження.

Процес вивчення жител найбільш складний для археологів, оскільки ми маємо переважно справу навіть не із залишками конструкцій, а лише зі слідами конструктивних особливостей. Саме тому проблемі вивчення жител в археологічній науці приділяється особлива увага.

Відправним пунктом в історіографії спеціалізованого вивчення жител можна вважати 50-ті роки ХХ ст. Умовно її можна розділити на декілька

---

¹ Там само. – С. 53.

частин: публікація матеріалів розкопок; житла, включені в описи археологічних культур і, власне, праці, присвячені вивченню жител як окремої категорії археологічного матеріалу. На жаль, саме останні публікації є нечисленними. До того ж, більшість робіт була присвячена житлам переддавньоруського та давньоруського періодів. До них належать праці М.М. Вороніна¹, І.І. Ляпушкина², Б.А. Шрамко³, С.П. Юренко⁴, Н.М. Кравченко, М.П. Струнка⁵, а також узагальнюючі монографії П.О. Раппопорта⁶ і М.Г. Рабіновича⁷. Проблеми жител I-V ст. вивчав Є.В. Максимов, який присвятив дослідженням зарубинецького житла розділ монографії про зарубинецьку культуру Середнього Подніпров'я⁸ і частину узагальнюючої роботи⁹. Зарубинецьким житлам присвячений також розділ монографії С.П. Пачкової¹⁰. Виділив праслов'янські пам'ятки на Правобережжі Дніпра й описав їх житла Д.Н. Козак¹¹. Питанням пізньозарубинецького житлобудівництва і його подальшого розвитку багато уваги приділили А.М. Обломський і Р.В. Терпиловський¹². Багато що було зроблено ними і щодо вивчення жител кийвської культури¹³. Слід згадати праці П.Н. Третьякова¹⁴, В.В. Седова¹⁵, Е.А. Горюнова¹⁶, присвячені другій-третьій чвертям I тис. н.е. Величезний внесок у вивчення жител V-VII ст. зробили роботи В.Д. Барана¹⁷, І.П. Русанової¹⁸, О.М. Приходнюка¹.

¹ Воронин Н.Н. Жилище // История культуры Древней Руси. – М., 1951. – Т. 1.

² Ляпушкин И.И. О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII – X вв. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1957. – Вып. 68. – С. 3-13.

³ Шрамко Б.А. Новые детали устройства раннеславянских жилищ // Советская археология. – 1960. – № 3. – С. 319-321.

⁴ Юренко С.П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII – X ст. // Археологія. – 1984. – № 45. – С. 34-46.

⁵ Кравченко Н.М., Струнка М.П. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII – IX ст. // Археологія. – 1984. – № 45. – С. 84-95.

⁶ Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // САИ. – 1975.

⁷ Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М., 1988; Рабинович М.Г. Русское жилище XIII – XVII вв. // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975.

⁸ Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К.: Наукова думка, 1972.

⁹ Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К.: Наукова думка, 1982.

¹⁰ Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006.

¹¹ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – К.: Наукова думка, 1992.

¹² Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. – М.: Наука, 1991.

¹³ Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. – К.: Наукова думка, 1984; Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н.э. – Lublin, 2004; Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. – К.: Наукова думка, 1992; Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днестра и Дона в I-V вв. до н.е. – М., 1991; Обломский А.М. Днепровское Лесостепное Левобережье. – М., 2002.

¹⁴ Третьяков П.Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н.э. в Верхнем и Среднем Подесенье // Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л., 1974.

¹⁵ Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. // Археология СССР. – 1982.

¹⁶ Горюнов Е.А. Ранние этапы истории Днепровского Левобережья. – Л.: Наука, 1981.

¹⁷ Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К.: Наукова думка, 1972; Баран В.Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К.: Наукова думка, 1988.

¹⁸ Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв. – М., 1976.

Наведений список науковців і праць далеко не повний. Як вище сказано, важко знайти археолога, який би взагалі не звертався до проблем жител. Загалом більшість дослідників використовувала житло як один з аргументів для підтвердження тієї або іншої теорії. Вибиралося декілька еталонних об'єктів, які і ставали ілюстрацією, поступово переходячи з публікації в публікацію. В результаті на кінець 1990-х років склалася ситуація, у якій житло практично перестало бути окремим археологічним джерелом. Його роль була зведена до ілюстрації матеріального вигляду певної археологічної культури. При цьому значно більша увага приділялася речовому і керамічному комплексам, похоронному обряду.

Власне, питання типології жител I – V ст. висвітлені лише в декількох роботах. Першою необхідно згадати кандидатську дисертацію А.І. Журка², яка повністю присвячена житлам черняхівської культури. Як основний критерій типології автор прийняв ступінь заглибленості споруд і, як наслідок, виділив два принципово різні типи – заглиблені й наземні житла. Кожний з типів досить детально розглянутий і каталогізований. У ряді випадків при порівнянні використана конструкція стін. Поглиблені споруди автор розділив на напівземлянки і землянки, тоді як наземні – на каркасно-глинобитні й кам'яні.

Відзначимо, на наш погляд, основні суперечності даної концепції. Вони закладені вже в самих критеріях класифікації. Заглиблені житла розділяються А.І. Журком за глибиною, а наземні – за конструкцією стін, що методично не правильно. В той же час автор, виходячи на рівень порівняння, постійно використовує конструкцію стін і для аналізу поглиблених жител, що чітко відображене у висновках роботи. Таким чином, вибрані дослідником критерії класифікації в подальшому виявляються недостатніми для обробки наявного масиву інформації.

Наступна типологія жител розроблена А.М. Обломським³ для пізньоримських споруд Журавки Ольшанської і згодом застосована ним для класифікації споруд Дніпровського Лівобережжя. За основу прийнята форма споруд у плані, а також наявність і характер опалювальної споруди, деталі конструкції стін і покрівлі: наявність стовпових ям і їх розташування, характер підлоги (плоский або нерівний, сходишками, уступами «лежанками», з ямами-льохами тощо). Автор на підставі форми споруди виділив три класи жител (прямокутні, овальні, круглі), у межах яких виділено три типи (без опалювальної споруди, з відкритим вогнищем, із печами-камінами), шість варіантів (за характером підлоги) і шість різновидів (за розташуванням стовпових ям). Всього на підставі аналізу жител у межах пам'яток кийської і черняхівської культур для Дніпровського Лівобережжя виділено 43 таксони.

---

¹ Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.). – К.: Наукова думка, 1975; Приходнюк О.М. Пеньковская культура (Культурно-хронологический аспект исследований). – Воронеж: Воронежский ун-т, 1998.

² Журко А.И. Жилые сооружения племен Черняховской культуры: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1983.

³ Обломский А.М. Днепровское Лесостепное Левобережье. – М., 2002.

На наш погляд, ця схема, яка детально враховує практично всі археологічні ознаки споруд, найбільш придатна для первинного опису об'єктів. Застосування ж її для порівняльного аналізу є дещо проблематичним. По-перше, багато таксонів представлено єдиним зразком. По-друге, як вказує А.М. Обломський в тій же праці (с. 52): «Традиции сооружений и планировка киевских и черняховских полуземлянок во многом совпадают, но не менее существенны и различия». Далі акцент робиться на конструкцію стін. Ми вважаємо, що не дуже доцільно складати типологію, використовуючи дані як по житлах, так і по господарських спорудах. Останні все ж потребують окремого розгляду.

Таким чином, ця типологія є швидше описовою. Ні в якому разі не пропонуючи відмовитися від неї, все ж таки слід зазначити, що вона має регіональний характер і застосування її, наприклад, у Середньому Подніпров'ї було б недоцільним через регіональну специфіку житлобудівництва київської культури. Для врахування деяких нюансів було б необхідне чергове розширення типології та, відповідно, її ускладнення.

Наступною, і на даний момент останньою, є типологія, запропонована в кандидатській дисертації Г.Л. Земцова «Жилые и хозяйственные постройки лесостепного Днепро-Донского междуречья в первой половине I тыс. н.э.»¹. Особливістю цієї роботи є спроба вивчення крупних груп споруд, виділених шляхом типологізації, чітке розділення споруд на житлові та господарські, а також аналіз регіональних особливостей житлобудівництва. В результаті було запропоновано виділення двох типів споруд: наземних будинків і споруд із заглибленим котлованом. Заглиблені споруди розділені на житлові і господарські з підтипами, виділеними на підставі форми котловану і конструктивних особливостей (наявність/відсутність опорних стовпів, господарських ям, опалювальних споруд).

Праця цікава тим, що дослідник зробив спробу створення крупних регіональних баз даних по житлах і проведення їх порівняльного аналізу. Проте при розробці запропонованої тут типології використаний традиційний підхід поділу споруд за глибиною та регіональними конструктивними особливостями. Відсутнє чітке обґрунтування критеріїв класифікації. А регіоналізм дослідження не дає змоги використовувати цю типологію при аналізі повного обсягу даних київської і черняхівської культур.

Усі три підходи до розробки типології жител мають як свої переваги, так і недоліки. Всіх їх об'єднують прив'язки до певних археологічних культур і для двох останніх робіт, створення типології на основі локальних варіантів. Таким чином, відсікається частина матеріалів, пов'язаних з іншими синхронними і суміжними археологічними культурами або регіонами. На наш погляд, перед дослідниками житлобудівництва постають дві проблеми. Першою і головною є вдосконалення методик дослідження, другою – створення максимально універсальної типології, що дасть можливість

---

¹ Земцов Г.Л. Жилые и хозяйственные постройки лесостепного Днепро-Донского междуречья в первой половине I тыс. н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Липецк, 2004.

працювати з більш широкими базами даних, ніж окремі культури або їх локальні варіанти.

В археології найчастіше застосовуються методи ретроспективи і перспективи. Перший припускає дослідження від відомого по низхідній (униз за хронологічним зрізом). Він є основним при вивченні проблем етносу і ранньої історії слов'ян. Це стало можливим через чітке визначення, власне, слов'янських культур на рівні VII – VIII ст. Метод перспективи застосовується для порівняння походження, трансформацій і подальшого розвитку археологічних культур.

Обидва методи мають як переваги, так і недоліки. Проблемними для обох є точки відліку. Далеко не завжди є письмові джерела, з якими можна співвіднести ту або іншу археологічну культуру. Також слід врахувати, що метод археологічної ретроспективи обмежений часовими рамками: чим далі ми віддаляємося за хронологічною шкалою від початкового пункту, тим вища похибка. Загалом, при його використанні більше уваги приділяється загальній схожості вигляду матеріальної культури, ніж конкретним деталям. Проте метод історичної ретроспективи дає змогу створювати етнічні реконструкції на основі археологічних даних. Метод перспективи менш придатний для історичних реконструкцій, оскільки більш орієнтований на вивчення і порівняння конкретного археологічного матеріалу, жител, кераміки, речей і похоронного обряду.

Новизна завдання, що стоїть перед автором, полягає в аналізі жител слов'янської лінії розвитку першої половини I тис. н.е. на території України, що розширює територіальні рамки дослідження, кількість археологічних культур і об'єктів, залучених до аналізу. Тому найдоцільніше буде скористатися синтезом із методів ретроспективи і перспективи. Перший застосувати для визначення необхідних для даного дослідження археологічних культур, а також територіальних і хронологічних рамок. Для вивчення ж жител використовувати метод перспективи. У такій комбінації вони взаємодоповнюють один одного. На даний момент, спираючись на археологічні дані і письмові джерела, методом історичної ретроспективи виділено археологічні культури, що взяли участь у слов'янському етногенезі. До I – V ст. належать фінал зарубинецької культури, пам'ятки пізньозарубинецького кола, зубрицька група, київська культура, частина черняхівських пам'яток Подністров'я, деякі поселення Середнього Подніпров'я і Дніпровського Лівобережжя, ранні пам'ятники празької, колочинської і пенківської культур. Ця концепція розвитку слов'ян на даний момент підтримується більшістю дослідників¹. Відповідно, для дослідження проблеми походження і розвитку житла необхідно проаналізувати житлобудівництво культур, що взяли участь у слов'янському етногенезі.

Розглядатимуться переважно пам'ятки, розташовані на території України, із залученням і деяких поселень, розташованих на територіях

---

¹ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. / Отв. ред. В.Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1985; Славяне юго-восточной Европы в предгосударственный период: Сб. науч. тр. / Отв. ред. В.Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1990; Славяне и их соседи в конце I тыс. до н.е. – первой половине I тыс. н.е. / Отв. ред. И.П. Русанова, Э.А. Сымонович. – М.: Наука, 1993.

Білорусі та Росії. Загалом же територіальні рамки визначаються ареалами даних археологічних культур.

Хронологічні рамки I – V ст. обумовлені тим, що на рубежі тисячоліть відбувається криза зарубинецької культури, яка призводить до зміни території її поширення і змін у господарській і культурній традиції. Зокрема, міняється тип житла. Пізньозарубинецька і частково зубрицька групи, що успадковують її, у свою чергу, стають основою для праслов'янських пам'яток римського часу. Верхня дата – V ст. визначається фіналом формування слов'ян та їх розселенням територією Європи, що почалося в VI ст.

Аналізуючи роботи інших дослідників у межах даної проблематики і звернувшись до етнографічних джерел, було вирішено скористатися дихотомічним принципом як основою ділення на класи. Як головний критерій типологізації прийнято ділення будівель на каркасні і з несучою стіною. У каркасній споруді вся вага покрівлі припадає на стовпи каркаса, вертикальні або доповнені розкосами (фахверк), а заповнення пустот між ними (дошате, плетене, земляне, цегляне і тому подібне) несе лише ізолюючу функцію, але не працює на стиснення. Несуча стіна в спорудах другого класу працює на стиснення всією масою, бо покрівля спирається на неї¹. Навіть у наш час на Україні виділяється п'ять зональних типів житлових будинків, які, у свою чергу, діляться на підтипи. Кожному з них відповідає житло певної традиційної конструкції².

Звичайно, може виникнути справедливе заперечення, що етнографія працює із цілими комплексами, а археологія лише з їх залишками. Однак слід врахувати, що кінцевою метою вивчення житла за археологічними даними є його по можливості якнайповніша реконструкція. А ряд непрямих ознак дозволяє у багатьох випадках з достатньою достовірністю говорити про конструкцію стін. Так, ознаками зрубною конструкції буде більш-менш правильна форма котловану, близька до квадрата або не дуже витягнутого прямокутника. Можлива наявність нерегулярних стовпових ям, із деяким відступом від материкових стін. Це можуть бути як сліди ремонтів, так і деталі інтер'єру.

Для каркасно-стовпової конструкції обов'язковими є кутові стовпи і можливі проміжні. Стовпи можуть знаходитися впритул до кутів чи материкових стін або на невеликій відстані від них (до 20 см) залежно від принципу заповнення порожнього простору. В будь-якому випадку їх розташування буде регулярним.

Етнографія, як і письмові джерела, зберегли сакральне значення будинку. На жаль, більшість з обрядів, що супроводжували вибір місця і власне будівництво житла, неможливо зафіксувати археологічними методами, хоча частина з обрядів, що збереглися, явно має досить стародавню історію. Важливим моментом, зафіксованим етнографією, є те, що житла в межах одного поселення переважно мали однакову конструкцію. Відмінності в ній

¹ Свод этнографических понятий и терминов: Вып. 3: Материальная культура / Отв. ред. С.А. Арутюнов. – М.: Наука, 1989. – С. 39.

² Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / Гол. ред. С. Головка. – К.: Либідь, 1993. – С. 9-15.

завичай пояснюються або вищим рівнем добробуту, соціальним статусом, або наявністю іншої групи населення зі своєю житлобудівною традицією. В останньому випадку відмінності можуть із часом згладитися¹. Враховуючи консервативність домобудівних традицій, можна припустити, що і в стародавні часи житла на поселенні були однакової конструкції. Оскільки чинники соціальної нерівності і серйозного майнового розшарування для слов'ян першої половини I тис. н.е. швидше за все не є характерними, то наявність на поселенні жител різних конструкцій може свідчити або про їх різновікову забудову або про співіснування груп із різною житлобудівною традицією.

Аналіз і перевірка цієї ідеї доцільніші на одношарових пам'ятниках, що, на жаль, дещо проблематично через їх недостатню дослідженість. При аналізі багатшарових пам'яток можлива деяка похибка, пов'язана з проблематичністю визначення синхронності споруд. Нижче буде наведена спроба подібного аналізу. В цілому ж основним завданням типології жител, на наш погляд, є створення максимально повних баз даних об'єктів з урахуванням археологічних культур та їх локальних варіантів у хронологічному зрізі. Тобто, виділяючи певну конструкцію житла – назовемо її, припустимо, «архетип», – найбільш характерну для конкретної території і культури, прослідкувати її подальше поширення, розвиток, зміну. Далі постаратися визначити з якими чинниками це пов'язано: природними (кліматичні зміни і пов'язані з ними зміни лісистості і водності територій) чи етнокультурними (культурний вплив або злиття з іншою групою населення). Поза сумнівом, ці дослідження необхідно корелювати з речовим матеріалом і керамічним комплексом.

Як досить універсальну типологію ми можемо запропонувати таку схему. Критеріями виділення основних таксонів виступають конструкція стін (клас, підклас жител) і глибина котловану (тип жител).

У типології враховуються головні для I-V ст. типи конструкції стін: несуча стіна і каркасна конструкція (клас I і клас II відповідно). Несуча стіна представлена зрубом (підклас I-1), а в південних варіантах черняхівської культури – кам'яною кладкою (підклас I-2). Каркасна конструкція стін теж може бути представлена декількома варіантами: каркасно-стовповою (підклас II-1), каркасно-плотовою з глиняною обмазкою (підклас II-2) і каркасною конструкцією із закладом (підклас II-3). За глибиною котловану житла діляться на типи: землянки (з глибиною більше 1 м), напівземлянки (0,4-1 м), споруди із заглибленою підлогою (до 0,4 м), наземні споруди (в окремих випадках із заглибленою до 0,1-0,2 м підлогою) і споруди, де стіни стоять над котлованом.

Введення категорії споруд із заглибленою підлогою пов'язане з тим, що, починаючи з 50-х років XX ст., у більшості дослідників² усі споруди зі

---

¹ Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище / Отв. ред. М.Г. Рабинович. – М.: Наука, 1979. – С. 16-17.

² Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К.: Наукова думка, 1972; Баран В.Д. Черняхівська культура. – К.: Наукова думка, 1981; Козак Д.Н. Етнокультурна історія

стінами, опущеними в котлован, апріорі вважалися напівземлянками, що, на наш погляд, не зовсім правильно. Проблеми штучності терміна «напівземлянка» присвячена стаття¹.

У запропонованій типології жител не враховуються наявність і конструкція опалювальних споруд. Це пов'язано з тим, що впродовж більшої частини першої половини I тис. н.е. їх наявність у житлі не була обов'язковою. До того ж, характерною рисою є їх різноманітність, як за виглядом, так і місцем розташування. Швидше за все, наявність опалювальних споруд є культурно-регіональною характеристикою.

Підсумком нашого дослідження стала така схема:

Клас I. Житла з несучою конструкцією стін.

Підклас I-1. Зрубна конструкція стін.

Тип I-1-1. Наземні житла.

Тип I-1-2. Житла із заглибленою підлогою.

Тип I-1-3. Напівземлянки.

Тип I-1-4. Землянки.

Тип I-1-5. Стіни, що стоять над котлованом.

Підклас I-2. Кам'яні стіни.

Тип I-2-1. Наземні житла.

Клас II. Житла з каркасною конструкцією стін.

Підклас II-1. Каркасно-стовпова конструкція стін.

Тип II -1-1. Наземні житла.

Тип II -1-2. Житла із заглибленою підлогою.

Тип II -1-3. Напівземлянки.

Тип II -1-4. Землянки.

Тип II -1-5. Стіни, що стоять над котлованом.

Підклас II-2. Каркасно-плотова конструкція стін.

Тип II -2-1. Наземні житла.

Тип II -2-2. Житла із заглибленою підлогою.

Тип II -2-3. Напівземлянки.

Тип II -2-4. Землянки.

Тип II -2-5. Стіни, що стоять над котлованом.

Підклас II-3. Каркасна конструкція стін із закладом.

Тип II -3-1. Наземні житла.

Тип II -3-2. Житла із заглибленою підлогою.

Тип II -3-3. Напівземлянки.

Тип II -3-4. Землянки.

Тип II -3-5. Стіни, що стоять над котлованом.

В описову частину кожного з таксонів можуть бути внесені додаткові ознаки, що, зокрема, стосуються конструктивних особливостей житла:

Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – К.: Наукова думка, 1992; *Терпиловский Р.В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н.э. – Lublin, 2004.

¹ *Ковалевський В.Н.* Термин полу землянка (история появления и использование в современной науке) // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк, 2001. – Вып. 2. – С. 180-184.

наявність і конструкція опалювальних споруд, центрального стовпа, материкових лежанок, ям-льохів і тому подібне.

Таким чином, ми отримуємо типологію, яка виходить із головних об'єднуючих ознак, деякою мірою ігноруючи вторинні. Групування за ними дозволяє створювати великі масиви даних по кожній археологічній культурі, які адекватно можуть порівнюватись між собою. На рівні окремих культур типологія дає можливість створювати досить повну картину житлового будівництва і по можливості відстежувати зміни архетипу в межах локальних варіантів. Це, у свою чергу, може дати інформацію про міграційні впливи, зміни населення чи у деяких випадках кліматичні впливи.

**Готун І.А., Квітницький М.В.,
Петраускас А.В. (Київ)**

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА с. СТАЙКИ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПІЗНАННЯ

Публікація присвячена пам'яткам культурної спадщини села Стайки на Київщині. Багата історія, простежена за документами з XVI ст., неординарні знахідки у товщі нашарувань дають змогу вважати археологічний комплекс села та його округи яскравим явищем у вітчизняній культурі. Особливої уваги заслуговує багатопшарова археологічна пам'ятка на території кар'єру глиняної сировини підприємства „Стайки-керамік”. Її дослідження, здійснені нещодавно загоном Північної постійно діючої експедиції Інституту археології НАН України дали важливі дані для розуміння цього неординарного соціально-економічного феномену. Особливо цікаві знахідки пов'язані з поселенням слов'ян переддержавного періоду та з козацькою добою. На думку чл.-кор. НАНУ В.Д. Барана, який консультував науковців експедиції, саме такі матеріали дають змогу говорити не про історію того чи іншого регіону, а про безперервний поступальний розвиток конкретного населеного пункту.

Село Стайки на Київщині має славне минуле і згадується в численних історичних документах. Археологічна спадщина території населеного пункту та його округи зафіксована письмовими джерелами ще до становлення археології як науки; старожитності краю слугували також об'єктом досліджень з перших її кроків і пов'язані з польовою діяльністю В.В. Хвойки.

За науковими розвідками фахівців відомо, що Стайки були пожалувані князем Вітовтом внуку Мамая Лексі та сину останнього Івану, котрі в Києві прийняли православ'я; цей Лекса був родоначальником князів Глинських. За розподілом між Глинськими, Стайки дісталися лінії князів Путивльських і після смерті останньої представниці цієї лінії – княгині Володимирової –

стали належати роду Корецьких¹. У II пол. XVI ст. маєток Стайки фігурує в заповіді князя Богуша Корецького².

Населений пункт згадується також при розгляді межового спору власника Обухівської землі Павла Монвида Дорогостайського з власниками Трипільського замку Федором, Гапоном, Жданом та Федором молодшим Дедовичами Трипільськими 1600 р. – «*Права его милости пана Дорогоста[и]ского с паны Триполскими року 1600 мца июля два[д]цать четве[r]того дня*», внесеного до книги Київського підкоморського суду. Одним із аргументів Трипільських власників є опис меж їх земель, де Стайки позначені як володіння княжати (сина князя) Київського воеводи: «...*Яко мамы деи свое право и ясную справедливость, тогда пан Дорогостаиски трудно мае через тую границу кгрунту именя нашего Стримятицкого до кгрунту нашего властного Трипольского ку Краснои речце и там далеи, за Красною ку Бобрицы, посегат, где кгрунту нашему Триполскому граница есть не с пномъ Дорогостаискимъ, Але Стаиками, маетностъю, его м (л). Княжати воеводи киевского...*»³

Дещо пізніше, на початку XVII ст. тут фіксується уже містечко⁴, включене до Подимного реєстру Київського воеводства 1631 р.⁵

Відома і справа від 14 травня 1613 р. про розбір, учинений боярами та підданими Януша Острозького з маєтностей Стаек, Димера, Ольшаниці, Рокитного та Обухова в маєтностях панів Дідовичів Трипільських – Трипіллі, Стрим'ятичах над ставом Стрим'ятицьким, Онопково, Лукавиці, Красному, розташованих на р. Красній⁶.

Наводилися також свідчення, що з претензіями до володільця Трипільського замку Германа, сина Федора Молодшого, виступили місцеві “непослушники”, козацькі ватажки Михайло Жилинський і Федір Деружинський, які напали на маєток із п'ятьмастами козаками, вчинивши в ньому “гвалти і плондрування”. Трипільці розпочали проти погромників судовий процес; у позові йшлося, що 19 жовтня 1623 р. Михайло Жилинський і Федір Деружинський, козаки Війська Запорозького, «*зобравши... козаков свовольных з Стаек и зо Ржищева, з Обухова и с Триполя до петисот человек з оружием rozmaитим, до войны належачим... дом и всю маетность злупили на десят тысячей зодотих польских...*» Справа розглядалася Люблінським коронним трибуналом⁷.

Київський ієромонах Л.І. Похилевич, описуючи Стайки, подає дані з „Книги Большому Чертежу” за 1627 р. Він зазначає, що населений пункт за

¹ Кленатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. I: Литовский период. – Одесса, 1912 (Отдельный оттиск из Записок V выпуска Историко-филологического факультета Императорского Новороссийского университета). – С. 362.

² Архив Юго-Западной России... – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 108.

³ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Відп. ред. В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 150.

⁴ Źródła dziejowe / Opisane przez A. Jablonovskiego. – Warszawa, 1894. – Т. 21. – С. 86.

⁵ Архив Юго-Западной России... – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 370.

⁶ Źródła dziejowe... – Т. 21. – С. 573.

⁷ Домотенко Ю.К. Преславне містечко Трипілля на Київщині. Історичні нариси. – К.: Задруга, 1999. – С. 39, 40.

козацької доби був укріпленим і постійно згадується під час козацьких воєн¹. За спостереженнями дослідників, у липні 1638 р. під час повстання Гуни дніпровське правобережжя від Стайок аж до Києва тримав п'ятитисячний загін козацького ватажка Нестора Бордаченка; найжорстокіші сутички козаків зі шляхтою відбувалися біля Витачева і Стайок². Як укріплене містечко Стайки зображені і на картах 1650 р. Г.Л. де Боплана³, на що звертали увагу фахівці⁴.

12 липня 1654 р. жалуваною грамотою царя Олексія Михайловича «*маятности оприч козакоев*» у містечках Стайки та Трипілля «*со всякими доходы и со всеми угоды к тому ко всему належачими*» пожалувані генеральному писареві Війська Запорозького Івану Виговському⁵. М.С. Грушевський звертає увагу на те, що надання Трипілля, Стайок та ін. відбулося на воєводство Брацлавське (уряд воєводи) і супроводжувалося іншими пожалуваннями як самому І. Виговському, так і його родичам⁷. Після укладення в 1658 р. І. Виговським Гадяцької угоди з польським королем і наступної відвертої війни України з Московією населений пункт згадується, за даними архівних пошуків Ю.К. Домотенка, у відписці Київського воєводи Василя Шереметєва 30 серпня 1659 р.: «*...Холопы твои Васька Шереметев с товарищи целом бют. Гетман Ивашка Выговский, забыв страх Божий и твою великого государя милость и присяги свои, тебе великому государю изменил, а к нему пристали полковники, и сотники, и атаманы, и старшина, и все козаки, и во всех городах и в местечках мещане, и вся чернь тебе великому государю изменили же и учинились непослушны, и я холоп твой Васька, прося у Бога милости и в пречистые Богородицы помощи, посылал товарищей своих, князей Юрия Баратинского и Ивана Чаадаева с твоими великого государя ратными людьми на изменников под города: под Гоголев, под Триполье, под Воронков, под Стайки, под местечка... и милостью государя Божиєю и пречистые Богородицы помощию, и твоим великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Великия, и Малыя и Белья Росии, счастьем те*

---

¹ Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2005. – С. 42; Похилевич Л.И. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. – К.: Издание книгопродавца Н.А. Оглобина, 1887. – С. 133.

² Домотенко Ю.К. Преславне містечко... – С. 46.

³ Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.: Наукова думка, Кембридж: Укр. наук. інститут, 1990. – С. 142. – Прим. 80; Кордт В. Материалы по истории русской картографии [Серия I]. – К., 1910. – Вып. 2. – № 4, 38.

⁴ Петрашченко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). – К., 1999. – С. 36.

⁵ Обухівщина'96. Адміністративно-історичний довідник / Автори і впорядники Ю.К. Домотенко, В.С. Попович. – Обухів: Редакція газети "Обухівський край", 1996. – С. 10, 75; Домотенко Ю.К. Преславне містечко... – С. 52.

⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 947.

города и местечки взяли и выжгли и высекли...»¹ У літературі характеризувалися жажливі результати описаної каральної акції московських військ².

Стосовно квітня 1661 р., за спостереженнями В.О. Шевчука, документи згадують Стайки як місце, де Я. Сомко розбив військо Ю. Хмельницького, чому передував бій з аналогічним результатом біля Трахтемирова³.

У 1669 р. населений пункт разом з перевозом через Дніпро гетьманом П. Дорошенком був відібраний від князів Корецьких і наданий митрополиту Йосифу Тукальському, котрий у тому ж році передав містечко на утримання Київської духовної академії (тоді – колегії); за нею або за Києво-Братським училищним монастирем воно числилось до 1787 р., до позбавлення монастирів нерухомості. Даний документ – *“Універсал Петра Дорошенка митрополиту кийвському, галицькому і всієї Русі Йосифу Нелюбовичу Тукальському на містечко Стайки та на перевіз через річку Дніпро”* – варто навести повністю: *«Петро Дорошенько, гетманъ з Войскомъ Запорозкимъ. Ознаймуемъ симъ писанемъ нашымъ паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему старшому и менишому Войска Запорозкого товариству, так же пану полковникову каневскому, всѣмъ обивателямъ стаецкимъ и кому колвекъ показано будетъ. Ижъ для благословения пастырского и для щоденныхъ побожныхъ молитвъ за насъ и все Войско Запорозкое пустилисмо ясне в Богу преосвященному его милости отцу Юсифу Нелюбовичу Тукальскому, милостию Божыєю православному архиепископу, метрополиту киевскому, галицкому и всея Росии ексарху святейшого апостольского трону Константинопольского, пану и пастыреви нашому на ку лепное (?) выстатчане мѣстечко Стайки, любо опустошалое, с послушенствомъ подданныхъ и перевозомъ на Днепрѣ, противъ Стаекъ будучымъ, позволивши людемъ, тамъ прыходяччымъ, селитися и зсланому от его милости пана пастыра тамъ осажовати, и збирати обивателей, и самому во вшелякомъ безпеченствѣ отбирати надлежное послушенство и повинность от подданныхъ, так же завѣдуючи перевозомъ на Днепре Стаецкимъ, жити. О чомъ кождий вѣдаючи з старшого и менишого Войска Запорозкого товариства, абы его... отцу метрополиту киевскому, пану и пастыреви нашому, в объняту от насъ... местечка Стаекъ и перевоза тамошнего никто найменшое... чинити не важился до [...] посланному от его мил. там и людемъ мешкающимъ и фундуяччымся ниякое выражати кривды, и обиватели стаецкие жебы вселякое отдавали послушенство, пилно и сурово прыказуемъ, назначыли на противного воли нашей и сему писанью строккое войсковое без всякое фолжки старане. Дат в Чигирине, дня 7 февраля, року 1669. Петро Дорошенко, гетманъ, рука власна»⁴.*

¹ Домотенко Ю.К. Преславне містечко... – С. 52, 53.

² Там само. – С. 53, 55.

³ Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 16. – Прим. 30.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. VIII (1668–1669, 1648–1657). – СПб., 1873. – С. 7; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) – К.; Львів: НТШ у Львові, 2004. – С. 426, 427.

Містечко згадується також у листі лівобічного гетьмана І. Самойловича на Січ від 6 лютого 1675 р., де відзначено, що полякам на польській стороні не дозволяється вступати в міста Ржищів, Стайки, Трипілля, а якщо вони вступлять, то їх потрібно як неприємелів бити¹. Влітку того ж року означені населені пункти фігурують у документах про напад на Подніпров'я польського регіментаря Георгія Гуляницького, у тому числі і в листі І. Самойловича московському цареві від 11 вересня, де йдеться про пограбування під час цього нападу місцевого єврейства². За двадцятилітнім перемир'ям Москви з Туреччиною 1680 р. за Москвою залишився Київ з містами Васильковом, Трипіллям, Стайками, а від Києва до Запорозжя постановлено було міст не будувати³, а в 1686 р. за "Вічним миром" між Росією і Польщею Стайки разом з митрополичою власністю відійшли до Росії⁴. Наводячи список з договору вічного миру росіян з поляками 1686 року, С. Величко цитує назву цікавого нам населеного пункту в дипломатичному документі: *«А за річкою Дніпром має також лишатися на боці їхньої царської величності богоспасенне місто Київ, прабатьківська отчина їхньої царської величності, таким обмежуванням: угору Києва берег Дніпра, почавши від гирла річки Ірпені, яка впадає в Дніпро, вниз Дніпром з містечками Триполем і Стайками, а за Стайками також Дніпром униз до мило, а звідти від Дніпра, почавши прямим шляхом через поля по п'ять миль у ширину, а від того місця, також ведучи полем, просто до ріки Стугни – має лишатися на боці, у володінні та державі їхньої царської величності»*⁵. Означене джерело згадує населений пункт і в іншому місці: *«Поміж нас, ближніх бояр та думних людей царської величності і великих та повноважних послів його королівської величності, дійшло до утруднення щодо тих розорених городів та міст, що були від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищев, Терехтемиров, Канев, Мошин, Сокольне, Черкаси, Моровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин, – про них ми, ближні бояри й думні люди їхньої царської величності, домагалися, щоб вони були навечно в державі й у володінні великих государів, їхньої царської величності, поклавши рубіж униз Дніпра від містечка Стайок по ріку Тясму. Великі ж і повноважні послы королівської величності, не маючи від королівської величності і від Річі Посполитої повної сили, щоб розмовляти про те, поступитися тут не захотіли. Тоді ми, ближні бояри і думні люди царської величності та великі й повноважні послы його королівської величності, погодно домовились і постановили ту статтю таким чином, що ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер»*⁶.

Важливі свідчення про регіон містить також *«Статистическая опись Киевского округа от устья р. Ирпень до Василькова и Стаек, составленная*

¹ Домошенко Ю.К. Преславне містечко... – С. 56.

² Там само. – С. 56, 83.

³ Там само. – С. 57.

⁴ Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях... – С. 40, 42; Обухівщина'96... – С. 11; Домошенко Ю.К. Преславне містечко... – С. 66.

⁵ Величко С.В. Літопис. – Т. 2. – С. 314.

⁶ Там само. – С. 316.

по распоряжению Киевских воевод 1686, июля 28». У документі відзначено «От Треполья вниз по Днепру до Стаек 3 версты. Меж Трепольем и Стайки с польской стороны **два вала земляных старинных** [виділено нами – Авт.], а ведены те валы от берега Днепровского степью вверх речки Стугны...»¹. Означені дані детально проаналізовані відомим фахівцем з оборонного зодчества М.П. Кучерою в спеціальному дослідженні². Вченому належить спостереження, що ці дані збігаються з літописним повідомленням, де мова йде також про дві лінії валів південніше Трипілля³; воно стосується 1093 р.⁴ Дослідник наводить і точку зору В.Б. Антоновича та В.Г. Ляскоронського з цього приводу⁵.

В.Б. Антонович згадує також документи початку XVIII ст., пов'язані з підтримкою правобережними жителями П. Орлика, наступними заходами Росії по переселенню їх за Дніпро та заселенням території між Вишгородом, Мотовилівкою, Васильковом, Трипіллям і Стайками мешканцями Білоцерківського полку⁶.

З 1748 р. і на тривалий час документи фіксують територіальні сварки між трипільцями, стайківчанами, посполитими Київського Братського монастиря. У 1764 р. після однієї зі скарг на місце прибула комісія з архімандритами трьох монастирів у складі. Трипільці з боку Стайок подали їй межі «начав от Сторожевой могилы до Вершины Сухой Бобрицы, а тою Бобрицею до Проворотной горы, через гору до речки Сивировки и устья Явкопатицы, где Явкопатица с Сивировкою сошлись, а Сивировкою взору аж до вершины ея и до Черкасового звозу», з чим не погодились стайківчани; тільки наприкінці 1766 р. конфлікт був вичерпаним після персонального розмежування Трипілля і Стайок митрополитом Арсенієм Могилянським⁷.

Привертає також увагу «*Географическое описание города Киева, сочиненное Киевского гарнизона порутчиком Василием Ивановичем Новгородцовым, с прибавлением описания Киево-Печерской лавры и всех к оной принадлежащих мест, разных ведомостей о киевских монастырях и церквях и географического описания всего Киевского наместничества вообще и со всеми оною уездами [1775–1786 pp.]*», де відзначено «еще ж расстоянием от Киева в 70 верстах в полуденную сторону, в местечке Стайках, принадлежащем училищному Братскому монастырю, при **редуте**

¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 525.

² Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 35.

³ Там само.

⁴ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Стб. 210, 211.

⁵ Ляскоронский В.Г. Прошлое м. Триполья и окрестные о нем предания. – К.: Университетская типография Корчак-Новицкий, 1900. – С. 22.

⁶ Антонович В.Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра (1679–1716) // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський; Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 369.

⁷ Домотенко Ю.К. Преславне містечко... – С. 65.

[виділено нами – Авт.] *Виноградном учрежден фарпост*¹. У цьому ж джерелі вказується, що «*местечек [в Киевском уезде] – четыре, именно: Вороньков, Васильков, Триполье, Обухов, Стайки [так у документі – Авт.]. Сел – 56, деревень – 34, хуторов – 9. Помещичьих домов – 18, владельческих – 47. Но как в сих селениях нет ничего примечательного, то и именовать и описывать их не для чего*»². Джерело зазначає також, що «*ярмонки бывают в нижеписанных местах, как-то: ...В Стайках – 4: 1-я, генваря 1-го; 2-я, февраля 2-го; 3-я, ноября 8-го; 4-я, декабря 4-го*»³. «*Описание Киевского наместничества по разделению онога на одиннадцать уездов, именно: Киевский, Козелецкий, Остерский, Переяславский, Золотоношский, Пирятинский, Лебенский, Миргородский, Хорольский, Голтвянский и Городиский; с показанием каких полков и сотен какие селения и в который уезд вошли; и сколько в них по описанию дворян, шляхетства, разночинцов, духовенства, церковников, греков, козаков выборных и подпомощников, посполитых коронных, в том числе и ранговых, також владельческих посполитых, разночинческих и казачьих подсосудков; хат и по ревизии 1764 года душ, учиненное 1781 года*» наводить «*в местечке Стайках духовенства – 2, церковников – 1, посполитых владельческих, разночинческих и козачих подсосудков – 136, хат – 136*»⁴. В «*Описании по уездам Киевской губернии рек, речек, озер, болот и гор, с показанием: рек и речек ширины и глубины, разлитие их весною, и сколько времени в зимнее время льдом покрыты бывают; гор же качество и величину; с изъяснением имен их, которые значат что по древности и с приобщением о старинных окопах и валах*» 1785 р. при опису Дніпра згадано, що річка «*продолжает свое течение мимо... местечек Триполья и Стаек до фарпоста Выгранского, состоящего при границе Полской области...*»⁵ У цьому ж документі, в розділі «*достопамятности о валах старинных, состоящих в уезде Киевском*» вказано: «*из Полской области выходят два вала: ...3. От Германовского Пропуска также до Стугны. Высота ему – сажень. 4. Да из сего вала идет вал [виділено нами – Авт.] до местечка Стаяк. Высота ему два аршина*»⁶. Частина із наведених вище даних ввійшла також до «*Исторического и топографического описания Киевской губернии с частным описанием городов и уездов оных и с приложением карт как губернской, так городам и уездам, сочиненного по высочайшему повелению 1787 года генваря 20 дня*»; у документі, у розділі, присвяченому опису Київського повіту, вказується «*в сем уезде на левом же берегу к Переяславскому уезду и на правом к местечкам Стайкам и Триполью изрядная земля для пашен и сенокосов*

¹ Географическое описание города Киева... // *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.*: Описово-статистичні джерела. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 22.

² Там само. – С. 51.

³ Там само. – С. 52.

⁴ Опис Київського намісництва 1781 р. // *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.*: Описово-статистичні джерела. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 92.

⁵ Опис рік, озер, боліт та гір Київського намісництва 1785 р. // *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.*: Описово-статистичні джерела. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 166.

⁶ Там само. – С. 171.

находится; остальная же по большей части – песчаная и мало хорошей земли содержит»¹. Джерело також утримує свідчення про «*примечательный древний почти сравнявшийся уже вал...* [виділено нами – Авт.]. *А от сего вала есть и другие такиеж к местечку Обухову, к урочищу Германовскому Пропуску, и до местечка Стаек проведенные*»² та повторює дані про чотири річних ярмарки в Стайках³. Варто додати, що «*Книга Киевского наместничества с поименованием всех селений и с показанием во оных числа душ и фамилии владельцев по алфавиту учиненная 1787 года генваря*» вказує в Стайках 676 душ казенних людей⁴, а «*Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии с частным кратким же описанием уездов, ея составляющих, с приложением при оных губернской и уездных карт 1787 года генваря дня*» повторно наводить дані про вал від Германівського Пропуску до Стайок, про чотири містечкових ярмарки та про добру землю для полів і сіножатей⁵.

Цікаво, що помічник головного хірурга імператорської гвардії Наполеона, а згодом – доктор медицини, член Імператорської Московської медико-хірургічної академії, Імператорського медичного Віленського і Київського товариств, лікар державних маєностей Домінік П'єр Де ля Фліз у своєму краєзнавчому й етнографічному опису Київщини середини ХІХ ст., що міститься в його „Альбомах”, характеризуючи Стайки, вказуючи на проживання тут 1066 душ чоловічої статі та 1105 жіночої, описуючи природні умови місцевості, традиційне господарство мешканців, особливості побуту, відзначає, що „*водки крестьяне употребляют умеренно, а пьаниц мало*”⁶. Робота містить також ілюстративний матеріал щодо даного населеного пункту⁷ (рис. 1: а, б).

Таким чином, слугуючи цікавим і цінним джерелом з історії краю самі по собі письмові джерела також наводять важливі дані про існування археологічних пам'яток, зокрема – залишків давніх укріплень у Стайках та їх околицях.

¹ Історичний та географічний опис... 1787 р. // Описи Київського намісництва 70–80-х років ХVІІІ ст.: Описово-статистичні джерела. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 198.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Книга Київського намісництва 1787 р. // Описи Київського намісництва 70–80-х років ХVІІІ ст.: Описово-статистичні джерела. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 273.

⁵ Скорочений особливий опис... // Описи Київського намісництва 70–80-х років ХVІІІ ст.: Описово-статистичні джерела. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 300.

⁶ Де ля Фліз Д.П. Альбоми. – К., 1999. – Т. 2. – С. 294.

⁷ Там само. – Т. 2. – С. 295, 308.

Рис. 1. Загальний вигляд села Стайки та поселяни Стайківського і Черняхівського товариств (за Де ля Флізом).

С. Стайки.

**Поселяне
Стайковського и Черняковського
Общесівъ .**

Пізніше про археологічну спадщину регіону з'являються нові матеріали. Зокрема, І. Фундуклей стосовно Стайок вказує: *“В самом местечке, около церкви, есть городище, 100 сажен в окружности”*¹. Ці свідчення ввійшли і до *“Археологической карты Киевской губернии”* В.Б. Антоновича та *“Довідника з археології України”*². Наводяться вони і в каталозі *“Узбережжя Канівського водосховища”*, де пам'ятка характеризується як замчище в старому центрі села з даними щодо розмірів пункту, його прив'язок, припущенням про можливість ототожнення даного городища з давньоруським³. М.Ф. Біляшевський у відношенні Стайок відзначив, що *“в 1819 году найден в горшке клад, состоящий из 12 монетных гривен Киевского типа”*⁴, потім ці дані наводили також В.Б. Антонович та Н.І. Шендрик⁵. В.О. Петрашенко та В.К. Козюба пов'язують знахідку з городищем у центрі і його давньоруськими нашаруваннями⁶. Разом з тим, на космічному знімку пам'ятки в центрі села добре читається типова бастионна фортеця, відома і за старовинними картами⁷; означені характеристики для давньоруської доби нехарактерні. Підкреслювалося, що об'єкт слід ототожнювати не із замчищем, а з укріпленим містечком XVII ст., яке до II пол. XVIII ст. було ще й прикордонним форпостом. Зверталася увага на майже повну відсутність серед збережених на Київщині та малу кількість загалом в Україні такого типу пам'яток⁸.

В *“Археологической карте Киевской губернии”* В.Б. Антоновича – фундаментальному виданні в плані фіксації об'єктів культурної спадщини регіону – біля села зображено курганий могильник із 59 насипів та чотири городища⁹. Вказується, що за донесенням Стайківської волості *“в окрестности три городища, обнесенные валами и рвами: 1) Одно овальное, по направлению к селу Рудаковке, в 2 верстах от местечка, 271 сажен в окружности. 2) Другое в 4 верстах, по направлению к селу Коилову, трехугольное, 186 сажен в окружности. 3) Третье круглое, в 7 верстах по направлению к селу Юшкам, 68 сажен в окружности. У местечка расположено 59 курганов”*¹⁰; ці матеріали повторені і в більш пізніх довідкових виданнях¹¹. Про дані М. Біляшевського вже згадувалося,

¹ Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. – К., 1848. – С. 37.

² Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. “Древности”). Издание Императорского Московского Археологического общества. – М., 1895. – С. 26; Шендрик Н.І. Довідник з археології України. Київська область. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 66.

³ Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища... – С. 36.

⁴ Биляшевский М.Ф. Монетные клады Киевской губернии. – К., 1889. – С. 64.

⁵ Антонович В.Б. Археологическая карта... – С. 26; Шендрик Н.І. Довідник з археології... – С. 66, 67.

⁶ Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища... – С. 36.

⁷ Війдейко М.Ю. Укріплення Київщини II-XIX ст. на космічних та аерофотознімках. Перспективи досліджень // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. Зб. наук. праць. – К.: Академперіодика, 2006. – С. 161.

⁸ Там само. – С. 161.

⁹ Антонович В.Б. Археологическая карта... – Карта.

¹⁰ Там само. – С. 26.

¹¹ Шендрик Н.І. Довідник з археології... – С. 66, 67.

робиться також посилання на фондові колекції Музею Київського університету: “в 1875 году найден клад, состоящий из 245 шелягов: шведских, ливонских, польских прусских и тешинских”¹. Означені свідчення використали й інші дослідники; оригінальною є думка П. Голубовського про належність городка коло села Стайок до трипільської агломерації (Треполь–Халеп–Красн–Варин–Стайки)³. Село Юшки знаходиться нижче за течією Дніпра і в даному випадку відповідає північна локалізація пункту. Те ж саме стосується Рудаківки. Більше шансів з ідентифікацією городища “по направленію к селу Койлову”, якщо мається на увазі лівобережний Кийлів.

Значну увагу укріпленням пунктам було приділено не випадково. При візуальному огляді пам’ятки на території запланованого відкритим акціонерним товариством “Стайки-керамік” історико-туристичного комплексу «Спадщина» привертає увагу її розташування на пануючому узвишші, відокремленому від плато досить вираженою балкою. Зв’язок зі згаданим городищем “у напрямку Койлова”, якщо мається на увазі лівобережний Кийлів, у даному випадку не виключений, але ця версія розглядається поки що як одна із робочих, зі згаданим укріпленням пунктом пам’ятка беззаперечно не ідентифікується. Серед свідчень архівних матеріалів та літератури поселення характеризується як багатощарове неукріплене. Зокрема, за даними Н.М. Кравченко, О.В. Петраускаса та Р.Г. Шишкіна, пам’ятка займає береговий останець за 1 км на північ від села, на місці розробки глиняного кар’єра. Тут зафіксовано кілька виходів культурного шару. В північній частині останця зібрані фрагменти трипільської кераміки, а за 50 м на північ в обривах і зрізах виявлений культурний шар товщиною до 1,4 м, що утримував значну кількість кераміки (переважно давньоруської доби, а також зарубинецької культури чи ранньослов’янського періоду), печини, вугликів, кісток тварин⁴. Пізніше пам’ятка ввійшла до довідкових та спеціальних видань⁵. Деякі з культурно-хронологічних періодів даного поселення виявлені лише останнім часом⁶. У 2004 р. об’єкт обстежувався О.Б. Солтисом та О.В. Бряк (у відповідь на звернення керівництва ВАТ “Стайки-керамік” з приводу фіксації при осипі ґрунту поховань) та співробітниками Північної експедиції Інституту археології НАН України (проводилось визначення культурно-хронологічних особливостей пам’ятки, характеру руйнувань та можливості проведення ретівних досліджень); у результаті зібрано численний археологічний

¹ Антонович В.Б. Археологическая карта... – С. 26.

² Шендрик Н.І. Довідник з археології... – С. 67.

³ Домотенко Ю.К. Преславне містечко... – С. 19.

⁴ Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Отчет об археологических разведках и раскопках в бассейнах р. Стугны и р. Красной в 1985–1986 гг. // Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України), ф. експ., № 1985–1986/134, ч. 1, спр. 25, 26; ч. II, табл. I.

⁵ Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища... – С. 35, 36; Овчинников Е.В., Кейтницький М.В. Реєстр пам’яток трипільської культури. Київська область // Енциклопедія трипільської цивілізації в 2-х томах. – К., 2004. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 620.

⁶ Кейтницький М.В. Нові пам’ятки трипільської культури на Київщині // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження: 36. наук. праць. – К.: Академперіодика, 2006. – С. 42.

матеріал¹. Пам'ятка оглядалася також П.П.Толочком; а О.Г.Корвін-Піотровським та І.Д.Потехіною довивчено частину зруйнованого осипом поховання, здійсненого із дотриманням канонів християнської обрядовості². Крім того, в красзнавчому музеї с. Стайки зберігаються виявлені на території кар'єру сокира, наконечники стріл, бронзова іконка та інші речі середньовічної доби³ (рис. 2: а, б).

Рис. 2. Залізний наконечник стріли та керамічна лялька з експозиції Стайківського музею.

¹ Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції в 2004 р. // НА ІА НАН України, ф. експ., № 2004/215, спр. 51; Опис розвідкових колекцій Північної експедиції 2004 р. // Готун І.А., Казимір О.М., Квітницький М.В. та ін. Звіт про роботи... – Додаток № 5.

² Повідомлення О.Г. Корвін-Піотровського.

³ Користуючись нагодою, автори висловлюють щирю вдячність Інессі Степанівні Лавриненко за можливість опрацювати колекцію та оприлюднити речі для наукового загалу.

Поселення розташоване на північ від села, за 1,3–1,6 км на північний захід від річкової пристані та за 0,4–0,6 км на північний захід від будівель північного цегельного заводу в селі. Займає декілька останців, утворених руйнуванням верхньої кромки плато (рис. 3). Із заходу обмежене верхів'ями балки, яка тягнеться на захід і розрізає плато між Вітачевим та Стайками, зі сходу останці сильно зруйновані зсувами та величезним котлованом кар'єру цегельні. Вказувалося вже, що давньоруський матеріал пов'язаний з комплексом поселень, які оточують городище, розташоване за 0,5 км на північний захід і ототожнюване зі згадуваним під 1095 р. літописним Святополчем¹. А будівництво в кінці XI ст. київським князем Святополком Ізяславичем на придатних для переправи через Дніпро ділянках низки фортець, за спостереженнями фахівців, стало відправною точкою історії поселень в Трипіллі, Халеп'ї, Вітачеві, Стайках, Ржищеві, Балико-Щучинці, Ходорові, Григорівці, Селищі, Каневі, Пекарях². Варто додати, що Вітачівська пам'ятка досліджувалася з позаминулого століття, історія її вивчення пов'язана з такими визначними постатями в археології як В.В. Хвойка, Б.О. Рибаків, П.О. Раппопорт, С.А. Плетньова, Т.І. Макарова та ін.; за результатами робіт городище відоме як неординарна поселенська структура часів Давньої Русі з нашаруваннями доби бронзи та скіфського часу³.

¹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2.: Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Стб. 219; *Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища... – С. 35, 36.

² *Блажесвич Н.В.* Святополч, Ходоров, Иван: сравнительный анализ эволюции раннесредневековых городов // Чернигов и его округа в IX–XIII вв.: Тезисы историко-археологического семинара (15–18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990. – С. 31.

³ *Антонович В.Б.* Археологическая карта... – С. 25; *Хвойко В.В.* Витачев // Киевская старина. – 1899. – № 65. – С. 57; *Макаренко М.* Халеп'є // Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 49; *Раппопорт П.О.* Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. // Археологія. – 1952. – Т. 7. – С. 147, 148; *Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. / Материалы и исследования по археологии СССР. – № 52. – М.: Наука, 1956. – С. 25, 33, 69; *Шмаглий Н.М., Петровская Е.А.* Отчет по разведке на территории Каневского водохранилища за 1960 г. // НА ІА НАН України, ф. експ., № 1960/2 б., спр. 6; *Плетнева С.А., Макарова Т.И.* Отчет о работе на Южном городище летом 1961 г. // НА ІА НАН України, ф. експ., № 1961/25 а; *Рибаків Б.А.* Отчет о раскопках в с. Витачеве и Триполье в 1962 г. // НА ІА НАН України, ф. експ., № 1962/25; *Плетнева С.А., Макарова Т.И.* Южное городище у с. Витачев // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1965. – Вып. 104. – С. 54–62; *Рибаків Б.А.* Любеч и Витичев – ворота «внутренней Руси» // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. – М., 1965. – С. 15; *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 142; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В. Сухобоков, С.А. Беляева и др. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 63, 64; *Блажесвич Н.В.* Звіт про розкопки городища біля с. Вітачов Бухівського району Київської обл. в 1989 р. // НА ІА НАН України, ф. експ., № 1989/25; *Блажесвич Н.В.* Дніпровські броди XI–XIII ст. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей XX Республіканської конференції (Одеса, жовтень 1989 р.). – К.: Наук. думка, 1989. – С. 22, 23; *Блажесвич Н.В.* Святополч, Ходоров, Иван... – С. 31–33; *Блажесвич Н.В.* Дослідження Південного Вітачівського городища // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доповідей першої науково-практичної обласної конференції, присвяченої 140-річчю з дня народження В.В. Хвойки (с. Білогородка, 1991 р.). – К., 1991. – С. 14, 15; *Куза А.В.* Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. – М., 1996. – С. 173; *Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища між Саном і Сіверським Дінцем. – К.:

Рис. 3. Досліджувана пам'ятка з боку Канівського водосховища.

Новий етап у вивченні багатошарового поселення та могильника на території кар'єра пов'язаний із втілюваною ВАТ “Стайки-керамік” та Інститутом археології НАН України програмою проведення рятівних археологічних робіт та дослідження отриманих матеріалів, введення їх до наукового обігу, популяризації для широкого загалу. Загоном Північної експедиції, консультованим В.Д. Бараном, у сезоні 2006 р. проведено розкопки на площі 250 м² та отримано нові цікаві дані щодо динаміки розвитку описуваного надзвичайно цікавого археологічного комплексу (рис. 4).

Рис. 4. Вивчення культурних нашарувань на краю кар'єра підприємства „Стайки-керамік”.

З'ясувалося, що в існуванні пам'ятки знайшла відображення значна кількість культурно-історичних періодів. Виявлені уламки посуду доби бронзи, скіфського та ранньослов'янського часів, цікавими виявилися залишки житлової споруди IX–X ст. та поховання цвинтаря XVII ст. (рис. 5). В культурному шарі подекуди траплялися поодинокі уламки посуду трипільської культури та декілька дрібних фрагментів жіночих скульптурок (рис. 6).

Рис. 5. Графічна фіксація поховань козацької доби.

Рис. 6. Уламки керамічного посуду та скульптурок трипільської культури з багатощарового поселення біля с. Стайки.

Поховання розташовувалися досить щільно та залягали в три-чотири ряди один над одним. Верхні виявлені безпосередньо в дерновому шарі, загалом їх досліджено близько 30, переважно безінвентарних, зрідка траплялися залізні цвяхи або скоби від трун. Небіжчики орієнтовані на захід з незначними відхиленнями на південь, одна частина покійників була похована в дерев'яних трунах інша вірогідно в саванах. З культурного шару походить дві монети, за якими і визначено період існування цвинтаря: одна з них 1632 (34) р. (рис. 7: а, б). Привертають увагу чоловічі кістяки зі слідами травм рук, ніг, ключиць і ребер, що може говорити про рід занять похованих (військові).

Нижче горизонту могильника було досліджено житлову споруду та ями господарського призначення IX–X ст. Заглиблена частина житла – підпрямокутної форми із залишками дуже зруйнованої печі-кам'янки в південно-західному куті. Конструктивне вирішення стін – дерев'яний зруб: по периметру простежена деревина від колод; долівка була вимашена глиною. Незвичайною виявилася знахідка скупчення річкових мушлів у заповненні житла, які лежали на краю передпічної ями і, очевидно, використовувалися в їжу. Такі скупчення простежуються загалом в культурному шарі. Житло загинуло в пожежі, в заповненні виявлено значну кількість деревних вугликів, навколо печі лежали розвали ліпних та ранньогончарних посудин, на долівці також знайдено три намистини, залізний ніж та декілька дрібних речей з кольорового металу (рис. 8).

Рис. 7. Монети з могильника козацької доби. Аверс і реверс.

Рис. 8. Верхня частина орнаментованого горщика із заповнення слов'янського житла.

Обстеження прилеглої території до місця розкопок в зоні кар'єру по вивідку глиняної сировини показали, що археологічна пам'ятка має досить великі розміри, які сягають площі понад 40 га. З неї походять унікальні речі, які зараз зберігаються в музеї с. Стайки. А при огляді найближчої до с. Стайок групи островів було також зафіксовано декілька поселень бронзового, ранньозалізного часів та козацької доби.

Відкритим акціонерним товариством “Стайки-керамік” та Інститутом археології НАН України досягнуто домовленості щодо поглибленого співробітництва в галузі вивчення даної пам'ятки з метою популяризації національної культурної спадщини. В зоні розташування археологічного комплексу планується створення осередку культури та просвітництва шляхом реалізації проекту історико-туристичного комплексу “Спадщина”. Запропонована ВАТ “Стайки-керамік” довгострокова програма розвитку, пов'язана з пам'яткоохоронними заходами, вирішенням культурних і просвітницьких проблем регіону здається привабливою і перспективною.

Нижче по Дніпру, на південний схід від села, в урочищі Селище розташоване пошкоджене кар'єром давньоруське поселення з потужним, до 2 м, культурним шаром на площі 500×1000 м; з пам'ятки походила також кераміка доби пізньої бронзи¹. На південь від річкового причалу в розмивах берега протягом 2 км у кількох місцях зафіксовані матеріали різних епох – скіфського часу, черняхівської культури². На південно-західній околиці села в урочищі Харкове відоме поселення трипільської культури етапу С I та підгірцівського часу³. Про

¹ Шмаглій Н.М., Петровская Е.А. Отчет по разведке... – С. 6; Шмаглій Н.М., Петровская Е.А. Отчет по разведке... – Дневник. – С. 2, 3; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья... – С. 64, 65; Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Отчет об археологических разведках... – С. 26; Паспорт Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва № 1750; Відейко М.Ю. Звіт про розвідки Кагарлицької експедиції у 1991 році // НА ІА НАН України, ф. експ., № 1991/25; Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища... – С. 37-39.

² Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Отчет об археологических разведках... – Т. I. – С. 26.

³ Мовша Т.Г., Бузян Г.Н., Колесников А.Г. Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 году // НА ІА НАН України, ф. експ., № 1985/1 г., спр. 10, 11; Олейник Ю.Н. Отчет об исследованиях на территории Кагарлыкского района

курганній могильник біля села вже йшлося; крім згадки про нього у В.Б. Антоновича пам'ятка в урочищі "Карпенків вивіз" фігурує і в інших виданнях¹. Ще один могильник, який перекинув більш ранні поселення, розташований між Стайками і Гребенями, в урочищі Попів². У літературі згадувалися розкопки В.В. Хвойкою курганів біля Стайок³. На думку В.О. Петрашенка та В.К. Козюби, мова могла йти про одну із названих груп⁴. Крім невисоких насипів, поблизу села виявлено і курган висотою до 2 м та діаметром близько 40 м⁵. Привертає увагу поселення трипільської культури на південний схід від села, обстежене В.В. Хвойкою, яким було виявлено близько 30 майданчиків зовнішнього кола і сліди внутрішнього⁶; пам'ятка неодноразово згадувалась у публікаціях⁷. Окремо варто навести дані про поселення черняхівської культури на захід від села, в ур. Писаревці, що обстежувалося в 1925 р. М.Е. Макаренком, в 1939 – Є.О. Петровською, в 1945 – Т.С. Пассек. Звідси, з поля Афанасія Ляшенка походить скарб срібних римських монет, у тому числі денарії Фаустини Молодшої⁸, хоч відсутність означеної пам'ятки в каталозі В.О. Петрашенка та В.К. Козюби спонукає до необхідності уточнення цих матеріалів.

Київської області в 1987 г. (по "Своду памятников истории и культуры СССР") // НА ІА НАН України, ф. експ., № 1987/204; *Відейко М.Ю.* Звіт про розвідки... – С. 19; Паспорт Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва; *Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища... – С. 37; *Мовша Т., Корвін-Піотровський О., Бузан Г.* Розвідки трипільських пам'яток Правобережної Київщини (слідами Вікентія Хвойки) // Трипільська цивілізація у спадщині України: Матеріали наук.-практ. конф. – К., 2004. – С. 299-306.

¹ *Шмаглий Н.М., Петровская Е.А.* Отчет по разведке... – С. 7; *Шмаглий Н.М., Петровская Е.А.* Отчет по разведке... – Дневник. – С. 2, 3; *Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища... – С. 40.

² *Шмаглий Н.М., Петровская Е.А.* Отчет по разведке... – С. 7; *Соловьева Г.Ф.* Отчет о раскопках курганов вблизи с. Стайки Ржищевского района Киевской области 1961 г. // НА ІА НАН України, ф. експ., № 1961/25 в., спр. 1–3; Паспорт Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва № 1758; *Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища... – С. 41-43.

³ *Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 55.

⁴ *Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища... – С. 42, 43.

⁵ Там само. – С. 37.

⁶ *Хвойка В.В.* Каменный век Среднего Поднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – М., 1901. – Т. 1. – С. 767, 778.

⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область – К.: Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 358; *Шендрік Н.І.* Довідник з археології... – С. 66; *Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища... – С. 41; *Овчинников Е.В., Квітницький М.В.* Реєстр пам'яток... – С. 619.

⁸ *Ляскоронский В.Г.* Римская монета в Южной Руси и сопредельных странах как исторический источник. – С. 84; *Антонович В.Б.* Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом кабинете музея университета св. Владимира. – К., 1906. – Вып. III. – С. 318; *Макаренко М.Е.* Халеп'є (Писаревця) // Короткі звіттовлення ВУАН за 1925 р. – К., 1926. – С. 48, 49; *Коршенко С.В.* Матеріали для складання карти розповсюдження культури полів погребення на території УССР // НА ІА НАН України, спр. 376-378; *Пассек Т.С.* Отчет (предварительный) о работах Поросской археологической экспедиции в 1945 г. // НА ІА НАН України, спр. 239; *Махно С.В.* Пам'ятки культури полів поховань в північно-західній частині Середнього Придніпров'я // НА ІА НАН України, спр. 23; *Махно Е.В.* Памятники черняховской культуры на территории УССР // Черняховская культура / Матеріали и исследования по археологии СССР. – М., 1960. – № 82. – С. 33; *Кропоткин В.В.* Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР // Вестник древней истории. – 1954. – № 3. – С. 170; *Брайчевский М.Ю.* Римська монета на території України. – К.: Наук. думка, 1959. – С. 145. *Кропоткин В.В.* Клады римских монет на территории СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 61; Історія міст і сіл Української РСР... – С. 358; *Шендрік Н.І.* Довідник з археології... – С. 66.

Залізник Л.Л. (Київ)

**ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ ОЧИМА
НАУКОВЦІВ, ПОЛІТИКІВ ТА ФАНТАСТІВ**

Написана на честь ювілею знаного українського археолога та українознавця, член-кореспондента НАН України В.Д.Барана стаття присвячена аналізу головних концепцій походження українського народу, прибічники яких запекло борються між собою на шпальтах наукових та популярних видань, газет та журналів за прихильність громадян незалежної України.

Сучасні нації цементує національна свідомість їх громадян, стрижнем якої є національна історія. А історична біографія будь-якого народу починається з його народження. Отже, не давши чіткої і правдивої відповіді на питання де, коли й як народилися українці, ми не матимемо завершеної національної історії. А без цього неможливе формування повноцінної національної свідомості, а значить і модерної української нації. На жаль, на 16-му році незалежності українська наука ще не утвердила в суспільній свідомості українців загально визнаної концепції україногенезу, що гальмує формування національної свідомості українців, а отже і самої української нації.

У наш час три головні концепції україногенезу змагаються між собою за прихильність громадян незалежної України: аматорсько-романтична трипільська, пострадянська пізньосередньовічна та ранньосередньовічна, яку з середини XIX ст. розвивають українські історики, мовники, етнологи. Головною перепорою на шляху затвердження правдивої версії походження українців, яка базувалася б не на аматорських фантазіях чи політичних спекуляціях, а на наукових аргументах, є її зайва політизація.

Пояснюється це тим, що **проблема** етногенезу східних слов'ян безпосередньо торкається гострого політичного питання легітимності приєднання українців та білорусів з їхніми етнічними землями до Російської імперії. Одна справа якщо це було добровільне воз'єднання в одне ціле частин колись єдиного давньоруського етносу, інша – коли сталося загарбання імперською Москвою земель окремих своєрідних народів. Ці далекі від науки аспекти зазначеної проблематики призвели до її глибокої політизації.

Ключовою проблемою історії східного слов'янства є культурно-історична спадщина Київської Русі, що стала головним об'єктом геополітичних амбіцій правителів держав, що постали на її руїнах. Державницькі традиції княжого Києва поширилися далеко за межі Південної Русі-України і в пізньому середньовіччі суттєво впливали не лише на становлення державних інститутів Великого Київського князівства чи козацької держави Богдана Хмельницького, а й на формування князівства Литовського та Московського царства. Реальна чи вигадана спадщина легендарних київських князів не тільки легітимувала саме існування

молодих державних утворень пізньосередньовічної Східної Європи (Литва, Московське царство), а й давала привід для експансії в багаті краї Південної Русі-України.

Усе це пояснює тривалість і гостроту **дискусії** за право на київську спадщину, що розпочалася між Південною та Північною Руссю („южанами і северянами” за образним висловом російського історика О.Піпіна) зразу ж після падіння княжого Києва під ударами татар. Однак наукових обрисів ця дискусія почала набувати лише у XIX ст. На його початку автор сентиментального роману „Бедная Лиза” й одночасно „співець Російської імперії” М.Карамзін у своїй белетризованій „Истории государства Российского” сміливо трансформує етнічні „руський” у „российский” і безапеляційно називає Володимира Святого „князем российским”, його дружину „российским воинством”, а всіх південних русичів разом з киянами X ст. просто „россиянами”.

У середині XIX ст. інший російський історик М.Погодін пробує обґрунтувати надто сміливі етнологічні пасажі свого попередника, який проголосив мешканців княжого Києва росіянами. За М.Погодіним (1856), великороси спочатку мешкали у Подніпров’ї. Саме вони заснували княжий Київ і державу Русь, але після погрому татарами Південної Русі 1240 р. відійшли на Верхню Волгу, де побудували Московську державу. Малороси нібито прийшли у спустошене татарами Середнє Подніпров’я з Волині та Прикарпаття лише у пізньому середньовіччі, тобто у XIV-XV ст.¹ Таким чином, культурно-історичний спадок Київської Русі, як і династичне право на її землі, за М.Погодіним, нібито повністю належало великоросам та їхнім правителям – московським Рюриковичам.

Оприлюднення концепції М.Погодіна різко загострило дискусію за київську спадщину між українськими та російськими інтелектуалами. Протягом наступних 50-ти років у ній брали участь практично всі провідні історики, етнографи, мовознавці з обох сторін, зокрема з української це М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, М.Драгоманов, М.Дашкевич, О.Потебня, А.Кримський та ін. Їхні аргументи були настільки переконливі, що на бік „южан” поступово переходять російські колеги К.Кавелін, О.Піпін, О.Пресняков та ін. На їхню думку, Київська Русь не могла бути заснована росіянами, бо на час її постановня в IX ст. великоруська гілка східних слов’ян ще взагалі не існувала.

Варто навести маловідомі широкому загалові міркування російського історика К.Кавеліна з праці “Мысли и заметки о русской истории”². Хоча ця праця вперше вийшла друком ще 1866 р., офіційні історики Російської імперії та Радянського Союзу фактично ігнорували її. На думку відомого російського історика М.Покровського, це пояснюється невідповідністю думок К.Кавеліна офіційній імперській історичній концепції. Говорячи про етногенез росіян останній стверджує: “...Мы прожили не тысячу лет, а

---

¹ *Погодин М.П.* Записки о древнем русском языке (Письмо к И.И.Срезневскому) // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – 1856. – Т. 5. – Вып. 2. – С. 70-91.

² *Кавелин К.Д.* Мысли и заметки о русской истории // Собрание сочинений. – СПб., 1897. – Т. 1. – С. 598-600.

гораздо меньше. Раскроем первую нашу летопись, которая писалась во всяком случае не позже XI в. Составитель ее знает малороссиян и перечисляет разные отрасли этой ветви русского племени; называет северо-западные отрасли того же племени; кривичей (белоруссов).., но замечательно, что великоруссов он вовсе не знает. На восток от западных русских племен, где теперь живут великоруссы, обитают, по летописи, финские племена... Где же были тогда великоруссы? О них в перечислении племен, живших в теперешней России, не упоминается ни слова... Из его совершенного умолчания следует заключить, что в то время этой... ветви русского племени еще не существовало. С другой стороны, мы знаем, что колонизация финского востока началась с XII века. Таким образом, мы имеем все основания предполагать, что великоруссы образовались в особую ветвь не ранее XI века... Спрашивается, что же такое великоруссы?... Восточная отрасль русского племени образовалась частью из переселенцев из Малороссии и северо-западного края на финской земле, частью из обруселых финнов... Обрусевшие финские племена внесли новую кровь, новые физиологические элементы в младшую ветвь русского племени... В образовании великорусской ветви, ее расселении и обрусении финнов состоит, интимная, внутренняя история русского народа”, – писав К. Кавелин 1866 р.

Врешті-решт, навіть такий офіційний історик царської Росії як В.Ключевський визнав, що великорос вперше вийшов на арену історії лише в особі Андрія Боголюбського. Тобто сталося це лише у XII ст., а отже як княжий Київ, так і держава Русь X ст. аж ніяк не могла бути результатом творчості російського народу, якого на той час ще не існувало. «Историческая деятельность древнего Киева принадлежит южной отрасли», – пише інший росіянин О.Піпін. Лідер російської історичної науки 20–30-х рр. XX ст. М.Покровський також визнавав «Київську Русь Малоросією, тобто Україною».

Отже, самі російські історики ще у XIX ст. відходять від офіційної імперської концепції етнічної історії Східної Європи, за якою фундаторами Київської Русі були росіяни. Усі ці радикальні зрушення в поглядах провідних російських істориків сталися завдяки зусиллям згаданих видатних українських вчених II пол. XIX – початку XX ст., які переконливо показали праукраїнську етнічну суть Південної Русі IX–XIII ст. Вагомий внесок у формулювання і рішення цієї проблеми зробив М.Грушевський (1898), який генетично пов’язав українців з ранньосередньовічними антами IV–VI ст.

Отже, Середнє Подніпров’я на час постання держави Русь вже було заселено українцями на середньовічному етапі розвитку. Цей етнічний принцип був покладений в основу історії східного слов’янства, засадничі принципи якої викладені в згаданій статті 1904 р., що підбила підсумок тривалій дискусії за київську історичну спадщину. Дослідник переконливо показав, що «Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-московська – другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII віку... Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своєму

корені... Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності»¹. А раз „Київська держава, право, культура були постаром однієї народності, українсько-руської”, то остання, очевидно, мала раніше Київської Русі, і, за М.Грушевським, походить від антів IV-VI ст.

Внесок у розробку ранньосередньовічної версії україногенези зробило кілька поколінь українських істориків, археологів, етнографів, антропологів – М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, М.Драгоманов, М.Дашкевич, М.Грушевський, Ф.Вовк, В.Петров, М.Брайчевський, М.Чубатий, Я.Дашкевич, Я.Ісаєвич, В.Баран, Л.Залізняк, С.Сегеда, В.Балушок та ін. Концепція спирається на потужне лінгвістичне підґрунтя, створене працями О.Потебні, А.Кримського, І.Огієнка, С.Смаль-Стоцького, Ю.Шевельова, В.Русанівського, Г.Півторака, В.Німчука, О.Тараненка та ін.² Позиція цих дослідників базується на розгалуженій системі фактів та аргументів, створених кількома поколіннями вчених протягом останніх півтори сотні років. Їх потужна аргументація не була зруйнована навіть зусиллями кількох генерацій великодержавних істориків, радянських ідеологів та борців з українським націоналізмом з ЧК, НКВС та КДБ.

Вже на початок ХХ ст. пріоритетне право українців на культурно-історичну спадщину княжого Києва тією чи іншою мірою визнали не тільки українські, а й значна частина російських учених. До них належать К.Кавелін, О.Піпін, О.Пресняков, М.Любавський, М.Покровський, П.Струве.

Однак нове піднесення Російської імперії в її радянській модифікації в атмосфері переможної ейфорії повоєнних років середини ХХ ст. спричинило інтенсивні пошуки модернізованих неоімперських історичних схем, які б легітимізували тотальний контроль Москви над народами Східної Європи. Оскільки відстояти російський статус княжого Києва на той час вже не було ніякої можливості, треба було виключити його з української національної історії. Інакше завоювання Росією Південної Русі-України втрачало свою легітимність і виглядало не як справедливе повернення великоросами своєї історичної спадщини, а як окупація етнічних земель сусідів.

Певні тенденції у цьому напрямку простежуються в російській історіографії з кінця 30-х років ХХ ст. Однак принципово нову версію походження східних слов'ян сформулював у повоєнний час В.Мавродін³. Його концепція давньоруської народності (ДРН), попри нищівну критику російських колег, була підтримана ЦК КПРС у пріснопам'ятних тезах 1954 р. „Про святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією”. Її суть полягала в тому, що державу Русь зі столицею в Києві заснували не українці чи росіяни, а нібито представники окремого східнослов'янського етносу – давньоруської народності. Остання була розчленована внаслідок окупації

---

¹ Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству. – СПб., 1904. – Вып. 1.

² Див.: Історія української мови. – К., 1996. – 280 с.

³ Мавродін В.В. Формирование русской нации // Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. – Л., 1947; *Його ж.* Основные этапы развития русского народа // Вопросы истории. – 1950. – № 4; *Його ж.* Происхождение русского народа. – Л., 1978.

території Русі татарами, Литвою та Польщею. Так, зі злої волі сусідів з уламків давньоруської народності у пізньому середньовіччі постали росіяни, українці та білоруси. Нібито заповітною мрією цих братніх східнослов'янських народів, що виникли внаслідок агресії сусідів, було возз'єднання в єдиній державі. З цих позицій захоплення Москвою та Петербургом територій України та Білорусії фактично виглядає як поновлення історичної справедливості і здійснення заповітної мрії про возз'єднання з росіянами самих українців та білорусів.

Отже, концепція давньоруської народності фактично надає історичної легітимності імперській експансії царської, а пізніше і більшовицької Росії у Східній Європі. Вона постала у повоєнній сталінській Москві, будувалася без серйозної аргументації і без будь-якої дискусії з прибічниками концепції історії східного слов'янства М.Грушевського. Відверта підтримка неоімперської за своєю суттю історичної конструкції ЦК КПРС вивела її за межі наукової дискусії в політичну площину. Вона стала офіційною радянською схемою історії східних слов'ян і радянські медієвісти були змушені відштовхуватися від неї.

Разом з тим, переконливі аргументи М.Грушевського та прибічників його версії україногенези лишилися в силі. Відкрито стати на ці позиції українські історики до набуття Україною незалежності не мали можливості через ідеологічний контроль з боку держави. Але не сталося справжнього відродження ранньосередньовічної концепції походження українців і за 16 років незалежності, незважаючи на серію статей Я.Дашкевича, М.Брайчевського, Я.Ісаєвича, Г.Півторака, В.Барана, автора цих рядків.

Твердими прибічниками давньоруської народності в наш час лишається переважна більшість сучасних російських медієвістів¹, які вживають етнічними «русский, древнерусский, славяно-русский, российский» як синоніми. «В XI в. завершилось формирование новой этнической общности русские люди, древнерусской народности», – пише В. Петрухін².

Отже, сучасна генерація російських істориків, слідом за попередниками, вперто тримається за вікопомну колыску трьох братніх народів. Тим часом аргументи знаних російських вчених старої школи (К.Кавелина, О.Преснякова, М.Любавського, М.Покровського, П.Струве та ін.) на користь початку етногенезу росіян з XII-XIV ст. лишаються в силі, чомусь не заслуговуючи на увагу їхніх співвітчизників. Останніх з часів монаха Феофіла та М.Карамзіна більше цікавить спадщина княжого Києва, ніж етнічна історія власного народу. Ця 500-річна традиція великодержавної історичної думки не лише надії дочекатися від російських колег критичного аналізу сталінської концепції та об'єктивного підходу до проблеми етногенезу східних слов'ян.

А як на ДРН дивиться історична наука сучасної незалежної України? З цього приводу думки розділилися. Частина старшої генерації українських медієвістів лишається на старих позиціях радянської концепції існування на

¹ Седов В.В. Древнерусская народность. – М., 1999. – 316 с.

² Петрухин В.Я. Начало этно-культурной истории Руси. – М., 1995. – С. 237, 245.

Русі окремого східнослов'янського етносу – давньоруської народності¹. Дехто з дослідників середнього покоління (О.П.Моця, Ю.В.Павленко, О.П.Толочко) не заперечує існування ДРН, але розуміє під цим терміном не окремий етнос, а культурно-політичну єдність, яка реалізувалася в державі Русь². Така точка зору, на думку автора цих рядків, фактично є формою визнання контраргументів супротивників самого факту існування ДРН, тобто запереченням самої концепції ДРН³. Адже остання виникла саме як етнологічна конструкція, про що свідчить її назва (народність). Якщо народності не було, а була держава Русь (в чому і раніше ніхто не сумнівався), то друга категорія вчених відкидає саму можливість існування ДРН, як окремого східнослов'янського етносу.

Якщо знаний російський медієвіст В.В.Седов вважав, що давньоруська народність охоплювала лише міське населення Русі⁴, то відомий український дослідник О.П.Моця у своїй останній книзі 2007 р. пише, що „давньоруська етнічна спільність існувала лише на рівні носіїв елітарної культури”, а „етнічне єднання відчували представники лише верхніх соціальних прошарків”⁵. Безпрецедентність існування у середньовічній Європі як окремих суто міських етносів⁶, так і етнічних спільнот, що охоплювали лише „елітні, верхні соціальні прошарки” дає підстави для сумнівів щодо реальності запропонованих модерних іпостасей ДРН.

До нових варіацій на тему ДРН фактично належать і останні праці етнолога В.Балушка, який дійшов висновку про народження українців у кінці XII – початку XIII ст.⁷ Якщо український народ з'явився на світ лише напередодні татарської навали, то хто населяв княжий Київ та Південну Русь у X–XII ст.? Двохсотрічна історіографія передбачає три можливі варіанти відповіді на це питання: 1) великороси; 2) давньоукраїнці; 3) давньоруська народність. В.Балушок заперечує перші дві версії відповіді, значить лишається третя – все та ж давньоруська народність. Отже, версія народження українців на рубежі XII–XIII ст. В.Балушка, бажає він того чи ні, фактично, передбачає існування до XIII ст. на землях Південної Русі міфічної, на думку більшості сучасних дослідників, давньоруської народності.

Раптова поява 8 сторіч тому на землях Південної Русі українців фактично свідчить про зміну населення в регіоні, що не фіксується ні письмовими, ні археологічними, ні антропологічними джерелами. Виходить Володимир

---

¹ Толочко П.П. Древнерусская народность. – СПб., 2005. – 220 с.

² Ruthenica. – 2002. – С. 87-90.

³ Залізник Л.Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // Магістеріум. Археологічні студії Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2003. – Вип. 11. – С. 87.

⁴ Седов В.В. Древнерусская народность. – М., 1999. – 316 с.

⁵ Моця О.П. Південна „Руська земля”. – К., 2007. – С. 199, 200.

⁶ Див.: Залізник Л.Л. Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2000. – Т. 18. – С. 53-60.

⁷ Балушок В.Г. Етногенез українців. – К., 2004. – 230 с.; Його ж. Коли ж народився український народ // Дзеркало тижня. – 2005. – № 15.

Мономах ще не був українцем, а його онуки українізувалися. Ніщо не свідчить, що в княжих Києві, Чернігові, Переяславі, Володимирі та Галичі на початку XII ст. мешкав один народ, а вже у кінці цього ж сторіччя – інший, а саме українці. Якщо ж останні були прямими генетичними спадкоємцями своїх попередників на цих землях, то часом народження українського етносу слід вважати не рубіж XII-XIII ст., а час появи на історичній арені цих прямих попередників, незважаючи на те, що вони користувалися етнонімом руські, а не українці. Адже середньовічні народи нерідко змінювали етноніми. Ляхи стали поляками, волохи – румунами, московіти – росіянами, а руські – українцями. Якщо на початку XIII ст., на думку В.Балушка, формування українців завершилося, то, очевидно, почалося воно раніше. Безперервність етно-культурного розвитку на етнічних українських землях від антів та склавинів V-VII ст. через Південну Русь, козацьку Україну до сучасних українців переконливо свідчить про їх народження саме в ранньому середньовіччі.

Своєрідну позицію займає молода дослідниця Н.М.Юсова. У своїй монографії обсягом 545 с.¹ вона так і не знайшла можливості відповісти на сакраментальне питання: була чи ні ДРН? Як сказав російський класик: „не можем сметь свое суждение иметь”. Попри зрозумілі не зовсім наукові причини, через які Н.М.Юсова „не бере на себе відповідальність... висловлювати власне ставлення до теорії давньоруської народності”, вона „не ставить під сумнів ґрунтовність аргументів Л.Л.Залізняка щодо спростування положень концепції ДРН” (!). Дипломатично і сором’язливо визнавши правоту давнього критика концепції ДРН молода дослідниця називає його „непрофесіоналом, який свідомо, чи несвідомо перекручує і політизує концепцію ДРН, подає її занадто спрощено, некоректно і упереджено її інтерпретує, і взагалі „искажает историографический процесс”².

Політизували концепцію ДРН звичайно ж не Л.Л.Залізняк, а її батьки та послідовники, про що неодноразово писалося³ і що в наш час визнають навіть її колишні прибічники, зокрема і сама Н.М.Юсова. Чим же тоді так прогнівив автор цих рядків таємно солідарну з його висновками щодо ДРН молоду „професіоналку”? Виявляється тим, що вважає батьком концепції давньоруської народності В.В.Мавродіна, який виклав її в своїй праці „Формирование русской нации” у 1948 р. А насправді у В.В.Мавродіна були попередники, а згадана його праця вийшла не 1948, а 1947 р.⁴ Усі ці страшні історіографічні гріхи Л.Л.Залізняк допустив, за Н.М.Юсовою, на стор. 6

¹ Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – 545 с.

² Юсова Н. М. Генеза концепту „давньоруська народність” у радянській історичній науці // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 66; *Ії же*. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – 545 с.

³ Залізняк Л.Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам’ять століть. – 1996. – № 2. – С. 2-14.

⁴ Юсова Н. М. Генеза концепту „давньоруська народність” у радянській історичній науці // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 67.

журналу „Пам'ять століть”, 1998, № 6. На вказаній сторінці читаємо: „В працях радянських медієвістів повоєнного часу з'являються не зовсім зрозумілі пасажі про існування в давньоруський час етнічної спільноти, що передувала власне формуванню російського народу¹. А.Н.Насонов писав про стійкі тенденції об'єднання на Русі Х-ХІІІ ст. в „єдину східнослов'янську країну і народність”². Про формування єдиної давньоруської самосвідомості в повоєнний час писали Д.С.Ліхачов (1949) та Б.Д.Греков (1953). Однак найбільш оперативним і чутливим до віянь епохи виявився В.В.Мавродін. Саме він першим чітко сформулював концепцію давньоруської народності, що нібито, з одного боку, була колискою трьох братніх народів, а з другого – попередницею централізованої Московської держави та її історичного спадкоємця – Радянського Союзу”³.

Отже, всупереч твердженню Н.М.Юсової, Л.Л.Залізняка все ж писав про попередників В.В.Мавродіна. Та й у пріоритеті останнього на формування концепції ДРН він теж не помилився. Це слідом за критикованим нею автором визнає і сама Н.М.Юсова: „Але найбільш чітко й виразно на теоретичному рівні виклав концепцію давньоруської народності справді В.В.Мавродін”, який „вводить новий термін – давньоруська народність... і вперше ставить проблему ДРН”⁴. То в чому ж страшні історіографічні гріхи Л.Л.Залізняка, висновки якого щодо ДРН та „ґрунтовність аргументів не ставить під сумнів” сам критик? Якщо помилки в один рік у часі публікації згаданої праці В.В.Мавродіна достатньо, щоб назвати автора цих рядків „непрофесіоналом”, який „искажает историографический процес”, то цей принцип визначення професіоналізму вочевидь слід поширити і на саму Н.М.Юсову. Адже в її гнівній статті 2001 р. невірно названий рік видання моєї книжки „Від склавинів до української нації”, яка вийшла друком насправді не 1996, а 1997 р.⁵

Якщо „ґрунтовність аргументів Л.Л.Залізняка щодо спростування положень концепції ДРН”, які базуються на „перекрученій, упередженій та искаженній” історіографії ДРН визнають навіть його опоненти, то чи така вже його історіографія „искаженна”? Адже не тільки практика – критерій істини, а й отримана істина – доказ правильності застосованого історіографічного підходу.

Історіографія – це інструмент отримання нового знання. І якщо на 550 сторінках описово-емпіричного тексту книги Н.М.Юсової 2005 р., протягом майже 10 років праці над історією концепції ДРН так і не з'ясовано чи існував взагалі об'єкт дослідження, тобто сама давньоруська народність, то постає сакраментальне питання: чи потрібна така історіографія, і чи її автор дійсно „професіонал”?

---

¹ *Державин Н.С.* Происхождение русского народа. – М., 1944. – С. 97.

² *Насонов А.Н.* „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 27.

³ *Залізняк Л.Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 6.

⁴ *Юсова Н. М.* Генеза концепту „давньоруська народність” у радянській історичній науці // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 70, 72, 81.

⁵ Там само. – С. 71.

Проблема давньоруської народності не є суто науковим питанням. Вона безпосередньо впливає на широке коло політичних проблем не тільки України, а й усієї Східної Європи. Без її вирішення неможливо з'ясувати справжній час появи на історичній арені українців, росіян, білорусів. А без цього концепція історії Східної Європи лишається незавершеною. Фактично зберігається підґрунтя для неоімперських квазіісторичних побудов політиків колишньої метрополії.

Поки українські історики та етнологи протягом 16 років незалежності не можуть з'ясувати була ДРН чи ні, прибічники “единой и неделимой” поширюють в Україні нову, трипільську версію пріснопам’ятно “колиски братніх народів”. Її батько Ю.Шилов кілька років тому повернувся з Москви, де очолював “научно-культурный центр Российского общенародного движения, которое выступает за объединение народов СССР в единое экономическое пространство и оборонный союз на территории бывшего СССР”¹. В його творах Україна – “самостийная хохляндия”, С. Бандера та бандерівці – фашисти, а на літературу українською мовою в нього взагалі алергія². Себе він проголосив провидцем, Спасителем людства, а трипільську археологічну культуру, всупереч усім науковим фактам, – священною Араттою, спільною державою слов’ян. Дарма, що ні в Україні, ні за її межами немає жодного археолога, який серйозно б ставився до екзотичних фантазувань згаданого “провидця” від “Российского общенародного движения” щодо трипільської культури³.

Затаврувавши мало не всіх своїх колег, як зрадників слов’янських святинь та сіоністів, прибічник “оборонного союза на территории СССР” опускає колиску слов’янських народів в Україні на сім тисячоліть у глибину віків, що, звичайно, зобов’язує слов’ян до єднання. Зрозуміло під чиєю егідою і проти кого. Україні знову пропонується повернутися в старе імперське стійло і звично плентатися за скрипучим, закривавленим возом московського імперіалізму в його віковому, безнадійному протистоянні цивілізованим країнам Європи.

На жаль, ця шовіністична маячня зібрала під свої прапори значну частину свідомої української інтелігенції і навіть знаних політиків, які замість розбудови незалежної України розбудовують нову, вже трипільську колиску трьох братніх народів. Слідом за народним академіком вони впевнені, що саме з неї походять цивілізації Шумеру, Єгипту, Греції та все інше прогресивне людство, що звичайно мало піднести Україну в очах сусідів. Боюсь, що ці дикі, хворобливі фантазії не піднесуть, а опустять Україну в очах цивілізованої Європи. А ксенофобський антизахідний та

¹ Шилов Ю. А. Победа. – К., 2000. – С. 48, 54, 58.

² Шилов Ю.А. Прародина ариев. – К., 1995. – С. 610-612; Шилов Ю.О. Праслов’янська Аратта. – К., 2003. – 93 с.

³ Див.: Археологія. – 1992. – № 4. – С. 110-147; Археологія. – 1995. – № 2. – С. 94-119; Археологія. – 1999. – № 2. – С. 103-120; *Залізник Л.Л.* М.Ю.Брайчевський і походження слов’янських народів // Михайло Браїчевський. Вчений і особистість. – К., 2002. – С. 67-83; *Його ж.* Новітні міфи в індоєвропейській Східній Європі // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 88-98; *Його ж.* Трипільля очима науковців і політиків // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 95-103; *Його ж.* Про трипільців, семітів та нардепів-трипільців // Дзеркало тижня. – 2004. – № 18-19.

антисемітський пафос араттських проповідей Ю.Шилова – це не зовсім те, з чим слід проситися в Євросоюз чи сподіватися на американські інвестиції. Не здивуюсь, якщо виявиться, що справжніми натхненниками українських „аратгознавців” виявляться певні зацікавлені кола та установи східних сусідів, яким дуже не хочеться, щоб Україна „втекла” з їхніх братніх обіймів до Європи.

Зайва політизація трипільської проблематики шляхом втручання в неї політиків, колекціонерів, бізнесменів останнім часом негативно вплинула і на академічну науку. В орбіту створених для стимуляції трипільських досліджень структур (трипільський фонд, приватні музеї трипільської слави тощо) починають втягуватися і деякі фахові вчені. Зокрема, останнім часом спостерігаються ознаки впливу політичної та фінансової кон’юнктури на позицію деяких фахівців, які часом діють за принципом „на чийому возі їдеш, того пісню співаєш”. Люди, які недавно твердили про зародження культури Кукутени-Трипілья у румунській Молдові, звідки її носії просунулися на схід за Дністер в Україну, несподівано стали переконаними автохтоністами і затятими супротивниками непатріотичних міграціоністів, до числа яких нещодавно належали самі.

У цьому відношенні показова ситуація, що останнім часом склалася з проблемою антропологічного типу трипільців. Попри нечисленність їхніх антропологічних решток переважна більшість антропологів вважала трипільців грацильними середземномощами. Інша справа, що просуваючись з Нижнього Подунав’я на Правобережну Україну відносно тендітні мігранти увійшли у контакт з масивними автохтонами-протоєвропеїдами. Тому в трипільських антропологічних серіях (особливо периферійних і пізніх – Чапаївка, Вихватинці, Назвисько, Усатове) зустрічається масивний місцевий компонент. Декому це дало підстави для певних спекуляцій на тему, що серед трипільців траплялися і досить кремезні люди – пращури українців. Траплялися, але чи були вони трипільцями, а не автохтонами, що контактували з мігрантами із Середземномор’я.

Дослідники, які лише вчора писали про „вірменоїдну” зовнішність грацильних середземноморців-трипільців, звинувачують автора цих рядків у безпідставності таких тверджень. Смію запевнити своїх опонентів, що не маю власної концепції щодо антропології трипільців. Я не антрополог і тому користуюся перевіреними висновками знаних фахівців у цій галузі.

Тому диву даєшся, коли читаєш, „що антропологічна характеристика трипільців як грацильних середземноморців у працях Л.Л.Залізняка, не відповідає дійсності”. Нібито остеологічні матеріали не підтверджують „вірменоїдність” трипільської людності, а темна пігментація більшості українців навпаки вказує на наш генетичний зв’язок з південними європеїдами. Останній мною ніколи і не заперечувався, бо від них українці, як писав, здається знаний український антрополог В.Д. Дяченко, вірогідно отримали у спадщину „карі очі, чорні брови”. Однак їх явно недостатньо, щоб зараховувати українців з міцною і високою статуєю до одного з трипільцями середземноморського антропологічного типу.

Не переконує і твердження про нібито повну відсутність аргументів на користь „вірменоїдності” трипільців. Не зрозуміло, чому безапеляційно

відкидається аргумент численної реалістичної пластики трипільців, де зображені люди з великими „східносередземноморськими” носами. Подібної пластики, „общей отличительной чертой которой является крупный нос, сливающийся с линией низкого лба”¹ виявилось достатньо для висновків про „вірменоїдну” зовнішність трипільців авторитетній дослідниці Т.С.Пассек².

Кажуть, що „вірменоїдність” трипільської антропологічної пластики – лише данина своєрідному іконографічному канону, а самі трипільці виглядали інакше. Може й так, але чи випадковий такий канонізований ідеал, і чому його так вперто наслідували трипільські митці? Згадайте половецькі баби з виразними монголоїдними обличчями, тоді як більшість половців з території України, судячи з антропологічних матеріалів, не були монголоїдами. Схоже на довгому шляху з Азії у надчорноморські степи кипчаки-половці втратили свій монголоїдний тип, який однак лишився в історичній пам’яті народу як ідеальний образ пращура. А чи не сталося чогось подібного з трипільцями на тривалому шляху їхніх пращурів з Балкан у Подніпров’я? Цей трипільський іконографічний канон демонструє первинний, вихідний образ трипільців, вказує на справжні витоки Кукутені-Трипілля, як органічної частини балкано-дунайського неоліту, генетично пов’язаного, в тому числі і з антропологією, з Анатолією.

Та й остеологічні дані не такі вже однозначно негативні щодо „вірменоїдності” трипільців. Такий авторитет з палеоантропології України як С.І.Круц, пише, що „визначити величину виступання носа” їй вдалося „лише на чотирьох трипільських черепах: три з них (Більче-Злате) мають помірно виступаючі носи..., однак на одному чоловічому черепу з Вихватинського могильника виступання носа сягає майже світового максимуму. У світлі наведених фактів можна тільки гадати, що якась частина трипільського населення могла мати риси передньоазійських вірменоїдів”³. Череп з виразними „вірменоїдними” рисами походить з трипільського поселення Незвисько у Подністров’ї. Отже, усі п’ять згаданих трипільських черепів належали середземноморцям, двоє з яких усе такі мали „вірменоїдні” носи. А враховуючи цей факт та згадану реалістичну пластику, а також думку Р.Єндика, В.Щербаківського, В.Петрова, Т.С.Пассек, М.С.Великанової, Т.Г.Мовші не поспішаймо ставити хрест на проблемі вірменоїдної зовнішності принаймні ранніх трипільців, які, просунувшись на Правобережну Україну, ще не встигли змішатися з місцевими аборигенами.

Незалежно від того, мали трипільці вірменоїдні носи чи ні, вони належали до середземноморського антропологічного типу, до якого переважна більшість українців не належить, хоча і несе певні сліди генетичних контактів з південними європеїдами. І як би хто не оперував антропологічними матеріалами усатівської культури чи Чапайвського могильника, вони ніяк не згладжують антропологічну різницю між

¹ Погожева А.П. Антропологическая пластика Триполья. – Новосибирск, 1983. – С. 135.

² Пассек Т.С. К вопросу о древнейшем населении в Днепровско-Днестровском бассейне. – М., 1947.

³ Давня історія України. – К., 1997. – Т. I. – С. 377.

трипільцями й українцями. Ці матеріали фактично можна назвати посттрипільськими, бо представляють культуру на етапі її остаточної дезінтеграції та асиміляції автохтонним населенням, яке було носієм місцевого масивного протоєвропеїдного антропологічного типу. Саме на базі останнього за певною участю грацильних трипільців і формувався антропологічний тип українського народу.

Спроба штучно підсилити роль трипільців у слов'яногенезі посилкою на виразні середземноморські риси в антропології південних слов'ян взагалі некоректна, а тому непереконалива. Адже відомо, що слов'яни лише в ранньому середньовіччі переселилися з території України на Балкани, де опинилися в середовищі місцевого середземноморського населення. Отже, певні середземноморські риси у хорватів, сербів чи болгар успадковані ними зовсім не від трипільців, а є наслідком безпосередніх контактів з автохтонами Балкан протягом середньовіччя.

Таким чином, не маючи власної концепції щодо антропології трипільців, відсилаю опонентів до перевірених висновків знаних фахівців у цій галузі. Зокрема, відомий антрополог С.П.Сегеда, судячи з його робіт, ще зовсім недавно не ставив під сумнів ні середземноморську антропологію, ні навіть вірменодійність трипільців. Узагальнивши результати сторічних досліджень палеоантропологічних матеріалів з України, він дійшов висновку: „Починаючи з енеолітичної доби на території України широко розповсюджуються носії грацильних вузьколицих антропологічних типів, генетично пов'язаних з Середземномор'ям і Причорномор'ям – Балканами, Південною Європою, Північним Кавказом. Найчисленніші серед них були племена трипільської культури... Чоловічі черепи (трипільські серії з Більче Злого та Вихватинців – Л.З.) відзначалися доліхокранією, вузьким добре профільованим обличчям, з площини якої виразно випирається чітко окреслений – „вірменодійний” ніс. Подібне сполучення ознак властиве південним європеїдам – представникам західного варіанту давньосередземноморського типу, який у добу неоліту-єнеоліту був широко представлений у Південній Європі, на Балканах, у Передній Азії тощо”¹.

Серед безпідставних звинувачень на адресу автора цих рядків можна почути, що я категорично заперечую участь трипільців в українногенезі. До того ж нібито я є автором семітського походження трипільців, бо генетично пов'язую їх, як і увесь балкано-дунайський неоліт з Близьким Сходом, де нібито „тільки шумери й хети не були семітами”. Відповідаючи на подібні дурниці², я неодноразово наголошував, що генетично виводжу Трипільця, як частину балкано-дунайського неоліту, слідом з переважною більшістю дослідників (М.Грушевський, М.Біляшівський, О.Городцов, О.Кандиба-Ольжич, В.Щербаківський, В.Петров, Т.Пассек, М.Гімбутас та багато інших) з південної Анатолії, де споконвіку мешкали не семіти, а хатти та хурити. Трипільці не були українцями, а одними з їхніх далеких пращурів. Принципово неввірно заперечувати будь-який вплив трипільців на етногенез

---

¹ Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. – К., 2001. – С. 151.

² Залізник Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 2004. – С. 78-93; Його ж. Трипільця очима науковців і політиків // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 95-103.

українського народу, які певною мірою вплинули на антропологічний тип, вірування (культи змія, бика), домобудівництво, мову українців¹.

Небезпечна тенденція вирішення суто наукових проблем фахівцями з урахуванням політико-фінансової кон'юнктури за принципом „хто платить гроші – той замовляє музику” – нова загроза „білій”, академічній археології. А чи довго їй лишатися „білою”, якщо ця тенденція закріпиться і буде сталою? І виправдання на кшталт „що ж нам гроші Шиловим віддавати” чи „мої діти теж їсти хочуть” не переконують. Я ж на подібний модерно-прагматичний підхід до проблеми Трипілля дивлюся так як один з героїв М.Гоголя дивився на французьку кухню: „Мне лягушку хоть сахаром посыпь, а я ее в рот не кладу”. Саме так має ставитися дослідник до будь-яких спроб з благородних патріотичних чи меркантильних міркувань підправити історичну правду. Інакше „біла” академічна археологія швидко посіріє і врешті-решт, не буде відрізнятися від кримінальної „чорної”.

Як зазначалося, ранньосередньовічна концепція походження українців розроблялася кількома поколіннями українських вчених і на початку ХХ ст. була сформульована в загальних рисах М.Грушевським². Якщо в Радянському Союзі повноцінно досліджувати україногенез з відомих причин було просто небезпечно, то дослідники української діаспори продовжили розробку цієї важливої тематики.

За роки радянської влади, попри ідеологічний тиск і репресії, джерельна база проблематики суттєво поповнилася. Особливо це стосується її археологічної складової. Розробляючи проблему слов'яногенези плеяда українських археологів II пол. ХХ ст. створила принципово нову джерельну базу, яка дала змогу розробити фундаментальну концепцію культурно-історичного розвитку ранніх слов'ян протягом I тис. н.е. Розпочали цю роботу М.Ю.Брайчевський, І.І.Винокур, Є.В.Максимов. Особливе місце в дослідженні раннього слов'янства на території Правобережної України займає знаний київський дослідник В.Д.Баран. Саме він заснував у Інституті археології НАН України відділ археології ранніх слов'ян, який очолював незмінно близько тридцяти років. До його археологічної школи належить більшість сучасних археологів-славістів України – О.М.Приходнюк, Р.В.Терпиловський, Б.В.Магомедов, Д.Н.Козак, Л.В.Вакуленко, С.П.Пачкова та ін. Їхніми зусиллями створена та науково інтерпретована потужна джерельна база, яка є надійним підґрунтям для вирішення складних проблем походження слов'ян, зокрема українського народу. Останніми роками В.Д.Баран, спираючись саме на цю, створену за його безпосередньою участю археологічну джерельну базу, плідно працює над подальшою розробкою ранньосередньовічної концепції походження українців³.

¹ Залізник Л.Л. Походження українського народу. – К.: Бібл. українця, 1996. – С. 14 та ін.

² Грушевський М.С. Анти // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXI. – Кн. I; *Його ж.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству. – СПб., 1904. – Вып. 1.

³ Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – 333 с.; *Його ж.* Велике розселення слов'ян // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 30-37; *Його ж.* Від слов'ян до України // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – С. 289-296; Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2002. – 194 с.

За роки незалежності пошуки витоків українського народу поновилися і в Україні. Цій проблематиці присвячені праці сучасних дослідників Я.Дашкевича¹, М.Брайчевського², Я.Ісаєвича³, Г.Півторака⁴, В.Барана⁵, Л.Залізняка⁶, С.Сегеди⁷, В.Балушка⁸. Крім історії дослідження проблеми

¹ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: наука і культура. – К., 1993. – С. 44-53.

² Брайчевський М.Ю. Про походження українського народу // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С. 72-82; *Його ж.* До проблеми походження українського народу // Хроніка – 2000. – К., 1998. – Вип. 27-28.

³ Ісаєвич Я. Початок державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів // Етнічна самосвідомість: національна культура. – К., 1991; *Його ж.* Походження українців: історіографічні схеми і політика // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С. 103-114.

⁴ Півторак Г.П. Українці: Звідки ми і наша мова. – К., 1993. – 200 с.

⁵ Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – 333 с.; *Його ж.* Велике розселення слов'ян // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 30-37; *Його ж.* Від слов'ян до України // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – С. 289-296; Баран В.Д. Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2002. – 194 с.

⁶ Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994. – 255 с.; *Його ж.* Походження українського народу // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С. 115-123; *Його ж.* Походження українського народу. – К.: Бібл. українця, 1996. – 80 с.; *Його ж.* Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 2-14; *Його ж.* Від склавинів до української нації. – К.: Бібл. українця, 1997. – 256 с.; *Його ж.* Етногенез українців, білорусів, росіян // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2-13; *Його ж.* Етногенез українців та їхніх сусідів з позицій сучасної етнології // Записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 1997. – Т. 2. – С. 52-60; *Його ж.* Де, як і коли виникла давньоруська народність // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 2-15; *Його ж.* Ще раз про спадщину та спадкоємців княжого Києва // Дніпро. – 1998. – Ч. 7-8; *Його ж.* Київська Русь: праукраїнська держава чи “спільний стовбур” східних слов'ян // Український історик. – Нью-Йорк; К., 1998. – Т. 35; *Його ж.* Первісна історія України. – К., 1999. – 264 с.; *Його ж.* Давньоруська народність. Історія проблеми // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – К., 1999. – Т. 18; *Його ж.* Проблеми україногенезу: від “застарілого” М.Грушевського до модерного В.Пироженка // Пам'ять століть. – 1999. – № 3; *Його ж.* Проблеми україногенезу: чи застаріло “застаріле” // Вісник Національної академії наук. – К., 1999. – № 7; *Його ж.* Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2000. – Т. 18. – С. 53-60; *Його ж.* Проблема етногенезу українців з позицій сучасної європейської етнології // Магістеріум. Археологічні студії Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2001. – С. 49-56; *Його ж.* Давньоруська народність: нова версія старого міфу // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – Вип. 9. – С. 12-21; *Його ж.* М.Ю.Брайчевський і походження слов'янських народів // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. – К., 2002. – С. 67-83; *Його ж.* Новітні міфи в індоєвропейській Східній Європі // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 88-98; *Його ж.* “Свина як критерій нордичних народів та семітів” // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 152-160; *Його ж.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // Магістеріум. Археологічні студії Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2003. – Вип. 11. – С. 82-94; *Його ж.* Від склавинів до української нації. – К., 2004. – С. 78-93; *Його ж.* Трипілля очима науковців і політиків // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 95-103; *Його ж.* Про трипільців, семітів та нардепів-трипільцязнавців // Дзеркало тижня. – 2004. – № 18-19; *Його ж.* Походження українців в лещатах імперських міфів // Магістеріум. Археологічні студії Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – Вип. 20. – С. 94-100; *Його ж.* Походження українців: між концепцією „общеруської історії” та трипільською Аратою // Дзеркало тижня. – 2006. – № 24.

⁷ Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. – К., 2001. – 256 с.

⁸ Балушок В.Г. Етногенез українців. – К., 2004. – 230 с.; *Його ж.* Коли ж народився український народ // Дзеркало тижня. – 2005. – № 15.

україногенезу, у цих роботах пропонуються нові факти й аргументи, залучаються сучасні методи, наукові підходи і принципи на підтвердження і подальший розвиток започаткованої ще у XIX ст. класиками української історії та етнології ранньосередньовічної концепції походження українців. Зокрема отримано висновок про її відповідність універсальним законам етнічного розвитку європейських народів¹.

До таких загально визнаних сучасною європейською етнологією засадничих принципів етнічної історії середньовічної Європи належать наступні:

1. Методологічний підхід до етносів як етнокультурних організмів, що в певний час народжуються, проходять життєвий цикл і неминуче дезінтегруються, розчиняючись серед сусідів.

2. Вік етносу визначається ретроспективно, шляхом встановлення за допомогою різних дисциплін (історія, археологія, мовознавство, етнографія, антропологія тощо) початку безперервності етнокультурного розвитку конкретного народу.

3. Переважна більшість європейських народів, які мешкають у зоні культурно-історичного впливу Римської імперії, народилися в ранньому середньовіччі у V-VII ст. (французи, німці, англійці, іспанці, чехи, серби, хорвати, поляки, українці та ін.).

4. Племінний етап розвитку європейських етносів почався на зорі середньовіччя і закінчився в IX – X ст. їх консолідацією у власних державах (Англійській, Французькій, Чеській, Сербській, Польській, Давньоукраїнській та ін.), які нерідко поширювалися на етнічні території сусідніх народів, набуваючи форм середньовічних імперій (Англійська, Іспанська, Французька, Польська, Київська Русь).

5. У відсталіх провінціях імперій у процесі їх колонізації метрополією зароджувалися молоді постімперські етноси. Вони виникали внаслідок синтезу місцевих традицій з мовно-культурним комплексом імперського народу-завойовника і починали власне історичне буття з моменту відокремлення від імперії. Так, на варварській периферії Римської імперії народилися романські народи (іспанці, португальці, французи, румуни та ін.). Іспанська імперія породила іспаномовних мексиканців, чилійців, аргентинців, перуанців, венесуельців, кубинців тощо, Англійська – англомовних американців, канадійців, австралійців, Португальська – бразильців, Французька – квебекців, давньоукраїнська Київська Русь – білорусів, псково-новгородців, росіян.

Сучасний стан етнологічних джерел дає змогу узгодити етногенез українців із зазначеними універсальними законами етнічного розвитку

---

¹ Залізник Л.Л. Від склавинів до української нації. – К.: Бібл. українця, 1997. – 256 с.; *Його ж.* Етногенез українців, білорусів, росіян // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2-13; *Його ж.* Етногенез українців та їхніх сусідів з позицій сучасної етнології // Записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 1997. – Т. 2. – С. 52-60; *Його ж.* Проблема етногенезу українців з позицій сучасної європейської етнології // Магістеріум. Археологічні студії Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2001. – С. 49-56; *Його ж.* Давньоруська народність: нова версія старого міфу // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – Вип. 9. – С. 12-21.

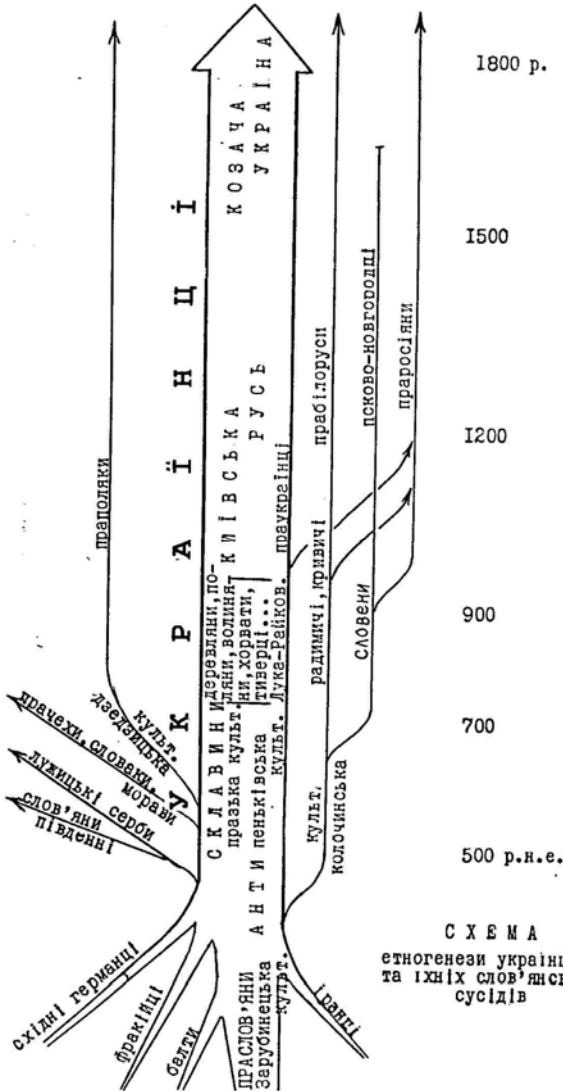
середньовічної Європи. Римська імперія, як відомо, була фундаментом середньовічної Європи. Вона успадкувала державну релігію Риму – християнство, римське право, греко-римську інтелектуальну спадщину, культуру, мову. Латина стала мовою церкви, науки та дипломатії західноєвропейської цивілізації. Дезінтеграція Римської імперії була настільки значущою подією для Старого Світу, що з неї починають нову історичну епоху – Середньовіччя.

Розпад будь-якої імперії супроводжують війни, які метрополія веде з колишніми колоніями та сусідніми державами. Не випадково падіння Риму збіглося з великими пертурбаціями на континенті, відомими під назвою Великого переселення народів. Поступово ситуація стабілізується. Тому безперервність розвитку європейських етносів у зоні культурно-історичного впливу Риму простежується саме з доби відносної стабілізації у ранньому середньовіччі. З цієї причини саме в цей час у V-VII ст. зародилися згадані великі етноси Європи.

У Східній Європі впливи греко-римської цивілізації поширювалися через античні колонії Північного Надчорномор'я переважно в межах України. Тому етноісторичний розвиток території України випереджав більш віддалені від античних центрів регіони Східної Європи і наближався до темпів історичного розвитку країн Західної та Центральної Європи, що розвивалися під потужним впливом античної греко-римської цивілізації. Тому безперервність етнокультурного розвитку на українських етнічних землях між Карпатами, Прип'яттю та Київським Подніпров'ям, як і на землях інших великих європейських етносів, що знаходилися в зоні впливу Римської імперії, простежується з раннього середньовіччя, а саме з кінця V ст. Дані археології, мовознавства, антропології, письмові джерела переконливо свідчать про тяглість, неперервність розвитку в Північно-Західній Україні одного етнічного організму від дулібів, склавинів та антів до сучасних українців (Див. рис. 1). Археологічними відповідниками згаданих племен є празька та пеньківська культури V-VII ст., які трансформувалися в праукраїнські літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців Північно-Західної України (лука-райковецька культура VIII-IX ст.). Остання була безпосереднім генетичним підґрунтям Південної Русі. Її людність складалася з 7 споріднених праукраїнських літописних племен, що на кінець X ст. стрімко інтегрувалися у відносно єдиний руський народ. Саме цей середньовічний етнос створив державу Русь, яка швидко трансформувалася в ранньосередньовічну імперію, що в X – XIII ст. здійснювала потужну експансію в безмежні лісові простори півночі Східної Європи. Внаслідок колонізації праукраїнським Києвом балтських та фінських племен лісової смуги Східної Європи постали молоді балто-руські (білоруси, псково-новгородці) та фіно-балто-руські (росіяни) етноси.

Отже, як стародавній Рим романізував свою варварську периферію, так княжий праукраїнський Київ русифікував (від Русь, а не Росія) лісову північ Східної Європи. Відповідно до універсальних законів етнічного розвитку відсталих провінцій, на варварській периферії Римської імперії постав спектр похідних від латинян молодих романських етносів (іспанці, португальці, французи, румуни). Відповідно, внаслідок колонізаційних зусиль праукраїнського княжого Києва на далекій північній периферії імперії сформувалися молоді етноси білорусів, псково-новгородців, росіян.

Рис. 1. Схема етногенези українців та їхніх слов'янських сусідів

Як власна етнічна історія романських народів почалася після розпаду Римської держави, так і молоді руські етноси виходять на історичну арену в процесі розпаду Київської Русі. Не випадково видатний російський історик В.Ключевський писав: “Великоросс вышел на арену истории лишь с князем Андреем”. Мався на увазі Андрій Боголюбський, що княжив на Верхній Волзі у II пол. XII ст. З позицій етнічної історії т.зв. доба феодальної роздробленості (XII – поч. XIII ст.) фактично є періодом боротьби молодих білоруського, псково-новгородського, російського субетносів за політичну незалежність від праукраїнського імперського Києва. В нестримному бажанні до незалежності молоді руські етноси утворювали антикиївські військові коаліції і 1169 та 1203 р. навіть брали штурмом та руйнували столицю імперії. Врешті-решт вони звільнилися від опіки імперської метрополії і Київська Русь як держава фактично розпалася ще до приходу татар.

Український етнос втратив створену ним імперію, але продовжив своє буття в бездержавному стані на своїх етнічних територіях. У XVII ст. він робить нову спробу творення власної держави під проводом Богдана Хмельницького. Третя та четверта спроби державного будівництва українцями припадає на 1917-1920 рр. та сучасність.

Наведена схема історичного буття українського етносу відповідає універсальним нормам етнічної історії великих етносів Європи. Тяглисть історичного розвитку на етнічних землях українців у Північно-Західній Україні простежується з раннього середньовіччя тобто протягом близько 1500 років (Див. рис. 1). Отже, українці, як і французи, англійці, чехи, серби, поляки зародилися у післяримський час, а в ранньому середньовіччі (V-IX ст.) пройшли племінну фазу розвитку. Більшість народів Західної та Центральної Європи творять свої держави у IX – X ст., коли на українських землях виникає і держава Русь. Тому невизнання Київської Русі державою українців на давньоруському етапі історичного розвитку суперечить універсальним законам етнічного розвитку середньовічної Європи. Адже аналогічні і синхронні їй держави, що виникли в той же час на землях французів, німців, англійців, чехів, поляків, сербів, хорватів беззаперечно визнаються світовою наукою першими державами відповідних етносів. Іншими словами, за канонами сучасної етнології, Київська Русь X – XIII ст. була настільки ж українською, як тогочасні Англійське, Польське королівства, Празьке князівство були відповідно англійськими, польськими та чеськими державами на середньовічних етапах розвитку відповідних народів.

Етногенез білорусів, псково-новгородців та росіян також узгоджується з універсальними законами етнотворення. Як латиняни в процесі колонізації периферії своєї імперії породили романські етноси, іспанці – іспаномовні етноси Південної Америки, англійці – англословні етноси Північної Америки та Австралії, так давньоукраїнці Русі (у первинному розумінні Київського Подніпров'я) в процесі колонізації лісової півночі Східної Європи породили згадані молоді руські етноси. Якщо користуватися родиною термінологією, то білоруси і росіяни не брати, а діти українців, так само, як дітьми латинян є французи, іспанці, румуни; англійців – американці, канадійці, австралійці; іспанців – мексиканці, чилійці, аргентинці, болівійці тощо.

Уже говорилося, що в основі цієї схеми етнотворення в середньовічній Європі лежить принцип неперервності, тягlosti етноісторичного розвитку на етнічних землях народів Європи з часів падіння Риму. Не суперечить принципу

безперервності розвитку європейських етносів протягом середньовіччя і періодична зміна ними етнічних. Поляки у середньовічних хроніках фігурують під іменем ляхів, румуни – волохів, росіяни – московітів. Не є винятком з цього правила й українці. На ранньому племінному етапі своєї етнічної історії V-X ст. вони не мали спільного етнічного імені, а кожне праукраїнське плем'я чи племінне об'єднання носило власне ім'я: дуліби, склавини, анти, волиняни, деревляни, білі хорвати, уличі, тиверці, поляни. З часів консолідації в єдиній державі праукраїнці почали зватися руськими, русами, русинами.

Оскільки держава поширилася на землі сусідніх етносів, то етнічний державотворчий народ був поширений і на підкорені провінції, що властиво всім державам імперського типу. Навіть зараз московські урядовці звать росіянами не тільки представників профільного етносу Російської Федерації, а всіх її мешканців, в тому числі калмиків, татар, башкирів, осетин, чеченців, чукчів та ін. З пізнього середньовіччя етнічний руський на теренах України почав поступово витіснятися новим – українцем. Однак ще Богдана Хмельницького називали “князем руським”, а корінних мешканців Галичини та їхню мову поляки звали руськими ще на початку XX ст. Русини Карпат – це релікт старого етнічного українців, який остаточно був замінений новим лише в нашому столітті.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що слов'янську людність, яка мешкала між Східними Карпатами та Київським Подніпров'ям у VI-X ст. не слід вважати сформованими українцями, а лише праукраїнцями на початковій, племінній стадії етногенезу. Іншими словами, волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці були настільки праукраїнцями, наскільки сучасні їм племена англів, саксів, ютів Великобританії можна вважати праанглійцями, а племена мазовшан, вісян, слезян, кашубів – відповідно праполяками. Мешканці княжих Києва, Галича, Переяслава були тією ж мірою українцями, як тогочасні парижани, лондонці чи римляни були відповідно французами, англійцями чи італійцями. Усі вони були представниками існуючих у наш час відомих європейських етносів на середньовічній стадії їх формування.

Таким чином, ранньосередньовічна концепція україногенезу узгоджується з розробленою кількома поколіннями європейських вчених універсальною схемою етногенезу великих європейських етносів. В ній немає місця романтичним фантазіям чи політизованим спекуляціям на кшталт Священної трипільської Аратти чи давньоруської народності.

Разом з тим, за роки незалежності правдива концепція походження українського народу так і не затвердилася належним чином ні в українській науці, ні в освіті, ні в громадській свідомості. Ми продовжуємо борстися в тумані аматорських міфів та політизованих спекуляцій. Ними рясніють навіть освячені Міністерством освіти України навчальні посібники та підручники, зі сторінок яких всерйоз закликають виховувати дітей не тільки на засадах трипільської педагогіки, а навіть враховувати принципи виховання мисливців на мамонтів Мізинської палеолітичної стоянки. Усі ці квазіпатріотичні марення не тільки дезорієнтують українську громадськість, а й дискредитують нашу науку, як і країну загалом в очах цивілізованої Європи.

Без наукового вирішення питання походження українців наша національна історія не має початку, тобто лишається незавершеною. Останнє є серйозною перепорою на шляху формування національної свідомості українців, а значить і повноцінної модерної нації.

Ягченко В.Ф. (Київ)

**АРХЕОЛОГІЯ Й ЕТНОГРАФІЯ
У ВИВЧЕННІ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
ВОРОГИ, СУСІДИ, СОЮЗНИКИ
ЧИ ВСЕ-ТАКИ ЛАНКИ ЄДИНОГО
ПРОЦЕСУ ПІЗНАННЯ?**

У статті досліджується роль археології й етнографії у вивченні давньої історії України. Автор переконаний, що археологія та етнографія є ланками єдиного процесу пізнання.

Істина завжди конкретна. Це давно й несхитно засвоїли всі. Значно менш відомий в уявленнях широкого загалу той факт, що В.Г.-Ф. Гегель, розвиваючи цю думку, мав на увазі зовсім не ту конкретність, до якої ми звикли у своїй мовній практиці. За його переконаннями конкретне (на противагу абстрактному) – це не просто щось чітке, недвозначне, антиномічне розпливчастому й приблизному. Під конкретним німецький мислитель розумів цілісне, одинне явище, яке виникло як синтез часткових, однобоких і під цим поглядом абстрактних фактів, знань та істин. Тому конкретне глибше, розлогіше й загальніше, аніж абстрактне.

В цьому підході великого німецького мислителя до розуміння феномену конкретного захована глибша правда, бо будь-яке явище чи теорія на практиці завжди виявляються вживленими, «вмонтованими» в сукупність різних і неподібних контекстів та смислів. Відтак, факт по-справжньому можна оцінити, лише розглянувши його як синтез тих часткових гіпотез та істин, котрі випродуковані різними суб'єктами, лише помістивши його в контексти різних наукових підходів, шкіл, галузей знання, ба, навіть різних культур.

Все це спадає на думку, коли торкаєшся питання про історію виникнення слов'ян або – вужче – про походження українців – питання, якому чи не все творче життя присвятив і в якому так багато відкрив нового професор В.Д. Баран. Завдяки його дослідженням немало принципових і раніше дискусивних речей постали як доконані наукові факти, на які слід спиратися, з якими слід рахуватися, незважаючи на суб'єктивні історичні симпатії чи антипатії, на власні красиві й, здавалось би, переконливі мисленнєві конструкції.

Поза цим дослідження історичної генези слов'ян і зокрема українців на разі у своїй основі вимагають конкретизації – конкретизації в наведеному вище гегелівському розумінні. Маємо на увазі необхідність істотного поглиблення взаємовпливу і взаємозбагачення археологічних, культурологічних, історико-культурних, фольклористичних знань. Адже є аксіомою, що, починаючи від найраніших етапів свого виникнення, слов'яни склалися не тільки як антропологічний тип, тип житла й ведення господарства, особливості виготовлення й застосування посуду, знарядь праці тощо. Становлення слов'ян – це й становлення історично нового і

своєрідного духовного світу, світу уявлень, стереотипів, настановлень, способів етнічної ідентифікації та самоідентифікації. І надзвичайно тут важливим є те, що духовно-історична генеза слов'ян може співпадати, а часом може й суттєво різнитися від генези антропологічної або культурно-практичної. Історія дуже багата на такого роду приклади. Скажімо, ті народи, які залишили помітний слід у розвитку антропологічних типів чи типів ведення господарства якогось етносу чи суперетносу (наприклад, у розвитку українців), можуть зовсім слабо вплинути на їх міфологію, звички, обряди – тобто на ті фактори, поза якими українці не мисляться як етнос. Тому істину здобути можна тільки в супрязі зусиль представників різних галузей знання.

Або ще приклад. Історик культури виявив у фольклорній спадщині якогось народу елементи, які глибинно співпадають з елементами духовної культури іншого, при цьому географічно віддаленого народу. Про що це може свідчити? Що ці народи колись сусідили? Що один із цих народів завойовував інший? Що існував у свій час ще й третій народ-посередник, ретранслятор інфільтрації культурних цінностей одного народу у світогляд іншого? Без опори на археологічні, історико-філологічні набутки етнографів тут не обійтися. З другого боку археолог, знайшовши в похованні, котре можна чітко ідентифікувати за належністю до певної культури, фігурку божества, яке належить зовсім іншій культурі, може кваліфікувати цей факт або як свідчення проникнення міфології однієї культури в іншу, або як продукт обставин, що мають зовнішній, випадковий характер (фігурка належить полонянці, дружині, яку чоловік взяв з іншого племені і т.д і т. под.). Ось тут археологові можуть допомогти етнограф, культуролог, визначивши, чи є в архаїчних структурах фольклору нащадків носіїв цих культур якісь спільні елементи, що стосуються даного божества.

В цій статті ми зупинимося на деяких моментах становлення духовної культури предків сучасних українців шляхом вичленення архаїчних структур у текстах, які колись виступали як сакральні, а натепер залишилися як розрізнені окремини в замовляннях і закляттях, обрядових піснях, ритуалах та інших елементах духовної культури українців. Способи такого вичленення у світовій науці вже досить давно відомі, багаторазово апробовані і підтвержені. Досить згадати хоч би напрацювання французьких етнологів та філософів К. Леві-Стросса (Levi-Strauss), Л. Леві-Брюля (Levi-Bruhl, 1857-1939) та Е. Дюркгейма (Durkheim, 1858-1917), американського філософа й релігієзнавця румунського походження М. Еліаде (Eliade, 1907-1986) та англійського етнолога польського походження Б. Маліновського (Malinowski, 1884-1942). В дослідженні архаїчних світоглядних, естетичних та історичних структур східнослов'янської міфології напрацьовано цікавий досвід через аналіз обрядів, казок та пісень українськими вченим-мовознавцем О. Потєбнею (1835-1891) та істориком М. Грушевським (1866-1934), російським дослідником народних казок В. Проппом (1895-1970) та багатьма іншими науковцями.

Спируючись на аналіз замовлянь, казок, обрядових пісень українців, можна стверджувати, що в історичному процесі становлення духовності їх

як етносу, зокрема їх міфології, календарно-обрядового циклу, етнічної самоідентифікації, вельми помітний вплив виявив той тип світогляду, який історично належить номадам-скотарям, а точніше – йдеться про вплив непростих і суперечливих стосунків між двома історичними типами світорозуміння – землеробським і скотарським.

На чому вибудовується це твердження?

Зупинимось спочатку на тих текстах, де подається сама суть міфології скотарських племен. Ціле гроно українських казок утримує в собі сюжет, головним героєм якого виступає хлопець, народжений від шлюбу жінки й бика або коня. Це, зокрема, широко відомі казки “Іван Бикович”, “Іван – коров’ячий син”. Відгомін такого шлюбу (хоч вже значною мірою антропоморфізований) зустрічається також у казці “Про багатиря Буха Копитовича”, записаній на Лубенщині В. Лесевичем на початку ХХ ст. Такого роду сюжети переконливо вказують на те, що ми тут стикаємося з елементами тотемістичної свідомості деяких представників наших культурних предків, з увяленнями, за якими даний рід чи плем’я веде свій родовід від якоїсь священної істоти-покровителя – тварини, рослини, міфічного створіння та ін. Міфологія кочовиків, осілих скотарів дуже багата на подібні сюжети. Якщо ми вчитаемся в тексти українських замовлянь, то ми засвідчимо той факт, що в декотрих із них фігурує образ бика. При цьому бик постає як тварина-покровитель, оберіг, який здатний знейтралізувати дії злих сил: “Не сам я йду, чорним волом їду, сухою гадиною поганяю, правою ногою на поріг ступаю, своїм ворогам язик одвергаю...”¹, “...лихі речі, лихі мислі, на добре перевернітьесь, бо Іван їде чорним волом...”² Так само у відомій українській казці “Крихітка-Хаврошечка” корова-тотем врятовує життя героїні казки, а також сприяє її облаштуванню в житті.

В українському казковому фольклорі зустрічаємо також тексти, де діють пастухи-змійборці чи пастухи-повелителі духів (казки “Чабанець” (в запису І. Манжури у 80-х роках ХІХ ст.) та “Староста пастушків”). Ці тексти могли бути витворені тільки людьми, включеними в систему „скотарського” світобачення. Нарешті, одна з найархаїчніших українських казок “Яйце-райце” – казка, в якій глухо відлунує прадавній космогонічний міф про Світове яйце, тобто про створення світу з яйця, подається в українському варіанті у виразно номадичній інтерпретації – зі Світового яйця виходить худоба (Не зайвим, мабуть, буде додати, що тексти казок, де тотемом виступає бик (корова), записані здебільшого на Катеринославщині, Полтавщині, Київщині. В Карпатах, на Волині частіше побутують казки, де тотемом виступає ведмідь або якась рослин).

Відомо, що замовляння й заклияття – це найдавніші з відомих нам текстів, які колись були священними й утаємниченими, ними послуговувалися жерці, шамани та інші духовні особи. І той факт, що ці тексти (і замовляння, і казки-міфи про героїв-пастухів, тобто про культурних героїв номадних племен) століттями побутували серед українців, підштовхує до думки, що

---

¹ Українські замовляння. – К.: Дніпро, 1993. – С. 190.

² Там само. – С. 184.

носії цих текстів (замовлювачі) не могли сприйматися українцями виключно як представники якогось чужого, зовнішнього етносу. Та, мабуть, і не були ними, адже таємне священне знання у всіх народів для чужинців було недоступним. Як це відбувалося в реальному історичному вимірі: об'єднання чи завоювання племен, паралельне співіснування з екзогамними одруженнями, а звідси й інфільтрація одного типу світогляду в інший – це вже під силу довести тільки археологам, історикам. З другого боку не варто, віднайшовши сліди якогось кочового етносу на території України, з розмаху відмітати можливість приналежності цього племені до предків українського етносу. Етнографія, етнологія мають вагомі аргументи щодо цього.

Принагідно слід зауважити, що й археологія давно підтверджує функціонування тотему бика серед племен, що населяли територію України. В так званому першому кромлеху Велико-Олександрівського кургану були знайдені залишки принесеного в жертву бика, які поміщувалися всередині антропоморфної конструкції кургану, а точніше – “в ділянці серця” антропоморфної фігури. А в похованні Висока Могила у вигляді голови бика зроблена досипка, в лівій частині якої лежить скелет людини¹.

З другого боку український фольклор свідчить і про супротивне явище – про сліди *боротьби* носіїв скотарської та землеробської міфологій (не знати, йдеться тільки про боротьбу міфологій чи тут зафіксоване відлуння реальної, кривавої боротьби не тільки між міфологіями, але й між носіями цих міфологій). Широко відомі тексти кількох українських шедрівок, у яких описана боротьба людини-героя (Іванка) з биком (дев'ятирогим Туром), з оленем². Ряд авторів-фольклористів висловлюють різні припущення щодо історичного відповідника таких текстів: тут і боротьба слов'ян з аварами, з гуннами, з половцями... Проте фольклорист чи історик культури сам по собі безсилий. Підтвердити чи заперечити якусь версію можна лише об'єднаними зусиллями археологів, істориків з етнографами та культурологами.

Ще один приклад. В одному з текстів українських замовлянь є такі слова: “Чужі жінки баранки, Мелашка ведмедка: ведмежі лапи, вовчі зуби, соколині очі...” Тут чітко проявне протиставлення тотемів, причому чужим, явно ворожим тотемом постає тотем барана – символу сонця в багатьох кочових народів світу. Можливо, щоправда, сюжет боротьби людини з биком (оленем) у священних текстах відзеркалює не тільки боротьбу тотемів двох племен. Ці тотемні істоти могли бути особистими покровителями вождів на кшталт шеду в акадців чи алад у шумерів. Зрештою, це можуть бути тотеми окремих чоловічих спільнот – “союзів дужих юнаків (Mannesbund)”, як це було в багатьох європейських чи африканських народів. Однак таке припущення не закреслює зробленого щойно висновку, бо, як правило, панівна в архаїчному суспільстві група або навіть окрема особа дуже часто нав'язує свій тотем усій спільноті як її (спільноті) головного бога.

Відображення боротьби скотарської та землеробської ідеологій в українському фольклорі переконаливо ілюструє ще один дуже характерний

¹ Шилів Ю. Космические тайны курганов. – М., 1990. – С. 79-80, 116.

² Див. докладніше: Ятченко В. Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби. – К.: ВІПОЛ, 1998. – С. 52.

(хоч і практично недосліджений у нашій літературі) мотив: *боротьба сонцепоклонників із місяцепоклонниками*.

Тут необхідні певні пояснення. Поклоніння Місяцю назагал притаманне скотарським народам, бо є певні відповідності між фазами Місяця й періодами вагітності в худоби. Тому й до сьогодні в деяких народів – зокрема в монголів – зберігся (окрім загальноживаного) традиційний календар для скотарів-аратів, який вибудований на фазах місячного циклу. Відтак, у системі міфологій скотарських народів Місяць закономірно символізує найкращі людські риси, до нього звертаються за допомогою в разі потреби в лікуванні, відверненні стихійного лиха, зловорожих намірів інших людей тощо.

Повною мірою це стосується й давньоукраїнської міфології, яка без перебільшення рясніє люнарною символікою. Як вважають окремі українські дослідники (зокріма К. Сосенко¹), ряд племен, яким судилося бути в шерезі далеких культурних предків українців, були пастухами, місяцепоклонниками і мали своїм тотемом козу. До них, зокрема, він відносить людей епохи культури скорчених скелетів. Так це чи ні, але є доконаним фактом, що в українському фольклорі міститься безліч прикладів, які свідчать про духовно-практичне явище обожнення Місяця. Сюди належать, наприклад, архаїчні за своєю структурою звернені до Місяця замовляння на зупинку крові й від зубного болю, в яких (звернімо увагу!) за одиницю відліку часу беруться фази Місяця і в яких Місяць заманіфестований як позитивна вища істота („Місяцю-князю!”, „Місяцю, молодий княже!” і т. ін.). Маємо зарівно під рукою ціле гроно українських загадок космологічного типу (а це – найдавніший тип загадок), у яких Місяць асоціюється з тотемами скотарських народів („Лисий віл через тин дивиться”, „Білий віл усіх людей підвів” (день), „Сірий бик у вікно ник” (ранок) і т. под.).

Отож, місяцепоклоніння – питомений елемент світобачення первісних скотарських народів. Натомість обожнення Сонця значно ближче землеробському типу світобачення (хоч, звичайно, в безмежному розмаїтті людських культур зустрічаються різні варіації належності цих поклонінь землеробським чи скотарським народам). На багатьох прикладах текстів замовлянь, колядок, щедривок можна побачити явну симпатію замовлювачів до Місяця на відміну від Сонця, і навпаки². Отже, стосунки між цими двома надзвичайно популярними образами-архетипами дуже різноманітні – від аналогії з членами сім’ї (Місяць – батько, а Сонце – мати) до відвертого протиставлення, ворожості.

Як уже було сказано вище, мотив боротьби сонцепоклонників та місяцепоклонників у міфології того чи іншого народу часто свідчить про соціальну чи духовну боротьбу племен-предків цього народу, що належали до різних історичних типів матеріальної культури. Цей мотив притаманний фольклору багатьох народів, позаяк співіснування скотарських та

---

¹ Див.: *Сосенко К.* Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. – Львів, 1928.

² *Ятченко В.* Про розвиток духовності... – С. 48.

землеробських етносів із наступним об'єднанням їх у крупніші спільноти через складний синтез двох історичних способів життя і двох історичних типів духовної культури – явище далєбі не рідкісне в історії – проходило зовсім не просто й гладко.

В українському фольклорі маємо цікаві приклади текстів, у яких суто скотарські люнарні космогонічні міфи, міфи про виникнення свого племені, народження культурного героя виявляються уконтекстованими в ряцях солярних землеробських соціальних та духовних настановлень, що переконливо свідчить не тільки про боротьбу двох світоглядів, а й про перемогу одного з них. В спадщині тих сучасних народів, у яких історично переміг землеробський спосіб виробництва і солярний землеробський світогляд, подібного стибу тексти помітно домінують (щонайперш у кількісних показниках) над текстами, котрі стверджують скотарський люнарний світоглядний первень. Притлумлену віками згадку про складні процеси духовно-світоглядного протиборства в історії предків сучасних українців зустрічаємо, для прикладу, в кількох варіантах легенди про шлюб дівчини з вужем і трагедію, що була викликана цим шлюбом.

Чому саме цю легенду ми взяли для ілюстрації факту боротьби сонцепоклонників та місяцепоклонників в українському фольклорі? Справа в тому, що в слов'янській міфології образ Місяця нерідко асоціюється з вужем. Існує, наприклад, слов'янський міф про боротьбу Перуна з Велесом, у якому Велес репрезентований у вигляді велетенського вужа¹.

Вказану легенду про шлюб дівчини з вужем записав видатний український письменник, етнограф, літературознавець та громадський діяч П. Куліш. Відомий вітчизняний етнограф Г. Булашев (1860 –?) наводить кілька варіацій цього міфу у своєму багаторічному дослідженні². Цей міф – типовий сюжет шлюбу людини з тотемом, міф про походження племені від вужа. Проте в згаданому міфі зустрічаємо несподіваний поворот думки. Після цього шлюбу народилися діти в людській подобі (хлопчик і дівчинка). Боячись зазнати смерті від покарання за цей шлюб з боку матері, дівчина перетворює дітей у птахів, а сама зникає невідомо куди.

Такий злам сюжету вельми характерний для міфів, що їх творять представники підкорених, але не переможених ідеологій. Це міф про боротьбу між двома світоглядними системами, що продовжується, але вже в умовах підкорення, підпорядкування. Типологічно цей міф цілком узгоджується з уже згаданими вище міфами про боротьбу героя з биком (Туром) і перемогу над ним.

Існує продуктивна гіпотеза англійського вченого-етнолога М. Хокарта, за якою піднесення в низці міфологій культу Сонця (на противагу культові Місяця) до рангу основного божества – явище досить пізне. Воно контамінує з розвитком технології різного роду виробництв (обробка металів, розвиток землеробської техніки). Це виявилось, зокрема, в міфології шумерів, австралійських міфам, міфам індіанців Північної Америки, а також

¹ Мифы народов мира: В 2 т. – М.: Сов. энциклопедия. – Т. 2. – С. 450.

² Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – С. 361-362.

в тих міфологіях, у яких зростає священний культ царя. Не виключено, що в духовній історії українського етносу відбувалися саме такі процеси. Однак можливо також, що вказані факти, взяті з масиву українського фольклору, пов'язані також і з боротьбою землеробських та кочових племен, які виявилися сусідами і між якими існували виробничі, сімейні та інші зв'язки. На таку думку наштовхує етимологічне значення слова „кощій”, яке широко побутує в українських, російських, білоруських казках і яке символізує ворожу істоту. За одними припущеннями тюркське слово „кощій” означає людину-кочовика, за іншими – бранця. В обох випадках йдеться про тюркський етнічний елемент. Здавалося би, можна з легкістю зробити висновок (і чимало етнографів, письменників, публіцистів такий висновок і роблять), що великий пласт українських героїчних казок відображує боротьбу місцевого землеробського населення із зайдами тюркського походження. Однак численні дослідження етнологів, істориків релігії, починаючи з Дж. Фрезера (Fraser, 1854-1941), переконливо доводять, що народна свідомість із легкістю „модернізує” стародавні події, перенесені священними переказами через віки, маркуючи і самі ці події, і їх суб'єктів поняттями, які стосуються зовсім інших, новіших епох.

Тому цікаво було б прослідкувати такого роду гіпотези на матеріалах археологічних досліджень на території України. Чи не обросли б тоді новими рисами знайдені археологами поховання біля села Велика Білозірка Запорізької області, де виявлені досипки могильника у вигляді вуза з головою Місяця (Сонця)? Чи не зв'язався б цей факт у єдиний ланцюг із фактами, на підставі яких автори монографії „Давня історія України”¹ стверджують думку про проникнення на територію України в епоху неоліту груп, що вже опанували землеробство і скотарство, та про запозичення місцевим населенням ідей і понять про суть цих економічних відкриттів. Йдеться тут про ідеї і поняття, що позначають самі способи виробництва, тобто про матеріально-предметний вид людської діяльності. Однак чи не розкривається тут перед нами ще й далекий відгомін конкретного протікання іншого виду діяльності – практично-духовного (в даному випадкові – міфологічного) освоєння людиною світу, яке, з одного боку, супроводжувало, а з другого – спрямовувало вказані економічні та асиміляційні процеси? Хоч така думка потребує, безумовно, серйозного доосмислення й перевірки, сам підхід мені видається конструктивним. І зреалізувати його можна тільки спільними зусиллями етнологів, археологів, істориків, філософів.

---

¹ Давня історія України: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 45.

Мостяєв О.І. (Київ)

**УКРАЇНСЬКА ЕТНІЧНА ТЕРИТОРІЯ
ТА ЇЇ ЗМІНА ПРОТЯГОМ
ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ**

У статті досліджуються етапи формування української етнічної території. Робиться спроба застосування інтегративного підходу у висвітленні характеристики території розселення українського етносу.

Характеристику української етнічної території можна подати у різний спосіб. Так, можна підійти до неї з точки зору визначення історії засвоєння тих чи інших земель представниками (предками) українського етносу – основного суспільствотворчого етносу на території України, які завдяки своїй продуктивній діяльності не тільки перетворили її природні ландшафти на антропогенно змінені, а й породили на цій території стратифіковане суспільство, першу державність і були важливими постачальниками кадрів для політичних еліт різних держав. З іншого боку, можна дати суто просторову (географічну) характеристику території розселення українського етносу, як би це зробили суспільні географи.

У межах українознавства можливий інтегративний підхід до її характеристики, в котрому слід поєднати методології суспільної географії, що вивчає суспільні явища у просторовому вимірі, зокрема й етнічну територію¹, та археології й історії, що розглядають їх у динаміці.

Одна з головних характеристик територіальної організації етнічних спільнот – етнічна територія. *Етнічна територія* – це насамперед ареал розселення етносу, у межах якого він становить відносну чи абсолютну більшість. Однак з огляду на історичну мінливість ареалу розселення, міжетнічні міжареальні взаємопроникнення та значимість ареалу формування як “історичної батьківщини”, означення етнічних територій є методологічно складним. Тому, наприклад, А.П. Пономарьов, визначаючи етнічну територію як “ареал основного етнічного масиву та всі споконвічні землі, які є його продовженням”², відносить до її складу й історичні ареали, в межах яких цей етнос сьогодні компактно не проживає, але в минулому ці землі були безпосередньо пов’язані з його формуванням і розвитком.

Через високу мінливість ареалу етнічного розселення та складність етногенетичних процесів до обґрунтування меж етнічних територій треба ставитися дуже обережно, враховуючи цілий комплекс чинників, зокрема – міграції, час остаточного заселення території, пов’язаність із державними утвореннями тощо.

У складі етнічних територій в історико-географічному аспекті виділяється *історичне ядро* – епіцентр формування і первинного розселення

¹ Дністрянський М. Демотериторіальні засади етнічності та їхнє функціональне значення // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Львів, 2004. – Вип. 30. – С. 111-117.

² Пономарьов А.П. Українська етнографія. – К., 1994. – С. 157.

етносу та пізніше освоєні землі, а в демогеографічному аспекті – *демографічне ядро* (район з найвищою щільністю розселення). За геометричною центральністю розташування виділяють *географічне ядро*, прилеглі центральні райони, окраїнні райони та етнічні межі. Зазначені центри (історичний, демогеографічний, геометричний) зрідка збігаються, особливо, коли етнічний ареал пережив складні етногеографічні процеси та зазнав суттєвого втручання з боку різних політичних центрів. У територіальній організації етносу важливі індикативні функції виконують також *етнічні межі* – крайня лінія компактного розселення даної народності або етнографічної групи¹.

Щоб охарактеризувати українську етнічну територію, визначимо наступні *характеристики*:

- етапи формування та розвитку етнічної території;
- історичне ядро та його співвідношення з географічним та демографічним;
- тип заселення;
- межі етнічної території та етноконтактні зони;
- збіг етнічних меж із державними.

Враховуючи це, слід виділити наступні **етапи формування української етнічної території**:

Етап	Зміст
VI–VII ст.	Завершення епохи великого переселення народів (кін. IV–VI ст.). <i>Розпад праслов'янської спільноти</i> на венеделів, антів та склавів, інтенсивний <i>міграційно-колонізаційний рух</i> слов'янського населення (ост. третина VI–VIII ст.). Поява перших протодержавних утворень (чіфдомів) антів та склавів.
VIII–X ст.	Розпад ранніх чіфдомів. Подрібнення племінної структури. Формування літописних східнослов'янських племен. Колонізаційних рух на північ (з VII ст.). Хозарська експансія, підкорення ними сіверян. Піднесення полянського чіфдому та трансформація його у Київську Русь. Проникнення варягів та злиття зі слов'янською елітою.
XI – поч. XIII ст.	Консолідація протоукраїнських племен у південному вогнищі етно-племінної консолідації. Зменшення історичного ядра на півдні через експансію степових кочовиків (печеніги, половці та ін.). Завершення формування на півночі Русі інших вогнищ етнічної консолідації.
сер. XIII – сер. XVI ст.	<i>Розвиток українського народу в його етнічному ядрі</i> (у межах князівств, Галицько-Волинської та Литовсько-Української держав). Демографічне спустошення Наддніпрянщини (з 1240 р.), тенденція

¹ Дністрянський М. Зазнач. праця.

	до наступу кочовиків та зменшення етнічної території.
кін. XVI – поч. XX ст.	Колонізація українцями незаселених прилеглих земель лісостепу та степу – <i>зростання етнічної території</i> . Поява, розвиток і занепад субетносу козаків. Поява української діаспори.
1914 р. – наш час	Формування політичних кордонів сучасної Української держави. Втручання держав в етнополітичні процеси – дві світові війни, хвилі русифікації та голодоморів (геноцид 1932–33 рр.).

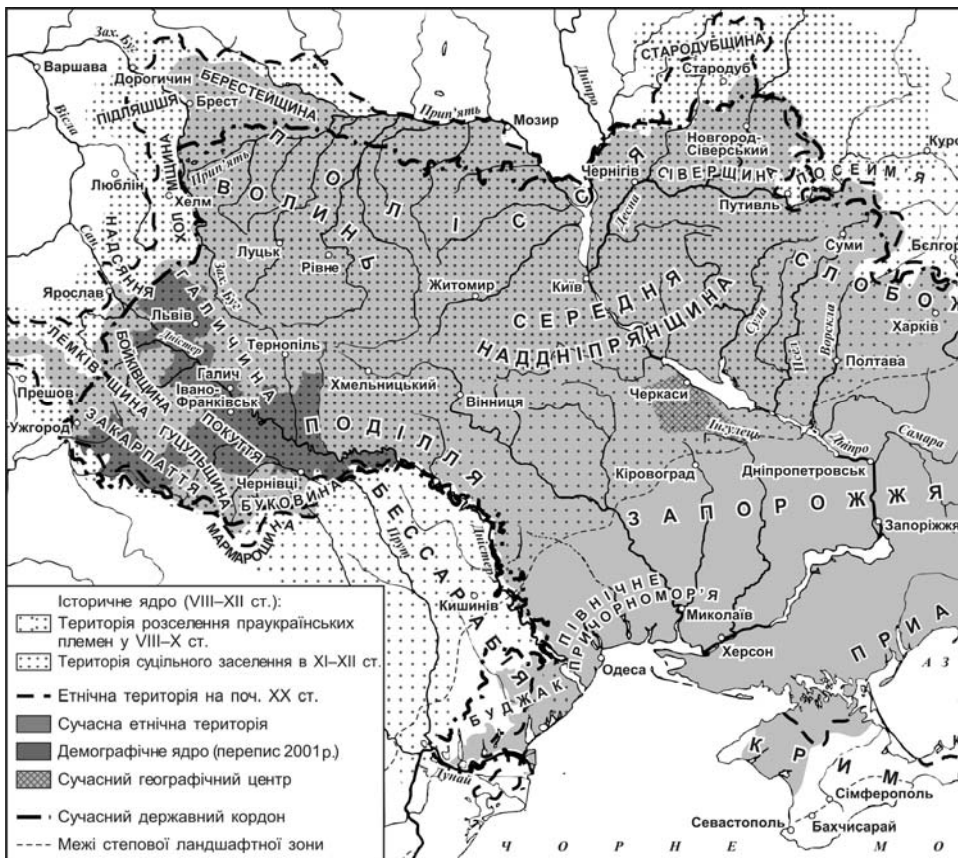
Географічне визначення історичного ядра українського етносу залежить від того, яку концепцію етногенезу визнає дослідник. Слід погодитися з думкою В. Барана та Я. Барана, початок процесу формування українського народу слід віднести до епохи великого слов'янського розселення (VI–VII ст.) та в наступний після цього період. Етнічна історія теренів України у VIII–X ст. характеризувалася перегрупуванням слов'янських племен на території України, котрі і призвели до формування українського народу. Його появу слід відраховувати від часів зникнення племінної структури та формування єдиної мови спілкування. Це, за свідченнями більшості істориків, археологів та палеолінгвістів, – доба Київської Русі після Володимира, тобто XI–XII ст. При цьому заперечення існування якоїсь проміжної між ранньосередньовічними племінними союзами спільноти й українцями, видається слушним. І саме від XII ст. за деякими джерелами відома, хоч ще і не поширена, назва «Україна»¹.

У той же час до ареалу історичного ядра мають бути віднесені території суцільного розселення усіх племен, котрі безпосередньо консолідувалися в український народ. Їх розселення дають змогу встановити археологічні матеріали. За В. Бараном, це – племена полян, деревлян, волинян (з якими він ототожнює також літописних дулібів та бужан), хорватів, тиверців та уличів, яким відповідають пам'ятки райковецької культури, та сіверян – волинцівсько-салтівської. Картографування В. Бараном археологічних знахідок вказаних культур² дає змогу визначити картографічно межі території історичного ядра українців (див. карту).

Території розселення всіх племен, що взяли участь в етногенезі українців, слід віднести до історичного ядра українського етносу, але при цьому розділити на 2 частини: територію консолідації (XI–XII ст.) та територію праукраїнських племен, частково або повністю залишену у X ст. під тиском Степу.

¹ Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993; Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2002.

² Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – С. 208.

Під тиском Степу уличі та тиверці в XI ст. переселилися із прутсько-бузького межиріччя. Але їхні нащадки також влилися до складу українського народу. В XI–XII ст. території південніше сучасного Могилева-Подільського, Брацлава, р. Рось, Полтави, верхів'їв Сули та Посейм'я були заселені спорадично – зустрічалися окремі групи селищ над річками, по ярах та балках, а також низка невеликих міст на Дністрі і західніше, та в басейні Сіверського Донця. На Нижньому Дніпрі, у Тмутаракані, Олешші та Білій Вежі аж до монгольської навали малося українське населення, перемешане кочівлями печенігів, половців тощо. Але тут жили переважно степові «промисловці», що отримували прибуток від мисливства, рибалства та скотарства¹. Через монгольську навалу та пізнішу ісламізацію Криму це населення, очевидно, влилося у кримськотатарський та ногайський етноси.

Тепер частина територій етнічного ядра знаходиться за межами сучасної Української держави, деукраїнізованими є польська його частина (Підляшшя, Холмщина, Надсяння), а також Брянська та Курська обл. Росії (Стародубщина, Посейм'я – процес деукраїнізації останнього розпочався ще під час монголо-татарської навали). Спустилі після зникнення Галицько-Волинського князівства Бессарабію та Прутсько-Карпатський регіон у сер. XIV ст. заселили волохи, створивши тут Молдавську державу.

Якщо етнічне ядро українців знаходилося у лісостеповій зоні та частково заходило у зону мішаних лісів (до Прип'яті), то подальше збільшення ареалу було обмежене як стрічною експансією польського та великоруського етносів, так і природними межами – геоструктурами, котрими Україна обмежена як геополітична реальність, – Карпатами на заході, Прип'яттю на півночі, Доном (Донцем) та межами західного трав'янистого степу на сході, узбережжям Північного Причорномор'я та Приазов'я на півдні. Однак, закріпленню однорідного українського населення на цих природних межах запобігли стрічні потоки розселення поляків, румун-волохів та росіян. Тому розширення українського етнічного ареалу призвело до взаємоперекриття етнічних територій, тобто утворення широких *етноконтактних смуг*, між українцями з одного боку, і росіянами, білорусами, румунами, молдаванами та угорцями – з іншого.

Процес формування етнічної території українців, як і етносів Центрально-Східної Європи, завершився наприкінці XIX – на початку XX ст. У подальшому мало місце активне волонтаристське втручання держав у етнополітичні процеси – війни, депортації, переслідування за релігійні переконання, геноцид щодо окремих суспільних груп. Все це призвело до зменшення етнічного ареалу українців.

Сучасна етнічна територія українців простягається з північного заходу на південний схід. Вона характеризується незбігом трьох ядер. *Географічне ядро* міститься у Середній Наддніпрянщині (схід Черкаської та північ Кіровоградської обл.), біля степової межі. Щільність *етнічного* українського населення у ньому нижче від середньої по ареалу (40–50 проти 62 чол./км²), хоча і дещо вище від сусідніх земель. Прилегли центральні райони також

¹ Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 546-547.

характеризуються невисокою щільністю населення та меншою кількістю великих міст, ніж окраїнні райони. Провідні міста країни знаходяться в окраїнних районах, окраїнний характер має і *демографічне ядро*: воно розташоване на теренах сучасних Галичини, Буковини та Закарпаття. Локальні демографічні ядра знаходяться на окраїнах – біля столиці Києва, біля Харкова, на Донеччині, у Криму. Причому на Донеччині мешкає значна кількість росіян, а в Криму вони складають більшість. Із заходу на схід падає не тільки щільність сільського населення, а й зменшуються роль європейських елементів культури та етнічно українська оформленість культурного ландшафту. Натомість зростає індустріальність, суффікованість, советизованість, маргіналізованість.

Таким чином, українській етнічній території притаманна своєрідна *екзогенна зональність* (характеристика В. Каганського¹) – центри культурно-політичних сил знаходяться поза межами країни та етнічної території, зони їх дії заходять із зовні та ослаблюються і гаснуть усередині; у внутрішньому ж просторі є низка периферійних ядер, низка великих периферійних міст порівнювана із столицею. Тобто українська етнічна територія поліцентрична, не має єдиного потужного ядра, а її простір більш чітко диференційований та оформлений у своєрідні регіони по периферії, причому найбільша її щільність та різноманіття є на заході.

Міські жителі складають 67 % населення України. Через історичні обставини (втрати державності та еліти) українці в межах своєї етнічної території наприкінці XIX ст. становили більшість переважно в сільській місцевості. І зараз серед українців, які проживають в головному історичному ядрі, – сільське населення, – якщо не враховувати Київ, доволі незначно поступається міському (приблизно 49 % проти 51 %), а серед міст переважають невеликі (до 100 тис.). Загалом же серед українців частка городян дорівнює 63 % (і 81 % серед представників інших національних спільнот). Втім, питома вага неукраїнців серед городян постійно скорочується, а українців – зростає.

Геополітичні бар'єри – Карпати та Полісся – не були нездоланими. Натомість, вони сприяли обмеженню територіальних зв'язків та консервації локальних рис традиційної культури, діалекту тощо. Саме тому в цих районах збереглися субетноси українців з характерними рисами мови, побуту, етнографічними типами (литвини, поліщуки, лемки, бойки, гуцули). У той же час запорожці – субетнос, що сформувався у степу вздовж Дніпра – через інтенсивне освоєння регіону, в тому числі і неукраїнцями, у XIX ст. зник. Як своєрідний його релікт залишилися кубанські козаки, що проживають у Краснодарському краї.

Протягом історії українців завдяки наявності малозаселених територій мало місце розширення етнічної території на схід та південь. Багато дослідників минулого наголошували, що окраїнне розташування української етнічної території щодо європейського світу і відсутність природних

---

¹ Каганский В.Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. – М., 2001. – С. 345.

бар'єрів на її кордонах значно вплинули на еволюцію етнічного типу українців, процеси державотворення та цивілізування. Українцям впродовж кін. XVI – сер. XIX ст. вдалося збільшити ареал свого розселення майже вчетверо. Водночас невідгідне геополітичне розташування на заході (колонізаційний тиск західних сусідів за підтримки державної політики поляків, угорців та румунів) призвело до зсуву етнічного кордону на Схід.

Тому етнічні межі українців на Заході мають чітку лінійну вираженість, майже не мають півостровів та анклавів (є невеликі виключення у Карпатському регіоні). Етнічна межа Полісся є перехідною – у межах порівняно широкої смуги місцеве населення має деякі етнозмішані риси, характерні для українців та сусідніх етносів (білорусів та росіян), і вирізняється низьким ступенем етнічної самосвідомості та етнонаціональною невизначеністю. Східна та південна етнічна межа тягнеться від меж між Харківською/Білгородською обл. на схід та південь, проходячи по степовому Криму, Буджаку та українсько-молдавському кордону, має також великий анклав у Краснодарському краї. Цей тип етнічної межі – дифузний. Він характеризується взаємопроникненням невеликих ареалів, зокрема, висуненням одного чи кількох поселень з переважно більшістю мешканців однієї етнічної спільноти вглиб етнічної території іншої спільноти. Тобто регіони біля цієї межі є, по суті, етноконтактними зонами, що сформувалися в умовах зустрічного розселення українців та росіян (у районі Слобожанщини, Дону і Кубані) та українського заселення Буджаку і Криму (останнього найбільш інтенсивно – з 50-х рр. XX ст.). Раніше риси такого типу мала і західна межа, де в умовах етнополітичного наступу у прикордонній смузі (переважно в сільській місцевості) формувалися окремі острови українців, які постійно зазнавали асиміляційного тиску.

Загалом же нинішня українська етнічна територія за типом заселення є доволі компактною – українська спільнота становить більшість у межах усього суцільного ареалу. Але є й закордонні відгалуження на Захід (Лемківщина у Словаччині, Мармарощина у Румунії) та на Схід – у південні відроги Середньоруської височини (російська Слобожанщина – Білгородська та Воронежська області). Значні острови проживання українців є в Краснодарському та (меншою мірою) Ставропольському краї. На півночі частина українців проживає у Брестській обл. (Білорусь). Поза межами етнічної території є численна українська діаспора.

Низку етнічних земель українці через депортації та асиміляційну політику втратили. На Заході це – Підляшшя, Холмщина та більша частина Надсяння; значно зменшилася українська етнічна територія на Мармарощині. З іншого боку, із заходу на терени держави заходять анклави угорців (Закарпаття), молдаван та румун (Буковина). На півночі практично повністю зникло українське населення на Стародубщині; значно зменшились українські етнічні території у російській Слобожанщині, поступово русифікується і кубанське відгалуження українських етнічних земель.

Взаємопроникнення етнічних ареалів сприяє інтенсивним транскордонним контактам. Цьому сприяє також недостатня визначеність білоруської/української ідентичності в українців білоруського Полісся.

Через східний кордон на терени України заходять декілька великих відгалужень етнічної території росіян. У Криму ж росіяни складають абсолютну більшість населення.

Таким чином, хоча етнічна територія українців не співпадає з державною, але її межі на деяких ділянках близькі до неї. Цьому сприяли виселення українців із прикордонних регіонів Польщі та русифікація частини українців у прикордонних теренах Росії¹. З іншого боку, кордон держави на півночі та сході не співпадає із межами етнічного розселення, великі анклавні українців та росіян є по обох його боках.

Конча С.В. (Київ)

“ЛЕНЗЯНИ” В КОНТЕКСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті пропонується нова інтерпретація племені “лензанини” (“лензяни”), згаданого Констянтином Багрянородним у числі слов’янських племен, підлеглих Київській Русі. Не виключено, що назва “лензанини” може бути тотожною до назви народу “лузанія” хазарських джерел і позначати мешканців Середнього Подніпров’я.

Опис володінь і торговельних шляхів русів, що міститься у дев’ятому розділі знаменитої праці візантійського імператора Констянтина VII Багрянородного (945-959) “Про управління імперією”² (далі – ПУІ) по праву вважається одним із найважливіших джерел з історії раннього періоду Давньої Русі. При тому, що опис Констянтина VII був, вочевидь, укладеним зі слів самих русів, які прибували до візантійської столиці, він є джерелом цілком незалежним від давноруського літописання, перші відомі нам зразки якого з’являються лише через півтори сотні років після створення (близько 950 р.) ПУІ. Особливо цінними спостереження Порфирогенета є для нас тим, що автор зображував сучасну йому картину.

Однак, фрагменти ПУІ про Русь і ті фрагменти літописання, що стосуються IX – середини X ст., досить непогано взаємопідтверджуються і взаємодоповнюються. У Констянтина знаходимо майже той самий перелік міст Подніпров’я, що і в літописних розповідях про часи Олега, Ігоря та Ольги: Київ, Чернігів, Любеч (Τελευτζαν – помилково замість τε Λι[β]ύτζαν³), Вишгород, Смоленськ (із доданням також згаданого в літописанні пізніше Вітичева та невідомого літописам Самбатаса). Перелік слов’янських племен

---

¹ Проведена характеристика спирається на: *Дністрянський М.* Демотериторіальні засади етнічності та їхнє функціональне значення // *Вісник Львівського університету. Серія географічна.* – Львів, 2004. – Вип. 30. – С. 111-117; *Заставний Ф.Д.* Українські етнічні землі. – Львів, 1993; *Сергійчук В.І.* Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2001.

² *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева – М., 1991. – С. 44-51.

³ Там само. – С. 45.

Наддніпрянщини також близький до літописного: деревляни (Βερβιανῶν, Δερβλενίνοι), дреговичі (Δρουγουβιτών), кривичі (Κριβιτζῶν, Κριβηταιηνοί), сіверяни (Σεβεριῶν), уличі (Ουλιτίνοι)¹. Показово, що при опису “полюддя” – збору русами данини з підвладних племен, наддніпрянські племена перелічені Багрянородним у тій же послідовності, у якій їх двічі поіменовано у “Повісті минулих літ” – уперше в розповіді про розселення, вдруге – при переліку слов’янських “княжінь”². Останнє, як це неодноразово вже відзначалося дослідниками, може вказувати, по-перше, про сталість напрямку шляху збору данини (початковим і кінцевим пунктом якого був Київ), а, по-друге, про значну точність повідомлень Багрянородного, близькість його викладу до вихідних джерел (розповідей руських купців).

Не менш точним і конкретним є в Константина перелік дніпровських порогів, що їх доводилося долати русам під час їхніх подорожей човнами до візантійських володінь. Назви порогів з давньоруських джерел невідомі, але деякі з них дожили до козацьких часів і до XIX ст.³

Назв, що були б унікальними, і свідчень, які б не знаходили пояснення через порівняння їх з давньоруськими та іншими джерелами у тексті Константина VII про Русь, виявляється зовсім небагато, але тим цікавішими є ці “гапакси” (згадати хоча б загадковий “Самбатас”).

До загадкових і досі не пояснених істориками явищ тексту ПУІ належить згадка племені “лензанинів” або лензян (ленчан?, ленжан?). Про плем’я з такою назвою мова заходить двічі. Уперше вони згадані як данники (“пактіоти”) Русі, що сплавають видовбані стовбури – заготовки під човни-однодеревки до Києва: “Слов’яни (Σκλάβοις) ж ім (русам) підлеглі, а саме – кривитеїни, *лензанени* (Λενζανήνοι) та інші слов’яни – вирубують у своїх горах⁴ моноксіли зимою і, спорядивши їх, з настанням весни [...], відправляють у сусідні водойми. Оскільки вони (водойми) усі впадають до ріки Данапр, то і вони (кривитеїни, *лензанени* та інші) звідти (з їхніх земель) дістаються цієї ж ріки і відправляються до Кіови (Києва), там витягають їх (однодеревки) і продають русам”⁵.

Вдруге лензяни згадані при означенні кочовищ печенізьких племен: “Решта чотири роди (печенігів) містяться по цю сторону Данапра, у напрямку більш західних і північних країв. А саме фема (рід, плем’я) Гіязіхопон сусидить із Булгарією, фема нижньої Гили межує з Туркією (Угорщиною), фема Харавої сусидить із Рóсією (наддніпрянською Руссю), фема Явдіертим сусидить із підданими області Рóсії областями, а саме з ультінами, дервленінами, *лензенінами* (Λενζενίνοις) та іншими слов’янами”⁶.

¹ Нарощення –ίνοι у назвах племен пояснюють впливом суфіксу однини: “древлян-ин” “кривич(ан)-ин” тощо.

² Повесть временных лет / Под ред. Д.С.Лихачёва. – 2-е изд. – Л., 1999. – С. 8, 10.

³ Константин Багрянородный. Об управлении... – С. 46-49, 324; Боплан Г. Описание Украины. – М., 2004. – С. 185.

⁴ Під “горами” тут слід розуміти, очевидно, неточно перекладене К.Б. слово, що позначає “верхів’я річок”, як це видно з того, що кривичі (“кривитеїни”), як і більшість інших східнослов’янських племен не мешкали у горах.

⁵ Константин Багрянородный. Об управлении... – С. 44-47.

⁶ Там само. – С. 156-157.

При опису “полюддя”, де згадано найбільше племен (й усі вони прилягають до Дніпра), лензанинів не згадано.

Те, що лензанини згадані двічі та ще й поряд з такими значними і відомими племенами як деревляни та кривичі, вказує на те, що це плем'я (племінний союз?) мало бути далеко не маленьким і досить помітним, проте в давньоруському літописанні жодної згадки про плем'я з такою назвою не міститься. Не було виявлено такої назви також у східних (арабських і хазарських) і в західних джерелах про терени Русі. Не віднаходиться й такого етноніма, що з ним можна було б співставити $\Lambda\epsilon\nu\zeta\alpha\nu\eta\iota\nu\omicron\iota$ – $\Lambda\epsilon\nu\zeta\epsilon\nu\iota\nu\omicron\iota$ за допомогою допустимої кон'єктури¹.

У вітчизняній літературі найбільшого поширення набуло пояснення “таємниці лензян”, запропоноване (одним з перших) Н.Барсовим і підтримане, зокрема, Л. Нідерле і М. Грушевським². На думку цих авторів, під назвою “лензанини” можуть критися *лучани*, які згадуються в “Повісті минулих літ” під 1086 р. З лінгвістичної точки зору таке зіставлення цілком виправдане, адже Порфирогенетова форма може передавати ранньослов'янське * $\text{le}\check{\text{c}}\text{an}\acute{\text{e}}$ (< * lenk-janie , від * $\text{le}\check{\text{c}}\text{ka}$ – “лука”, “вигин”), що, в свою чергу, мало змінитися на східнослов'янському ґрунті у “лучани”³. Не виключено також, що кочів'я деяких печенізьких груп могли сягати у середині X ст. теренів Волині, де мешкали означені лучани (їхня назва пов'язана з назвою міста *Лучеська* – нинішній Луцьк).

Однак затруднення полягає в тому, що літописна згадка стосується саме мешканців міста Лучеська (як *смол(ьн)яни* мешканці Смоленська, *куряни* – Курська тощо). Немає даних про те, що серед східних слов'ян існувало коли-небудь плем'я з назвою *лучани*, тоді як у ПУІ мова явно йде про плем'я. Крім того, немає жодних вказань на те, що землі Волині були підвладні Києву вже в середині X ст. (за часів Ігоря і Ольги), тоді як Багрянородний говорить саме про “пактіотів”, данників Русі.

Нарешті, сумнів викликає та обставина, що мешканці околиць Луцька могли бути обтяжені такою повинністю, як сплавлення одnodеревок до Києва. Навіть якщо припустити, що якась частина мешканців Волині потрапила в залежність від Києва за часів Ігоря, дуже сумнівним здається, що русам спало би на думку зобов'язати це далеко від дніпровсько-чорноморських комунікацій населення виготовляти заготовки під великі човни для плавання по морю. З Волині до Києва можна потрапити тільки Прип'яттю, але суднопластво на цій річці через певні гідрографічні особливості ніколи не було розвинутим (що знаходить певне відображення в історичних джерелах). Навіть якщо лучанам-волинянам усе ж і довелося колись брати участь у підготовці до морських походів русів, логічно очікувати, що в даному контексті автор ПУІ мав би назвати ті племена, які

---

¹ Щоправда А. Я. Гаркаві (Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – СПб., 1870. – С. 155) співставляв цю назву з *Ludaija* – “племенем русів”, згідно з арабськими авторами, однак останні у X ст. чітко протиставляли русів слов'янам.

² *Нідерле Л.* Славянские древности. – М., 1956. – С. 156; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1991. – С. 202-204.

³ *Хабургаев Г.А.* Этнонимия “Повести временных лет”. – М., 1979. – С. 186-187.

відігравали не випадкову, а постійну роль в обслуговуванні річкової магістралі “з варяг у греки”, а такими мали бути насамперед наддніпрянські жителі (як, зокрема, кривичі, що сиділи якраз на головній “розв’язці” основних річкових шляхів Східної Європи).

Взагалі, як вже відзначалося, у Костянтина Багрянородного серед данників русів згадано майже виключно тих слов’ян, які безпосередньо жили біля Дніпра, адже й сама тогочасна Русь – “Росія” тексту ПУІ – являла собою відносно невеличку округу навколо Києва, у якому замикалися річкові шляхи Верхнього Подніпров’я. Лучани ж – якщо б такі існували в X ст. – впадали б з цього контексту.

Наступна гіпотеза, що пояснює історичну “природу” лензян, була висунута у 20-х роках минулого століття російським істориком Г. Ільїнським¹. Дошукуючись найбільш імовірної етимології форми *Λενζανίνοι*, він пристає до думки, що вона має відбивати слов’янське *lend-jane і означати “мешканці *ляда*” – місцевості, вільної від лісу (розчищеної під посів). Ця форма майже точно відповідає угорській назві поляків – *Lengien, Lengiel* (звук *g* закономірно замінює в угорській мові *d*, отже, маємо те ж саме *lendjene). Східнослов’янська назва “*ляхи*” сягає *lend-chy (на це вказує давньоруська прикметникова форма “*лядський*” (польський), а також литовська назва поляків *Lenkas* запозичена у східних слов’ян), що є, очевидно, вульгаризованим скороченням того ж таки *lend-jane.

Однак бути сплавниками однодеревок до Києва ляхи-лендзяни (польські племена) не могли. Г. Ільїнський звертає увагу, що з “літописних” племен Подніпров’я (крім полян, які, ймовірно, на той час уже злилися з “русами”), у Багрянородного не згадане лише одне – радимичі. І саме про радимичів в ПМЛ сказано, що вони походять від *ляхів*: “Радимичи бо и вятичи отъ ляховъ. Бяста бо 2 брата в ляхсх Радимъ а Вятко и пришѣдша [и] сѣдоста Радимъ надъ Съжю [отъ него] прозвашася радимичи...”

Якщо вже на початку XII ст. добре зберігалася пам’ять, що радимичі походять від ляхів, то цілком можливо, що в X ст. сусіди мали їх за справжнє “лядське” (“лехитське”) плем’я, узагальнена назва яких у тогочасних діалектах якраз і мала вимовлятися як “ленд(з)яни” або “ленжани”, співпадаючи з формою, наведеною Багрянородним. Згідно з літописними даними, радимичі вже у 885 р. (за Олега) були підпорядковані Києву й обікладені даниною. Мешкали вони над Сожем, лівою притокою Верхнього Дніпра, якраз поряд із кривичами, разом з якими вони і могли сплавляти однодеревки Дніпром до Києва.

Проте радимичі (“посожські лензяни”) аж ніяк не могли межувати з печенігами – тим більше, що у Багрянородного йдеться про правобережні печенізькі племена. Тому Г. Ільїнський припускає, що в тексті ПУІ згадано два різних відгалуження лензян – по-перше, лензяни-радимичі, які переселилися на Сож, по-друге, якась частина власне ляхських племен, які мешкали десь над Сяном і Верхньою Віслою або ж у верхів’ях Дністра, де їх

¹ *Ильинский Г.* Кто были *Λενζανίνοι* Константина Багрянородного? // *Slavia.* – 1925-1926. – Т. IV. – С. 315-319.

могли сягати у своїх набігах печеніги. Г. Ільїнський вважає, що з двох наведених Багрянородним форм, перша – Λενζανῆνοι відбиває особливості східнослов'янської мови і може бути транскрибована як “ленжане” (>“ляжане”), друга – Λενζενίνοι (“лен(д)зени”) – відповідає специфічно польській фонетиці.

Версія Г. Ільїнського не враховує, однак, тієї обставини, що і в другому випадку в тексті ПУІ йдеться про терени, залежні від Русі: “...*фема явдіертим сусидить із підданими Росії областями – з ультінами, дервленінами, лензенінами...*”, тоді як немає ніяких інших даних про те, що Русь середини X ст. підкорювала собі якісь ляські племена. Якби факт підданства ляхів-лендзян Русі справді мав місце, було б важко пояснити, чому давньоруські літописці жодним натяком не згадують про це при зображенні запеклих “розборок” на польсько-руському прикордонні, починаючи з 80-х років X ст. (боротьба за Червеньські гради тощо).

Сумнівною є також імовірність сусідства печенізького племені явдіертим (а саме про його сусідство з лензянами говорить Константин) з теренами Надвіслення – Надсяння, про що детальніше піде мова нижче.

Що ж стосується радимичів та їх імовірного зв'язку з ляхами або лензянами, то сучасні дослідження – археологічні, діалектичні, топонімічні – не дають очевидних підтверджень тому, що радимичі разом із в'ятичами могли бути переселенцями з області розселення польських (“прапольських”) племен¹. Лишається тільки здогадуватися, звідки взялася легенда про їхнє походження “від ляхів”. Немає також даних про те, що мешканці верхів'їв Дніпра і Десни називалися коли-небудь *лензянами, ляжанами, лучанами* чи якоюсь подібною словоформою.

Отже, гіпотеза Г. Ільїнського, як і версія Н. Барсова, не знаходить достатньо надійного підкріплення відомими фактами.

Чи не найбільшого поширення набула третя концепція, що пояснює загадку Костянтинових лендзян. Вона з'явилася в Польщі у 20-х роках XX ст. (або й раніше), була відродженою у 50-х і невдовзі набула у працях польських істориків майже аксіоматичного звучання².

Точкою опори для окреслення теренів помешкання лен(д)зян, на думку ряду польських авторів, можуть бути слова “Повісті минулих літ” під 981 р., де сказано: “Иде Володимерь к Ляхомъ и зая грады их: Перемышль, Червень и ины грады, иже суть и до сего дне подъ Русью”³. Очевидно – вважають дослідники – у даному разі під поняттям *Ляхи* слід розуміти не підданих Пястів (як це, здебільшого, розуміли у XIX ст.) і, звичайно ж, не польський народ загалом (який склався не раніше XII – XIII ст.), а окреме плем'я, що

¹ Пор.: *Седов В. В.* Восточные славяне в VI – XIII вв. – М., 1982. – С. 156-157.

² *Lowmiański H.* Lędzianie // *Slavia Antiqua.* – 1953. – Т. IV. – С. 97-116; *Lehr-Splawiński T.* Lędzicze – Lędzianie – Laho wie // *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata.* – Poznań, 1959. – С. 195-209; *Kuczyński S.* Wschodnia granica państwa Polskiego w X wieku // *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia.* – Poznań, 1962. – Т. I. – С. 233-251; *Labuda G.* Studia nad początkami państwa polskiego. – Poznań, 1988. – Т. II. – С. 167-192; *Parczewski M.* Początki sąsiedztwa polsko-rusko-słowackiego w świetle danych archeologicznych // *Początki sąsiedztwa: Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu.* – Rzeszów, 1996. – С. 69-80.

³ *Повесть временных лет.* – С. 38.

первинно називалося *ленди*, *лендзяни* або *лендичі*¹. Якраз повідомлення ПМЛ найбільш чітко вказує на район проживання племені лендів-ляхів: він охоплював доріччя Сяну і Західного Бугу. Міста Перемишль (нині – Пшемисль) на Сяні та Червен на Бузі, виходячи з означеного повідомлення, польські автори схильні вважати племінними центрами лендзян.

Згідно з побудовою прихильників концепції “надбузьких лендзян”, приблизно в XI ст., мешканці Русі перенесли етнонім *ляхи* – скорочену назву найближчого до них “лехитського” племені – на увесь польський етнос, що у той час саме формувався. Паралельно те ж саме відбулося з угорською назвою поляків *Lengien*, яка є, по-суті, різновидом першої, але точніше відбиває первинну форму “ленд(з)яни”.

Додатковим аргументом на користь своєї версії польські автори – зокрема С.Кучинський, М.Парчевський, Г.Лябуда – вважають згадку в одному з джерел XVI ст. *Печенізького лісу* (“*Silva Pieczyngarum*”), розміщеного в області верхів’їв р. Дністер². Оскільки після початку XI ст. печеніги вже не становили помітного елемента серед населення Північного Надчорномор’я, то появу назви слід відносити до X ст. Отже, назва “Печенізький ліс” якраз і може відбивати існування прикордонної смуги між північною окраїною печенізьких кочів’їв у Подністров’ї і лендзянами у Надсянні-Надбужжі, що цілком відповідає даним ПУІ.

Що стосується повідомлення про сплавлення “моноксилів”, то польські історики вважають вірогідним, що на північному сході терени ляхів-лендзян охоплювали верхні течії річок Західної Волині, а, можливо, й Прип’яті, завдяки чому давні лендзяни мали доступ до річкових шляхів дніпровського басейну.

Означена версія “пояснення лензян” набула загального визнання в польській науковій літературі, увійшовши у довідникові, популярні і т.д. видання. Цю версію загалом приймають і автори коментарів до академічного російського видання ПУІ (Е.А.Мельникова, В.Я.Петрухин, Б.Н.Флоря)³. З певними омовками до неї також приєднувався відомий український історик Я. Ісаєвич⁴.

Натомість з категоричним запереченням теорії “волинських лендзян” у низці своїх праць виступив В.Д. Баран⁵. Він, зокрема, зауважив, що літописні джерела не дають ніяких певних даних про перебування польського племені лендзян у надсянсько-надбузькому регіоні (на західних окраїнах нинішньої України), а натомість засвідчують тут східнослов’янські

¹ Останню назву – *Lendizi* – на жаль, без певного територіального окреслення згадує т. наз. Географ Баварський (IX ст.); вона є близькою до форми, наведеної Багрянородним, а отже, не виключено, що йдеться про одне й те саме племінне утворення.

² *Kuczyński S. M. Nieznany traktat polsko-ruski roku 1039 // Slavica Antiqua. – 1956. – T. V. – S. 674.*

³ *Константин Багрянородный. Об управлении... – С. 390.*

⁴ *Исаевич Я.Д. Висляне и лендзяне в IX – X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 156-170.*

⁵ *Баран В. Д. Східнокарпатський регіон у V – VII ст. н. е. // Етногенез та етнічна історія Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 306-308; Баран В.Д., Баран В.Я. Походження українського народу. – К., 2002. – С. 261-262.*

племена дулібів і бужан, а пізніше – волинян. Перебування дулібів на теренах Волині і суміжних частинах Галичини підтверджують ономастичні дані. Зрештою, археологічні дані свідчать про культурну близькість населення верхів'їв Західного Бугу і Верхнього Подністров'я у IX – X ст. до сучасних йому мешканців більш східних теренів України з Київщиною включно, що не дає підстав для постулювання на цих теренах якогось специфічно “лехитського” племінного угруповання. Загалом “лендзянську проблему” В.Д. Баран вважає далекою від розв'язання.

Проте питання про походження та етномовні зв'язки дулібів, що їх ПМЛ поміщує на Бузі, становить окрему проблему – чимало дослідників вважає це плем'я західним за походженням, тим більше, що племена з такою ж назвою згадуються на теренах Чехії і Панонії¹. На думку польського історика Т. Василевського, назви “дуліби” і “лендзяни” могли слугувати для позначення однієї й тієї ж етнічної групи, що мешкала на Західному Бузі у X ст.² Польські археологи – зокрема М. Парчевський – зазначають, що якихось відчутних відмінностей, які могли б послугувати етнорозмежувальними чинниками, в слов'янських матеріалах VI – X ст. з Південної Польщі, Словаччини і Північно-Західної України немає³. Отже, заперечувати перебування лендзян у Побужжі і суміжних теренах Волині на підставі археологічних даних неможливо.

Не заглиблюючись тут у складну проблему етнокультурних пертурбацій на польсько-українському порубіжжі, поставимо питання про те, наскільки дійсно дані Константина Багрянородного можуть діяти на користь теорії про “волинських лендзян”, адже саме його дані є чи не найважливішою засадою цієї теорії.

Зі сказаного вище про побудови Н. Барсова та Г. Львівського можна бачити, що сукупність даних, наведених в трактаті Порфирогенета аж ніяк не дає змоги робити висновок про прив'язку його “лендзянинів” до теренів Галичини і Волині.

По-перше: вкрай сумнівно, що київські літописці могли випустити з уваги таке видатне досягнення, як підкорення вже десь у першій половині X ст. великого і багатого племені, яке обіймало землю “червеньських градів” у самісінському центрі слов'янського світу.

По-друге: немає певних даних про те, що до часів Святослава у підданство до русів потрапляли племена і землі, які знаходилися на значній відстані від комунікацій на шляхах “з варяг у греки” і “з варяг у хазари”.

По-третє: якби лендзяни-ляхи, назва яких була перенесеною на всіх поляків, перебували у середині X ст. у чітко визначеній і усвідомлюваній оточуючими (зокрема, візантійським імператором) залежності від Києва, то, згідно з тогочасними політико-правовими нормами, правляча у Києві

---

¹ Детальніше див.: *Конча С. В.* Дулібський союз: між міфом і дійсністю” // Вісник Київського університету. Серія: українознавство. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 23-28.

² *Wasilewski T.* Dulebowie – Łędzianie – Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem, i Wisłą w X wieku // *Przegląd Historyczny.* – 1976. – T. LXVII. – Zesz. 2. – S. 181-197.

³ *Parczewski M.* Początki sąsiedztwa... – С. 74-75, 77.

династія мала б розглядати “ляхів” не інакше, як своїх природних (одвічних) підданих і на війни з ними дивилася б як на приборкання “бунтівників”; між тим нічого подібного за джерелами не прослідковується.

По-четверте, дуже дивно виглядала б така форма данницької залежності, як постачання одnodеревок до Києва, для племені, яке знаходилося *найдалі* від Дніпровської магістралі серед усіх підданих русам у середині X ст. земель (при тому, що немає якихось даних про те, що мешканці басейнів Західного Бугу і верхньої Прип’яті володіли особливо цінними судноробними навичками).

По-п’яте, у Порфірогенета йдеться про межування “лензанинів” не з печенігами взагалі, а конкретно з племенем *явдіертим*, яке в той же час межувало ще й з деревлянами й уличами. Якби “лензанини” мешкали в районі Західного Бугу, довелося б відвести явдіертим’у занадто широкий “фронт” виходу до лісової зони – від Верхнього Подністров’я¹ до верхів’їв Тетерева, майже не лишаючи таким чином простору для інших печенізьких “фем” – зокрема для племені *гила*, що межувало (з півночі!)² з тогочасними землями угрів – нинішньою Угорщиною і північно-західною Румунією – а, отже, саме воно мало кочувати у Подністров’ї.

У цьому контексті цікавого для нас значення набуває повідомлення Новгородського Першого літопису, де сказано, що під час невдалої війни з Ігорем і Свенельдом (очевидно, близько 30-х років X ст.), частина племені уличів перемістилася з Подніпров’я у межиріччя (Південного) Бугу і Дністра³. Підстав не довіряти цій інформації немає, адже ніякої зацікавленості у вигадуванні подібної події новгородський літописець мати не міг. Слід думати, очевидно, що уличі пересунулися під тиском печенігів і русів і осіли між *верхніми течіями* означених річок якнайдалі від степової зони – в іншому разі вони були б миттєво знищені печенігами, які також приблизно в цей же час масово рухалися на захід. Якщо ж уличі під час укладання тексту ПУІ займали терени історичного Поділля (де, можливо, їх і відзначив Порфірогенет), то печеніги явдіертим аж ніяк не могли б сягати своїми кочовищами верхів’їв Дністра і Західного Бугу – для цього довелося б спочатку знищити уличів, а вони, як бачимо, ще числяться серед живих.

Можемо констатувати, що жодному з критеріїв, зазначених *основним* першоджерелом про лензян-лензанинів – 1) підданство русам, 2) сплавлення одnodеревок до Києва, 3) сусідство з печенізьким племенем явдіертим – теорія тотожності лензанинів “перемисьльським ляхам” (за ПМЛ)⁴ не відповідає.

У 30-ті роки минулого століття відомим польським істориком Казімежом Тименецьким було висловлене ще одне припущення щодо “лензанинів” – на думку науковця, сукупність даних може вказувати про тотожність цієї загадкової назви з тексту знаменитого трактату до *наддніпрянських полян*.

¹ Пор.: *Labuda G. Studia...* – S. 192.

² *Константин Багрянородный. Об управлении...* – С. 53, 157, 167.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под. ред. А.Н.Насонова. – М.; Л., 1950. – С. 109.

⁴ Останні, зрештою, також не зрозумілі.

Проте у своїх пізніших працях К.Тименецький сам відмовився від свого припущення¹, його здогадка не отримала розвитку і була невдовзі забута.

Але означене припущення може виявитися не таким уже й безперспективним. Дійсно: київські поляни, як і інші слов'янські племена Подніпров'я, були підвладні русам; будучи учасниками походів Олега й Ігоря, вони мали брати активну участь у підготовці до цих походів, зокрема – виготовляти ті самі “кораблі”, що незліченна кількість їх, згідно ПМЛ, вийшла 944 р. проти Візантії²; нарешті, поляни, які населяли околиці Києва, могли межувати на півдні з печенігами – і якщо кочів'я явдіертим сягали теренів деревлян, є цілком імовірним, що своїм “правим флангом” вони могли виходити і до полянської землі.

Зазвичай відсутність згадки полян у ПУІ пояснюють тим, що, будучи відносно нечисленими, поляни на цей час уже, значною мірою, мали злитися з варяго-русами (“росами” Константина VII). Пряма вказівка на процес злиття містить “Повість минулих літ”: “*поляне, яко ныне зовомя русь*”. Відповідно, саме колишня земля полян у праці Константина Багрянородного відобразилась як “Росія”.

Проте якщо про перетворення “полян” на “Русь” і входження полянської землі до складу “Руської землі” (у вузькому значенні) можна впевнено говорити для кінця або середини XI ст., то для середини X ст. злиття полян з русами є далеко не очевидним. Востаннє поляни згадуються в опису другого походу Ігоря на Візантію у 944 р.: “*Игорь же совкупив вои многи: варяги, русь и поляны, словѣны, и кривичи, и тѣверцы и печенѣги наа...*” Звідси видно, що на середину X ст. русь усе ще протиставляється полянам і немає якихось підстав вважати, що поляни мали зникнути з історичної арени вже за кілька років після цієї згадки.

Якщо у 40–50-х роках поляни ще існують як окреме етноплемінне утворення, то чи міг їх не помітити Константин Багрянородний, який *згадує практично всі* головні “літописні” племена Подніпров'я?

Цікаво, що з числа слов'янських учасників походу 944 р., тиверці, вочевидь, не були підлеглими Русі³ (треба думати, Ігор “*наа*” – найняв тиверців, як і печенігів), назва словен (новгородських) цілком могла бути сприйнятою як загальна назва слов'ян і, можливо, фігурує при опису Багрянородним як *λοπαῖ Σκλαβηνῖαι* “*інші слов'яни*”. Таким чином, група “слов'яно-руських” племен-учасників походу – поляни, кривичі, словени, – що вийшла в Чорне море на “незчисленних кораблях”, буде практично збігатися з відзначеною – усього лише за 5–6 років! – групою “поставників моносилів” – кривичі, лензяни, слов'яни, за умови, *якщо поляни тотожні лензянам*.

Літописи, на жаль, не дають указань на загальний обсяг і межі полянської землі, зазначаючи лише, що поляни мешкали навколо Києва. Однак немає нічого невірідного в тому, що *Росія* Багрянородного – з Києвом,

---

¹ *Tymieniecki K. Sprawa Łędzian // Slavica Antiqua. – 1964. – Т. XI. – С. 234-244.*

² *Повість временных лет. – С. 23.*

³ Про їхнє підкорення не згадує жоден літопис, не знає їх серед підданих “росам” племен і Багрянородний.

Вишгородом, Вітичевим тощо – не перекрыла ще на той час повністю старої території полян, і якісь частини її продовжували зберігати колишні відносини і традиційне племенне право (внаслідок чого поляни і протиставляються русі). Багрянородний говорить, що “пактіоти” русів вирубують моноксили “у *gorax*” (= верхів’ях річок ?) і спускають їх у водойми, які сполучаються з Дніпром. Якщо так, то маємо повне право припускати, що одnodеревки вирубувалися (зокрема) десь у районах верхніх течій Тетерева, Здвиження, Ірпеня – цими річками можна дістатися Дніпра *вище Києва* і вони знаходяться в межах території, яка теоретично могла належати полянам. Десь тут, неподалік витоків згаданих річок мало проходити і порубіжжя з печенігами-явдіертим, які кочували, судячи з сукупності даних, уздовж Південного Бугу.

Легко може бути поясненим і те, чому “лензанинів” немає в переліку племен, до яких “роси” щорічно відправлялися у полюддя. Оскільки земля полян безпосередньо прилягала і значною мірою пересікалася з територією Київської “Росії”, поляни не входили до системи збирання данини князівською дружиною з віддалених володінь, а виконували данницькі повинності щодо Києва безпосередньо – говорячи словами літописця – “*везли повоз*” (можливо, однією з основних повинностей полян якраз і була заготівля одnodеревок).

Отже, сукупність даних про “лензанинів” якнайкраще відповідає наддніпрянським полянам, ніскільки не вступаючи у суперечність з нашими знаннями про них.

Але чому поляни засвідчені під такою несподівною назвою? Етнонім *Λενζανήνιοι*, *Λενζενήνιοι* більшість дослідників виводить із праслов’янського *lęd-jane – етнонімічного утворення від *lędъ, *lędo (< **lend-*), представленого в українській як *ляда*, *лядо* “поляна в лісі”, “розчищена від лісу ділянка”, “поле, поросле молодим лісом”, “суха ділянка на болоті” і т. п., у білоруській *ляда* “розчищене під посів місце в лісі” тощо, у польській *lędzina* “стерня” (похідне від незасвідченого *lędo), у чеській *lado* “необроблена земля”, у полабській *londii* “орна земля, *поле*” тощо¹. Усі ці дають підстави вважати вихідне слов’янське слово дуже близьким (тотожним) за значенням до *polje “поле”, що лежить в основі етноніму “поляни”.

Отже, заміна (паралелізм?) *lędjane* = *poljane* могла бути викликаною семантичною близькістю апелювативних термінів (пор.: “деревляни” і “поліщуки”). Використання двох етнонімів для назви однієї й тієї ж групи населення (“племені”) не є чимось невірогідним з огляду на добре засвідчену джерелами подвійність етнонімів у західних слов’ян: *велети* – *лотичи*, *стодеряни* – *гаволяни*, *далеминці* – *гломачі*, *лужичани* – *сорби*, *хорутани* – *слоняці*, *чехи* – *богемці* тощо².

Польські автори, заперечуючи будь-яку ймовірність віднесення назви *Λενζανήνιοι* до східнослов’янського мовного тла, наполягають на нібито

¹ Етимологічний словник української мови. – К., 1985. – Т. 3. – С. 335

² Див, зокрема: *Нидерле Л.* Славянские древности. – М., 1956. – С. 111-120.

специфічно польському її оформленні¹. Насамперед відзначається присутність назальної сполуки (ε = εν) – наявність таких сполук досі є визначною рисою польської мови, тоді як східнослов'янські діалекти мали втратити цю (колись спільнослов'янську) рису вже на час створення ПУІ. Останнє підтверджується відсутністю назальних сполук у згаданих тим же джерелом назвах порогів “Веручий” (Верούτζη) і “Неясить” (Νεασήτ). Вихідна форма *lędjane на східнослов'янському ґрунті мала б набути вигляду “ляжане” і, відповідно, була б відображена в грецькому джерелі приблизно як Λαζανή(-νοι).

Однак праслов'янська назальна сполука засвідчена в згаданих Багрянородним іменах Святослава – Σφενδοσθλαβος (Сфендостлавос) та Ігора – Ἰγγορ (Інгор)². Назальну сполуку зустрічаємо також серед східнослов'янських етнонімів, відомих з джерел IX – X ст.: Unlizi Географа Баварського, засвідчені близько 875 р.³, і В-н-н-т-т у листі хазарського кагана Іосифа, сучасника Константина VII, що, згідно з майже одноставною думкою фахівців, означає вятичів (< *Ventitji)⁴.

Звідси можемо бачити, що якщо процес занепаду носових дифтонгоїдних сполук на середину X ст. вже й почався серед східних слов'ян, то до його повного завершення було ще далеко і назальні сполуки вживалися ще нерідко. Таким чином, і з цієї точки зору не маємо підстав вважати згаданих в ПУІ “лензанинів” західнослов'янським племенем і шукати його поселень на польсько-українському прикордонні.

Якщо запропонована інтерпретація “лензян” Порфиригенета є вірною, не можна не відзначити аналогії в розподілі етнонімів poljane і lędjane у західних (польських) і в східних (київських) слов'ян. І перші самі себе називали “поляни” (> “поляки”), але були відомі сусідам як Lendizi, Lendien, *lęd-chy (> *ляхи*), і другі, судячи з тексту автора ПМЛ (явного “поляноцентриста” і поляняського патріота), користувалися терміном “поляни” як самоназвою, але в зовнішньому джерелі (де міг бути використаний екзоетнонім) відомі саме як *lędjane. Очевидно, в якихось не до кінця зрозумілих тонкощах праслов'янської ономастичної синонімії належить шукати пояснення цього цікавого дуалізму етнічних термінів.

У науковій літературі неодноразово відзначалася та досить дивна обставина, що поляни, яким так багато хвалебних слів присвячує автор “Повісті минулих літ”, не згадуються у жодному іноземному джерелі (незалежному від інформації ПМЛ). У зв'язку з цим навіть пропонували визнати полян за штучну конструкцію Нестора Літописця. Але як бачимо, полян слід усе ж таки вважати реальністю. Дані Константина Багрянородного не лише підтверджують історичність полян, а й дають змогу уточнити межі їхньої території у X ст., а також характер відносин з верхівкою тогочасного державного об'єднання з центром у Києві.

¹ Lehr-Splawiński T. Lędzicze – Lędzianie – Lachowie... – S. 198-199.

² Константин Багрянородный. Об управлении... – С. 44, 311.

³ Нидерле Л. Назв. пр. – С. 156. Хабурдаев Г.А. Этнонимия... – С. 191.

⁴ Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Л., 1932. – С. 99.

Отже, масмо дуже важливе іноземне повідомлення про етнічне угруповання східних слов'ян, якому судилося відіграти одну з ключових ролей у становленні давньоруської державності. Але запропоноване ототожнення поляни – *ležane дає підстави припускати, що згадками трактату Багрянородного не обмежуються іноземні відомості про полян.

Останнім часом усе більшою увагою у дослідників користується знайдений серед документів іудейської общини Каїра лист хазарського єврея (відомий також як “Кембриджський документ”), що був написаний, як гадають, близько другої половини X ст. у Криму або у Тьмутаракані¹. Текст листа являє собою стислий переказ історії хазарської держави від часів виникнення до часів одного з останніх її правителів (сучасника київського князя Ігоря)². Цікавою для нас є згадка наприкінці листа народу לוזניו Lwznuw (луз(а)нию?). Ця назва досі ще не дістала переконливого тлумачення на сторінках історичних праць.

Контекст згадки про Lwznuw є таким: “*Володіннями мого господина (правителя Хазарії) треба [іхати] п'ятдесят днів. Ось ті, хто воюють з нами: (а)си, Баб-ель-Абваб, Зибус, Турку, Лузнию*”³. Цією фразою текст листа завершується.

Дослідники розходяться щодо того, як розуміти “воюють з нами” – “ворогують” чи “є союзниками, федератами”. Назва “аси” (“оси”?, “ози”?) позначає або частину заволзьких племен узів (огузів) або якусь групу асів-аланів, багато яких було розкидано у IX – X ст. по східноєвропейському степу від Північного Кавказу до Середнього Поволжя. Баб-ель-Абваб – інакше “Залізні ворота” – у стислому значенні: місто Дербент, що замикало шлях зі степів до Закавказзя, що пролягав між Кавказом і Каспійським морем. В даному разі, очевидно, під назвою Баб-ель-Абваб слід розуміти сукупність гірських народів Дагестана, які були об'єктом боротьби між хазарами та ісламськими державами Закавказзя⁴. Слово “Зибус”, за визнанням усіх дослідників, слід читати “Зихус” і розуміти під ним плем'я *зихів*, яке мешкало на заході Північного Кавказу і відзначене, зокрема, у Константина Багрянородного. “Турку” себто “турки” – це або частина тих же узів, або ж, що здається більш вірогідним – племена угрів-мадярів, які мешкали у середині IX ст. на Дону, у II пол. IX ст. перемістилися на правий берег Дніпра, звідки невдовзі під тиском печенігів попрямували до нинішньої Угорщини⁵.

Як відомо з писемних джерел, алани й угри певний час знаходилися у залежало від Хазарського каганату, хоча час від часу і наважувалися на

¹ Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 215-218; Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. (London, 1992) / Науч. ред., послесловие, комментарии В.Я. Петрухина. – 2-е изд. – М., 2003. – С. 128 і далі; Петрухин В.Я., Раевский Д.С. Очерки истории народов России в древности и раннем Средневековье. – М., 2004. – С. 309-312.

² Коковцов П.К. Назв. пр. – С. 113-123; Голб Н., Прицак О. Назв. пр. – С. 138-160.

³ Голб Н., Прицак О. Назв. пр. – С. 160.

⁴ Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962. – С. 226-232

⁵ Константин Багрянородный. Об управлении... – С. 159-169; І у Багрянородного і у сучасних йому арабських авторів угри-мадяри зазвичай зветься “турки”.

збройні виступи проти нього. Територія Дагестану входила до складу каганату на межі VII – VIII ст., пізніше вона підпала під контроль арабів, ще пізніше тут сформувалися династії місцевих князів, які лавіювали між арабами і хазарами. Узи наприкінці IX ст. виступили союзниками хазарів проти печенігів, але пізніше ворогували з хазарами¹. Про відносини з Хазарським каганатом західнокавказьких зихів нічого невідомо, але вони, безперечно, входили до сфери впливу каганату, оскільки неподалік їхньої території знаходилося місто Таматарха – воно ж Тьмутаракань або Самкерц, що було опорним пунктом Хазарії в регіоні².

Як бачимо, практично кожен зі згаданих народів може бути названий таким, що “воював” із хазарами – і як ворог, і як союзник.

Географічне розміщення згаданих назв вказує, що вони позначають крайні межі хазарських володінь (періоду розквіту їхньої держави) – узи були сусідами хазар на сході (у Заволжжі), Баб-ель-Абваб позначає південне порубіжжя, зихи – південно-західне, “Турку” (мадяри) – у середині – II пол. IX ст. були сусідами хазарського об’єднання на заході.

Якщо під назвою “си” слід розуміти аланів, то їхні групи розміщувались у ті часи як на північних рубежах (у Верхньому Подонні, на середній Волзі), так і на південних прикавказьких окраїнах каганату.

Якщо ж під “си” криються все ж таки узи-огузи, то не можна не відзначити географічно правильної послідовності переліку народів – [узи], Баб-ель-Абваб, Зихус, Турку... – він іде напівколом (ходом годинникової стрілки) зі сходу на захід. Ту обставину, що перелік народів відповідає окресленню рубежів Хазарії (періоду її найбільшого розширення), певною мірою підтверджує попередня фраза: “Володіннями мого господина треба [іхати] н’ятдесять днів” – перелік ніби продовжує це твердження, демонструючи величезну просторість володінь.

Отже, логічним був би висновок, що “Лузнию”, згадані слідом за “Турку”, мають знаходитися десь у сусідстві з останніми, продовжуючи західний або позначаючи північно-західний рубіж Хазарської держави. Якраз приблизно у цих місцях – на північ від кочовищ угрів IX ст. – мешкали поляни, позначені Багрянородним як Λευζανήνοι.

Особливості єврейської абетки дають змогу читати Lwznuw як “лузанию”. У згаданій цим же документом назві Константинополя – Qwstntyn’ (читається “Кустантина”) маємо передачу носової сполуки літерою ʾ “w”. Таким чином, форми Lwznuw і Λευζανήνοι можуть вважатися практично тотожними, вони обидві можуть передавати слов’янське *ležane.

Один з перших дослідників “Кембриджського документа” П. Коковцов, а також відомий американський сходознавець О. Прицак були схильні ототожнювати Lwznuw з якоюсь частиною русів або варягів-норманів³. Однак їхні кон’єктури засновані на суттєвих натяжках, крім того, автор листа добре знає русів під їхньою звичайною назвою – Rws.

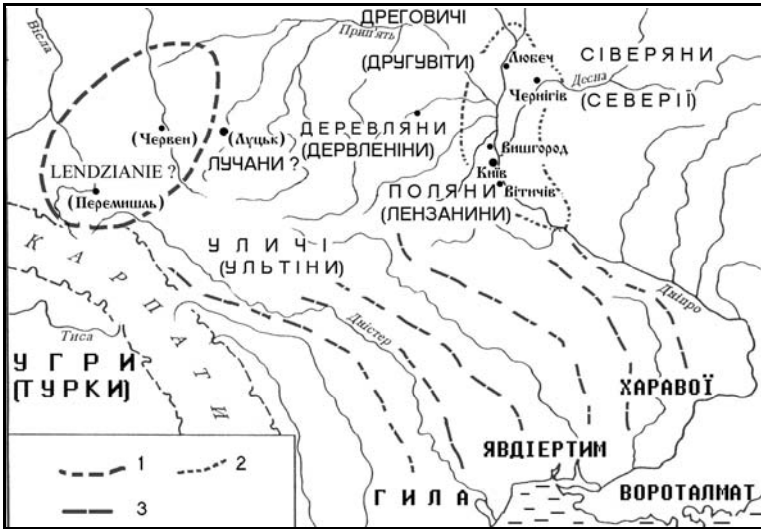
---

¹ Там само. – С. 155, 171.

² Там само. – С. 171, 175.

³ Коковцов П.К. Назв. пр. – С. 122; Голб Н., Прицак О. Назв. пр. – С. 155.

Рис. 1. Варіанти ідентифікації “лензанинів” за описом Константина Багрянородного.

Умовні позначення: 1 – гіпотетичний кордон племені ляхів-лендзян за реконструкціями польських дослідників; 2 – приблизна територія Русі (“Росії”); 3 – кочовища печензьких племен. Примітка: узяті в дужки назви міст в опису не згадані.

Згідно з даними, що містяться в ПМЛ, між полянами і хазарами існували довготривалі й напружені стосунки, через що перші мали бути добре відомі останнім і, отже, їхня поява в стислому огляді хазарської історії не є несподіваною. Згідно з ПМЛ, поляни певний час знаходилися в данницькій залежності від хазарської держави, цілком імовірно, що вони також мали збройно виступати на боці хазарів проти навколишніх племен (адже цього зазвичай вимагали від підлеглих). Пізніше – починаючи з 60-х років IX ст. – поляни в альянсі з варягами перетворюються на ворогів каганату. Тим самим відносини хазарської держави з полянами є повністю аналогічними до відносин з іншими народами, згаданими у вищезрозглянутому переліку, і незалежно від сутності фрази “воюють з нами”, вона з усіма підставами могла стосуватися також і полян.

Характер відносин поляни – хазари і якоюсь мірою значення полян в історичних долях Східної Європи лаконічно-яскраво відбито в знаменитій літописній легенді про *дану мечами*. Примушені хазарами до виплати данини, поляни вирішили заплатити її мечами¹, хазарські старійшини витлумачили це таким чином, що поляни в майбутньому почнуть брати данину і з них і з інших: “*І те все збулося*” – резюмує літописець. Показово,

¹ Чи не слід тут бачити відгомін спогадів про збройну участь полян у військових акціях хазарів?

що хоча автора ПМЛ у жодному разі не можна запідозрити у “антинорманістській позиції”, прогноз-передсказання хазарських мудреців він адресує саме *полянам*, а не русам чи варягам. Отже, при всій легендарності цієї розповіді, з неї все ж можна зробити висновок, що поляни самі по собі були суттєвим фактором міжнародних відносин на півдні Східної Європи. Останнє цілком відповідає правомірності й актуальності згадки їх у “Кембриджському документі”, як помітних і важливих сусідів володінь хазарського правителя.

Таким чином, дані імператора Константина Багрянородного, анонімого кримського хозарина й автора “Повісті минулих літ” певною мірою взаємодоповнюються і взаємодоповнюються. Ретельне порівняння інформації цих джерел дає змогу додавати нових фрагментів до відтвореної мозаїки історії Давньої Русі та її сусідів.

Шостак М.В. (Київ)

**КОНЦЕПЦІЯ ФОРМУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ
РУСІ В ПРАЦІ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА
«ПОХОДЖЕННЯ РУСІ. СТАРОДАВНІ
СКАНДИНАВСЬКІ ДЖЕРЕЛА (КРІМ САГ)»**

У статті досліджується концепція формування Київської Русі в праці Омеляна Прицака «Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім саг)». Автор переконує, що на новій методологічній основі, шляхом використання стародавніх скандинавських джерел (крім ісландських саг), О. Прицак подав новий підхід до вивчення проблеми походження Русі.

Для самоусвідомлення і консолідації нації велике значення має формування прийнятих у науці уявлень про спільне минуле, зокрема про походження держави. Сучасні вчені вважають, що в цьому питанні необхідно акцентувати увагу на виробленні певних критеріїв пошуку історичних коренів державності. Саме формування Київської Русі було одним із вагомих чинників в історії становлення української державності.

То ж за яких умов і ким була створена ця східнослов'янська держава, і які фактори сприяли її утворенню? Коли і як на просторах східнослов'янської рівнини з'явився новий етнонім «Русь»? Нині науковцям не вдалося дійти згоди і конкретного висновку щодо розв'язання цих питань, а тривала й затята суперечка дала мало нових фактичних даних.

Проблему історії Княжої доби, її витоків, формування державності вивчав професор Гарвардського університету США Омелян Прицак. Його досить оригінальна концепція походження Русі та її місце в історії державотворчості українців заслуговує на увагу.

Вважаючи, що історія починається тоді, коли з'являються писані джерела, коли є людська спільнота, свідомо себе, історик, на відміну від археологів, упевнений О. Прицак, має не описувати події, а подавати функції

цих подій у їхньому розвитку. У своїй праці «Походження Русі», вивчаючи і публікуючи стародавні скандинавські джерела (крім саг), дослідник вирішив виробити новий підхід і нову методологію щодо проблеми слов'янського державотворення, відкинувши спеціальну наукову літературу і звернувшись безпосередньо до першоджерел.

Викладаючи свої методологічні засади щодо державотворчих процесів, О. Пріцак спирався на п'ять основних принципів, які вважав для себе обов'язковими.

Він писав, що держава є «однією з найзначніших ідей і найвищих досягнень розвитку урбаністичної цивілізації. Вона виникає не спонтанно, а запозичується у народів, у яких уже існує. Переймання такої ідеї народами, які не витворили власної держави, обумовлене розумінням її важливості й доцільності, тому ті народи добровільно віддаються під провід досвідчених іноземних навчителів. ... Лише історично свідомий народ здатний принести історію на територію, де такої свідомості не існує»¹.

Звідси робиться перший висновок про потребу звільнити наукову проблему походження Русі від усіх емоційних «патріотичних» впливів та хуторянських вимог – доказів про «спроможність слов'янських народів створити державу» і підвести її до контексту світової історії.

На другий методологічний принцип вплинуло деяке нігілістичне ставлення автора «Походження Русі» до археології та лінгвістики. Такий підхід ставить під сумнів відомий дослідник археології і давньої історії слов'ян В. Баран. Він вказує на те, що саме археологія, яку О. Пріцак не хоче вважати праісторією, дає незаперечні факти досить високого економічного розвитку та соціальної організації східнослов'янських племінних груп принаймні за 600-700 рр. до виникнення Київської держави².

Не можна не погодитись із справедливим зауваженням й О. Пріцака, яке перегукується з методологічними засадами М. Грушевського та рядом інших дослідників давніх слов'ян про те, що не можна пояснити походження держави якимось одним чинником або явищем. Тобто слід усвідомити, що держава, в тому числі Русь, не могла народитися зненацька. За О. Пріцаком, цей процес тривав, як мінімум, від 770 до 1072 року і був сповнений несподіванок і випадковостей. Автор вважає, що якби правителі Русі не прийняли однієї із світових релігій (іслам або християнство) і не заснували осілої культури з початками історичної свідомості, Русь могла б залишитися такою ж загадковою і позаісторичною, як анти в джерелах VI-VII ст. Вирішальним фактором для народження Русі як історичної цілості у Східній Європі був не 862-й рік чи будь-який інший рік, а тривалий відтинок часу, починаючи приблизно від 770 року і закінчуючи християнізацією в 988-1072 рр.

По-третє, одним із основних принципів своєї методології дослідник вважає усвідомлення синкретичного характеру державного устрою Русі. Це найвиразніше проступає в потрійному титулі, який спочатку норманські

¹ Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім саг). – К.: Обереги, 1997. – С. 31, 72.

² Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К.: Генеза, 2005. – С. 133.

руси давали своєму правителю, називаючи його германським *князь*, тюркським *каганом* і візантійським *царь*.

Частині цієї праці автор присвятив події останньої чверті XIII ст. Адже, на його думку, про VIII-X ст. у Східній Європі та Скандинавії є набагато менше вартісної інформації, ніж про три наступні століття. Таким чином, вивчення пізнішого періоду цінне тим, що дає змогу простежити наслідки більш ранніх подій. Таке «читання історії навспак» визначає четвертий принцип.

І нарешті, п'ятий принцип – співтериторіальні, погано організовані, язичницькі неписьменні селянські громади Східної Європи у VIII-X ст. не могли самостійно створити державу, – вважав автор «Походження Русі»¹.

Зовсім інший погляд на цей принцип має В. Баран, який вважає, що утворення держави «здійсниться лише за умови, що саме суспільство вже досягло відповідного економічно-соціального і культурного рівня та було готовим до цього»². Спираючись на дані археології, дослідник вказує, що рівень південно-східних племінних груп був вищим порівняно з північно-східними, і тому нащадки Рюрика, перебравшись з північно-східних регіонів на Волзі до Дніпра, у Київ, знайшли тут середовище, підготовлене для утворення державного організму.

Так само як не вдалося дійти конкретного висновку про походження етноніма «Русь», так і немає загальної згоди щодо ширшої проблеми – співвідношення скандинавських впливів та чинників слов'янської еволюції у виникненні Київської Русі. Можливо через неспроможність довести одну із теорій походження Русі, багато вчених поступово були змушені шукати компромісного рішення. Нині існує загальна згода щодо впливу скандинавів на суспільство й культуру східних слов'ян. Мандруючи у складі невеликих ватаг заповзятливих воїнів-купців, варяги швидко засвоювали східнослов'янську мову та культуру й через свою малочисельність навряд чи могли серйозно вплинути на спосіб життя місцевого населення. Проте важко заперечувати участь і навіть провідну роль варягів у політичному житті з огляду на те, що всі правителі Києва аж до Святослава, а також їхні дружинники мали скандинавські імена. Варяги відігравали роль каталізатора політичного розвитку завдяки тому, що або підкоряли слов'ян і політично організовували їх, або ж створювали для них загрозу, що змушувала їх краще організовуватися самим. Щоправда, у ряді випадків інтереси східних слов'ян і варягів співпадали. Це, зокрема, стосувалося обмеження впливу хозарів, протистояння нападам кочовиків, забезпечення й охорони дніпровського торговельного шляху на Візантію.

Тому існують вагомі підстави вважати виникнення Києва досягненням не якоїсь окремої етнічної групи, а результатом складної слов'яно-скандинавської взаємодії.

О. Прицак, розвиваючи цей підхід, висловив думку, що питання про етнічне походження Русі є несуттєвим. На його погляд, Русь була спочатку

---

¹ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім саг). – К.: Обереги, 1997. – С. 31.

² Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К.: Генеза, 2005. – С. 134.

поліетнічним і багатомовним торговельним союзом, що з метою встановити контроль над торговими шляхами між Балтійським та Середземним морями й утворив політичну єдність під назвою Київська Русь.

В. Баран обстоює концепцію, що на утворення Київської держави діяли два фактори: внутрішній – сам народ, його племінна еліта, що досягла розуміння необхідності державної організації, і зовнішній – варязькі князі з військовими дружинами, які поступово, підпорядковуючи північно-східні приволзькі, а потім південні дніпро-дністрянські племінні об'єднання слов'ян, підняли державотворчий процес на той вищий надплемінний рівень, який забезпечував діяльність державних інститутів¹.

Проаналізувавши сутність гострих суперечок між норманістами і антинорманістами щодо походження Русі, О. Прицак, даючи критичний огляд аргументів, вказує слабину обох сторін. Історик пропонує розглядати появу давньоруської держави лише «як історичний експеримент у межах загальної системи» і визначає чотири важливі історичні події, кожна з яких спричинила ланцюгову реакцію і мала вплив на походження Русі: поява в історії франків, фризів і англосаксів, утворення степової імперії нового типу – Аварського союзу, вторгнення арабів у басейн *Mare Nosturm*, а хозар – до Східної Європи та ціла мережа зруйнувань – Аварської держави, імперії Карла Великого. Саме під цим кутом зору він і досліджує походження Київської Русі.

Заснування Києво-Руської держави нерозривно пов'язане з етнонімом «Русь». Українські та російські дослідники здавна намагалися розгадати походження цього етноніма, внаслідок чого умовно сформувалося понад 10 концепцій: 1) варязько-норманська, за якою русами були варяги – «північні веслярі», «мореплавці»; 2) кельтська; 3) полабсько-поморська (від назви західнослов'янських племен); 4) прусько-литовська; 5) русинська – від ріки Рус, що впадає в озеро Ільмень; 6) руська – в основі якої лежить прикметник «русий»; 7) грецька (простонародна) – від прикметника (*ruos*) – червоний, рудий, русявий; 8) латинська: «*guz*» – «село»; 9) роксоланська, що своїм походженням завдячує світловолосим аланам (іраномовним племенам сарматського походження); 10) версія, за якою назва «Русь» – похідна від етнічної назви населення, яке проживало над річкою Рось (над гирлом, де вона впадає в Дніпро, стояло місто Родень).

У будь-якому випадку більшість етимологів (мовознавців) визнає, що назва «Русь» не має слов'янського походження, хоч прижилась у Київській державі.

Вважаючи дискусії норманістів та антинорманістів безплідними, О. Прицак свою, за його висловом, «нову», «незалежну» концепцію про заснування Київської держави та привнесення самої назви «Русь» зв'язує з Рутено-фризько-норманською торговельною компанією, що сформувалася в Галлії під назвою «Русь». Опираючись на Баварського географа (джерело IX ст.), цей етнонім він виводить від Родезу (Рутенії), що знаходиться у південній частині Центральної Франції. Інше коріння слова *Русь* історик

¹ Там само. – С. 134.

бачить, виводячи його від кельтського етноніма *Рут(с)ени*, який у німецьких діалектах трансформувався за схемою *Rut-/Ruzz-/Ruz- > Russ-/Rus. Історичними носіями назви *Русзи* (Ruzzi), за Прицаком, були фризські купці, які вели трансєвропейську торгівлю і, змішавшись зі скандинавами, утворили на Волзі політичне об'єднання, котре згодом слов'янізувалося і розвинулося в Державу Русів. У своїй фундаментальній праці історик, аналізуючи походження терміна «Русь», доходить висновку: «Ярослав почав також перетворювати Русь і територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській і переяславській землях. Як результат таких дій, назви «Русь» і «Руська земля», що засвідчені в другій половині XI ст. і побутовали в XV, вживалися тепер у новому значенні, а саме виключно щодо Південної Русі (нинішня Україна)»¹.

Історію каганату русів дослідник розділив на три фази: волзький період (бл. 839-930 рр.), дніпровський (бл. 930-1036 рр.) та київський (1036-1169 рр.). Протягом двох перших фаз руси володіли переважно торговельними шляхами й племенами, а не територіями; третя фаза – це початок культурної консолідації Русі й спроба її «націоналізації».

Якщо у IX-X ст. поліетнічний багатомовний, об'єднаний соціально і економічно організм, представлений морськими й торговими спільностями Балтійського моря, занесений туди вихідцями із країн Середземномор'я, то в XII ст. ця колишня безтериторіальна спільність стає політичним і релігійним центром з високою культурою, з якого постала Київська Русь – такий висновок робить О. Прицак.

Отже, концепція формування Київської Русі в праці О. Прицака, безумовно, заслуговує на увагу і досконале вивчення її, хоча й є спірною в ряді питань. Теоретичні побудови автора «Походження Русі», засновані на писемних джерелах, нерідко призводять до хибних уявлень про реальні історичні процеси і явища. Так, ставлення до археології та лінгвістики як до наук вторинного значення зумовило хибне розуміння та недооцінку східнослов'янських племен як виробників і носіїв культурних надбань краю та учасників державотворчих процесів. Вивчення процесу формування Києво-Руської держави вимагає використання археологічних, антропологічних, писемних, лінгвістичних та інших джерел, які одне одного взаємно доповнюють.

Таким чином, у першому томі багатотомного дослідження відомого американського й українського історика О. Прицака на підставі стародавніх скандинавських джерел (крім ісландських саг) висвітлюється проблема походження Русі. Історик подає своє бачення механізмів формування і розвитку Києво-Руської держави, залучивши ряд складників давньоскандинавської інтелектуальної творчості.

---

¹ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім саг). – К.: Обереги, 1997. – С. 100.

Бевз Т.А. (Київ)

**УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
ЧОТИРЬОХ УНІВЕРСАЛІВ**

У статті досліджується зміст Універсалів доби Центральної ради. Наголошується, що Універсали були важливими віхами на шляху до створення української державності, саме завдяки цим документам, прослідковується позиція і шлях діячів Центральної ради від вимог автономії до проголошення самостійної незалежної, суверенної держави.

Період Української революції доби Центральної ради зазвичай асоціюється з чотирма Універсалами. Вагомість їх є незаперечною насамперед тому, що з ними пов'язані етапи української державності від автономії до самостійності.

З самого початку діяльності Центральної ради по впровадженню автономії України на перешкоді став Тимчасовий уряд. Він не тільки відкинув справедливі домагання українського народу, а й поставив під сумнів правочинність Ради виражати його волю. Центральна рада прийняла резолюцію, у якій зазначила, що офіційний Петроград свідомо пішов проти інтересів трудового народу в Україні та проти проголошеного ним самим принципу самовизначення націй. Тому Центральна рада ухвалила звернутися до всього українського народу із закликом організуватися та приступити до негайного закладання фундаменту автономного ладу в Україні.

На порядок денний чергової сесії Центральної ради було винесено питання про підготовку та ухвалу такого звернення. Фракція соціалістів-революціонерів спільно з Всеукраїнською селянською спілкою обґрунтувала необхідність проголошення автономії України. Іншу позицію зайняли соціалісти-федералісти на чолі з С. Єфремовим. Вони вважали, що український народ політично і організаційно ще не підготовлений до автономії і що революційний характер цього акту може викликати великі ускладнення і навіть конфлікт з Тимчасовим урядом. Представники соціал-демократичної партії підтримували соціалістів-федералістів. Єсери наполягали на своїй пропозиції, наголошуючи на тому, що революція, яка розпочалася в лютому, ще не закінчилася й український народ має право взяти у свої руки керівництво власним національним життям – розпочати роботу по створенню автономного ладу України.

На розгляд Центральної ради було запропоновано два проекти відозви, яка дістала назву “Універсал”. У проекті фракції соціалістів-революціонерів зазначалося, що настав день повного визволення України, коли український народ і орган його волі – Українська Центральна рада – беруть у свої руки творення нових форм національного життя і проголошують Україну автономною державою з власним урядом, з власними збройними силами і законодавчими органами. Автономний уряд має провести всі необхідні політичні й соціально-економічні реформи та вибори до Установчих зборів

Україні¹. Цей текст викликав багато зауважень і заперечень в учасників сесії Центральної ради. Він сприймався як занадто революційний. Врешті-решт, після ряду поправок було затверджено варіант, запропонований В. Винниченком.

У той же день, 10 червня 1917 р. І Універсал Центральної ради був урочисто оприлюднений на II Всеукраїнському військовому з'їзді. “Магічне слово “Універсал”, несподівано винесене на поверхню демократичного селянського соціалістичного руху, – зазначав голова Центральної ради М.Грушевський, – давало задоволення всім, хто прагнув демонстрації української суверенності. Це слово ставило на порядок дня спомин української державності колишньої гетьманщини, перемеленої в вогні нового революційного руху, відкладалося на підсвідомі мрії на відновлення старих державних традицій в нових кращих формах”². На думку В. Винниченка, “це було саме те слово, якого ждалося і яке висловлювало всю душу піднесеної нації”³.

В Універсалі урочисто проголошувалося: “однині самі будемо творити наше життя”⁴. Центральна рада підкреслювала свій представницький характер, який поставив її на сторожі прав і вольностей української землі і зобов'язав стояти і боротися за ті права і вольності. Проголошуючи себе виразником волі українського народу, Рада визнала, що тільки він на своїй землі має право управляти своїм життям через всенародні українські збори (сейм), що мають обиратися шляхом вселюдного, рівного, прямого і тасмного голосування. Хоча долю України передбачалося вирішувати, “не одділяючись від усїєї Росії”, однак саме встановлення нового автономного ладу, за текстом Універсалу, мало бути справою українською. “Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші українські збори”. У компетенції Всеросійського парламенту планувалося залишити видання законів, “що мають лад давати по всій Російській державі”. Щоправда, є в універсалі і суперечності. Так, відзначається, що “ті закони, той увесь лад, що ми підготуємо, Всеросійські Установчі збори своїм законом мають затвердити”. Отже, незрозуміло, хто ж мав затверджувати закони автономії України – Український сейм чи Всеросійські Установчі збори. Незважаючи на такі суттєві нюанси, в Універсалі наголошувалося, що обов'язок Центральної ради – “творити новий лад вільної автономної України”⁵.

Прийняття цього історичного акту вітало не тільки населення України, а й українці з-поза її меж. На адресу Центральної ради надійшли сотні телеграм, у яких схвалювався Універсал, а також значні кошти для забезпечення умов її функціонування.

---

¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 350.

² Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 4. – С. 143.

³ Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. 1. – С. 218.

⁴ Нова Рада. – 1917. – 13 червня.

⁵ Там само.

Тим часом офіційні правові експерти петроградського уряду характеризували І Універсал як самочинне проголошення автономії України, називали його “відкритим заклотом”. Подібна оцінка акту Центральної ради свідчила, що в Петрограді вбачали в цьому щось значно серйозніше за звичайну декларацію проводу політичного руху і розцінювали як недвозначний намір Центральної ради стати органом крайової влади в Україні.

Прийняття І Універсалу і підтримка його народом надзвичайно збентежили російську революційну демократію. Українське питання стало темою засідань Виконавчого Комітету об’єднаних громадських організацій. На ньому російські соціалісти різко виступали проти наміру українців самочинно впровадити автономію без згоди Тимчасового уряду, не чекаючи Установчих зборів. Члени Центральної ради намагалися пояснити свою політику бажанням “зберегти спокій і порядок в краю і охороняти здобутки революції”.

Для розв’язання українського питання Тимчасовий уряд мав два варіанти: розігнати Центральну раду та створені нею органи або ж стати на шлях переговорів, йти на поступки вимогам українців. Не без внутрішньої боротьби було обрано другий.

Першим кроком до порозуміння став неофіційний приїзд до Києва одного з діячів російської соціал-демократії (меншовиків) М. Лібермана, який мав вплив на Тимчасовий уряд і на Всеросійську раду робітничих і солдатських депутатів. Жодного конкретного доручення від цих політичних центрів М. Ліберман не мав. Під час свого перебування у Києві він зустрічався з членами президії Центральної ради, мав тривалі розмови з генеральними секретарями, а також з керівниками українських парламентських фракцій. М. Ліберман намагався зібрати інформацію і з’ясувати реальну можливість уникнення братовбивчої війни та розв’язання конфлікту, що виник після проголошення І Універсалу та створення автономного уряду. Він вважав, що будь-яке зволікання з боку петроградського уряду може поглибити розрив між Україною і Росією¹. Його поради були враховані.

28 червня 1917 р. до Києва для офіційних переговорів приїхали міністри Тимчасового уряду І. Церетелі та М. Терещенко, наступного дня – О. Керенський. Вони заявили, що Тимчасовий уряд з розумінням ставиться до боротьби українського народу за свої права, але запровадження автономії України потребує узгодження з Російськими Установчими зборами. З огляду на події, що відбуваються в Росії і Україні, російський уряд схильний піти на компроміс і визнати Українську Центральну раду як легальний парламент України, а Генеральний секретаріат як крайовий автономний уряд. Однією з умов цього компромісу було поповнення Центральної ради представниками національних меншин, насамперед росіян, євреїв, поляків та інших, які жили в Україні. Друга умова передбачала уникнення слова “автономія” в тексті

---

¹ Див.: *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 399.

майбутньої угоди. І. Церетелі висунув також умову, щоб Центральна рада не підтримувала автономних прагнень інших народів колишньої імперії”¹.

Після дводенних переговорів (з боку Центральної ради в них брали участь М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра) компромісу було досягнуто. Він полягав у тому, що Тимчасовий уряд Росії визнавав Українську Центральну раду як легальне представництво українського народу з умовою, що до її складу ввійдуть представники національних меншин. За Центральною радою визнавалося право виробити національно-політичний статус України і підготувати проекти законів, які будуть затверджені Російськими Установчими зборами. Російські представники погодилися на затвердження Генерального секретаріату як свого адміністративного органу. Всі закони і розпорядження загального характеру мали проводитися через Генеральний секретаріат. Щодо українізації війська Тимчасовий уряд обмежувався туманними обіцянками. Декларуючи свої наміри посприяти об'єднанню українців в окремі військові частини, він водночас висував таку кількість обмежень, яка зводила майже нанівець усю справу.

2 липня на засіданні Тимчасового уряду міністри І. Церетелі та М. Терещенко звітували про результати переговорів у Києві. Інформація міністрів викликала невдоволення в більшості його членів. За прийняття запропонованого делегацією рішення проголосували 10 чоловік, проти – 5. Це спричинило кризу уряду. 4 його члени зреклися своїх посад і залишили засідання².

Тимчасовий уряд своєю постановою призначив Генеральний секретаріат найвищим органом управління крайовими справами в Україні. Склад його мав визначатись урядом у порозумінні з Центральною радою, яка мала бути доповнена “на справедливих основах, представниками других народів, сущих на Україні, в особі їх демократичних організацій”³. Питання національно-демократичного устрою в Україні, а також земельна справа знаходилися, згідно з постановою, у компетенції Установчих зборів. Уряд дав дозвіл на комплектування військових частин за територіальним принципом. При кабінеті військового міністра Тимчасового уряду, генеральному штабі й штабі Верховного головнокомандувача мали право перебувати українські представники.

3 липня члени Центральної ради отримали постанову Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату. Після її оголошення згідно з попередньою домовленістю Мала рада ухвалила II Універсал. Цей документ, власне, не розходився з положеннями постанови. Разом з тим він виразніше окреслював політичну роль і правову позицію Центральної ради та її представницького органу. В Універсалі, на відміну від постанови, визначено завдання й наміри Центральної ради: “Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна рада, в згоді з національними меншостями України,

---

¹ Грушевський М. Україна і Росія. Переговори в справі миру нового ладу (липень-серпень 1917 р.). – К., 1917. – С. 1, 4; Нова Рада. – 1917. – 14 липня.

² История гражданской войны в СССР. В 5-ти томах. – М., 1938. – Т. 1. – С. 115, 143.

³ Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. 1. – С. 282.

підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчих зборів”¹.

Д. Дорошенко так оцінив значення цього документа: “Угода між Ц. радою і Тимчасовим Правительством була актом, який обидві сторони різно розуміли і різно оцінювали. Для Тимчасового Правительства вона була актом вимушеним тяжкими обставинами, актом, на який воно пішло з тяжким серцем. Постанова була зложена в поспіху, і без довгих міркувань із юридичного погляду була зложена дуже неясно”².

Іншу оцінку угоди дає М. Грушевський. Після зачитання обох актів – постанови Тимчасового уряду і II Універсалу голова Центральної ради виголосив промову, у якій, зокрема, зазначив: “Ми вступаємо на вищій щабель і дістаємо фактичну автономію України з законодавчим і адміністративним органом – Радою і Секретаріатом. Ми повинні знати, дістаючи ці органи, що треба все об’єднати під їх управою, щоб від моральних форм влади ми прийшли до правої влади”³. Д. Дорошенко зазначав, що це був момент тріумфу політики М. Грушевського.

Отже, на підставі угоди 28-30 червня і виданих на її основі постанови Тимчасового уряду та II Універсалу Центральної ради, Україна набула правового статусу окремого територіально-адміністративного утворення з власним представницьким органом.

У Києві Мала рада працювала над конституційним оформленням політичного становища України. Це питання розглядалося у фракціях ще з 1 листопада. З листопада після тривалого обговорення Генеральний секретаріат заявив: “Центральний уряд всієї Росії не має змоги управляти державним життям. Цілі краї zostалися без правлячих центрів. Тому зростає безладдя політичне, господарське і суспільне. З огляду на те, секретаріат доповнюється тимчасово генеральними секретарями для справ харчових, військових, судових, пошт та телеграфів, доріг. Компетенція Генерального секретаріату поширюється на всі губернії. Херсонська, Харківська, Катеринославська і Таврійська (без Криму) включаються в територію України. Всі органи цих губерній, а також горожани єдиної України всіх національностей мусять звертатись з усіма справами до відповідних секретаріатів Генерального секретаріату”⁴.

Правова суть цього акту була абсолютно зрозумілою, але йому все ще не вистачало логічної довершеності. Це завдання виконав III Універсал, ухвалений Малою радою 7 листопада 1917 р. Цим документом проголошувалася Українська Народна Республіка. М. Грушевський пояснював, що такий крок зумовлювався “вимогами грізного моменту, коли не стало центральної влади, вибухла і все більше поширюється громадянська

¹ Конституційні акти України. 1917–1920 рр. Невідомі Конституції України. – К., 1993. – С. 61.

² *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. – Ужгород, 1932. – Т. 1: Доба Центральної ради. – С. 67.

³ *Грушевський М.* Спогади // Київ. – 1989. – № 4. – С. 147.

⁴ Цит. за: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Відень, 1921. – С. 50.

війна, що ось перекинеться й до нас на Україну”, коли “треба рятувати Україну від анархії... треба створити базу, яка буде допомагати зберегти надбання революції не тільки для України, але й для всієї Росії”¹. У таких умовах “одинокій фундамент можливо підвести під крайову владу, щоб вона стала дійсною фактичною владою – це проголошення Української Народної Республіки, яка буде повноправним членом у могутній спілці вільних народів Росії”². Зв’язок між практичною політикою та ідейно-принциповою стороною цього акту визначався тим, що “обставини примушують нас здійснити те, що недавно ще ми мислили, як далеко від нас”³.

Основні засади нового державно-правового статусу України та його внутрішню побудову визначали, що: Україна стає народною республікою, “не одділяючись від республіки Російської”, яка, в свою чергу, має стати “федерацією рівних і вільних народів”⁴. До українських Установчих зборів уся влада видавати закони й правити належить Центральній раді та її уряду – Генеральному секретаріату.

Згідно з Універсалом, територія УНР мала складатися з 9 губерній, визначених у зверненні Генерального Секретаріату від 3 листопада. Остаточне встановлення кордонів республіки “щодо прилучення частин Курщини, Холмщини (перебувала під австро-німецькою окупацією), Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українського має бути встановлена по згоді організованої волі народів”⁵.

Щодо участі України у світовій війні в Універсалі декларувався намір “Ради через Центральний уряд примусити і спільників і ворогів негайно розпочати переговори, а також дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренно порушено”⁶.

Що стосується прав місцевого самоврядування, то, відповідно до III Універсалу, вони мали стати “органами вищої адміністративної влади на місцях”. Розв’язати проблему національних меншин Універсал передбачав шляхом підготовки й прийняття закону про національно-персональну автономію. Вибори до Українських Установчих зборів призначалися на 28 грудня 1917 р., а їх відкриття – на 9 січня 1918 р.

Проголошуючи Україну державною формацією, яка перебувала б у федеративному зв’язку з іншими частинами колишньої Російської імперії, III Універсал не визначав свого ставлення до петроградського більшовицького уряду. У відозві Генерального секретаріату до народу України від 13 грудня було заявлено, що він не визнає Народних комісарів урядом усієї Росії, бо сила їх тільки серед певної частини великоруської демократії, тоді як Україна та інші народи їх за свій уряд не визнають. Проте пізніше Генеральний секретаріат, визнаючи право за окремими народами російської

---

¹ Нова. – 1917. – 9 листопада.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Цит. за: Національні відносини в Україні у XX ст. – К., 1994. – С. 55.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 56.

держави “порядкувати своїм життям”, визнає таке і за “народними комітетами в Великоросії”, тобто визнає радянський уряд фактичною політичною владою на терені Московщини (без Поволжя і Сибіру).

III Універсал проголосив демократичні принципи: свободу слова, друку, віросповідання, зборів, союзів, страйків; недоторканість особи і життя; право вживання місцевих мов у стосунках з державними установами; скасування смертної кари; амністію; справедливий суд. Надзвичайно важливим було скасування права приватної власності на землю і визнання її власністю всього народу без викупу. Державницький акт встановлював 8-годинний робочий день, визнавав за урядом і робітниками право контролю за промисловістю, передбачав право національних меншин на національно-персональну автономію. Універсал проголосив також і реформу місцевого самоврядування¹.

Зазначимо, що прийняття тексту III Універсалу вперше здійснювалося поіменним голосуванням. Це свідчило про вагомість даного документа, а також про ухвалу не простого звернення, а акту в ранзі закону. За Універсал проголосували представники всіх українських політичних партій – 42 чол., 4 утримались від голосування. Характерно, що серед останніх були 2 члени російських соціалістичних партій. Лише один член Малої ради, представник російської кадетської партії, яка в той час виступала проти федерації Росії, отже, і проти української державності, з принципових позицій голосував проти Універсалу і по прийнятті його назавжди покинув Раду. Представник польського демократичного централу утримався від голосування з мотивів незгоди з напрямками земельної політики, закріпленими в Універсалі, а не з причини факту проголошення української державності.

Отже, виданий 7 листопада III Універсал, нарешті, проголосив утворення повноцінної автономії УНР, визначив кордони Української держави, найголовніші принципи її устрою та програму невідкладних економічних і політичних дій. Вперше в історії назва “Україна” стала юридичною назвою держави.

Події грудня 1917 р. підштовхнули Центральну раду до більш рішучих дій. Внутрішні й зовнішні чинники сприяли тому, що на порядку денному постало питання про незалежність України. Ухваливши закон про національно-персональну автономію, Мала рада пізно вночі 12 січня 1918 р. заслухала проект IV Універсалу в другому читанні й затвердила його з деякими поправками. Історія зберегла результати поіменного голосування при ухваленні цього виключно важливого державницького акту: з 49 присутніх “за” проголосувало 39, “проти” – 4, “утрималися” – 6². За проголошення самостійності голосували представники всіх українських партій і представник польських соціалістів. “Проти” – російські соціал-демократи, представники єврейського соціалістичного “Бунду”. “Утрималися” – російські соціалісти-революціонери, представники трьох

---

¹ Там само.

² Велика Українська революція. Календар історичних подій / Упор. Я. Зозуля. – Нью-Йорк, 1967. – С. 48.

єврейських груп і польського “центру”. Останній – через незгоду із соціально-аграрною частиною тексту.

Уже поівночі М. Грушевський урочисто заявив: “Народе України! Твоєю силою, волею, словом, стала на землі українській вільна Народна Республіка... Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу”¹.

Подібно до проголошення Української Народної Республіки III Універсалом, задекларована самостійність була не результатом довготривалого цілеспрямованого попереднього руху, не досягненням далекосяжної стратегічної мети, а вимушеним обставинами актом. Чому сталося так, що після всіх заяв, резолюцій і маніфестів, які запевняли у вірності ідеям і принципам федералізму, з’явився IV Універсал? М. Грушевський у своїх працях детально проаналізував причини, що призвели до цього рішення. На перше місце він ставить “хитку і непевну політику народних комісарів” у справі укладення миру під час переговорів у Брест-Литовську². На друге – “потребу більш рішучої політики в боротьбі з походом Великої Росії на Україну під проводом народних комісарів” і таким чином переведення “боротьби України з більшовицьким правительством Великої Росії” з політичної, партійної у “боротьбу двох держав – України і Великої Росії”³. Третя причина – “необхідність повної свободи в упорядкуванні соціальних, економічних і фінансових справ України”⁴. На думку М. Грушевського, більшовики відмовилися від старих гасел “права націй на самовизначення аж до повного відділення” й, прикриваючись гаслом федералізму, стали на шлях створення унітарної держави. “Не знаю, – зауважує він, – як витримає і переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який завдають їй Ленін і Троцький, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час, називати себе федералістами, а під цим “федералізмом” лежить в дійсності самий поганий, терористичний централізм”⁵.

Факт проголошення самостійності висвітлювали періодичні видання всіх політичних партій Центральної ради. Так, орган на той час керівної в Центральній раді партії есерів “Народня воля” зазначає, що Україна примушена була проголосити свою самостійність. У статті “Фактична самостійність” газета писала: “Україна проти своїх бажань і надій опинилася в стані самостійної, воюючої з московсько-петроградським урядом держави..., життя примусило республіку стати самостійною”⁶. Наступного дня з приводу випуску українських грошей “Народня воля” знову повторювала, що як і в інших справах, так і в грошовій Україна вимушена була петроградським урядом стати на самостійний шлях”⁷.

---

¹ Там само. – С. 47.

² *Грушевський М.* На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1918. – С. 74.

³ Там само. – С. 75.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 77.

⁶ Народня Воля. – 1918. – 13 січня.

⁷ Народня Воля. – 1918. – 14 січня.

У статті “Самостійність” есерівська партія аргументувала проголошення самостійності прагматичними міркуваннями, а основне – небезпекою. Адже у разі перемоги реакції в Росії, Україна автоматично опиниться під тягарем тієї ж реакції. “Не оголосити при такому положенні самостійність України означало б поставити останню перед можливістю насильного зв’язку з завтрашньою деспотичною монархією”¹. Так “підготувляла” газета українське громадянство до “неминучого проголошення самостійності України”.

Нарешті, вже в день опублікування IV Універсалу, “Народня воля” писала: “Само по собі проголошення самостійності не являлось останньою метою відродження України. Навпаки, саме гасло самостійності не мало в собі нічого приваблюючого для справжніх соціалістів, котрі вбачають свої ідеали в найбільшому піднятті добробуту окремої людини та встановленні на всьому світі братерства, рівності і свободи. І коли під цей час наші соціалістичні партії знайшли потрібним поставити це гасло на чергу дня, то вони зробили так лише через те, що проголошення самостійності вимагали обставини”². І, наче виправдовуючись, орган есерів запевняв, що, “піднявши гасло самостійності, українська демократія ні на крок не відступила від ідеї всесвітнього братерства, від думки про вільну спілку всіх країн світу. Навпаки, цим вона лише зробила крок на шляху до всесвітньої федерації незалежних народів, бо входити між собою в спілку можуть лише ті, хто має змогу вільно розпоряджатись сам собою”³.

Противниками самостійності були, звичайно, і популярні в Києві громадські російськомовні газети “Киевская мысль” та “Киевлянин”. Першим вагомим аргументом проти самостійності України була, на їх думку, економічна неспроможність УНР. “Для створення самостійної Української держави немає ніяких підстав. Нова держава буде Малою державою, відсталою в промисловому відношенні. Україна переважно землеробська країна. Промисловість слабо розвинута, і то лише промислове виробництво цукру, якщо не рахувати Донецького вугільного басейну, за який можна ще очікувати боротьбу між Україною і її Донецькою областю. Землеробська країна приречена на панування над нею капіталістичних країн. Чи може в такому разі державна самостійність України піти на користь трудящим масам? Звичайно, ні. Відірвавшись від Росії, Україна економічно підпаде під вплив Австрії і Німеччини та стане об’єктом експлуатації, як Сербія та інші Балканські держави. Ось чому демократія повинна бути проти самостійності Української держави”⁴.

У самому Універсалі обрання варіанта власної державності пояснювалося, передусім, тяжким становищем українського суспільства: “Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізниці розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрби

¹ Народня Воля. – 1918. – 16 січня.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Киевская мысль. – 1918. – 19 января.

грабіжників і зlodіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, зчинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі”¹. Звісно, за таких умов проголошення важливого державницького акту не викликало ентузіазму в широких колах уряду, начебто розчинилося серед буденних негараздів. На той час мало хто вірив і у дієвість накресленої в документі програми дій, що охоплювала найважливіші сфери суспільного життя.

Згідно з IV Універсалом джерелом влади проголошувався народ України. Виконавчим органом (замість Генерального секретаріату) – Рада Народних Міністрів. Орган цей мав бути утворений Центральною радою і підзвітний їй. Центральна рада прагнула встановити на місцях владу, до якої “мали б довір’я й яка б спиралась на всі революційно-демократичні верстви народу”. Насамперед урядові доручалося вести розпочаті переговори про мир з Центральними державами “цілком самостійно і довести їх до кінця”². Після укладення миру планувалося армію розпустити й створити народну міліцію.

Універсал підтверджував курс на соціалізацію землі. Землю планувалося передати селянам без викупу. Передбачалися також націоналізація лісів, вод і всіх надр, монополія торгівлі, боротьба зі спекуляцією і встановлення державного контролю над банками.

Як і попередні Універсали, Четвертий не утверджував однозначно розрив з колишньою імперією, а прагнув розв’язати питання про федеративний зв’язок з народними республіками колишньої Російської держави. У ньому чітко простежується бажання якнайшвидше скликати Українські Установчі Збори і прийняти Конституцію самостійної Української Народної Республіки.

Отже, IV Універсал надавав якісно нового статусу Українській державі. Вона стала незалежною, самостійною, суверенною. Суверенність означала, що державна влада єдина в межах своєї території, не залежить від інших влад всередині суспільства, а особливо від інших держав у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Підсумовуючи, ми можемо стверджувати, що Універсали доби Центральної ради були важливими віхами на шляху до створення української державності. Саме завдяки цим документам, прослідковується позиція і шлях діячів Центральної ради від несміливих вимог автономії до проголошення самостійної незалежної, суверенної держави.

---

¹ Конституційні акти України. 1917–1920 рр. Невідомі Конституції України. – К., 1993. – С. 70.

² Там само.

Гай-Нижник П.П. (Київ)

**ГРОШОВА ОДИНИЦЯ УНР,
ЯК ЧИННИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
ТА МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
(до проблеми встановлення валютних
курсів УНР з Німеччиною та
Австро-Угорщиною у 1918 р.)**

У статті висвітлюється історія становлення грошової одиниці УНР у 1918 р. в контексті українського державотворення та міжнародної політики України.

Рік 1918-й розпочався для України у вирі війни з більшовицькою Росією. 11 січня 1918 р. Мала рада ухвалює IV Універсал, який проголошує самостійність УНР. Невдовзі (25 січня 1918 р.) Центральна рада та її уряд змушені були залишити Київ. Між тим у Бересті (Бресті-Литовському) українська делегація вела нелегкі переговори з представниками Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) щодо укладення мирного договору й надання цими країнами військової допомоги УНР у боротьбі з більшовицькими загарбниками.

Після Берестейського договору, укладеного представниками Центральної ради, на терен України з метою вигнання більшовицьких агресорів, вступило 450-тисячне німецьке та австро-угорське військо¹. Невдовзі спільно з підрозділами армії УНР союзники звільнили від загарбників усю територію України. 2 березня 1918 р. уряд УНР прибув до Києва, а згодом у столиці законотворчу працю відновила й Центральна рада. Вигнання більшовиків, проте, обернулося на німецько-австро-угорську окупацію.

Наявність у держави власної грошової одиниці передбачає і встановлення її паритету до валют інших країн, з якими вона має торговельно-економічні відносини. Україні, на терені якої перебувало німецьке та австро-угорське військо, і для якої центральні держави в силу військово-політичних обставин стали головними торговельними партнерами, необхідно було визначитися й у ставленні до їхніх грошових одиниць, передовсім, Німеччини та Австро-Угорщини.

Грошові взаємини центральних держав взагалі, а зокрема Німеччини та Австро-Угорщини, з Центральною радою на офіційному рівні зав'язалися на світанку 1918 р., з часу початку перемовин між представниками УНР та країн Почв'їрного блоку в Бересті-Литовському. Природно, що міждержавного статусу вони набули після проголошення IV Універсалом

---

¹ 18 лютого 1918 р. у київському напрямкові почали наступ під командуванням ген. Лінзінгена (з березня – фельдмаршала Айхгорна) 23 німецькі дивізії (20 піхотних і 3 кавалерійських). 24 лютого в одеському напрямкові почали просуватися 10 австро-угорських дивізій (8 піхотних і 2 кавалерійські) на чолі з командувачем фельдмаршалом Бем-Ермолі (з червня – генералом Краусом).

Центральної ради самостійності УНР, а вперше де-юре занотовані були в Берестейському (Брестському) договорі від 27 січня (9 лютого) 1918 р. УНР підписала в Бересті мирний договір із укладанням торговельно-економічної угоди з новими союзниками, згідно з якою Україна зобов'язувалася поставити державам коаліції велику кількість продуктів і сировини. Тоді ж у договорі тимчасово було зафіксовано й валютні курси (ідентичні дореволюційним паритетам рубля до марки та крони): 1 марка = 46,2 коп., 1 крона = 39,382 коп.¹ “Мировий договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народньою Республікою”, підписаний 9 лютого 1918 р., з цього приводу, зокрема, зазначав: “обрахунок відбувати в золоті на таких основах: 1 тис. німецьких державних марок в золоті рівні 462 крб. в золоті Української Народньої Республіки, а також рівні 462 руб. в золоті бувшого російського царства (1 руб. рівняється 1/16 імперіяла), або 1 тис. австрійських і угорських корон в золоті рівні 396 крб. 78 грошам, в золоті бувшого російського царства (1 руб. рівняється 1/16 імперіяла)”².

Разом з тим, між УНР і країнами Почвірного союзу було укладено ще й “Додатковий договір”, у якому фінансове питання було висвітлено більш об'ємніше. Так, наприклад, його VII стаття торкалася приватних боргових зобов'язань, які виявилися порушеними через збройне протиборство країн. Планувалося врегулювати їх наступним чином:

“§ 3. Грошові зобов'язання, котрі могли бути у виконанні під час війни на підставі воєнних законів, мусять бути заплачені перед впливом трьох місяців по ратифікації мирового договору.

По сім зобов'язанням повинно платити п'ять відсотків річно від первісного строку заплати за весь час війни, з включенням трьох місяців, без огляду на мораторій. До первісного строку заплати в кожному окремому випадку відсотки платяться по договору.

§ 4. Для поалагодження грошевих і приватних зобов'язань взаємно повинні бути допущені признані Державою товариства для охорони кредиторів яко уповноважені для обстоювання інтересів з ними сполучених фізичних і юридичних осіб, застали нарушені воєнними законами, буде встановлено, як подано нижче”³.

Нижче, статтею VIII, зазначалося: “Обидві сторони, які заключають договір, згоджуються в тім, щоби по ратифікації мирового договору перейняти на себе виплату горожанам кожної сторони державних зобов'язань, а особливо громадських долгів.

З огляду на те, що Українська Народня Республіка має на меті поділити із другими частинами бувшої Російської Імперії майно сеї Імперії, то спосіб виконання означеної в першій уступі постанови застерігається надалі особливій згоді. При тім Українська Народня Республіка в кожному разі переймає на себе ті зобов'язання відносно німецьких горожан, які повстали

---

¹ Немановъ Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919 г.). – К.: Культура и знание, 1919. – С. 62-63.

² Нова Рада. – 1918. – 22 лютого. – С. 4.

³ Робітнича газета. – 1918. – 15 березня.

при виконванні громадських робіт на Україні, або були забезпечені майном, що знаходиться на Україні”¹.

Однак уже на той час усім учасникам договору було зрозуміло, що визначені валютні курси у зв'язку із знеціненням рубля за час війни і революції, були далекими від тогочасних фінансово-економічних реалій як українських, так і німецько-австрійських. Питання ж платежів при товарообміні вимагало встановлення нових розрахункових співвідношень валют між суб'єктами торгівлі.

За таких обставин кожна з договірних сторін розпочала дії щодо облаштування вигідного курсу своїх національних валют на українському грошовому ринку. Потреба у врегулюванні валютних курсів виникла також внаслідок необхідності унормування грошових розрахунків між УНР і центральними державами по товарообміну й самим фактом німецько-австро-угорської окупації і складнощами, що виникли з цього приводу в питанні грошових взаємовідносин. Довоєнний паритет з рублем у зв'язку з його однаковим співвідношенням з українською валютою автоматично стосувався й карбованця. Втім український уряд без огляду на Берестейську угоду встановлював (до того ж доволі непослідовно) власні паритети валют. Так, наприклад, 11 лютого 1918 р. Рада народних міністрів УНР, на пропозицію Жуковського, встановила власне грошове співвідношення: 1 рубль = 2 маркам². Однак уже наступного дня (12 лютого 1918 р.), прагнучи підняти попит на карбованець, в. о. міністра фінансів М.Ткаченко розіслав усім поштовим конторам, усім відділам і конторам Держбанку УНР, ощадним касам і скарбницям циркулярну телеграму про прийняття марок за курсом 462 крб. за 1 тис. марок³. І це при тому, що “Тимчасовим законом про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки” від 19 грудня 1917 р. рубль визначався рівним до карбованця⁴. Встановлення такого курсу не принесло очікуваних результатів через бойові дії на основній території України, а коли вони вщухли, уряд УНР і Центральна рада відчували перші ознаки грошового диктату нових союзників.

Тим часом командування окупаційних військ із свого боку самовільно визначало курси валют своїх держав щодо рубля та карбованця, що ще більше ускладнювало фінансову ситуацію в УНР. 15 березня 1918 р. німецьке верховне командування в особі генерала Лінзінгена, без будь-якої консультації з українським урядом, власним розпорядженням встановило новий курс царського російського рубля в 1,50 марки (66 $\frac{2}{3}$ коп. за марку), заявивши при цьому, що такий паритет відповідає міжнародному і тому має бути прийнятий в Україні. Уряд Центральної ради про такий крок окупаційних властей був принизливо поставлений до відома телеграмою

¹ Там само; Цей текст також 9 лютого 1918 р. у Бересті підписали уповноважені представники УНР, Німеччини та Австро-Угорщини О.Севрюк, М.Любинський, М.Левітський, Р.Ф.Кюльман та Гофман // Робітничая газета. – 1918. – 16 березня.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 1063, оп. 1, спр. 7, арк. 3-3 зв.

³ *Немановъ Л.М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919 г.). – К.: Культура и знание, 1919. – С. 62-63.

⁴ ЦДАВОВ України, ф. 1509, оп. 5, спр. 8, арк. 83-83 зв.

головної квартири німецьких військ в Україні¹. 16 березня, після обговорення цієї телеграми, Рада народних Міністрів УНР була змушена доручити кредитовим установам і скарбницям встановити вільний прийом і обмін кредитових марок за курсом у півтори марки за російський рубль². Зокрема уряд ухвалив: “установити курс на російський рубль півтори марки і доручити Міністерству Фінансів опублікувати цю постанову в часописах і дати відповідно розпорядження по кредитних державних установах і казначействах про вільний прийом і обмін германських марок по вищезазначеному курсу; 2) доручити всім Міністерствам вжити заходів для проведення цієї постанови в життя”³.

Цікаво, що про курс карбованця в постанові Ради народних міністрів навіть не згадувалося, а в подальшому уряд УНР намагався довести, що цей занижений паритет має застосовуватися лише до рублів і не може бути вжитий щодо карбованця. Зрозуміло, що ця дитяча хитрість, яка не варта серйозного уряду, як визначив її тогочасний дослідник фінансів Л.Неманов, була безжалісно знищена австро-німцями⁴. Однак досить скоро Центральна рада змушена буде погодитися на ще нижчий валютний курс. Одночасно курс австрійської крони було встановлено у 2 ¹/₄ крони за рубль (44 ¹/₂ коп. за крону)⁵.

Проте становище, коли кожна з присутніх на українському терені (а, відповідно, й ринку) сил самовільно визначає сприятливий для себе курс грошових одиниць, не могло тривати на далі. Невигідно це було, перш за все, українській стороні як з фінансово-господарчого боку, так і з огляду на підрив владного авторитету. Враховуючи ж військово-політичні обставини, у яких опинилася Центральна рада та її уряд у 1918 р. після підписання Берестейської угоди, без урахування позицій німецької та австро-угорської сторін і пошуку порозуміння з ними, розв’язати валютно-паритетний вузол українська влада об’єктивно не змогла б. Тим більше односторонньо і на власну користь.

Питання це постало на засіданні Ради народних міністрів 20 березня 1918 р., коли урядовці (В.Голубович, М.Ткаченко, Д. Коліух, П.Христюк, О.Жуковський) обговорювали пропозицію міністра судівництва М.Ткаченка щодо асигнування в розпорядження Кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР 1 млн. крб. обігових коштів⁶. Цікаво, що рішення (позитивне) було прийнято за відсутності в. о. міністра фінансів В.Мазуренка. Під час засідання міністри доручили та уповноважили Кредитову канцелярію порозумітися з представниками Німеччини та Австро-Угорщини й остаточно вирішити питання щодо всіх закордонних рахунків. Уряд також зазначив: “Щодо курсу різних цінностей Кредитовій Канцелярії дається право

---

¹ Там само, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 14 зв.

² *Немановъ Л.М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919 г.). – К.: Культура и знание, 1919. – С. 63.

³ ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 14 зв.

⁴ *Немановъ Л.М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919 г.). – К.: Культура и знание, 1919. – С. 63.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 2, спр. 18, арк. 1.

організувати комісію”¹. Отже, з метою врегулювання цього питання та вирішення інших поточних міждержавних фінансових проблем було вирішено створити тристоронню україно-німецько-австро-угорську фінансову комісію.

Комісія почала засідання в Києві вже 24 березня 1918 р. у приміщенні Кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР і мала обговорити питання й дійти згоди щодо курсу марки та крони в Україні. З українського боку в роботі комісії брали участь Х.Барановський (голова), А.Добрий, М.Кауфман, Г.Супрун, В.Тимошенко, В.Василевський², до яких з 1 квітня 1918 р. приєдналися товариш міністра фінансів В.Мазуренко, міністр торгу і промисловості Фещенко-Чопівський, пани Вольський, Диновський та в. о. директора Держбанку В.Ігнатович³. З німецького боку у роботі комісії взяли участь Мельхіор, Відфельдт, а з 1-го квітня 1918 р. ще й Бюрман, Моснер та Гапмунд. Австро-Угорщину представляли початково Гертнер і Себеста, а з квітневого засідання ще й Поляк та Іон⁴. Секретарував у комісії Р.Шафаревич⁵.

Перше засідання мало здебільшого організаційний характер. Проте на ньому було прийнято принципове рішення встановити твердий розрахунковий курс для валют центральних держав і України. Український уряд подав пропозицію визнати “як тимчасову міру, курс, встановлений командуванням групою армій Ліндінгена для розрахунків військ на Україні в 1,50 марки за рубль”⁶. Питання про запровадження т. зв. східного рубля і визначення його курсу, що мав би дорівнювати двом маркам і який самовільно встановлював генерал Ліндінген, на вимогу делегації УНР, було відкладено “до отримання від Германських делегатів розтлумачень про підстави випуску східного рубля та інструкцій від Українського Уряду”⁷. Крім того, виявилось, що стосовно т. зв. ост-рубля українські представники ще не були навіть офіційно повідомлені⁸.

На далі члени спільної комісії прийняли пропозицію Х.Барановського встановити наступний порядок дебатів: “а) чи бажано взагалі встановити твердий курс між валютами України і Центральних Держав; б) чи слід встановити твердий курс валюти для певних категорій зробок, чи ж для всіх операцій; в) на який термін слід встановити твердий розрахунковий курс; г) як потрібно визначати висоту твердого розрахункового курсу; г) які загальні постанови щодо валюти потрібно прийняти в зв’язку з запровадженням твердого розрахункового курсу”⁹.

Делегати погодилися, що встановити твердий розрахунковий курс для валют центральних держав та України є принципово бажаним. Питання ж

¹ Там само.

² Там само, оп. 1, спр. 32, арк. 57-57 зв.

³ Там само, арк. 59-59 зв.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само, арк. 57.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само, арк. 57-57 зв.

для яких категорій угод слід користуватися твердим розрахунковим курсом і на який термін – належало до подальшого обговорення¹.

Водночас представники центральних держав беззаперечно відхилили заяву українських делегатів про те, що за можливості пасивного сальдо при взаємному товарообміні, ціна Києву державами Почвiрного союзу, “згідно мировому договору, має сплачуватися золотом”². Німецькі та австро-угорські представники відповіли зокрема, що “зобов’язання платежу пасивного сальдо золотом ні з буквального тексту, ані зі смислу мирового договору не витікає і тому ними відхиляється”³. Українська делегація, “внаслідок заперечень представників Центральних Держав, погодилася поки-що зняти це питання з обговорення й залишити його відкритим”⁴. Очевидно, урядовці УНР ще цілком не усвідомлювали реалій ситуації, що складалася в Україні з приходом на її терен австро-угорських і німецьких військ.

На другому засіданні (26 березня 1918 р.) було встановлено випадки, коли має діяти твердий розрахунковий курс, а саме: “1) Для платежу військами Центральних Держав на Україні; 2) Для поштово-телеграфних та залізничних стосунків; 3) Для безпосереднього обміну монополіями і товарами (1-а категорія) між Державами; 4) для товарних зрбок, що заключаються з дозволу Уряду (2-га категорія) Центральними організаціями відповідних країн, що перебувають під урядовим наглядом; 5) Для зрбок з рештою товарами (3 і 4 категорій), котрі імпортуються та експортуються у визначених й зарання обумовлених між урядами кількостях, і таких, які будуть користуватися свободою вивозу та ввозу”⁵.

Відносно останнього пункту представники центральних держав пообіцяли, що любіватимуть його перед своїми відповідними інстанціями на батьківщині та виступлять за згоду на встановлення твердого розрахункового курсу для платежів по категоріях товарів, згаданих у пункті 5-му, лише за умови, “що платежі за ці товари будуть здійснюватися на території України”⁶. Що ж до терміну, на перебіг якого буде чинним вироблений спільною комісією розрахунковий курс валют, то делегати дійшли згоди, що встановитися він мав тимчасово до 15 червня 1918 р. з автоматичним продовженням (кожного разу при згоді обох сторін) ще на місяць. При цьому заява про відмову від нього має надійти за два тижні до настання кожного 15-го числа наступного місяця⁷.

Що ж до питання про нормований курс рубля чи карбованця до марки та крони, то тут збори не могли прийти до певного рішення: українські представники вважали, що продовження встановленого для групи армій Ліндінгена курсу в 1,50 марки за рубль на тривалий час є “черезчур високим”

---

¹ Там само.

² Там само, арк. 57 зв.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само, арк. 58.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

і пропонували встановити його як за мирного часу в 2,16 марки за рубль, на що німці категорично не погодилися¹. В зв'язку з тим, що остаточно досягти спільної думки не вдалося, було вирішено, щоб делегати центральних держав зв'язалися з їх інстанціями на батьківщині для консультацій².

Зносини членів спільної фінансової комісії зі своїм керівництвом у Відні та Берліні не вплинули, однак, на непоступливість представників Австро-Угорщини та Німеччини, а ще більш устійнили їхню позицію. Пролити світло на мотиви та доводи німців та австрійців у цьому питанні допоможе розуміння їх бачення фінансового становища в УНР на той момент. Його на основі “достовірних й достатньо повних свідчень”, можна, наприклад, побачити у конфіденційній доповіді про політичний та економічний стан в Україні, яку 26 березня 1918 р. (день засідання спільної фінансової комісії) австро-угорський посол в УНР граф Й.Форґач надіслав у Відень своєму міністрові іноземних справ О.Черніну³. Подібну ж інформацію від секційного радника Енеді отримав і голова австрійської делегації при спільній комісії з продовольства УНР та центральних держав генерал-майор австро-угорського війська Оттокар фон Ландвер⁴.

У цьому звіті грошова ситуація в УНР і, відповідно, перспективи курсу крони на теренах України, висвітлювалися досить песимістично для рубля та українського фінансового ринку: “З урахуванням всіх моментів, що впливають на “вартість” рубля, справжньою дурницею є те, що він коштує 2.50 крони. Ці рубльові банкноти найрізноманітніших варіантів випуску, що зустрічаються тут, знаходяться в обігу і приймаються в якості готівкових грошей, включаючи й купони анульованої російської воєнної позики. Однак одного чудового дня вони вірогідніше за все знеціняться навпіл або повністю і їхній курс різко впаде так, що ці рубльові банкноти будуть обмінюватися за курсом максимум на одну крону. В цьому зв'язку слід відмітити, що українські державні каси повністю пусті, службовці вже більше місяця не отримували жалування, а Міністерство добуває собі гроші, реквізуючи попри всього іншого цукор на цукрових заводах, а замість грошей видає документи, що підтверджують його отримання. Тому вкрай необхідно нарешті розумно врегулювати співвідношення вказаних курсів валюти”⁵.

Непохитність позицій центральних держав зумовлювалась також і слабкістю становища уряду В.Голубовича. До окупаційної влади все частіше надходили відомості про реорганізацію Кабінету. Так, представник МЗС Австро-Угорщини при Головному командуванні австрійською армією Р. фон Шторк 27 березня 1918 р. повідомляв до Відня, що становище уряду УНР не дуже міцне і найближчим часом очікується його переформування; фінансові та промислові кола відмовляють у підтримці Раді народних міністрів,

---

¹ Там само.

² Там само, арк. 58 зв.

³ Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Philadelpfia, 1966. – Band I. – P. 333.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 333, 337-338.

посилаючись на ризикованість соціалістичної програми, а міністерства повністю дезорганізовані, повсюди не вистачає досвідчених фахівців¹.

Австро-угорський посол у Києві граф Й.Форгач у своєму донесенні О.Черніну від 30 березня 1918 р. також вказував на слабкість позицій уряду В.Голубовича, хаос в економіці країни та крах фінансової системи УНР, для хоча б часткової стабілізації якої перепоною є “майже нездоланна фінансово-технічна проблема, а саме нестача цінних паперів та грошових рублів, які повністю зчезли, приховані селянами. Не підкріплений, власне майже знецінений паперовий рубль, став недостатнім і тому дефіцитним товаром”². При цьому Й.Форгач застерігає австро-угорське керівництво від неконтрольованого вливання крон до українського ринку шляхом приватної торгівлі та за вільного (не зафіксованого) валютного курсу, зазначаючи: “Наші крони, власне, теж приймаються як засіб платежу, однак кілька мільйонів, що потрапили до країни в результаті прикордонної торгівлі та купівельних операцій армійського керівництва, сильно знизили їхній курс, котрий в Києві опустився навіть нижче мирного паритетного курсу щодо рубля. В інтересах нашої валюти можна тільки відмовитися від імпорту наших банкнот у великих кількостях”³. Виходячи з вищенаведеного, стає цілком зрозумілою жорстка позиція німецько-австрійських делегатів.

На черговому засіданні фінансової комісії, яке відбулося 1 квітня 1918 р., питання встановлення валютного співвідношення між рублем (карбованцем) та маркою ще більш загострилося і загрожувало зірвати укладення угоди. Німецька сторона зробила більш жорсткими свої вимоги й стояла на визнанні твердого розрахункового курсу в $1\frac{1}{3}$ марки до рубля / карбованця. За таких умов українські представники спробували повернутися до курсу, попередньо запропонованого німцями (1,5 марки), однак німецькі представники твердо стояли на своєму. При цьому вони заявили, що “якщо Україна на це не може погодитися, то належить перервати переговори, як такі, що не велися”⁴ Україна поступилася.

Того ж дня, 1 квітня 1918 р., В.Мазуренко на засіданні Ради народних міністрів доповів, що на переговорах делегати від Німеччини не погоджуються на встановлення паритету рубля і марки рівному $1\frac{1}{2}$ (тобто, у 1,50 марки за рубль) і що умови, запропоновані німцями, представниками українського уряду, які стоятимуть на позиції в півтори марки за рубль, були відхилені⁵. Проте уряд України таки змушений був піти на поступки. 6 квітня 1918 р. між УНР та центральними державами було укладено відповідну угоду про встановлення твердого розрахункового курсу між їх грошовими одиницями⁶.

---

¹ Там само. – С. 350.

² Там само. – С. 348-349.

³ Там само.

⁴ ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 32, арк. 59 зв.

⁵ Там само, спр. 4, арк. 45.

⁶ *Немановъ Л.М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919 г.). – К.: Культура и знание, 1919. – С. 72.

9 квітня 1918 р. у Міністерстві фінансів УНР з цього приводу було вироблено відповідний циркуляр (§ 131)¹. У документі, зокрема, зазначалося:

“Київ 9 квітня. Між Українською, німецькою і австро-угорською фінансовими комісіями дійшло до згоди відносно установаження твердого розсотного курсу між рублем, маркою і короною для визначених оплат (платежів), строком до 15-го липня цього року курс одного рубля рівняється 1 1/3 марки[,] 2 кронам[;] цей твердий розсотний курс важний[:]”

1) Для оплати (платіжа) війська центральних держав на Україні.

2) Для поштово-телеграфних і залізничних зносин.

3) Для безпосереднього обміну монополіними товарами між державами.

4) Для товарних сділок заключних за дозволом Правительства Центральними організаціями відповідних держав, які є під правительственным контролем.

5) Для оплати (платежів), на Україні умов з рештою товарами, які імпортуються і експортуються в означеній і раніше умовленій між правительством кількості і такими, які користуватимуться свободою вивозу і ввозу.

При цьому було встановлено, що цей розсотний курс не є обовязковий ані для валютної хототатности, ані для всіх тих сділок, які не перелічені в параграфах 1-5 крапка У цих випадках установаження курсу дається робити по добрій згоді”².

13 квітня 1918 р. Кредитова канцелярія Міністерства фінансів УНР надіслала генеральному писарю цей циркуляр у вигляді “Обіжника про курс грошей” для негайної інформації всіх підлеглих Міністерству інституцій³.

Із встановленням твердого розрахункового валютного курсу, однак, не вдалося уникнути недоречностей, пов’язаних з міжгрошовим обміном. Причиною цьому стало існування насправді фактично двох офіційних курсів: одного обов’язкового для зносин з німцями та австрійцями (1 марка = 75 коп., 1 крона = 50 коп.) і іншого, за яким приймалася валюта від приватних осіб установами Державного банку (1 марка = 66 ²/₃ коп., 1 крона = 44 ⁴/₉ коп.). Другий курс (відповідний до встановленого генералом Лінзінгенном) приймався у випадках, які не суперечили умовам трісторонньої домовленості про твердий розрахунковий курс, вироблений фінансовою комісією. Причиною цьому стала політика Держбанку УНР, який у своєму Обіжнику встановив для своїх контор, відділів та державних скарбниць наступні розрахунки: “По змові Уряду Української Народньої Республіки з представниками вищої влади Німецько-Австрійських військ на Україні було установажено слідуочий курс рубля в порівнянні його до марок та крон: 1 рубль рівняється 1 1/2 німецьким маркам, або 2 1/4 австрійським кронам.

Потім, між германськими, австро-угорськими та українськими делегатами фінансової комісії було встановлено з терміном до 15 червня

¹ ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 35, арк. 13, 64.

² Там само.

³ Там само, спр. 32, арк. 41.

1918 р. слідує твёрдий курс для окремих платежів між українською валютою й германською маркою, а також і кроною: одна марка рівняється 75 копійкам; одна крона рівняється 50 копійкам.

Цей твёрдий курс дійсний:

1) коли платежі робляться військами центральних держав на Україні;
2) для поштово-телеграфних та залізничних зносин;
3) для безпосереднього обміну монопольними товарами між державами;
4) для товарних умов (сдѣлокъ), які заключаються за дозволом Уряду тими центральними організаціями відповідних країн, котрі підлягають урядовому контролю;

5) для оплати (платіжів) на Україні умов (сдѣлокъ) по тим товарам, які імпортуються та експортуються в означеній і раніше умовленій між правительствами кількості, а також умов і по тим товарам, які користуватимуться свободою експорту та імпорту.

При цьому було встановлено, що цей твёрдий розплатний курс не є обов'язковим ані для валютного обороту, ані для всіх тих умов (сдѣлокъ) які не перелічені в параграфах 1-5; для цих випадків дозволяється вільне встановлення курсу.

Повідомляючи про це, Державний Банк пропонує Конторам, Відділам та Скарбівням, при операціях зо згаданою чужоземною валютою, мати на увазі слідує:

а) приймати, на підставі посвідчень відповідних органів влади, по операціям, при зазначених в п. 1-5 випадках, німецькі марки та австрійські крони по курсу: 1 германська марка = 75 копійок; 1 австрійська крона = 50 копійкам; 1 карбованець або рубель = 1 1/3 герм. марк. = 2 австрійським кронам;

б) як будуть в касі гроші, провадити вільний розмін німецьких марок та австрійських крон на кредитові білети (як рублі так і карбованці) без перешкод по такому курсу: 1 карбованець або рубель = 1 1/2 германським маркам = 2 1/4 австрійськ. кронам; 1 германська марка = 66 2/3 копійк.; 1 австрійська крона = 44 4/9 копійк.;

в) маючи на увазі необхідність прийти на поміч демобілізуемим урядовим установам (учрежденіям) та військовим частинам в справі ліквідації тих сум в румунській валюті, які маютья в їх розпоряджені, – приймати румунські леї (франки) до розміну на кредитові білети та в закот взносів на відновлення кредитів виключно від цих інституцій та частин і по курсу 37,5 коп.;

г) продажу зазначених грошових знаків з каси, до особливого розпорядження, не провадити.

Вказівки про встановлення розпорядку справозданности, (отчетности) по цій операції будуть в свій час дані додатково.

Оригінал підписали: Виконуючий обов'язки Директора Державного Банку В.Ігнатович та Виконуючий обов'язки Директора Відділу А.Шелест²¹.

---

¹ Державний архів Харківської обл., ф. 84, оп. 2, спр. 40, арк. 59; ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 32, арк. 1-1 зв.

Така система, звичайно ж, призводила до багатьох колізій, що не йшли на користь і так не надто гарним стосункам між урядом УНР і німецькими та австро-угорськими окупаційними владами в Україні. 2 квітня 1918 р. головнокомандувач 4-ю австрійською армією повідомляв Головне командування в Бадені та МЗС у Відні про критичний стан Центральної ради¹. У телеграмі, зокрема, зазначалося, що в Одесі ходять чутки про те, “що німці в Києві готуються взяти на себе повноваження уряду”², тобто повалити Центральну раду.

Подальші накази фельдмаршала Айхгорна про посіви та заборону захоплення поміщицької землі, які були грубим втручанням у внутрішні справи України, викликали різку критику з боку різноманітних діячів Центральної ради. Невирішеність фінансового стану в країні й широке обговорення в Центральній раді умов перебування окупаційних військ створили нездоланий бар’єр між державною та окупаційною владами. Розуміючи, що на поточний момент Центральна рада не має ані сил, ані широкого кола прибічників, які стали б на її захист, німецьке командування твердо вирішило повалити її правління в країні. 29 квітня 1918 р. Українська Народна Республіка припинила своє існування.

Борисенко В.К. (Київ)

ГЕНОЦИД-ГОЛОДОМОР УКРАЇНЦІВ У 1932-1933 РОКАХ

У статті висвітлюється цілеспрямована акція більшовиків на масове знищення українських селян під час голодомору у 1932-1933 рр. на архівних та польових етнографічних матеріалах.

Український народ, який проживає на своїй землі з давен-давен, чужого навчався і свого не цурався, загосподарював різноманітні ландшафти: гори, ліси, степ, лісостеп, віднаходив різноманітні природні джерела для розвитку численних промислів та ремесел.

Як і всі народи на землі, українці зазнали впродовж своєї історії багато лихоліття, воєн, епідемій хвороб та все ж відновлювали сили і розвивали свою традиційну культуру, звичаї, традиції, обряди, архітектуру, мистецтво. Сама структура традиційної матеріальної та духовної культури: землеробські знаряддя, народна архітектура, одяг, їжа, домашнє начиння, сімейна та календарна обрядовість, фольклор, мова, мистецтво мають виразну загальноукраїнську основу з локальним розмаїттям, що формувалася у різних природних умовах та під впливом сусідніх культур порубіжжя. Повнота цієї структури лише засвідчує автохтонність населення на території

¹ Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Philadelphia, 1966. – Band I. – P. 347.

² Там само.

України, а локальна мозаїка та спільність основних типологічних компонентів культури доводять, що тут відбувався поступовий цивілізаційний розвиток окремого народу, який мав свій образ світу, морально-етичні засади, свій зміст світосприйняття. Фольклорно-етнографічна скарбниця української нації, не дивлячись на стихійне та зловмисне нищення, ще й досі невичерпна, хоч і суттєво обкрадена.

Люди давно зрозуміли, що зло до добра не приводить, що воно є протиприродне людській сутності. Тому вони й виробили етичні принципи добропорядності, необхідні для життєдіяльності кожного народу. Мабуть, найяскравіше ці норми поведінки віддзеркалені у відомому «Повчанні» Володимира Мономаха, що сягають ще XI – XII ст. Українці впродовж багатьох століть жили за цим справжнім етичним кодексом. Вдумаймося лише у невеличкий фрагмент «Повчання», яке було основою життєдіяльності буття українського народу:

*«... Перш за все не забувайте убогих, а яко можете,
По силі годуйте їх і подавайте сиротам.
І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину.
Хто б то не був, правий чи винний перед вами,
Не вбивайте і не веліть убивати його;
Якщо і завинив хто в смерті, не губіть християнської душі.
Якщо ж вам доведеться цілувати хрест перед братами своїми
Або перед будь-ким, то перше спитайте свого серця,
На чому ви зможете стояти твердо, і тільки тоді цілуйте,
А поклявшись, не переступайте клятви, бо загубите душу свою.
Ніколи не майте гордоців у своєму серці і в розумі,
А скажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми.
Старих шануйте, як батька, а молодих, яко братів.
Пам'ятайте, як учив мудрий Василь, зібравши круг себе юнаків:
При старших годиться мовчати, премудрих слухати,
Старшим підкорятися, з рівними і молодими мати згоду
І бесіду вести без лукавства, а цюнаїбільше розумом вбирати.
Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багатю.
Очі тримати донизу, а душу вгору.
В домі своємю не ледачкуйте, а за всім приглядайте самі,
Не покладайтесь на тиуна або на отрока,
Щоб не посміялися люди ні над домою вашим, ні над вашим обідом.
На війну вирушивши, не лінуйтеся, не сподівайтесь на воевод;
Ні їжі, ні питтю не віддавайтеся без міри, ні солодкому сну.
Сторожу самі наряджайте і вночі, з усіх боків поставивши охорону,
Лягайте відпочивати коло своїх воїнів, а вставайте рано.
Зброю не скидайте з себе поспіхом, не оглянувшись добре.
Адже буває, що через лінь людина знеацька гине.
Брехні остерігайтесь, і пияцтва, і облуди, від того душа гине і тіло.
Куди б ви не верстали шлях своєю землею,
Не давайте отрокам своїм чинити зло і шкоду ні селам, ні посівам,
Щоб люди не проклінали вас.*

*А куди б не прийшли і де б не зупинилися, напійте і нагодуйте
нужденного.*

Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов:

Простий чи знатний, чи посол;

*Якщо не можете пошанувати його дарунком, то пригостіть його їжею
і питвом,*

*Бо він, мандруючи далі, прославить вас у всіх землях доброю чи злою
людиною.*

*Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми
смертні.*

Не проминіть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте.

Жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою.

Якщо забуваєте про це, то частіше заглядайте в мою грамотицю:

І мені буде не соромно, і вам буде добре.

Що вмієте, того не забувайте,

А чого не вмієте, того навчайтесь, – як батько мій, дома сидячи,

Знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах.

Лінощі – це мати всьому дурному:

Хто що й знав, те забуде, а чого не вміє, того не навчиться.

Добро своєю рукою сіючи, не лінуйтесь ні на що хороше,

І хай не застане вас сонце в постелі.

Так робив мій батько покійний і всі добрі мужі.

На світанні, побачивши сонце,

З радістю прославете день новий і скажіть:

Господи, додай мені літа до літа,

Щоб я честю й добром виправдав життя своє»¹.

Можна лише дивуватися, як ще тоді була розвинена філософська думка народу про основи людського буття. На цій основі розвивалася традиційна культура українського народу. На широкій основі матеріального і духовного життя розбудовувалася освіта, література, різні галузі мистецтва, формувалася ментальність українського хлібороба з особливою любов'ю до землі, природи, яка зафіксувалася у прислів'ї: «Полечко Боже дармувати не може», тобто не може бути незагосподареним».

Культура, духовність, архітектура, освіта українців у різні часи середньовічної історії, у періоди гострої визвольної боротьби від загарбників, кочівників розвивалася на підґрунті давньої культури часів Київської України – Русі, на здобутках розвитку освіти Ярослава Мудрого, філософських повчань Володимира Мономаха, мистецтві, народній творчості українців. Українська Галицько-Волинська держава, яка успадкувала і продовжувала розвивати традиції попередників, досягла значних успіхів у літописанні, книгописанні. Особливого розвитку набула архітектура, освіта. Будувалися в м. Холмі чудові храми за короля Данила Галицького (1237-1264). У містах Галичини – Перемишлі, Звенигороді, Василеві, Галичі започатковано будівництво церков з білого каменю,

¹ Повість минулих літ. – К., 1989. – С. 177-178.

широко стали застосовуватись у будівлях різьблені орнаменти. В одному лише Галичі відоме розташування не менше 30 мурованих монументальних споруд¹.

Протягом XIV ст. українські землі поступово підпали під владу молодого на той час Литовської держави, яка багато чого запозичувала і від української культури. Українська мова була збережена в офіційному діловодстві.

Історико-культурний поступ України проходив у процесі національно-визвольної боротьби. Після Люблінської унії Польщі з Литвою (1569), Україна зазнала сильної експансії з боку Польщі. На захист віри і волі наприкінці XV ст. постало козацтво – українське лицарство, яке ввійшло в історію визвольної боротьби України, відоме було в Європі своїми демократичними традиціями та подвигами. Воювавши з нападниками на Україну, козаки дбали про розбудову своєї Вітчизни. Вони розбудовували храми, школи, торгові центри, ремісничі осередки, дбали про освіту й культуру, оберігали давні традиції, звичаї, мали розвинену духовну культуру, шанували старших у родині та відзначалися гостинністю, опікувалися сиротами і вдовами.

У ті часи постала знаменита Острозька академія (1576), випускником якої став і гетьман запорозького козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний. Вироблена в академії система навчання, що не поступалася західноєвропейській вищій школі, у подальшому дала імпульс відкриттю Києво-Могилянської академії (1632) в Києві.

На зламі XVI і XVII ст. в Україні вже була сформована досить потужна військова сила, яка боронила віру і волю своєї Вітчизни. Про козацтво знали в Європі. Як стверджують дослідники «українське козацтво впродовж всього часу свого існування було не лише потужною військовою силою, не лише фундатором пізньосередньовічної української державності, але й вагомим складовим яскравого культурного комплексу України. Серед багатьох його компонентів варто вирізнити беззаперечний внесок козаків у національне правотворення – виникнення і розвиток козацького звичаєвого права, а також створення Конституції 1710 р. Пилипом Орликом»².

У середині XVII ст. розгорнулася в Україні визвольна війна від польського поневолення під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Обставини змусили шукати підтримки сусідів на півночі, що закінчилося у січні 1654 р. відомою в історії «Переяславською Радою», тобто договором України з Росією. За «Березневими статтями» (1654) цієї угоди Москва обіцяла зберегти Україні широку автономію. Та, очевидно, ніколи не планувала їх дотримуватися. Боротьба в Україні тривала між різними політичними силами. Від тих пір стався поділ України на Правобережну та Лівобережну, яка попала в ярмо до двох своїх сусідок – Росії і Польщі. Відбувалося чимало протистоянь у боротьбі за територію України.

---

¹ Історія України / За ред. Ю.Зайцева. – Львів, 1998. – С. 83.

² *Фігурний Ю.* Історичні витоки українського лицарства. – К., 2004. – С. 213.

На початку XVIII ст. зроблені були спроби скинути ярмо залежності України від Росії під час Північної війни. Та, на жаль, несприятливі умови не дали змоги гетьманові Іванові Мазепі визволити Україну. Росія жорстоко придушила прагнення українців до волі і за наказом російського царя Петра I було знищено гетьманську столицю м. Батурин, де «...московські війська вчинили нечувану різанину, знищивши не тільки козаків, а й усе цивільне населення міста включно з немовлятами»¹.

З цього часу ще більше посилювався наступ Росії на автономний устрій України, який закінчився тим, що у 1764 р. Маніфестом імператриці Катерини II було зліквідоване гетьманство і влада в Україні була передана Малоросійській колегії на чолі з генералом П.Румянцевим.

Українське суспільство продовжувало боротьбу за збереження автономії, а щоб остаточно позбавити можливостей українців чинити опір російським планам поневолення українців, у 1774 р. за наказом Катерини II була знищена Запорозька Січ. Знищення козацтва сприяло узаконенню в Україні кріпацтва.

Саме культурні здобутки, демократичні традиції, що сформувалися за часів козаччини, були підґрунтям подальшої боротьби за національне визволення і відродження культурної і національної ідентичності.

Про Україну II пол. XVIII ст. багато зарубіжних, зокрема, англійських мандрівників, дипломатів залишили свої спогади, як про країну розвиненого хліборобства високого ступеня господарювання. Англієць Джозеф Маршалл, побувавши в Україні в 1769-1770 рр. та у 1772 році писав: «Сучасне українське покоління – це моральний і добре вихований нарід; українські селяни – найкращі хлібороби в цілій Росії, а Україна, з огляду на скарби своєї природи є найважливіша провінція Росії...» Далі дипломат, вражений культурною господарювання українців напише: «Я ще не бачив такої країни, яка б так дуже була схожа на найкращі провінції Англії, як це я зауважив на Україні»².

Період з кінця XVIII – I пол. XIX ст. був для України складним. Відбулися зміни у Східній Європі, які вплинули на те, що українські етнічні землі увійшли після трьох поділів Польщі (1772-1793) до двох імперій. До складу Австрійської імперії були віддані Галичина, частина Волині і Західного Поділля, у 1775 р. була приєднана і Буковина. До Російської імперії були прилучені землі Правобережної України (Київщина, Волинь, Поділля).

Посилення колоніального гніту в Україні породжувало і супротив та прагнення нащадків козаків до національного відродження. Влада ж Росії посилювала репресивну політику, соціальний та національний тиск. Лише у 1845-1848 рр. на Правобережній Україні відбулося 55 селянських повстань у відповідь на поневолення хліборобів.

Прагнення до волі ніколи не вмирало в нашого народу. У XIX ст. з'явилася ціла когорта духовних велетнів: Тарас Шевченко, Пантелеймон

¹ Історія України. – С. 138.

² Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 161.

Куліш, Михайло Максимович, Микола Костомаров, пізніше Іван Франко, Михайло Драгоманов, Леся Українка, які будили народ до національного і соціального визволення. Царський уряд Росії у відповідь видавав один за одним свої укази: Валувеський (1863), таємний Емський (1876) про заборону видавати книги українською мовою, навчатися рідною мовою. Заарештовував і кидав до в'язниць громадських діячів, поетів.

Тяжким випробуванням для України була Перша світова війна, особливого сплюндрування зазнали західноукраїнські землі.

У ході революційних подій, які охопили Російську імперію, в Україні 20 листопада 1917 р. III Універсалом Центральної ради було проголошено створення Української Народної Республіки, а IV Універсалом 22 січня 1918 року Україну було оголошено вільною суверенною державою українського народу.

Однак події повернулися так, що російські радянські війська під проводом М.Муравйова окупували Київ 8-9 лютого 1918 р. і розстрілювали на вулиці усіх, хто говорив українською мовою, а з 1919 р. більшовики в Україні запровадили політику «воєнного комунізму», чим спричинили цілковиту розруху господарства. За допомогою створених спеціальних загонів незаможників відбирали у селян усі запаси продовольства.

Засуха у 1921 р. на Півдні України, непомірні податки викликали в Україні великий голод. «Селяни, знесилені голодом і переслідуваннями продовольчих каральних загонів, нерідко шукали вихід у повстанській боротьбі»¹. Далі відомий дослідник зазначає: «У своїх документах ДПУ перераховувало характерні риси суспільного життя в Україні у розпал голоду 1921-1923 рр.: суцільна апатія, безініціативність, готовність населення до сприйняття «контрреволюційної» агітації при одночасному зростанні недовіри й ненависті до Радянської влади та комуністів і поширенні селянської боротьби..., а сам голод був однією з ланок придушення будь-якого вільнодумства та впровадження тоталітарного режиму в Україні»².

Історики, вивчаючи архівні документи, пишуть про те, що «Представник допомогової організації Нансена капітан В.Квислінг, очевидець того голоду, засвідчив у своїй телеграмі в лютому 1922 року, що в Україні близько 7 мільйонів людей «вмирають з голоду в усьому страшному розумінні цих слів... Та страшно стає від усвідомлення, що хліб в Україні, не зважаючи на посуху, був. Його відірвали від голодного рота селянина, робітника, їхніх дітей, відправляючи за межі нашої землі»³.

Та політика більшовиків сягнула ще далі до нечуваного звірства у справі відбирання приватної власності у заможних українських селян. Зароблене своїми руками добро, побудоване житло і господарські будівлі було насильно відібране у найбільш працьовитих, мудрих, дбайливих українських

---

¹ Данilenko В. Документи радянських спецслужб про голодомори 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років в Україні // Три голодомори в Україні ХХ ст.: погляд із сьогодення. – К., 2003. – С. 67.

² Там само. – С. 72-73.

³ Сергійчук В. Як нас морили голодом. – К, 1996. – С. 7.

селян. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) під грифом «суворо секретно» від 30 січня 1930 р. «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах сучільної колективізації»¹ було приречено на знищення сотні тисяч сімей. Скільки ж згинуло їх в Сибіру, Уралі, тюрмах. Дітей розлучали з батьками, малих віддавали частково в приюти, але це вже пізніше. Здебільше вони гинули попід тином, бо рятувати куркульських дітей суворо заборонялося. Люди підгодовували їх, щоб ніхто не бачив. Старших же дітей заставляли зрікатися своїх батьків, як запеклих ворогів. І про тих, хто наважувався на такий крок, писали як про героїв.

У відповідь на політику більшовицького терору зростала політична боротьба за створення своєї незалежної держави, вона виливалася у збройні повстання, так звані «баб'ячі бунти», коли селянки відстоювали право на власну корову, дрібну худобу і птицю. На Чернігівщині й Дніпропетровщині у ліквідації збройних повстань були задіяні регулярні війська².

Так ХХ ст. стало для українців справжнім геноцидом у фізичному й культурному сенсі. Через роки замовчування голодомору в Україні, найменування трагедії «продовольчими утрудненнями» колектив істориків Інституту історії Національної академії наук України на основі вивчення документальних свідчень прийшов до висновку, що «трагедія голоду 1932 – 1933 років в УСРР – найстрахітливіша сторінка в історії українського народу, жахливий наслідок тогочасної політики тоталітарного режиму Радянського Союзу. Історики та політологи, особливо зарубіжні, кваліфікують голод 1932 – 1933 років в Україні як штучний, тобто рукотворний. Така оцінка є публіцистичною, але слушною, позаяк вказує на відсутність істотних природних причин голоду, наголошує на тому, що це була свідомо терористична акція, цинічно виконана сталінським політичним режимом в Україні»³. І наступний крок суспільної думки привів до того, що парламент України в листопаді 2006 р. вже надавав не публіцистичну, а правову оцінку і прийняв закон про визнання Голодомору 1932 – 1933 рр. геноцидом українського народу. Можна поспівчувати окремим депутатам, що не проголосували за цей закон, бо ж знають, що він правдивий.

Багато тих, хто вивчав найбільший у світі злочин влади у 1932-1933 рр. проти мирних, ні в чому не повинних селян, мабуть, не може не погодитися з доктором історичних наук С.В. Кульчицьким, коли він у 1993 р. написав: «З власного досвіду можу сказати, що знання, пов'язаних з голодомором, подій, не може не привести до переосмислення всієї історії ХХ століття. Хоч який він болісний цей процес переосмислення, але він позбавляє людину засвоєних з дитинства фальшивих догм...»⁴

Історіографія дослідження голодомору в Україні на сьогодні налічує багато праць, опубліковано чимало офіційних документів, які розкривають

¹ Історія українського селянства. – К., 2006. – Т. 2. – С. 130.

² Там само. – С. 142.

³ Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 5.

⁴ Джеймс Мейс. Політичні причини голодомору в Україні 1932-1933 рр. // Відлуння голодомору – геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, 2005. – С. 11.

цілеспрямовану політику більшовиків на знищення українського народу. Зібрано близько сорока тисяч усних свідчень людей, які самі пережили страшне лихоліття і досі страх не покидає їх від тих згадок. Можна було б сумніватися, як декому хочеться, у правдивості спогадів людей. Але як пояснити той безсумнівний факт, що тисячі свідків геноциду українців, не змовляючись між собою, стверджують одне: забирали все і не лише зерно, а й усі інші наявні запаси харчування (квасоллю, горох, городину). Забирали речі домашнього вжитку, одяг, щоб позбавити людей можливості щось обміняти на харчі. Представники влади розбивали та конфісковували жорна, ступи для розмільчування кори, полови, облущених качанів кукурудзи, насіння бур'янів тощо. Нищили, випалювали стебла очерету, щоб люди не могли вживати в їжу прикореневий стовбурець, обливали карболкою худобу, що гинула в колгоспах, відстрілювали собак і котів, знищували все, що могло стати потенційною їжею. Лише кілька даних із статистики жаху: «28 грудня 1933 року заступник наркома зовнішньої торгівлі СРСР М.Фрумкін вимагав від наркомвнутрторгу УСРР м.Компеля неухильного виконання плану заготівель собак та котів. У 1931 році виловили 731254 собак та 670450 котів, у 1932 році – 726157 і 696603, а за одинадцять місяців 1933 року – 647260 собак та 938027 котів»¹.

Як розказують люди, владці ставали на горбку і дивилися, з якої хати дим іде, що означало, що людина ще щось варить. Йшли і виливали на вулицю сурогатну приготовлену їжу з бур'янів, диких тварин тощо. Карали за зібрані колоски тюрмою. Не давали можливості покинути село. Голод був штучний. Отже, не лише у хлібозаготівлях була справа. Всі навмисні заходи були спрямовані на те, щоб не дати жодних шансів вижити українським селянам.

То ж якщо вчитатися у текст статей «Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього», одногослосно прийнятої 9 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН, то можна віднайти у статті II визначення геноциду: «Дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Під знищенням розумілося: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; в) навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; г) вжиття заходів, розрахованих на попередження дітонароджуваності у середовищі такої групи і, нарешті, г) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу². Всі ці дії були застосовані до українських селян у 1932-1933 рр. Що це злочинство було спрямоване лише на українців, на один етнос, знаходимо також у багатьох свідченнях людей: «Страшний голод був! Цей голод був спеціально зроблений, можна було б і не голодать. Оце рядом Росія, село Бондарево недалеко од нас, від Ганнусівки (Луганщина) сім кілометрів, так

---

¹ Історія українського селянства. – К., 2006. – Т. 2. – С. 198.

² Кульчицький С.В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – С. 6.

ото були в матерів ліжники, рушники, все виносили туди. А за це давали кусочок хліба... Росія не голодувала...»¹

Ветеран Другої світової війни, полковник Григорій Гаращенко, родом з Полісся, запевняє: «Поруч було село Желоня у Білорусії, мамина сестра туди заміж вийшла. Там ніякого голоду не було, вона й нам допомогла вижити. А за кілометр українське село Олексіївка майже все вимерло...» Таких прикладів можна навести тисячі. Є сотні свідчень також про те, що зерно зсипали в кагати, на токах, бо не вміщалося в зерносховища. Воно поросло, пропадало, але щоб взяти його на їжу не дозволяли, стріляли.

Із зрозумілих причин у роки радянської влади не проводилися дослідження з аналізу причин штучного голодомору в Україні. Під час самого геноциду українців, більшовицька влада пильно стежила за інформацією і заперечувала та карала за будь-які розмови про голод. Але вже тоді, у 1932 р., насамперед на Західній Україні люди дізнавалися про лихо на Великій Україні і писали про це в пресі Галичини. Львівська газета «Нова зоря» писала про те, що за річкою Збруч винищують нарід до самого кореня. «Хто втікає на сей бік, той паде трупом на границі, тільки рідкі виймки добігають сюди як живі кістяки»².

У вересні 1933 р. голова «Союзу Українок» у м. Львові, відома громадська діячка Мілена Рудницька, звернулася з відозвою «До жіноцтва всього культурного світу!», у якій інформувала світову громадськість про геноцид українців. Ось короткий фрагмент цієї відозви: «...В нечуваному горю, яке переживає під цю хвилину український народ на землях т.зв. Української Соціалістичної Радянської Республіки, ми, Українки Галицької Землі, звертаємося до Вас, Сестри усіх країн, за підтримкою – за допомогою!

Україна вимірає від голоду! Це не є легкодушно кинена фраза, ні перебільшення! Не зважаючи на всі намагання більшовицького уряду закрити перед світом правду, ця правда кричить жажливим голосом кризь усі кордони: в судорогах голодової смерті б'ється населення плодючих земель України, колишнього шпихліра (комори – *Б.В.*) Європи!

Ось жменька цифрових даних із двох повітів Центральної України, з повітів Калинівського й Козятинського (Вінниччина – *Б.В.*): у селі Заливанщина вигибло останньої зими від голоду й виснаження 2000 осіб на 3500; у селі Куманівка – 1200 осіб на 3000; у селі Губинці – 800 осіб на 1600; в селі Саранськ – 700 на 1500; у містечку Самгородок – 800 на 3000. Факти ці маємо від уродженця тих обшарів; за їх абсолютну достовірність ручить поважне в нашому суспільстві ймення.

Тисячі листів з мольбами за допомогу, за рятунок від голодової смерти, що їх одержують наші численні інтелігентні та селянські родини, свідчать ясно про те, що голодує не одна частина суспільства, не один район, а ціле

¹ Цит. за: *Магрицька І.* Голодомор 1932-1933 років на сході України: свідчення з Луганської області // Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні – Львів, 2005. – С. 181.

² Цит. за: *Піскун В.* Українська політична еміграція і голодомори // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення. – К., 2003. – С. 258.

поголовно населення на всьому широкому просторі Радянської України»¹. В той же час, як стверджують дослідники, «намагаючись завоювати монополію на торгівлю дешевими продуктами, Радянський Союз справді не рахувався з важкою працею селянина, викидаючи зерно на світовий ринок. У цьому переконливо засвідчують офіційні дані. Скажімо, експорт зерна у 1930 р. становив 4.764323 тонни, ... у 1931 – 5.055688... Ударними темпами продовжується поставка зерна на експорт і з початком 1932 року»².

Ще тоді, у травні 1933 р., коли люди вмирали масово, італійський консул у м. Харкові Серджіо Граденіго надіслав до Риму дипломатичну депешу про плани більшовиків у справі знищення українців. Він писав: «Уряд Москви завчасно підготував за допомогою жорстоких реквізицій повну відсутність будь-яких засобів до існування в українських селах, на Кубані, на Середній Волзі...»

Ясно усвідомлена потреба в одержанні земель, де українська свідомість пробуджується разом з небезпекою майбутніх можливих політичних ускладнень і, де для зміцнення імперії було б краще, щоб населення жило здебільшого російське...

Метою третього рішення, безсумнівно, було пожертвувавши 10-15 мільйонами осіб, ліквідувати українську проблему протягом кількох місяців. Нехай ця цифра не здається перебільшеною. Я гадав, що її перевершать і, що її, напевно, вже досягли. Це велике нещастя, яке косить мільйони осіб і знищує дітей усього народу, уражає насправді тільки Україну, Кубань і Середню Волгу. Професіонали, гідні всілякої довіри, які мали можливість проїхати по інших частинах території, одноставно заявляють, що катастрофа обмежена винятково Україною, Кубанню і Середньою Волгою...

Закінчую. Теперішнє нещастя призведе до колонізації України, переважно російської. Воно змінить її етнічний характер і, можливо, в дуже близькому майбутньому не можна буде говорити про Україну, про українську проблему, оскільки Україна насправді стане російською країною»³.

Одним із перших українських емігрантів, який був свідком тих трагічних подій, почав писати про геноцид українців у 1932-1933 рр. Дмитро Соловей, який народився у 1888 р. у с. Срібному Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Чернігівська область). Він ще у 1952 р. видав у США свою книгу «Стежками на голоту. Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929-1933 роках». Лише тепер ці задокументовані спогади про голодомор побачили світ в Україні стараннями вчених Юрія Шаповала та Олександра Юренка⁴. Автор документально

---

¹ Рудницька М. Вісті з Союзу Українок // Наше життя. – Нью-Йорк. – С. 4-5.

² Сергійчук В. Український хлібний експорт як один з головних чинників голодомору-геноциду в 1932-1933 роках // Український хліб на експорт: 1932-1933. – К., 2006. – С. 9.

³ Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, 2005. – С. 8.

⁴ Соловей Д. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років. – К.; Полтава, 2005. – С. 299.

описує про жахіття голоду 1933 р., наводячи прізвиська людей, які страдницьки вмирили.

Справжній громадянин світу, людина з великої букви, американець з походження індіанського племені черокі, великий українець Джеймс Мейс у 1984 р. розпочав роботу над проектом «Усна історія очевидців про Голодомор в Україні». Він добре розумів, що метод усної історії є складним, що він може бути не зовсім точним, досконалим. Але вчені прийшли до висновку, що «Усна історія є одним таким цінним джерелом, такими собі словесними мемуарами людей, які зазвичай не залишають мемуарів»¹.

Особливого значення набуває метод усної історії в умовах тоталітарних режимів, коли правдива інформація замовчувалася і фальсифікувалася.

У проєкті усної історії вчений поставив собі за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело з достатнім об'ємом інформації.

З ініціативи української діаспори у 1986 р. у США була створена Комісія з представників Конгресу й адміністрації для розслідування подій 1932-1933 рр. в Україні. Виконавчим директором цієї Комісії був призначений Джеймс Мейс.

За роки праці вчений зібрав три томи свідчень очевидців Голодомору в Україні, які були видані у 1990 р. (Вашингтон). Касети зберігаються в Національному архіві США та в архіві Всеукраїнського товариства «Меморіал» імені Василя Стуса. Джеймс плакав над тими свідченнями. Понад 70 публікацій цього справжнього українця про дослідження Голодомору вийшло в Україні і за її межами. Роздумуючи про дискусії навколо небаченого лиха, фальсифікації події, Д. Мейс казав: «Я називаю це суспільство постгеноцидним. Це глибоко травматизований, зранений організм, який щосили намагається забути про жахи минулого...»²

Працюючи з 1993 р. у наукових установах України, пізніше професором університету Києво-Могилянська академія, Д. Мейс розмірковував над процесами становлення молодого Української держави. Йому боліло, коли йому закидали в магазинах, на пошті: «Говоріте по человечески», «Сколько лет в Києве, пора уже научіться культуре». На запитання українською мовою він чув у відповідь: «Как я ненавижу этот сви́нскій язык». І весь час йому дорікали, що він розмовляв українською. Тільки й чув: «Говоріте по рускі». Він вважав, що це сумна спадщина минулої історії України і спостерігав, що: «В Україні також уже чимало говорять про важку спадщину тоталітаризму й геноциду, але реальних кроків на захист української мови й культури дуже мало»³. Його серце не витримало і великий українець помер у м. Києві 3 травня 2004 р.

Д. Мейс допомагав у 80-х рр. ХХ ст. у Гарварді англійському історичному Роберту Конквесту, який у 1986 р. в Оксфорді видав книгу «Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом», яка справила велике

¹ День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2005. – С. 18.

² Мейс Джеймс: «Я називаю це суспільство постгеноцидним» // Літературна Україна. – 2003. – 15 травня.

³ День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2005. – С. 35.

врання на чесних людей. Українською мовою вона вийшла лише у 1993 р. у видавництві «Либідь».

Р. Конквест також поряд з іншими документами, великого значення надавав усній історії. «Найціннішим у цих спогадах – особливо якщо вони походять від самих селян – є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на цілковиту довіру... Тепер можна із задоволенням констатувати: ці непохитні свідчення історичної правди, що їх так довго ігнорували чи обмовляли, нарешті повністю підтверджені й визнані»¹.

Організація зумисного винищення українських селян почалася ще у 1931 р. і пояснення причини Голодомору, що це було покарання за те, що люди не хотіли до колгоспу вступати, не зовсім вірна. Селяни зрозуміли, що від колгоспу їм нікуди не дітися і вони не з власної волі, а з примусу, пішли до колгоспів ще у 1930-1931 рр. А вже на середину 1932 р. вже 70% українських селян були в колгоспах, а в Росії – лише 59,3%². Тоді для чого ж було виморювати голодом колгоспників? Бо не в колгоспниках була справа, а в самих українцях. Тому спочатку нищили інтелігенцію і навіть українців-комуністів, активістів колгоспного руху, часто у складі всього правління.

Так, дослідники наводять документи, що «...на 1 січня 1932 року у 146 районах УСРР (всього на той час існувало 484 райони) за обвинуваченням у зриві хлібозаготівель було розпущено 250, відсторонено від роботи 355 і віддано до суду 345 складів правлінь колгоспів. У 1931 році і в першій половині 1932 року в Україні було замінено 80% секретарів райкомів партії»³, які не хотіли проводити заплановану політику виморювання людей.

Нещодавно розсекречені архівні матеріали Служби Безпеки України підтверджують дані про те, що ще у 1931 р. проводилися по Україні численні арешти голів колгоспів, сільських активістів, колишніх петлюрівців.

22 листопада 1932 р. була направлена Доповідна записка голови ДПУ УСРР С.Реденса генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору про плани проведення масової репресивної операції на селі. В документі зазначається: «Основная цель операции – выявление контрреволюционных центров, организующих саботаж и срыв хлебозаготовок и других хозяйственно-политических мероприятий. В результате подготовительных мероприятий, намечено к ликвидации по Украине 436 групповых агентурных разработок с 2.117 человек фигурантов. Кроме этого, в операцию включаются 1.308 человек контрреволюционных одиночек.

Операция должна охватить 243 района Украины... Итого по всем видам работы – 3.425 человек... Считаю нужным оговорить, что здесь перечисляются лишь типовые разработки, главным образом, по линии

---

¹ Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С. 12.

² Там само. – С. 247.

³ Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932-1933 рр. / За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К., 2001. – С. 160.

украинской и сельской контрреволюции»¹. В документі наводяться дані по областях України. В них подані конкретні дані про ліквідацію заможних середняків, петлюрівців, вихідців із «социально-чужой среды». З документів видно, що голодуючі намагалися протестувати. У відомостях з Харківської області зазначається: «Участниками группировки был организован «голодный поход» с черным флагом к Райисполкому (Оболонський район – Б.В.) Подлежат ликвидации 6 человек»².

Серед людей, які належали до знищення, було найбільше представників сілрад і голів колгоспів. Саме розстрілом непокірних виконавців наказів влади вдалося посяяти тваринний страх у тих, які прийшли їм на зміну.

Та частина людей, яка свято повірила в ідею побудови кращого майбутнього і вступила до комсомолу, партії, у 1931-1932 рр. почала прозивати і багато з них вирішили вийти з партії, за що, звісно, були скарані на смерть. Вже у 1931 р. були непомірні хлібозаготівлі і люди вже голодували. Про це свідчать численні висловлювання керівників колгоспів.

Ось приклад із Дніпропетровської області Ново-Сірогозького району. На зборах про прийняття плану хлібозаготівель виступив секретар партячейки Єрмак і заявив: «План хлебозаготовок мы принимать не будем, так как по своим размерам он невыполним, а пойти на то, чтобы опять оставить людей голодными – преступно. Я лучше сдам сейчас свой партбилет, чем обманом буду обрекать колхозников на голод». Мнение секретаря партячейки было поддержано 15-ю членами партии»³. Такі приклади наводяться з усіх областей та районів України і всі т.зв. «опортуністи» говорять про те, що колгоспники вже голодували, ходили на роботу в колгосп пухлі ще у 1931 р. Саме у цьому документі «Зведення ДПУ УСРР про настрої і протидію партійців та комсомольців під час хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. йдеться про численні масові протистояння місцевих керівних кадрів підвищеним планам хлібозаготівлі у 1932 р.

По суті політика партії була спрямована на знищення і самих колгоспів, які вони придумали. Багато керівників колгоспів висловлювалися про те, що в 1931 р. вже не було чим сіяти і не було тяглової сили, бо без фуражу був масовий падіж худоби, коней. У документах про відстеження правих поглядів зафіксовані такі висловлювання: «Если в прошлом году (1931 г. – Б.В.), выполняя хлебозаготовку, мы привели район к тому, что пало в районе большое количество лошадей, то в случае выполнения плана в этом году, у нас падут и остальные лошади»⁴.

Партійні керівники села у 1932 р. дуже часто здавали свої партійні квитки, бо говорили про нереальність виконання плану. В разі його виконання колгоспники будуть приречені на голод.

---

¹ Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 16, оп. 25 (1951 р.), спр. 3, арк. 1.

² Там само, арк. 3.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 22.

У документах архіву Служби Безпеки України постійно згадуються ті реалії, що фактично в 1931 р. колгоспники вже голодували. Директор радгоспу «Більшовик» Ново-Українського району в розмові з працівниками радгоспу заявив: «В этом году план хлебозаготовок как для района, так и совхоза нереален. Для выполнения этих планов нужно будет отдать весь хлеб, снова придется голодать колхозникам, снова начнется падеж лошадей. Соввласть создала такие условия, что ни в совхозе, ни в колхозе нет возможности работать»¹. Зрозуміло, що за такі висловлювання по голові не гладили. Адже їхні прізвиська недаремно подали у зведеннях ДПУ як тих, що протидіють хлібозаготівлі.

Думка партійних керівників сіл восени 1932 р., коли почали вимагати здати все зерно, майже одностайна. Всі вони говорили про розвалювання колгоспів, нестачу харчів, голод, падіж худоби і всі заявляли, що готові піти з партії і не прирікати селянина на голодну смерть. Їх відстежили і ліквідували. Саме в цьому, очевидно, можна знайти пояснення нелюдській жорстокості виконавців з відбирання будь-яких засобів до харчування у людей. Бо вони вже добре знали, що таке «чорний воронок». Цією другою групою активістів уже керувала не ідея, а більше психологічна травма і страх бути знищеними або померти від голоду.

Тому не можна не погодитися з думкою вченого С. Кульчицького, який пише: «Під керівництвом уповноважених по хлібозаготівлях, чекістів та міліціонерів обшуки в кожному селі проводили члени комітетів незаможних селян. Засуджувати їх не можна, вони хотіли їсти. Як не можна засуджувати й тих обшуканих, які потім їли своїх дітей або батьків. У фізичному стані людини є певна грань, після якої психіка відмовляє»².

Усні свідчення вказують на переконання людей, що гріх, заподіяний виконавцями односельцям, не оминув Божого покарання. Свідки говорять, що «активісти-буксирники» усі закінчили життя за важких трагічних обставин. Божа кара поширилася і на їхніх членів сім'ї. Це різні випадки: самогубство, каліцтво, нагла смерть, муки при вмиранні тощо. Люди, які на місцевому рівні втрачали здоровий глузд і боялися допомогти бодай своїм родичам, і забирали останнє в односельчан, вже покарані. Варто зауважити, що лише завдяки добрим та мужнім людям, які вдавали, що не побачили приховану на печі жменю збіжжя, які ділилися всім, чим могли, з сусідами, вижила якась частина людей в селах. Таких, які заслужують на подяку за врятовані душі, дуже багато, їх більше.

Ще одним дуже важливим моментом усних свідчень людей, які недостатньо відображені у документах, є розповіді про нещадну експлуатацію дитячої праці. Сотні людей розповідають, що коли вже навесні 1933 р. влада побачила, що в колгоспі не буде кому працювати, то почали варити працюючим суп і давати черпак гарячої їжі. Але вона призначалася суворо лише тим, хто працював у полі. Тому матері брали із собою восьмирічних дітей, щоб і їм діставався черпачок колгоспної баланди. Якраз

---

¹ Там само, арк. 23.

² *Кульчицький С.В.* Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – С. 98.

нинішні свідки були такого віку, що починали працювати разом з батьками за шматочок хліба, вони це запам'ятали назавжди.

З 8 до 12-13 років діти працювали переважно з батьками поруч: пололи буряки, сапали. Але вже з 13 років ставали до роботи в колгоспі самостійно, на досить важкі роботи: доярками, свинарками, пастухами, конюхами, працювали в полі нарівні з дорослими за міфічні трудовні та за шматок хліба один раз на день. Тоді за тим черпаком супу потяглися до колгоспу й решта одноосібників.

Не лише усна історія, а й документи підтверджують, що найбільше постраждали від голодомору діти. Вони були беззахисними перед свавіллям влади, різних лиходіїв, які для знуцання обирали слабших. Голод для дитячих закладів, як і для дорослого населення України, розпочався ще 1931 р. Як стверджують вчені, саме тоді НАРКОМОС УРСР довідався про те, що у 180 районах, які не виконали так званого хлібозаготівельного плану, дитячі установи було знято з централізованого продовольчого постачання¹. Дитячі інтернати фактично залишилися без харчування, діти масово втікали і поповнювали численні ряди безпритульних. Діти ходили виснажені, пухлі, вмерали у селах, на дорогах до міст.

Весною 1932 р. мешканець м. Нижньодніпровська Д.К.Орленко писав до ЦК ВКП(б): «...я вивчав марксизм-ленінізм і ніде не зустрічав у його вченні, щоб дітей морили голодом, адже вони невинні...»²

Про масову смертність серед дітей згадується у численних спогадах, документах. Часто із багатодітних сімей виживала одна дитина. Дослідники стверджують, що смертність дітей досягала за деякими неповними підрахунками 50% і більше до загальної кількості померлих тоді від голоду в Україні. На початку вересня 1933 р. до школи не прийшли: в Остерському районі Чернігівської області 52 %, Варвїнському – 70 %, Березанському – 77 %, Коропському – 74 %, Мало-Дівицькому – 54 % школярів³.

Сумну статистику підтверджують регіональні дослідження на Харківщині, Полтавщині, Сумщині. Ось що пишуть дослідники Голодомору: «Першими йшли із життя, не витримавши тортур голодом, малі діти. У багатьох сім'ях вони згасали одне за одним, а то і всі разом... У райцентрі Богодухові протягом місяця померло троє дітей Максима Ковалю. В родині Євмена Бондаренка неблаганна смерть у лютому забрала 5-ти річну Таню, у квітні – 10-річного Федора, у травні – відразу двох останніх дітей: 6-річного Костю і 8-річну Марійку. Протягом квітня-травня втратив чотирьох своїх дітей Панас Коваль (молодшому з дітей було 6 місяців, старшому – 8 років)»⁴.

Отже, через акції розкуркулення кращих господарів у 1929 – 1930 рр., через високі хлібозаготівлі, знищення худоби і тяглової сили та репресії

¹ Марочко В.І. Діти – найчисленніші жертви голодомору // Голод 1932 – 1933 років в Україні. – К., 2003. – С. 563.

² Там само. – С. 564.

³ Там само. – С. 566.

⁴ Столиця відчаю. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упоряд. Т. Поліщук. – Харків; Нью-Йорк; Львів. – 2006. – С. 269.

непокірливих керівників колгоспів у 1931 р., влада у 1932 р. підійшла до виконання глобальних цілей – знищити український етнос, представники якого на той час проживали в сільській місцевості. Це вже тоді окремі люди розуміли.

В анонімному листі, який надійшов з Полтави у 1933 р. невідомий автор бачив суть сталінської національної політики. Він писав: «Фізичне знищення української нації, виснаження її матеріальних і духовних ресурсів є одним з найважливіших пунктів нелегальної програми більшовицького централізму»¹.

Усна історія підтверджує документальні джерела і про відбирання в людей усіх сімейних цінностей: золота, прикрас тощо. Свідки голодомору розповідають, що окремі сім'ї і вижили саме тому, що мали золоті хрестики, сережки. У хліборобських селах золото було далеко не у всіх, але в тих приміських селах, де було розвинене ремісництво, люди мали гроші. У таких селах витрушували не зерно вночі, а шукали золото. Зокрема, у с. Літки Броварського району землі у селян було мало, але майже у кожній сім'ї були ремісники: чинбарі, ткачі, бондарі, вишивальниці, шевці та інші професії. У них та інших сусідніх селах влада зі зброєю влаштувала «золоті ночі». Золоті монети шукали дуже ретельно, навіть у дитячих коликсах, били людей, якщо здогадувались, що може бути золото. До людей застосовували різні способи насильницького відбирання нажитого майна, сімейних реліквій, зароблених грошей та збіжжя.

Дослідники оприлюднили документи, які показують, що створена всесоюзна контора «Торгзін» виникла влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі з метою спецобслуговування іноземних туристів у 1931-1932 рр., відкрила в Україні 50 магазинів у 36 містах. Необхідність створення таких магазинів, з метою вилучення побутового золота, пояснювали інтересами держави. У жовтні 1933 р. налічувалося 263 магазини, які мали систему дрібних лавок, приймальних пунктів, відділень...

Вся система «Торгзін» нагадувала жакхливий аукціон, на терезах якого зважували життя і смерть, тому що декілька золотих грамів від нагрудного хреста чи шлюбної обручки не вистачило б родині селянина, яка нестерпно голодувала упродовж двадцяти місяців². Свідки розповідають, що було чимало випадків, коли золото відбирали, а селян розстрілювали тут же.

Для збирання свідчень про голодомор у 1932 – 1933 рр. в Україні найперше прилучилися журналісти. 3 липня 1988 р. на засіданні Спілки письменників України було ухвалено упорядкувати документальні свідчення під назвою «33-й: голод. Народна книга-меморіал». За цю важку працю взялися письменник Володимир Маняк та його дружина, журналістка Лідія Коваленко. Ці двоє людей вчинили справжній подвиг, зібравши 6000 тисяч усних свідчень. Опублікували лише 1000 з них, з присвятою «Пам'яті мільйонів українських селян, які загинули мученицькою смертю від голоду, заподіяного сталінським тоталітаризмом у 1932 – 1933 роках; пам'яті тисяч

---

¹ Цит. за: *Кульчицький С.В.* Голод 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – С. 7.

² *Марочко В.І.* «Торгзін»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932 – 1933) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90-91.

українських сіл: хуторів, які щезли з лику землі після найбільшої з трагедій ХХ століття»¹.

Записують усні свідчення людей, які пережили голодомор, сьогодні чимало людей. Опубліковані збірки розповідей про голод майже в кожній області і районі України. Асоціацією дослідників голодоморів в Україні, членами Українського республіканського історико-освітнього товариства «Меморіал», науковцями Інституту історії України НАН України, студентами Національного університету «Києво-Могилянська академія», громадськими організаціями міст, багатьма ВНЗ України, зібрано дуже багато свідчень від людей, які пережили голодомор. На основі усних свідчень та архівних документів дослідники, зокрема Харкова, стверджують, що на території Харківської області в 1932 – 1933 рр. було вчинено акт геноциду, від голоду помер кожен третій мешканець села. Прямі ж втрати населення лише однієї області від голоду складають щонайменше 1,5 млн. осіб². Основну частину померлих склали колгоспники. Цю книгу «Столиця відчаю», де подаються жакливі спогади мученицьких страждань людей, дітей не можна читати без болю і сліз.

В інших спогадах активістка з Росії, яку прислали в Україну для скріплення колгоспів, пізніше розповідала: «Розтав сніг – і стали люди пухнути, обличчя понабрякали, ноги, як подушки, в животі вода. А селянські діти! ... Всі однакові: голови, як тяжкі ядра, шиї тоненькі, як у лелек, на руках і ногах видно, як кожна кісточка під шкірою ходить, увесь кістяк шкірою, мов жовтою марлею обтягнутий. А личка в дітей старенькі, вимучені, мов би діти по сімдесят років на світі вже прожили. А очі, Господі!...

... Пішла по селу суцільна хвиля вмирання. Спершу діти, старі, потім середній вік. Спочатку закопували, а потім уже й закопувати перестали. Так мертві й валялися на вулицях, у дворах, а останні в хатах лишилися лежати. Тихо стало. Померло все село. Хто останнім умирав, я не знаю. Нас – тих, що в управлінні працювали, до міста забрали»³.

У свідченнях із Запорізької, Полтавської, Сумської областей знаходимо дані, що люди хотіли рятуватися і декому вдавалося втекти на Донбас, хоч і там потрібно було переховуватися, бо могли заарештувати. Заарештовували також тих, хто отримував допомогу від родичів⁴. Коли у нас карали за розповіді про голод, то на Заході, українці, яким вдалося врятуватися втечею, писали та розповідали людям про голод, з нагоди сумних річниць відправляли у церквах жалобні панахиди. Зокрема, у Канаді 9 жовтня 1983 р. відбулася панахида за спокій душ, замучених голодомором в 1932-1933 рр. І потрібно сказати, що не всі могли повірити в ті жахіття, не могли зрештою зрозуміти, як таке могло статися, щоб навмисне виморити людей голодною

¹ 33-й голод. Народна книга-меморіал / Упоряд. В.Маняк, Л.Коваленко. – К., 1991. – 583 с.

² Столиця відчаю. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упоряд. Т. Поліщук. – Харків; Нью-Йорк; Львів, – 2006. – 445 с.

³ Гришко В. Москва сльозам не вірить. Нардовбивство по-кремлівські. – К., 2003. – С. 135-137.

⁴ Голод в Україні 1932-1933. Вибрані статті / Упоряд. Н. Дюк. – Луцьк, 2006. – С. 117-118.

смертю. І це логічно, бо справді, не вписується ні в які параметри людяності, перевершує можливості людської уяви така нечувана жорстокість до зовсім безневинних, старих, дітей. Такого звірства людська історія не знає. Ні, не в колективізації та індустріалізації була справа. Це був геноцид українців. Але чому були обрані такі засоби нищення? Очевидно, тому, що велика територія і велика кількість людей підказувала нелюдам, що позбутися назавжди «хохлов» неможливо, але можна зламати хребет, щоб цей народ ніколи більше не піднявся. Тому Д.Мейс і називає українців постгеноцидним хворим суспільством. Наслідки геноциду і до сьогодні дуже відчутні. Страх у людей не минув, бажання пристосуватися, вижити, а не жити повноцінно і нині дуже помітне серед різних категорій населення.

Відлучення дітей від батьків, створення патронатів, притулків, нещадна експлуатація дитячої праці, беззахисність народжували певні ментальні зміни у населення. З'являлася байдужість до близьких людей, споглядальність до злих вчинків, немилосердність, заздрість.

Дослідники приходять до висновку, що голод в Україні 1921-1923 рр. був першим терором більшовиків і певною репетицією до більш масштабних дій нищення українства. Вони слушно зауважують, що «...компанію більшовицької влади проти так званого куркульства маємо підстави розглядати як спланований геноцид українського хліборобства, який не тільки розколов українське село, а й остаточно відкрив дорогу новому, ще страшнішому голодомору 1932 – 1933 років»¹.

Очевидно, що дослідники на основі нових архівних документів скажуть про більш точні терміни проведення геноциду українців. З багатьох речей проглядає, що голодомор спланований ще в 1931 р. і був розрахований на чотири роки (1931-1934). Цей план передбачав репресії непокірних і поступове виснаження людей, щоб зменшити опір селян. Не можна не погодитися з думкою, що, «незважаючи на значну кількість наукових і документальних публікацій, однією з найменш вивчених сторінок історії України є репресивна діяльність більшовицької влади в українському селі напередодні та в роки голодомору 1932 – 1933 років в Україні»².

Відомо, що західноукраїнські землі відійшли до Польщі ще у 1921-1923 рр., кордон з СРСР проходив по річці Збруч. Однією з ланок підготовки голоду було виселення людей із прикордонної смуги у 1930-1931 рр. Вражаючі масштаби арештів свідчать про чітку спланованість геноциду українців. За документами радянських спецслужб «...протягом 1928, 1929, 1930 і в січні-травні 1931 р. органами ДПУ арештовано 49754 куркулів. Скільки з них було розстріляно або загинуло в концтаборах, точних даних немає, проте відомо, що в 1930 р. за рішенням «троєк» і «особих совещаній» було розстріляно 1033 особи, у табори відправлено 4848,

---

¹ Сергійчук В. Як нас морили голодом... – С. 45.

² Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947 років в Україні // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення. – К., 2003. – С. 73.

вислано 8430 осіб. Лише за січень-травень 1931 р. розстріляно 328, кинуто в концтабори 1083, вислано 3320 селян»¹.

Отже, з усіх архівних секретних документів та усних свідчень людей, які пережили голодомор, цілком реально постає детальна підготовка геноциду українців у 1930 – 1931 рр.

Першим етапом підготовки було завдання виселити із сіл найбільш розумних, працьовитих, активних селян, які добре вели своє господарство і не хотіли усупільнювати своє майно. І ніякі вони не куркулі, бо здебільшого не застосовували найманої праці, а трудилися від рання до смеркання всією родиною. Не всі вони були заможними, але був план розкуркулення і влада з листопада 1929 р. почала репресивну політику щодо заможних селян, щоб ліквідувати будь-яку протидію створення колгоспів. Розкуркулення супроводжувалося не лише політикою ліквідації куркульства як класу, воно було проявом найвищої жорстокості до невинних людей. У селян не лише насильно відбирали все нажите їхньою важкою працею майно, а й посеред зими виганяли із хати, розбирали їхні житла, господарські споруди, забирали будівельний матеріал. Головне, що розлучали батьків з маленькими дітьми, старших дітей змушували прилюдно й письмово зрікатися своїх батьків. Дослідники не раз зазначали, що «трагедія колективізації вимірювалася мільйонами людських доль. Депортація куркулів з України набула величезних масштабів»².

Як можна пов'язати з колективізацією та індустріалізацією такий приклад у заходах влади, який, до речі, трапляється дуже часто і в усних оповіданнях. Відбирали або знищували, псували будь-яку приготовану їжу, не дивлячись на голодні, змучені очі дітей. Ось один з них. «Селянин Дмитро Трохимович Лихоліт, 1923 року народження, оповідав, що діялось у с. Хоцьках Київської області 1932 року: «Раз пішов я до свого товариша, а в них якраз шастала бригада «активістів». І ось один знайшов у печі мале горня із пшоняною кашею. Він витяг його з печі, розбив на долівці і почав розтирати цю кашу величезним чоботом. А діти (було їх п'ятеро) попадали на долівку та й давай ту кашу їсти з-під чобіт»³. Звісно, в документах влади наказу так вчиняти з людьми ми не знайдемо, але ми маємо документальні й усні свідчення про те, що представники НКВС з району щоденно відвідували колгоспне керівництво і довго за зачиненими дверима вели з ними розмови. Неважко здогадатися, що саме там давалися такі усні розпорядження: «Не дати жодного шансу вижити».

Є й ще сьогодні чимало людей, які говорять, що й тепер частина людей живе за межею бідності і тому не варто ворушити спогади про голодомор 1932-1933 рр. Мабуть, найкраще їм відповів історик, політолог, великий українець, індіанець за походженням Джеймс Мейс, коли у 2003 р. написав: «А сьогодні... Старенькі бабусі збирають пляшки і корпаються в смітниках. Тяжко і боляче на це дивитися. Вони все життя працювали для радянської

¹ Там само. – С. 76-77.

² Щербак Н. Історико-політичні та правові аспекти досліджень трьох голодоморів в Україні // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. – С. 14.

³ Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 191-192.

влади, боролись за неї і вірили у спокійну, забезпечену старість. Можливо, зараз, викроюючи з мізерної пенсії гроші на хліб, солодко згадувати ціни за Союзу. Та не можна забувати тих, хто помер, марячи навіть не про хліб, а бодай про шматочок коржа, зліпленого з тертої соломи, полови, тирси. Солодкий і доступний совдепівський хліб був зрощений на мільйонах кісток, які не мають навіть могил, над якими не прочитано молитви, голоси яких до цього часу не почуто. Мені по-людські боляче перечитувати спогади очевидців, страшно заглядати у той колодязь жахів¹.

Але історик, взявши на себе цей пекучий біль, вважав, що суспільство має потроху позбавлятися від пост-геноцидного синдрому. І в цьому йому може допомогти лише правда, яка служитиме запорукою того, щоб подібне не могло повторитися з багатостраждальним українським народом. А наслідки морально-психологічного характеру ще живі серед нас. Щоб рухатися у майбутнє, не можна забувати минулого.

Отже, на основі вивчення архівних документів, усної історії, численних свідчень людей, які самі пережили голодомор 1932-1933 рр., можна стверджувати, що у відповідь на боротьбу за волю і незалежність України, більшовики спланували нечувано жорстокий терор голодом мільйонів українських селян. Спочатку у 1930-1931 рр. насильно відібрали («усупільнили») у селян знаряддя обробітку ґрунту, тяглову силу, реманент, транспортні засоби, худобу, стягнули величезні податки, забрали усі запаси зерна, виключно із насіннєвим, і привели селян до максимального виснаження. Усупільнена худоба в колгоспах масово згинула, на роботу гонили пухлих, голодних людей ще й у 1931 р.

У 1932-1933 рр. на підготовлену основу виснаження людей був спланований головний удар по масовому знищенню селян. У ці роки не тільки був забраний насильно увесь хліб, а й усі можливі продукти харчування рослинного і тваринного походження. Суворо був заборонений виїзд із сіл у пошуках їжі. Відбирали у селян різноманітні речі: одяг, взуття, рушники, скатертини, щоб не дати можливості обміняти їх на продукти. Ізоляція селянства від можливих пошуків їжі, насильство, деморалізація через методи обстрікування, доносів спричинили втрату 10 мільйонів українців від голоду, а ще й деформацію народних традицій господарювання, звичаїв, обрядів, родинних цінностей, культури, вплинули негативно на мораль, поведінку, привели до збайдужіння і пристосуванства.

У пам'ять 75 роковин померлих українців мученицькою смертю, український народ має відчуття болю великої втрати і прагне набратися великої сили, гідності, свідомості, щоб ніколи не допустити подібних злодіянь на своїй рідній землі.

---

¹ *Мейс Джеймс*. Я називаю це суспільство постгеноцидним // Літературна Україна. – 2003. – 15 травня.

Бевзюк Є.В. (Ужгород)

**НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ
ЗАХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Науковий рівень вивчення проблеми національного відродження західних слов'ян XIX ст. у сучасній українській історіографії залишається недостатнім, а тому потребує подальшого дослідження. Автор на прикладі однієї, самої західної гілки слов'ян – лужицьких сербів – вирішив розглянути окремі аспекти розвитку славістичних досліджень в українській історіографії.

Загалом упродовж новітнього часу в колишньому СРСР і Україні славістика, у тому числі сорабістика, була представлена переважно працями культурологічного та мовознавчого характеру. Це стало наслідком механічного продовження в радянській історіографії після 1917 р. традиційного культурно-ідеалістичного підходу російського слов'янознавства II пол. XIX – початку XX ст. до серболужицької проблематики. Тільки у роки Другої світової війни, швидше з кон'юнктурно-політичних міркувань, характер публікацій радянських учених щодо історії слов'ян дещо змінився в бік пріоритетного висвітлення їх еволюції в контексті ідей солідарності й єдності всіх слов'ян Європи. Тому і не дивно, що через інертність та заідеологізованість радянської сорабістики впродовж 20–80-х рр. XX ст. у СРСР було опубліковано тільки одну серйозну монографію московського вченого М.І.Семиряги з історії лужицьких сербів (1955 р.)¹. Однак у подальшому цей історик, опублікувавши тільки свою дисертаційну роботу, залишив дослідження історії лужичан, і провідне місце серед російських спеціалістів з даної проблематики посіла вчена-історик з Московського держуніверситету Л.П.Лаптева, з-поміж останніх робіт якої заслуговують на увагу біографічні нариси про сорабістів Росії та загальні публікації щодо розвитку російсько-лужицьких зв'язків у XIX – на початку XX ст., становлення слов'янознавства у Московському університеті².

¹ Семиряга М.И. Лужичане. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 195 с.; Також див.: Семиряга М.И. Лужичане (Историко-этнографическое исследование): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. / Институт этнографии им. Миклуха-Маклая АН СССР. – М., 1953. – 22 с.

² Див.: Лаптева Л.П. Профессор Московского университета О.М. Бодянский и его связи с лужичскими сербами // Вестник Московского государственного университета. Серия 8: История. – М., 1983. – № 6. – С. 23-29; Ї ж. О национальном возрождении у лужичских сербов // Вопросы первоначального накопления и национальных движений в славянских странах. – М.: Наука, 1972; Ї ж. История и этнография у лужичских сербов в русской дореволюционной литературе // Общественно-политические движения в Центральной Европе в XIX – начале XX ст. – М.: Прогресс, 1974. – С. 364-386. Ї ж. Российская сорабистика. – XIX – XX веков в очерках жизни и творчества ее представителей. Справочник. – М.: Научный центр славяно-германских исследований, 1997; Ї ж. Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1997.

З початку 90-х рр. ХХ ст. у розвитку славістичних досліджень відбулися якісні, якщо й не кардинальні зміни. Перспективним напрямком сорабістики, що особливо жваво розвивався в Україні, є розділ, присвячений духовній спадщині серболужицької меншини. Тут українські дослідники зробили кроки, які визнали не тільки в нас у країні, а й за її межами. Результати їхньої наукової та теоретичної діяльності представляють важливий внесок не тільки в національну, а й зарубіжну славистику. Значною увагою у сорабістів України користується тема минулого та сучасного культури національності.

На всіх етапах розвитку української славистики помітним успіхом та змістовним наповненням користувалася тема національно-культурного відродження етносів. Ця **проблема** широко представлена насамперед в історіографії ХІХ ст. У той час був зібраний значний фактичний матеріал, як результат безпосередніх спостережень за вищезгаданим процесом з боку сучасників та науковців. Але і протягом ХХ ст. накопичена достатня кількість нових цікавих фактів, які доповнили картину національно-культурного ренесансу лужицького народу¹. Крім того, процес національного відродження лужичан, що розгортався в останні два століття та його наслідки представляє певний інтерес для вчених-теоретиків і політиків сучасності. Лужицька культура, що існувала протягом тривалого часу у вигляді розрізнених чи й розірваних елементів народної творчості, у найкоротші строки набула загальноетнічного характеру, створила власну писемність і літературу, продемонструвала неабияке бажання до її визнання не тільки в Німеччині, а й за її межами². Тому для науковців України сорабістика має не тільки значення суто академічної дисципліни, а декою мірою і практичний – національно-відроджувальний і національно-консолідуючий характер.

Тому не випадково значного розвитку сорабістика набула у Західній Україні, зокрема у Львові. Провідною установою, яка протягом багатьох років плідно розвиває серболужицьку тематику, є Львівський національний університет ім. І.Я. Франка. Університет став своєрідним посередником наукового і культурного обміну між Україною та лужицькими районами Німеччини. Такі славісти, знавці теми, як К. Студинський, А. Фішер, В. Ташицький, І. Свенціцький, І. Ковалик, К. Трофимович, Л. Ройзензон, В. Мотурний своїми працями внесли, а окремі і продовжують вносити помітний внесок у цю галузь слов'язнавства. Сорабістика у Львові – це науково-педагогічний та науково-дослідницький комплекс, у якому діяльність дослідників організується за такими напрямками: науковий,

---

¹ Див.: *Лучук Т.* Серболужицька національна свідомість у дзеркалі німецької поезії (Вірш Й.Боровського про Я.Барта-Чішинського) // Проблеми слов'язнавства. Міжвідомчий науковий збірник. – К., 1988. – Вип. 37. – С. 114-116; *Фаска Г.* Історичні обставини виникнення серболужицького письменства // Проблеми слов'язнавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 147-149; *Кравець Я.* Праці А. Черного про фольклорні звичаї лужичан в оцінці української критики кінця ХІХ ст. (З літературознавчої спадщини І.Франка, В.Шурата, і Вол. Гнатука) // Питання сорабістики. VI-VII Міжнародні сорабістичні семінари. – Львів, 1999. – С. 81-86.

² *Фаска Г.* Історичні обставини виникнення серболужицької писемності // Проблеми слов'язнавства. – 1994. – Вип. 46. – С. 147-149; *Трофимович К.* Мова художніх творів Гандрія Зейлера // Проблеми слов'язнавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 166-167

навчальний та культурно-популяризаторський. При ЛНУ майже два десятиліття діє Львівський сорабістичний центр¹.

Значення наукових та організаційних заходів, що здійснюються вже протягом багатьох років Львівським університетом, важко переоцінити. Це насамперед міжнародні сорабістичні семінари, конференції, колоквиуми, видання тематичних збірників. Особливе місце з-поміж них посідає Міжнародний семінар сорабістів, який з 1984 р. уже 8 разів проводився на базі університету з участю німецьких вчених з Будишинського Сербського інституту. На семінарах постійно представлені славісти з Києва, Харкова, Москви, Мінська, Праги, Варшави. Доповіді учасників семінарів надруковані у міжвідомчому збірнику Львівського університету “Проблеми слов’язнознавства” або в підсумкових семінарських збірниках².

У дискусіях на даних семінарах розглядалися насамперед притаманні львівській сорабістичній школі питання мовознавства, літературознавства та історії культури сербів-лужицян³. В останні роки ця тема набрала особливого значення через необхідність вирішувати проблему сучасності етносу, його майбутні перспективи. Теорія серболужицької мови та літератури на семінарах розглядалася, як комплекс, де потрібно враховувати взаємодію з іншими слов’янськими мовами і літературами⁴ та вплив на мову слов’янської меншини іншомовного середовища⁵. Крім того,

¹ Див.: *Моторний В.* Сорабістика в Україні : підсумки та перспективи (80–90-ті роки) // Питання сорабістики. VI-VII Міжнародні сорабістичні семінари. – Львів, 1999. – С. 16-24; *Лазор О.* Сорабістичні публікації на сторінках журналу “Проблеми слов’язнознавства” // Питання сорабістики. VI-VII Міжнародні сорабістичні семінари. – Львів, 1999. – С. 138-147; *Чорний В.* Сорабістика і сорабістичні семінари у Львівському університеті // Проблеми слов’язнознавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 177-179; *Абдул О.* Сорабістичні мовні матеріали з архіву К.К. Трофимовича // Проблеми слов’язнознавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 131-137; *Лазор О.* Історія серболужицької літературної мови у працях Костянтина Трофимовича // Питання сорабістики. VI-VII Міжнародні сорабістичні семінари. – Львів, 1999. – С. 96-99.

² Див.: *Чорний В.* Сорабістика і сорабістичні семінари у Львівському університеті // Проблеми слов’язнознавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 177-179; *Гнатюк М.* Сорабістичні студії в системі славістики у Львівському університеті // Letopis. – 1994. – № 2. – С. 75-80; *Лазор О.* Сорабістичні публікації на сторінках журналу “Проблеми слов’язнознавства” // Питання сорабістики. VI-VII Міжнародні сорабістичні семінари. – Львів, 1999. – С. 138-147.

³ Див.: *Івченко А.* Структурно-граматичні моделі компаративних фразеологізмів верхньолужицької мови // Проблеми слов’язнознавства. – К., 1987. – Вип. 35. – С. 129-131; *Широкорад Є.* Дані лужицьких мов до етимології слов’янського *děte // Проблеми слов’язнознавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 167-171; *Івченко А.* Проблеми етимологічної інтерпретації верхньолужицької фразеології // Проблеми слов’язнознавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 173-173; *Скорвід С.* Серболужицькі конструкції типу “bítmy zběraje, na běrnach zběranju” в історичних взаємозв’язках // Проблеми слов’язнознавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 173-176.

⁴ Див.: *Цибенко О.* Польсько-серболужицькі літературні зв’язки до Другої світової війни // Проблеми слов’язнознавства. – К., 1988. – Вип. 37. – С. 90-92; *Мойсєєнко В.* До характеристики лексики чеського походження у верхньолужицькій літературній писемній мові // Проблеми слов’язнознавства. – К., 1990. – Вип. 41. – С. 152-152; *Урбан Л.* До типології чеського сприйняття серболужицької словесності у XIX ст. // Проблеми слов’язнознавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 155-156; *Татаренко А.* Зустрічі югославів з Лужицею // Питання сорабістики. VI-VII Міжнародні сорабістичні семінари. – С. 100-105.

⁵ Див.: *Зінков А.* Германізм в ідіоматиці серболужицьких мов // Проблеми слов’язнознавства. – К., 1990. – Вип. 41. – С. 149-150; *Скорвід С.* Так звані Vollzugsformen дієслів

наголошувалося на необхідності поширювати серед сербів Лужиці двомовності, як одного з головних елементів гармонійного існування етносу в Німеччині¹.

Для літературознавців головне місце займала проблема порівняльного вивчення серболужицької літератури, її типології, розвиток стилів, жанрів та напрямлень². Слід підкреслити, що літературознавчі доповіді, статті були змістовними та методично аргументованими через практичне застосування порівняльно-типологічного підходу при аналізі головних закономірностей та тенденцій становлення і розвитку серболужицької літератури. Методологічним внеском літературознавців у сорабістику став висновок про те, що, не дивлячись на певну ідеологічну модернізацію головних напрямлень лужицької літератури або скоріше їх видозмінених форм, це не змінило головного змісту літератури, яка продовжує існувати у вигляді джерельної духовної бази для національної меншини. В літературно-лінгвістичному плані увага сорабістів концентрувалася в напрямку поглибленого дослідження історичної поетики та стилів. У багатьох виданих працях висвітлювалися питання мови авторів, своєрідність художнього стилю, різноманітності мови, мовним та іншим запозиченням³.

У сорабістиці, як зрештою і в будь-якій іншій частині славістики, значну питому вагу займає фольклористика⁴. Вона служить проявом етнічної духовної пам'яті та культурно-етнічною ознакою етносу. Тут діяльність спеціалістів концентрувалася навколо наступних проблем: лужицький фольклор, його жанри та національна специфіка, поетика фольклору меншини в загальнослов'янському контексті. Певні завдання, що стоять перед сорабістами в цьому напрямку, потребують своєї майбутньої реалізації – це вироблення концепції сучасного серболужицького фольклору, його зв'язку з іншими видами як слов'янського, так і німецького мистецтва.

Значний внесок у вивчення та популяризацію серболужицької тематики вніс К.Трофимович. Його перу належить чимала кількість наукових та публіцистичних статей, монографій та посібників, присвячених історії та

у серболужицькій мові з точки зору ареальної лінгвістики // Питання сорабістики. VI-VII Міжнародні сорабістичні семінари. – С. 201-206.

¹ Див.: Дуличенко О. Феномен літературно-мовного паралелізму в серболужичан у європейському лінгвокультурному контексті // Проблеми слов'язознавства. – К., 1990. – Вип. 41. – С. 134-136; Людвіг Ела. Права меншин у Німеччині та лужичани // Питання сорабістики. VI-VII Міжнародні сорабістичні семінари. – Львів, 1999. – С. 31-32; Каснер М. Про конституційне закріплення прав лужицьких сербів у ФРН на сучасному етапі // Проблеми слов'язознавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 15-154.

² Див.: Дуличенко О. Типологічні паралелі до історії формування і розвитку серболужицьких літературних мов // Проблеми слов'язознавства. – К., 1987. – Вип. 35. – С. 123-125; Траяновський О. Література лужицьких сербів у білоруських книжкових виданнях та періодичі // Проблеми слов'язознавства. – К., 1988. – Вип. 37. – С. 88-90.

³ Див.: Трофимович К. Мова художніх творів Гандрія Ейлера // Проблеми слов'язознавства. – К., 1994. – № 46. – С. 166-167; Моторний В., Титаренко А. Повість Ю. Брезана “Чорний млин”: синтез фольклору та літературної традиції // Питання сорабістики. VI-VII Міжнародні сорабістичні семінари. – С. 148-157.

⁴ Див.: Кравець Я. Праці А.Черного про фольклорні звичаї лужичан в оцінці української критики кінця XIX ст. (літературознавчої спадщини І. Франка, В. Шурата, і Вол. Гнатюка) // Питання сорабістики. VI-VII Міжнародні сорабістичні семінари. – С. 81-86.

культури етносу¹. Протягом багатьох років він творчо співпрацював з В.Моторним². Для них лужичани стали джерелом наукового натхнення, а їхня діяльність – прикладом умілого поєднання власного інтелектуального інтересу та реалізованого потенціалу вченого-дослідника. Результатом співпраці львівських сорабістів став цілий ряд оригінальних праць³. Після смерті К.Трофимовича провідним спеціалістом Львівського сорабістичного центру став В.Моторний. За його безпосередньої діяльності були проведені останні міжнародні форуми та конференції по історії та культури цього невеликого західнослов'янського народу. Окремі доповіді на цих міжнародних заходах були присвячені основним результатам і значенню наукової діяльності та творчої спадщини К.Трофимовича⁴.

До наукових досягнень українських славістів зі Львова треба віднести їхню спільну працю з колегами з Сербського інституту у місті Будишин (ФРН), що вийшла під назвою “Лужицькі серби”⁵. Без перебільшення можна сказати, що за останні майже п'ятдесят років після монографії М.Семиряги “Лужичане” на пострадянському просторі не з'являлося праці, у якій комплексно, а не фрагментарно подавалась історія та культура серболужицького народу. Досягненням колективу авторів посібника з лужицького народознавства стало не протиставлення, а вмiле синтезування специфіки власної національної етнічної історії лужичан із загальністю складного шляху німецького народу.

Не дивлячись на певні матеріальні труднощі, викликані недостатнім рівнем фінансування науки, сучасне українське слов'янознавство, у тому числі й сорабістика, поки що демонструє серйозний інтелектуальний потенціал. Хоча впродовж останніх 10 років у сорабістиці спостерігається тенденція до зменшення кількості тематичних видань та кількості перекладів з лужицької мови. Це пов'язано насамперед з високою вартістю

¹ Трофимович К. Історія літератури лужицьких сербів // Радянське літературознавство. – 1964. – № 4. – С. 149-151; Формування літературної мови серболужицької народності. – К., 1978. – С. 12-19; *Його ж.* Діалектика розвитку літературного мови і художественної культури (На серболужицькому матеріалі) // Сучасні славянські культури. – К., 1979. – С. 149-151; *Його ж.* Серболужицький мови. – Мінськ, 1989. – С. 68; *Його ж.* Верхнелужицько-російський словарь. – Москва-Бауцен, 1974; *Його ж.* Українсько-верхнелужицький словник. – У 2-х ч. – Львів, 1993; *Його ж.* Переклади Біблії у лужицьких сербів // Проблеми слов'янознавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 135-139.

² Моторний В. Українсько-лужицькі літературні зв'язки післявоєнного періоду // Проблеми слов'янознавства. – К., 1987. – С. 112-114; *Його ж.* Українські сторінки спадщини Вацлава Фіали // Проблеми слов'янознавства. – К., 1994. – Вип. 45. – С. 164-165; *Його ж.* Сорабістика в Україні: підсумки та перспективи (80–90-ті роки) // Питання сорабістики. VI-VII Міжнародні сорабістичні семінари. – С. 16-24.

³ Моторний В., Трофимович К. Західнослов'янський народ – лужичани // Мовознавство. – 1978. – № 5. – С. 12-19; *Іхнє ж.* Тема України в серболужицькій літературі // Проблеми слов'янознавства. – К., 1986. – Вип. 33. – С. 50-54; *Іхнє ж.* Серболужицька література. – Львів, 1987. – 209 с.

⁴ Моторний В. Костянтин Трофимович – учений і педагог // Проблеми слов'янознавства. – К., 1994. – Вип. 46. – С. 139-144; Лазор О. Історія серболужицької літературної мови у працях Костянтина Трохимовича // Там само. – С. 96-99; Албул О. Сорабістичні мовні матеріали з архіву К.К.Трофимовича // Там само. – С. 131-137.

⁵ Про діяльність Інституту див.: Каснер М. Інститут серболужицького народознавства: підсумки і перспективи // Проблеми слов'янознавства. – К., 1990. – Вип. 41.

поліграфічно-друкарської роботи та відсутністю практики дотаційної підтримки, що існувала раніше в Україні. Але і в II пол. 90-х рр. XX ст., завдяки старанням та ентузіазму славистів, публікувалися наукові статті і навіть захищалися дисертації¹. В українських журналах “Народна творчість та етнографія”, “Просвіта”, “Пам’ятки України” постійно друкуються переклади з лужицької мови та праці з етноісторії та культури самої нечисленної слов’янської народності.

Певні позитивні кроки в напрямку становлення сорабістики в Україні, її поширення як наукової дисципліни, були зроблені в Ужгородському університеті, де існували потенційні можливості для надання організованого змісту науковому інтересу з боку окремих викладачів УжНУ до лужицької тематики. Серед відомих дослідників лужицького народу – доктор історичних наук, германіст, професор Г.В.Павленко, який надрукував у серболужицькому журналі “Letopis” змістовний історіографічний огляд із даної проблематики². У ньому головна увага приділялася розгляду духовних здобутків етноменшини, культурному обміну між Україною та Росією, з одного боку, та лужицько-слов’янською областю Німеччини – з іншого. Об’єктом особливої уваги в статті ужгородського науковця є теоретична спадщина відомого харківського слависта XIX ст. І.Срезневського. Розглядаючи творчий доробок останнього, Г.Павленко переконливо доводить, що наукові ідеї І.Срезневського, його сорабістична діяльність служили не обґрунтуванню політичної імперської мети російського царизму, її філософії створення слов’янського політичного союзу, а насамперед ідеї культурного зближення слов’ян на базі спільного культурно-історичного минулого, у якій обов’язковою є співпраця різних слов’ян, передусім, у науково-культурній галузі.

Значну частину праці Г.В.Павленка займає розділ, присвячений дослідникам минулого лужичан, точніше, тим науковцям або дослідникам-любителям слов’ян, які безпосередньо здійснили наукову чи приватну поїздку лужицькими районами Німеччини. Перший крок до розкриття цієї проблеми був зроблений московською сорабісткою Л.Лаптевою. Вона підійшла до висвітлення теми кризь синтез суспільно-політичного руху в Європі, а точніше, його філософії “слов’янщини” з науковим світоглядом таких відомих грандів російської сорабістики, як І.Срезневський, О.Гільфердінг, Т.Флорінський та ін.³ А ужгородський вчений з притаманним

---

¹ Проневич О. Національний рух лужицьких сербів 1945-1949 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1996.

² Pavlenko G. Geschichte und Kultur der Sorden im Blickfeld der russischen und ukrainischen Historiographie und Publizistik des XIX und XX Jahrhunderts // Letopis. – 1985. – № 32/1. – S. 34-56.

³ Див.: Лантєва Л.П. В.А. Францев как историк славянства // Славянская историография / Под ред. Л. Белявской. – М.: МГУ, 1966. – С. 657-658; Її ж. Русское славяноведение в конце XIX – начале XX века // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: Седьмой Международный съезд славистов, Загреб–Любляна, сентябрь 1978 г. – М.: Наука, 1978. – С. 491-510; Її ж. Пребывание у лужицких сербов русского ученого Л.В. Щербы // Ученые записки Тартусского государственного университета. – Тарту, 1985. – Вып. 710: Исследования по истории славянского языкознания. – № 1. – С. 82-86; Її ж. Сведения о сербах-лужичанах в архивах Москвы и Ленинграда // Letopis. Jahresschrift der Instituts für sorbische Volksforschung. – 1970. – Reihe A. – № 17/2. – S. 230-242; Її ж. История и этнография у лужицких сербов в

йому літературно-мовним умінням прослідкував генезис ідеї слов'янської спільності у серболужичан, точніше поширення її елементів між лужицькими культурними та громадсько-політичними діячами. Оpubлікований Г.Павленком матеріал свідчить, що не дивлячись на імперські, монархічні та інші міждержавні кордони, науковці, славісти-аматори достатньо вільно здійснювали свої наукові дефіляції, проводили не тільки збір етнографічного та фольклористичного матеріалу, а й поширювали слов'янську ідею, яка на серболужицькому етногрунті мала місце та відповідала настрою окремих національно-політичних лідерів лужичан.

Предметом інтересу для ужгородського професора М.І.Зимомрі стала просвітницька діяльність лужицького “будителя” Я.Йордана, його зв'язки з іншими слов'янськими літераторами, у т.ч. українськими¹. Наведеними фактами про життєвий шлях та діяльність лужицького національного патріота, науковець намагається не тільки розкрити тему, а й проілюструвати певний вплив на останнього ідеї слов'янської взаємності, підкреслює її іманентний характер. Ця ідея “вела до взаємодії та взаємозбагачення слов'янських культур, стверджувала традиції національно-визвольного руху слов'янських народів”. Правда, окремі теоретичні положення, які використовував професор М.Зимомря, корінням уходять в ідеологічну спадщину слов'янофілів. Наприклад, ідея слов'янської єдності. Але він привніс до неї новий інтернаціональний зміст, що відповідало ідейно-теоретичним вимогам післявоєнної слов'янської історіографії. Тому дослідник на прикладі творів Я.Йордана, точніше, виходячи з їх змісту, намагається виявити творчі та духовні елементи, притаманні не тільки лужицькій, а всій слов'янській літературі, служать для останньої джерельною базою. Як науковець та дослідник окремих аспектів духовної спадщини лужицького народу, М.Зимомря класифікує літературу лужицьких сербів відповідно пов'язуючи її стан зі змінами у соціальному та економічному житті меншини, тобто виходячи зі стадіальної концепції розвитку суспільства. Хоча треба обмовитися, що соціально-економічні зміни та національна політика в НДР насправді спочатку виявляли питомий вплив на подолання кризового стану стійкої багатовікової тенденції до зменшення етнопопуляції лужичан, яка склалася на початок минулого століття. Тому теорисинтез економічно-соціального та культурного – це не стільки реверанс дослідника в бік методології, що панувала, скільки оправдана спроба власного розуміння складного літературного процесу в лужичан. До ужгородських прихильників лужицької духовної культури необхідно також віднести викладача УжНУ Б.Бендзара. Він доповнив своєю

русской дореволюционной литературе // Общественно-политические движения в Центральной Европе в XIX – начале XX ст. – М.: Прогресс, 1974. – С. 364-386; *Ії ж.* Русские путешественники о лужицких сербах // Вопросы истории. – 1986. – № 1. – С. 85-91.

¹ *Зимомря М.* Роль Я.П.Йордана в історії міжслов'янських взаємин в 40-70 роках XIX ст. // Проблеми слов'янознавства. – К., 1990. – Вип. 41. – С. 118.

публікацією сторінку післявоєнних культурних зв'язків лужицьких слов'ян із діячами культури та мистецтва України¹.

Якщо проаналізувати вищезгадані праці, то виявляється стійке намагання авторів публікації сконцентрувати увагу на проявах практичної реалізації ідеї культурного зближення між Лужицею, з одного боку, та Україною і Росією – з другого. Але при цьому слід зауважити, що згаданим ужгородським науковцям не належить пріоритет у формуванні теоретичних меж ідеї культурного зближення західного слов'янства з іншими спорідненими народами. Філософія єдності слов'янської історії та культури була викликана до життя насамперед динамічним процесом суспільного розвитку з його тенденцією до зближення націй в умовах інтернаціоналізації виробництва, незалежно від характеру суспільного ладу.

Після Другої світової війни в радянській історіографії практика культурної єдності лужичан з іншими слов'янами, крім елементу взаємної етнічної та історико-культурної єдності, доповнювалася однією для всіх слов'ян теорією “будівництва нового суспільства”, де панував би “пролетарський інтернаціоналізм”, як філософія міжслов'янського спілкування. Але даючи таку оцінку, не треба зводити домінування в українській радянській історіографії жорстких меж ідеології інтернаціоналізму до спрощеної вульгаризації, як це зараз інколи інтерпретується. У своїй більшості українські науковці-сорабісти 50–80-х рр. ХХ ст. у зближенні німецької культури з культурою лужичан, а також у проявах духовно-культурної спорідненості та творчого обміну з іншими народами насамперед слов'янськими бачили, передусім практичне втілення програми рівності націй у системі мирного, партнерського співіснування європейських народів.

Для лужицьких сербів їхня культура – це явище європейське з глибоким слов'янським корінням. Сорабістика в Україні тривалий час використовувала культурно-історичні методи, але ці методи недостатньо пов'язували літературу, мову, культуру з загальним розвитком, а стан наукової прогресивності сорабістики визначався тим, якою мірою вона включалася в загальнослов'янську проблематику і не дистанціювалася індивідуальністю від предметного змісту славистики. Безумовно, літературний процес, еволюція мови знаходяться в тісному взаємозв'язку з загальноісторичним процесом, хоча і мають певну самостійність щодо останнього. Механізм їх взаємодії – вельми складний процес, тому історія культури національності, а точніше практична сторона культури сербів-лужичан як етнозберігаючого джерела, очікує ще в сучасній українській сорабістиці своє подальше осмислення і висвітлення. *Проблемність слов'янської історії особливо яскраво проявилася в дискусії з теми національного відродження.* Так деякі провідні російські вчені сучасності переглядають і беруть під сумнів навіть саме поняття “слов'янське національне відродження” та піднімають питання про наукову некоректність

---

¹ Див.: Бендзар Б. Лужицко-украинские связи в послевоенный период // Тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной конференции историков-славистов. – Ужгород, 1982. – С. 314-315.

традиційного тлумачення національно-відроджувальних процесів XVIII-XIX ст. у колишній радянській та сучасній російській і зарубіжній історіографії¹. Вони вельми аргументовано зазначають, що старі підходи виключають із цих процесів поляків, росіян, українців та білорусів, тому тоді не варто твердити про загальнослов'янський характер “національного відродження” в XIX ст. Уникнення крайнощів і еkleктики у підходах, зокрема до національного відродження слов'ян, та вихід з теоретико-методологічного кута нам вбачається в застосуванні методу комплексного аналізу в контексті цивілізаційного розвитку, який нещодавно запропонував відомий український теоретик історії Юрій Павленко. Згідно з ним, при розгляді світової історії доцільно дотримуватися в триєдиності принципів стадіальності (формаційності), полілінійності та цивілізаційної унікальності аналізу історичного процесу, що забезпечує “нове бачення соціокультурного руху людства, створює основу для розуміння внутрішньої єдності його економічного, соціального, політичного, культурного, релігійно-морального та інших аспектів”². Такий метод дослідження видається найбільш раціональним і у вивченні унікального соціокультурного типу серболоужицької етноспільноти та процесу її національного відродження й розвитку в XIX ст.

Новий етап розвитку славістики в Україні, що розпочався в 90-ті рр. XX ст., характеризується відходом від жорстких методологічних схем, продиктованих не науковим детермінізмом, а ідеологічними вимогами до суспільних наук з боку колишнього партійно-державного керівництва. Українське сучасне слов'янознавство набирає класично-наукового змісту, на відміну від попереднього – заполітизованого. Виникають нові організаційні форми міжнародного наукового співробітництва, що сприяє інтенсивному взаємобміну знань у галузі сорабістичних досліджень. Тобто славістика в Україні стає повноправною інтегрованою частиною європейської та світової славістики.

---

¹ Див.: *Исламов Т.М., Фалькович С.М.* Средняя Европа в Новое время (XVIII в. –1918 г.) // Институту славяноведения и балканистики 50 лет. – М.: Индрик. – С. 80-104.

² *Павленко Ю.* Три підходи до розуміння світового історичного процесу // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 158.

УКРАЇНА – МОВА

Радевич-Винницький Я.К. (Дрогобич)

ХТО «ВИГАДАВ» УКРАЇНЦІВ ТА ЇХНЮ МОВУ? (З історії антиукраїнських стереотипів)

У статті досліджуються антиукраїнські стереотипи, які побутували в Австро-Угорській імперії у XIX – на поч. XX ст. Автор переконаний, що лише героїчна і звитяжна боротьба допомогла українцям уникнути тотальної колонізації та русифікації.

З утратою через династичні причини державності (1339 р.) русини (українці) протягом багатьох століть перебували у складі чужих державних утворень. У цих державах було неоднакове ставлення до українців, що визначалося насамперед менталітетом та культурно-цивілізаційним рівнем титульних націй. Найкраще велося українцям у Великому Князівстві Литовському, яке українські вчені обґрунтовано називають Литовсько-Руською державою. На другому місці в цьому аспекті, безперечно, слід поставити Австрійську монархію. Коли 1772 р. галичани опинилися в складі цієї держави, вони відчули її помітну відмінність від Польщі, до якої вони належали чотири століття. Про життя в Польській державі може дати уявлення уривок із пам'ятки XVII ст. «Descriptio status Polonie»: «...багато тут правителів, але ні одного володаря, багато законів, але ніякого права. І справді, всі бажають правити, але не вміють. Усі можуть видавати закони, але не додержувати їх. А коли всім дозволено, то всі у всьому грішать. А тому замість свободи тут сваволя; замість законів – своє «хочу»; замість розважності – безсоромність; замість справедливості – грабунок. І так стремління панувати та нехтіть до послуху все перекручують на своє та все зводять нанівець. А тому тут закони – беззаконні, сойм – сама скаженість, соймники – лайка, компроміс – розрив, розпорядження – знущання, духівництво – безбожництво, проводирі – нікчеми, міністри – безправство, сенатори – запроданці, шляхта – куди вітер віє, судівництво – хабарництво,

громадянство – злидні, міські ради – хапуни, повіти – сволота, село – темнота, військові начальники – злодії, старости – недоучки, урядовці – до них подібні; кіннотник – грабіжник, піший – голодранець, піхота – голота, поліція – злочинність, війна – розбій, бій – панічна втеча»¹.

1717 р. у цій державі сеймові (парламентові) було запропоновано «Projekt na zniszczenie Rusi» («Проект знищення Русі») (Русь – це Україна; Росія називалася Московією), яким передбачалося не допускати руську шляхту до жодних урядових посад, а єпископів – до сенату, попів залишати неуками, які б не знали історії своєї церкви; коли ж український народ, захищаючи свою віру, підніме повстання, то бунтівників повбивати, а як не буде достатньо сили, то віддати, щоб їх виловили татари, а край належить заселити людом польським і мазовецьким. Подібні «проекти» щодо українців у польському середовищі розглядалися ще у 1786 і 1908 роках. Водночас польські публіцисти впродовж століть не припиняли спроб довести, що «українського народу немає, що українська мова є провінційним варіантом польської, який незначно відрізняється від неї місцевою вимовою» та що «край між Карпатами і Дніпром – то край польський»².

Австрійська влада провела низку заходів, спрямованих на поліпшення життя місцевого населення: від скорочення днів панщини до поліпшення санітарного стану селянських дворів, від зрівняння у правах українського духовенства з польським до офіційного закріплення прізвищ. Особливе значення мали намагання колоніальної влади поліпшити справи освіти. 1774 р. була відкрита греко-католицька духовна семінарія (Барбареум) у Відні, а 1783 – у Львові. 1784 р. створено Львівський університет, у якому від 1787 р. діяв Руський інститут (Studium Ruthenum), де предмети викладалися руською (староукраїнською) мовою. Все це мало значний вплив на пробудження національного життя українців, на формування національної інтелігенції, національної еліти, якої впродовж тривалого часу народ фактично був позбавлений. Освічена монархія зробила спробу запровадити обов'язкове початкове навчання. 4 грудня 1774 р. австрійський уряд видав декрет, який зобов'язував галицьке губернаторство організувати в містах і селах народну освіту. 1776 р. була створена урядова комісія, що мала за завдання розвиток українських шкіл. Цьому протидіяли місцеві органи влади, які були в польських руках. 1790 р. русинське духовенство звернулося до імператора з вимогою запровадити в нормальних і тривіальних школах навчання українською мовою. 1791 р. уряд видав розпорядження про відкриття українських шкіл у містах і містечках, де немає німецьких або польських шкіл, а де такі є, то українська громада могла відкривати свої школи за власні кошти. Активно боровся за українську мову і школу в кожному селі єпископ Петро Білянський.

¹ Цит. за: Лялька Я., Романюк П. Містика політичної шахівниці // За вільну Україну. – 2001. – 26 січня.

² Див.: Antonowycz W. Moja spowiedź (w związku z artykułem w VI numerze “Osnowy”: Co o tym sądzić? i listem p. Padalicy w X numerze) // Kozak S. Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu. – Warszawa, 2005. – S. 299.

Звичайно, Австрійська держава була державою насамперед німецького народу і в цьому сенсі була подібною до інших імперій. Це виявилось, наприклад, у намірі створити «дунайську націю» з єдиною німецькою мовою. За зразок розв'язання мовної проблеми в поліетнічній державі Йосиф II вважав, хоч як дивно, царську Росію. Проте імперську політику австрійська влада провадила доволі цивілізовано, у будь-якому разі ліберальніше, ніж відверто шовіністичні Польща та Росія. Українці в цій державі, де поважався закон, отримали певні права і можливості для національного розвитку.

Перемишльський суддя С.Старжинський уклав проект Конституції для Східної Галичини, схвалений 19 серпня 1791 р. У ній було взято до уваги всі реформи за 18 років перебування Галичини в складі монархії, їх результати та впливи на свідомість галицького суспільства. Конституція була чинною до 1805 р. і стала збудником національної свідомості галицької інтелігенції, що послужило основою для дальшої боротьби за українське національне відродження¹.

Краще трактування русинів, зокрема селянських мас, австрійцями певною мірою було спричинене війною з Наполеоном: русини виявилися австрійськими, а не польськими патріотами. 1809 рік був початком національного пробудження корінних мешканців Галичини.

Проте на перешкоді українському відродженню стояв польський фактор. Галичина не була адміністративно відокремлена від польських і спольщених земель (гетьмани Богдан Хмельницький й Іван Виговський стояли на тому, що Україна простягається доти, «де грецька віра була і мова їх ще існує – до Вісли»), які 1772 р. відійшли до Австрії (т.зв. Західна Галичина). Водночас і в Східній (українській) Галичині провідні позиції в державному та суспільному житті зберігали польські аристократи, польська шляхта і римокатолицьке духовенство. Вони запевняли віденський уряд, що русини – це польський народ, а русинська мова – діалект польської, і протестували, коли австрійці трактували русинів як окремих народ, рівноправний з іншими народами імперії. До слова, ще порівняно недавно в «Історії Польщі», призначеній для іноземців, польський автор писав: «Русини, які для виразного відрізнення від росіян прийняли назву українців, повною мірою розвинулися національно у Східній Галичині, в багатьох відношеннях заохочувані австрійським урядом до протиборства з поляками»².

Не надто сприяло русинам і зароджуване слов'янофільство. Так, творець ідеї слов'янської єдності Ян Коллар стверджував, що існують лише чотири слов'янські мови: російська, польська, сербська і чеська. Всі інші є похідними цих чотирьох.

Польські магнати виступали проти навчання сільських дітей, проти обов'язкової початкової освіти. Українців лякали тим, що всіх письменних юнаків рекрутуватимуть до війська. Часом їх справді брали в рекрути, до того ж не тільки селянських хлопців, а й учителів. На всі лади настирливо

---

¹ *Pempis P.* Правове становище Східної Галичини у складі Австрійської імперії (70-ті рр. XVIII – 70-ті рр. XIX ст.) // Бойківщина. Наук. зб. – Дрогобич, 2002. – Т. I. – С. 135.

² *Halecki O.* Historia Polski. – Lublin; Londyn, 1992. – S. 247.

повторювалася думка, що українська мова – це наріччя польської. Натомість львівський єпископ Лев Шептицький заявляв, що українці – окремий народ та що їм належать такі ж права, як полякам.

Однак польські впливи переважали, і поступово досягнуте галичанами було скасоване. У педагогічних закладах Галичини навчання відбувалося німецькою мовою. 1815 р. другою мовою там стала польська, а руська опинилася на третьому місці.

Українцям довелося продовжувати нерівну боротьбу. З'являються перші організовані форми громадського українського життя. Гурток у Перемишлі, що сформувався навколо єпископа (майбутнього митрополита) Михайла Левицького та каноніка Івана Могильницького, ініціював створення товариства для поширення народної освіти, захисту мовної рівноправності українців, запровадження рідномовного навчання дітей тощо. І.Могильницький виступив ініціатором створення в Перемишлі Інституту для підготовки вчителів парафіяльних шкіл і став його першим ректором. У своїх працях він доводив єдність українського народу Австрії й Росії, обґрунтовував самостійність, рівноправність і право на розвиток української мови, аргументовано заперечував думку про те, що ця мова – діалект польської чи російської.

На домагання українців уряд створив комісію для врегулювання українського шкільництва. Комісія, очолювана митрополитом М. Левицьким, вимагала повернення шкіл під український контроль і викладання низки предметів руською мовою. На противагу цьому президія Галицького губернаторства у доповідній записці Надвірній канцелярії від 13 грудня 1816 р. стверджувала, що ця мова – це діалект, «один із різновидів російської» (зважає, вже не польської, але таки діалект, а не мова), отже, позаяк українці буцімто тяжіють до Росії, до православ'я, то єдиною опорою Австрії в Галичині є польські верхи¹. Цілком можливо, що полякам удалося посіяти підозру щодо галичан з огляду на те, що «язичіє», яким писала руська інтелігенція, значною мірою нагадувало російську літературну мову – пересажену з України на московський ґрунт «слов'яно-руську мову», а освічені верхи підросійської України в цей час уже були в основному зросійщені. Проте за наполяганням митрополита М.Левицького 1817 р. було створено нову комісію, і її українське представництво домоглося, що 1818 р. уряд імперії видав постанову, у якій говорилося:

в усіх народних школах Східної Галичини (Буковини) запровадити викладання релігії українською мовою;

у народних школах з учнями латинського і греко-католицького обрядів викладання має провадитися польською мовою, а діти української нації навчаються читати і писати рідною мовою;

у народних школах з українськими дітьми навчання має здійснюватися українською мовою, а польська може бути другою мовою;

українські громади можуть створювати школи з рідною мовою навчання;

¹ Lewicki J. Ruch Rusinów w pierwszej połowie panowania Awstrji (1773-1820). – Lwów, 1882. – S. 24.

українські школи передати в підпорядкування греко-католицьких консисторій, а польські – в латинські дієцезії.

Внаслідок цього вже у 1818-1819 рр. було засновано 383 українські школи. Але загалом полонізація українських дітей в освітніх закладах тривала – як через польські пріоритети в цій постанові, так і особливо тому, що в краї вся влада, отже й реалізація постанови, була в руках поляків. Ця постанова, як і пізніша постанова 1842 р. про запровадження в школах русинської мови, не виконувалася.

Від 1827 р. у слов'янських землях імперії не можна було обійняти державної посади без знання бодай однієї слов'янської мови. До цих мов належала і руська (українська), чого не хотіли визнати польські верхи Галичини. За мову треба було боротися як проти чужих, так і проти своїх, оскільки рівень сполонізованості українців був дуже високий. Дійшло до того, що семінаристи не хотіли навчатися кириличного письма, а молодий священик о. Йосип Лозинський 1834 р. запропонував запровадити для руського письма латинську графіку в її польському варіанті. Тут не обійшлося без впливу таких відомих діячів, як Варфоломій Копітар, Вук Караджич, Вацлав Залеський, які вважали, що до всіх слов'янських мов треба запровадити латиницю.

Проте були люди, які не лише розуміли становище, а й відважно боролися за національну справу. Проти проекту о. Й. Лозинського, спираючись на тогочасну славістичну науку, виступив з трактатом «Азбука і Abecadło» Маркіян Шашкевич. Він перший відважився промовляти українською мовою на урочистостях у Львівській духовній семінарії. Це було 1834 р., а 1836 р. він виголосив українською мовою проповідь у катедральному соборі св. Юра у Львові. По-українськи виголосили проповіді у львівських церквах також Юліан Величковський та Микола Устиянович. М. Шашкевич був провідним діячем «руської трійці», до якої, крім нього, належали Іван Вагилевич та Яків Головацький. Ці молоді, високоосвічені представники нової західноукраїнської еліти не лише відіграли «роль піонерів народної літератури в Галичині» (М. Грушевський), а й стали провісниками і будителями великого загальнонаціонального зрушення українців. Вони були під впливом слов'янського відродження й особливо літературного відродження на підросійській Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Значною мірою завдяки їм уся Україна відчула «одність українського народу по оба боки російсько-австрійського кордону»¹. 1834 р. вони уклали альманах «Зоря», який починався портретом Богдана Хмельницького і містив нарис про нього. Альманах не був допущений до друку. Віденський цензор – знаний славіст В. Копітар написав, що русяки Галичини, Угорщини, Росії (9-10 мільйонів душ) прихильно сприймуть це видання їхньою мовою. «Але треба брати до уваги, що наші й російські поляки дивитимуться з заздрістю й ненавистю на цю досі не упривілейовану літературу...»². Виняткове значення для національного самоусвідомлення українців мав вихід у світ альманаху

---

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Львів, 1913. – С. 494.

² Возняк М. Століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича // Діло. – 1934. – 5 травня.

«Русалка Дністровая» з його орієнтацією на народну мову, з низкою ідей, які засвідчили, що підавстрійське українство, відчуваючи органічну єдність з українством підросійським, робить впевнені кроки до відродження України, яка має зайняти гідне місце серед народів Європи, як це було в часи Русі київської і галицько-волинської доби.

Провідні діячі Галичини активно спілкувалися з наддніпрянськими українцями: Миколою Костомаровим, Осипом Бодянським, Михайлом Максимовичем та ін. Уже 1843 р. Я.Головацький мав «Кобзар» і «Гайдамаки» Т. Шевченка, збірки «Вітка» та «Українські балади» М.Костомарова. З іншого боку, надісланий Я.Головацьким О.Бодянському вірш М.Устияновича «Наддністрянка», у якому висловлене палке бажання бачити Україну вільною серед слов'янських народів, був відомий М.Максимовичу і з'явився як додаток до «Книги буття українського народу» М.Костомарова¹. Звертає на себе увагу схожість багатьох думок цієї «Книги» і статті «Становище русинів у Галичині», опублікованої Я.Головацьким під псевдонімом Гаврило Русин у Ляйпцигу в журналі «Щорічники слов'янської літератури, мистецтва і науки»². У статті йшлося про скасування панщини, піднесення промисловості, культури і законності шляхом поширення знань рідною мовою, запровадження рідномовного навчання у народних та вищих школах для підготовки національних кадрів, культивування історичних традицій тощо. Я.Головацький намагався привернути увагу австрійського уряду до становища корінного народу провінції, спростувати твердження поляків щодо проросійських симпатій галицького люду. Як можуть галичани мріяти про життя під російською короною, писав він, коли там панує дика сваволя поміщиків, а все українське викорчується!

Ця стаття, як і двотомовий альманах Якова й Івана Головацьких «Вінок русинам на обжинки», виданий у Відні 1846-1847 рр., у якому, зокрема, було передруковано чимало творів забороненої цензурою «Русалки Дністрової», значною мірою спричинилася до піднесення рівня свідомості і мобілізації українців Галичини напередодні «весни народів», коли й галичани заявили про свої національні права. Цього дуже боялися ті, хто панував у краї. Коли граф Сапега дізнався, що польська національна гвардія влаштувала у Львові демонстрацію з вимогою запровадження в адміністрації польської мови, він поставився до цього негативно, тому що завтра за прикладом поляків цього почнуть домагатися українці.

Але українці почали вимагати значно більшого. 1846 р. о. Василь Подолинський, душпастир з Лемківщини, написав працю «Голос перестороги», у якій, розглянувши українсько-польські, українсько-австрійські й українсько-російські взаємини, вперше в Західній Україні заявив, що українці всіх земель мають об'єднатися і розвивати власну державність.

¹ Стеблій Ф. Яків Головацький – діяч українського національного відродження // Шапкевичана. Вип. 1., Вип. 2. – Львів; Броди: Бінніпер, 1996. – С. 230.

² Rusyn H. Zustände der Russinen in Galicien // Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft. – Leipzig, 1846. – № IV. – S. 9-10.

Головна Руська Рада, створена 2 травня 1848 р., поставила вимогу адміністративного поділу Галичини на українську і польську частини, вважаючи це головним заходом, який убереже українців від польського зверхництва і колонізації, до того ж Галичина разом із Закарпаттям та Буковиною мають стати коронним (автономним) Руським краєм (уперше цю ідею висловив закарпатський політичний діяч Адольф Добрянський, який уклав і проєкт її реалізації). Греко-католицькі священники, які домінували в Раді, покладали надію в боротьбі з поляками на австрійську адміністрацію. Польська Rada Narodowa (Національна рада) чинила шалений опір вимогам українців і боялася порозуміння організованих українців з австрійською бюрократією. На противагу Головній Руській Раді було створено Руський Собор, до якого ввійшли в основному колонізовані русини. У зверненні до цесаря вони писали про потребу захисту української мови і культури, про освіту рідною мовою, використання української мови в адміністрації. Але неодмінною умовою національного розвитку українців ставили політичну єдність з польською нацією. Руський Собор, прийнявши резолюцію про об'єднання з Польською Національною Радою, розпався ще перед бомбуванням Львова генералом Гаммерштайном і придушенням польських націоналістичних організацій. Головна Руська Рада була ліквідована через три роки.

Поляки не могли пробачити українцям, які не лише вимагали національних прав і адміністративної окремішності, а й активно допомагали австрійському урядові в боротьбі проти польських і угорських повстанців. Українці підтримали цесарський трон, бо знали, що реанімація Польської держави позбавить їх навіть тих скромних прав, які вони мали в Австрійській монархії. За підтримку «вірні русини» були названі «тирольцями сходу» (першим назву «східного тирольця» мав ще в часи наполеонівських воєн випускник Барбарему і вчитель Йосифа II митрополит Антін Ангелович), а мати-цесарева власноручно вишила їм синьо-жовтий стяг. Що ж до істотнішої віддяки, то галицькі українці отримали надто мало, а згодом багато чого навіть втратили: австрійці в імперії «мусили серйозно зважати на поляків, які після німців і угорців були, безсумнівно, найвпливовішими»¹. Поляки ж розглядали Галичину як трамплін, як «П'ємонт» відродження Польщі. Почуваючи себе зрадженими, чимало русинів перейшли в москвофільський табір, вважаючи за «ліпше втратитися в московському морі, ніж у польському болоті».

Проте поляки, які ще в 30-ті роки XIX ст. говорили, що австрійці нацьковують на них українців, були невдоволені й австрійцями. 27 лютого 1847 р. цесарським декретом Галичина була поділена на дві губернії, але здійснення декрету не відбулося, тому українська депутація 1848 р. вимагала у Відні цього поділу. У складі депутації був і губернатор Галичини граф Стадіон, з чого поляки зробили висновок, що він займає проукраїнські позиції. Чи не вперше про це заявив на сесії парламенту посол Флоріан Земляковський: «русини як такі не існують, вони тільки вигадка австрійської

---

¹ Halecki O. Op. cit. – S. 238.

інтриги, конкретно губернатора Галичини графа Франца Стадіона. ... у деяких колах це повторюють донині», – пише наш сучасник, відомий польський історик Мацей Козловський¹.

Це твердження, повторюване польськими політиками, доволі скоро поширилося на всі верстви польської інтелігенції, стереотипизувалося і стало чи не найуживанішим висловом у польських дискурсах про українсько-польські взаємини. Слово *українець* практично не вживалося без лапок, а українці розглядалися не лише як австрійська (німецька) інтрига, а й як знаряддя антислов'янства. Так, Г.Верцінський 1911 р. писав, що погано з москвофілами, бо тягнуть до чужої держави, але значно гірше з «українцями», бо йдеться не про рівноправність, а про німецьку політику, яка хоче зробити з русинів авангард у лоні східної слов'янщини, зробити з них клин, що полегшить німцям окупацію на західних кордонах слов'янщини². Виходить, що, аби захистити поляків з заходу, треба знищити українців на сході.

Стереотип про українців як австрійську інтригу активно використовувався під час Першої світової війни й українських визвольних змагань. Коли почалося формування січових стрільців для боротьби проти експансії Росії, польський політик Гіпполіт Сливінський у серпні 1914 р. рекомендував австрійському військовому міністрові: «Протидіяти уявному українському рухові. Український народ загалом не існує, а русинське означає російське, отже, антидержавне. Є лише декілька українських проводирів. Русинський народ нічого про це не знає». З іншого боку, польський ендек (націонал-демократ) Роман Дмовський у зверненні (березень 1916 р.) до російського уряду з вимогою незалежності для Польщі перелічив народи, які мають право на самовизначення, і зауважив: «Німці ще тут додають національність українську, яка, однак, становить частину малорусинів і була організована Австрією за допомогою Берліна». Польські і російські емігранти з більшовицької Росії на кшталт екс-міністра С.Сазонова «намагалися переконати західних політиків, що чогось такого, як українська нація, не існує, а спроба збудувати українську державу – це відчинити двері для німецьких впливів на сході Європи»³. На таку думку в Польщі можна надбати і нині.

Насправді ж германці відновили не Україну, а якраз Польщу. 5 листопада 1916 р. австрійський цісар і німецький кайзер проголосили відновлення Польської держави і встановили Регентську Раду, яка мала створити польський уряд. Юзеф Пілсудський організував військові формування, що воювали на боці німецької коаліції проти Антанти⁴. Проте й тоді поляки говорили, що українську проблему вигадали німці.

¹ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicją Wsodnią 1918-1919. – Kraków, 1990. – S. 35.

² Wierciński H., Wasilewski L. Ze stosunków polsko-ruskich w Galicji wschodniej // Biblioteka warszawska. – 1911. – Т. III. – Zeszyt 3. – S. 455.

³ Kozłowski M. Op. cit. – S. 216.

⁴ Halecki O. Op. cit. – S. 254; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 60-61.

Трагікомізм української справи полягав у тому, що в Росії постійно заявляли, що українців вигадали ... поляки, що українська мова – це російська, зіпсована польськими впливами, та що її літературну форму створюють «деякі малоросіяни й особливо поляки» (Валуєвський циркуляр, 1863 р.). Правда, притлумивши поляків, у Росії пізніше звинувачували в основному тих-таки німців. Наприклад, генерал Денікін стверджував, що ««українці» не нація, а політична партія, вирощена Австро-Німеччиною». А зовсім недавно О.І.Солженіцин переконував, що українська мова створена «за австрійського під'юджування». У ставленні до українців, виявляється, лях і москаль на один копил шиті, як каже українське прислів'я.

Нинішні російські українофоби до «творців» українського народу додають ще одного, третього. Так, у статті під прикметною назвою «Український туман має розвіятися і російське сонце зійде» М.Б.Смолін, нагадавши читачам, що українців вигадали підступні поляки та австрійський губернатор Галичини граф Стадіон (який, однак, чомусь називав їх не українцями, а рутенами. – *Я.Р.-В.*), пише: «Вельми помітну роль в українському русі відігравали євреї»¹. За словами Смоліна, один із найголовніших ідеологів «українства» Михайло Грушевський, як і «всі діячі «українства» (добропорядні російські українофіби однозгідно з польськими ніколи не пишуть слова з коренем *україн-* без лапок. – *Я.Р.-В.*) щільно співпрацювали з єврейським світовим революційним рухом»². Отже, українців «не було, нема і бути не може» – вони вигадані австрійцями, німцями, поляками і євреями. А щоб це довести, українців сотнями тисяч гноїли в тюрмах, вимордовували у концтаборах, мільйонами виморювали голодом, вивозили на Північ і в Сибір, гнали не навчених воювати проти ворогів московської імперії. Але українці таки існують і в ХХ ст., хоч із четвертої спроби, таки домоглися власної держави.

Висновки:

1. Українці як нація є результатом розвитку руського (східнослов'янського) етносу, що майже синхронно з іншими європейськими народами виокремився у середині першого тисячоліття н.е. і створив свою державу в ІХ ст.

2. Утративши через вигасання династії галицько-волинських князів (королів) державність, русини (українці) впродовж тривалого часу перебували під владою різних держав, які по-різному ставилися до руської (української) ідентичності. Найкращим було становище русинів (українців) у Великому Князівстві Литовському. Друге місце у цьому плані об'єктивно належить Австрійській (пізніше Австро-Угорській) імперії.

3. Приєднання Галичини до Австрійської монархії внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) було, безперечно, позитивною подією, оскільки ця держава була цивілізованішою, культурнішою, а головне, значно більш правовою, ніж Польща. Внаслідок цього русини (українці) Галичини отримали кращі можливості для економічного, соціально-політичного,

¹ Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. – М., 1998. – С. 11.

² Там само. – С. 12.

релігійного, освітнього, отже, і національного розвитку. Однак адміністративна нероз'єднаність української і польської частин краю, а особливо домінування у Східній (українській) Галичині польських магнатів, польської шляхти і римо-католицької церкви було тим чинником, який всебічно гальмував цей розвиток і не давав можливості українцям піднятися до рівня інших слов'янських народів, які перебували у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії, – чехів, словенців, хорватів і тих же поляків.

4. Заходи урядів Марії-Терезії, Йосифа II та їхніх наступників щодо українців, попри шалений спротив польських верхів, консерватизм частини греко-католицького духовенства, пізніше протидію москвофільства, мали наслідком значне піднесення рівня національної свідомості українців Галичини. Однак ці заходи не можна трактувати як першопричину національного відродження галичан. Кінець XVIII – I пол. XIX ст. були добою національного пробудження багатьох народів Європи, і національні процеси в Галичині відбувалися одночасно з ним. Пробудження українців тоді ж спостерігалось і на підросійській Україні, внаслідок чого відбувалося взаємопідсилення культурно-національних процесів на сході і заході українського етнічного масиву, відновлення почуття соборності України.

5. Австрійська монархія, як і будь-яка імперія, мала щодо Галичини власні інтенції й виражала інтереси титульного народу держави. Проте європейський рівень цивілізації та політичної культури, пошанування закону в цій країні сприяли національному прогресові українців. Для монархії всі підлеглі народи були юридично однаковими. З цього випливала рівність українців і поляків у Галичині, з чим останні не хотіли погодитися, звинувачуючи австрійський уряд у нацькуванні на них русинів і навіть у штучному творенні українського народу. Спочатку польські діячі доводили, що русини – це різновид поляків, які розмовляють діалектом польської мови, пізніше – що русини – це відміна малоросів, а ті, своєю чергою, – різновид росіян. Оскільки русини буцімто мріють про возз'єднання з Росією, а їхня інтелігенція шпигує на користь імперії Романових, то єдиною опорою Австрії у Галичині є поляки. Губернатор Галичини австрійський граф Стадіон не бачив підстав для такого трактування русинів і навіть увійшов до складу їхньої депутації, яка 1847 р. поставила перед урядом Австрії низку вимог щодо надання українцям прав нарівні з іншими народами імперії. Тому польські кола запустили в обіг версію, буцімто граф Стадіон вигадав українців, які, на їхню думку, насправді є не народом, а партією. Це облудне твердження стереотипізувалося й інтенсивно використовувалося впродовж II пол. XIX і в XX ст., доживши до наших днів. Його підхопили російські політики, долучивши до власного твердження, що українців створили поляки. Останнім часом до «деміургів» українства росіяни додають і євреїв. Мета відома – довести, що українців «не було, нема і бути не може».

6. Польські й особливо російські панівні кола не обмежувалися теоретичним запереченням українців як нації – вони вживали щодо них найрізноманітніших етноцидних і навіть геноцидних заходів: забороняли назви *Україна*, *українець*, *український* або й українську мову загалом, препарували українську історію, нищили Українську церкву, переслідували українців за найменші вияви національного думання, заселяли ними в'язниці

і концтабори типу Берези Картузької, Явожна та Соловків і ГУЛАГу, провадили цілеспрямовану демографічну політику з метою виселення українців з України (акція «Вісла-47»), депортація мільйонів українців на Північ Росії і в Сибір) та заселення українських земель якомога більшою кількістю людей панівної нації, виморювали українців голодом. Нічого подібного в Австрійській державі не було і бути не могло.

7. Австрійські урядові кола не завжди й не у всьому були послідовними щодо українців. Часто, керуючись імперськими інтересами, вони в конфлікті між українцями й поляками Галичини ставали на бік останніх. Українцям імпонували слова престолонаслідника кронпринца Рудольфа, який, виступаючи на відкритті української духовної семінарії 1887 р., серед іншого сказав: «Будьте певні, що ми найживіше цікавимося вашим історичним розвитком, вашими переказами, розвитком вашого письменства і маємо до того найживішу симпатію... Кличу до вас у вашій рідній мові: Руський нарід най же! Многая літа!» Проте українцям аж ніяк не могло подобатися, що австрійський уряд на угоду полякам і угорцям не створив окремого коронного (автономного) Руського краю у складі Галичини, Буковини і Закарпаття або що наприкінці існування імперії Відень запланував т.зв. тріалізм – створення держави у складі Австрії, Угорщини і Польщі. У цій державі до Польщі мали належати й українські землі.

8. Попри відверті поступки полякам і угорцям коштом українців, попри спроби оніменення, намагання створити «дунайську націю» тощо, українці в Австрійській державі почувалися значно краще, ніж до того в Польській або тоді ж у Російській державах. Саме у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії, у співпраці з наддніпрянськими українцями галицькі русини зуміли стати політичною силою, розбудувати наукове, літературно-мистецьке, освітнє, політичне і почасти економічне життя українства, вибудувати «другий поверх» української літературної мови (С.Караванський), зробити Галичину «П'ємонт» України (Є.Чикаленко). Природно, що це не могло (і не може) спокійно сприйматися тими представниками польської і російської еліт, які вважали, що мають право панувати над Україною, її природними багатствами і ними ж придушеним, позбавленим прав українським народом.

Федотова О.О. (Київ)

**ДО СПЕЦИФІКИ РЕАЛІЗАЦІЇ
ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ
ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (за матеріалами
колишнього спецфонду Книжкової
палати України)**

У статті розглядаються основні напрями здійснення мовної політики на початку ХХ ст. Шляхом аналізу тематичного наповнення ряду видань учорашніх спецфондів доводиться, що висвітлена в них проблематика залишається актуальною й по сьогодні, оскільки торкається політичної, соціально-економічної, міжнаціональної, професійної сфери тощо.

Історія української мови насичена багатьма подіями й вистражданими завоюваннями. Очевидно, звідси – властивість її відроджуватися після нищівних катастроф.

Визнана ще в ХІІ ст. н.е. як мова давньоукраїнської держави Київська Русь, вона продовжувала активно розвиватися. Однак монголо-татарські набіги спричинили не лише знищення державності нашого народу, а й поставили його у рабську залежність від сусідів. Відповідно, значних утисків зазнала й українська мова. Так, за всі періоди й втрати державного суверенітету, кількість її заборон сягала понад 170 разів.

Найбільше число реакційних акцій припадає на ХІХ – ХХ ст., адже саме з цією епохою пов'язане самоусвідомлення українським народом своєї національної гідності і його активна боротьба за власні права. Тому діючі уряди не тільки офіційно забороняли нашу мову (укази Петра І, Валувський циркуляр, Емський акт, політичні заходи міжвоєнної Польщі), а й визнавали її штучною, вигаданою німцями, називали російським чи польським діалектом, оголошували “хлопським” наріччям, сприяли “всебічному прискоренню її успішного злиття з іншими мовами”, керуючись світлими ідеалами досягнення перспектив задля щастя всього людства... І все ж вона вистояла і набуває принципово нового значення в статусі державної мови незалежної України.

Складні тенденції сьогодення важко досягнути без детального вивчення духовної спадщини українського народу, зокрема творів друку, що формують національну культурно-історичну скарбницю. З того приводу виключний інтерес становлять видання, що за радянських часів перебували під пильним оком комуністичної цензури, котра зберігала їх у своєрідних “концтаборах друку” – бібліотечних спецфондах. До таких творів безпосередньо можна віднести книги, що знаходилися в універсальному за своїм наповненням спецхові Книжкової палати України. Оскільки в процесі підготовки науково-допоміжного бібліографічного покажчика “Спецфонд Книжкової палати України” ми опрацювали документальний масив видань

1917 – 1921 рр., саме книги вказаного періоду, присвячені широкому колу мовознавчих проблем і стали об'єктом даного дослідження.

Завданням означеної розвідки є відновити та ввести у науковий обіг ряд творів, у яких розглядаються можливі шляхи вирішення мовного питання в сферах національної політики, культури, освіти та релігії за часів правління різних урядів на початку ХХ ст. Зважаючи на те, що ці видання не втратили своєї актуальності і на сучасному етапі, вважаємо за потрібне звернутися до аналізу їх тематичного наповнення.

Враховуючи викладене вище, заслуговує на увагу книга, що містить таємне повідомлення Полтавського губернатора Багговута міністру внутрішніх справ від 4 лютого 1914 р. про посилення українського визвольного руху, в основу якого покладено ідею створення автономної України “...под скипетром Габсбургской династии”¹. За свідченням губернатора, пропаганда австрійського уряду спрямована, перш за все, на початкову школу, де сформувався найблагодатніший ґрунт для сприйняття ідей українського руху й підготовки молоді до розуміння питання “полной обособленности малороссов от великороссов”. Причому зазначалося, що процес викладання досить часто відбувається “малорусским языком”. Подібне савілля вчителі аргументували тим, що “это наречие” є їх рідною мовою, а також рідною мовою учнів, і тому вважали цілком природним, коли пояснення на уроці наводилися й українською мовою.

Автор доносу так не вважає і, як приклад, наводить ситуацію, що склалася в Лохвицькому повіті, де на загальних зборах Товариства взаємодопомоги вчителів 6 грудня 1913 р. була одностайно прийнята резолюція про необхідність викладання виключно українською мовою. З цього приводу губернатор зазначає, що особисто вже порушив клопотання перед попечителем Київського навчального округу відносно закриття згаданої організації.

Підсумовуючи сказане, Багговут робить висновок:

“Через посредство школы движение проявляется в стремлениях:

1. Доказать разнь русского и украинского языков, а следовательно и народностей этих.
2. Создать украинский язык.
3. Добиться проявления украинской национальной школы”².

Схожі ідеї спостерігалися також у Полтавській духовній семінарії та мали поширення в колах української інтелігенції, що, безперечно, викликало непокоєння в правлячій верхівки. Так, скажімо, за свідченням губернатора, навіть на загальноосвітніх курсах для вчителів, влаштованих Полтавською губернською земською управою 1913 р., один з лекторів, викладаючи історію Росії, наполягав на несхожості її з історичною долею України та “...весьма прозрачно намекал на самостоятельное существование”.

Через небезпеку посилення українського руху, дописувач пропонував боротися з ним такими заходами:

---

¹ Об украинском движении и мерах борьбы с ним: Секрет. донос Полт. губернатора Министру внутр. дел 4 февр. 1914 г. – Полтава: Электр. тип. М.Г.Амчиславского, 1917. – 11 с.

² Там само. – С. 9.

1. Залучати на посади вчителів земських початкових шкіл тільки “великоросів”.

2. Призначати директорами та інспекторами народних училищ виключно “великоросів”.

3. Звільняти з роботи негайно викладачів, що виявили зацікавленість до українського визвольного руху.

4. Організувати процес навчання історії Росії в контексті розуміння єдиної неділимій держави, маючи на увазі під поняттям “Україна” – її територіальну країну.

5. Звертати увагу на політичні переконання представників сільського духовенства з метою викорінення ідей українофільства.

6. Фінансово підтримувати видання періодичних органів друку, як засобів боротьби з інакодумством.

Цими заходами, на думку автора, передбачалося досягти тверджень про те, що “никогда никакого “украинского” народа не было”, а “современный малорусский язык” є мовою “простонародной, не имеющей литературы и будущего”.

Загалом охарактеризована книга становить значний інтерес для сучасних дослідників, бо досить об’єктивно відображає картину реакційних утисків за часів царату, спрямованих на згортання національного руху українського народу та, зокрема, заборону освіти рідною мовою.

Окремою ілюстрацією до того, як вирішувалося питання викладання української мови за часів іншої влади, може бути збірка матеріалів “В защиту украинской культуры”¹.

Відкривається видання “Наказом про усунення української мови в навчальних закладах м. Одеси і її району”, виданим Одеським воєнним губернатором Гришиним – Алмазовим у січні 1919 р.

На його основі попечителем Одеського навчального округу І.М.Малініним був підготовлений циркуляр №705, яким повідомлялося, що:

“1. Преподавание украинской мовы (галицийского языка) упраздняется.

2. В согласие с существующими законоположениями разрешается в виде опыта до конца настоящего учебного года преподавание в качестве необязательного предмета малорусского языка (языка Шевченко, Котляревского).

3. Родители и опекуны, желающие обучать своих детей малорусскому языку, обязаны подать письменные о том заявления на имя начальника учебного заведения не позднее 28 января (10 февраля) настоящего года.

4. Вместо преподавания истории и географии Украины должно быть усилено преподавание истории и географии Юга России”².

Слід окремо наголосити на важливості вміщених у збірнику запиту і відкритого листа до попечителя округу членів Української учительської спілки. У документах підкреслюється одіозність згаданих наказу й

¹ В защиту украинской культуры. Ч.1. Украинский язык и школа. – Одесса: Изд. Одес. Укр. нац. Рады. Друк. Товарищества “Селянська самоосвіта”, 1919. – 24 с.

² Там само. – С. 3.

циркуляра в протиставленні “украинской мовы” и “малорусского языка”, як свідчення глуму над національною гідністю українського народу.

У російському перекладі наводиться окремо й декларація Спілки до консулів зарубіжних країн з проханням довести до відома їх урядовців про вжиті губернатором реакційні заходи, що суперечать принципам самовизначення народів.

Поряд з офіційними джерелами до книги включені також статті з питання стану викладання української мови в міських школах. Так, у розвідці М.Гордієвського “По поводу одного недоразумения” на основі аналізу праць О.Соболевського, О.Шахматова, А.Кримського читачам доводиться, що процес навчання в школах Одеси здійснюється справжньою українською літературною мовою, яка веде свій початок від І.Котляревського і твердження про те, що переважає “галицький” діалект, є недоречним.

В.Чудновцев, навпаки, у публікації “Значение украинского языка для школы” стверджує, що українська мова – це “язык местного населения” Одеси та її передмістя, висловлюючи сподівання, що “...без знания украинского языка не будет полным знание русского языка в его целом, ибо одна, крупная и весьма ценная отрасль этого языка не будет изучена”¹.

Як бачимо, до проаналізованої вище книги увійшли зовсім різні за своєю спрямованістю і змістовним наповненням матеріали. Однак незважаючи на суперечливий характер, всі вони знайомлять нас з тими точками зору відносно навчання українською мовою, що мали місце в суспільному житті даного періоду.

Наступне видання повністю витримане в дусі захисту національної освіти й піднесення процесів українізації та являє собою доповідь її автора Н.Хитківа на з’їзді вчителів 18 травня 1917 р.² Оратор торкається проблеми українізації школи, що включає викладання предметів, починаючи з першого року навчання, українською мовою.

Вказуючи, що завдання це далеко не просте, він нагадує, що творчий розвиток дитини може бути успішним тільки за умов навчання її саме рідною мовою. Адже відповідний рівень розумового розвитку досягається поєднанням наочно-розумових зі словесно-розумовими вправами. Причому, як зазначає Н.Хитків, наочно-розумові заняття починаються з перших днів життя дитини й охоплюють, головним чином, дошкільний період. Словесно-розумові ж – тривають у шкільному віці та, чергуючись зі вправами наочно-розумовими, проходять через весь курс початкової і середньої школи. При цьому, з точки зору автора, необхідно пам’ятати, що в силу психічних закономірностей становлення особистості, словесно-розумові вправи базуються на наочно-розумових даних, здобутих і сформованих в атмосфері рідної материнської мови.

---

¹ В защиту украинской культуры. Ч.1. Украинский язык и школа. – Одесса: Изд. Одес. Укр. нац. Рады. Друк. Товарищества “Селянська самооборона”, 1919. – С. 22.

² Хитків Н.А. Украинизация школы с педагогической точки зрения: Докл. на съезде учителей Юго-Зап. ж.д. 18 мая 1917 г. / Н.Надежный (псевд.). – Казатин: Тип. Лившица, [1917]. – 17 с.

Як вважає доповідач, дитина, переступаючи поріг школи (з російською мовою викладання), потрапляє в атмосферу, що не викликає в неї спогадів дитячих переживань, а вони для словесно-розумової діяльності є превалюючими. Навіть подібність української і російської говірок при навчанні веде якраз до зворотного ефекту. Отже, автор приходиться до висновку, що, ігноруючи материнську мову, дитина рідну псує до невпізнання, а чужу грубо спотворює.

Наприкінці виступу він підкреслює, що школа захоплена русифікаторською метою, яка не враховує духовну природу особистості, і тільки трудове виховання у поєднанні з рідною мовою сприятимуть її всебічному розвитку.

У брошурі І.Тарасенка “До питання про утворення самостійного українського алфавіту”¹ обґрунтовується важливість цієї справи, оскільки від результатів її вирішення “залежить подальша доля всієї української культури”. Для позитивного розв’язання проблеми, як зауважує автор, необхідно “усунути всі ті чинники, що стоять нам на перешкоді, одним з наймогутніших серед яких є російський алфавіт в російському письменстві”².

Нижче наводяться фактичні докази того, наскільки необхідним бачиться введення українського алфавіту. Як перший приклад, І.Тарасенко подає ситуацію, коли людина, яка отримала освіту в Росії, і в процесі прочитання української літератури орієнтується на російське вимовляння літер, припускає багато помилок і перекручень та засмічує українську мову. Не випадково, застерігає він, на основі подібних словесних вправ стверджується “...немовби самостійної української мови немає”, а існує тільки “наречие”, близьке до російської мови.

До другої проблеми віднесено майже повну відсутність “у самому серці України” вивісок, рекламних об’яв українською мовою: “В Києві перед вашими очима будуть маячити тисячі різних написів російською, польською, французькою, німецькою та ін. мовами, але в одному будьте певні – українського напису, окрім редакцій українських часописів та книгарень “Просвіти” ви нічого не побачите. Невже ж нема українських докторів, оборонців, крамарів, кравців та ін. Ні, вони є. Чом же ми у кожного з таких людей, коли він поляк, завше знайдемо поруч з російським і польським напис... і чому лише українці користуються якою хочте мовою, навіть англійською, тільки не українською?” – запитує І.Тарасенко³. Причину такого стану він бачить у бракуванні українського алфавіту. Автор сподівається, що з появою абетки Київ перестане виглядати “...шматком якогось чужого космополітичного міста”.

Третє зауваження пов’язане зі складністю навчання письменого українського селянства сучасному українському правопису, оскільки воно виховувалося на основі російського алфавіту і тому “фонетичні и, і, ї, е, є і

¹ Тарасенко І. До питання про утворення самостійного українського алфавіту (Декілька уваг) / Ів. Т-енко. – К.: Друк. А.І.Гросмана, 1917. – 15 с.

² Там само. – С. 9.

³ Там само.

російські ы, и, ъ, і, э, е, відтінками своїх вимов вносять справжню нісенітницю в селянські голови”¹. Як наслідок цього, на думку автора, стають зрозумілими причини глузування з “хохлачини”, досить тільки раз прочитати чи лише прослухати лист сільського відправника.

Підсумовуючи викладене, І.Тарасенко констатує, що кожне з описаних явищ завдає “українській справі величезної шкоди”. Тільки тоді, зауважує він, коли “українські часописи і книги почнуть друкуватися не “ярижним” правописом, не “кулішівкою”, а саме українськими літерами, можна бути впевненими, що вся “українська національна робота стане на ... міцний ґрунт”.

Слід торкнутися також роботи відомого українського церковного і громадського діяча, митрополита (з 1943 р.), історика церкви, дійсного члена Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка (з 1922 р.) І.І.Огієнка, який відігравав значну роль у процесі українізації й активно виступав проти русифікаторської політики керівництва радянської України. Від себе додамо, що його книги перебували на дні бібліотечних спецфондів аж до скасування діяльності інститутів радянської цензури. На сторінках видання “Українська мова як мова богослужбова”² вчений актуалізував питання ведення церковних служб рідною мовою українського народу. Словами зі Святого Писання він наводить свідчення не тільки про можливість вживання живої мови в церкві, а й про необхідність цього.

Роблячи певний історичний екскурс, автор нагадує, що українська церква ще в X ст. прийняла богослужбові книги, написані рівноапостольними братами Кирилом та Мефодієм болгарською мовою (“пізніше цю мову було названо церковнослов’янською”). Однак праці просвітителів суперечили тогочасним церковним канонам, оскільки офіційно проповідувати дозволялося тільки грецькою, латинською та давньоєврейською мовами. Проте як зазначає дослідник, Святі Брати дотримувалися думки апостола Павла, що: “Хто говорить незрозумілою мовою, нехай молиться про дар пояснення, бо коли я молюся чужою мені мовою, то хоч і дух мій молиться, проте ж розум мій остається без плода. В церкві краще сказати п’ять слів зрозумілих, корисних й для інших, аніж силу слів чужою мовою”³.

На думку І.Огієнка, богослужбова мова ще у IX ст. набула ознак літературної. Окремо розвивалася й літературна мова. Тому вже в XII-XIII ст. “...давньослов’янська літературна мова різко ділиться на “ізводи” – болгарський, сербський, український (київський) і московський (північно-руський), у кожного з цих слов’янських народів, із-за впливу живої мови постають свої відміни, свої характерні мовні ознаки”⁴.

У подальшому викладі доводиться, що “перша церква Христова” своєю богослужбовою мовою мала не літературну, а просту живу народну мову, так звану “koine”, у якій переважав “діалект народний, дорицький”.

---

¹ Там само. – С. 10.

² *Огієнко І.* Українська мова як мова Богослужбова: Право живої мови бути мовою церкви. – Б. м.: Благод. Вид-во “Українська автокефальна церква”, 1921. – 32 с.

³ Там само. – С. 13.

⁴ Там само. – С. 14.

Переклад Старого Завіту з єврейської також був зроблений на грецьку народну, а не класичну мову. Тому християнство поширювалося виключно народною мовою, без будь-яких обмежень.

Автор розглядає приклади існуючих слов'янських перекладів Святого Писання. Так, перші чеські й польські варіанти з'явилися у XIV ст. Надалі польською мовою побачили світ – Новий Завіт (1552 р.) і Біблія (1561 р.), литовською – Біблія (1590 р.). Поява хорватських перекладів датується 1613 р., білоруських – 1580 р.

Перший переклад Нового Завіту українською мовою з'явився 1556 р. – Пересопницьке Євангеліє, яке було видрукуване 1580 р.

Особливо відзначає І.Огієнко популяризаторську діяльність “Біблійного товариства Британського й чужоземного”, стараннями якого від моменту його заснування 1804 р. видано Біблію 230 мовами, у тому числі й українською (у перекладі П.Куліша й І.Пулюя).

Приймаючи до уваги важливість такої роботи, автор з обуренням згадує довголітнє протистояння Московського Святішого Синоду намаганням українців мати Святе Писання рідною мовою. Проте саме “мова українська донесла до наших днів силу старих слів, відомих і мові церковнослов'янській, крім того українська мова зберегла з давнини багато старих граматичних форм, які наближають її до мови церковнослов'янської. Українська мова зберігає давній старий наголос, багатство граматичних форм і багату синоніміку мови”¹. І це не голослівне твердження, бо, за свідченням дослідника, українська мова історично вже була в Україні мовою церкви, зважаючи на те, що богослужіння завжди відбувалися з українською вимовою церковнослов'янського тексту, аж поки це не було заборонено за часів правління Катерини І.

Про те, що проповідування велося саме українською мовою, свідчать і праці наших духовних наставників: Іоанікія Галатовського, Антонія Радивиловського, Леонтія Карповича, Лазаря Барановича тощо.

У своїй розвідці автор доводить, що Євангеліє в українській церкві досить часто читалося українською мовою, для чого лише у XVI ст. перекладалося 5 разів.

Узагальнюючи результати дослідження, вчений глибоко переконаний у тому, що наведені аргументи цілком дають можливість українській мові бути мовою церкви.

Остання збірка нарисів “Вчимося рідної мови”² складається з наступних тематичних розділів: “Початки літературної мови”, “Перерва в розвитку письменницької мови” та “Головні джерела до вивчення чистої української мови”. На питання: “Як же вчитися чистої української мови?” – І.Огієнко відповідає, наводячи три головні джерела, що впливають з історії мови:

“1. Колись була в нас рідна література, були свої поважні письменники. От і будемо навчатись від них, будемо читати їхні твори.

¹ Там само. – С. 21.

² Огієнко І. Вчимося рідної мови: Нар. про укр. мову. – К.: Вид-во магазину С.Череповського, 1917. – 32 с.

2. Друге джерело – це наші письменники другої половини 19 віку. Вони добре знали мову рідну і тому твори їх – чисте джерело до вивчення української мови. Сюди ж можна зарахувати певні літературно-наукові здобутки, яких дійшла Україна закордонна, Галичина, особливо з 60-х р. минулого століття.

3. І нарешті – ми бачимо, що заступником рідної мови, коли її одцуралися вищі верстви, став наш простий народ. Од і вчимося од його рідної. Народ зовше найкраще береже чистоту рідної мови¹.

Характеризуючи ці джерела більш детально, автор звертається до аналізу літератури періоду XVI ст. і, головним чином, XVII ст., а саме: творчості Івана Вишенського, Єлисея Плетинецького, Петра Могили, Захарія Копистенського, Стефана Зизанія Тустановського, Дмитрія Ростовського та інших письменників духовного сану.

Торкається він також діяльності укладачів найперших українських граматик (1596 р. та 1616 р.) Лаврентія Зизанія й Мелетія Смотрицького; згадує творця українського словника (1627 р.) Павму Беринду; вшановує пам'ять автора “Синопису” (1680 р.) Інокентія Гізеля. “І писали тоді рідною мовою, і слів було досить, щоб висловити хоч яку там розумну думку”, – зазначає дослідник².

Друге джерело до вивчення української мови, як вказує І.Огієнко, склали письменники першої половини XIX ст. – І.Котляревський, П.Гулак-Артемовський, Г.Квітка-Основ'яненко, Т.Шевченко, П.Куліш, Є.Гребінка, Марко Вовчок, І.Франко, Я.Щоголів та ряд інших, бо “мова їхня була мовою знищеної козацької старшини, а ще колоритними перлами народної мови українських сіл, ярмарків, народних зібрань”³.

Третім джерелом для навчання рідною мовою визначений сам український народ, “найкращий, наймудріший професор мови чистої щиро вкраїнської до вивчення її підвалин, її основ, її будови – фонетики, морфології й синтаксису”⁴.

Але автор наголошує на тому, що людина освічена ніколи не обійдеться лише народною мовою, оскільки їй бракуватиме словникового запасу. Тому, за допомогою письменства, вкрай необхідно підняти народну мову до рівня літературної. Тільки на основі такого взаємовпливу можливим є формування “найкращої літературної мови”.

Книга проникнута щирим вболіванням за долю рідного слова та залишається актуальною і в наш час.

Загалом за своїм змістовним наповненням усі репрезентовані у статті твори не втратили своєї актуальності й до сьогодні. З того приводу означені книги потребують перевидання, бо від стану вирішення окресленої в них проблематики безпосередньо залежить ступінь розв'язання найважливіших політичних, соціально-економічних, міжнаціональних, релігійно-конфесійних питань. І не випадково ще на початку XX ст. видатний український педагог К.Ушинський нагадував, що кожен народ має піклуватися про долю рідної мови, бо “мова народу – кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії...”⁵

---

¹ Там само. – С. 25-26.

² Там само. – С. 29.

³ Там само. – С. 27.

⁴ Там само. – С. 29.

⁵ Цит. за: Горбач В.Т. Барви української мови. – К., 1997. – С. 114.

Панасюк Л.В. (Київ)

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА ДВОМОВНІСТЬ
У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ
ЗАХОДУ УКРАЇНИ В 90-х рр. ХХ ст.
(за матеріалами статистики)**

У статті розглядаються особливості етнолінгвістичної ситуації в системі освіти України періоду 90-х рр. ХХ ст., наводяться та аналізуються статистичні матеріали щодо основних тенденцій українсько-російського білінгвізму в дошкільних виховних, загальноосвітніх та вищих навчальних закладах держави.

Мова – це форма життя народу, життя національного, культурного. У в поліетнічних державах мовна проблема завжди є одним з конфліктогенних чинників, адже потреби державного життя вимагають виділення якоїсь мови як мови міжнаціонального спілкування. Саме на неї покладається головне навантаження у формуванні загальнодержавної ідентичності, а, отже, і політичної лояльності громадян.

Нині держава намагається втілити споконвічну мету українства – надати мові належного, державного статусу, проте, у мовному житті України склалася ситуація, яка не задовольняє повною мірою нікого: україномовні громадяни відчувають незадоволення тим, що реальний стан української мови в державі не відповідає задекларованому, а росіяни та російськомовне населення держави відчувають загрозу своїм мовним уподобанням.

Загалом мовну ситуацію в Україні можна визначити як українсько-російську двомовність – **проблема**, що стала результатом багатовікового нищення української культури на всіх щаблях суспільного життя, в освіті зокрема, може загрожувати навіть існуванню самої держави.

Мовна проблема потрапила до уваги українських науковців одразу після проголошення незалежності України, однак, в основному, як складова інших проблем, як-от, етнонаціональних відносин, проблем відродження української нації, державотворення, націєтворення, етнополітики.

Спробою осмислення загальноісторичного етнонаціонального процесу в контексті державотворчого поступу українства як складової частини світової історії є **дослідження** Вівчарика М., Падалки С., Ткаченка О., які визначають сьогодення як кризу української культури і мови¹.

Значної уваги мовній проблемі та мовній політиці в Україні надала Пірен М.І. у праці “Етнополітичні процеси в сучасній Україні”, де особливу увагу привертає аналіз мовної політики в Україні у 90-х рр. ХХ ст. Розглядаючи останню декаду ХХ ст. авторка визначає ситуацію як тривожну, акцентуючи увагу на тому, що ставлення до державної мови в ЗМІ, освіті, культурі не

¹ Вівчарик М.М., Падалка С.С. Україна в етнонаціональному вимірі. – К., 1999; Ткаченко О. Шляхи мовного самоствердження і становище української мови // Українська мова. – 2005. – № 2.

стало таким, як це має бути в державі. Визначаючи шляхи покращення такої ситуації, М.І.Пірен зазначає, як і інші дослідники, зокрема Матвіїшин В., Потьомкін А., Овсяк О., що справжнє вирішення мовної проблеми можливе лише тоді, коли культурна, наукова, освітянська, економічна і політична еліта рідше перейде на позиції україномовної свідомості¹.

На феномені мови як одному з основних критеріїв формування політичної культури та громадянських цінностей акцентована увага у роботах Гриценка З. та Магрицької І. У контексті державотворення, зазначають автори, мова може виступати і як державотворчий чинник і як державоруйнівний, коли представники національних меншин через мовні обмеження вдаються до сепаратизму.²

Врублевський В., Хорошковський В., Вівчарик М. розглядають мовну проблему у контексті творення національної ідеології, враховуючи регіональні особливості держави, зазначаючи на необхідності врахування прав меншин на збереження власної культури, пропонують якомога обережніше проводити державну політику щодо запровадження української мови у навчальних закладах, особливо на сході та півдні України³.

Дослідженню взаємодії української та російської культур присвятили увагу Лановенко О., Швалб Ю., Коваленко Л.⁴ На основі аналізу соціокультурного простору пострадянської України, вони дійшли висновку, що в державі формується нова реальність – взаємна асиміляція російської та української культур.

До політичного аспекту мовного питання звертається Кононов І.Ф., визначаючи проблему двомовності як політичну доміную, що використовується політичними силами для захисту своїх інтересів. Автор вважає, що одержавлення мовного життя нездатне виправити реальної асиметрії в мовному житті України, вказує на регіональний характер мовної асиметрії – зосереджуючись на сході та півдні держави, російськомовний полюс має індустріально-урбаністичний характер⁵.

---

¹ Пірен М.І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні. – К.: 1999; Матвіїшин В. Українська мова – найважливіший чинник національної духовності та соборності держави // Україна соборна. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. II; Українська мова: юридичний статус і проблеми застосування // Персонал. – 2005. – № 1; Овсяк О. Поле битви – мова // Всесвіт. – 2005. – № 9.

² Гриценко З.І. Мистецтво жити разом: світовий досвід і пошуки Україною свого політичного обличчя. – К., 1999; Магрицька І. Украинский язык как фактор создания государства // Персонал. – 2005. – № 3.

³ Врублевський В.К., Хорошковський В.І. Український шлях. Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси. – К., 1997; Вівчарик М. Національна ідея в державотворчих процесах України // Незалежність України: історичні витоки та перспективи: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої п'ятій річниці незалежності України. – К., 1997.

⁴ Лановенко О.П., Швалб Ю.М. Мовні та соціокультурні чинники консолідації українського суспільства // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір. – К.: НІУВР, 1998; Коваленко Л. Україно-російські відносини як прояв вирішення національного питання українців // Самостійна Україна. – 2004. – №. LVII (57).

⁵ Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000.

Демченко В., аналізуючи мовну ситуацію Півдня України, звернув увагу на те, що державна мова залишається другою у засвоєнні, після російської як на побутовому, так і на професійному рівні¹.

Розглядаючи мовну ситуацію в державі Нагорняк Т. дійшла висновку, що чи не найголовнішою парадоксальною проблемою етно- та мовної політики держави є як прагнення інтернаціоналізації всіх етноспільнот в єдиній державі, так і намагання зберегти особливості кожної культури і мови зокрема².

Даниленко В., Слюсаренко А., Нестеренко Л., аналізуючи стан, проблеми та перспективи розвитку вітчизняної освіти, визначають пріоритети національного виховання, серед яких найголовніший – мова³.

Розглянута література дає змогу виділити чимало аспектів мовної проблеми, визначити основні напрями пошукової діяльності науковців держави. Проте в Україні, на жаль, відсутній систематизований аналіз проблеми двомовності, дослідженню аналізу українсько-російського білінгвізму в державі та освіті зокрема не надавалося достатньої уваги, що і визначило предмет дослідження – виокремити та порівняти головні тенденції українсько-російської двомовності у дошкільних, загальноосвітніх та вищих закладах освіти України у 90-х рр. ХХ ст., зокрема в західному, найбільш сприятливому регіоні.

До аналізу матеріалів статистики варто підходити обережно, тому оперуємо в основному відсотковими показниками, що дає змогу аналізувати основні тенденції досліджуваних процесів, порівняти регіональні та загальнодержавні особливості на всіх рівнях освіти України.

Потрібно відзначити, що загальна чисельність дітей, які перебували у дошкільних виховних закладах, за період з 1991 до 1999 рр. зменшилась у 2 рази – з 2268,5 тис. чол. до 1054,9 тис. чол., натомість, частка дітей, які виховувались українською мовою зросла з 51% у 1991 р. до 66% у 1995 р. та 76% у 1999 р., російською мовою – зменшилась з 49% у 1991 р. до 33,5% у 1995 р. та 23,5% у 1999р.⁴ Загальна чисельність дітей, які виховувались українською мовою, зменшилась з 1152,4 тис. чол. у 1991 р. до 1017,1 тис. чол. у 1995 р. та 802 тис. чол. у 1999 р., а дітей, які виховувались російською мовою – з 1106,6 тис. чол. до 248,7 тис. чол. за 9 років, тобто у 4,5 рази.

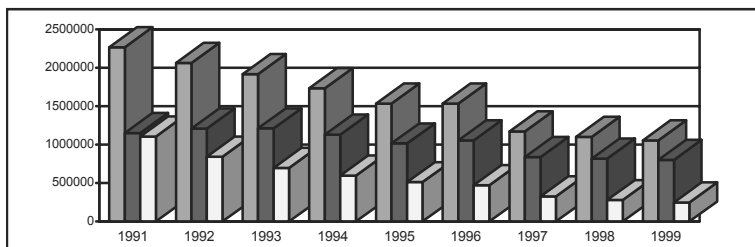
¹ Демченко В. Мовно-національна характеристика півдня України (діахронічний та синхронічний аспекти) // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах. – К., 1999.

² Даниленко В., Слюсаренко А. Українська національна школа в ХХ ст.: деякі проблеми розвитку та вивчення // Тези та повідомлення ІІІ Міжнародного конгресу українців: Історія. – Харків: Око, 1996. – Ч. ІІ; Нагорняк Т. Парадоксальні тенденції розвитку освіти (на прикладі Донбасу) // Віче. – 2000. – № 6.

³ Нестеренко Л. До засадничих принципів реформування української національної школи. // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах. – К., 1999; Даниленко В., Слюсаренко А. Українська національна школа в ХХ ст.: деякі проблеми розвитку та вивчення // Тези та повідомлення ІІІ Міжнародного конгресу українців: Історія. – Харків: Око, 1996. – Ч. ІІ.

⁴ Аналіз даних здійснено на основі матеріалів Державного комітету (Міністерства) статистики України за 1992-1999 рр.: Мови виховання дітей в дошкільних закладах по Республіці Крим та областях // Мережа та контингенти дошкільних закладів в Україні. Бюлетень Міністерства статистики України. – К., 1992-2000. – С. 11-41.

Розподіл дітей в дошкільних закладах освіти України за мовами

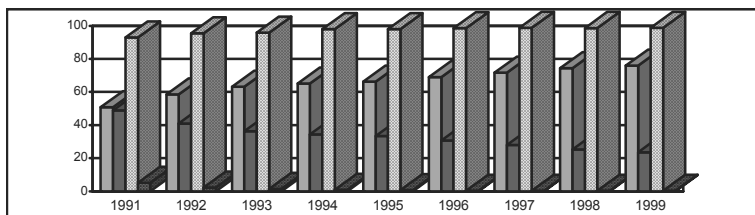

- Україна - загальний склад дошкільних закладів
- Контингент дошкільних закладів з українською мовою виховання
- Контингент дошкільних закладів з російською мовою виховання

Незважаючи на загальну тенденцію зменшення чисельності малюків, у дошкільних виховних закладах спостерігається зростання частки дітей, які виховуються українською мовою. У Західному регіоні середній відсоток зріс за останнє десятиліття XX ст. з 93% до 98%. В Чернівецькій обл. відсоток збільшився з 74% у 1991 р. до 92% у 1995 р. та 94% у 1999 р.

Частка дітей, що виховувались російською мовою у виховних дошкільних закладах Закарпаття зменшилась з 5% до 0,2% за 90-ті рр. XX ст. Найбільш суттєве скорочення спостерігалось у Чернівецькій обл. – з 18% у 1991 р. до 0,7% у 1995 р. та 0,2% у 1999 р.

Розподіл дітей в дошкільних закладах освіти Заходу України за мовами

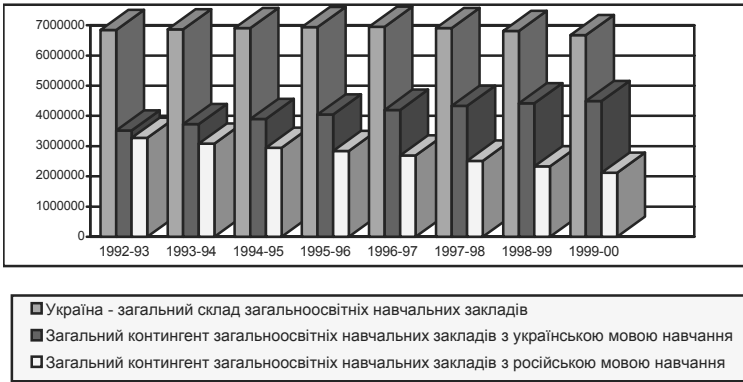

- Україна - загальний контингент з українською мовою виховання
- Україна - загальний контингент з російською мовою виховання
- Захід - загальний контингент з українською мовою виховання
- Захід - загальний контингент з російською мовою виховання

Загальна кількість учнів загальноосвітніх шкіл України збільшувалася до 1996р. (6839 тис. чол. в 1992 р., 6948 тис. чол. в 1996 р.) та різко зменшилася до 6674 тис. чол. у 1999 р. (за 1991 р. матеріали статистики відсутні)¹. Кількість учнів, які навчаються українською мовою, значно зросла – з 3518,5 тис. чол. у 1992 р. до 4044 тис. чол. у 1995 р. та 4493 тис. чол. у 1999 р., відповідно, частка збільшилася з 51% до 67%. Чисельність учнів, які навчалися в Україні російською мовою, зменшилася з 3269,5 тис. чол. у 1992 р. до 2837 тис. чол. у 1995 р. та 2119 тис. чол. у 1999 р., зменшення відсотка становило – з 48% до 32%.

Розподіл учнів загальноосвітніх навчальних закладів України за мовами

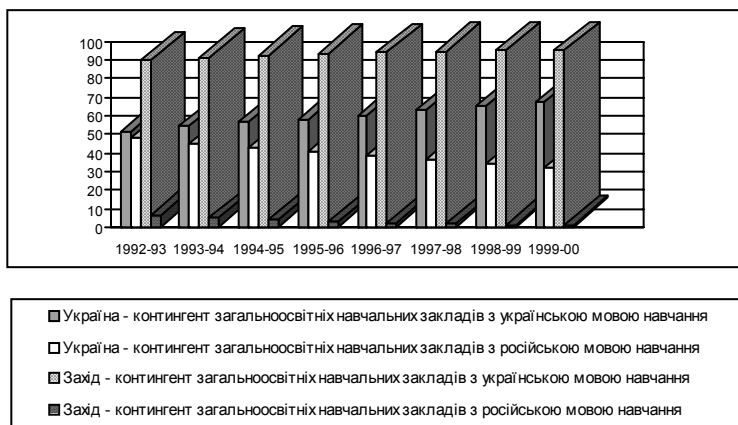

У Західному регіоні за незначного збільшення загальної кількості учнів, які навчаються українською мовою, відбулося зростання частки з 89,7% у 1992 р. до 93% у 1995 р. та 95% у 1999–2000 рр. Серед областей слід виділити Чернівецьку, де відсоток школярів, які навчаються українською мовою, найменший у регіоні: з 77,5% у 1992 р. він зріс до 78,5% у 1995 р. та 81% у 1999 р. Нижчий, порівняно з іншими областями регіону, відсоток пов'язаний не стільки з великим російським прошарком населення, скільки з історичною поліетнічністю краю.

Кількість дітей, які навчаються російською мовою, у регіоні зменшилась у 5 разів – з 110 тис. чол. до 21,7 тис. чол., а відсоток впав з 7% до 1,2% в період з 1992 р. до 1999–2000 рр.

¹ Аналіз даних здійснено на основі матеріалів Державного комітету (Міністерства) статистики України за 1992-1999 рр.: Мови навчання учнів денних загальноосвітніх шкіл по Республіці Крим, областях та м. Києву // Мережа та контингенти загальноосвітніх шкіл на початок 1992/1993-1999/2000 навчального року на Україні. Бюлетень Міністерства статистики України. – К., 1993-2000. – С. 2-38.

Розподіл учнів загальноосвітніх навчальних закладів Заходу України за мовами

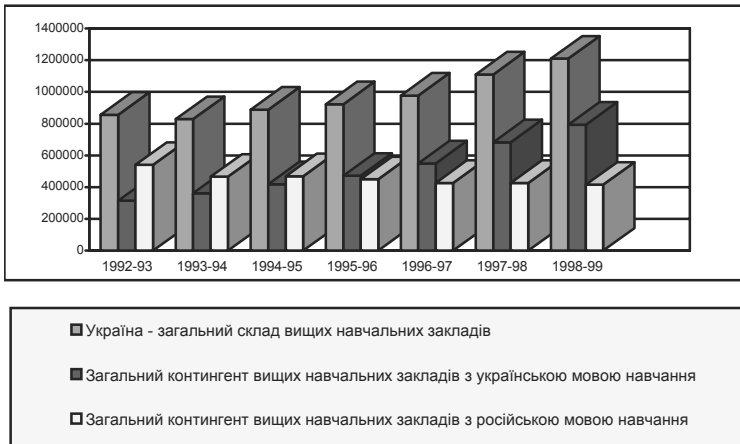
Суттєві зміни у впровадженні державної мови відбулися у вищих навчальних закладах. Внаслідок складної соціально-економічної ситуації в країні, на початку 90-х рр. помітна загальна тенденція зменшення кількості студентів, що поступили на навчання в 1992–1994 рр. з 855,8 тис. чол. у 1992 р. до 829 тис. чол. у 1993 р. Незважаючи на це, частка студентів, які навчаються українською мовою, збільшилась з 37% до 44%, російською мовою – зменшилась відповідно з 63% до 56% (за 1991 р. матеріали статистики відсутні)¹.

Аналіз матеріалів статистики за другу половину 90-х рр. XX ст. свідчить про збільшення кількості студентів в навчальних закладах III-IV рівнів з 888,5 тис. чол. у 1994 р. до 1210 тис. чол. у 1999 р. або на 36%.

У період з 1994 до 1999 рр. є тенденція до збільшення числа студентів, які навчаються українською мовою з 47% до 65,5% (418 тис. чол. у 1994 р. та 794 тис. чол. у 1999 р.). Відповідно зменшувалася кількість студентів, які навчаються російською мовою з 53% до 34,5% (з 469,8 тис. чол. до 415,9 тис. чол.).

¹ Аналіз даних здійснено на основі матеріалів Державного комітету (Міністерства) статистики України за 1992-1999 рр.: Розподіл студентів вищих навчальних закладів за мовами навчання по Республіці Крим і областях на початок 1992/1993-1999/2000 навчального року // Мережа та контингенти вищих навчальних закладів на початок 1992/1993 навчального року. Бюлетень Міністерства статистики України. – К., 1993-2000. – С. 14-32.

Розподіл студентів вищих навчальних закладів України (III–IV рівнів акредитації) за мовами

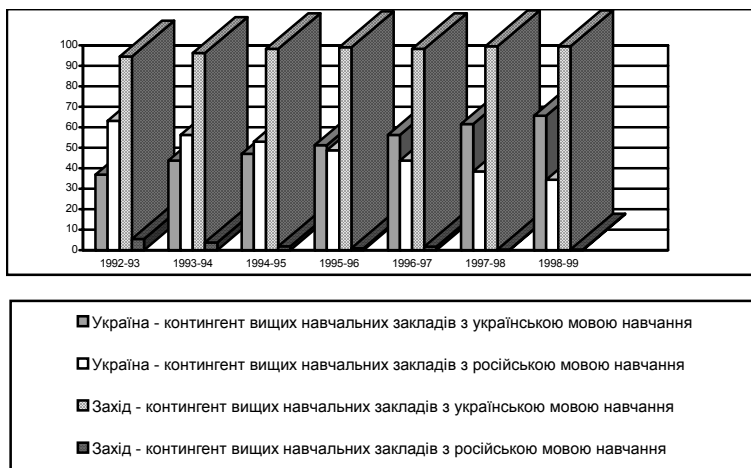
Що стосується Західного регіону, то частка студентів, які навчаються тут українською мовою в навчальних закладах III–IV ступеня є найвищою по Україні – вона зросла з 94,5% до 99,6%. Лише в Хмельницькій обл. відсоток дещо нижчий, у 1992 р. – 79,8%, 1994р.– 94%, у 1999 р – 98,3%. Вищі навчальні заклади практично всіх областей регіону, крім Волинської, Рівненської та Хмельницької досягли стовідсоткового показника вже до середини 90-х рр. Останні – до кінця десятиліття. Окремо слід відзначити ВНЗ Закарпатської області, де викладання проводиться ще й мовами національних меншин.

Що стосується частки студентів, які навчаються російською мовою у Західному регіоні, то вона зменшилася з 2% у 1994 р. до 0,3% у 1999 р., навчання проводиться в основному в Хмельницькій, Рівненській та Волинській обл. На початок 90-х рр. у Хмельницькій – 20,2%, Рівненській – 10,3%, Волинській – 8,7%. Найвищим відсоток – у Хмельницькій обл.: 1992 р. – 20,2%, 1999 р. – 1,7%.

Отже, розглянутий матеріал дає можливість перейти до порівняння загальних тенденцій функціонування української та російської мов у дошкільних виховних, середніх та вищих навчальних закладах освіти України та Західного регіону держави.

На початку 90-х рр. державною мовою навчалася близько 60% дошкільнят України, 51% школярів та 37% студентів. На 1995р. досліджувані показники збільшилися до 66%, 60% та 51% відповідно. До кінця десятиліття тенденція до збільшення викладання державною мовою сягнула 76% дошкільнят, 67% школярів та близько 66% студентів.

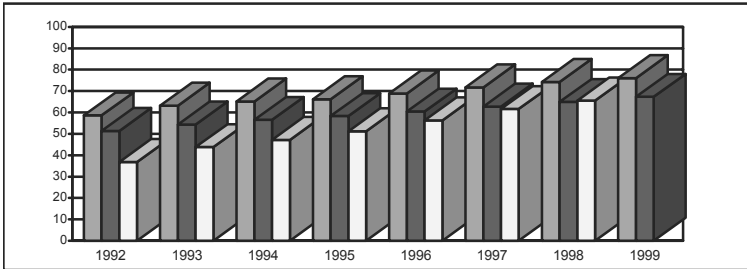
Розподіл студентів вищих навчальних закладів Заходу України за мовами

Потрібно звернути увагу на порівняно невисокі загальнодержавні відсоткові показники, лише до кінця десятиліття ситуація покращується. Найвищим відсотком відзначаються дошкільні заклади держави, але на тлі катастрофічного зменшення загальної кількості дошкільнят ця тенденція втрачає свою яскравість. Дещо меншими але стабільнішими є тенденції щодо впровадження викладання державною мовою у середній школі, натомість стрімкою динамікою зростання відзначаються вищі навчальні заклади України.

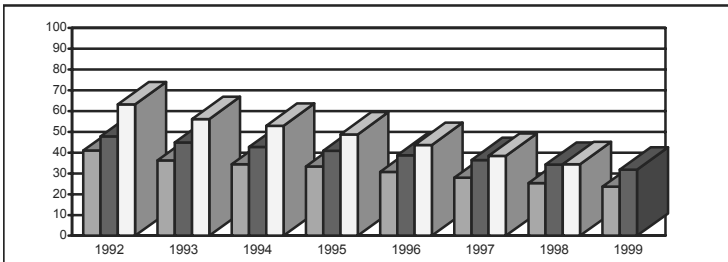
Тенденції щодо функціонування російської мови викладання характеризуються зворотним розвитком – загальним зменшенням викладання на всіх щаблях освіти. Розглядаючи досліджувані процеси, слід виділити дошкільні та вищі навчальні заклади освіти України, де функціонування російської мови скоротилося майже вдвічі: у дошкільних закладах з 41% у 1992 р. до 23% у 1999 р., а в вищих – з 63% до 34% відповідно. За останню декаду ХХ ст. викладання російською мовою у середній школі зменшилось з 48% до 32%. Також слід відзначити найменший відсоток виховання російською мовою у дошкільних закладах та стрімку динаміку досліджуваних процесів у вищих навчальних закладах освіти України.

**Викладання українською мовою
у дошкільних, загальноосвітніх та вищих навчальних закладах
України**

- Україна - загальний контингент дошкільних закладів освіти з українською мовою виховання
- Україна - контингент загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання
- Україна - контингент вищих навчальних закладів з українською мовою навчання

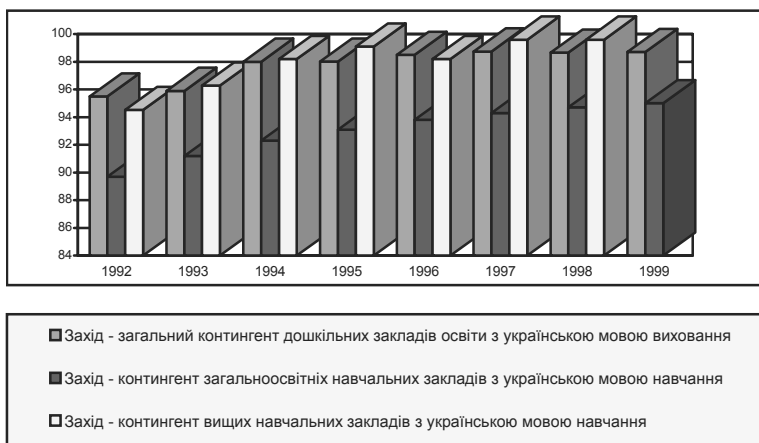
**Викладання російською мовою
у дошкільних, загальноосвітніх та вищих навчальних закладах
України**

- Україна - загальний контингент дошкільних закладів освіти з російською мовою виховання
- Україна - контингент загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання
- Україна - контингент вищих навчальних закладів з російською мовою навчання

Західний регіон України відзначається стабільно високими показниками використання державної мови в освіті. На початку 90-х рр. 95,5% дошкільнят, 90% учнів середніх закладів освіти та 94,5% студентів навчалися українською мовою. До 1994 р. показники дещо підвищились (98%, 92%, 98% відповідно), а до 1999 р стабілізувалися на рівні 98% для дошкільних закладів, 95% середньої та 97% вищої школи заходу. Статистичні матеріали доводять, що відсоток викладання державною мовою у середній школі західного регіону дещо менший, ніж у дошкільних та вищих закладах освіти, проте зберігається загальна тенденція до стабільного збільшення протягом другої половини 90-х рр.

**Викладання українською мовою
у дошкільних, загальноосвітніх та вищих навчальних закладах
заходу України**

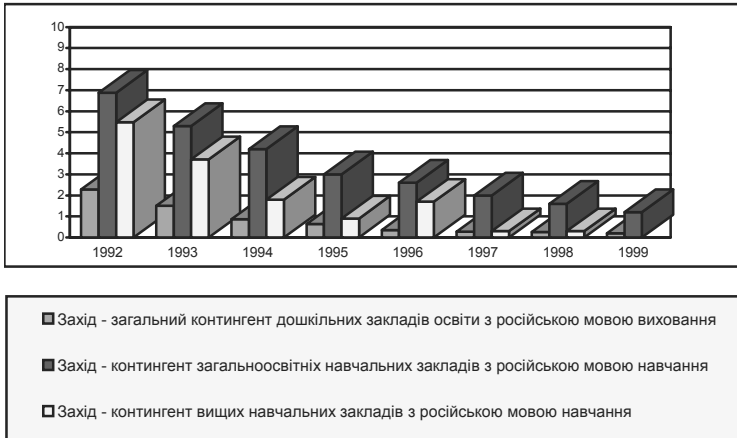

Обсяг викладання російською мовою у Західному регіоні значно менший, аніж у інших областях держави – у дошкільних закладах 2%, середній школі 7%, вищій – 5% за матеріалами статистики на 1992 р.

За останню декаду XX ст. ці невеликі показники російської мови значно скоротились: у 1995р: 0,6%, 3% та 0,9% відповідно, у 1999: 0,2%; 1,2%, 0,3% відповідно.

Отже, обсяги використання російської мови в закладах освіти Західного регіону України скоротилися за період 1992 – 1999 рр. у 11разів для дошкільних закладів, у 5,6 раза для середньоосвітніх та у 18 разів для вищих навчальних закладів регіону. Найбільш динамічно досліджувані процеси проходять у середній та вищій школі Західного регіону держави.

**Викладання російською мовою
у дошкільних, загальноосвітніх та вищих навчальних закладах
заходу України**

Аналізуючи загальнодержавні процеси впровадження української мови в освіті з аналогічними у Західному регіоні потрібно відзначити, що на початку 90-х рр. відсоток використання державної мови у дошкільних закладах освіти заходу перевищував загальнодержавний у 1,6 раза, у середньоосвітніх закладах – у 1,7, а в вищих – 2,5 рази. До кінця десятиріччя ці показники дещо змінилися: 1,2 раза для дошкільних установ, 1,4 – для середніх шкіл, 1,5 раза для вищих навчальних закладів. Отже, загальнодержавні процеси впровадження української мови дещо “наздогнали” західний регіон, що не може не тішити.

Порівнюючи аналогічні тенденції щодо функціонування російської мови в дошкільних виховних, середніх та вищих навчальних закладах освіти України та Західного регіону держави потрібно зазначити, що в 1992р. в дошкільних закладах освіти заходу України російська мова використовувалась у 18 разів менше, у середній школі – у 7 разів, у вищій – 12,5. На середину десятиліття збільшення складало: для дошкільних закладів освіти – 55 разів, для середньої школи – 13 разів, для вищої – 29 разів. Що стосується кінця десятиліття, то різниця є ще більш разючою та вражаючою: для дошкільних закладів освіти – 118 разів, для середньої школи – 21 раз, для вищої – 113 разів.

Отже, досліджувані тенденції дають змогу визначити значно швидший розвиток заходу України щодо впровадження державної мови в освіті, встановити пріоритетне місце Західного регіону в цій сфері.

УКРАЇНА – КУЛЬТУРА, МАТЕРІАЛЬНА І ДУХОВНА

Карпенко С.Д. (Київ)

СЕМАНТИКА РИТУАЛУ ОБМІНУ МІЖ ЛЮДИНОЮ І ТВАРИННИМ СВІТОМ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ АНІМАЛІСТИЧНІЙ КАЗЦІ

У статті розглянуто діахронічний зріз жанру казок про тварин на прикладі тематичного різновиду сюжетів про обмінні відносини між людиною і тваринним світом. Ілюстровано семантичну роль окремих персонажів казкових сюжетів на основі ритуально-обрядової дійсності української утилітарної традиції.

Анімалістична казка, посідаючи місце найдавнішого жанру малої епіки, з покоління в покоління передає міфологію як окремого етносу, так і всього людства. Приховуючи в своїх глибинах утилітарну основу, українські народні казки про тварин, подібно до археологічних знахідок, засвідчують ритуально-обрядовий цикл етнічної культури на різних історичних етапах формування української спільноти. Підтвердженням цьому стали праці багатьох учених, зокрема В. Проппа¹ та В. Давидюка².

Зупиняючись на утилітарному розумінні ритуально-обрядових дійств, зазначимо, що основою чи не всього масиву обрядів є уявлення про перехід від одного соціально-родинного стану до іншого³.

Наприклад, у шаманізмі нещастя колективу чи окремої особи, що передусе камланню (функція "біда", "нестача" у чарівних казках, за В.Я.Проппом),

---

¹ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1986.

² Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк, 1997.

³ Геннеп А. ван. Обряды перехода. – М., 1999.

передбачає запрошення шамана, як сили, здатної ліквідувати негативний стан (функція "виклик посередника"). Приготування ритуальних предметів та жертвопринесень відповідає пропівській функції "початок протидії". Логічною імплікацією негативних дій, що передують камланню, є вивідування шаманом причин нещастя (функція "вивідування").

Другий етап передбачає процес зіткнення шамана з духом хвороби через камлання над хворим (функції "боротьба – перемога") та його подорож у той світ, де перебуває адресат камлання (функція "переміщення"). Контакт шамана з духом доповнюється угодою (функції "прохання – погодження") та обміном цінностями – передавання дарів та отримання бажаного (функція "отримання об'єкта").

Третій блок включає повернення шамана та передавання ним цінності замовнику (функція "ліквідація нестачі"), а також передбачення майбутнього та нагорода шамана (функція "винагорода героя")¹.

Ще однією, досить поширеною, формою сакральних діалогічних стосунків є жертвопринесення². У ритуалах характер, спосіб, ціль та адресат принесення жертви досить різноманітні. Не говорячи детально про множинність тих, кому приносяться жертви (їх адресують будь-яким персонажам – об'єктам поклоніння), того, що може виступати жертвою (практично все: об'єкти природи і речі, виготовлені людиною, тварини і їх частини, кров, частини тіла людини і сама людина як жива істота, а також, у певному розумінні, її дії та вчинки), і того, в якій саме спосіб ці об'єкти приносяться в жертву (залишання в певних місцях, виливання, спалення, заклання, поїдання, утримання від певних дій, вчинків тощо), вкажемо лише на різноманітність функцій жертвопринесення.

Саме на функцію жертвопринесення, на його роль у ритуалі звертали увагу багато дослідників, які прагнули створити теорію цього явища. Жертва виконувала функцію дару божествам та іншим надприродним істотам для забезпечення їх прихильності та зменшення ворожості (Е. Тайлор³). У своєму різноманітті існують: жертва милосердя, жертва-годування (частка божества чи померлих), жертва, яка привертає увагу богів, жертва спокутна, жертва подячна, жертва, що робиться як акт благочестя, – всі вони підпорядковані категорії дару чи обміну. Частково до них можуть бути приєднані такі функції жертви, як жертва-послання, жертва-супроводжувач чи транспорт в інший світ. І вже зовсім не дарунком і не обміном є будівельні жертви або жертви, що приносяться у новорічних ритуалах. Зміст таких жертв інший – вони породжують, "реактуалізують" космогонію, процес світотворення.

Як писав М. Еліаде, "кожне жертвопринесення, здійснюване брахманом, означає нове створення світу", "реактуалізує архетипний космогонічний акт"⁴. Якщо жертва-дар має адресата, то ні жертва-транспорт, ні жертва-

---

¹ Новик Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме: опыт сопоставления структур. – М., 1984. – С. 98.

² Там само. – С. 135.

³ Тайлор Э. Первобытная культура. – М., 1989. – С. 490-491.

⁴ Элиаде М. Космос и история. – М., 1987. – С. 85-86.

супутник, ні тим більше жертва, що приноситься в різноманітних ритуалах ініціації адресата мати не можуть. Саме тут обов'язковим стає заклання жертви, а в разі повторення космогонічного акту – ще й її розчленування.

Російський вчений В.Н.Топоров у статті "Про ритуал" звернув увагу на органічність зв'язку жертвопринесення з убивством, тобто злочино, насиллям. "Злочинно вбивати жертву, бо вона священна, але жертва не стане священною, якщо її не вбити"¹. А французький вчений Р.Жирар продовжував, що "саме жертвопринесення поєднується з насиллям: "воно не що інше, як violence stimpelle, проте, як це не парадоксально, воно веде до святості, до того, що жертва стає священною. Саме насилля є серцем і таємною душею священного"².

Як зазначають психоаналітики, у людській психіці існує глибинний зв'язок між священним, смертю, відродженням та насиллям, агресією, стражданням і сексуальністю³. Так з'ясовується, що явища, які входять до поняття "жертвопринесення", не зовсім однорідні, вони двоїсті в своїй психологічній основі: з одного боку, жертва-дар, де головним є не заклання живої істоти, а дарування; з іншого – жертвопринесення, де головним моментом виступає заклання і розчленування жертви. Їх глибинна психологічна відмінність підкреслюється ще й тим, що кожен із цих різновидів жертвопринесення тяжіє до різних ритуальних комплексів і по-різному локалізується в культурно-історичному просторі. Проте не кожне ритуальне вбивство називають жертвопринесенням. Наприклад, ведмідь, якого вбивають на ведмежому святі, це не жертва в уявленнях ніхів, для яких "принесити жертву – означає давати богу щось реальне"⁴.

Жертва-дар (незалежно від мети дарування – отримання благ у відповідь, подяка за вже отримане, спонукання божества до виявлення уваги) – це знак людського єднання з природою, підсвідоме прагнення підтримати, не порушити динаміку природної рівноваги, зберегти традиції і порядок, які поєднують людей і природу. Це те відчуття, яке спонукає мисливця не вбивати більше норми, повертати кістки впольованих тварин чарівним господарям лісу, моря і т. ін. Проте це відчуття здатне побутувати не лише у вигляді принесення дарів, а й в інших діях, правилах поведінки, заборонах, пов'язаних з тією чи іншою сферою поведінки давньої людини та втілюють ідею дару й обміну в ширшому розумінні – у значенні подолання меж (свого організму, соціуму) для забезпечення взаємозв'язків, для вираження взаємної необхідності, взаємозалежності людей і природи, що виступає в образі божеств та інших персонажів.

Ритуальні дії у своїй основі реалізують три основних синтагматичних блоки камлання, але у редукованому вигляді: передавання цінностей (власне жертвопринесення) та інформації (словесні формули, що супроводжують кожну дію) доповнюються зворотним отриманням інформації (гадання).

---

¹ Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988. – С. 38.

² Там само. – С. 38.

³ Норман Е. Происхождение и развитие сознания – М., 1998. – С. 226.

⁴ Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936. – С. 19.

Функція отримання цінностей, що входить у структуру камлання, виражена спільною трапезою всіх учасників, що досягли статевої зрілості¹.

Структурна схожість родинних та промислових обрядів обумовлена тим, що відхід породіллі в окреме приміщення є не лише формою її ритуальної ізоляції, яка пов'язана з "нечистотою" жінки взагалі, а особливо у період вагітності та родів², а й зіставляється із "подорожжю" шамана за душами-цінностями у світ духів або "походом" мисливця на полювання³. Розуміння родів як отримання дитини-цінності від духів-дарувачів з допомогою особливих персонажів-посередників набуває чітких проявів у селкупському звичаї використовувати для перерізування пуповини спеціальної ритуальної стріли зооморфного вигляду⁴.

Поряд з родинними та поховальними обрядами переходу постає і весільний обряд як модель обмінних відносин між двома групами всередині колективу, внаслідок чого відбувається "перехід" нареченої в групу нареченого⁵. Синтагматична структура весілля накладається на синтагматичну структуру обрядів, розглянутих вище: перший її блок включає "отримання інформації" (згода батьків нареченої на шлюб), другий – "добування" цінності шляхом "укладання угоди", "принесення дарів" чи "боротьби" (договір про посаг, передавання калиму, "умикання"), третій – "передавання" отриманої цінності (церемонія введення нареченої в дім нареченого)⁶.

Ідея зв'язку архаїчної епіки з обрядом була обґрунтована В. Проппом. Так у 1946 р. він зазначав, що повне накладання обряду чи звичаю на казку є поодиноким явищем. Частішим є "переосмислення обряду", коли окремі елементи чи група елементів обряду, що вийшли з ужитку, замінюється іншими, здійснюючи таким чином деформацію обряду⁷.

Досліджуючи синтагматичну структуру шаманського обряду та шаманських легенд, О.Новик встановила, що легенди – це не пряме відображення обряду в наративі, а продукт одного механізму, що однаково виявляє себе як в обрядових, так і в розповідних текстах⁸. Архаїчна епіка наприкінці сюжету може бути як позитивною (перемога, ліквідація нестачі, уникнення біди), так і негативною (поразка, втрата, нова біда), а ритуал виключає таку можливість⁹.

З цього стає очевидним, що присутність обміну в українських народних казках про тварин вказує на їх обрядово-ритуальну природу. Які ж саме з зазначеного спектра обрядів переходу приховує анімалістична казка?

¹ Новик Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме: опыт сопоставления структур. – М., 1984. – С. 147.

² Там само. – С. 164.

³ Там само. – С. 147.

⁴ Там само. – С. 167.

⁵ Там само. – С. 182.

⁶ Там само. – С. 191.

⁷ Там само. – С. 223.

⁸ Там само. – С. 268.

⁹ Там само. – С. 270.

Для відповіді на це запитання проаналізуємо сюжети казок "Рукавичка" (1)¹, (2)² та "Кінська голова" (3)³, (4)⁴. В аналізованих нами збірниках вони мають по два варіанти. Вважаємо за доцільне аналізувати їх єдиним блоком, оскільки різниця між ними полягає лише в предметах, що виступають "житлом" (притулком) для тварин, тоді як сюжетні ходи є *ізоморфними*:

1) рукотворний (або жертвний) предмет потрапляє в простір, де мешкають тварини;

2) він приваблює тварин, й ті збираються в ньому;

3) тварини потрапляють у "сферу дії" мисливця, стають доступними йому (стрілець стрілив).

Третій хід дає змогу зрозуміти "ідеологію" цих казок: предмет, принесений людиною в простір тварин, – це мисливська жертва, завдяки якій тварини підкоряються людині.

У варіативному спектрі сюжету предмет, що потрапляє до лісових мешканців або знищується (Кінська голова), або повертається до власника (Рукавичка). Проте домінантним є бажання тварин потрапити до Рукавички (Кінської голови).

На противагу активному внутрішньому простору Рукавички в усіх варіантах постає зовнішнє аморфне пасивне середовище, з якого з'являються один по одному казкові персонажі. У варіанті (1) Дід "загубив рукавичку", що може вказувати на навмисне залишення з метою отримання здобичі. У сюжеті Дід не повертається за втраченим, що вказує на жертву-дар, проте приходить Мисливець, який і забирає здобич.

Прихід звірів до рукавички здійснюється за ієрархією від меншого до більшого, що вказує на віртуальне розширення внутрішнього простору рукавички-пастки як такого, де всім є місце. Градація за розміром від меншого до більшого вказує на важливість для мисливця того, хто приходить наступним як здобич. Сюжет завершується тим, що Рукавичку знайшов Стрілець, «стрільнув, а там – он скільки шкур». Несподівана розв'язка говорить про вкраплений у сюжет міф з мотивом священного полювання, де Рукавичка з жертви-дару перетворюється на приманку.

Звертає на себе увагу подвійне називання (іменування) тварин:

Мишка-Шкряботушка (-Норишка);

Жабка-Скрекотушка (-Кваконька);

Зайчик-Лапанчик (-На-горі-підскакун);

Лисичка-Сестричка (-Курижерун);

Вовчик-Братик (-);

Ведмідь-Набрід (-Всіх-вас-давун);

Кабан-Неклан (Кабан-Іклан).

Це дає можливість говорити про назви як вказівку на певні ознаки: просторова локалізація (Норушка), особливі або особливо важливі органи

---

¹ Про котика, півника та інших. – Харків, 1998. – С. 108-110.

² Казки про тварин / Упор. і передм. І.П.Березовського. – К., 1986. – С. 204.

³ Там само. – С. 205.

⁴ Рукавичка. Українські народні казки про тварин. – К., 2002. – С. 14-16.

(Лапанчик, Іклан), звукова характеристика (Жвакоська), типові дії (На-горі-підскакун, Курижерун, Шкряботушка), відношення спорідненості (Братик, Сестричка), взаємодія з іншими (Всіх-вас-давун), що дає можливість побачити диференційні ознаки героя тваринного епосу.

Аналогічну структуру та сюжет має російська народна казка "Терем мухи"¹, де предметом зваби для тварин стає горщик, у якому була сметана. У слов'янській етнічній традиції горщик є символом жіночої плідності. Згадаймо "бабину кашу", що готувалася на родини для баби-повитухи. Горщик з кашею розбивали і черепки мали брати молодиці чи заміжні жінки, що здатні були народжувати у знак наступної вагітності породіллі². Як і в попередніх варіантах казки сюжетні ходи аналогічні:

1) Горщик упав з воза (загубили) і по нього не повертаються (жертва-дар);

2) Комахи, плазуни і звірі прагнуть оселитися у Горщику (ієрархічна послідовність);

3) Ведмідь розчавлює Горщик із мешканцями.

Семантика верховенства образу Ведмедя в жанрі казки пояснюється множиною обрядово-ритуальних факторів та вірувань: ведмідь причетний до символіки плідності, символізує чоловіче начало, виступає родичем по материнській лінії (вуйко).

Отже, знищення горщика має ритуально-магічне значення, що проектується від прадавньої обрядовості на етнічно-традиційне сприйняття світу людиною. Семантичний набір різновидових мешканців свідчить про вміщення в горщику певної моделі світу (муха – верхній світ, ящірка, миша, жаба – нижній світ, заєць, лисиця, вовк, кабан, ведмідь – середній світ), в основі структури якої лежить ієрархія (від меншого до більшого – за розміром).

Зупиняючись на утилітарній функції жанру казки, розглянемо й сюжети, близькі до попередніх своєю структурою. У казці "Кінська голова" або "Кінський череп" предмет не належить до людських виробів, а є приманкою. Кінь, з моменту приручення людиною, стає її вірним супутником, побратимом, засобом швидкого пересування. У слов'янській міфології кінь постає священною твариною й атрибутом язичницьких вищих богів, хтонічною істотою, пов'язаною з культом родючості та смерті, а також виступає провідником покійника на той світ. Однак для нашого дослідження слушним буде згадати звичай скотарів справляти раз на рік – на Юрія (6 травня за н.с.) – так зване "кінське свято", а власне "губити" тварину зі стада для Господаря лісу³.

Те, що відбувається з жертвою, принесеною людиною, є типово сакральним сюжетом. Загублена рукавичка – це конкретизація мотиву спеціального залишення, а череп коня серед поля чи степу можливо пояснити через виведену В. Івановим та В. Топоровим формулу "чистого поля" у фольклорі східних слов'ян як варіанта лісу: поняття "поле" і "ліс" у

¹ Сказки. Книга 1. Русские народные сказки / Ред. Ю.Т.Круглов. – М., 1988. – С. 46.

² Українська минувшина. – К., 1993. – С. 103.

³ Українська минувшина. – К., 1993. – С. 37.

первісному світогляді дорівнювали поняттю "простір", а точніше, макрокосм¹. Таким чином, череп не випадково лежить у полі, як і рукавичка посеред лісу, це сакральне місце жертвопринесення. На протигагу цьому чужому простору, і череп, і рукавичка були символічним вмістилищем мікркосму роду, племені чи конкретної людини.

Випадків, де ми зустрічаємося з використанням черепів (обумовленим міфологічним світоглядом), досить багато. Зокрема Б. Рибаків зазначав, що дахи хат у слов'ян увінчувалися кінськими черепами², і т.зв. коники на верхах традиційних будівель мають саме таке походження. Приміщення чоловічих ініціаційних союзів прикрашалися, знову ж таки, кінськими черепами³.

Третій сюжетний хід казок "Кінська голова" та "Терем мухи" говорить про вразливість тварин для Ведмеда, хоча в природних умовах вразити їх Ведмедеві не так і просто. Постає запитання – чому ведмідь виступає руйнівником?

Досліджуючи появу первинного ведмежого культу, Б. Рибаків⁴, зокрема, дійшов висновку, що оволодіння вогнем, чатування (можливо, одягненими в шкури) мисливців на звірів, спільні облави, заколювання звіра рогадинами, будівництво жител – усе це разом впливало на появу нових уявлень про взаємозв'язки людей між собою, людей і тваринного світу, про розмноження основних об'єктів полювання. Це призвело до появи тотемно-магічних уявлень, що відобразилися у первинних ведмежих культурах.

Ведмідь як головний об'єкт полювання у Європі в середині доби палеоліту, суттєва антропоморфність ведмеда, проживання його в печерах, аналогічних людським, – усе це могло сприяти зародженню ідеї "протототемізму", вираженням якої й став культ ведмеда. Ведмежі печери неандертальців у світлі пізніших ведмежих свят мисливців Сибіру свідчать про зародження магічних уявлень. Ведмежий культ (можливо, як найперший в історії людства) виявився на диво стійким. У лісових, багатих на ведмедів місцях він дожив до Середньовіччя.

Давні мисливські магічні обряди, за дослідженнями Дж. Фрезера⁵ та Б.Рибаківа⁶, мали дві взаємопов'язані ідеї – ідею добування звіра та ідею його плідності. Як наслідок, у землеробських народів ведмеже свято почало модифікуватися і перейшло до розряду весняних аграрних свят, перебравши на себе і функцію культу плідності.

Чимало міфів та повір'їв говорять про ведмеда як про бога землі. Міфологізація цього образу могла відбутися тому, що ця тварина, звівшись на задні лапи, дуже нагадувала фігуру людини. Докази цьому ми знаходимо в народів Сибіру, міфи та казки яких розповідають про ведмеда як про

---

¹ Иванов В., Топоров В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период). – М., 1965. – С. 47-50.

² Рыбаков Б. Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 530.

³ Балушок В. Обряды инициации украинцев та давніх слов'ян. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 156.

⁴ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М., 1988.

⁵ Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М., 1998. – С. 233-239.

⁶ Рыбаков Б. Язычество древней Руси. – М., 1988. – С. 99-101.

людину¹. Асоціативний зв'язок ведмеда із землею міг бути підкріплений тим, що, коли земля завмирає в зимовий період, ведмідь засинає, влаштувавши собі барліг. За свідченням Плутарха, фрігійці вірили, що бог спить узимку і пробуджується із настанням весни. В Італії вважали, що 2 лютого ведмідь покидає барліг. У Югославії на Різдво (коли Чорний бог засинає) символічно запрошували ведмеда на вечерю. Такий звичай зберігся й до сьогодні на Івано-Франківщині, Львівщині та інших районах Західної України як традиція². В деяких міфах персонаж, що втілює бога землі, називається безсмертним, а в американських індіанців ведмідь – уособлення безсмертя. У хетських ритуалах ведмідь виступає запліднювачем дерев. Оскільки дерево у їх традиції уособлювало Велику Богиню, у такому поєднанні варто вбачати ідею запліднення богині неба богом землі³. Латинське *ursus*, грецьке *arktos* "ведмідь", ймовірно, етимологічне пов'язані з праіндоєвропейським **urs-*ep "чоловічий"⁴.

Відомості про культовий образ ведмеда, що дійшли до нас, не говорять про хтонічну природу тварини, проте таке значення він повинен був мати, тому що відомі цілі комплекси епохи бронзи з ведмежими похованнями. Вже згадувалося про сприяння ведмеда плодючості землі. На жіночих статуєтках епохи неоліту богиня плодючості мала ведмежу голову, тому що вона уявлялася дружиною ведмеда⁵. В Росії побутував звичай називати весільну пару ведмедами, а ведмежий карнавал на масляну мав еротичний характер. Крім усього вищезазначеного, додамо, що ведмідь утілював грізного бога, ім'я якого стало табуйованим (ведмідь – той, хто знає, де мед). Чимало народних вірувань, пов'язаних із ведмедем, є і в українців. Він оберігає худобу, виступає символом плодючості та врожайності. Йому приписують шлюбну символіку – на весіллі ведмедем називають невістку, яку вводять у дім молодого; тещу, яка зустрічає зятя у вивернутому кожусі. Також із ведмедем пов'язують ряд календарних прикмет⁶, етимологічних легенд⁷ та демонологічних вірувань⁸. Існує табу на вживання в розмові імені ведмеда⁹.

Крім цього, ритуал ведмежих свят базувався на вбивстві ведмеда та поїданні його чоловічою половиною общини. Такий вигляд він має у всіх спільнотах, де наявний культ ведмеда¹⁰. Доречно згадати і розвідки Б.Рибаківа про Волоса-Велеса – "скотійого бога", святковими днями якого

¹ Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах. – М., 1997. – Т. 1. – С. 644.

² Гуря А. Животные в системе мифологических представлений славян. – М., 1988. – С. 171.

³ Голан А. Миф и символ. – Иерусалим, 1994. – С. 93.

⁴ Там само. – С. 93.

⁵ Там само. – С. 94.

⁶ Афанасьев А.Н. Поэтическое воззрение славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – М., 1995 – Т. 3. – С. 344.

⁷ Там само – С. 246; Воронин Н.Н. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI в. // Краеведческие записки Государственного Ярославско-Ростовского историко-архитектурного и художественного музея-заповедника. – Ярославль, 1960. – Вып. 4. – С. 89.

⁸ Гуря А. Животные в системе мифологических представлений славян. – М., 1988. – С. 177-199.

⁹ Гнатюк В.М. Українська народна словесність. – Львів, 1916. – С. 4-5.

¹⁰ Голан А. Миф и символ. – Иерусалим, 1994. – С. 94.

були так звані "вовчі свята", що припадали на Різдво. Вчений зазначає, що Волос-Велес був архаїчним божеством, походження якого сягає коренями, можливо, періоду палеоліту – для мисливців цієї доби звичним було маскування у звірині шкури під час полювання та при виконанні попередніх ритуальних дійств. Пізніше, в неоліті та у вік бронзи Волос-Велес, імовірно, став "скотієм богом" – покровителем приручених тварин. До Середньовіччя вже трансформувався новий образ божества – він став богом багатства взагалі ("скотниця" – казна) та хлібних запасів.

За спостереженням Б.Рибаківа, саме така аграрна функція Волоса й зображена на городищенському браслеті, тому що в сусідньому симетричному трикутнику зверху розміщений малюнок засіяного поля і, як підтвердження, аналогічне зображення поля з вовком впритул підступає до зображення Волоса¹. Крім цього, ряд дослідників приписують Волосові вигляд ведмедя. Це твердження ґрунтується на повір'ях про ведмедя, де останній прирівнюється до лісовика, виступає його родичем або й сам є ним; за повір'ями, велетенський ведмідь керує вовками та іншими лісовими мешканцями; також він має великий ряд імен, деякі з них пов'язані з зерном (рос. "овсяник") та борошном ("мірошник"), що підтверджує спорідненість його з Волосом як богом багатства та хлібних запасів. На думку лінгвіста, від "волосатості" та "волохатості" вождів та жерців слід виводити ім'я цього божества та найменування волхвів². У поминальні дні, перед Трійцею, несуть до церкви продукти з першого весняного молока для ведмедя. Цікавим є те, що дари підносять священику. Отже, в минулому служителем культу був жрець, а ще раніше – вовк чи ведмідь, як виконавці медіаторської функції.

Звичайно, коли ми знайомимося зі східнослов'янськими «комоедицями» (рос.) (ритуальне випікання пирогів з горохової муки та покладання їх до ведмежих барлогів) чи казками про богатиря, якого народила ведмедиця, не варто думати, що вони були створені ще неандертальцями, тому що між первинним примітивно-магічним культом ведмедя і фольклором епохи індоєвропейської спільноти лежать тисячоліття традиційного існування обряду, який консервував у зовнішніх формах первинне значення явища³.

Отже, основою казок "Терем мухи" та "Кінська голова" є спосіб полювання на ведмедя (горщик і кінська голова чи череп – це приманка). Логічно є думка, що для великої тварини має бути велика приманка. У досліджуваних сюжетах у Горщик приходять Муха, Ящірка, Мишка, Жаба, Заєць, Лисиця, Вовк, Кабан. У казках із Кінською головою відсутні Муха та Ящірка. Множина тварин є лише множиною, проте вона вибудована в ієрархічному порядку, що додатково надає інформацію про розмір не лише фізичний, а й значеннєвий. Тварини не розбігаються із предмета-пастки, а

---

¹ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С. 734-735; Рыбаков Б. Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 107.

² Гура А. Животные в системе мифологических представлений славян. – М., 1988. – С. 164, 173; Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С. 743.

³ Рыбаков Б. Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 108.

гинуть під лапою Ведмеда. На це вказує назва "Всіх-вас-давун" (як результат, про який не говориться, Ведмідь потрапляє у пастку).

Наведену вище триходову будову, наявну в казках "Теремок", "Рукавичка" та "Кінська голова", має й казка "Солом'яний бичок". Головний герой – це предмет не для побуту – опудало, – проте воно оживає. У казці "Солом'яний бичок"¹ – Бичок-Третячок – дорослий бик здатний приманювати корів. Зроблене таке опудало приваблювало корів, і людина могла їх спіймати для власного господарства за доби неоліту (приручення диких тварин). Пізніше солом'яного бичка робили з першої соломи і передавали від одного господаря до іншого як знак поганого господарювання (відставання в жнивах). У кого він залишався, з того глузували й цілий рік прозивали "солом'яним бичком". Такий бичок символізував дух збіжжя (хлібний дух)².

У досліджуваному сюжеті Бичка зробили, щоб зловити звірів, і хоча цього в казці не сказано, а зазначено лише, що Баба знала, навіщо він. Аналогічна думка звучить у казці "Івасик-Телесик", де Баба з туги просить витесати ляльку. Поводження з лялькою, як з живою, призводить до її оживання. До іграшкового Бичка ставилися подібним чином, але про його анімацію не говориться. Констатується, що наступного дня "погнала Баба того Бичка пасти". Можливо, Баба хотіла приманити до манекена-бичка справжній табун і зловити собі для господарства, це був би реальний факт із життя давніх людей. Інша версія: Бичок – це приманка для тварин – "Баба знала, що робить". Те, що тварини приходять із сакрального світу (темного лісу, великого бору), можна пояснити засинанням Баби. Сон завжди був містком між двома світами. Впіймані звірі обдаровують старих, і ті не знають нестатків. Мед – їжа богів³; худоба, птиця – багатство; коштовності – атрибути туалету жерця-шамана, обереги, амулети. Що ж до *сюжетних ходів*, то тут вони будуть такими:

1) Дід майструє Солом'яного Бичка (детально описується процес створення);

2) Баба жене Бичка пасти (коли бичок ожив не сказано), засинає, звірі просять у Бичка смоли, залипають, потрапляють до ями (погріб);

3) відбувається обмін між Дідом і звіром – воля в обмін на багатство. Структура ритуального обміну, розкрита попередньо, повністю накладається на триходові сюжети.

Це підтверджує думку, що основою сюжетів є усунення біди (бідні) за допомогою шаманського ритуального подорожування в царство духів та добування бажаних цінностей шляхом обміну. В даному разі Солом'яний Бичок виступає ритуальним предметом, жертвопринесенням. Прядіння Бабою мички є ритуальними діями, подібно до того як у чарівних казках

---

¹ Про котика, півника та інших. – Харків, 1998. – С. 101-107; Казки про тварин / Упор. і передм. І.П.Березовського. – К., 1986 – С. 121; Рукавичка. Українські народні казки про тварин. – К., 2002. – С. 8-13.

² Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М., 1998.

³ Левин-Строс К. Мифология. Сырое и приготовленное. – М., СПб., 2000. – Т. 1.

Баба-Яга загадує прясти своїм полонянкам. Можливо, це символ життя героїні, тому що вона потрапляє до світу мертвих.

У сюжеті присутні два договори: між Бичком і звіром – дає смоли б'ік засмолити; між Дідом і звіром – відпусти, а я принесу щось (певні цінності). Баба – поправши, подрімавши – повертається додому і повідомляє Діда про те, що звір прилип до Солом'яного Бичка. В сюжеті присутні елементи і шаманського камлання, і мисливського сюжету (полювання на звірину за допомогою приманки).

У казці "Про Діда, Ведмеда, Лисичку, Вовка і Зайця"¹ Дід викопав яму і купив рушницю. Сюжет подібний, але люди керуються конкретною метою – розбагатіти (у попередній казці про це не сказано, а лише зазначено, що Баба знає, що робить. Отже, Баба й у попередніх сюжетах хотіла розбагатіти). Після обдарування звірі сказали, що і вони будуть жити в хаті, а коли Бабі набридли тіснота і вона їх вигнала, то кожен забрав і свій дарунок, отже, старі знову лишилися бідними.

Копання ями-пастки є традиційним для мисливства нашого народу², тому з певністю будемо говорити про мисливський сюжет. Проте мета старих отримати цінності від зловлених звірів говорить і про шаманські ритуали, згадані вище. Про зіткнення Діда й Баби з духами багатства свідчить прихід та відхід звірів, що забирають і свої дарунки. Обмін між духами та людьми відбувся у вигляді житло/достаток. Коли Баба забрала назад свій подарунок (набридли тіснота, вигнала звірів-духів), то духи і свої багатства забрали. *Сюжетних ходів* тут також три:

1) біда (бідні), бажання розбагатіти, копання пастки та придбання рушниці ("приготування необхідних ритуальних предметів");

2) потрапляння звірів-духів у пастку-яму, укладання угоди з Дідом;

3) передавання цінностей замовнику та анулювання угоди.

Отже, в основі сюжетів "Солом'яний бичок" та "Про діда, ведмеда, лисичку, вовка і зайця" лежить вірування в те, що певні предмети можуть приносити щастя. Звірі в цих казках є духами, котрі вміють говорити з людьми та бичком. Бичка майструє дід на замовлення баби, подібно до того, як баба виконує прохання діда виконати жіночу роботу – спекти колобка. Тут дід – творець. Він вміє говорити зі звірами, отже, дід – шаман, який домовляється з духами про плату за послугу (випускає). Крім того, в казках про тварин дотримано виразний поділ на жіночу і чоловічу роботу, відповідно до господарського побуту українців. У проаналізованих сюжетах дід і баба виконують такі функції: дід – майструє солом'яного бичка, копає яму, стріляє, гострить ножа, укладає угоду; баба – мисить тісто, розпалює вогонь, пече колобка, кладе на вікно, пряде мичку, пасе солом'яного бичка, виганяє з хати. Розподіл героїв за такими функціями вказуватиме на додаткове розрізнення тварин за статтями, ритуально-обрядову роль персонажів та алегорично-сатиричне співвіднесення їх з дійсністю.

Руїнація вихідних уявлень про обмінні відносини між людиною та тваринним світом відбилася у сюжетах "Як чоловік учив вовка господарювати"³,

---

¹ Про лисичку-сестричку та вовчика братика. – Донецьк, 2000. – С. 8-10.

² Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології / Упор. Ю.Іванченко. – К., 1995. – С. 40-41.

³ Про лисичку-сестричку та вовчика братика. – Донецьк, 2000; Кольберг Оскар. Казки Покуття / Упор. І.В.Хланта. – Ужгород, 1991.

рос. "Вершки й корешки"¹ та "Ведмежа лапа"². Угода між чоловіком та вовком (ведмедем) базується на бажанні звіра споживати результати землеробства (хліб, овочі).

Український сюжет має такі *ходи*:

1) голодування вовка, бажання навчитися вирощувати хліб (господарювати), зустріч з чоловіком (посередник, шаман);

2) угода (чоловік береться навчити), процес обробітку землі людини і вовка, сівба, чекання урожаю;

3) отримання результату (бажаної цінності), важка праця відбиває у вовка бажання господарювати.

Казка "Вершки й корешки" має наступні сюжетні ходи:

1) бажання ведмедя господарювати, угода з чоловіком про поділ урожаю (верши та корінці);

2) вирощування, поділ, хитрування чоловіка (вирощує те, що дає плоди або у землі або над землею);

3) гнів ведмедя, відмова від господарювання та взаємодії з людиною.

Трихорова структура сюжетів приєднує їх до попередньо аналізованих текстів, проте зміст сюжетів свідчить про небажання людини співпрацювати зі звірами (вовком, ведмедем), що і вказує на руйнацію первинних уявлень мисливців.

У казці "Ведмежа лапа"³ йдеться про утилітарну функцію певних частин тіла тварини, зокрема про ведмежу лапу, котра приносить багатства. У народів Сибіру⁴ частини тіла ведмедя слугували амулетами. Археологи знаходять цілі поховання ведмежих лап, які в свідомості давнього мисливця символізували силу та міць, залучаючи його до сфери магії та заклинань. Відомості про ведмежий культ знаходимо у Д.Крайнова⁵, М.Вороніна⁶. Існування такого казкового сюжету вказує на існування подібних вірувань і в нашого народу. Основою казки є докучливе ходіння ведмедя до баби, щоб забрати свою лапу: "Іду, бреду, на сосновій милиці, на дубовій палиці. Усе село спить, уся вода спить, а одна баба не спить, на моїй шкурі сидить, моє м'ясо варить, мою шерсть пряде".

Ходи сюжету такі:

1) взимку лисиця заманила ведмедя ловити хвостом рибу, він примерзає до льоду, баба відрубє йому лапу і забирає собі;

2) ведмідь ходить до баби, щоб забрати свою лапу, баба гукнула чоловіків і ведмедя побили.

Перед нами уривок архаїчного фольклорного твору, у якому щось пропущено. Залишився сюжет, що «Господар лісу» втратив лапу, яку люди використовують в утилітарних цілях. Лапу йому так і не повернули, ще й знову побили. В російському варіанті Ведмідь заходить у хату, з'їдає і Бабу й Діда, тобто карає за неповагу. Спосіб заволодіння Бабою бажаною цінністю (лапа

¹ Сказки. Книга 1. Русские народные сказки / Ред. Ю.Т.Круглов. – М., 1988.

² Там само.

³ Про лисичку-сестричку та вовчика братика. – Донецьк, 2000. – С. 272-274.

⁴ Соколова З. Животные в религиях. – СПб., 1998.

⁵ Крайнов Д. Древнейшая история Волго-Окского междуречья. – М., 1972. – С. 142.

⁶ Воронин Н.Н. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI в. // Краеведческие записки Государственного Ярославско-Ростовского историко-архитектурного и художественного музея-заповедника. – Ярославль, 1960 – Вып. 4 – С. 48-50.

Ведмеда), минаючи посередника-шамана, хоча тут ним виступає лисиця, підтверджує думку про імплікацію в сюжеті елементів трансформації тотемізму.

Формування нових уявлень про взаємозв'язки людей між собою та людей і тваринного світу на конкретно історичному етапі людства свідчить про побутування у народнопоетичній творчості сюжетів із пережитками тотемно-магічних уявлень.

Отже, ритуал обміну між людиною і твариною впродовж всієї історії людства був актуальним і лишається таким й до сьогодні. І шаманські камлання, і найрізноманітніші жертвопринесення наповнені змістом обміну цінностями з тими, хто був рівним у правах володіння простором, де перебувала людина.

В українській народнопоетичній традиції ритуал обміну часто є виявом етнічної філософії взаємодії з оточенням. На прикладі казкових сюжетів ми побачили, що в них приховані історичні реалії, а це дає можливість подивитися на жанр анімалістичної казки як на археологічну знахідку, джерело пізнання етнічного коріння та самоствердження в світі.

**Андрухів І.О., Бойчук В.М.
(Івано-Франківськ)**

**КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА
ТА ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО
(кінець XIX – початок XX ст.)**

У статті висвітлюється діяльність відомого українського громадського діяча Костя Левицького, який своєю самовідданою працею сприяв суспільному, культурно-просвітницькому та економічному поступу Галичини на зламі XIX-XX століть.

Розбудова Української демократичної держави відкрила можливості для об'єктивного дослідження історичного минулого українського народу та його всебічного осмислення. Важливу роль у становленні та розвитку української національної ідеї відіграло покоління так званої «адвокатської доби» – другого періоду національно-культурного відродження в Галичині, що тривав з 80-х рр. XIX ст. до першої чверті XX ст. Серед її яскравих особистостей центральне місце посідає постать Костя Антоновича Левицького (1859 – 1941 рр.) – визначного громадсько-політичного діяча, адвоката, вченого, сподвижника кооперативного та банківського руху на теренах Галичини, першого голови уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Дослідження життя і діяльності К. Левицького відзначається на сьогодні науковою і суспільною актуальністю, оскільки нині в Україні мають місце суспільно-політичні, культурно-просвітницькі та економічні процеси, окремі аспекти яких певною мірою збігаються з тими, що відбувалися наприкінці XIX – першій третині XX ст. на теренах Галичини. Не буде перебільшенням

стверджувати, що на той час не було жодного почину в політичному, економічному чи культурно-освітньому житті, у якому б не брав активної участі К. Левицький. Однак у роки існування радянської влади історична наука й публіцистика часто зображали виникнення ЗУНР як «плід політичних комбінацій української контрреволюційної буржуазії», одним із керівників якої був «буржуазний націоналіст» К. Левицький¹.

За роки державної самостійності України появилася низка публікацій, збірників документів, матеріалів науково-практичних конференцій, присвячених діяльності ЗУНР і УНР, у яких частково згадується і постать К. Левицького². Однак і досі ще залишається чимало «білих плям» у його діяльності, немає комплексного дослідження з історії його життя, де було б подано узагальнену оцінку різнопланової діяльності К. Левицького, постійно спрямованої на досягнення українським народом державної самостійності.

Метою нашого дослідження є висвітлення національно-державницьких поглядів К. Левицького, які він популяризував у своїх численних творах наукового та публіцистичного характеру, що значно доповнить об'єктивну картину державотворчої діяльності цієї непересічної особистості.

Кость Левицький народився 18 листопада 1859 р. у містечку Тисмениця біля Станіслава (з 1962 р. – Івано-Франківськ) у сім'ї священика. Але сам «факт*, – як відзначав один із львівських часописів, – що він не був селянський син, а походив із священичої сім'ї, немає суттєвого значіння», оскільки саме священики в умовах тієї епохи були «показовими зразками нашої селянської аристократії», які «виростали понад селянську масу освітою, соціальним положенням і матеріальними достатками». Проте переважна більшість із «попівських синів» не були «чужим елементом» серед селянства, а, навпаки, «кровно з него виходили й усіма нитками були з ним зв'язані»³. До таких належав і К. Левицький. Формування його світогляду відбувалося в складних 70-х рр. XIX ст., коли нечисленна на той час українська інтелігенція перебувала під впливами різних культурологічно-політичних течій – москвофілів, полонофілів, австрофілів, і лише незначна частина так званих народовців намагалася формувати й розвивати українську історію та культуру на національних основах. Навіть у Станіславі, де в польській гімназії він навчався в 1870 – 1878 рр., за його

¹ Див.: *Маланчук В.* Історія однієї зради. – Львів, 1958; *Компанієць І.* Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917 – 1920 рр.). – К., 1957; Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968 та ін.

² Див.: *Андрухів І.* Кость Левицький: сторінки життя. – Івано-Франківськ, 1995. – 64 с.; *Арсенчи П.* Станіслав – столиця ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1993. – 56 с.; *Тищик Б., Віварченко О.* Західноукраїнська Народна Республіка: 1918 – 1923 рр. – Коломия: Світ, 1993. – 120 с.; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. – Львів: Олір, 1995. – 368 с.; Західноукраїнська Народна Республіка 1918 – 1923. Документи і матеріали. Том I. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 584 с. та ін.

* Усі цитати подаються мовою оригіналу.

³ *Лисяк П.* Стара гвардія відходить // Ілюстровані вісті. – Львів, 1941. – 12 грудня.

словами, «майже не було слідів із політичної діяльності станіславівських українців» і «ніхто цим не інтересувався й не журився»¹.

Тільки в 1877 р. у Станіславі було створено осередок «Просвіти», а в гімназії «Громаду» з учнів-українців, які й «створили почин до національної організації українського громадянства Станіславщини». Саме в «Громаді» К.Левицький і пройшов своє «перше національне вишколення та організаційне приспособлення»². Воно полягало в тому, що члени товариства читали й обговорювали статті в літературно-політичному місячнику «Правда», який редагував В.Барвінський, розповсюджували літературу «Просвіти», переписували й популяризували твори Т.Шевченка з «Кобзаря».

Вступивши в 1878 р. до Львівського університету на юридичний факультет, К.Левицький активно включився в діяльність студентських товариств, спочатку «Академічного кружка», а згодом «Дружнього лихваря». Оскільки перше товариство було під впливом москвофілів, а друге – народовців, то між ними «велася боротьба, часами дуже бурхлива, доходячи навіть до нападів та фізичних аргументів»³. Більшість членів «Лихваря» захоплювалась ідеями «громадівського соціалізму» М.Драгоманова, який у 1876 р. побував у Львові і став навіть членом цього товариства. У 1878 р. студент Левицький переходить до «Академічного кружка» не тому, що був русофілом, а випадково, бо, за його словами, шукаючи офіс «Лихваря», помилково зайшов до офісу «Академічного кружка», членом якого був до 1880 р.⁴

У «Кружку» К. Левицький допомагав редагувати «популярні книжечки» для народу, у яких доступно народною розмовною мовою висвітлювалися події в світі й Україні, давалися практичні поради з ведення господарської та економічної діяльності, крім того, ще й займався перекладами з німецької мови книжок на господарську тематику.

На початку 1880 р. він розриває співпрацю з «Академічним кружком» і переходить до «Дружнього лихваря». Причиною переходу стало те, що керівництво «Кружка» вимагало від своїх членів розмовляти й писати винятково російською мовою. А коли при перекладі з німецької мови однієї з книжок К. Левицький ужив український, а не російський правопис, то керівництво «Кружка» звинуватило його в українофільстві. Крім того, до батьків, які на той час переїхали до села Нижнева Тлумацького повіту (Станіславщина), де батько отримав нову парафію, від «русифільських страхопудів і злобних людей» надходили пасквілі, що їх син став «русифілом», оскільки «пише російською фонетикою».

---

¹ *Левицький К.* Українське життя в Станіславі. З моїх споминів // Станіславські вісті. – 1937. – 29 серпня.

² Там само.

³ *Назарук О., Охрімович О.* Перші академічні товариства оперті на статутах // «Січ», альманах в пам'ять 40-х роковин основання Товариства «Січ» у Відні / За ред. З. Кузелі і М. Чайківського. – Львів, 1908. – С. 396.

⁴ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів. – Львів, 1926. – С. 170.

Принциповість, вдумливість, велика працездатність, знання права вивели невдовзі К. Левицького в одного з лідерів «Лихваря». Зокрема, 17 вересня 1880 р. у складі делегації від товариства він брав участь у перших у Галичині зборах (вічі) українських студентів, що відбулися в Коломиї. Делегати від віденської «Січі», чернівецького «Студентського союзу», львівських «Академічного кружка» і «Дружнього лихваря» мали на меті «пізнатись і через виміну думок порозумітись до спільної праці»¹. Однак «порозуміння» не вийшло, і невдовзі після зборів стосунки між «Кружком» і «Лихварем» знову погіршилися. Якщо на початку 1881 р. «Кружок» майже припинив свою діяльність, то у «Лихварі» вона була на піднесенні. При товаристві з ініціативи професора права О. Огоновського 7 (19) листопада 1881 р. був створений «Кружок правників», головою якого обрали К. Левицького². Члени «Кружка правників», як пише К. Левицький, «поклали свої побажання на власні сили та ішли за нашими сердечними, молодечими почуваннями і охотою служити народови», а також «стати добрими, взірцевими правниками»³. Саме зі створенням «Кружка правників», на нашу думку, і розпочався другий етап національно-культурного відродження в Східній Галичині, що ввійшов в історію як «адвокатська доба» (перша доба – «лопичьска», що бере початок із кінця XVIII ст.)⁴.

Активна літературно-наукова діяльність «Лихваря» та створення при ньому «Кружка правників» зумовили необхідність його реорганізації, а саме: перетворення з кредитно-допомогового товариства в літературно-наукове. Роботу з укладення нового статуту було доручено К. Левицькому, А. Чайківському та В. Косовському. На зборах «Лихваря», що відбулися 5 травня 1882 р., товариство було перейменоване в «Академічне Братство», яке вбачало головну мету своєї діяльності в тому, щоб «дбати о наукову і матеріальну підмогу русинів-академіків». На пропозицію К. Левицького при товаристві була створена комісія, яка мала підготувати до видавництва «Збірник народних пісень» українською мовою»⁵. Однак через брак коштів видрукувати збірник так і не вдалося.

Після закінчення Львівського університету в 1883 р. К. Левицький отримує посаду в юридичному відділі воєводського управління. Одночасно продовжує підтримувати тісні контакти з «Академічним братством», члени якого запросили його як почесного гостя на друге студентське віче, що відбулося 7 серпня 1884 р. у Коломиї. Виступаючи перед студентською молоддю, К. Левицький, зокрема, наголосив, що майбутнє України «лежить в руках тої молоді громади, з грудей котрої виливаються чисті чувства

¹ Історичний огляд життя в студентських організаціях / За ред. д-ра Зенона Кузеля. – Львів, 1908. – С. 21.

² Там само. – С. 22-23.

³ Життя і право // Вісник теорії і практики «Союзу українських адвокатів». – Львів, 1930. – Травень. – С. 3.

⁴ Андрухів І. «Адвокатська доба» національного відродження в Галичині // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – К., 1999. – № 4. – С. 169.

⁵ Історичний огляд життя в студентських організаціях... – С. 22-23.

любови і посвячення до всього, що своє та рідне»¹. Вихованню молоді К. Левицький присвятив майже все своє життя.

Ще навчаючись у Станіславській гімназії, він прилучився до активної співпраці з «Просвітою», яка тривала аж до вересня 1939 р., коли товариство було заборонене радянською владою. «Не забуду ніколи, – писав він у спогадах, – пам'ятних слів першої відозви “Просвіти”: “Нехай всякий, хто може, жертвує для рідного народу й свою лепту”. Отсі слова були для мене благородним живчиком в моїм молодечім віці, що мені вказав перший шлях праці національної. Та я давав свою лепту по змозі. Як ученик гімназійний використовував я час свят і ферій (канікул. – *Авт.*), щоб неграмотним селянам читати книжечки “Просвіти” та пояснювати їм те, що написано, а грамотним роздавав книжечки “Просвіти”, щоб самі читали і людям пояснювали. Те саме робив я як студент університету і допровадив до заснування читальні в Нижневі (читальню заснував у 1881 р. – *Авт.*), де в неділі і свята збирались найповажніші господарі з громади та вчитували газети і книжки. Те відбувалось під проводом мого отця Антона Левицького, місцевого пароха в Нижневі повіту Товмацького (Тлумацького. – *Авт.*) і моєї матери Костуні Левицької, що приєднувала сестриць до читальні, каси позичкової і крамниці. А по скінченню студій університетських сповнилось моє бажання, щоб я вступив в члени “Просвіти” і міг діяти в центральнім відділі товариства “Просвіта” у Львові»².

У 1883 р. К. Левицького було обрано членом Головного відділу (комітету. – *Авт.*) «Просвіти», у якому він плідно працював до 1908 р. Як член відділу він відповідав за пропаганду правових та економічних знань серед українського населення Галичини. Зокрема, він написав низку спеціальних статей на економічно-правову тематику. У передмові до своєї першої праці «Про закон о товариствах і право збору», що побачила світ у 1884 р. під серією «Книжечки для народу», що їх видавала «Просвіта», К. Левицький, зокрема, відзначав, що «товариства наші видають народні книжечки та правотарі (порадники. – *Авт.*), але сама ще книжка мертва і мертві її букви не воскресять мертвих та не створять очей невидющих. Книжка сама не переведе освіти, бо до цього треба ще й живого слова, треба проповідників того слова! Треба нам dokonче основи просвітньої, треба нам читалень по всіх селах нашої Галичини, по всіх містечках та містах»³.

Деяка пасивність українського громадянства щодо відродження й популяризації національної культури пояснювалася не лише відсутністю в містах, а особливо в селах, достатньої кількості освіченої інтелігенції та впливами москвофілів, а й низькою правовою свідомістю, зокрема щодо використання гарантованих урядовим законом 1867 р. прав на створення громадських об'єднань, товариств, спілок. За дорученням Головного відділу К. Левицький упродовж трьох років створює працю «О правах і повинностях в громаді» (1886-1889 рр.), у якій доступно, народною мовою роз'яснює, як створювати товариства, провадити культурно-просвітницьку роботу,

---

¹ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців... – С. 226.

² Там само. – С. 117-118.

³ *Левицький К.* Про закон о товариствах і право збору. – Львів, 1884. – С. 3-4.

налагоджувати діяльність економічних спілок у сільських громадах. Як зазначав автор у передмові, «справа не була легка, бо слова і терміни правничі у нас на тім полі мало ще розвинені, а з великого числа законів треба було вибрати найважливіші для нашого народу і сільських громад». Однак наснаги надавало бажання «показати світові, що ми годні бути газдами в нашій хаті»¹.

К. Левицький працював над зміною статуту «Просвіти», яка 25 березня 1891 р. переробила свій статус із просвітницького на «просвітньо-економічне товариство». В містах і селах при філіях та читальнях товариства активно почали створюватися шпихліри (склади. – *Авт.*) для збіжжя, рільничо-господарські та промислові спілки, крамниці, позичкові каси тощо. Організаційно-практичні поради викладав він у працях «Що має робити “Просвіта” на основі нового статуту» (1892), «Про шпихліри і крамниці» (1893), «Про сільські каси позичкові і щадниці» (1894), що вийшли багатотисячними тиражами. У передмові до першої, автор, зокрема, відзначав, що відтепер «Просвіта» буде не лише видавати «книжечки для народу», а й помагати в організації економічного життя. «Перед нами стоїть нині сумний краєвид. Серед глухої темряви, помежи запалими стріхами, з заломаними руками блукає русин і шукає доли, а тут перед ним видніє похилений панський двір, розвалена корчма і далекі поля, зарослі бур'янами. Той сумний вид най пропадає і бодай більше не приснився. Нам треба про се забути, а дивитися сміло в будучність, що стоїть перед нами. Всходить ясне сонце і озарює ярким променем багате обійстя руского легіня... Туда ваша дорога, бо наша будучність – народ розумний і багатий, а сего ми мусимо дійти. До сего дійшли другі народи... Будьмо народом!»²

Усього К. Левицький написав понад двадцять праць із господарсько-економічних проблем, що мають актуальність і в нинішніх умовах ринкових відносин. Більшість із них, на жаль, ще й досі залишаються поза увагою дослідників.

К. Левицький був не лише теоретиком з економічних питань, а й непоганим практиком. За його безпосередньої участі було створено низку кредитно-кооперативних установ. Серед них такі, як «Народна торгівля» (1883 р.), «Крайовий союз кредитовий» (1898 р., з 1924 р. – Центральний кооперативний банк), «Крайовий союз ревізійний» (1903 р.), «Земельний банк іпотечний» (1910 р.) та інші. Ініціатором створення «Крайового союзу кредитового» (КСК) було страхове товариство «Дністер», співзасновниками якого були адвокати К. Левицький, С. Федак, Я. Кулачковський. КСК, головою якого був К. Левицький, охоплював своєю діяльністю різноманітні сфери економічного життя, створюючи й кредитуючи кооперативні спілки і товариства. За словами К. Левицького, КСК «поклав почин до організації наших стоваришень (спілок. – *Авт.*) кредитових, як також торговельних і промислових»³. Якщо наприкінці першого року свого існування КСК

¹ *Левицький К.* Зі споминів про «Просвіту» // Календар «Просвіти» на 1928 рік. – Львів, 1927. – С. 46.

² *Левицький К.* Що має робити «Просвіта» на основі нового статуту. – Львів, 1892. – С. 15.

³ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців... – С. 311.

налічував 258 членів, 28 кооперативних спілок і мав капітал (вклади) в сумі 183994 крони, то наприкінці 1913 р. «Союз» уже налічував 906 членів і 427 кооперативних спілок, капітал складав 1706199 крон, річний оборот – 105935384 крон, а чистий прибуток за рік – 57595 крон¹. Таким чином, КСК перетворився у наймогутнішу українську економічну спілку Східної Галичини.

Із метою контролю за економічною діяльністю спілок і товариств, що входили до КСК, та проведення ревізій щодо використання отриманих кредитів і прибутків на початку 1904 р. з ініціативи К. Левицького було створено «Крайовий союз ревізійний» (КСР), офіційно зареєстрований владою 18 січня 1904 р. Першим і незмінним головою КСР був К. Левицький². Про економічне зростання КСР свідчать такі дані. Якщо станом на 1906 р. КСР налічував 134 товариств, із них: 103 кредитних, 11 торговельних, 2 кредитно-торговельних, 10 промислових, 5 промислово-торговельних, 2 промислово-кредитних, 1 кредитно-промислово-торговельне, то станом на 1912 р. до його складу уже входило 557 товариств, у тому числі: 339 кредитних, 41 споживче, 35 молочарських, 30 зі збуту худоби, а також такі відомі своєю продукцією львівські товариства, як «Базар», «Достава», видавнича спілка «Діло» та багато інших³.

У 1907 р. «Крайовий союз кредитовий» передає функції, пов'язані з парцеляцією (розподілом на дрібні ділянки) землі новоствореному з ініціативи К. Левицького товариству «Земля». Оскільки земля була вигідним товаром, то в 1910 р. було створено «Земельний банк іпотечний», серед співзасновників і багаторічним президентом якого був К. Левицький. Банк під мінімальний річний відсоток видавав довгострокові кредити (максимум на 50 років) фізичним особам та спілкам для розвитку підприємницької (кооперативної) діяльності. Станом на 1914 р. загальна сума позик складала 7 млн. 70 тис. крон⁴.

Ще однією потужною економічною організацією у Східній Галичині була страхова компанія «Карпатія», раду директорів якої очолював К. Левицький. Компанія гарантувала своїм клієнтам виплату страхування на випадок смерті, а також виплати відсотків із вкладів та інші послуги. На кінець 1918 р. страховий фонд компанії складав 1 млн. крон⁵.

Отже, розвиток українського кооперативного руху та банківської справи в Галичині тісно пов'язаний з особою К. Левицького, який був ініціатором, співзасновником, членом правління та керівником найбільших українських кредитно-кооперативних установ.

---

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 373, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

² Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Булава, 1964. – С. 136.

³ Звіт з діяльності Товариства «Красвий Союз Ревізійний у Львові» // Діло (Львів). – 1907. – 6 лютого.

⁴ Василик І. Кость Левицький в економічному житті Східної Галичини кінця XIX – початку XX століття. // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» – Харків: Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2003. – Вип. 14-15. – С. 108.

⁵ Де повинен убезпечитися на жите український селянин // Свобода. – Львів, 1918. – 29 березня. – С. 3.

Як член Головного відділу «Просвіти» К. Левицький чимало зробив не лише для розвою економічного життя краю, а й у питаннях національного усвідомлення українського громадянства краю. Особливої уваги в цьому плані заслуговує його невелика, але дуже актуальна і в наші дні праця «Про право руской мови», в передмові до якої К. Левицький писав: «Як у кожнім ділі, так і щодо мови нам треба бути свідомими свого народу права тай виконувати то право, бо не варт свободи і людського права той народ, що з них не користає... Русини все була дорога его мова... тому то високий народний обов'язок кличе до нас: чи то дома межі своїми, чи межі чужими; в уряді, чи поза урядом; в справі малій, чи то у великій справі; в гаразді, чи в нещастю; супротив малих, чи то найвисших достойників – все і всюди говорити та й писати по руски (українськи – *Авт.*)! Той обов'язок, що виходить з почуття власної гордості народу, не є ніяким самовільним покликком до боротьби або ворогування проти других народів; бо має він своє забороло (захист. – *Авт.*) безпечне в наданім праві, котре всякі уряди і власти мають шанувати. А хто доходить свого права, той не робить нікому кривди. Не тільки уряд, але і другій нарід, як хоче, щоби ми его шанували, то мусить пошанувати і нашу рідну мову»¹.

На жаль, і сьогодні в умовах існування власної держави законодавство про державний статус української мови не виконується належним чином, оскільки чимало високопосадовців часто нехтують нею, порушуючи вимоги Основного Закону держави.

За плідну працю впродовж двадцяти п'яти років у «Просвіті», К. Левицький у 1908 р. став почесним членом товариства, що було найвищою нагородою для тих патріотів, які вболівали душою про культурно-просвітницький розвиток українського громадянства Галичини. До когорти почесних членів товариства на той час належали такі відомі особистості, як Анатоль Вахнянин, Корнило Устиянович, Юрій Федькович, Іван Франко, Ізидор Шараневич, Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський, Юліан Романчук, Юліан Целевич та інші². Підсумовуючи свою діяльність у «Просвіті», К. Левицький, зокрема, відзначав, що впродовж 25-ти років працював «ідейно, щоб дати мою духову лепту для рідного народу...»³ А оскільки чимало часу забирала політична й парламентська діяльність, то в 1908 р. він вийшов з членів Головного відділу «Просвіти», хоча до останніх днів існування товариства підтримував із ним тісні контакти.

Отже, К. Левицький своєю активною діяльністю в «Просвіті» та економічній сфері зробив помітний внесок у розвиток культурно-просвітницького та економічного життя українського населення Галичини. Завдяки йому появилася популярна серед галичан серія «Книжечки для народу», у яких давалися поради щодо розвитку просвітницьких та економічних товариств і установ, безпосередньо став засновником кооперативного руху та банківської справи. К. Левицький був людиною різнопланової діяльності, а тому потребує глибшого дослідження його політична та адвокатська діяльність, а також науково-публіцистична творчість, що дасть можливість повно і всебічно висвітлити життя цієї неординарної людини, про яку можна сказати словами з Франкового «Мойсея»: «Все, що мав у життю, він віддав для одної ідеї, і горів, і яснів, і страждав, і трудився для неї».

¹ *Левицький К.* Про право руской мови. – Львів, 1896. – С. 9.

² *Історія Товариства «Просвіта» у Львові // Життя і Знання.* – 1933. – Ч. 10. – С. 297.

³ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців... – Львів, 1926. – С. 117-118.

Петровський О.М. (Тернопіль)

**НОРМАТИВНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ
ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ
ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В ПОЛЬЩІ
ТА ЇЇ ПОШИРЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ
ЗЕМЛІ (1919-1920 рр.)**

У статті розглядаються нормативно-правові засади створення органів охорони пам'яток історії та культури в Польщі та поширення їх компетенції на західноукраїнські землі; розкриваються політичні мотиви та характер їх діяльності.

Тривалий час західноукраїнські землі перебували у складі різних держав, які намагалися стримувати пробудження та піднесення національної свідомості корінного населення – українців. З цією метою уряди пануючих націй проводили відповідну політику в галузі освіти і культури. Важливим чинником внутрішньої політики та засобом ідеологічної обробки свідомості західноукраїнського населення визнавалась сфера охорони культурної спадщини. Останнє добре простежується у період тимчасового перебування західноукраїнських територій у складі Другої Речі Посполитої. Це питання різною мірою розглядалось у **публікаціях** польських та українських дослідників. Польські автори, як правило, наголошують на просвітницькій та культурній місії заходів, пов'язаних з питаннями охорони культурної спадщини, зокрема на західноукраїнських землях у міжвоєнний період¹ і воліють не згадувати про колонізаційний тиск на українське та інше непольське населення. Одним із засобів реалізації такого тиску була й політика у сфері охорони пам'яток минулого. На останній тезі наполягають українські дослідники².

---

¹ *Піотровська Д.* З діяльності польських служб охорони археологічних пам'яток у Західній Україні в 1919 – 1939 роках // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2006. – Вип. 9. – С. 67-88; *Яцек Л.* З історії польсько-українських зв'язків в археології (кінець XVIII ст. – 1939 р.) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2006. – Вип. 9. – С. 17-53.

² *Грицан А.* Просвітня зоря Прикарпаття: нариси про історію товариства «Просвіта» на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921 – 1939). – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001; *Петровський О.* Пам'ятоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньополітичний чинник // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. 3. – С. 295-298; *Петровський О.М.* Пам'ятоохоронна справа у Східній Галичині в контексті польсько-українських відносин (30-ті рр. XX ст.) // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 9. – С. 173-179; *Петровський О.М.* Взаємодія державних органів управління з громадськими організаціями у сфері збереження пам'яток історії та культури на західноукраїнських землях міжвоєнного періоду (Східна Галичина) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Збірник наукових праць. Спеціальний випуск: «Проблеми державотворення та розвитку системи вищої освіти в

У статті автор ставить за мету, по-перше, узагальнити низку історичних фактів та епізодів з політичного й культурного життя Польщі періоду 1919 – 1920 рр., які дають можливість побачити процес становлення системи її державних органів у сфері охорони пам'яток та намагання поширити їх компетенцію на захоплені нею західноукраїнські землі, а по-друге, показати необхідність урахування історичного досвіду поляків із залучення пам'яткоохоронної справи для відновлення та зміцнення своєї державності.

Насамперед необхідно зупинитися на ідейних мотивах та організаційній будові системи охорони пам'яток у Польській державі, що еволюціонувала упродовж 1918 – 1939 років.

Переймаючись проблемою політичного зміцнення основ польської державності, а також утриманням в орбіті свого впливу т. зв. «східних кресів», уряди Польщі робили наголос на патріотичному вихованні громадян республіки. Українська національна еліта не вважала легітимним включення західноукраїнських земель до складу II Речі Посполитої. Обіцянки щодо територіальної та культурної автономії для українців, зокрема Східної Галичини, які давала Польща світовій громадськості, щоб остаточно отримати згоду на фактичне приєднання території колишньої ЗУНР до своїх земель, на практиці не виконувалися, а скарги українців з цього приводу ігнорувалися. Внутрішня політика урядів Польщі щодо міжнаціональних відносин ґрунтувалася на тезі про необхідність польського домінування в усіх сферах суспільного і державного життя. З цією метою певного спрямування набуває й державна політика у сфері охорони пам'яток історії, культури та мистецтва.

У період боротьби за незалежність до 1918 р. культ пам'яток старовини, турбота про них і використання в інтересах суспільства стали частиною справи пробудження і піднесення національної свідомості поляків та духовного єднання нації, виховання в них усвідомленого прагнення державної незалежності¹.

В умовах відновлення та зміцнення державності в польському суспільстві поширилося розуміння того, що свою роль у патріотичному вихованні виконуватимуть лише ті пам'ятки старовини, які завдяки своїй матеріальній основі, художній виразності та естетичності зможуть передавати широкому загалу політичної громадськості важливі ідейно-виховні настанови. Таку здатність мали, у першу чергу, пам'ятки, що добре збереглися або не були дуже зруйновані, і які не втратили свою історичну цінність через пізніші перебудови або нашарування.

Руйнування, яких зазнали пам'ятки історії та культури в роки Першої світової та польсько-радянської воєн, викликали в польському суспільстві

Україні у 90-х рр. XX – перші роки XXI ст.». – К., 2006. – С. 192-199; *Петровський О.М.* Формування органів охорони культурної спадщини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1919 – 1920 рр.) // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 10. – С. 229-235.

¹ *Frycz J.* Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795 – 1918. – Warszawa, 1975. – S. 189, 190.

„шок руїн“, збурили в польській еліті думку щодо непоправності культурних втрат. За словами польського дослідника М. Аршинського, втрата будь-якої пам'ятки „відчутно відбивалась на патріотичних почуттях“, а „постійне передчуття катастрофи культури“ вплинуло на темпи і зміст роботи суспільства, спрямованої на забезпечення культурної спадщини від подальшого знищення¹.

Польська громадськість була вражена масштабами руйнування Вавельського королівського замку – національної святині. Тож розгорнуто було роботи з відновлення історичного обличчя пам'ятки. Участь у цій справі брали широкі кола польської наукової громадськості та творчої інтелігенції. Переслідувалася конкретна мета – відродження польського національного духу пам'ятки польської державності. При цьому, для облаштування внутрішнього інтер'єру замку збирались історичні реліквії з усієї Польщі, а також і тих земель, які поляки вважали своїми, зокрема з території Східної Галичини. Так, наприклад, призначений у червні 1920 р. окружним консерватором² у Львівське, Станіславське, Тернопільське воєводства, доктор Юзеф Піотровський одразу заходився вишукувати старожитності, які б можна було відправити до Вавельського замку з метою відтворення в ньому історичного духу Першої Речі Посполитої. Такі старожитності було знайдено швидко. Вже в серпні 1920 р. консерватор Львівського округу завантажив у Бережанах (Тернопільське воєводство) два вагони старожитностей, які й відправив до Кракова в супроводі військового конвою. У власноруч написаному до Краківського консерватора листі, датованому 13.VIII.1920 р., Ю.Піотровський називає основні предмети, що вивозились: „[...] 4 саркофаги Синявських з [...] каплиці замкової, а також меблі, рами [...] з Раю³ граф. Потоцьких. Опис долучаю. Номера вагонів: 14013, 1521 [...]“⁴

Патріотичні порівняння поляків у сфері охорони пам'яток виявлялися насамперед у тому, що основна увага приділялася глибинним пластам національної культури та вивільненню їх з-під нашарувань, що з'явилися у часи австрійської та російської окупації польських земель. Польське суспільство намагалося звільнитися від усього, що хоч би трохи свідчило про колишню залежність від будь-якого окупанта⁵. Видатний польський консерватор Я.Захватович писав, що у відродженій Польщі „пробудилося сильне відчуття крайньої необхідності повернути їз забуття або ж занедбаного стану пам'ятники нашого великого минулого...“⁶

На тлі зазначених вище настроїв у польському суспільстві визріло розуміння крайньої потреби у створенні ефективної державної системи охорони культурної спадщини.

---

¹ Цит. за: *Петровський О.М.* Формування органів охорони ... – С. 230.

² Консерватор – посадова особа, відповідальна за збереження пам'яток історії та культури.

³ Село поблизу Бережан, у якому знаходився маєток Потоцьких.

⁴ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛНБ ВР), ф. 26: Управління консервації Львівського воєводства, спр. 18, арк. 43.

⁵ *Петровський О.М.* Формування органів... – С. 230-231.

⁶ Цит. за: *Петровський О.М.* Формування органів... – С. 231.

Початок формуванню пам'яток охоронних органів було покладено Декретом про тимчасову організацію управління від 03.01.1918 р., яким проголошувалося створення державних органів управління, зокрема Ради Міністрів. Питання, пов'язані із збереженням пам'яток історії та культури в Польщі, було доручено вести Міністерству віросповідань і публічної освіти. Так, міністерство мало опікуватись мистецтвом, літературою, музеями мистецтва, театрами, естетичним вихованням нації¹, пам'ятками мистецтва, культури, археології². Важливе значення в розробці правових актів у сфері охорони культурної спадщини мав Декрет про опіку над пам'ятками мистецтва і культури³, ухвалений Регенційною Радою Польського Королівства 31.10.1918 р.³

Декретом від 05.12.1918 р., який підписали начальник держави Пiлсудський та Президент міністрів Морачевський, „завідування та опіка над мистецтвом, художньою літературою, пам'ятками, музеями мистецтва, театрами і естетичним вихованням нації“ перейшли від Міністерства віросповідань і публічної освіти новоствореному Міністерству мистецтва та культури⁴. Згідно з „Виконавчими приписами до Декрету про створення Міністерства мистецтв і культури“ (11.12.1918 р.) департамент мистецтва разом з усім персоналом, майном і частиною бюджету Міністерства віросповідань і публічної освіти було передано Міністерству мистецтва та культури. До структури нового міністерства увійшла й Рада високих мистецтв. Під опіку Міністерства мистецтва та культури передавалися пам'ятки мистецтва і культури, які мають художнє значення. Що ж до пам'яток археології та палеонтології, то вони залишалися за Міністерством віросповідань і публічної освіти. Так було вирішене питання розмежування функцій згадуваних міністерств щодо охорони об'єктів культурної спадщини.

Принципово важливим положенням „Виконавчих приписів...“ було визначення підлеглості консерваторів. В рамках фахової сфери діяльності вони повністю підпорядковувалися міністру мистецтва та культури. Проте у галузі охорони пам'яток, що залишилися у віданні Міністерства віросповідань і публічної освіти, ті ж самі консерватори мали виконувати приписи цього міністерства. За міністром віросповідань і публічної освіти залишалася прерогатива у наданні дозволів на проведення археологічних досліджень, як це й передбачалось Декретом про опіку над пам'ятками мистецтва і культури⁵.

У новоствореному Міністерстві мистецтва та культури та його структурах, зокрема департаменті мистецтва та відділі пам'яток і музеїв, у складі яких було створено службу консерваторську (пам'яток охоронну – *Авт.*) розпочалася значна організаційна та організаційно-методична робота. У перші місяці розроблявся і впроваджувався регламент діяльності

---

¹ ЛНБ ВР, ф. 26, спр. 11, арк. 20.

² Там само, арк. 20-20 зв.

³ Там само, арк. 22.

⁴ Там само, арк. 20.

⁵ Там само.

Міністерства та його структурних підрозділів, готувались і розповсюджувались інструктивні матеріали та розпорядження щодо організації їх діяльності.

05.04.1919 р. Міністр мистецтва та культури видав розпорядження щодо створення територіальних органів охорони пам'яток. Запроваджувався поділ території держави на 8 консерваторських округів. В кожному такому окрузі опіку над пам'ятками мистецтва і культури мав здійснювати Округний консерватор¹.

Вже за кілька місяців структура державної пам'яткоохоронної служби виглядала наступним чином: Міністерство мистецтва та культури → Департамент мистецтва → Відділ 3: Пам'яток і музеїв; Рада консерваторів → Відділи мистецтва та культури на чолі з окружними консерваторами (при воєводських управліннях), повноваження яких часто поширювались на кілька воєводств².

Зазначена структура державних органів охорони пам'яток відіграла роль стрижня всієї системи охорони культурної спадщини в Польщі, створила умови для державного регулювання відносин, що склалися у цій важливій сфері, на базі існуючих нормативно-правових актів. Що ж до охорони пам'яток історії та культури у Східній Галичині, то тут ситуація у різний час виглядала по-різному.

3 листопада 1918 р. західноукраїнські землі потрапили в орбіту експансії з боку Польської держави. Після окупації Східної Галичини польськими військами, для управління цією територією було створено Інститут генерального делегата, який представляв уряд Польщі на загарбаних землях. У системі політичної адміністрації генеральний делегат уряду отримав такі ж повноваження, які за часів австрійської окупації мав намісник Галичини³.

У формулюванні основних засад політики польської держави щодо формування органів охорони пам'яток у Східній Галичині значну роль відіграв Перший з'їзд консерваторів Польщі, який відбувся у червні 1919 р., і в засіданнях якого участь брав віце-міністр мистецтва і культури Ян Геюрих⁴. На з'їзді мала місце доволі гостра дискусія щодо включення Галичини у сферу організації збереження культурної спадщини всієї Польщі. В процесі її обговорення висловлювалися різні думки та пропозиції, часто з відверто політичним підтекстом.

Треба згадати, що в цей час точилась українсько-польська війна. ЗУНР намагалася захистити свій суверенітет і територію від експансії сусідньої Польщі. У свою чергу, Польська держава прагнула долучити західноукраїнські землі до складу своїх територій. У зв'язку з цим, питання будь-якого включення території Східної Галичини та Волині в орбіту політичного, адміністративного, культурного чи іншого впливу набувало політичного характеру.

---

¹ Там само, арк. 32.

² Там само, арк. 42 зв.-43.

³ *Петровський О.М.* Формування органів охорони... – С. 232.

⁴ ЛНБ ВР, ф. 26, арк. 37.

У процесі дискусії висловлювалися різноманітні пропозиції щодо кількості консерваторських округів, які необхідно створити в Галичині, та особового складу керівників окружних органів охорони пам'яток, зокрема стосовно їх етнічної належності. І тут є різні підходи до організації справи. Нечисленні голоси консерваторів, які, вочевидь, визнавали бодай частину пам'яток Галичини українськими, пропонували «з погляду політичного призначити одного консерватора – русина, щоб опікувався пам'ятками рускими. ... Разом повинно бути хоч би 4 консерватора в Галичині» (Т.Шидловський)¹. За іншим варіантом пропонувалося призначити консерватором у Львів поляка, а його помічником – русина². Але були і заперечення проти того, щоб „для допомоги консерваторам у Львові призначався русин“, оскільки такий крок, в умовах обіцяної українцям автономії, виглядав недоцільним з політичних причин: „Консерватор – Русин не може бути підлеглим консерватора – Поляка“. Тож пропонувалося створити окремий пам'яткоохоронний орган консерватора – русина (українця – *Авт.*) з осідком у Станіславі³. Висловлювались думки й про те, щоб взагалі не підносити питання розподілу органів охорони пам'яток на польські чи русинські (архітектор Сенціцький, Я.Войцеховський)⁴. Проте численнішими були заперечення з боку тих, хто не хотів визнавати існування ще й українських пам'яток, натомість оголошуючи всі культурні надбання у Східній Галичині та Волині пам'ятками польської культури або історії. Доктор А.Лаутербах з цього приводу емоційно заявив, що „в історії мистецтва нема поділу на мистецтво руське та польське, а на наших землях вони так вимішані, що територіально розмежувати влади консерваторські не реально“⁵. На відміну від категоричності А.Лаутербаха, окружний консерватор Краківський доктор Т.Шидловський наполегливо відстоював ліберальнішу думку, про необхідність урахування поділу, що склався історично, та створення трьох округів „представлених поляками, а в майбутньому ще й двох русинів“⁶. Тому, присутні на з'їзді консерватори вирішили залишити питання про консерватора – русина відкритим до політичного розв'язання проблеми включення Східної Галичини до складу Польщі. Водночас Міністерству мистецтва та культури було рекомендовано створити службу консерватора у Львові.

Аналіз стенограми Першого з'їзду державних консерваторів, майже цілком присвяченого обговоренню питань організації охорони пам'яток старовини та мистецтва на території Східної Галичини в контексті системи охорони пам'яток всієї Польщі, дає підстави для наступних висновків.

По-перше, польські консерватори вважали Східну Галичину територіальною частиною своєї держави. По-друге, створення державних

¹ Там само, спр. 10, арк. 2 зв.

² З політичних мотивів поляки уникали етноніму «українець», замість якого вживали слова: «русин», «руский», «рускій».

³ Сучасне українське місто Івано-Франківськ.

⁴ ЛІНБ ВР, ф. 26, спр. 10, арк. 3 зв.

⁵ Там само, арк. 4 зв.

⁶ Там само, арк. 5.

органів охорони пам'яток на цій території вони розглядали як один із засобів залучення населення краю до культурного процесу всієї Польщі, як осередки реалізації державної культурної політики. По-третє, з висловлювань більшості учасників дискусії випливає факт їх зневажливого ставлення до всього українського – назви етносу, власне, української культури та мистецтва, прагнень українців Галичини до створення власної держави тощо. Прикро, що такі настрої демонструвало державне чиновництво Польщі, до якого належали й окружні консерватори – члени Ради консерваторів Міністерства мистецтва та культури. Останні мали високий рівень освіти, вчені ступені, були фахівцями з мистецтвознавства, історії культури, архітектури тощо. По-четверте, в умовах війни, пам'яткоохоронні органи Польщі виконували політичні завдання своєї держави, тож намагалися залучити населені переважно українцями землі Східної Галичини та Волині у сферу своєї діяльності. Остання мала доволі прагматичний характер, що й відбилось як на політичних рішеннях польських органів влади на цих теренах, так і на окремих діях польських пам'яткоохоронців.

Упродовж 1919 р. у Польщі було вжито чимало заходів, спрямованих на формування та удосконалення структури органів управління, що відповідали за організацію роботи у сфері збереження пам'яток мистецтва і культури. Проте виконання рішень щодо Галичини затягнулося і це зафіксував Другий з'їзд консерваторів (жовтень 1919 р.). Серед головних причин було визнано відсутність фінансування (не був затверджений бюджет Міністерства мистецтва і культури), відсутність реального впливу Міністерства на справи охорони пам'яток у Галичині за посередництвом свого спеціального референта з даних питань, оскільки він функціонує при Генеральному делегаті уряду і з ним постійно мав узгоджувати свої дії¹.

Разом з тим, у рішеннях з'їзду не констатується вплив такого чинника, як відсутність ефективного управління цивільним життям, зокрема у Східній Галичині, через війну між польськими та українськими, польськими та радянськими військовими силами.

Потреба у створенні консерваторського округу у Східній Галичині та Волині обґрунтовувалась насамперед тим, що проблеми збереження пам'яток історії та культури на цих територіях вимагали координації зусиль різних гілок управління, установ та організацій, а також оперативного розв'язання фахових та організаційних питань. У зв'язку з цим увагу привертає розпорядження Міністра мистецтва та культури про запровадження нового поділу „колишньої зони Російської окупації на консерваторські округи“, видане 24.01.1920 р.² Тепер органи охорони пам'яток Польщі поширювали свою діяльність і на Волинь.

1920-й рік можна певною мірою вважати роком форсованого формування польських органів охорони пам'яток мистецтва та культури на захоплених західноукраїнських землях, як важливої ланки державної системи охорони

---

¹ Там само, спр. 18, арк. 100.

² Там само, спр. 11, арк. 51.

пам'яток історії та культури всієї Польщі. Їх організація відбувалась у контексті формування та реорганізації воєводських органів управління в Східній Галичині та Волині.

Так, 20.02.1920 р. міністр внутрішніх справ та міністр мистецтва і культури спільно видали розпорядження про включення органів охорони пам'яток до складу Воєводських урядів шляхом створення відділів мистецтва і культури. Консерватори пам'яток мистецтва і культури увійшли до складу Воєводських урядів. Діяльність управлінської влади, передбаченої декретом про опіку над пам'ятками мистецтва і культури від 31.10.1918 р., мав здійснювати воєвода з допомогою консерваторів у першій інстанції¹. У кожному з воєводств відбувалися заходи, метою яких було забезпечення діяльності воєводських відділів мистецтва і культури. Зокрема визначалися та розписувались обов'язки працівників відділу, надавалися приміщення, меблі, канцелярське приладдя тощо².

У червні 1920 р. було створено службу консерватора при Тимчасовому Львівському воєводському управлінні. При цьому відбувалася серйозна дискусія між різними відомствами. Проблеми, які стояли на шляху нових органів державної служби у Східній Галичині, стосувалися й Краківського воєводства, що також увійшло до складу т. зв. Малопольщі. Аналіз змісту згадуваної дискусії наштотує на думку, що в основі більшості проблем, що перешкождали організації органів охорони пам'яток, були причини економічного, а точніше, фінансового характеру. Їх доповнювали проблеми кадрового забезпечення пам'яткоохоронної служби, і вже потім – політичного штибу.

Ведучи мову про організацію діяльності органів охорони пам'яток Польщі варто зауважити, що на той час вона могла поширюватися лише на ті території Східної Галичини, які знаходилися за межами активних воєнних дій. Що ж до фронту і прифронтової смуги, то тут відповідальність за збереження пам'яток покладалася на військових. Питання діяльності органів охорони пам'яток, що існували при Війську Польському, потребує окремого дослідження.

Таким чином, у 1919 – 1920 рр. одночасно із створенням системи державної охорони пам'яток історії та культури Польська держава робила результативні спроби поширити її на захоплені західноукраїнські землі. При цьому залучення населених переважно українцями територій в орбіту культурного та адміністративного впливу Польської держави розглядалося нею як ефективний засіб відновлення колишніх територіальних меж Першої Речі Посполитої.

---

¹ Там само, спр. 11, арк. 53.

² Там само, спр. 11, арк. 54.

Гарбар Г.А. (Миколаїв)

**ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНА
СИСТЕМА МИКОЛАЇВЩИНИ
В 70-і – НА ПОЧАТКУ 80-х РОКІВ
XX СТОЛІТТЯ**

У статті аналізується туристично-екскурсійна система Миколаївщини як складова сфери гостинності 70-х – початку 80-х років XX століття. Стаття написана на основі аналізу матеріалів Державного архіву Миколаївської області, частина з яких уперше вводиться в широкий науковий обіг.

Туристсько-екскурсійна система є важливою складовою сучасної сфери гостинності як в усьому світі, так і в Україні. Становлення і розвиток цієї системи має свою історію, яка в цілому залишається ще малодослідженою і не часто привертає до себе увагу вітчизняних науковців.

Наукові видання, що мали вітчизняну екскурсійну справу як предмет дослідження, представлені, насамперед, збіркою наукових праць “Розвиток туризму в Україні: Проблеми і перспективи”¹. Серед робіт, що ввійшли до цієї збірки, нарис, присвячений становленню екскурсійної справи в 1918 р. (С.В. Грибанова), екскурсійній діяльності наукових установ у 20-х рр. (О.М. Костюкова), взаємодії туризму і краєзнавства у 60–80-х рр. XX ст. (С.І. Попович) та ін.

Інститут туризму Федерації профспілок України видає у 1997 році збірку наукових праць, присвячених історії вітчизняного туризму². Серед низки цікавих публікацій цього видання слід назвати статтю С.І. Поповича “Соціально-економічні передумови розвитку туризму в Україні та розширення його інфраструктури в 60-х – першій половині 80-х рр. (на прикладі системи профспілкового туризму)”, а також статтю С.В.Гаврилюка, присвячену дослідженню зародження екскурсійної діяльності на Волині, „Краєзнавча й екскурсійна діяльність церковних братств Волині наприкінці XIX ст.”³

Разом із тим, розвиток туристсько-екскурсійної системи в Миколаївській області залишається поза увагою наукових досліджень. У той же час ця система була потужною складовою туризму на Україні в період 70–80-х років, на які припадає максимальний розквіт радянського туризму.

Виходячи з цього, автор поставив собі за мету на основі аналізу архівних документів з’ясувати характер діяльності туристсько-екскурсійної системи як складової сфери гостинності в контексті туризму Миколаївської області.

---

¹ Розвиток туризму в Україні: Проблеми і перспективи: 36. наук. статей. – К.: ІВЦ, 1995. – 244 с.

² З історії вітчизняного туризму: 36. наук. статей. – К.: Ін-т туризму ФПУ, 1997. – 280 с.

³ Там само. – С. 39-44.

Розвиток вітчизняного туризму в сімдесяті роки відбувався в світлі стратегічних завдань, що їх було визначено у спільній постанові Центрального Комітету КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС „Про заходи з подальшого розвитку туризму та екскурсій в країні” від 30 травня 1969 року.

Разом із відзначенням здобутків і досягнень у сфері вітчизняного туризму в преамбулі містилися і критичні зауваження на адресу структур, що повинні були забезпечувати організацію і контроль за здійсненням цієї справи: „Деякі партійні, державні, профспілкові, комсомольські органи недостатньо вникають у роботу туристсько-екскурсійних організацій, не висувають до них належної вимогливості з посилення політико-виховної спрямованості і підвищенню пізнавальної цінності туристських походів, подорожей та екскурсій”¹.

ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР, ВЦРПС постановляли серед інших завдань: „Вжити заходи до... розширення мережі і покращення діяльності туристських і екскурсійних установ, до покращення підбору, ідейно-політичного виховання і підвищення кваліфікації кадрів для цих організацій”². Додавалося: „Прийняти пропозицію Міністерства культури СРСР про збереження за згодою із відповідними партійними, радянськими і профспілковими органами екскурсійних організацій, що існують у теперішній час при установах системи Міністерства культури СРСР”³.

Разом із тим Мінкульту пропонувалося серед низки заходів „зміцнити кваліфікованими екскурсоводами підвідомчі органи культури”⁴. Також постановлялося: „Міністерству освіти СРСР для посилення організаційно-методичного керівництва туристською та краєзнавчою роботою серед школярів створити Центральну дитячу туристсько-екскурсійну станцію”⁴.

Приписувалося: „Прийняти пропозицію ВЦРПС... про доведення до 1975 р. обсягу послуг населенню, що надаються туристсько-екскурсійними установами профспілок, до 1,4 млрд. руб на рік.

Будбанку СРСР надати у 1971-1975 рр. Центральній раді з туризму ВЦРПС довгостроковий кредит на проектування і будівництво туристсько-екскурсійних установ з погашенням кредиту протягом 10 років... Погашення кредиту проводити за рахунок загальних накопичень від туристсько-екскурсійної діяльності Центральної ради з туризму ВЦРПС”⁵.

А також пропонувалося: „Радам міністрів союзних республік забезпечити: виділення приміщень для районних і міських туристських клубів, ... бюро подорожей і екскурсій, рад з туризму...”⁶

Значення, яке надавалося комуністичною партією, урядом і профспілками розширенню мережі туристсько-екскурсійних установ було не випадковим, адже вона складала основу організаційно-виконавської структури радянського внутрішнього туризму.

¹ Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні. – К., 2002.

² Там само. – С. 175.

³ Там само. – С. 176.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

Основною ланкою цієї мережі були бюро подорожей та екскурсій та екскурсійні бюро. Ця структурна одиниця організації внутрішнього туризму поєднувала у собі функції сучасних туристичних операторів і турагентів. Бюро створювали і реалізовували туристичний продукт: розробляли туристські маршрути, надавали транспортні послуги і послуги екскурсиводів, вирішували питання проживання і харчування туристів, розробляли і забезпечували рекреаційно-розважальні програми (відвідування музеїв, театрів та інших природних і культурних атракцій, які передбачалися програмою) і навіть виконували функції професійно-освітніх установ, оскільки на їх базі інколи проходила підготовка і перепідготовка кадрів екскурсиводів.

Бюро подорожей та екскурсій і екскурсійні бюро діяли у підпорядкуванні обласних рад з туризму (з 1969 року з туризму та екскурсій), що, у свою чергу, підпорядковувалися Українській республіканській раді з туризму та екскурсій – УРРТЕ (до 1969 р. Українська республіканська рада з туризму). Над УРРТЕ стояла ще одна інстанція – всесоюзного рівня – Центральна Рада з туризму та екскурсій ВЦРПС (ЦРТЕ).

На початку сімдесятих років у Миколаївській області функціонувало два бюро: Миколаївське бюро подорожей та екскурсій і Очаківське екскурсійне бюро, яке згодом змінює свій статус на бюро подорожей та екскурсій. Обидва підпорядковуються Обласній раді з туризму та екскурсій. У 1973 році до них приєднується Первомайське екскурсійне бюро.

В подальшому змін у цій царині не спостерігається аж до 1981 р., коли відкривається Воскресенське (м. Воскресенськ) бюро подорожей та екскурсій, а у 1983 р. – Новобузьке (м. Новий Буг).

На початку сімдесятих років туроператорська діяльність Миколаївського бюро подорожей та екскурсій була досить різноманітною: пропонувалися низка транспортних подорожей, у тому числі річковий круїз „Миколаїв – Київ – Миколаїв”, який здійснювався на дизель – електроході „Карл Маркс”. Кількість місць становила 200 із плановою собівартістю однієї людино-доби 2 р. 98 коп.¹

Крім цього, наприклад, протягом 1972 року туристи по лінії МБПЕ обслуговуються за такими видами і напрямками подорожей: морський круїз на теплоході „Адмірал Нахімов”, туристичні потяги, авіамаршрут „Миколаїв – Ленінград”².

Відбувалося обслуговування на маршрутах вихідного дня, фактичний обсяг якого у тому ж році склав 65822 людино-доби, і екскурсійне обслуговування (відповідно 165950 людино-доби).

Очаківське екскурсійне бюро надавало у 1972 році послуги на маршрутах вихідного дня, які склали 6597 людино-доби проти запланованих 4950, а з екскурсійного обслуговування відповідно 49950 проти планових 38940. Перевиконання склалося, зокрема, завдяки тому, що відбувся 10-денний авіамаршрут, який не був запланований³.

---

¹ Державний архів Миколаївської області, ф. 5550, оп. 1, спр. 128, арк. 8.

² Там само.

³ Там само, арк. 7.

Туристсько-екскурсійну діяльність здійснювала і турбаза „Южный Буг”, що також підпорядковувалася обласній раді з туризму та екскурсій, проте вона пропонувала радіальні маршрути, які, як це витікає з пояснювальної записки до зведеного бухгалтерського звіту Миколаївської обласної ради з туризму та екскурсій за 1972 р., попитом не користувалися.

Не користувалися також попитом путівки на туристичні поїзди „По Ленінських місцях” з 27.IV–9.V, по містах Закарпаття з 20.X – 29.X, а путівки за маршрутами: „По Україні і Молдавії”, по „Україні і Білорусі”, „По Поділлію і Молдавії”, „По Поділлію і Буковині”, „Дунай – Дніпр”, „Дністер – Чорне море”, „Від Запоріжжя до Бердянська”, „Від Запоріжжя до Чорного моря”, а також на турбази „Оз.Світязь”, „Лісна”, „Сокирно”, „Збруч – Львів”, „Остер”, що становили 20% від плану путівок місцевих маршрутів 1972 року, „було реалізовано з великими труднощами, оскільки Миколаївське бюро подорожей і екскурсій протягом багатьох років організує автобусні і залізничні екскурсії і маршрути вихідного дня до найближчих областей і МСС”¹.

Таким чином, видно, що на початку 70-х років діяльність, особливо Миколаївського бюро, подорожей та екскурсій носить досить різноманітний характер: бюро організує річкові і морські круїзи, авіа маршрути, звичайно ж, туристські маршрути залізницею, не кажучи вже про маршрути вихідного дня і екскурсійне обслуговування. Така активність інколи входить у суперечність із маршрутами, путівки на які надсилаються Українською республіканською радою, оскільки деякі маршрути, що пропонуються мешканцям Миколаївської області, дублюються.

Окрема увага приділялася туристсько-екскурсійними організаціями області обслуговуванню відпочиваючих у будинках відпочинку і оздоровчих установах Миколаївщини. Ця робота здійснювалася у тісному контакті з територіальною радою з управління курортами профспілок області.

Так, у 1973 році з числа відпочиваючих у відповідних закладах було обслуговано 56143 екскурсантів².

З цього приводу в Інформації з покращення екскурсійного обслуговування відпочиваючих у будинках відпочинку профспілок за підписом голови обласної ради з туризму та екскурсій А.Гаврилюка повідомлялося: „для обслуговування відпочиваючих організовувалися екскурсії до міста-героя Севастополя, м. Ялти, до „Заповідника Ольвія”, міста-героя Одеси з відвідуванням оперного театру, м. Умані – Софіївський парк, Асканія-Нова (заповідник). Відпочиваючі знайомилися з видатними пам’ятними місцями нашої області і міста. У літній період проводяться катерні екскурсії”³.

У тому ж, 1973, році Миколаївське бюро подорожей та екскурсій організувало 13 туристських рейсів на борту дизель-електроходу „Карл Маркс”. Було реалізовано 2830 путівок. У Миколаївській області – 829, за її

¹ Там само, арк. 7-8.

² Там само, спр. 139, арк. 4.

³ Там само.

межами – 2001. Разом здійснило подорожі на електроході 2476 (планувалося обслужити 2600) чоловік.

Причина недовиконання, як це пояснювалося у Звіті про роботу парохідних маршрутів Миколаївського бюро у сезоні 1973 р., підписаному директором бюро В.Кофаном, полягала у недоїзді у квітні і жовтні місяці через відсутність масових відпусток, незручного часу для проведення подорожей¹.

Крім цього, використовувалися судна малого портфлоту для організації екскурсій і поїздок маршрутами вихідного дня.

Так, 1973 р. було обслуговано „оглядовими екскурсіями по р. Південний Буг 72349 чоловік при плані 15350, замиськими екскурсіями по маршрутах: Очаків, Рибаківка, Парутино та ін. 10 433 чоловіки при плані 3850. Судна виділялися по разових замовленнях...”²

У навігацію 1974 року Миколаївське бюро подорожей та екскурсій запланувало оренду не тільки дизель-електроходу „Карл Маркс”, але й пароплаву „В.Чумак” для здійснення подорожі за маршрутом „Миколаїв – Київ”, а також судна „П.Чайковський” для прогулочних рейсів та замиських екскурсій.

Маршрут „Миколаїв – Київ” функціонував з 1 червня по 1 вересня і „проводився на належному рівні”, принаймні „скарг з боку туристів не спостерігалось”³.

Щодо туристського маршруту, який забезпечувався дизель-електроходом „Карл Маркс”, то навігація цього року була сьомою, у зв’язку з чим у Додатку до звіту про теплохідні маршрути за навігацію 1974 року, підписаному тим же В.Кофаном, зазначалося, що „за 7 років на борту д/е „Карл Маркс” відпочило 16410 чоловік”⁴.

Уявлення щодо роботи туристсько-екскурсійних установ області з іншою категорією туристів – молодіжною і в зимовий сезон, на відміну від попередніх, які відображували роботу бюро влітку, надає Інформація про обслуговування школярів під час зимових канікул екскурсійними установами Миколаївської обласної ради з туризму та екскурсій від січня 1975 року.

Миколаївське бюро подорожей та екскурсій приймає групи і пропонує екскурсійне обслуговування на зимових канікулах туристам-школярам по м. Миколаєву, програма якого складається з екскурсій по місту „Миколаїв – місто корабелів”, відвідування художнього музею ім. В.В.Верещагіна, філії краєзнавчого музею ім. В.А.Лягіна, екскурсій „Одеса в роки Великої Вітчизняної війни (катакомби)”, відвідування Миколаївського зоопарку і оглядової екскурсії по Херсону. Програма розрахована на 5 діб⁵.

З 31 грудня 1974 р. по 10 січня 1975 р. МБПЕ було прийнято туристичні групи з: Ворошиловграда 60 чол., Кемерова – 60, Харкова – 90, Мінська – 60,

---

¹ Там само, арк. 5.

² Там само, арк. 6.

³ Там само, спр. 154, арк. 29.

⁴ Там само, арк. 25.

⁵ Там само, спр. 169, арк. 6.

Брянська – 30, Арзамас – 30, Челябінська – 60 (2 групи по 30 чол.) і 450 чол. з Черкас, які прибули дитячим турпотягом і перебували у Миколаєві лише один день – 5 січня.

Крім того, що МБПЕ працює на прийом туристів, воно здійснює у цей же час відправлення туристів з області до інших міст країни. Так, під час зимових канікул 1975 року відправлялися групи потягом за маршрутом «Миколаїв – Львів». Поїздка тривала 5 днів з екскурсійним обслуговуванням по Львову. Було відправлено 2 групи туристів по 30 осіб.

Маршрут «Миколаїв – Рига» – потягом на 5 днів. Відправлено 3 групи по 30 осіб з екскурсійним обслуговуванням по Ризі, а також Саласпілсу і Сігурді.

«Миколаїв – Рахів» потягом на 10 днів, відправлено дві групи по 150 осіб. Екскурсійне обслуговування включало оглядову екскурсію по м.Рахів, Яремча, Ужгород.

«Миколаїв – Мінськ» також потягом 5 днів, дві групи по 30 осіб. Екскурсійне обслуговування по Мінську і по Хатині.

«Миколаїв – Яремча» потягом на 5 днів. Виїхало дві групи: одна зі 120 осіб, друга з 60-ти. Екскурсійне обслуговування передбачало відвідування Яблонецького перевалу, музею партизанської слави, екскурсії по місцяхпартизанських маршрутів Ковпака і по Закарпаттю.

«Миколаїв – Москва» потягом 5 днів. Виїхало 3 групи по 60 осіб із насиченою екскурсійною програмою по місту¹.

Таким чином, МБПЕ протягом десяти днів було прийнято 900 школярів – туристів, з них 450 надані послуги з довготривалого (більше 2-х днів) розміщення і харчування. Всім дев'ятам надані екскурсійні послуги.

За цей же період (з 29 грудня по 12 січня) бюро відправило з області за республіканськими і внутрішньосоюзними маршрутами 870 школярів міста і області, причому термін перебування 300 туристів у Рахові складав 10 днів.

Первомайське екскурсбюро відправляло дві групи до Москви потягом на 5 днів. Одна туристська група складалася з 33 осіб, друга – з 64².

Крім цього, бюро відправляло туристів за маршрутом до Одеси – одноденна екскурсія автобусом 180 чоловік, до Кишинева – одноденна автобусом 60 осіб, до Кримки – одноденна автобусами: 120 осіб з відвідуванням музею «Партизанська іскра», а також здійснювало автобусну екскурсію по Первомайську, в якій взяло участь 240 осіб. Пропонувалися також оглядові екскурсії по місту.

Тож за дальнім маршрутом бюро відправило 99 туристів, за регіональними 240 і місцевими 360, що разом за період з 29 грудня по 6 січня складає 699 туристів. На прийом груп бюро не працювало³.

Очаківське бюро подорожей та екскурсій здійснює прийом 270 осіб з Киргизії і, у свою чергу, з області відправляє туристські групи на теплоході „Арменія” з 1 по 4 січня у складі 30 осіб з харчуванням і екскурсійним обслуговуванням у Ялті, Лівадії, Місхорі, Полянні Казок.

¹ Там само, арк. 6-9.

² Там само, арк. 9.

³ Там само, арк. 9-10.

Бюро пропонувалася одноденна екскурсія до Одеси автобусом на 30 осіб. Забезпечувався обід і екскурсія по місту з відвідуванням катакомб.

Ще одна екскурсія, так само одноденна автобусом на 30 осіб, з екскурсією по місту – історія Одеси.

Одноденна до Миколаєва автобусом на 30 осіб з обідом і екскурсією за маршрутом „Миколаїв – місто корабелів”.

До Кишинєва пропонувалася дводенна екскурсія автобусом на 30 осіб з проживанням у готелі, але харчуванням за рахунок самих екскурсантів. З екскурсією „Кишинів – столиця Молдавської республіки”¹.

Таким чином, бюро прийняло 270 туристів і відправило 150 за багатоденними, двох- і одноденними маршрутами.

Загальна кількість туристів, яка за цей термін прибула до Миколаївської області, таким чином, складала 1170 осіб, і було обслуговано власних мешканців області – в межах міста, області, на регіональних, республіканських і внутрісоюзних маршрутах 1719 туристів.

Поряд з цими досягненнями туристсько-екскурсійних установ області у справі розвитку туризму та екскурсій залишається в тіні питання, а як це відбивалося у ставленні відповідних структур до них, як впливало на матеріальну базу і як заохочувались працівники бюро. Відповідь на це питання виявилось можливим знайти на основі аналізу документів вже наступних років.

31 жовтня 1980 р. приймається спільна постанова ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС № 983 „Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні”.

У цьому документі, зокрема, постановлялося ”вжити заходи для подальшого розвитку туристсько-екскурсійної справи у країні, забезпечити... вдосконалення видів і форм послуг, що надаються, розширення мережі туристсько-екскурсійних установ”². Крім цього, радам міністрів союзних республік постановлялося „забезпечити у найближчі два роки виділення для бюро подорожей та екскурсій, бюро реалізації туристсько-екскурсійних путівок, туристських клубів і станцій юних туристів приміщень, необхідних для обслуговування туристів та екскурсантів”³.

На республіканському рівні конкретизацією цієї постанови стала Постанова ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Уккрудпрофу від 23 грудня 1980 року № 665.

Завдання цього документа, у свою чергу, були конкретизовані на рівні області у Постанові №44 бюро Миколаївського обкому Компартії України, виконкому обласної Ради народних депутатів і президії обласної ради профспілок від 23 січня 1981 року „Про організацію виконання постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС „Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні від 31 жовтня 1980 р. № 983” і Постанови ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Уккрудпрофу від 23 грудня 1980 року № 665”.

---

¹ Там само.

² Цит. за: Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні. – К., 2002. – С. 179.

³ Там само. – С. 180.

В Постанові бюро, підписаної секретарем Миколаївського обкому компартії, головою виконкому обласної ради народних депутатів Л.Г.Шарасвим, зокрема, зазначалося: „І. Миськкомам, райкомам Компартії України, миськрайвиконкомам, обкомам профспілок, обкому ЛКСМ України, облплану, обласній раді з туризму та екскурсій; обласним управлінням культури і профтехосвіти, обласному відділу народної освіти за участю зацікавлених організацій і установ вжити заходи з подальшого розвитку туризму та екскурсій в області, забезпечити суттєве збільшення обсягу та підвищення якості обслуговування, вдосконалення видів та форм послуг, що надаються, розширення мережі туристсько-екскурсійних установ... Здійснити заходи щодо розширення мережі туристських клубів, секцій і гуртків, покращення їх роботи”¹.

Через два роки, у січні 1983 року, вказані структури подають інформацію стосовно ходу виконання визначених на обласному рівні завдань.

В інформації, яку надає у 1983 р. Вознесенський миськком партії Миколаївському обкому КПУ про хід виконання постанови бюро Миколаївського обкому Компартії України, виконкому обласної Ради народних депутатів і Президії обласної Ради профспілок „Про організацію виконання постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС „Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні” від 31 жовтня 1980 року і постанови ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Уккрадпрофу від 23 грудня 1980 року № 665 та № 44 від 23 січня 1981 року зафіксовано: „У 1981 році у місті Вознесенську створено бюро подорожей та екскурсій, яке обслуговує населення Вознесенського, Єланецького, Веселинівського, Братського районів по 27 місцевим, миським, замиським маршрутам та маршрутам вихідного дня.

Діє 3 види екскурсій: автобусні, залізничні і пішохідні.

Для трудящих і учнівської молоді бюро подорожей та екскурсій організовує екскурсії до Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Севастополя, Волгограда, Сімферополя, Орджонікідзе, Червонограда, Миколаєва, до сіл Миколаївської області – Кримки і Щербанів, до зон відпочинку – Рибаківки, Коблево, Очакова. У 1982 році в екскурсіях взяло участь 27,3 тис. осіб, обсяг послуг склав 130,3 тис. рублів.

Екскурсійні маршрути обслуговують 7 екскурсодів. Всі вони включилися в рух „Кожній екскурсії – високий пропагандистський рівень”.

З метою подальшого розвитку туризму, його пропаганди, збільшення обсягу та підвищення якості обслуговування, організації нових маршрутів, вдосконалення форм і видів туристсько-екскурсійної діяльності на базі Вознесенського бюро подорожей та екскурсій у 1983 році організовані курси з освіти екскурсодів...²

Таким чином, Вознесенське бюро здійснює відправку мешканців чотирьох районів Миколаївської області до інших міст України і Радянського Союзу (дев'ять за виключенням Миколаєва) і водночас розробляє внутрішні – в межах області – маршрути, які сягають двадцяти семи на момент звіту.

¹ Державний архів Миколаївської області, ф. П.7, оп. 80, спр. 82.

² Там само.

З інформації Миколаївського міському партії обкому КПУ за цей же період – 1982 р. – дізнаємося про діяльність Миколаївського бюро подорожей та екскурсій: „Великою популярністю користувалися поїздки вихідного дня по містах України і місцевих маршрутах Миколаївського бюро подорожей та екскурсій, в них взяли участь 455 тис. осіб.

У місті різними видами туризму займається 21350 осіб, що об'єднані у 212 секцій туризму.

Понад 32 тис. мешканців міста беруть участь у всесоюзній експедиції „Моя Батьківщина – СРСР”.

Більш розгорнуту інформацію про діяльність бюро подорожей та екскурсій області надає Обласна рада з туризму та екскурсій в Інформації, яку вона подає Миколаївському обкому КПУ.

Згідно з цією інформацією, „Екскурсійними установами за звітний період ... розроблені нові екскурсії „Місто-ветеран, місто-трудівник, місто, спрямоване у майбутнє» (Миколаївське БПтаЕ), "Трудовий поступ очаківців (Очаківське БПтаЕ), "Первомайськ в XI-й п'ятирічці" (Первомайське БПтаЕ). У 1982 році проведений обласний конкурс історії міської (районної) партійної організації – „Шляхом ленінської мрії”, присвячений 60-річчю утворення СРСР.

До практики роботи бюро подорожей та екскурсій міцно ввійшов диференційований підхід до обслуговування різних груп місцевого населення. Подальший розвиток отримали системні форми екскурсійного обслуговування. У Миколаївському бюро подорожей та екскурсій впроваджена комплексна програма екскурсійного обслуговування школярів міста і закріплених районів області. Щорічно цією формою обслуговування охоплюється понад 60 тис. школярів м. Миколаєва. Досвід роботи бюро з комплексного обслуговування школярів схвалений міським комітетом Компартії України і Міністерством освіти УРСР, узагальнений Українською республіканською радою з туризму і екскурсій.

У 1982 році розроблені комплексні програми екскурсійного обслуговування учнів ПТУ. До системи екскурсійного обслуговування впроваджуються тематичні цикли екскурсій для слухачів шкіл компраці, системи партійно-політичної освіти, допризовної і призовної молоді, відпочиваючих в оздоровницях профспілок, студентів вузів”¹.

„Особлива увага в роботі бюро... приділяється в останні роки туристсько-екскурсійному обслуговуванню сільського населення. Великою популярністю у сільських мешканців області користуються театральньо-екскурсійні потяги до обласного центру. Тільки в осінньо-зимовий період 1981-1982 рр. обслуговано більш ніж 15 тис. сільських мешканців.

Широке визнання у населення області отримали транспортні подорожі. За звітний період на місцевих маршрутах і орендованих базах було обслуговано понад 130 тис. туристів. Особливою популярністю серед трудящих і учнівської молоді користуються залізничні і авіаційні подорожі по столицях союзних республік, до міст Прибалтики, Прикарпаття і Північного Кавказу, місцях, що пов'язані з революційними, бойовими і трудовими традиціями партії і народу. У 1982 році бюро здійснювали відправку туристів більш ніж по 60 місцевих маршрутах. Для проведення цієї роботи облрадою і підвідомчими туристсько-екскурсійними установами встановлені і підтримуються тісні ділові контакти з

---

¹ Там само, арк. 71.

організаціями і підрозділами автомобільного, залізничного, водного і авіаційного транспорту, низкою інших організацій, що беруть участь в обслуговуванні туристів на транспортних маршрутах. З метою більш повного задоволення запитів туристів і екскурсантів щорічно орендується понад 3,5 тис. автобусо-днів, 6 потягів, 5 річкових суден. Для покращення організації транспортних подорожей облрадою спільно з транспортними організаціями розроблені заходи з вдосконалення туристсько-екскурсійних перевезень і якості обслуговування трудящих в XI п'ятиріччі¹.

Проте разом із „переможними реляціями” в Інформації присутній і доволі відвертий матеріал, який свідчить про те, що існувала низка труднощів, які залишалися не подоланими протягом тривалого часу, незважаючи навіть на постанову №44.

Так, стосовно розміщення Миколаївського бюро подорожей та екскурсій зазначається, що, незважаючи на зобов'язання згідно з Постановою №44 виділити для нього і для міського туристського клубу необхідні приміщення, ці пункти не виконані. Так, «міський туристський клуб взагалі знаходиться у підвальному приміщенні, не пристосованому для щоденної роботи, а МБПЕ – у приміщенні, що не відповідає елементарним санітарним нормам і умовам для прийому туристів і екскурсантів. У приміщенні немає води, відсутня каналізація, центральне опалення, методичний кабінет. Немає приміщень для прийому численних відвідувачів і для проведення обов'язкових інструктажів з прибулими і від'їжджаючими групами туристів та екскурсантів»².

Привертає увагу той факт, що, незважаючи на всі здобутки і регалії (нагородження та інші відзнаки), Миколаївське бюро подорожей та екскурсій понад десять років, у тому числі через два роки після прийняття Постанови, яка чітко визначала вирішення цього питання, знаходиться у приміщенні, що дуже далеко від санітарних вимог. (Говорячи просто, всі зручності – на дворі, а опалення взимку за допомогою пічки).

Отже, залишилося невиконаним конкретне завдання Постанови №983 щодо забезпечення у найближчі два роки, тобто 1981-1982, виділення для бюро подорожей та екскурсій і туристських клубів приміщень, необхідних для обслуговування туристів та екскурсантів.

Таким чином, можна оцінити роботу туристсько-екскурсійних установ Миколаївської області як ефективну з економічної точки зору, розгалужену – з точки видів і напрямків подорожей та екскурсій, що розроблялися і пропонувалися цими установами, диференційовану – з точки зору аудиторії, яку охоплювала ця діяльність, і гнучку – з точки зору сезонних умов роботи.

Разом із тим, на тлі цих досягнень принаймні викликають подив ті умови, в яких працювали деякі з туристсько-екскурсійних установ області, зокрема, провідне – Миколаївське бюро подорожей та екскурсій.

Незважаючи на ці об'єктивні труднощі, діяльність туристсько-екскурсійних установ активно сприяє розвитку туризму і екскурсій в області, виступаючи важливим чинником, що зумовив позитивну динаміку туризму і вплинув на кількісне і якісне зростання сфери гостинності Миколаївської області.

¹ Там само, арк. 72.

² Там само, арк. 77.

УКРАЇНА – ФІЛОСОФІЯ

Печеранський І.П. (Київ)

ГНОСЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ П.В. ТИХОМИРОВА

Стаття присвячена історико-філософському аналізу гносеологічних розвідок представника київської “академічної” філософії Павла Васильовича Тихомирова.

Історія філософії – вивчення філософії крізь категорію *часу*. Будь-яка філософська розвідка передбачає залучення темпорального виміру (як історико-філософського знання) до визначення координат даного дослідження. В межах історичної континуальності філософського потоку думки та географічного поділу історії філософії спостерігаються *просторові* взаємини філософсько-значущих ідей з історією науки, історії літератури, історії культури тощо. Історія української філософії у повноті своїх *просторово-часових* вимірів є оригінальним явищем у світовій філософській думці, що потребує апробованих загальних методів та конкретних методик дослідження. Серед останніх представлені спеціальні прийоми аналізу та реконструкції діалектики філософської думки конкретного мислителя або логіки розгортання певної проблематики в його творчості. Відповідно, *метою* даної статті є дослідження гносеологічних аспектів творчості представника української та російської академічної філософії кінця XIX – початку XX ст. *Павла Васильовича Тихомирова*. *Завдання* статті – *а)* визначення місця гносеологічних студій у контексті творчості мислителя, *б)* погляд вченого на історію та роль гносеології в структурі філософського знання на початку XXст., *в)* розкриття типології гносеологічних вчень та *г)* аналіз поглядів А.Ріля крізь призму запропонованої типології.

Павло Васильович Тихомиров народився 2 січня 1868 року в с. Ізволя Олексинського повіту Тульської губернії в родині священика. Після закінчення Тульського духовного училища і семінарії вступив до Московської духовної академії (1888) і був залишений для підготовки до професорського звання по

кафедрі філософії. 1893 р. закінчує курс академічного вчення зі званням кандидата богослов'я “с правом при соискании степени кандидата богослов'я и с правом при соискании степени магистра не держать новых устных испытаний...” В 1894-1895 рр. слухає окремі курси в Московському університеті і викладає в кількох середніх навчальних закладах історію, геометрію, географію, російську мову. В травні 1905 р. посідає кафедру єврейської мови і біблійської археології в Московській духовній академії. Наприкінці 1897 р. переходить на кафедру історії філософії, не полишаючи наукових студій з біблійської археології. Постає як засновник студентського філософського товариства тієї ж академії. У 1903 р. захищає дисертацію “Пророк Малахія” і здобуває ступінь магістра богослів'я. Того ж року обирається екстраординарним професором академії. Взимку 1903-1904 рр. перебуває у науковому відрядженні в Берліні, слухає університетські курси з філософії, психології, педагогіки, працює в бібліотеках. Літній семестр проводить у Лейпцигу і Галле. Восени 1905 р., продовжуючи працювати в духовній академії, приймає запрошення до Московського університету, де обирається приват-доцентом кафедри філософії. Восени 1906 р. призначений екстраординарним професором кафедри філософії Історико-філологічного інституту в Ніжині, де викладає логіку, психологію, історію філософії. У 1907 р. затверджений також приват-доцентом кафедри філософії університету Св. Володимира, де читає (в різні роки) курси з філософії Ніцше, Канта, лекції з логіки, психології. Викладав також філософські дисципліни і в інших навчальних закладах Києва, зокрема на Вищих жіночих курсах і в Комерційному інституті. Після 1917 р. його доля залишилася невідомою...

П.В.Тихомиров як філософ, логік, гносеолог, історик філософії сформувався в період 1890-1917 рр. У цей час написав велику кількість статей та рецензій у таких періодичних виданнях, як: “Богословский вестник”, “Вопросы философии и психологии”, “Вера и разум”, “Чтение в обществе любителей духовного просвещения”, “Духовная школа” та інші. Окремими виданнями вийшли головні його твори: *“Художественное творчество и религиозное познание”* (Сергиев Посад, 1897), *“Гносеологические и метафизические предпосылки истины бытия Божия”* (Харьков, 1899), *“История философии, как процесс постепенной выработки научно-обоснованного и истинного мировоззрения”* (Сергиев Посад, 1899), *“Вечный мир в философском проекте Канта”* (Сергиев Посад, 1899), *“Гносеология Рилля”* (1901), *“Математический проект реформы социологии на началах философского идеализма”* (1903), *“Академическая свобода и развитие философии в Германии”* (Сергиев Посад, 1905), *“Научные задачи и методы истории философии”* (Сергиев Посад, 1907) та інші.

Які ж теоретичні витоки його філософської творчості? Той час, у який жив і працював П.Тихомиров, хронологічно можна позначити як “нова філософія ХІХ століття”. Світова філософська думка стала багатшою на такі відомі філософські напрями як *неокантіанство*¹, *позитивізм*², *емпіріокритицизм*², *неогегельянство*³

¹ Або *неокритицизм*, виникає формується у другій половині ХІХ ст., його основна мета – розвиток і переосмислення трансцендентальної філософії Канта. Окрім раннього, ще є “друга хвиля” неокантіанства, яка припадає на 90-ті рр. ХІХ ст. – 20-ті рр. ХХст. Третій період – занепад, що розпочинається з 30-х рр. ХХст. В межах неокантіанства виокремлюють такі напрями – *трансцендентально-логічний* (Г.Коген, П.Наторп, Е.Кассіер), *трансцендентально-психологічний* (В.Віндельбанд, Г.Ріккерт, Е.Ласк), *фізіологічний* (Гельмгольц, Ланге), та *психологічний* (Корнеліус, Нельсон), *реалістичний* (Ріль, Кюльпе).

та “*філософія життя*”⁴. Не дивлячись на такий “вибух” у світовому філософському житті, в Німеччині домінуючі позиції займає *неокантіанство*. Німецька філософія кінця XIX – початку XX ст. – то переважно *академічна філософія*, що знайшла собі опору у вченні Канта. *Якщо й існувала “авторитетна” філософія у той час у Європі, то спосіб свого існування вона знайшла в кантіанстві!* В свою чергу, українська “академічна” філософія, починаючи з початку XIX ст., і десь приблизно до 90-х років XX століття, зазнала серйозного впливу філософії Шеллінга і Гегеля. Звичайно, не можна говорити, що Канта не знали, однак, саме його філософії не надавали виключного значення при формуванні своїх поглядів як українські, так і російські мислителі. В той час, коли в німецьких університетах (з II пол. XIX ст.) відбувається переосмислення творчої спадщини “кенігсберзького генія” та створюється основа для *філософії науки*, як *наукової* філософії, в Росії та Україні йде “війна мод” у філософії: шеллінгіанства і гегельянства з позитивізмом. Звичайно, не можна відмовляти в *академічності* та *науковості* поглядів деяким вітчизняним мислителям, що за своїми переконаннями були гегельяncями та шеллінгіанцями (Кавунник-Веланський, Гогоцький, Новицький тощо)⁵, проте недооцінка впливів кантівської філософії на формування поглядів релігійно-академічних філософів XIX – початку XX ст. також неприпустима. 80-90-ті рр. XX ст. – як ніколи спостерігається сильний вплив поглядів Канта на вітчизняному ґрунті⁶. Логіко-гносеологічні дослідження П.Тихомирова, на нашу думку, можна зрозуміти лише в контексті “вітчизняної кантіани” XIX – початку XX ст.

У чому ж секрет процвітання філософії в Німеччині? “Звичне відсилення до специфічно філософського складу німецького розуму, – у тих випадках, коли воно не є пустою відмовкою, – у тих питаннях, що нас цікавлять, може бути роз’яснено небагато: особливий характер і, так би мовити, національний колорит німецької філософії, найбільш викохане нею коло проблем і т.п.; але чому філософії тут більше, ніж де-небудь? – чому інтерес до неї тут ніколи не занепадає до цілковитого зникнення, як це інколи трапляється в інших країнах? – чому більш за все оригінальних і великих систем з’являється саме тут? – просте

---

¹ “Позитивна філософія” – напрямок, у межах якого проголошується боротьба з метафізикою і “схоластиком” у філософії за рахунок перетворення останньої на єдино істинне “позитивне” знання, що опирається на *факти*. Представники – О.Конт (1798-1857), Г.Спенсер (1820-1903) та ін.

² “Другий позитивізм”, представниками якого були Р.Авенаріус (1843-1896) і Е.Мах (1838-1916), критикував перший позитивізм за його метафізичність, т.т. у визнанні існування реальності, хоча й незізнаної, у побудові картини світу і його законів, основаних на наукових даних. Продовжує перетворення філософії в науку.

³ Переосмислення філософського спадку Гегеля в ряді країн – Англії (Дж.Х.Стірлінг, Т.Х.Грін, Ф.Бредлі, Б.Бозанкет), Італії (Б.Кроче і Дж.Джентіле), Німеччині (В.Дільтай, Р.Кронер, Й.Кон, А.Ліберт), Франції (Ж.Валь, О.Кожев, Ж.Іпполіт) тощо.

⁴ Переважно мається на увазі “іраціоналістична філософія” А.Шопенгауера (1788-1860), “нігілізм” Ф.Ніцше (1844-1900), герменевтика В.Дільтая (1833-1911), еволюціонізм А.Бергсона (1859-1941) тощо.

⁵ Див.: *Абрамов А.И.* Влияние Шеллинга на русскую духовно-академическую философию // *Философия Шеллинга в России.* – СПб., 1998; *Чижевський Д.* Гегель в Росії // *Філософські твори: у 4-х т.* / Під заг. ред. В.Лісового. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. – С. 3-307.

⁶ *Абрамов А.И.* Кантіанство в русской университетской философии // *Вопросы философии.* – 1998. – № 1. – С. 58-69; *Його ж.* Кант в русской духовно-академической философии // *Кант и философия в России.* – М., 1994.

нарікання на склад німецького розуму не може бути відповіддю на всі ці питання¹. Відповідь для П.В.Тихомирова, як і для більшості тогочасних мислителів Київської та Московської духовних академій, була зрозумілою. Ось як характеризує її філософ: “Мені здається, що таку центральну характерну рису можна позначити словом: *свобода!* Університетська наука в Німеччині – вільне її викладання та вільне її вивчення. Ця, як її називають німці, “академічна свобода” (“*akademische Freiheit*”), по суті, має два боки: 1) свобода *професорів* викладати що завгодно і як завгодно; 2) свобода *студентів* вивчати що завгодно, де завгодно та як завгодно. Перша є свобода викладання – “*Lehrfreiheit*”, інша є свобода навчання – “*Lernfreiheit*” (“*lehren*” і “*lerner*”)².

Академічна свобода – “повітря”, потрібне для існування наукової філософії, і якої так не вистачало українським мислителям кінця XIX – початку XX ст.³ Це дуже добре розумів П.В.Тихомиров, наголошуючи на тому, що “у творах з Святого Письма заборонялось заперечувати автентичність будь-якої священної книги або навіть її частини. Заборонялось говорити про різних авторів П’ятикнижжя, Ісайї, давати історичне пояснення так званим месіянським місцям тощо. В творах з церковної історії заборонялось займатися еретиками, а надто систематизувати їхні вчення, не можна було заперечувати давньоруських переказів та ін.”⁴ Освіта була невід’ємною частиною великого державного механізму Московської імперії – навчали так, як потрібно було царській владі. С.Гогоцький, О.Новицький, Й.Міхневич, П.Ліницький, О.Гіляров та інші – усі вони відчули на собі догматичність та заангажованість тієї системи освіти. Тому і зрозумілим є інтерес у більшості з мислителів до німецької філософії того часу. Оскільки витоки цієї *свободи думки і дії* в університетському самоврядування на землях Німеччини II пол. XIX ст. прийнято вбачати у впливі та популярності *кантівського критицизму*, відповідно, інтерес до філософії Канта у багатьох київських мислителів не є випадковим.

Не був винятком у цьому випадку і П.В.Тихомиров. Переглядаючи його монографії та статті, можна помітити, що дослідник був добре обізнаний з досягненнями та здобутками тогочасної світової і вітчизняної філософії⁵. Проблеми *логіки та гносеології, психології та історії філософії* – ось коло тих

¹ Тихомиров П.В. Академическая свобода и развитие философии в Германии: Лекция студентам МДА // Богословский вестник. – М., 1905. – Т. 2. – № 5. – С. 66.

² Там само. – С. 67.

³ Див.: Ткачук М.Л. Київська академічна філософія XIX – початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження. – К.: ЗАТ “ВППОЛ”, 2000. – 248 с.

⁴ Тихомиров П.В. О духовных академиях // Духовная школа. – М., 1906. – С. 344.

⁵ Наприклад, періодично, в “Богословському віснику” виходили його огляди зарубіжної літератури з філософії та історії філософії: Новые книги по истории философии // Богословский вестник. – М., 1899. – Т. 2. – № 5. – С. 127-141; Новые книги по истории философии // Богословский вестник. – М., 1899. – Т. 3. – № 11. – С. 528-546; Новые книги по истории философии // Богословский вестник. – М., 1899. – Т. 3. – № 12. – С. 704-715; Новости западной философской литературы: Статья 2. Логика и теория знания (начало) // Богословский вестник. – М., 1896. – Т. 2. – № 5. – С. 322-338; Новости западной философской литературы: Статья 2. Логика и теория знания (окончание) // Богословский вестник. – М., 1896. – Т. 3. – № 8. – С. 229-246; Русские философские журналы за 1901 год (Обзор журналов) // Богословский вестник. М., 1902. – Т. 2. – № 6. – С. 327-344; Русские философские журналы за 1901 год (Обзор журналов) // Богословский вестник. – М., 1902. – Т. 3. – № 9. – С. 96-108; Новые книги по истории философии на русском языке // Богословский вестник. – М., 1898. – Т. 2. – № 6. – С. 360-381; Новые книги по истории философии на русском языке [Обзор] // Богословский вестник. – М., 1904. – Т. 1. – № 4. – С. 741-765.

інтересів (яке і характеризує стан філософії на початку ХХст., що утворився під впливом неокантіанства), у межах яких формувалася думка П.Тихомирова.

У “Нарисах з гносеології” П.В.Тихомиров намагається подати історичне і теоретичне обґрунтування гносеологічного інтересу у філософії на початку ХХст. “Був час, коли філософи питаннями гносеологічними, або питаннями теорії і критики пізнання, зовсім не займалися, або займалися мимохідь, ніби випадково, не усвідомлюючи їхньої особливої, принципової важливості... Настав час, коли філософія майже виключно займається питаннями гносеологічними, а від гордого зазіхання на пізнання всіх “божеских и человеческих вещей” зреклась настільки остаточно, що назвати якого-небудь філософа “метафізиком” все одно, що нанести йому тяжку образу або сплаложити його добре ім’я”¹. В ході історико-філософського аналізу дослідник приходиться до висновку, що саме відмежування різних наук від філософії та виникнення позитивізму призвело до розгрому античних традицій у філософії. В межах цього процесу, стверджує П.Тихомиров, почав з’являтися новий “рух”, який намагався врятувати “ім’я і гідність філософії” – це були праці з *теорії і критики пізнання* (досліди Локка, Юма, Ляйбниця, саме останній довів, що в своїх гносеологічних починаннях філософія може опиратися і на *метафізичну антрепризу*). І.Кант завершив цей процес “Критикою чистого розуму”. Всі інші спроби, наголошує філософ, віродити минулу вірність метафізиці (Фіхте-Шеллінг-Гегель-Шопенгауер) виродилися в “романтику понять”. “Школа новокантіанців (неокантіанців – *І.П.*), іманентна філософія, емпіріокритицизм – ось найбільш авторитетні на сьогодні представники філософської думки, а вони зводять філософію виключно до гносеології”². Як висновок – усі “метафізичні екскурсії” у контексті виникнення спеціальних наук та визначення позитивних завдань філософії, зводилися до гносеології. Вирішення метафізичних проблем стає неможливим без створення чіткого та послідовного методу філософського пізнання, з іншого боку, сама постановка гносеологічних питань виявилася б неможливою за умов повного забуття метафізичних завдань³.

Таким чином, зауважує П.Тихомиров, у кінці ХІХ – початку ХХ ст. два протилежні інтереси відносно філософії зводяться до одного завдання. На перший план у сучасних філософських дослідженнях виступають питання гносеологічні, що є фундаментом у боротьбі за існування філософії як науки. Філософи, які переконані в неіснуванні метафізики, зводять усю наукову частину філософії до теорії і критики пізнання, що по відношенню до трансцендентних та метафізичних питань буде *критичною* дисципліною. Прибічники метафізики (Фехнер⁴, Лотце⁵, Гартман⁶,

---

¹ Тихомиров П.В. Очерки по гносеологии (Из лекций, читанных в Моск. ун-те) // Богословский вестник. – М., 1908. – Т. 1. – № 4. – С. 693.

² Там само. – С. 695-696.

³ Тихомиров П.В. Логический характер экзистенциальных суждений // Вопросы философии и психологии. Кн. 42. – С. 112.

⁴ Фехнер (Fechner) Густав Теодор (1801-1887) – німецький фізик, психолог, філософ, який своєю роботою “Елементи психофізики” (1860) заклав основи експериментальної психології.

⁵ Лотце (Lotze) Рудольф Герман (1817-1881) – німецький філософ, лікар, природознавець, виступав з критикою віталізму, розвиваючи ідеї об’єктивного ідеалізму. Основні роботи: “Мікрокосм” (1856-1864) та “Система філософії” (1874-1879).

⁶ Гартман (Hartmann) Едуард (1842-1906) – німецький філософ-ідеаліст. Основна робота: “Філософія безсвідомого” (1869).

Вундт¹) вбачають у гносеології пропедевтику до власних метафізичних досліджень. Це, на думку П.Тихомирова, виправдовує систематичне та історико-критичне вивчення гносеології, яке поряд з історією філософії у 1884 р. затверджується на рівні університетського уставу. “Якщо б навіть історія філософії і повинна була надавати весь матеріал для побудови власної системи (а цього, звичайно, неможливо стверджувати, оскільки це дорівнювало б забороні подальшої філософської творчості, що, як ми віримо, не вичерпається вічно...), то й тоді систематизація і критичному опрацюванню цього матеріалу все ж таки слід навчитись... Історичне вивчення лише як однобічне, постає навіть певною небезпекою, загрожує створити лише “смітників інтерпретації”, а систематична робота, хоча і знаходиться під жахливим керівництвом, в змозі збудити ті творчі сили, що дремають. Сказане про необхідність систематичного вивчення філософії, звичайно, перш за все, і, так би мовити, в першу чергу, стосується саме гносеології”². Історія філософії як глибинний досвід філософування має своє окреме місце і роль у компендіумі філософських наук, однак, вивчення її недостатньо для продуктивної філософської роботи, вона потребує доповнення атмосферою *критицизму* та *системності*, що і пропонує гносеологія.

Історична ретроспектива та міждисциплінарний досвід, вважає П.В.Тихомиров, і визначають *предмет* та *завдання* гносеології. Від Локка та Декарта, а, особливо за часів Канта вважалося, що гносеологія має відповісти на питання “як можлива метафізика?”, однак, наголошує мислитель, на початку нового століття вона (гносеологія) пов’язала себе з багатьма питаннями не лише однієї метафізики, а й інших наук – природознавства, математики, етики, соціології тощо. “Час визнати, що гносеологія обслуговує більш широке і шановане коло потреб, ніж вирішення питання: “бути чи не бути” метафізиці?”³ Обмеженість такого підходу, зауважує філософ, полягає в тому, що метафізика, першочерговим матеріалом якої є загальні принципи і поняття спеціальних наук (апріорні елементи), починається з відновлення пропусків у цих науках, а, вирішуючи питання умов її можливості, ми не можемо ігнорувати зв’язок з цими науками, тобто до кола інтересів гносеології мають увійти і загальні принципи наук. Однак більшість питань, якими переймається гносеологія, залежать від результатів наукової роботи та їх (результатів) гносеологічного опрацювання (наприклад, питання про вроджені ідеї, простір тощо), тому вона не може відповідати лише на проблеми метафізики. “Беручи за основу вищесказане, ми вважаємо, що гносеологію за її предметом можна було б чіткіше визначити, як *дослідження факту й ідеалу пізнання*. Цим вказується родова ознака гносеології, що ставить її в один клас з психологією і логікою”⁴. Проте факт пізнання, вважає П.Тихомиров, досліджується як логікою, так і психологією, тому слід конкретніше визначити: описовий та роз’яснювальний інтерес психологічного дослідження, з одного боку, нормативний інтерес логіки з іншого⁵, що дають підстави відрізнити гносеологію від психології за рахунок нормативності свого характеру, а від логіки – тим, що досліджує пограничні основи пізнання.

¹ Вундт (Wundt) Вільгельм (1832-1920) – німецький психолог, фізіолог, філософ і мовознавець. Висунув план розробки фізіологічної психології як особливої науки. Основні роботи: “Основи фізіологічної психології” (1880-1881) та “Психологія народів” (1900-1920) в 10 томах.

² Тихомиров П.В. Очерки по гносеологии: (Из лекций, читанных в Моск. ун-те) // Богословский вестник. – М., 1908. – Т. 1. – № 4. – С. 701-702.

³ Там само. – С. 703.

⁴ Там само. – С. 704.

⁵ П.В.Тихомиров вважає, що на відміну від психології, яка вивчає *природні* закони мислення, логіка вивчає умови *правильного* мислення, або його нормативні закони.

“Гносеологія є дослідження факту та ідеалу пізнання в його пограничних основах”¹. Вона постає як союз логіки з психологією, наголошує філософ, задля дослідження граничних меж пізнання, і тому її предмет не обмежується завданнями метафізики, а поширюється на більш загальне коло питань, у межах якого і спеціальні науки отримують можливість розв’язання власних проблем.

Не менш важливою для розуміння гносеологічних поглядів П.В.Тихомирова є його спроба типологізації гносеологічних вчень у філософії станом на 1900 р. Проблема, як її бачить автор, полягає в наступному: “Історико-критичне вивчення чужих думок повинно утворювати необхідну пропедевтику до досвіду власного філософування. Без такого вивчення мислитель ризикує або повторити у своїх власних побудовах помилки попередників, або ж втратити час на відкриття того, що вже було відкрито іншими. Сказане має значення відносно будь-якої філософської проблеми взагалі, у тому числі й гносеологічної. А оскільки вирішення останньої є особливо важливим, тому що становить необхідний базис для побудови самої системи, й оскільки будь-якої історично відомої системи перш за все потребує розгляд її гносеологічних основ, – постільки й історико-критичне вивчення гносеологічних доктрин повинно бути особливо важливим”². Філософ наголошує, що в межах історико-критичного дослідження виокремлюють два способи його вирішення – *хроніка* і *класифікація*. Перший метод полягає у “розгляді різних рішень згідно з порядком їх часової спадковості в історії”, та “прирікає дослідника на нескінченні блукання у лабіринті філософських різночитань, змушує непродуктивно витратити масу сил на ознайомлення з такими подробицями, в яких відомий філософ може й не бути оригінальним, і які лише слугують фоном або декорацією до певного дійсного зробленого ним внеску в історичну скарбницю філософських думок”³. Другий відстоює положення про те, що “в цілях критичної підготовки ґрунту для вирішення відомого філософського питання, краще розглянути історично відомі запропоновані рішення його по групах, кожна з яких об’єднує більш чи менш однорідні вирішення”⁴. На думку П.В.Тихомирова, доцільніше дослідити *типи* вчень, що є історично визначеними, взявши до уваги розгляд та оцінку аргументації самого філософа за оцінку тих поглядів, які він відстоює. Відповідно, коли певний тип буде розглянутий нами у послідовному історичному розвитку, ми швидше знайдемо міру його оцінювання.

Застосовуючи такий підхід виникає завдання дослідити *типи гносеологічних вчень, історично визначених*, за умови, що окремі доктрини того чи іншого мислителя будуть лише втіленнями зазначеного типу. Але слід врахувати, що “*типи ці не дані*, як дещо загальновідоме, а... *ще повинні бути встановлені*”⁵, в цьому і полягає одне з головних завдань історика філософії. Спроби самих мислителів, зауважує П.Тихомиров, оцінити свою точку зору постає або зависокою, або обмеженою, оскільки коректно (незацікавлено) не врахована співвіднесеність з іншими відомими філософськими вченнями. Самі філософи досить рідко вказують типові риси власної філософської системи, які б суттєво відрізняли її від інших напрямків. “Таке явище пояснюється *відсутністю чітко встановлених типових відмінностей, які, охоплюючи всі характерні сторони доктрини, не залишали б місця жодним ваганням у розумінні її і усували будь-яку можливість змішування тих чи*

¹ Тихомиров П.В. Очерки по гносеологии (Из лекций, читанных в Моск. ун-те) // Богословский вестник. – М., 1908. – Т. 1. – № 4. – С. 705.

² Тихомиров П.В. Типы гносеологических учений // Богословский вестник. – М., 1900. – Т. 2. – № 7. – С. 333-334.

³ Там само. – С. 334.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 335.

інших її сторін з відповідними сторонами інших доктрин”¹. Відсутність вичерпної “схеми класифікації” та “нестійкість термінології” є достатнім додатком до вищесказаного, що актуалізує питання про типи гносеологічних учень.

“Типологія гносеологічних вчень” П.В.Тихомирова не з’являється на порожньому місці. Як зазначає автор, він опирається на роботи *Фр.Паульсена*² та *Е.Кьоніга*³. Перший виступив із критикою попередніх спроб класифікації в історії філософії (Теннеман, Рітгер, Фішер, Трейделенбург), що зазвичай зводилися до поділу філософських учень на дві групи: *раціоналізм* або *ідеалізм* – для означення напрямку, заснованого Декартом, та *емпіризм* або *реалізм*, що бере свій початок від Бекона та Локка. Обмеженість такого підходу Паульсен показує на прикладі філософії Канта, яку можна назвати й ідеалізмом, і раціоналізмом, і емпіризмом. Натомість пропонує “перехрестити” поділ гносеологічних учень, в одному випадку, на *емпіризм* та *раціоналізм*, в іншому – на *феноменалізм* та *реалізм*, отримуючи при цьому: *емпіричний реалізм*, *емпіричний феноменалізм*, *раціоналістичний реалізм* та *раціоналістичний феноменалізм*. Цей поділ, на його думку, знаходить своє виправдання в самій суті гносеологічної проблеми: пізнання може бути предметом наукового дослідження в двох відношеннях – *походження пізнання* і *його відповідність дійсності*. В першому випадку гносеологія може приймати подвійний напрямок – емпіризм (сенсуалізм) або раціоналізм з огляду на те, чи вбачає вона джерело пізнання в зовнішній по відношенню до суб’єкта дійсності – у досвіді або в суб’єкті пізнання – у розумі. В іншому випадку пізнання може бути реалізмом або феноменалізмом з огляду на те, чи припускає воно щось поза суб’єктом, що відповідає пізнанню, чи стверджує, що наше пізнання стосується лише явищ.

П.В.Тихомиров позитивно оцінює спроби Паульсена, наголошуючи на тому, що “пізнання – досить складний факт, і витлумачення цього факту випробуване в багатьох напрямках, що групування гносеологічних доктрин може бути виконане задовільно лише з огляду декількох перехресних точок зору”⁴. Однак класифікація професора Берлінського університету не може вважатися вичерпною, бо містить суттєві недоліки. Наприклад, Міль і Спенсер – *емпірики*. У вирішенні питання відношення причини до дії, перший опирається на положення про постійну послідовність та співіснування предметів, другий – виводить закон причинності з закону “збереження сили”. Або, зазначає філософ, погляди Шопенгауера і Гартмана на ту ж причинність: перший вважає, що розгадка цієї закономірності знаходиться в акті волі, інший – що поняття причини інтелектуального походження.

Намагаючись усунути недоліки класифікації Фр. Паульсена, автор звертається до вже згадуваної роботи Е.Кьоніга, і посилаючись на матеріал, розвиває свій підхід до типології вчень. Виходячи з завдань теорії пізнання⁵ станом на кінець ХІХ ст. (дослідження пізнавальних суджень за походженням, характером, умовою достовірності тощо), П.В.Тихомиров вважає, що пізнання може бути пояснене з чотирьох точок зору:

¹ Там само. – С. 337.

² *Paulsen F.* Über die principiellen Unterschiede erkenntnisstheoretischer Ansichten // Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie. – 1877. – Bd. I. – S. 159-173.

³ *Koenig E.* Die Entwicklung des Causalproblems in der Philosophie seit Kant // Studien zur Orientierung oder die Aufgaben der Metaphisik und Erkenntnislehre. – 1890. – S. V-IX.

⁴ *Тихомиров П.В.* Типы гносеологических учений // Богословский вестник. – М., 1900. – Т. 2. – № 7. – С. 340.

⁵ Див.: *Тихомиров П.В.* Новости западной философской литературы: Статья 2. Логика и теория знания (начало) // Богословский вестник. – М., 1896. – Т. 2. – № 5. – С. 322-338; Т. 3. – № 8. – С. 229-246.

1) *психологічна* – “теорія пізнання повинна розкрити походження наших уявлень і понять, як елементів пізнання або, точніше, походження наших понять та категорій”¹ – протилежність *інтелектуалізму* (напрямок, який інтелект, пізнання та теорію поціновує вище за волю, дію, відчуття) та *сенсуалізму* (все наше знання від відчуттів і досвіду) складає зміст першого підходу;

2) *логічна* – питання поєднання елементів пізнання в логічний характер пізнавального судження, що постає на фоні дихотомії таких напрямків як *раціоналізм* (прагнення до повної логічної очевидності) та *позитивізм* (відмова від раціоналізаторства та орієнтація на “координацію фактів спостереження”);

3) *гносеологічна* – питання про умови достовірності аксіом пізнання та про спроби їх зазігання на всезагальне і необхідне значення; вона отримує своє значення за рахунок протиставлення *апріоризму* (пізнавальні аксіоми виражають саму природу розуму, що пізнає, і не потребують жодного досвідного підтвердження) та *емпіризму* (достовірність аксіом в останній інстанції залежить від досвіду);

4) *метафізична* – питання про узгодженість пізнання з трансцендентною дійсністю, обґрунтовує себе в протиставленні *реалізму* (пізнання в повному об’ємі відповідає дійсності) та *феноменалізму* (знання – знання явищ). З останньої точки зору філософ виокремлює наступні “відтінки”:

а) *реалізм* – повний, або *дуалістичний*, що визнає існування і пізнаваність як матеріального, так і духовного буття (Декарт);

б) *матеріалізм* – напівреалізм, що припускає лише існування і пізнаваність матеріальних процесів;

в) *іматеріалізм* – напівреалізм, що визнає існування духовного світу та заперечує буття матеріального (Берклі);

г) *соліпсизм* – самодостатнє існування суб’єкта пізнання та залежність всього існуючого від нього;

д) *феноменалізм* – у власному розумінні цього слова, представниками якого є Міль, Ланге, Шопенгауер (в одній частині своєї системи)².

Намагаючись об’єднати ці чотири поділи, вважає П.В.Тихомиров, ми отримуємо *шістнадцять* типів гносеологічних учень:

- 1) *апріорно-раціоналістичний і інтелектуалістичний реалізм;*
- 2) *апріорно-раціоналістичний і сенсуалістичний реалізм;*
- 3) *апріорно-позитивістський і інтелектуалістичний реалізм;*
- 4) *апріорно-позитивістський і сенсуалістичний реалізм;*
- 5) *емпірико-раціоналістичний і інтелектуалістичний реалізм;*
- 6) *емпірико-раціоналістичний і сенсуалістичний реалізм;*
- 7) *емпірико-позитивістський і інтелектуалістичний реалізм;*
- 8) *емпірико-позитивістський і сенсуалістичний реалізм;*
- 9) *апріорно-раціоналістичний і інтелектуалістичний фено-меналізм;*
- 10) *апріорно-раціоналістичний і сенсуалістичний феноменалізм;*
- 11) *апріорно-позитивістський і інтелектуалістичний фено-меналізм;*
- 12) *апріорно-позитивістський і сенсуалістичний феноменалізм;*
- 13) *емпірико-раціоналістичний і інтелектуалістичний фено-меналізм;*
- 14) *емпірико-раціоналістичний і сенсуалістичний феноменалізм;*
- 15) *емпірико-позитивістський і інтелектуалістичний фено-меналізм;*
- 16) *емпірико-позитивістський і сенсуалістичний феноменалізм*¹.

¹ Тихомиров П.В. Типы гносеологических учений // Богословский вестник. – М., 1900. – Т. 2. – № 7. – С. 345.

² Також П.Тихомиров зауважує, що до запропонованої класифікації не увійшли різновиди *монізму* (психофізичний, спиритуалістичний, пантеїстичний), оскільки ці напрямки розкривають зміст суто метафізичних поглядів, а не способи вирішення гносеологічних проблем.

Звісно, не для кожного з зазначених типів можуть віднайти відповідники серед історично відомих гносеологічних учень. Реальне застосування певних типів до історико-філософського матеріалу може і не дати очікуваних результатів, однак, це не применшує *евристичності* цього “схематизму” типології. “Нічого неможливого в такому поєднанні немає; і якщо б навіть в наш час не виявилось б вчення, яке уособлювало таке поєднання... то очікувати його в майбутньому нам нічого не забороняє. Нашим завданням було намітити ідеальну схему, що вичерпує собою всі головні видозміни”². Саме таким бачить П.В.Тихомиров *історико-філософський аналіз* типів гносеологічних учень, оцінюючи стан та перспективи розвитку теорії та критики пізнання на початку ХХ ст.

Ефективність та продуктивність такого типологічного підходу П.Тихомирова до дослідження гносеологічних учень, можна спостерігати на прикладі проаналізованої ним теоретико-пізнавальної позиції *Алоїса Ріля*³.

Намагаючись окреслити “фізіономію” гносеологічної доктрини німецького філософа, вчений визначає позиції, що скеровуватимуть його при викладі даного вчення:

А) “З *психологічної* точки зору теорія пізнання повинна розкривати *походження наших уявлень і понять*, як елементів пізнання”⁴, де вибір постає між *сенсуалізмом* та *інтелектуалізмом*.

Б) “З *логічної* точки зору теорія пізнання досліджує *характер зв'язку між елементами пізнання*, що поєднані в пізнавальне судження, – іншими словами, відношення між суб'єктом і предикатом пізнавального судження. Відношення це може бути *аналітичним* або *синтетичним*. Аналітичні судження – *логічно* очевидні істини. Синтетичні можуть бути очевидними істинами, але нелогічно, а *фактично* або *інтуїтивно*”⁵. Тут наявна протилежність *раціоналізму* й *позитивізму*.

В) Наступна точка зору є “*гносеологічною*, з позиції якої вирішується питання про *умови достовірності пізнавальних аксіом*”⁶, що претендують на всезагальне та необхідне значення. Тут вибір між *ап'юріоризмом* і *емпіризмом*.

Г) Остання позиція, з якої може бути класифіковане гносеологічне вчення – *метафізична*, в основі якої знаходиться питання про “*узгодження пізнання з трансцендентною дійсністю*”⁷, де вибір знову впаде на два напрямки – *реалізм* і *феноменалізм*.

Серед *передумов* гносеології Ріля, вчений визначає наступні: наявність догматизму в бездоказовому наведенні реалістичної гіпотези, визначення пізнання як зв'язку “*аперципуючих*” уявлень з формальними пізнавальними поняттями, гносеологія виконує не лише теоретичне, а й нормативно-практичне завдання

¹ Тихомиров П.В. Типы гносеологических учений // Богословский вестник. – М., 1900. – Т. 2. – № 7. – С. 365.

² Там само. – С. 366.

³ А.Риль (1844-1924) – німецький філософ, представник *реалістичного* напрямку неокантіанства. Основні роботи: «Realistische Grundzüge» (1870), Der philosophische Kritizismus und seine Bedeutung für die positive Wissenschaft, 1876-87. – Bd. 1, 2 (1), 2 (2): 1. Geschichte und Methode des Philosophischen Kritizismus, 1876, 2,1. Die sinnlichen und logischen Grundlagen der Erkenntnis, 1879, 2,2. Zur Wissenschaftstheorie und Metaphysik, 1887. Das Gesamtwerk umgearbeitet und neu hrsg.: Der Philosophische Kritizismus, Bd. 1, 1908, 1924; Bd. 2: Die sinnlichen und logischen Grundlagen der Erkenntnis, hrsg. von Hans Heysse und Eduard Spranger, 1925; Bd. 3: Zur Wissenschaftstheorie und Metaphysik, hrsg. von Hans Heysse und Eduard Spranger, 1926.

⁴ Тихомиров П.В. Гносеология Ріля // Вопросы философии и психологии. – М., 1901. – Кн. 58. – С. 440.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 441.

⁷ Там само.

(конструювання ідеального поняття пізнання), визначення гносеології як *теорії загальної досвіду*¹, принципова пізнаваність сутності речей та гносеологічна першочерговість відчуттів. Лише враховуючи зазначені положення, наголошує П.Тихомиров, можна зрозуміти вчення Ріля. Отже, коротко про аналіз українським ученим теорії пізнання Ріля.

1. *Вчення Ріля про походження елементів пізнання.* Первинними складовими пізнання є відчуття і сприйняття, що виникають з вражень. Формою елементарного знання є судження про відношення відчуттів або вражень. Німецький філософ наголошує на активній дії свідомості в операціях з відчуттями (діяльність аперцепції). Психологічний процес відчуття, викладає П.Тихомиров, у Ріля виконує не суто механічну роль, а пов'язаний з актом *судження*. “Чуття в процесі відчуття є суб'єктивним елементом, а якість (= те, що відчувається) об'єктивним. Таким чином, відчуття складається із взаємодії об'єктивних і суб'єктивних елементів, воно є єдність якостю і чуття. В чутті виражається активність свідомості”². Тотожність свідомості є міра схожості та відмінності різних вражень, основа для синтезу, для контенуальності та постійності форм досвіду і тому джерело всіх апіорних понять. Подібна тенденція інтелектуалізації у Ріля спостерігається і при викладі вчення про простір і час, як форми аперцепції, про формальні пізнавальні поняття (причина, дія, сила, субстанція, величина тощо)³.

2. *Вчення Ріля про логічний характер пізнавальних суджень.* Український вчений зауважує, що розглядаючи положення про логічний характер пізнавальних суджень у теорії пізнання Ріля, слід розуміти, що закон причинності він намагається зрозуміти за аналогією з відношенням логічної основи і наслідку, а логічний закон достатньої підстави зводить до *закону тотожності*. Цей “прийом” філософ вважає “принципом основи і причини формальною основою всього пізнання або, як він висловлюється, регулятивним принципом наукового досвіду”⁴. П.Тихомиров доводить, що, за Рілем, можна поставити знак рівності між силою мислення створювати поняття і поєднувати їх у відношення тотожності та зовнішніми процесами, що відбуваються в природі.

3. *Вчення Ріля про умови достовірності пізнавальних аксіом.* Пізнавальними аксіомами, на думку філософа, є ті самоочевидні істини, що не мають потреби в обґрунтуванні, вони “є достовірними незалежно від досвіду; вони утворюють умови можливості самого досвіду; але оскільки познайомитися ми з ними можемо, лише спостерігаючи за участю розуму в досвіді, відповідно, ми не гарантовані від небезпеки визнати за апіорну аксіому те, що насправді не має такого значення... звідси і виникає необхідність досвідної перевірки аксіом”⁵. Наводячи цю цитату, український вчений хоче запевнити в тому, що в цьому аспекті свого вчення Ріль постає *апіористом*, але з певними поступками в бік емпіризму, хоча далі сам переконується в тому, що таку поступку як досвідна перевірка аксіом розуму сам же

¹ В основі цього визначення Ріля, на думку Тихомирова, лежить чітка демаркація проблеми гносеологічної (реальне значення пізнання) та гносеогенетичної (*походження* знання), що наочно демонструє відмінність між поняттям *апіорності* і *вродженості*. В свою чергу, німецький філософ визнає за апіоризмом відносне значення, розрізняючи апіорність *чистої й абсолютної*. Критичний раціоналізм, який сповідує Ріль, на його думку, визнає лише чисту апіорність, як результат відношення свідомості до досвіду. Тому-то суто апіорними є ті закони, що стосуються всіх уявлень, що і становлять *умови свідомості*.

² Тихомиров П.В. Гносеология Риль // Вопросы философии и психологии. – М., 1901. – Кн. 58. – С. 458.

³ Там само. – С. 461-471.

⁴ Там само. – С. 473.

⁵ Тихомиров П.В. Гносеология Риль // Вопросы философии и психологии. – М., 1901. – Кн. 58. – С. 480.

розум і здійснює по відношенню до себе, щоб дізнатись “чи дійсно, пізнаючи природу, він не в змозі не висувати до відомих вимог”¹.

4. Вчення Ріля про відповідність пізнання трансцендентній дійсності. П.Тихомиров наголошує, що поняття трансцендентної дійсності може мати два значення: *метафізично-трансцендентне* (те, що лежить за межами емпіричної дійсності) та *гносеологічно-трансцендентне* (те, що хоча і належить емпіричній дійсності, однак існує незалежно від нашої сили сприйняття). “Ріль неоднаково вирішує питання про пізнаванність одного та іншого видів трансцендентного. Метафізично-трансцендентне він рішуче оголошує непізнаваним, тоді як існування і пізнаванність гносеологічно-трансцендентного він намагається довести і виправдати. Таким чином, хоча він і є *реалістом*, але поняття реальності обмежує лише сферою доступного сприйняття”². Пов’язавши вчення Ріля про непізнаванність метафізично-трансцендентного з ученням про гносеологічне значення сприйняття, вчений наводить позитивні докази філософа на користь реальності зовнішнього світу: по-перше, сама можливість свідомості, навіть в її елементарній формі, особливо можливість самосвідомості наявні лише за реалістичної гіпотези, по-друге, об’єктивний світ – спільний для *нашого* сприйняття, тобто мені й іншим людям.

Як висновок, П.Тихомиров відзначає, що переважно “гносеологія Ріля постає перед нами як *інтелектуалістичний, раціоналістичний і апріорний реалізм*”³, а в питанні витлумачення логічного характеру пізнавальних суджень є чистого типу *раціоналізмом*. Отже, застосування вищезгаданої “матриці” до аналізу теорії пізнання А.Ріля, з одного боку, є свідченням функціональності та репрезентативності такого підходу, з іншого боку, – призвело до продуктивних результатів у вивченні запропонованого предмета дослідження.

Висновок: вирішальне місце у філософських дослідженнях початку ХХ ст., переконаний П.Тихомиров, займають гносеологічні питання. Вчений вважає, що, беручи за основу гносеологію, філософія має вести боротьбу за своє існування як наука; у своїх позитивних побудовах, опираючись на вказівки меж та методів дослідження, що їх розробляє гносеологія, філософія зможе віднайти надійний фундамент для будь-яких власних починань. Ситуація підвищеного інтересу до гносеологічних студій серед філософських побудов початку ХХст., на думку українського вченого, призводить до формування двох різних позицій: одні філософи переконані у неможливості метафізики, тому зводять усю наукову частину філософії до критики й теорії пізнання, інші – прихильники метафізики, вбачають у гносеології пропедевтику до метафізичних досліджень. На нашу думку, у своїх гносеологічних “пробах” П.Тихомиров зазнав сильного впливу неокантіанства – дослідження умов та можливостей (ідеалу) пізнання, критика позитивізму, обумовленість гносеологічної проблематики метафізичною, схильність до схематизму в історико-критичних дослідженнях.

¹ Там само. – С. 482.

² Там само. – С. 483.

³ Там само. – С. 490.

УКРАЇНА – МЕНТАЛЬНІСТЬ, ДОЛЯ, ІСТОРИЧНА МІСІЯ

Крисаченко В.С. (Київ)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРРАТИВ ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті подано аналіз історичного нарративу та значення його смислу для розуміння політико-державницьких процесів у сучасній Україні.

Нарратив – термін латинського походження, в основі якого лежить корінь “narrō, narraŕi”, що означає наступне: 1) розповідати, повідомляти, сповіщати, звідомляти, оповідати; 2) говорити; 3) присвячувати. Звідси похідним терміном є слово “narratio” – оповідь, оповідання, розповіді, виклад¹.

На сучасному етапі поняття “нарратив” фіксує процесуальність, самодійснення як спосіб буття описового тексту. При цьому найважливішою атрибутивною характеристикою нарратива є його самодостатність і самоцінність². Тому історія в сучасному постмодернізмі якраз і постає як нарратологія, тобто коли опис минулого використовується з конструктивно-телеологічною метою. Інакше кажучи, дескрипція (опис минулого) має цільове призначення – створення бажаного образу того, що відбувалося.

У такому випадку сам нарратив постає конденсованою низкою правил, які включають у себе те, що є узгодженим та успішно діючим у межах даної культури і суспільства. Водночас, у сучасну епоху мультикультурного простору з конституюванням рівноцінності різних культур на підставі

---

¹ Литвинов В.Д. Латинсько-український словник. – К.: Українські пропілеї, 1998. – С. 419.

² Всемирная энциклопедия: философия. – М.: АСТ, 2001. – С. 669.

основних прав людини, має місце своєрідна втрата домінантності великих наративів (метанарративів) (за Ж.Ф. Лоттаром). Тобто має місце відмова від фіксації пріоритетних форм опису і пояснення поряд з конституюванням варіабельності моделі організації знання.

Історія – то не лише минуле, особливо віддалене, а й новітні часи. Власне кажучи, якщо щось сталося, відбулася певна політична, економічна, релігійна, культурна або якась інша подія, вона одразу стає (або може стати) об'єктом уваги і предметним полем історико-аналітичного дослідження. В цьому контексті на передній план проступає не тільки тлумачення та використання емпіричного матеріалу, а насамперед повнота знань, на основі чого здійснюється рефлексія над ним та включення в смислове, практичне життя людини.

Очевидно, не буде перебільшенням стверджувати, що період 2005 – 2007 рр., тобто “помаранчевий” період, за своїми подіями та процесами є одним з найнасиченіших в усій історії України. Його цілком можна порівняти з діями княжої України-Руси, Визвольною війною українського народу під проводом Богдана Хмельницького, відчайдушною боротьбою за здобуття незалежності українського народу в 1917-1921 рр. і, нарешті, утвердженням суверенної України на початку 90-х років ХХ ст. Це часи, коли відбувалися парадигмальні, тобто кардинальні, зрушення у сфері політичного статусу України, підвищення міри самосвідомості народу, його гідності, цінностей життя, місця України у світі тощо.

Зрозуміло, дати наукове тлумачення історичних особливостей означених періодів зовсім не просто, інколи майже неможливо. З одного боку, це пояснюється тим, що чимала, якщо не переважна частина джерельної бази втрачена назавсім або не введена в науковий обіг, а, з іншого – крайньою задеологізованістю та фальсифікацією викладення історії України в Російській імперії, а згодом і в Радянському Союзі. Та все ж нагромаджений досвід у цій сфері видатними вченими ХІХ – ХХ ст., представниками української діаспори, а в часи незалежності – й істориками України, свідчить про фундаментальні набутки у цій сфері. Цього, на жаль, ще не можна сказати про осмислення подій 2005 – 2007 рр. суспільством: переважає насамперед його феноменологічний та екзистенційний образ. І водночас нерідко виникають ситуації, коли сутнісні сили та механізми відомих подій та процесів знаходяться ще не до кінця усвідомленими.

У цій ситуації ефективна аналітика стратегічних орієнтирів даного періоду значною мірою (а, можливо, й переважаючою) залежить від обраної методології та ціннісних орієнтирів, на яку вона спирається. Саме від цих чинників істотно залежить результат пошуку, тобто створення образу України, який здійснює дослідник. У цьому контексті наративізм може нести як позитивне значення, так і негативне. В одному випадку, коли тлумачення подій минулого здійснюється на основі об'єктивного підходу і залученням всіх необхідних вихідних матеріалів, а в іншому – коли відбувається упереджене, селективне ставлення до того, що відбулося, з тим, щоб отримати бажаний результат саме для цієї політичної сили, саме для цього політичного діяча. В цьому неважко переконатися, якщо порівняти

тлумачення ключових подій історії України ХХ ст., з одного боку, правими, а з іншого – лівими силами.

При упередженому підході відбувається посилення на ті чи інші тези і гасла, наприклад, що “Комунізм – майбутнє всього людства”, “Наступне покоління радянських людей житиме при комунізмі”. Обґрунтування при цьому досягається спогадами про якусь приємну подію, наприклад, зростання рівня життя, позитивні тенденції розвитку, світовий статус СРСР. Цілком також можливо, що в якості нарративної ідеї можуть виступати найрізноманітніші думки, починаючи від твердження, що Ісус Христос був українцем, закінчуючи ідеєю вічного миру. Подібні підходи стають певним поштовхом для конкретних політичних дій або, наприклад, консервації принципів певної ідеології. Саме в цьому річці можна пояснити певну активізацію антисемітизму, сепаратизму, націоналізму, шовінізму тощо.

У цьому контексті нарратив постає і як спосіб самоідентифікації особи, і як спосіб досягнення певних соціальних цілей, тому що, як зауважує дослідниця цієї проблеми С. Гатальська: “Нарративна дія переозначає світ в його світочасовому вимірі тією мірою, в якій розповідати – означає знову здійснювати дію, слідує наміру поеми [оповіді]”¹.

Нарратив виступає концептуальною (ідеологічною) основою для самоідентифікації особистості. Через виклад свого бачення світу людина демонструє, на якій світоглядній, науковій, ідеологічній базі вона виросла і сформувалася, а з іншого боку, викладає своє мірило цього світу, яким вона його хоче бачити. І в цьому контексті важливим є зауваження відомих дослідників І. Брокмеєра і Р.Харраре про те, що нарратив виступає як універсальна категорія осмислення світу і його трансформацій. Вони вказують, “що дане поняття має використовуватися скоріше як вираження низки приписів та норм у різних практиках комунікації, впорядкування, надання смислу досвідом, становлення знання, процедурах вибачення та виправдання і т.д., кондесований ряд правил, який включає в себе те, що є узгодженим та успішно діє в межах даної культури”².

Повноцінний нарратив обов’язково має бути системним. Власне кажучи, це інший вимір історичності нарративу, історичності як закономірного тлумачення подій минулого, тобто діахронний вимір має доповнюватися синхронним. В цьому контексті прикладом такого системного підходу була і є позиція нинішнього Президента України В.А. Ющенка. У “Звернені Президента до Українського народу” 7 квітня 2007 р. з нагоди Великодня, Дня Христового Воскресіння” було, зокрема, наголошено на тому, що “Президент є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Основного Закону, прав і свобод людини і громадянина. Обов’язок Президента зупинити будь-який замах на державу і людей. Це – буква і дух моєї присяги”. На розв’язання цих та інших фундаментальних проблем за ініціативою Президента було складено “план

---

¹ Гатальська С.М. Нарратив як особлива епістемологічна реальність // Вісник Міжнародного Соломонового університету. – К., 2002. – № 8. – С. 99.

² Брокмеєр І., Харраре Р. Нарратив: проблеми и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 36.

спільної роботи” – Універсал національної єдності – жодне положення якого, констатував Президент, “не було виконано”. А саме Універсал і міг стати тією політико-ідейною основою, яка б стала підґрунтям для об’єднання всіх громадян України в єдину українську політичну націю.

Принципи і дії Президента України В.А. Ющенко мали кардинальне значення для формування сучасного українського історичного нарративу. Мова йде насамперед про такі ініціативи: 1. Визнання голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду; 2. Визнання УПА (Української повстанської армії) воюючою проти фашизму стороною; 3. Створення Українського інституту національної пам’яті; 4. Створення Музею радянської окупації.

Голодомор 1932-1933 рр. – це людиножерська акція в державному масштабі, яка була спрямована проти українського народу насамперед проти українського селянина і в Україні, і на Кубані. Радянський Союз просто замовчував цю подію. Та й до Президента В.А. Ющенко нічого принципового в оцінці голодомору також не було здійснено. Лише постійна і послідовна позиція Президента призвела до того, що Верховна Рада України, попри активний спротив частини депутатів Партії регіонів, КПУ, СПУ таки мусила визнати цей акт актом геноциду.

Мова йде про Закон України № 376-V “про Голодомор 1932-1933 років в Україні” від 28 листопада 2006 р., у якому чітко зафіксовано: “Стаття 1. Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні визнається наругою над пам’яттю Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним”. Прикметно, що стосовно іншого злочину проти людства, а саме – Голокосту, низка європейських країн (Австрія, Бельгія, Ізраїль, Литва, Німеччина, Польща, Румунія, Словаччина, Франція, Чехія, Швейцарія) передбачає конкретну кримінальну відповідальність – від штрафу до декількох років ув’язнення (1 – 5 років) аж до 10 (Литва) чи 20 (Австрія) років.

У розкритті справжніх злочинців і справжніх причин істотно посприяло відкриття доступу до архівів СБУ щодо голодомору, а також архівних документів Політбюро СРСР (так званих “особливих папок”), що торкаються України. Зокрема, як стверджує професор В.І. Сергійчук, який мав змогу ознайомитися з цими документами, “всі три голодомори в Україні (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947) були штучними”¹. Але й у цьому випадку, як і в багатьох інших, істотною перепоною для створення наукової історії України є сучасні нарративи низки політичних партій та організацій, а також окремих груп населення, згідно з якими голодомору взагалі не було. А якщо мали місце “окремі труднощі з продовольством”, то вони викликалися природними чинниками, а не тиранією тодішньої влади. Зрозуміло, що подібне виправдання минулого має свій вплив на електоральний вибір громадян, завдяки чому прямі спадкоємці правлячої в СРСР партії донині через Верховну Раду та інші законодавчі, виконавчі та самоуправні органи

---

¹ Володимир Сергійчук: “Необхідно хотіти зрозуміти нашу історію – криваву, важку, трагічну” // Газета «2000». – 2007. – 27 квітня.

впливають і, причому далеко не найкращим чином, на розвиток українського суспільства. Як зазначалось у “Промові Президента з нагоди відзначення Дня жертв Голодоморів і політичних репресій” 25 листопада 2006 р., “ті, хто сьогодні заперечує Голодомор, глибоко і переконано ненавидять Україну. Ненавидять нас, наш дух, наше майбутнє. Вони заперечують не історію. Вони заперечують Українську державність”.

Активне протистояння з боку певної частини суспільства викликала проблема легітимації УПА. Тут мова доходить до прямих звинувачень, образ, несприйняття і навіть моральної образи Президента України. І це в той час, коли з його ініціативи відбувся і відбувається пошук порозуміння між Україною та Польщею, які однаковою мірою несуть на собі слід взаємного протистояння між, з одного боку, УПА, а з іншого – польськими арміями – Людовою і Крайовою. Кожна зі сторін прийшла до розуміння того, що необхідно шукати шляхи до співпраці і стратегічного партнерства, а не згадувати один одному давні образи. Та проблему УПА активно заблокувала Верховна Рада. Тому на законодавчому рівні вона не розв’язана і до цих пір.

Так само у площині лише створення знаходиться проблема Українського інституту національної пам’яті та Музею радянської окупації. Згідно з запропонованою концепцією, ці дві установи мають зібрати, зберігати і досліджувати як документи офіційної влади, так і свідчення постраждалих: про громадянську війну, всі голодомори, масові репресії, переселення українців за межі власної батьківщини на Далекий Схід, Сибір та Крайню Північ, політику русифікації тощо. Знову ж таки, на рівні законодавчого забезпечення важко говорити про будь-який прогрес; по суті справи, розв’язання відповідних проблем блокується деякими владними структурами, політичними силами й установами. Те ж саме можна з певною долею ймовірності говорити про долю іншої ініціативи Президента України, а саме: музейно-культурного комплексу “Мистецький арсенал”. Значного поступу в цьому напрямку, на жаль, не помічено.

Особливого значення принципи дії і сама діяльність Президента України мали для формування української політичної нації. Події на Майдані 2004 р., так само як і парламентські вибори 2006 р., переконливо засвідчили, що українська політична нація є, вона активна, вона хоче і вміє відстоювати свої принципи і позиції. По суті справи цей факт Президент назвав 24 серпня 2006 р. у “Промові з нагоди 15-ї річниці Незалежності України” першим головним здобутком України: “Новий український громадянин. На Майдані він відчув свою силу, можливість домагатись справедливості і реалізовувати свій талант. Ніхто тепер не може топтати його права. Ми змінилися. Ми стаємо вільними”.

Але при цьому постає закономірне питання: чому на президентських виборах діючий Президент переміг лише з невеликим відривом іншого претендента, а саме В.Ф. Януковича? Вже тоді намітився регіональний розподіл за електоратом: Схід і Південь – за В.Ф. Януковичем, Центр і Захід – за В.А. Ющенком. Аналогічний факт мав місце у 2006 р., коли Партія регіонів, очолювана В.Ф. Януковичем, набрала найбільше голосів, порівняно з іншими учасниками змагань. І, знову ж таки, розподіл був практично той

самий: Схід і Південь – переважно за В.Ф. Януковичем, Центр і Захід – переважно за націонал-патріотичними силами, зокрема, за “Нашу Україну”, за БЮТ тощо. Щодо двох інших партій, представлених у парламенті – КПУ та СПУ – то їхній електорат був і, очевидно, буде стабільним. КПУ переважно спирається на людей похилого віку, молодість яких пов’язана з радянською владою і які відчувають певну ностальгію по своєму минулому життю, частина – це ідейні прихильники цього руху. Тому КПУ має виборців у багатьох регіонах, але це незначна частина електорату. СПУ, на чолі з О. Морозом, традиційно спиралася на виборців з районних центрів, переважно в Центральній Україні, а також на Чернігівщині, частково Волині. Враховуючи сумарний здобуток КПУ та СПУ, можна вважати, що на виборах, які відбудуться в 2007 р., вони не стануть реальними конкурентами лідерам виборчих перегонів.

Чому ж відбувся такий електоральний розлом, у чому його причини? Очевидно, що вихід необхідно шукати у площині того припущення, що в Україні існує не одна, а дві політичні нації: 1. Це представники колишньої радянської спільноти (так званій “радянський” народ) і, 2. Модерна політична нація, яка сформувалася на засадах і принципах молоді суверенної України, яка готова відстоювати її всіма доступними (крім ненасильницьких) засобами.

Як відомо, в Україні, крім титульного етносу, проживають представники 130 етнічних меншин, які складають 22,2% населення України. Звичайно, вони роблять свій електоральний вибір, враховуючи свою державницьку позицію, власні інтереси, а також позиції громад, до яких вони належать. В Україні приблизно півтора тисяч громадських організацій, які представляють етнічні інтереси тієї чи іншої меншини, і вони формують певний напрямок діяльності й електорального вибору своїх етнічних співгромадян. Але для розуміння того всеукраїнського поділу електорату не менш важливою є й інша позиція, а саме: та обставина, що в Україні переважна більшість громадян належить до трьох груп: україномовні українці, російськомовні українці і російськомовні етнічні росіяни. В електоральній спільноті обох претендентів на посаду Президента були представники всіх трьох названих груп. Але на Сході і Півдні за В. Януковича голосували переважно представники другої і третьої категорій, а в Центрі і на Заході за В. Ющенка голосували переважно представники першої і другої категорій.

Наведемо деякі соціологічні дані для того, щоб зрозуміти, чому лінія розподілу електорату є саме такою, якою вона є. Так, за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України динаміка розподілу відповіді на запитання “Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що Ви є громадянином України” перші три варіанти відповідей були наступними: “зовсім не пишуся” – 7,1%, “радше не пишуся” – 12,4%, “важко сказати” – 35,2%; таким чином сумарний показник цих трьох груп опитуваних становить 54,7%. Включення останньої групи, тобто “важко сказати”, є соціологічною нормою, оскільки це та частинна опитуваних, яка є аморфною, яким, власне кажучи, або байдуже, або вони не хочуть говорити правду. Таким чином, більше половини

опитуваних відповіла негативно, поставила під сумнів або взагалі відмовилася відповідати на питання про престиж українського громадянства.

При відповіді на запитання “Оцініть ступінь важливості особисто для Вас незалежності України” перші три відповіді (2006 р.) дали такі показники: “зовсім не важливо” – 3,3%, “скоріше не важливо” – 4,7%, “важко сказати важливо чи ні” – 18,5%; сумарний показник всіх трьох груп склав 26,5%, що також є тривожним сигналом.

При відповіді на запитання “Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували” дані на липень 2006 р.: “я підтримав би незалежність України” – 20,1%, “не брав би участі в референдумі” – 9,4%, “важко відповісти” – 11,6%, “не відповіли” – 0,1%; сумарний показник – 41,2%.

Прикметний фактор виявлено в процесі щорічних опитувань в Українському центрі економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (20-27 грудня 2005 р.). Респондентам було поставлено запитання “Чи готові Ви захищати свою країну у випадку війни”. Сказали “ні”: західний регіон – 14,7%, центр – 26,5%, південь – 24,5%, схід – 34,7%.

І ще одне опитування Інституту соціології НАН України – респондентам було задано питання “Яке майбутнє України для Вас найбільш бажане”. Відповіді розподілились наступним чином: “Україна має бути схожою на розвинуті країни Заходу” – 34,6%, “Україна має вибрати самобутній лише їй одній притаманний шлях розвитку” – 24,8%, “Україна має бути у складі відновленого Союзу колишніх Радянських Республік” – 30,2% і не відповіли конкретно – 10,5%¹.

Наведені дані є вельми красномовними, вони засвідчують, що значна частина населення України має різні ціннісні та політичні орієнтири, причому часто-густо ці орієнтири суперечать конституційному ладу України, вступають у суперечність з існуючим законодавством, бажанням частини громадян шукати громадянство поза межами України. Водночас як у прикладі з екстремальним питанням про готовність захищати власну країну, чимала частина опитуваних відповіла “ні”, причому “ні” найбільше відповів Схід України. Чи можна знайти ще більш переконливі підтвердження цієї обставини, що нині в Україні існують дві політичні нації. Одна з них, яка представляє собою спадкоємицю радянського народу, своїм поглядом дивиться або в минуле, або поза Україною. Друга формує власну державу, живе нею і готова віддати все, включно участь в оборонних діях, для своєї країни. І якраз на Сході і Півдні країни і зосереджена найбільша кількість, м'яко кажучи, байдужих до України виборців, які й є основною електоральною базою для кандидата в Президенти Віктора Януковича і для Партії регіонів.

Чи можна пояснити названі факти об'єктивними причинами? Очевидно, що такі причини мають існувати, оскільки верхом наївності було б твердження про те, що електорат обманули, що винні лише політики тощо,

---

¹ Див.: Резник О. Соціальна легітимізація української державності: методологічні та методичні проблеми вивчення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 50-61.

адже виборець робив свій вибір сам, робив свідомо, робив на користь тих політичних сил, які, на погляд виборця, будуть відстоювати його інтереси. І, очевидно, для цього ми маємо врахувати як специфіку названих регіонів, так і ті обставини, які суттєво визначали виборчі симпатії та антипатії.

Очевидно, що мова має йти про врахування політичних, економічних, демографічних, мовних, культурних та деяких інших чинників названих регіонів.

До політичних чинників слід віднести історичну пам'ять про значення тих чи інших центрів у політичному житті спочатку Російської імперії, а потім Радянського Союзу. Це і роль Дніпропетровська у формуванні вищої керівної еліти СРСР, столицність Харкова на перших роках існування Української Радянської Соціалістичної Республіки, спроба створення Донецько-Криворізької Республіки, тривалі політичні колізії в Криму і багато іншого. Інакше кажучи, регіон має як загальноукраїнську, так і власну політичну історію. Важливою є також та обставина, що сучасне населення Сходу і Півдня хотіло б бачити своїх обранців на чолі України: президентської посади, у Верховній Раді, Кабінеті Міністрів, що не в останню чергу пояснюється існуванням так званої регіональної ідентичності, на відміну від ідентичності загальнонаціональної.

Надзвичайно важливим також є економічний фактор. Не слід забувати про колосальну потужність промислову, військово-промислову, енергетичну, вугільну і багато чого іншого, створену на цих землях у роки Радянського Союзу і яка значною мірою функціонує і в нинішній час. Це означало насамперед набагато вищий рівень життя працівників цих галузей, що свідчило також про необхідність залучення висококласних спеціалістів з інших союзних республік, насамперед, звичайно, з Російської Федерації. Це означало також вимоги до певних технологічних, технічних і інших супроводжуючих матеріалів. Інакше кажучи, більшість таких виробництв були під союзним підпорядкуванням, а отже, офіційною мовою, звичайно, була російська. Тим-то в названих регіонах досить високий відсоток етнічних росіян, тим-то в даних районах російська мова практично витіснила українську мову принаймні в індустріальних центрах. Особливо відчутною була і частково є до цих пір різниця у рівні життя між Сходом і Заходом України, переважно сільськогосподарським, з усіма фінансово-економічними наслідками.

Досить важливим є психологічний чинник. Він переважно проявляється в двох вимірах: насамперед це певна розгубленість і викликана цим психологічна нерівновага етнічних росіян і російськомовних українців, які фактично себе вважають органічними членами цієї спільноти. Після розвалу СРСР вони, які були членами етнічної більшості СРСР, стали, можливо, і зовсім несподівано для себе, етнічною національною меншиною в незалежній Україні. Цей бар'єр не завжди легко долається, оскільки він закріплений в архетипах поведінки людини й істотно визначає її соціальний статус і вибір пріоритетів цінностей, світоглядних переконань, партійних переконань тощо. Інша психологічна риса – це своєрідна ностальгія у багатьох мешканців цих регіонів за колишнім СРСР, де ще жива пам'ять про те, що в багатьох сферах діяльності, багатьох галузях промисловості, науки,

техніки, вони були лідерами не лише в Україні, а й в усьому Радянському Союзі.

Дуже важливим також є етнокультурний чинник, пов'язаний з тим фактором, що в силу високоіндустріального розвитку регіонів необхідно було в технічній документації користуватися практично виключно російською мовою, що детермінувало вибір і освіти, і місця роботи, і багато чого іншого. Регіони характеризувалися також багатонаціональним етнічним складом, де компактні поселення етнічних груп зустрічалися скрізь, починаючи від Харкова, і закінчуючи Ялтою. Це також змушувало шукати ті обставини, за яких можна було б співіснувати і співпрацювати.

Ці та інші чинники свідчать про глибокі витоки тих процесів, які відбуваються і тих рішень, зокрема електоральних, зроблених жителями цих країв. Тому це теж можна розглядати як своєрідний історичний нарратив, але вже такий нарратив, що викликаний регіональними чинниками. І в цьому контексті необхідно поважати волю виборців та їхні очікування від тих політиків, яких вони делегували у вищі органи влади – законодавчої, виконавчої, судової.

Який вихід із цієї ситуації? Очевидно, це та модель, яку реалізують нині Президент України Віктор Ющенко і Прем'єр-міністр України Віктор Янукович. Після того, як було проголошено розпуск парламенту, відбулася низка зустрічей, на яких кожна зі сторін робила певні поступки, тобто відбувався і відбувається пошук консенсусу. Очевидно, так само необхідно шукати консенсус і між представниками двох політичних націй. Як зазначено у "Виступі Президента з нагоди Дня Перемоги 9 травня 2006 року", «наш внутрішній національний діалог з пошуку історичної правди, безумовно, слід продовжувати. Без емоцій, без поділу на фронти, а у спосіб, який продемонструє високу культуру нашої нації, для якої немає тем заборонених, а натомість є теми повчальні та об'єднуючі. У цьому контексті я бачу великий сенс у започаткуванні українського форуму порозуміння, співзасновниками якого мали б стати і громадські організації і ділові політичні кола, і власне сама українська держава». Гуманістичні цінності однієї політичної нації можуть бути імпліковані іншою і навпаки.

Зрозуміло, це тривалий процес, але процес динамізується. Він і є головною ознакою того, що відбувається демократичний розвиток України у напрямку розбудови громадянського суспільства і побудови єдиної української політичної нації.

Недюха М.П. (Київ)

**ГРОМАДЯНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ
ЯК ЗАСІБ ІДЕОЛОГІЧНОГО
КОНСТИТУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

У статті досліджується громадянський націоналізм як засіб ідеологічного констатування політичної відповідальності. Автор переконаний, що суб'єктом ідеології національного творення має виступити нація та інші етноси, які проживають у країні, суспільство загалом, а не держава.

У світлі досвіду та уроків угорської революції, півстолітній ювілей якої ми відзначаємо, особливої уваги набуває проблематика націоналізму в його українському варіанті щонайменше в трьох площинах: а) як ефективного засобу пошуку варіантів відповіді на виклики, ризики і небезпеки, страхи і жахи, що постали за глобалізаційної доби; б) формування механізмів політичної відповідальності; в) протидії дезінтегративним тенденціям, політичному сепаратизму як загрозам трансформаційного стану пострадянських країн.

Реформування політичної системи українського суспільства, формування повноцінних політичних партій за умов соціальної трансформації передбачає використання можливостей вітчизняного політичного поля, його структуризації відповідно до європейських політико-ідеологічних орієнтацій, злету національної свідомості доби “угорської” революції. У контексті подій зазначеного періоду важлива роль належить націоналізму як соціальному феномену, відповідній політиці та практиці, які можуть набирати як поміркованих, так і крайніх форм втілення. Звідси націоналізм може розглядатися, з одного боку, як засіб, знаряддя “перетворення відданості своїй нації у тверді принципи та програми”¹, ідеологія та політика розуміння нації як вищої цінності та форми спільності, а з іншого, набуваючи рис національної зверхності та національної винятковості, спроможний зблизитися з расизмом, перетворитися в шовінізм, призводити до гострих внутрішніх та міждержавних конфліктів. Зазначені характеристики дають змогу характеризувати націоналізм як багатофункціональне, достатньо суперечливе соціальне явище, відповідну ідеологію, політику і практику, значення яких набуває особливої ваги на етапі становлення незалежних, суверенних багатоетнічних країн, їх модернізаційного розвитку.

У вітчизняній науковій літературі націоналізм, завдяки отриманому праву громадянства, розглядається як багатофункціональне соціальне явище,

---

¹ Націоналізм // Короткий Оксфордський політичний словник / За ред. І.Макліна й А.Макмілана. – К., 2005. – С. 432.

витлумачується як: а) форма колективної свідомості (Касьянов Г.); б) ідея, політичний принцип (Кафарський В., Кухта Б.); в) політико-ідеологічне вчення й відповідна доктрина (Аберкромбі Н., Хілл С., Тернер Б.С., Донцов Д., Кононенко П., Кухта Б., Сціборський М., Шведа Ю та ін.); г) соціально-політичний рух (Армстронг Дж., Міхновський М., Е.Сміт); д) тип, різновид європейської ідеології (Михальченко М.); е) почуття й усвідомлення належності до нації, спілкування її мовою, гордість за її атрибутику тощо (Е.Сміт та ін.); ж) світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності націй загалом, української нації зокрема (Касьянов Г.) тощо¹.

Наведені теоретико-методологічні підходи до визначення сутності поняття “націоналізм” дають змогу стверджувати, що зазначений феномен існує на трьох взаємопов’язаних рівнях – соціально-психологічному, побутовому (настрої, почуття), науковому (націоналізм як світогляд, доктрина, тип ідеології) та політичному (націоналізм як політичний рух). Мають місце й інші теоретико-методологічні підходи, згідно з якими вирізняється націоналізм трьох рівнів (К. Майноут). Перший його рівень складає соціальний час, необхідний для усвідомлення нацією себе як поневоленої,гнобленої. Другий рівень ідентифікується з боротьбою за незалежність, тоді як для третього рівня характерні процеси консолідації, суверенного розвитку.

Не маючи можливості скільки-небудь детально проаналізувати кожний із зазначених різновидів та рівнів націоналізму, наголосимо на їх спільний

---

¹ Варзар І. Із контекстів минулих літ: Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах. Кн.1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. – К., 2003. – 592 с.; *Ентоні Д. Сміт*. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К., 2004. – 168 с.; *Кафарський В.І.* Нація і держава: культура, ідеологія, духовність. – Івано-Франківськ, 1999. – 335 с.; *Кононенко П.П.* Національна ідея, нація, націоналізм. – К., 2006. – 357 с.; *Крисаченко В.С., Степко М.Т., Власюк О.С.* та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С.Крисаченка. – К., 2004. – 648 с.; *Кушнарєв Є.* Новая украинская национальная идеология – час пробил // 2000. – 2006. – № 33; *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – 440 с.; Моделі державності та державного устрою України на порозі ХХІ століття: Матеріали наук.-практ. семінару. – К., 1996. – 98 с.; *Націоналізм // Аберкромбі Н., Хілл С., Тернер Б.С.* Соціологічний словарь. – М., 2004. – С. 282-284; *Націоналізм*. Антологія / Упорядкування О. Проценка та В. Лісового. – К., 2000; *Націоналізм // Короткий Оксфордський політичний словник / За ред. І.Макліна й А.Макмілана.* – К., 2005. – С.432-434; *Недюха М.П.* Системний аналіз історичних типів європейської ідеології. – Ірпінь, 2001. – 195 с.; *Недюха М.П., Лукашевич М.П.* Перспективи створення єдиної помісної церкви в Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. ХІ. – С. 496-507; *Недюха М.П., Лукашевич М.П.* Перспективи створення єдиної помісної церкви в Україні як засіб консолідації політичної нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – С. 393-406; *Недюха М., Михайлич О.* Ідеологія як критерій класифікації політичних партій // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 45-53; *Палій Г.* Становлення єдиної національної ідентичності в Україні // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С. 38-45; *Політична наука*. Словник: категорії, поняття і терміни / За ред. Б.Кухти. – Львів, 2003. – 498 с.; *Політична система суспільства // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка.* – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2004. – С. 511-512; *Старовойт І.* Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальності. – К.; Тернопіль, 1997; *Шведа Ю.* Політичні партії. Енциклопедичний словник. – Львів, 2005. – 487 с.

підвалині – ідеї нації, живий організм якої визначає духовні, вольові та інтелектуальні чесноти її членів. Останні ідентифікують себе, розглядають націю як самодостатню структуру зі своєю вдачею – національним характером, державницьким потенціалом, історичними метою та завданнями діяльності¹. У працях сучасних дослідників нація постає як спільність території, власної політичної організації, єдиного економічного простору, особливостей духовного, психічного життя, культури, літературної мови та характеру. При цьому визначальними є психологічні (Е.Ренан), культурологічні (К.Реннер), етнологічні та історико-економічні (К.Каутський) теоретико-методологічні підходи².

Прийнято вважати, що націоналізм є типовим явищем для цивілізацій локального типу, культура яких фондована осьовою аксіологічною опозицією «Ми – Вони». Націоналізм, як правило, виникає як реакція етносу на деструктивні впливи зовнішнього середовища економічного, політичного, соціального спрямування, ризику та небезпеки, що ними породжуються. Для окремого індивіда етнос за умов кризи традиційних інститутів є найбільш стійкою референтною групою, тоді як націоналізм розглядається як засіб подолання стану фрустрації³.

До характерних *особливостей* ідеології націоналізму можна також віднести:

- а) пріоритет національних цінностей перед особистісними;
- б) домінування державності як засобу публічної орієнтації буття нації;
- в) наявність самореалізаційних засад функціонування і розвитку етносу, його культурної і народної самобутності;
- д) пріоритет «героїчного минулого» та бажаного майбутнього, які фетишизуються й міфологізуються щодо сьогодення як «недосконалого» національного стану.

Націоналізм, попри ідеологічні штампи та “ярлики” недалекого минулого, прийнято вважати передовою ідеологією, бажаним політичним принципом, виходячи насамперед з його спроможності розбудити національну свідомість, піднести її до рівня національного державотворення, осягнення спроможності “національного” Я як засобу утвердження його незнищенності, вічності у часі і просторі. Підпорядкований зазначеній тенденції націоналізм не тільки долає фрустраційні стани, а й стимулює процеси модернізаційних змін, становлення країни як суверенної, правової і соціальної, оптимізує її міжнародні відносини.

Як політичний принцип націоналізм реалізується в процесах утворення та консолідації національних країн, розпаді імперій та метрополій, перетворенням колишніх колоніальних країн у суверенні, а також створенні незалежних держав, що нині утворюють так званий пострадянський простір.

---

¹ Недюха М., Михайлич О. Ідеологія як критерій класифікації політичних партій // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 49-50.

² Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / За ред. Б. Кухти. – Львів, 2003. – С. 268.

³ Грицанов А.А. Национализм. Всемирная энциклопедия: Философия. – М.; Мн., 2001. – С. 677.

Тобто націоналізм як політичний принцип постає як протидія інтернаціоналізму й імперіалізму. За результатами цього протиборства, що сягає віків, можна стверджувати про перемогу, торжество етнічного над глобальним, планетарнодіючим. Зазначена теза може свідчити про життєстверджуючий потенціал національного, хоча набирати він може різних, а то й протилежних вимірів – від політики “опори на власні сили” (Китай доби Мао-дзе-дуна, КНДР доби Кім Ір Сена та його нащадків), ізоляціонізму (Албанія часів Е.Ходжи) до “японського чуда”, експансіонізму, передусім, економічного Південно-Східної Азії.

Україна як “розколоте” в етнополітичному вимірі суспільство, що характеризується кризовим станом інституційного середовища¹ потребує відповіді на питання про власну політико-ідеологічну парадигму розвитку, яка, будучи уособленням національних інтересів і пріоритетів, запропонувала б національно ідентифікований інтегративний варіант ідеології національної єдності в єдності її основних складових – економічних, політичних, соціальних, психолого-етнологічних, інтелектуально-культурологічних, геополітичних тощо. Остання складова – геополітична – може бути віднесена, поза сумнівом, до однієї з найсуперечніших, зважаючи на офіційно проголошений курс інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, з одного боку, та необхідності налагодження співробітництва та співпраці у межах пострадянського економічного простору, з другого. Щонайменше, модель пошуку адекватної відповіді на виклики українського сьогодення продовжує залишатися затребуваною, з тією відмінністю, що на місце “злагоди” і “соборності” як ідей “всеукраїнської єдності” має прийти національно ідентифікований та соціально верифікований європейський різновид ідеології. Омріяна багатьма партіями та групами еліт ідеологія національних традицій та інтересів як ідеологія всеукраїнської єдності, яка відповідає корінним інтересам народу України й визначає геополітичну та гео економічну політику держави², за умов політичної реформи трансформується в європейський тип ідеології, важливою складовою якої має стати громадянський націоналізм. Останній за умов травмованого суспільства може претендувати на місце офіційної ідеології недалекого минулого³.

На користь зазначеного проекту може свідчити й політико-практична вичерпаність ідеологічної компоненти програм політичних партій, щонайменше тих, що утворили парламентську більшість, правлячу коаліцію (Партія регіонів, СПУ та КПУ), сформували вперше в історії України політично відповідальний уряд. Однак як засвідчили подальші соціально-політичні реалії, лідерам зазначених партій не вдалося розірвати “зачароване

---

¹ *Войтенко Т.О., Гончарук О.С., Привалов Ю.О.* Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка / Відп. ред. Ю. Саєнко. – К., 2002; Українське суспільство 1994 – 2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2004.

² *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – С. 427-428.

³ *Уайт С., Лайт М., Лоуэнсарт.* Белоруссия, Молдавия, Украина: к Востоку или к Западу? // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 7. – С. 60.

коло” українського політичного егоїзму, довести пріоритетність національного як ефективного засобу подолання вузькопартійних підходів, недовіри і невизначеності, досягнення доленосних компромісів як передумови політичної порядності та відповідальності. Це, з одного боку. А з іншого, діяльність парламентських політичних партій, не будучи корегованою національною складовою, не спромоглася побудувати формат відносин за схемою “відповідальна влада – конструктивна опозиція”, вдатися до їхнього нормативно-правового визначення та законодавчого закріплення. Уявляється, що одним із можливих засобів уникнення протистояння, подолання суттєвих робіжностей, визначення можливих пріоритетів процесів соціальних змін за умов політичної реформи міг послугувати ідейно-теоретичний та концептуально-евристичний потенціал громадянського націоналізму як поміркованого типу ідеології, який дає змогу ідентифікувати сутнісні процеси соціальних змін у контексті пріоритетів національного розвитку, національних інтересів як визначальних, запропонувати необхідні технології, методики та процедури, механізми можливих стримувань, противаги та взаємодії, діалогу та співпраці. Провідною тенденцією процесу реформування політичної системи України в умовах її трансформаційного стану стало домінування політичної доцільності над нормативно-правовим її забезпеченням, кон’юнктури – над процесом, почуттів – над логікою, наслідків – над результатом. Причина цього явища полягала, на думку аналітиків, у першопочатковій протиприродності Коаліції, у якій представлені взаємовиключні політичні сили, скажімо, ПР і КПУ. Будь-який процес загальнонаціонального значення може бути успішним за умови представлення в ньому двох базових політичних сил, близьких за своєю сутністю, природою і соціальною базою – ПР і НУ.

Особливість нинішньої соціально-політичної ситуації, що склалася в Україні, обумовлюється дією двох тенденцій – прагненням опозиції та Президента України будь-що переглянути конституційну реформу і намаганням антикризової коаліції законодавчо забезпечити її реалізацію. Саме цим пояснюються дії та ініціативи різних політичних сил, спрямованих на реформування політичної системи.

Різне розуміння нації, обґрунтування її сутності як громадянської, політичної чи етнічної групи, культурної нації чи етнонації є визначальним чинником щодо змістовного визначення націоналізму, його ролі та функцій як засобу ідеологічної (політичної) ідентифікації нації. Відповідно ми матимемо різні історичні типи націоналізмів як європейської ідеології, підвалину яких складають громадянська (політична) нація та нація як етнічна група – відповідно громадянський націоналізм та етнонаціоналізм.

Однією з переваг громадянського націоналізму як європейського типу ідеології, тобто ідеології політичної нації, є його інтелектуальна та культурна підпорядкованість “світу нації”, що визначає структуру світогляду, ідеали, систему символів, орієнтацій, надій і сподівань, відношення до самих себе і світу. Іншими словами, ідеологія, що національно позиціонується, дає змогу, як свідчить, зокрема, угорський досвід, визначитися з пріоритетами процесу соціальних змін, опертися на

віковічний досвід народу, його усталені традиції, архетипи поведінки, соціальної дії з поточними та перспективними завданнями та засобами їх досягнення, тобто побудувати таку матрицю дії, що є зрозумілою “orbi” і “urbi”, самим собі і світові.

Загальновідомо, що зі спроможністю націоналізму як засобу надихання та збурення великих груп людей може конкурувати хіба що релігія, що схиляє до думки про доцільність посилення моральних, обрядових та емоційних аспектів дискурсу, символічних елементів діяльності нації, її мови, літератури як “історичної пам’яті” тощо, тобто всього того, що формує коло національних інтересів, надає їм упізнаваної політичної форми й спрямовує до традиційних національних завдань¹. Зазначені сутнісні ознаки націоналізму як типу європейської ідеології дають можливість суб’єктам політичної дії позиціонуватися в соціальному просторі та часі, конструювати соціальне середовище відповідно до завдань своєї діяльності.

Не менш значущими уявляються можливості національного і в контексті утвердження соборності української нації, подолання загрози сепаратистських настроїв, хвороб федералізму тощо, так само як і демонстрації спроможності до експансії мирними засобами, утвердження власного іміджу, подолання комплексів “меншовартості” тощо. Звичайно, його потенціал не можна зводити до т.зв. “конотативних фактів” – відсутності ідеологів, харизматичних лідерів, масових партій, відповідної соціальної бази тощо. Отже, можна стверджувати, що громадянський націоналізм, будучи відносно самостійною ідеологією й соціальною практикою, має необхідний інтегративний, об’єднуючий у межах вітчизняного політичного поля потенціал, здатність до досягнення виважених компромісів, угод загальнонаціонального значення. Розгортання його можливостей сприяє ідентифікації українського суспільства, його різних соціальних груп, окремо взятих індивідів у єдину етнополітичну націю, формує підмурки громадянського суспільства “внизу” і правової держави “вгорі”. З іншого боку, національно ідентифікований тип ідеології формує особливий стан громадської думки, в основі якої, як свідчать вересневі події в Угорщині, громадянське почуття відповідальності за долю країни, морально-етичні імперативи поведінки, прозорість відносин влади і громадян країни, їх взаємодії, відкритість процесу прийняття рішень як засіб легітимації влади, забезпечення ефективності управлінського процесу. Угорський досвід є особливо цінним для України зважаючи насамперед на ту обставину, що руйнування посттоталітарних структур в обох країнах відбувалося парламентським шляхом. Єдиний виняток може складати розгортання та перебіг «помаранчевої революції» в Україні, однак, зазначений процес відбувався й нині здійснюється за активної та безпосередньої участі парламенту². Події останнього часу в Угорщині засвідчили неприпустимість «дозування» громадської думки, використання

---

¹ Ентоні Д. Сміт. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К., 2004. – С. 10.

² Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність / За заг. ред. М.І.Панова, Л.М.Герасіної. – К., 2005. – С. 266-279.

електорату як засобу досягнення власних політичних цілей насамперед заради цілей владарювання.

Розколотість України в регіональному вимірі, своєрідність менталітету українців, політичне реформування українського суспільства дають підстави стверджувати про значущість фактора національної ідентичності, яка в православних країнах практично однаковою мірою формується, як відомо, державою і церквою. Це означає, що політичним партіям і блокам, їх лідерам не вдасться уникнути відповіді на питання щодо доцільності створення в Україні єдиної Помісної православної церкви, фундатором і обстоювачем якої є УПЦ КП на чолі з Патріархом Філаретом. Окрім того, зазначене питання набуває особливої ваги в контексті обмеження, а то й нейтралізації можливих російських впливів, унеможливлення в перспективі будь-яких спроб інтегрувати Україну в СЄП чи в оновлену на чолі з Росією імперію.

Громадянський націоналізм в умовах «розколотості» політичної свідомості в Україні спроможний формувати культуру довіри, утверджувати її як соціальний капітал і, відповідно, ідентифікувати можливі зміни, падіння чи зростання довіри до діяльності різних суб'єктів соціальної дії, визначити, які явища, події, факти чи артефакти, скажімо виборчі технології, можуть бути означені як травматичний симптом, як «соціокультурна травма», кажучи словами П. Штомпки. До останньої можуть бути віднесені, зокрема, посткомуністичні трансформаційні зміни в країнах Східної та Центральної Європи в їх етапній послідовності, як то травматичні події чи травматичні симптоми (недовіра, незадоволеність, песимістичний погляд на майбутнє, ностальгія за минулим, політична апатія, безпорадність, втрата впевненості у власних силах, зростання проявів негативних емоцій тощо) та життєві стратегії, пов'язані з адекватною адаптацією (конструктивною та деструктивною, ситуативною) до умов ринкового господарювання. За таких умов особливого значення набувають особистісні якості людини, її соціальні характеристики, що пов'язуються з здатністю генерувати зміни, «розумний» ризик, ґрунтуючись на усталених засадах самоорганізації, національних традиціях, цінностях і пріоритетах. Сприяючи формуванню соціально адаптованої, мобільної особистості, здатної ризикувати й покладатися водночас на власні сили, самоорганізаційний потенціал процесу соціальних змін, громадянський націоналізм спроможний виступити засобом подолання «посткомуністичної травми», коли травмуючі ситуації зникають чи втрачають свою актуальність, злободенність впливу на перебіг трансформаційного процесу в країні.

У цьому контексті націоналізм, уникаючи крайніх форм вияву своєї сутності, не може уникнути відповіді на злободенні питання сьогодення насамперед «проклятуші» – «Хто ми?», «Звірки ми?» і «Куди йдемо?», спроможний визначитися з орієнтирами і перспективами, ідеалами розвитку, сформувати суспільство в єдності його базових функцій: ціледосягальної, адаптивної, інтегративної, відтворення структури та зняття напруги. Загальнолюдські цінності, спільне минуле, актуальне сьогодення та гідне майбутнє мають об'єднати різні сегменти вітчизняного соціально-політичного простору в єдину країну, державу і суспільство, в основі яких –

вільна людина, самодостатня особистість, законослухняний громадянин. Органічна єдність людського, особистісного та громадянського формує й утверджує країну, державу й суспільство в їх онтологічному сенсі, функціональних проявах, атрибутах вічності, незнищенності буття. Людина, укорінена в просторі і часі, формує соціально адаптовані, інтегровані й зорієнтовані у вічність форми соціальної самоорганізації – особистісної, соціо- та державотворчої. Звідси націоналізм, що ґрунтується на таких засадах, можна вважати громадянським, ідеологією народної волі й соціальної дії. Його першочерговими *завданнями* можна, зокрема, вважати:

1) подолання існуючих у політичній системі країни антидемократичних, архаїчних елементів, утвердитися в пріоритетах процесу соціальних змін, що обумовлюються національними інтересами: а) авторитарного режиму (широкі, законодавчо не визначені повноваження президента й уряду, закритість політичної влади, відсутність гласності, відповідальності за зміст та результати, наслідки своєї роботи); б) автократичного режиму (групова обмеженість кола осіб, які здійснюють реальну політичну владу, відокремленість більшості народу від процесу її формування та здійснення); в) тоталітарного режиму (уповання на власну непогрішність, нетерпимість до інакомислення, антиінтелектуалізм щодо гуманітарного знання, догматизм та ін.); г) анархічного режиму (анормативність суспільних відносин, свавілля сильнішого, відсутність гарантій безпеки, конфронтація владних структур, втрата владою здатності до компетентної дії); д) охлократичного режиму (презирливе відношення до гуманітарного знання, соціального досвіду, відсутність почуття громадянської відповідальності, ставка на маргінальні верстви населення тощо). Як уявляється, зазначені напрямки дають змогу визначитися із завданнями національно орієнтованого процесу соціальних змін, суверенного розвитку, ідентифікувати суб'єкт впливу по осі “ми – вони”, “ми – не ми”.

У контексті глобалізації, модернізаційного розвитку Україна має визначитися в історичному часі і геополітичному просторі, знайти адекватні часу відповіді (для себе і світу) на виклики і загрози, ризики та небезпеки, страхи і жахи, які пов'язуються з пошуком власної ідентичності, власної долі у глобалізованому світі. Український варіант відповіді полягає також і в забезпеченні правового поля країни, конституційних засад його функціонування. На кожному кроці нас підстерігають народжені новітнім часом проблеми, які зводять нанівець самоорганізаційний потенціал суспільства, засади самоврядування, породжують масові почуття апатії, безвір'я, “гордієві вузли” гострих соціально-політичних проблем з невизначеною перспективою їх розв'язання: влада як владарювання і влада як підприємництво; майбутнє України – авторитаризм чи демократія, унітарна чи федеральна країна, громадянське чи корпоративно-кланове суспільство; що нас чекає – прорив до постіндустріалізму чи сировинний анклав світової економіки тощо. З відповідями на ці та інші наболілі соціальні та політичні хвороби процесу становлення незалежності молодій країні не можна далі зволікати, адже зазначені питання набувають ознак доленості, потребують приведення відповідно до інтересів народу, суспільства та держави;

2) намагання втілити базові цінності політичного центризму (як "холодні" цінності ринку) в тканину ідеології свободи і відповідальності, власності, праці і безпеки як засіб національної ідентифікації та збирання сил по всьому спектру вітчизняного політичного поля, приборкання зазначених цінностей теплом людського розуміння, співпраці й успіху, національного становлення, утвердження і розвитку, зовнішньополітичного позиціонування та просування. Очевидно, що зазначений блок необхідний для ідентифікації суб'єкта діяльності відповідно до національно орієнтованих пріоритетів, світоглядних переконань та ціннісних орієнтацій ринкового типу;

3) започаткування соціальних механізмів самоорганізації суспільства на засадах приватної власності, плюралістичної демократії, демократичних прав людини заради формування суспільства "рівних можливостей", "народного капіталізму" тощо, тобто забезпечити пріоритети та перспективи модернізаційного розвитку індустріального типу. Останні забезпечуються участю працівників у розподілі прибутків підприємств, купівлі акцій, підприємницькою активністю тощо. Йдеться, таким чином, про ідентифікацію національно орієнтованого суб'єкта з професійною, підприємницькою діяльністю, отриманням професії молодими людьми, формуванням соціальної впевненості й утвердженням відповідного вітчизняного правового поля;

4) знаходження відповідей на виклики, ризики та небезпеки сучасності, національного, суверенного існування в глобалізованому світі на засадах знаходження оптимального співвідношення "глобального – національного – особистісного" у його зорієнтованості на пріоритети соціального розвитку. Все значуще, створене історією, має, як відомо, трійстий характер: особистісний, національний та універсальний, вселюдський – будь-то єврейська біблія, грецька філософія, індійський буддизм, римське право, латинська теократія, італійський гуманізм, німецька реформація тощо. Будь-яка соціальна творчість ґрунтується на особистих силах і індивідуальних даруваннях, має особистісний вимір, обумовлюється національним середовищем і набуває ознак, значущості вселюдського значення. Так, скажімо, арабське мусульманство, французький імпресіонізм чи американський джаз як феномени світової культури формувалися, мають своїм джерелом особистісне в його корекції, оздобленні, урізноманітненості національним. Трійстий вимір має будь-який феномен світового значення, у тому числі й націоналізм як духовне породження, політична доктрина чи соціальна практика: присутність зазначених трьох компонентів є безсумнівною. Ступінь їх унормування й підпорядкування, субординації та координації визначає насамперед його змістовне наповнення, смислові характеристики, функціональне призначення і, відповідно, роль і значення в історії того чи іншого народу, етносу, нації.

Уявляється, що зазначена соціальна спрямованість суб'єкта дії необхідна для адекватної ідентифікації викликів, ризиків та небезпеки, що пов'язуються з тенденцією глобалізації, як засобу нівелюючого впливу на національний та особистісний розвиток.

Звідси можна стверджувати, що націоналізм як відповідна психологія, ідеологія та соціальна практика адресується насамперед проринковим силам як реальним, так і потенційним, спрямована безпосередньо до їх інтересів, цінностей, очікувань та сподівань. Відповідно до ступеня готовності (зрілості) суб'єктів впливу можуть пропонуватися різні типи (різновиди) однієї й тієї ж національної (назвемо її громадянською) ідеології – орієнтаційний, мобілізаційний і амортизаційний. При цьому засадничою підвалиною ідеології громадянського націоналізму має бути ідея обраної (бажаної) України відповідно до специфіки її бачення кожним суб'єктом ринку.

Орієнтаційний тип національної ідеології може бути адресований малим і середнім підприємцям як засіб підтримки, лобювання і стимулювання їхньої діяльності як власників, працедавців, вітчизняних товаровиробників, наповнювачів бюджету тощо.

Мобілізаційний тип національної ідеології надихатиме насамперед молодь на освітню та професійну підготовку, соціалізоване входження у самостійне життя.

Амортизаційний – адресується пенсіонерам, соціально незахищеним верствам тощо і передбачає систему заходів щодо запобігання негативним наслідкам ринкового реформування або, як варіант, оперативного і кваліфікованого реагування на них, передбачає дотримання ustalених (визнаних світом) стандартів життя, соціальний захист і соціальну допомогу, відповідне пенсійне забезпечення тощо.

Важливим чинником становлення й утвердження громадянського націоналізму може розглядатися територіальний патріотизм української нації. Україна, на думку В.Липинського, має стати батьківщиною всіх її громадян – безвідносно до їх етнічного чи класового походження, віросповідання, соціального статусу чи рівня, національної свідомості тощо. Засобом національної єдності може послугувати пробудження почуття солідарності всіх її мешканців, почуття любові до рідного краю як до органічної цілості, що дасть змогу Україні виконати покладену на неї історичну місію – створити нову цивілізацію на порубіжжі Сходу і Заходу, поєднати тим самим цивілізаційні полюси людства¹. Свобода слова, свобода використання мов і розвитку культури всіх етносів, що складають народ України, формують загальнонаціональне тло всеукраїнської єдності, громадянської злагоди, української регіональної цивілізації. Людина має бути дійсно вільною від народження, а не напівкріпосною слугою численних чиновників і державних мужів, джерелом влади, а не електоратом. А це означає, що чеховське “по краплині вичавлювати із себе раба”, попри досягнуті помаранчеві свободи, має залишатися імперативом часу, знайти відповідні форми втілення в державотворчі за своєю сутністю та призначенням типи ідеології, чим посприяти становленню ідеологічних, політико відповідальних партій та їх лідерів. Напевно, не остання роль у

---

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. – Відень, 1926.

значеному форматі соціотворчих завдань має належати націоналізмові як політичній силі, що визначила особливості європейської та світової історії протягом останніх двох століть значно більшою мірою, ніж ідеї свободи та парламентської демократії чи ідеї комунізму.

Сутнісні ознаки суспільства, що формується в Україні, проявляються в послабленні родинних і класових відносин, релігії, поширенні ідеї загального громадянства, етнічних та патріотичних почуттів, прагненні до єднання різних соціальних груп, територій і регіонів, національних меншин. Показово, що при цьому має відбуватися зменшення ролі і значення центральної влади (на користь регіональної), послаблюються деякі традиції, а людина розглядається як носій громадянськості, національного характеру, що працює на визнання легітимності влади. Результатом втілення принципу громадянськості є той факт, що харизма соціального порядку розподіляється між рядовими громадянами, влада втрачає священний характер, соціальний контроль стає справою мас, а мова постає, за Е.Шилзом, засобом єднання членів соціальної спільноти між собою та всіх разом з центром, тобто перетворюється в загальнонаціональний інтеграційний чинник.

Загрози масового суспільства, що формується в Україні, можуть бути суттєво послаблені шляхом запровадження такого зразка ідентифікації як нова регіональна ідентичність. Останню ми розуміємо як системну сукупність культурних відносин, пов'язаних з поняттям “мала батьківщина”, які ідентифікуються як спільне громадянство на засадах однієї державної мови. Нова регіональна ідентичність передбачає, що до традиційних засобів ідентифікації має додатися неотрадиціоністська, модернова трактовка, в основі якої – відоме твердження “ми пишаємося нашою землею, тому що ми – інші”. Можна припустити, що “міра” поєднання традиції і модерну в регіональному вимірі є різною, однак “сила” ідентичності найбільша в тих регіонах, де досягається оптимум між “традицією” і “новацією”. Так, зокрема, за результатами останніх президентських виборів в Україні можна стверджувати, що “традиція” в різних регіонах виявляє себе по-різному, – пасивна і дещо депресивна на півночі країни, активна на півдні і сході країни, що інколи проявляється як “втрата ідентичності”, тоді як тенденція до “пасіонарності” посилюється зі сходу на захід з деяким послабленням у центрі країни, тобто традиція потребує модернізації в її, зокрема, європейському вимірі.

Звідси є підстави стверджувати, що формування громадянської ідентичності має насамперед регіональний вимір як визначальний і перехідний водночас до ідентичності, в основі якої ідентифікація індивіда з суспільством і країною. Іншими словами, “культура укоріненості” потребує “культури мобільності”, здатності до розвитку і соціокультурних змін, експансії мирними засобами, тобто нову регіональну ідентичність можна визначити як здатність до громадянської і соціокультурної активності, демонстрації власної спроможності засобами поєднання “традиції” і “модерну”, звичайно, в межах закону, уникаючи при цьому спроб поставити під сумнів територіальну цілісність країни, протиставлення одних регіонів іншим, поділу на “своїх” і “чужих” і, певна річ, на засадах єдиної державної мови.

Завдання полягає в тому, щоб запропонувати соціально- та просторово репрезентативну сукупність регіонів як самодостатніх і залежних один від іншого водночас, тобто як цілісну різнорідну єдність, об'єднану єдиним соціальним та медіапростором, спільним національним інтересом, пріоритетами соціального розвитку, державною мовою як засобами загальнонаціонального єднання, інтеграції та ціледосягання.

Важливим питанням є врахування індексу, або коефіцієнту регіональної ідентичності, який значною мірою корелюється, з одного боку, “природним патріотизмом”, який, як відомо, послаблюється із заходу країни на схід, а з другого, – “набутим патріотизмом”, характерним, зокрема, для столиці країни.

Таким чином, можна стверджувати, що громадянську ідентичність як підвалину громадянського націоналізму, її “силу” визначає “міра” конвергенції традиційних засад життя в їх регіональному вимірі з інноваціями новітньої доби, модерном як засобом конструювання соціальної дійсності, суспільства в єдності та взаємодії його складових.

Звідси одним із пріоритетних завдань можна вважати утвердження соціального порядку в його модерному розумінні й інтерпретації, тобто як результату соціального конструювання, впорядкування соціального простору, його легітимізації (розвитку як процесу) та легітимації (закріплення як результату) певним суб'єктом дії – індивідом, групою чи класом (П.Бурдье, Е.Гідденс).

Складовою соціального порядку можна розглядати порядок правовий.

В умовах України йдеться, передусім, про формування такого правового порядку (у межах демократичного політичного режиму), що ґрунтується на засадах соціально орієнтованого ринкового господарства, балансу в розмежуванні та взаємодії приватно- і публічно-правових основ суспільного ладу. Зазначений баланс можна розглядати як: а) передумову досягнення оптимального співвідношення між саморегулюванням суспільних процесів та їх державною організацією й управлінням, досягненням рівноваги між економічною ефективністю суспільного виробництва та соціальною справедливістю розподілу його результатів – матеріальних і духовних благ; б) ефективний засіб досягнення оптимального співвідношення між свободою волі індивіда та юридичною рівністю людей, їхніми правами, обов'язками та відповідальністю, між правовою культурою, правосвітоглядом, правосвідомістю та правовим порядком.

Важлива роль щодо забезпечення соціального порядку належить механізмам утвердження політичної відповідальності, виходячи із можливостей пропорційної виборчої системи. На жаль, українському виборцю вкотре довелося вибирати між родинними партіями і блоками та уявною принаймні поки що, політичною відповідальністю. Адже остання формується етично й політично безвідповідально. Звідси виникають цілком слушні запитання. По-перше, чи можна будувати праведну справу неправедними засобами? По-друге, запропоновані Законом України «Про вибори народних депутатів України» норми у цій частині набувають характеру викликів, необхідність відповідей на які, попри народне волевиявлення на березневих виборах 2006 року, зберігає свою актуальність

до цього часу. По-третє, скільки знадобиться часу й опосередкованих механізмів, які матимуть своїм логічним наслідком політичну відповідальність як процес і результат діяльності. Можна вважати, що характер відповідей насамперед на означені питання визначатимуть сутність соціального порядку як атрибуту політичної системи в Україні.

В умовах сьогоденного стану України – процесу трансформаційних змін – особливого значення набувають питання розробки концептуальних засад модернізаційного розвитку, засадничою підвалиною якого могла б послугувати національна ідея, яка виростає і стверджується на засадах усвідомлення людьми спільності інтересів та неподільності історичної долі, осягненні своєрідного духу народу, що реалізує себе в адекватній відповіді на виклики часу, спробах віднайти свій природний шлях розвитку, самоорганізуватися, утвердити власну велич та історичне безсмертя.

Національна ідея постає як єдність національного і загальнолюдського, соціально-психологічного і теоретичного, традиційного і модернізаційного, громадянського й етнічного, як усвідомлення сутності, генези і перспективи розвитку, історичного безсмертя власного “Я” як нації і народу. У творчості таких видатних діячів української культури як Пилип Орлик, Григорій Сковорода, Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Олесь Гончар, Ліна Костенко та багатьох інших національна ідея тісно пов’язувалася з визвольними змаганнями, боротьбою за свободу та незалежність, власну гідність та пристойне життя.

Шевченківське почуття “сім’ї єдиної”, відданість свободі, незалежності завжди допомагало українцям відчувати себе непереборюваною нацією, долати труднощі, будувати сучасне, вірити в майбутнє, знаходити відповіді на проблеми національного буття відповідно до викликів часу, накопиченого досвіду, норм, традицій, обрядів, звичаїв нашого народу, його світобачення та світосприйняття.

Українська національна ідея не має нічого спільного ні з гіпертрофованою зарозумілістю, шовінізмом, винятковістю української нації, ні з “комплексом меншовартості”, “молодшого брата”, ні з твердженнями, що український народ, попри модернізаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст., характеризує національна свідомість доби феодалізму, психологія гетьманщини (“два українці – три гетьмани”) тощо.

Українська національна ідея, як відзначав Іван Багряний, не є шовіністичною, адже вона ніколи не будувалася на вузькій етнічній основі. Більше того, їй органічно притаманна “інституція згоди”, прагнення до соціальної толерантності, єднання, інтеграції, а не протистояння чи відчуження. Саме тому національна ідея – це, перш за все, ідея об’єднуюча, спонукаюча до відродження, до пошуку власних шляхів загальнонаціонального розвитку. Однак українська національна ідея не була ідеологією, вона завжди була і залишалася ідеєю – їй бракувало, попри харизматичність творців, свого парадигмального виміру.

В умовах трансформаційного стану українського суспільства сутність національної ідеї полягає в збиранні сил з усього поля вітчизняного політичного спектра, єднанні демократичних, національно-патріотичних,

реформаторських сил задля виходу на перспективні траєкторії сталого розвитку. Подолання трансформаційної кризи дає змогу перетворити українську національну ідею з територіально-замкнутої у відкриту до Європи і світу, надати їй загальнолюдського звучання, цивілізаційного виміру, сприяти подоланню усталених психологічних та пропагандистських стереотипів, міфів і кліше, ціннісного релятивізму, забезпечить перехід до конструктивної взаємодії суб'єктів вітчизняного та світового цивілізаційного процесу. Саме тому реалізація сутності національної ідеї передбачає чітку визначеність щодо пріоритетів, цілей та перспектив процесу соціальних змін.

Виходячи з досвіду цивілізованих країн світу можна сказати, що сучасні США, мабуть, не відбулися б як постіндустріальне суспільство, якби ще в роки "великої депресії" не був проголошений "Новий курс" Ф. Рузвельта. Держава Ізраїль за історично короткий строк, завдячуючи ідеї "Землі обетованої", кратно виросла і зміцніла, перетворилася у бастион на Близькому Сході. Здається, що важливість осягнення сутності національної ідеї починає розуміти політична еліта Росії, її політики. Б. М. Єльцин, колишній президент, неодноразово наголошував, що Росії потрібна загальнонаціональна ідея, яка згуртувала б націю, об'єднувала і піднімала людей на відродження, стала б противагою політичного розбрату. Віддає належне російській ідеї як засобу консолідації суспільства і В.В. Путін.

Кілька *аргументів* на "захист" національної ідеї як підвалини громадянського націоналізму:

поява у центрі Європи суверенної України стала потужним консолідуючим та стабілізуючим геополітичним чинником, котрий, попри негарзди сьогодення, сприяє національному відродженню, започаткуванню основоположних норм демократії та цивілізованого життя, торує шляхи до світового співтовариства народів та держав. Визнання світовою спільнотою нашої країни як повноправного суб'єкта демократичного соціального розвитку має реалізуватись у відповідних засобах самоорганізації, самоствердження, самореалізації та самовозвеличення її народу, забезпечення його майбутнього, історичного безсмертя;

у суспільстві перехідного типу кратно збільшується кількість і масштаби загроз національній безпеці. Під гаслами наведення конституційного порядку можуть викликатися до політичного життя досить жорсткі лідери з відповідними методами вирішення проблем. Саме тому мають бути певні гарантії, застереження від можливих найбільш жорстких варіантів суспільного розвитку, легітимно-консенсусні механізми розв'язання соціальних конфліктів, подолання криз тощо;

українське суспільство все більше політизується й ідеологізується. І це природно. Стерильного, позапартійного суспільства бути не може. Більше того, тільки за допомогою партій, політичних еліт формується громадянське суспільство, без якого Україна не має перспектив стати цивілізованою країною;

Україна – багатонаціональна країна, складається з різних нацменшин: великих і малих, має кілька центрів етнічного, соціально-політичного тяжіння, до її складу входять різні регіони та ін.;

здійснення важливих доленосних кроків на загальнодержавному рівні має передбачати "компромісний варіант з'ясування істини", свідченням чому є прийняття Конституції України, мирне подолання протистояння політичних сил під час останніх президентських та парламентських виборів, формування коаліційного уряду тощо.

національна ідея слугує саме тому, щоб стратегія загальнонаціонального розвитку мінімально залежала від суб'єктивних побажань вищих посадових осіб, лідерів політичних партій тощо, а будувалася згідно з національними інтересами і проводила в життя всіма лідерами незалежно від того, знаходяться вони при владі чи в опозиції. У цьому контексті національна ідея збігається за своїм функціональним призначенням з ідеологією державотворення і сприяє політико-ідеологічній визначеності влади, її політичній відповідальності. Саме тому важливо зрозуміти, що національна ідея не рівнозначна національній зашореності, так само як нетотожні державність і тоталітаризм, порядок і диктатура.

Осягнення сутності національної ідеї в контексті сучасного стану та перспектив розвитку країни дає можливість вийти на розробку новітніх політичних технологій, зокрема формування спільної платформи дій партій, громадських організацій, органів державної влади, створення засадничих підвальної блоків і об'єднань, укладання угод, досягнення компромісів тощо. Зазначений підхід дає змогу кожній структурі знайти своє природне місце, свою "екологічну нішу", уникаючи при цьому прогалин, пустот, політичного та ідеологічного вакууму.

Чому важлива постановка цілей соціального розвитку? Тому що постановка цілей дає змогу досягти стану т.зв. "керованої і регламентованої" демократії, коли набір цілей, соціальних пріоритетів здатний викликати не тільки соціальну солідарність, а й суспільний ентузіазм. Якщо ж цілі національного розвитку не можуть бути викристалізовані і сформульовані, легітимна влада, виходячи з національних інтересів, має забезпечити необхідні умови для дії закону, за визначенням А.Сміта, природного розвитку суспільства (легкі податки, відсутність війн, можливість відкрити і легітимно вести приватну справу тощо), тобто надати кожному громадянину можливість займатися своєю справою за умови, звичайно, що вона не є соціально загрозовою. Раціоналізація діяльності окремо взятого індивідуума дає можливість раціоналізувати життя всього соціуму, підняти його з колін і поставити на ноги, надати йому першопочатковий імпульс для розвитку, створити умови для запровадження правових механізмів та дії соціальних регуляторів.

Якщо ж вищезазначений механізм природного соціального розвитку покласти в основу моделі розвитку, то це означає, що вона має бути збалансованою, зрівноваженою в її тактичній та стратегічній ліній політичної поведінки, виражати рівнодіючу інтересів суб'єктів політико-ідеологічного процесу з метою об'єднання співгромадян у цілісну суверенну державу, забезпечення її оптимального, повнокровного функціонування й розвитку. Призначення такої моделі – сприяти процесу ефективної самореалізації народу шляхом подолання стану соціальної аномії та політичного розбрату, формуванню громадянського суспільства, досягненню

цілей соціального поступу. Суб'єктом ідеології національного творення має виступити, на наш погляд, нація, інші етноси, що проживають у країні, суспільство загалом, а не, скажімо, держава (як це часто позиціонується).

Модель розвитку, її концептуальні засади являють собою комплексне, системне утворення, що складається з таких основних *компонентів*: 1) конституційні соціальні та правові норми; 2) системи ідей, концептуальних положень, цілей, ідеалів процесу соціальних змін суспільства, його пріоритетів, які об'єктивно виступають у ролі інтегративно-спрямовуючих чинників, факторів мотивації, солідарності та соціального ентузіазму; 3) політико-ідеологічні принципи здійснення, функціонування влади, взаємодії центру і регіонів, держави і громадянського суспільства, держави й громадянина, громадянського суспільства й особистості, політичних партій, профспілок, громадських об'єднань тощо.

Змальовуючи загальні контури моделі, слід зазначити, що остаточну відповідь на її бажаність, відповідність реаліям сьогодення може дати виключно її "ціна", основними вимірами якої є модернізаційний розвиток та гідний рівень життя народу.

Федоренко О.А. (Київ)

РОЗВИТОК ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНОЗНАВСТВІ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті відзначено особливості розвитку геополітичних досліджень в українознавстві та окреслено основні напрями української геополітичної думки до першої половини ХХІ століть. Розкрито зміст і сутність основних понять геополітичної проблематики.

Вплив кліматично-географічних і соціальних факторів на життя людства є одним з найактуальніших дослідних аспектів у процесі розвитку природничих і гуманітарних наук. Геополітика є інтегративною наукою про сутнісні особливості взаємозв'язку між природним середовищем і життям людини, розвитком суспільства і держави.

Поняття «географічна політика» визначає не лише залежність зовнішньої політики країни від її географічного розташування, а насамперед об'єктивну залежність державної влади від сукупності матеріальних факторів, які дають їй можливість здійснювати контроль над власним територіальним простором.

Сучасна геополітична наука у дослідженні факторів, які впливають на функціонування держави, охоплює, крім попередніх, також аспекти, пов'язані з появою і поширенням хімічної, біологічної та іншої зброї масового знищення, розвитком новітніх засобів інформації та зв'язку, комп'ютерних технологій, пошукових мереж в системі Інтернет.

Ця тенденція пов'язана із загальними для людства загрозами існування, зокрема, такими, як політична, екологічна, економічна, соціальна нестабільність

в окремих країнах і регіонах, поширення стратегічних видів зброї, забруднення навколишнього природного середовища, діяльність терористичних організацій, масова міграція населення.

Важливим й визначальним напрямом українознавства є вивчення України як ландшафтно-антропогенного комплексу у його системній цілісності, відповідно актуальними є дослідження особливостей взаємозв'язку природного довкілля і людських спільнот, що історично потрапляли у залежність від різних ландшафтних та кліматичних чинників, виробляючи відповідні соціокультурні комплекси суспільного життя.

Проблема розвитку українознавства у XXI столітті – не проблема вивчення минулого та наявного, вона є значно ширшою. Суть її вирішення полягає в тому, щоб, через застосування інтегративних наукових методів, розкрити специфіку України як своєрідної географічно-політичної реальності у просторі і часі, при цьому поглянувши на неї не тільки через призму минулого і сучасного, а й майбутнього. Тому надзвичайно актуальним є дослідження класичних праць української геополітичної спадщини, яка базується на вкорінених в глибинах національного буття та свідомості соціокультурних здобутках, які є підвалинами пронесеної через віки світоглядної традиції.

Наприкінці XX – початку XXI ст., внаслідок розпаду СРСР, зникнення соціалістичної військово-політичної та економічної системи, відновлення незалежності України та інших держав, формування Європейського Союзу, посилення блоку НАТО, відбулися глобальні трансформаційні зміни у розвитку світової цивілізації.

Після відновлення незалежності України у 1991 р. найголовнішим завданням її державотворення було визначити стратегію дій у внутрішній та зовнішній політиці, яка б врахувала обставини тривалого перебування її території у складі СРСР і нинішні обставини відносин з регіональними та міжнародними об'єднаннями, насамперед по таких стратегічних лініях: Україна – Російська Федерація; Україна – США; Україна – НАТО; Україна – Європейський Союз; Україна – країни Чорноморського регіону.

Перетворення України на початку XXI ст. на впливовий чинник загальносвітових процесів свідчить про нагальну потребу наукового обґрунтування змістовних аспектів ідеологічних орієнтирів українського суспільства і геополітичних перспектив української держави у регіональному і глобальному вимірах.

На початку XXI століття, у контексті розробки ефективної моделі утвердження України в світовій цивілізації на рівноправних засадах і здійснення нею самостійної внутрішньої політики, геополітичні процеси і явища вивчають вчені різних фахових наукових організацій.

Дослідженнями геополітичних процесів у внутрішній політиці та міжнародних відносинах займаються в Україні такі провідні установи, як Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України і Національний інститут проблем міжнародної безпеки Ради національної безпеки і оборони України. Науковці цих установ беруть безпосередню участь у розробці засад внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Загальною ознакою геополітичних концепцій, які розробляються українськими вченими, є концептуальна теза про роль України як самодостатнього суб'єкта геополітики на європейському і світовому просторах. Вони обґрунтовують свої геополітичні ідеї на таких принципах міжнародного

права, як суверенітет націй, рівноправність держав і невтручання в їхні внутрішні справи.

Сучасні науковці у своїх спостереженнях застосовують переважно географічно-культурний підхід (визначення специфіки України як культурно-цивілізаційної єдності певною територією), розглядаючи Україну як своєрідну геополітичну та геокультурну реальність у просторі і часі. Геокультурний підхід є найбільш ефективним у розробці геополітичної проблематики в українознавстві, оскільки він будується на інтеграції фактів з різноманітних джерел, щоб стало можливим виявити сутність українського світу як культурно-цивілізаційної цілісності, вплив суто українських ідейних та культурних цінностей на творення автохтонних державних структур.

Геополітика на початку XXI ст. розглядається вітчизняними та іноземними вченими у новому вимірі – співвідношенні процесів глобалізації і збереження національної ідентичності народів. У контексті цієї проблеми впродовж останнього десятиріччя в Україні зростає увага до дослідження геополітичних концепцій українського державотворення, відбувається їх переоцінка, з'являються нові, які враховують сучасні проблеми розвитку внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Важливі аспекти теоретико-методологічних засад вивчення геополітичних концепцій досліджуються у працях В. Крисаченка, О. Мостяєва, М. Хилько, М. Степико.

У концентрованому вигляді вони найбільш повно викладені у монографії В. Крисаченка і О. Мостяєва «Україна: природа і люди», яка є одним з перших в Україні досліджень, у якому аналізуються наукові пошуки українських мислителів щодо визначення ролі географічних факторів у становленні автохтонного етносу, нації та держави. Автори проаналізували різні концептуальні напрями української геополітики від найдавніших часів до першої половини XX століття.

У цій праці досліджується цілий комплекс питань, пов'язаних із становленням української геополітичної думки. Науковий інтерес дослідників полягає передусім в аналізі світоглядних засад геополітичних поглядів М. Грушевського, С. Рудницького, Ю. Липи та інших вітчизняних дослідників.

Вагомий внесок у дослідження проблеми зробили й видання Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України «Стратегії розвитку: теорія і практика», «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи». Специфіка цих видань зумовлюється особливостями формування моделі становлення нації та громадянського суспільства, а також масштабної стратегії розвитку української держави.

Аналітичні статті у цих збірниках відбивають найповніші здобутки у вивченні проблеми застосування геополітичного підходу в працях учених першої половини XX століття. Так, монографія «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи» містить узагальнюючу інформацію щодо світоглядного підґрунтя та загальноцивілізаційних підстав геополітичних досліджень у різних галузях знань.

Фундаментальні теоретичні дослідження вчених Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України є для науковців концептуальною підставою для розробки проблеми ролі і значення геополітичних концепцій у процесі державотворення й національно-визвольної боротьби.

Варто зазначити, що дослідження геополітичних концепцій можна поділити на такі взаємопов'язані сегменти: філософсько-світоглядний (дослідження ідейних традицій української геополітичної думки та обґрунтування концептуальних засад вивчення поглядів її представників) і методологічний (дослідження на підставі певних методологічних підходів, поглядів українських науковців першої половини ХХ століття). Так, визначення загальних світоглядних закономірностей змісту геополітичних концепцій, які мали найбільший вплив на українську наукову і політичну думку, знаходить своє відображення у працях В. Крисаченка, М. Хилька, М. Степико. Вчені зосереджують увагу насамперед на вивченні традиції українського державотворення, зокрема і ролі досліджень вітчизняних учених-геополітиків у цьому процесі.

До дослідників, які вивчають та аналізують геополітичні погляди вітчизняних науковців першої половини ХХ століття, належать О.Шаблій, О.Салтовський, П.Масляк, С. Василенко. Ці вчені звертають увагу на значення праць українських науковців, зокрема С.Рудницького, Ю.Липи, М.Грушевського, М.Міхновського та інших, у вивченні впливу географічних факторів на особливості формування різних сфер суспільного життя автохтонного населення, включаючи форми організації державного устрою, розвиток культури і соціальних відносин.

Високо оцінюючи здобутки сучасних українських учених у визначенні світоглядних засад вивчення геополітичних концепцій українського державотворення, дослідження праць представників вітчизняної геополітичної думки, слід зазначити, що низка проблем залишається недостатньо дослідженою: визначення методологічних підходів, які обумовлювали специфіку розробки геополітичних концепцій у ХХ – початку ХХІ ст., зокрема їх взаємозв'язок із процесами державотворення та національно-визвольної боротьби; аналіз загальних і специфічних аспектів у поглядах вітчизняних та іноземних учених стосовно застосування результатів наукових розробок в галузі геополітики; розкриття концептуальних аспектів досліджень сучасних вчених-українознавців; розробка та обґрунтування класифікації геополітичних поглядів українських вчених ХХ – початку ХХ ст., яка б базувалася на здобутках вітчизняної науки.

Основним концептуальним завданням українознавчих, зокрема геополітичних, досліджень є наповнення державницьким змістом національної ідеї з метою втілення в усіх сферах ідеалів правового суспільства, виховання поваги громадян до Батьківщини.

Становлення геополітики як наукової дисципліни в Україні, зокрема як дослідного напрямку в українознавчій науці, відбувається у процесі синтезу знань про державну традицію нації та становлення автохтонного етносу в умовах впливу різноманітних природних і кліматичних факторів, іноземних соціально-культурних та політичних структур.

Опрацювання та структуризація знань з геополітики, накопиченої в українознавстві інформації про явища взаємозв'язку природи й суспільства, здійснюються у межах концентра «Україна – нація і держава», а також відбувається систематизація знань з інших концентрів, які виявляють закономірності взаємовпливу природних явищ і політичних процесів: загальних для всіх країн світу та специфічних для України й українського світу. В українознавстві проблемному аналізу підлягає не українська держава як суб'єкт геополітики та міжнародних відносин, а насамперед український етнос як

феноменальне явище, що поєднує на унікальному природному терені різні географічні, антропогенні, культурні та соціальні особливості.

Для обґрунтування українознавчого підходу доцільно розглядати процес становлення української геополітичної думки на підставі погляду на Україну як «геополітичну реальність», сутність якої полягає в єдності ландшафтно-географічних чинників природи та культурних й політичних форм розвитку етнонаціональної спільноти.

Вчені-українознавці, зокрема Валентин Крисаченко та інші, вважають, що термін «геополітична реальність» є вираженням природного й просторового комплексу на поверхні планети, котрий витворений своєрідністю його географічних умов, людність якого тяжіє до інтеграції та консолідації, а сама територія має виразні біосферні ознаки.

Специфічними елементами природного терену України є відносно рівнинний характер рельєфу, поєднання лісу та степу (Полісся, лісостеп, степ), наявність великих рік, зокрема – Дніпра, чорноземних ґрунтів та величезних запасів корисних копалин. Саме їх взаємодія впливає на формування змісту поняття «геополітична реальність» як про окрему і своєрідну ділянку біосфери, про що свідчать писемні пам'ятки діячів різних епох – географів, істориків, мандрівників, державних та військових керівників. Початкові, досить випадкові джерела та свідчення про людність української території нараховують 3,5 – 2,5 тис. років до н.е. Це насамперед згадки асирійських, акадських та інших, переважно східних, пам'яток.

Започаткували системний опис території України давньогрецькі (Страбон, Клавдій Птоломей, Геродот, Гіппократ) та римські (Квінт Курцій Руф, Пліній Старший, Овідій Назон, Корнелій Тацит, Діонісій Перієгет) автори. Вони засвідчують сталість простору нинішньої української території з кордонами приблизно по лінії: на півдні – Чорне та Азовське моря, на сході – Дон, на півночі – лісові масиви, на заході – Карпати, Дунай, Західний Буг і Вісла. В подальші часи ця територія сприймалась як просторова цілісність, усталена єдність людських спільнот незалежно від їх формальної етнічної ідентичності та природного середовища.

Безцінними джерелами вивчення території стародавньої України є твори вчених та політиків (історики – Іоанн Малала, Феофан Сповідник, Леонтій Діакон; політичні діячі – Костянтин Багрянорядний, Анна Комніна, Ніколай Врєній) візантійського світу. Ці автори у своїх творах тією чи іншою мірою торкаються природних умов нашого терену, описують різних представників місцевих спільнот.

Найдавнішим автохтонним писемним джерелом є «Велесова книга», яка постає збірником міфологічних уявлень наших предків про навколишні природні явища та сусідні спільноти.

Ця пам'ятка засвідчує наявність писемності у представників слов'янських племен, що є показником провідних позицій цивілізаційної спільноти. З давніх часів у світі відомі приклади використання найрізноманітніших матеріалів як основи для письма: давні єгиптяни використовували болотяну рослину циперус (папірус), шумери – глиняні дошки, давні китайці винайшли папір, яким почала користуватись більшість народів, давні ж українці використовували дощечки з дерева, прикладом чого є «Велесова книга».

Тексти «Велесової книги» було написано в середовищі, яке постійно протистояло іноземному впливові, не сприймало християнства як засобу впливу

греків і влади київського правителя Аскольда. Аналізувати зміст цього текстового збірника можливо лише у контексті розуміння причин, ходу, сутностей історичних подій на українському терені в IV-IX століттях, особливостей часового періоду, коли ці тексти було написано, і обставин часу, коли вони були переписані.

У середні віки тодішня думка Європи звертається до питання про просторове розташування держави київських князів. Найбільш показовими та репрезентативними є джерела германського, британського і польського походження. Для германських (Бруно Кверфуртський, Тітмар, Адам Бременський), британських (Бартоломео Англійський, Роджер Бекон), польських (Галл Анонім) авторів територія київської держави та ж сама просторова реальність, що й у працях Геродота та інших істориків та географів античного світу. Визначені ними межі цієї держави охоплюють сучасні природні кордони України (окреслені на заході – гирлом Дунаю та гірськими схилами Карпат, на сході – Доном, на півдні – узбережжям Азовського та Чорного морів, на півночі – лісовою смугою та болотами Полісся). Саме в часи київських князів були сформовані сучасні межі української держави, у яких зійшлися зони впливу різних соціокультурних

та економічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського, азійського, середземноморського.

Вчений-українознавець В. Крисаченко вважає, що підсумком еволюції розуміння України як геополітичної реальності, започаткованої в античні часи і завершеної в період київської держави, стає формування політичних і культурних орієнтацій автохтонної спільноти та її державних формацій. Тому вчений в історичній ретроспективі та у сучасній науковій думці виділяє групи доктрин геополітичної орієнтації, котрі ґрунтуються як на політичних й економічних інтересах українства, так і на результатах неупереджених наукових досліджень стосовно місця України у світовому просторі: про те, що протягом кількох тисячоліть у східній Європі існує певна просторова окремішність, з природними кордонами, що приблизно пролягають по лінії: Чорне море – Азовське море – Дон – Полісся – Західний Буг – Карпати – Дунай. Тобто в українській і світовій науковій думці завжди виявлялась історична тяглість образу меж цієї геополітичної реальності, що існувала в уяві автохтонів, а також постійне їхнє намагання витворити власну державність саме у зазначеній просторовій окресленості.

Ці доктрини є вираженням сформованого протягом багатьох століть образу України у контексті політичних і ментальних орієнтацій її людності, поглядів українців щодо збереження національної своєрідності, власної державності, унікальних цивілізаційних ознак, бачення українцями становлення своєї держави у взаємозв'язку із зовнішніми орієнтаціями.

Загальною ознакою геополітичних доктрин є географічно-культурний підхід до вивчення проблеми становлення України як геополітичної реальності в часі і просторі. Вивчення концептуального змісту геополітичних доктрин розширює предметну сферу наукових досліджень культурно-цивілізаційних взаємозв'язків української нації в історичній ретроспективі та в нинішній час, її ідейних та культурних цінностей.

В. Крисаченко в українській геополітичній думці простежує три основні групи доктрин: західну (пропольська), південну (чорноморська), східну (промосковська), а також синтетичні (балтійсько-чорноморська, доктрина

панславізму)¹. Ідейні традиції цих доктрин виявляють багатовимірність України і українського світу як цілісного й масштабного об'єкта геополітичних досліджень.

Сприймаючи цю класифікацію за основу структуризації ідейно-теоретичних напрямів української геополітичної думки у ХХ – початку ХХІ ст., потрібно враховувати дві основні складові геополітичних досліджень в українознавстві: процес впливу географічних факторів на постання людських спільнот на терені України; формування на унікальному природному терені культурних традицій і державних структур автохтонного етносу.

Перші джерела, які засвідчують розуміння автохтонами просторової окремішності свого терену та особливостей власного буття, є пам'ятками трьох етапів розвитку українознавства.

I етап – праці вітчизняних та іноземних дослідників стосовно становлення київської держави та утвердження її міжнародного авторитету у IV–IX ст. н.е. (за межами нашого терену – візантійські та європейські джерела; на теренах України – «Велесова книга», «Літопис Аскольда», билини Київського циклу).

II етап – літописна література в часи розквіту київської держави у IX – XIII ст. н.е. («Повість минулих літ», «Літопис Руський», «Галицько-Волинський літопис»), праці Володимира Мономаха, Іларіона, «Руська Правда», (тут щось не вельми зрозуміло літопис), праці Володимира Мономаха, Іларіона, «Руська Правда», «Києво-Печерський Патерик».

III етап – «козацькі» літописи (Самовидця, Граб'янки, Величка) і праці І. Гізеля «Синописис» (1674), П. Симоновського «Краткое описание о козацком народе» (1765), В. Рубана «Краткая летопись Малой России» (1776), О. Шафонського «Топографическое описание Черниговского наместничества» (1786).

Осмислення проблеми взаємозв'язку природних умов і суспільного життя українства є найголовнішим завданням українських мислителів ХІІ століття, які були представниками IV етапу розвитку українознавства. До цієї плеяди дослідників, які заклали основи українознавства як наукової системи знань, належали Михайло Максимович, Микола Костомаров, Павло Чубинський, Тарас Шевченко, Михайло Драгоманов.

Найбільш глибинно цілісність сприйняття України і українського світу відтворено у геніальному поетичному і духовному збірнику Т.Г. Шевченка «Кобзар», що є символом збереження, плекання й утвердження культурного багатства нашої нації. Окреслений Тарасом Шевченком образ України – феномену світової цивілізації, став орієнтиром у науковій і поетичній діяльності географа та етнографа П.Чубинського. У вірші «Ще не вмерла Україна», що став згодом національним і державним гімном, він зазначав важливі для становлення та розвитку українства природні символи: Чорне море, Карпати, Степ, Дніпро, Сян, Дон.

Дослідження М. Максимовича присвячені проблемі впливу на становлення людської спільноти та її культури, природного ландшафту як специфічного територіального комплексу, що являє собою однорідну ділянку земного простору з єдиним геологічним фундаментом, ґрунтовим покривом і гідрокліматичним режимом.

---

¹ Крисаченко В.С. Мостяєв О.І. Україна: природа і люди. – К.: НІСД, 2002. – С. 159.

М. Костомаров був прихильником ідеї «панславізму», у її варіанті федерації, центром якої є Київ. У програмовій праці Кирило-Мефодіївського товариства «Книги Битія українського народу» він закликав до об'єднання України із слов'янськими народами у федерацію, яка могла б бути альтернативою імперській владі Росії.

Михайло Драгоманов у книзі «Историческая Польша и великорусская демократия» відзначав, що історія кожного народу залежить від географічного положення і характеру ґрунту території, де він проживає.

У цій книзі М. Драгоманов кваліфіковано розкриває сутність політичних систем влади Речі Посполитої і Російської імперії стосовно використання в своїх імперських інтересах населення України, її природних ресурсів і комунікаційних можливостей.

Виходячи з концептуального погляду на слов'янство як цілісну спільноту, він розглядав загальні для усіх слов'янських народів особливості географічного положення їх території. Великий досвід знавця давньої історії, слов'янознавця найвищого рівня зумовив добір ним фактів для розкриття процесу творення слов'янської цивілізаційної спільноти на просторі між Балтійським і Чорним морями. Цей процес, з його погляду, відбувався під впливом двох географічно-історичних умов: захоплення тевтонськими рицарями узбережжя Балтійського моря; опанування чочовими племенами степового простору біля Чорного моря.

До переліку важливих фактів з історії української території він вводить аспекти, які характеризують слов'янську, зокрема українську, колонізацію простору в межах держави литовських князів Гедеміновичів, природними межами якої були ріки Німан, Двіна, Дніпро. Він виокремлює три негативні для територіальної консолідації українського народу події: Люблінська унія 1569 року між Польщею і Литвою; церковна унія 1596 року; унія Богдана Хмельницького з Московським царством 1654 року.

Слід відмітити, що всі відзначені погляди є варіаціями інтегративної українознавчої позиції стосовно змісту системи взаємозалежних понять: «природа – люди – Україна». У цьому контексті йдеться передусім про те, що у просторовому і часовому вимірах були сформовані концептуальні основи наступного – V – етапу розвитку українознавства: розуміння природи як сукупності всезагальних речей, які обумовлюють виникнення й розвиток життя; виокремлення України із природного довкілля як об'єкта дослідження в його просторових образах; неперервність процесу взаємовпливу навколишнього довкілля та автохтонної етнічної спільноти; багатоаспектна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території у минулому, їх носіїв та створених ними культур; сприйняття України як політичного та духовного центру впливу в найближчому просторовому регіоні внаслідок антропогенної, світоглядної й ментальної близькості її людності з населенням інших країн, передусім країн східної і південної Європи.

Становлення V етапу розвитку українознавства наприкінці XIX – початку XX століття відбувалось в умовах перетворення світового простору на соціально-політичну систему глобального масштабу.

Характерною ознакою цього часового періоду був поділ світу на територіальні простори колоніальних імперій та сфери їхнього впливу. Технологічне вдосконалення індустріального виробництва у цих державах здійснювалось внаслідок залучення більшої кількості ресурсів довкілля і, перш за все, чорних та кольорових металів, нафти, кам'яного вугілля.

Посилення антропогенного тиску на довкілля було спрямовано на створення матеріальних засобів існування та збагачення провідних кіл Росії, європейських держав і США. Серед найважливіших рис імперіалістичної політики правлячих груп цих політичних утворень доцільно виділити три складові напрями: концентрація капіталів і утворення монопольних об'єднань у фінансовій та промисловій сферах, які здійснюють використання ресурсів колоній чи залежних країн; територіальна експансія (захоплення нових територій і придушення опору місцевих патріотичних рухів); економічна конкуренція та військові конфлікти між колоніальними імперіями за поділ планетарного простору на сфери впливу.

Сучасні вчені-українознавці В. Крисаченко і О. Мостяєв виділяють два основні різновиди розвитку індустріального виробництва провідних країн наприкінці XIX і у XX століттях – економіко-монополістичний (країни Європи) і політико-монополістичний (Російська імперія, СРСР).

Вчені визначають у процесі розвитку індустріального виробництва у цей часовий період три рівні країн: держави «першого світу», які мають високий рівень товарного виробництва внаслідок колоніальної експансії та експорту капіталів; країни «другого світу» (колонії), території яких мають значні природні і трудові ресурси; країни «третього світу» (колонії), котрі зберегли традиційне природокористування.

Україна відноситься до країн «другого світу», які мають можливості для розвитку власного виробництва і формування політичної культури суспільства¹.

Колоніальна експансія імперіалістичних держав у країни «другого» та «третього» світу – з метою вилучення ресурсів та використання дешевої робочої сили – стимулювала зростання у населення цих країн національної самосвідомості, прагнення до незалежності та власного індустріального виробництва. Тому становлення геополітичної думки на початку XX ст. характеризується двома протилежними ідеологічними тенденціями.

Представники наукової думки європейських держав, США і Росії будували геополітичні концепції, виходячи з інтересів своїх країн проводити активну зовнішню політику та отримати контроль у світі над територіями, які необхідні для вільного переміщення сировини, товарів і капіталів. Теоретичні та ідейно-політичні дослідження науковців та громадських діячів у країнах, що були в складі колоніальних імперій, здійснювалися з метою обґрунтування національно-визвольної боротьби.

Українські дослідники звертали особливу увагу насамперед на існування сприятливих умов для розвитку української нації (наявність достатнього життєвого простору, присутність на території проживання українців цінних елементів фізико-географічного середовища – великих річок, гірського масиву, морської берегової лінії, районів, багатих природними копалинами та родючими ґрунтами).

У другій половині XIX – на початку XX ст. території України були у складі Російської і Австро-Угорської імперій. На відміну від Австро-Угорщини політика російського царизму стосовно українців ґрунтувалась на соціальній уніфікації та мовно-культурній асиміляції.

Одіозними прикладами колоніального ставлення до української автохтонної спільноти, її мови і культури є циркуляр міністра внутрішніх справ Росії Валуєва від 1863 року та Емський указ імператора Олександра II від 1876 року. Зміст цих

---

¹ Крисаченко В.С. Мостяєв О.І. Україна: природа і люди. – К: НІСД, 2002. – С. 390.

та інших подібних документів засвідчує, що Україна була одним з основних об'єктів географічної політики Росії з огляду на людські та природні ресурси, які були залучені до потенціалу колоніальної влади, а також з погляду розуміння ідеологами російського імперіалізму унікальності духовних цінностей українського світу як орієнтирів державницького відродження.

Розглядаючи проблему протистояння робітничого класу і буржуазії в Європі, Ф. Енгельс вважав, що еволюційний розвиток західноєвропейських країн порушувався внаслідок різновекторного втручання Росії у процеси європейської політики. Російська царська імперія вважалася ним «головною твердиною, резервною позицією, резервною армією європейської реакції», тому що її міжнародна діяльність була спрямована на завоювання територій, які забезпечили їй панування у просторі Європи¹.

Наприкінці XIX століття у Європі формуються два великі політичні блоки. Один утворюють після франко-прусської війни Франція і Росія, а інший після російсько-турецької війни Австрія і Німеччина. Без перемоги над Німеччиною і Австрією російський царизм не міг остаточно зламати Туреччину і встановити контроль над чорноморським простором, а забезпечити перемогу Росії могла Велика Британія як держава, що контролювала весьсвітні водні простори. Усі ці дії імперських держав стимулювали появу різних концептуальних форм геополітики.

Інтегративними у цій сфері були дві наукові і проблемні позиції.

Перша, яка репрезентована науковцями країн Європи, США і Росії, обґрунтовувала роль держави як суб'єкта географічної політики.

Концепційність другої позиції, з огляду на специфіку існування населення поневолених країн, полягала у визначенні нації суб'єктом державотворення та суспільного життя. Щодо місця та ролі України у XX столітті представниками вітчизняної науки було запропоновано два концептуальні підходи, які стали засадничими для усіх геополітичних концепцій та ідей українського державотворення у XX столітті. Загалом їх можна класифікувати як історичний і географічний.

Основоположником історичного підходу був М. Грушевський, який розглядав географічний простір з погляду єдності інтересів народу і держави. Видатний український історик є одним з головних розробників ранньослов'янської концепції походження українського народу. Він наголошує у своїх працях, що суб'єктом історії є народ, а тому стверджує про творення держави згідно із способом національної самоорганізації народу.

Використовуючи значний історичний матеріал, свої наукові знання в історичній і політичній сферах, М. Грушевський стверджував, що політика української держави, особливо у міжнародних відносинах, може бути ефективною у варіанті багатостороннього і поглибленого співробітництва з усіма навколишніми країнами. Він аналізував історичні і сучасні для XX ст. аспекти розбудови української держави, прогнозує реалізацію її цілей та завдань як комунікаційного центру у географічному просторі Чорноморського регіону. Вчений показував у своїх роздумах усі можливі негативні наслідки становлення України як держави тільки на підставі її територіального розташування чи використання ресурсного потенціалу, а особливо у випадку панування над

---

¹ Інститут Маркса-Енгельса – Леніна при ЦК ВКП(б). – М.: Партиздат ЦК ВКП(б) 1936 – Т. 3. – Ч. 2. – С. 5-40.

іншими країнами внаслідок її трансформації в імперську політичну структуру. Провідна роль України, в його розумінні, має бути культурно-інтелектуальною і ґрунтуватись не на пануванні над іншими країнами і народами, а на творчих здобутках науки, літератури, мистецтва, створених під впливом географічних умов унікальної української території й економічних та культурних взаємозв'язків з різними цивілізаційними спільнотами.

Територія України є цілісна та відносно самодостатня геополітична реальність, яка розгортається у просторі Землі, поєднуючи свою власну окремність з предметно-практичною еволюцією у контексті світового розвитку¹.

Терени України як геополітичної реальності, отже, є сутнісним формотворчим чинником українства як феномену багатогранного, що складається з трьох взаємопов'язаних складників:

сам етнос, людність котра і є носієм відповідних цінностей і їхнім творцем; духовно-ідеальна реальність – знакові системи (мова), філософія, мистецтво, світогляд, міфологія, культура у широкому контексті;

предметно-практична реальність – матеріальна культура, котра є втіленням ідей людини у певних предметних об'єктах.

Геополітична реальність є основною складовою геополітики як науки про вплив географічних факторів на розвиток світової цивілізації.

Серед вітчизняних учених першим, хто детально описав географічне розташування України, був Степан Рудницький. Цей вчений-географ у світовій науковій думці є одним з головних розробників теоретико-методологічних основ географічної політики як науки і прикладної галузі знань, що вивчає вплив матеріальних і соціальних факторів на розвиток народів і держав.

Здійснивши синтез знань з історії, політичної і фізичної географії, він на початку ХХ століття показав, що Україна – це природно-територіальний комплекс, простір якого у географічному вимірі має свої межі у Східній Європі, а в історичному являє собою середовище проживання українців, з їхніми власними особливостями буття та культури.

Результати наукової роботи С. Рудницького є актуальними для здійснення геополітичних досліджень, бо вони побудовані на інтеграції здобутків природничих та гуманітарних наук. Найголовнішим його здобутком є розробка методологічних засад «природничо-географічного» підходу до вивчення України як геополітичної реальності, чітко визначеної з погляду природного, культурного, етнічного та інших вимірів, як у біосферному, так і цивілізаційному обширах. Суть запропонованої ним моделі інтеграції знань гуманітарних і природничих наук можна викласти у такій схемі взаємозв'язку основних категорійних понять: територія – нація – держава.

Геополітика у ХХ столітті стала одним з найбільш впливових інтелектуальних напрямів науки, який визначав характер досліджень в таких сферах, як зовнішньополітична та військова стратегія держав, національні інтереси держав, аналіз і прогнозування локальних і глобальних міжнародних конфліктів.

Поняття «геополітика» вживалося у наукових і політичних середовищах у вузькому і широкому значенні. У вузькому значенні геополітика розглядалася як наукова дисципліна, яка має свої теоретико-методологічні основи і традиції

---

¹ Крисаченко В., Мостяєв О. Україна: природа і люди. – К.: НІСД, 2002. – С. 204.

дослідження, вивчає особливості впливу географічних факторів на функціонування суспільства і політику державної влади. В широкому розумінні геополітика пов'язувалася з потужним використанням державною владою географічних територіальних факторів у внутрішній та зовнішній політиці, у зв'язку з чим у ній виокремлюється спеціальна предметна сфера – геостратегія (обґрунтування активної військово-політичної і економічної діяльності держав).

Українська державність у ХХ ст. постала у якісно новому вигляді, завдяки прискоренню процесу культурно-політичного відродження українського етносу та завершенню його націтворення.

Українська геополітична і геостратегічна наукова література у ХХ ст. і стала складовою частиною суспільного життя українців, що забезпечувала їхнє утвердження як етнічної й політичної нації. Важливими напрямками у розвитку геополітичної думки як у теорії, так і в практиці національно-визвольної боротьби та державотворення були українознавчі напрями наукових досліджень.

Науково-дослідна робота представників цих напрямів була зорієнтована на вивчення безперервного творчого процесу інтегрованого синтезного поєднання на терені України культурних цінностей та суспільних традицій, спільнот, які представляли природно-просторові комплекси «Сходу» і «Заходу», «Півдня і Півночі».

Виокремлюючи в смисловому й просторовому вимірах такі ідейні напрями українознавчих досліджень, як геокультурний (геополітичні ідеї та думки Ольгерда Бочковського і Євгена Маланюка), балтійсько-чорноморський (геополітична концепція Юрія Липи та Лева Биковського) європейський (геополітичні погляди Івана Лисяка-Рудницького, Ярослава Стецька), потрібно враховувати певні обставини. Ці напрями сформувалися на основі науково-дослідної спадщини української геополітичної думки першої третини ХХ століття, а також необхідно враховувати, що суспільні явища в історії людства мають переважно суперечливий характер, що обумовлює їх осмислення через показ реального змісту головних тенденцій і наслідків подій і фактів. До того ж, окремі явища є складовими частинами, а особистості – учасниками загальних суспільних процесів, тому мають розглядатися в контексті з урахуванням конкретних історичних умов.

Є.Маланюк і О.Бочковський аналізували географічні чинники, які впливали на формування психологічних і ментальних орієнтацій українства. Насамперед вони відзначали впливи таких природних об'єктів, як ліс, лісостеп, степ, гори, у формуванні спільного для українців історичного географічно-культурного комплексу, визначеного геополітичним положенням країни між східною частиною Європи і західною частиною Азії, а по шляху «із варяг у греки» між балтійсько-скандинавською Північчю і чорноморсько-середземноморським Півднем. Учені стверджували, що геополітичні обставини творення українського геокультурного простору обумовлювали протягом тисячоліть різноманітні культурні і соціально-психологічні впливи на його населення. Тому вони, виходячи із сучасного розуміння геополітичної проблематики, були прихильниками багатовекторного і багатовимірного співробітництва української нації та держави з іноземними країнами.

Концепція Ю. Липи та Л. Биковського ґрунтувалася на функціональному зв'язку між геополітичним положенням української території і суспільними основами життя її людності, які визначалися її орієнтацією на цінності

античного світу, сформовану під впливом грецьких торговельних і культурних поселень, а згодом – Боспорського царства.

Функціональність зв'язку геополітичного положення території та інтересів людності полягала, на їх думку, у її генетичних, психологічних і торговельних зв'язках із спільнотами Південної Європи і Балканського півострова. Тому, з їхнього погляду, геополітичне положення української території обумовлювало її становище, як провідного центру у протистоянні з колонізаторськими структурами північного просторового комплексу.

Вчені вважали, що завдяки контролю над узбережжям Чорного моря майбутня українська держава зможе ослабити російську державну формацію, самодостатньо контролювати економічні і політичні процеси на півдні Європи і Близькому Сході, а також матиме стратегічний вихід на світовий океанічний простір.

І.Лісяк-Рудницький і Я.Стецько дотримувалися позиції щодо формування духовної та політичної культури українського народу в контексті творення загальноєвропейського цивілізаційного світу, що є важливою обставиною геополітичного вибору українського народу стосовно становлення української держави як авангардного геостратегічного центру у протистоянні російській імперській формації, яка сформована під впливом азійських суспільно-політичних традицій.

Спільною особливістю поглядів усіх представників української геополітичної думки було розуміння взаємозв'язку і наступності історичних етапів українського державотворення, актуалізація їх геополітичних аспектів в реаліях першої половини ХХ століття.

Вивчення наукової спадщини геополітики того часу вимагає диференційованого підходу до неї, тобто відокремлення геополітичних шкіл, які обґрунтовували вплив одних держав на територію інших держав, від геополітичних напрямів, які обґрунтовували суверенітет національних держав та їх контроль над власним територіальним простором. Зокрема, українська геополітична думка першої половини ХХ століття відіграла роль колективного теоретичного фундатора національно-визвольної боротьби українства у 1917-1921 рр., у 40-50 рр. і до 1990-1991 рр.

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Сацький П.В. (Київ)

УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКІ ПРИКОРДОННІ ВІДНОСИНИ НАПРИКІНЦІ 1917 – У 1918 рр. І РОЛЬ РОСІЙСЬКО-РУМУНСЬКОГО ДОГОВОРУ 5-9 БЕРЕЗНЯ 1918 р.

У статті досліджується російсько-румунський договір 5-9 березня 1918 р. щодо статусу Бессарабії і його значення для статусу українських територій. Автор переконаний, що фахове дослідження “бессарабського” питання і його значення для міжнародного статусу України у 1917-1918 рр. відкриває можливості висвітлення специфічних міждержавних стосунків у Центральній Європі та на Балканському півострові та місце України в них.

У момент підписання в Одесі радянсько-румунської угоди 5 березня 1918 р. про звільнення Бессарабії Румунія знаходилася у стані війни з країнами Четверного союзу, залишаючись вірною союзницьким зобов'язанням перед країнами блоку Антанти. Оскільки підписання у Брест-Литовську мирного договору між радянською Росією і країнами Четверного союзу наприкінці лютого 1918 р. зірвалося, стан війни між цими державами тривав, тривала Перша світова війна, тобто фактично радянська Росія успадкувала стан відносин із країнами Європи від Російської імперії. Відповідно, за посередництва Росії, Румунія перебувала у союзницьких відносинах і з державами Антанти¹.

Після революційних подій у Петрограді 7 листопада 1917 р. більшовицька влада Росії укладає 9 грудня 1917 р. угоду про перемир'я з військами країн Четверного союзу на Східному фронті. Румунія,

---

¹ Сазонов С. Д. Воспоминания. – М., 1991. – С. 327-329.

перебуваючи в союзницьких відносинах з Росією проти країн Четверного союзу, розглядала своє становище наприкінці 1917 р. з точки зору визначення власного статусу у складній системі міжнародних відносин воєнного періоду. Адже в період Першої світової війни статус будь-якої держави на міжнародній арені визначався системою відносин країни з країнами – учасницями воюючих блоків.

Роль Румунії у політичних процесах на територіях колишньої Російської імперії у 1917-1918 рр. і вплив на українські державотворчі процеси досліджували представники радянської¹ й вітчизняної² історичної науки. Радянські дослідники розглядали позицію Румунії щодо Бессарабії як прояв боротьби з контрреволюцією, а політику українських національних урядів у цьому питанні як лояльну до проявів контрреволюції. Позиція українських і західних дослідників характеризується постановкою в основу питання можливості народів регіону на право самовизначення, а в Бессарабії проживала велика кількість і українців. Дослідження потребує правове й геополітичне значення «бессарабського» питання для українських державотворчих процесів.

Особливої уваги й аналізу потребує специфічний статус території Бессарабії наприкінці 1917 – у 1918 рр. та його вплив на державотворчі процеси в Україні. Для цього слід вивчити роль «бессарабського» питання у стосунках між країнами Антанти після укладення радянською Росією перемир'я з командуванням військами країн Четверного союзу на Східному фронті 9 грудня 1917 р.; дослідити вплив проблеми політичного майбутнього Бессарабії під час роботи мирної конференції у Брест-Литовську; проаналізувати радянсько-румунський договір 5-9 березня 1918 р. у складних стосунках між урядами, які виникли на територіях колишньої Російської імперії, Румунією і країнами Четверного союзу; виявити політичне й економічне значення статусу Бессарабії для Української держави у 1918 р.

Для Румунії слід було зберегти союзницький статус із Росією, а зі зміною політичної ситуації в колишній Російській імперії й міжнародного статусу Росії, започаткованою більшовицьким урядом, для Румунії було важливо підтвердити союзницькі відносини з країнами блоку Антанти. Більшість території Румунії, зокрема її найрозвинутіші економічно провінції, опинилися під окупацією австрійсько-німецьких військ³. Частина підприємств із окупованих територій була евакуйована російською владою на українські території, більшість підприємств і складів опинилися на

---

¹ Дембо В. Бессарабский вопрос: Бессарабия, Румыния, Дунай. Как захвачена Бессарабия. Удержится ли Румыния в Бессарабии? – М., 1924; Лангу В. Н. Политика террора и грабежа в Бессарабии, 1918-1920 гг. – Кишинев, 1979.

² Гакман С. М. Проблема Бессарабії та Буковини у контексті радянсько-румунських міждержавних відносин. 1917-1940 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т. ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001.

³ Докладъ объ экономическомъ положеніи Румыніи преже войны и за времья до начала 1918 года // Центральный державный архив вищих органов управления (далі – ЦДАВО) України, ф. 3766, оп. 2, спр. 18, арк. 4-4 зв.

території Бессарабії¹, яка до початку Першої світової війни перебувала у складі Російської імперії. Здобуті Румунією у роки Першої світової війни фінансові ресурси в наслідок вигідної торгівлі опинилися в замороженому стані в закордонних фінансових установах, оскільки не могли бути задіяні у заморожених станом війни міждержавних торгово-кредитних операціях. Крім того, зовнішньоекономічна діяльність Румунії була суворо регламентована міжнародними угодами, із окупацією значної частини території вона не мала змоги виконувати торгові контракти відповідно до угод. Оскільки Румунія експортувала переважно аграрну продукцію, відповідно, забезпечувала свій внесок у торговий баланс Європи. У роки війни збереження ринків та торгово-кредитних ліній мало велике значення. Румунія втратила практично всі зовнішньоекономічні зв'язки. Повернення румунських евакуйованих підприємств могло забезпечити для цієї держави умови відновлення її торгово-кредитних можливостей і потенціалу.

Процес самовизначення народів колишньої Російської імперії, що розпочався наприкінці 1917 р. і здійснювався шляхом створення рад, був поза діючою системою міжнародного права, отже, і поза можливостями контролю з боку держав союзних Російській імперії по Антанті, так і держав Четверного союзу. Але факт проголошення більшовицьким урядом у Петрограді права народів на самовизначення й користування цим правом багатьма народами колишньої Російської імперії мав місце. Це змушувало сусідні з територіями колишньої імперії держави, котрі перебували у певних відносинах із колишньою Російською імперією, союзницьких чи в стані війни, сприйняти самовизначення народів Росії як факт, і визнати процедуру самовизначення народів за радянським принципом як правомірний процес, який мав би стати частиною системи міжнародного права. Дезінтеграція Російської імперії за процедурою, не прописаною нормами діючої на кінець 1917 р. системи міжнародного права створювала ситуацію, за якої зовнішні зобов'язання колишньої імперії як союзницькі, так і фінансові, під сумнівом дотримання їх.

У грудні 1917р., зважаючи на початок контактів між радянською Росією та командуванням військами країн Четверного союзу, Румунія, перебуваючи у стані війни з цими країнами, не мала правової бази для початку мирних переговорів. Вона могла розглядатися як частина системи двосторонніх відносин Російської імперії з союзниками по блоку Антанті.

Угодою між державами Антанті 1916 р. щодо повоєнного майбутнього Австро-Угорщини було передбачено передати Румунії Трансильванію, котра мала відокремитися від Австро-Угорщини і перейти до Румунії після поразки країн Четверного союзу. Це зобов'язання країн Антанті було надане під гарантії Російської імперії². Із втратою всіляких правових та політичних зобов'язань Росії перед Румунією, внаслідок початку перемир'я з країнами Четверного союзу, остання втрачала правову базу своїх відносин із країнами Антанті, а, відповідно, і мету, заради якої брала участь у Першій світовій

¹ Там само, арк. 4 зв.

² Сазонов С. Д. Воспоминания. – М., 1991. – С. 326-327.

війні. Тому Румунії слід було взяти участь у впорядкуванні політичної ситуації на територіях колишньої Російської імперії, щоб уникнути політичної ізоляції.

Румунія мала єдину можливість зберегти свій статус держави-союзника Російської імперії у війні. У грудні 1917 р. вона взяла активну участь у контролі за процесом самовизначення народів колишньої Російської імперії, окупувала територію Бессарабії, мотивуючи свої дії намаганням захистити румунське населення цього регіону від більшовизації¹. Таким чином, Румунія зуміла закріпити за собою статус держави, яка мала право активно брати участь у вирішенні долі Російської імперії та її окраїн, поширювала на територію колишньої імперії спосіб самовизначення народів нерадянський, а за національною ознакою.

Чільне місце Румунії спостерігалось наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. у стосунках між радянською Росією та країнами Четверного союзу. Адже румунське питання на мирній конференції у Брест-Литовську мало бути розглянуте в обов'язковому порядку, оскільки фронт проти Центральних держав Росія і Румунія мала єдиний, тому мир міг бути укладений лише із Росією й Румунією разом, інакше Росія втрачала статус країни, яка контролює Східний фронт цілісно, тому не може представляти на мирній конференції колишню Російську імперію. Тому і для радянської Росії було надзвичайно актуально створити правову базу відносин із Румунією, щоб засвідчити на мирній конференції з країнами Четверного союзу наявність факту союзницьких відносин із цією державою та можливість свідчити і від її імені про бажання встановити мир на всій протяжності Східного фронту.

Слід відзначити, що наприкінці 1917 р. частина російських військ на фронтах і в тилу не підтримали політику більшовицького уряду та розпочали організовану боротьбу з ним. Нестабільність на території Росії давала можливість Румунії встановити відносини із різними політичними утвореннями та силами у колишній імперії, що вели боротьбу з більшовицьким урядом у Петрограді, який фактично керував Росією. Отже, Румунія могла здобути собі правову базу розбудови стосунків із союзниками Росії по Антанті, оскільки окупація Бессарабії могла розглядатися як дії союзника Російської імперії згідно з угодою по сприянню в зміцненні й утриманні єдиного Східного фронту. Тому Румунія могла навіть розраховувати на те щоб представляти перед країнами Антанти частину військових зобов'язань Росії, контролюючи і представляючи частину її колишньої території. Румунія отримувала можливість представляти уряди, створені на території Російської імперії, перед країнами Антанти.

Договір 5-9 березня 1918 р. між Росією та Румунією, що мав регулювати статус Бессарабії, свідчив про визнання Румунією можливості становлення в ньому активну участь. Тому цей договір можна розглядати як перше визнання іноземною державою процедури самовизначення народів радянським шляхом за легітимну. Згідно з договором Румунія мала

---

¹ Там само. – С. 331.

можливість адміністративного впливу на румунське населення Бессарабії, контролюючи процедуру розподілу продовольства для нього¹. Економічна стаття щодо постачання з Бессарабії продовольства до Румунії заклала правові підвалини інтеграції радянської Росії до системи міжнародних економічних відносин. Постачання продовольства до Румунії було традиційною позицією в зовнішньополітичному курсі Російської імперії до початку Першої світової війни. Також Румунія експортувала продовольство за посередництвом Бельгії, підтримуючи торговий баланс у Європі². Економічними статтями договору 5-9 березня 1918 р. Румунія, фактично отримуючи продовольство, могла зберегти своє місце у підтриманні торгового балансу, інтегруючи до нього і радянську Росію.

Але особливої уваги заслугове розгляд питання постачання продовольства до Румунії під час роботи Верховної Російсько-Румунської колегії. Йшлося про те, що постачатися воно має із територій, контрольованих радянськими органами влади «румунському народові органами Радянської влади або під їх контролем». У протоколі цієї колегії, зокрема, було зазначено, що попередні органи уряду не користувалися підтримкою народу, тому вони і працювали непродуктивно³. Остання позиція, відображена у підписаному представниками радянської влади і Румунії протоколі, свідчила про визнання румунською стороною радянської влади в обмін на постачання продовольства.

Самою вагомою політичною статтею російсько-румунського договору була позиція про координацію дій у разі одночасного наступу країн Четверного союзу проти радянської Росії та Румунії⁴. Ця стаття мала велике політичне значення в ситуації, що склалася напередодні підписання Росією Брест-Литовського мирного договору 3 березня 1918 р. Росія прагнула підписати Одеський договір на максимально прийнятних для себе умовах. Не маючи змоги чинити німецьким військам ефективний військовий опір, радянська Росія прагнула створити правові умови достойного підписання договору. Договір із Румунією міг бути потужною дипломатичною підвалиною для здобуття підтримки у протистоянні з країнами Четверного союзу від держав Антанти. Принаймні ця можливість після підписання договору з Румунією існувала юридично. Адже Румунія могла синхронізувати свої дії проти країн Четверного союзу з діями Франції й Великобританії. Тому російсько-румунський договір був одним із аргументів у затягуванні переговорів у Брест-Литовську для російської делегації й тиску на делегації країн Четверного союзу.

Звільнення Бессарабії від румунських військ було також поступкою Румунії перед небезпекою наступу проти неї військ Центральних держав

¹ Російсько-румунська угода про звільнення Румунією Бессарабії. Ясси, 5-9 березня 1918 р. // Українська РСР на міжнародній арені. Зб. документів. 1917-1923 рр. – К., 1966. – С. 28-29.

² Докладъ объ экономическомъ положеніи Румыніи прежде войны и за времѣ до начала 1918 года // ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 2, спр. 18, арк. 9 зв.-10.

³ Протокол заседания Верховной Русско-Румынской коллегии. 23 февраля 1918 г. // Документы внешней политики СССР. – М., 1957. – С. 111-112.

⁴ Російсько-румунська угода про звільнення Румунією Бессарабії. 5-9 березня 1918. Ясси // Українська РСР на міжнародній арені. Зб. документів. 1917-1923 рр. – К., 1966. – С. 29.

(Німеччини й Австро-Угорщини). У Протоколі Верховної Російсько-Румунської колегії було передбачено після пункту, що передбачав звільнення румунськими військами Бессарабії, пункт, у якому гарантувалося Румунії, що її війська, витіснені наступом військ Центральних держав, можуть розраховувати на притулок, відступивши на території під владою рад¹. Тобто Румунія, визнавши юрисдикцію радянської Росії над Бессарабією, готувалася до відступу під тиском противника, а радянською територією юридично могла бути і територія, передбачена згідно з Третім Універсалом Центральної ради у складі УНР, окупована військами радянської Росії і на неї було поширено радянський спосіб формування влади.

Слід відзначити, що цілісність Східного фронту, який прагнула представляти Росія, опинилася під загрозою лише на 14 грудня 1917 р., це було зазначено в ультиматумі Ради народних комісарів у Петрограді Українській Центральній раді². Питання румунської окупації Бессарабії радянським урядом наприкінці 1917 р. не розглядалося як таке, що могло зашкодити припиненню Першої світової війни на Східному фронті й встановленню радянської влади в Росії. Отже, слід вважати, що наприкінці 1917 р. у радянської Росії в зовнішній політиці був головним інтересом початок мирних переговорів із країнами Четверного союзу, монопольно представляючи Східний фронт й дислоковані на ньому російські війська. Румунське питання виникає лише з активізацією діяльності Української Народної Республіки у переговорному процесі з країнами Четверного союзу.

На початку 1918 р., коли радянська сторона почала затягувати мирні переговори й Німеччина прийняла делегацію УНР у Брест-Литовську, німці висловилися негативно щодо відсутності в Росії засобів контролю над позицією Румунії у війні, що понижувало статус радянської делегації на мирних переговорах. Тому радянська Росія активізувала свої військові дії проти УНР і наприкінці лютого 1918 р. Україну було окуповано російськими військами. Лише взявши під контроль територію УНР уповноважені представники Радянської Росії розпочали офіційно заявляти про свою позицію у питанні румунської окупації Бессарабії. Для німецької й австро-угорської сторони румунський досвід правового обґрунтування втручання в процес упорядкування ситуації на території колишньої Російської імперії був дуже корисним і підштовхнув держави Четверного союзу до підписання Брест-Литовського мирного договору із УНР заради отримання на це права, а саме – сприяти самовизначенню українського народу.

Саме підписання мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу змушувало радянську Росію закріпити юридично свої позиції на українських територіях, а саме – у вигляді російсько-румунської угоди. Адже на початок березня 1918 р. більшість території УНР було звільнено від більшовицьких військ німецько-австрійськими військами та припинено

---

¹ Протокол засідання Верховної Русско-Румынской коллегии. 23 февраля 1918 г. // Документы внешней политики СССР. – М., 1957. – С. 112.

² Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради. 18 (5) грудня 1917 р. // Ленін В. Повне зібрання творів. У 56 тт. – К., 1973. – Т. 35. – С. 138-139.

функціонування органів радянської влади. Вже 3-го березня 1918 р. було підписано мирний договір між Росією та країнами Четверного союзу, але ратифіковано його згодом і до моменту ратифікації Росія залишалася офіційно у стані війни з країнами Четверного союзу, факт підписання мирного договору мав наслідком у відносинах між обома сторонами лише перемир'я. Тому Росія мала всі правові підстави підкріплювати своє становище укладенням договору про спільні з Румунією дії проти країн Четверного союзу, що й було закладено в угоду від 5-9 березня 1918 р. Переговори з румунською стороною вели уповноважені РНК Росії представники радянської влади у Одесі¹. Отже, російсько-румунська угода мала важливе значення і в питанні створення правової основи для повернення радянської влади на українські території, оскільки Одеса була, згідно з Третім Універсалом Української Центральної ради, територією у складі УНР. Тому для Австро-Угорщини було необхідно позбавити Румунію позиції, котра б дозволяла їй впливати на правову базу статусу українських територій, змусивши її укласти з ними мирний договір і припинити участь у Першій світовій війні, зважаючи на те, що Румунія у 1918 р. заявляла про готовність відмовитися від окупованої Бессарабії, отримавши натомість згоду Центральної держав залишити за собою контроль над Добруджею².

Після укладення мирного договору з Росією за наполяганням Австро-Угорщини країни Четверного союзу змусили Румунію укласти Бухарестський мирний договір. Цей договір давав Румунії можливість зберігати стан окупації Бессарабії, оскільки статус цієї території не було врегульовано ні Брест-Литовським мирним договором держав Четверного союзу з УНР, ні договором із радянською Росією³. Ратифікувавши Брест-Литовський договір Росія фактично відмовилася від військової частини договору з Румунією, оскільки зі встановленням миру між Росією та країнами Четверного союзу можливість наступу проти неї та Румунії одночасно юридично виключалася. Не менш важливим результатом Брест-Литовських договорів було те, що територія Бессарабії, колишньої території Російської імперії, межувала з територіями Румунії, Австро-Угорщини та УНР. Отже, радянська Росія була ізольована від Бессарабії, а кордон із цією територією мав встановлюватися лише вказаними трьома державами. Австро-Угорщина прагнула до встановлення західного кордону УНР по лінії старого кордону Російської імперії. Кордони Румунії було врегульовано Бухарестським мирним договором і вони залишалися довоєнними по всій протяжності. Таким чином, статус Бессарабії залишався невизначеним. Отже, його могли оскаржувати як радянська Росія, так і УНР, будучи правонаступниками Російської імперії.

---

¹ Відповідь органів радянської влади Одеської області на заяву Румунського уряду. 5 березня 1918 р. // Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів. 1917-1923 рр. – К., 1966. – С. 27.

² Чернин О. В дни мировой войны. – М.; Пг.: ГИЗ, 1923 // <http://militera.lib.ru/memo/other/czernin/index.html>.

³ Міністерство Закордонних Справ до Міністерства Освіти і Мистецтва Української Держави. 21 серпня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 123, арк. 26.

Отже, кордони УНР із Бессарабією не були остаточно врегульованими, але стаття у Брест-Литовському договорі країн Четверного союзу з Радянською Росією передбачала зобов'язання останньої встановити кордон із УНР. Росія, встановлюючи кордон із УНР, втрачала підходи до Бессарабії й змушена була фактично відмовитися від активної участі у вирішенні долі цієї території. Росія, укладаючи договір із Україною, також змушена була визнати, що радянська влада, встановлена на українських територіях у січні-лютому 1917 р., була нелегітимною, а, отже, й уповноважені представники, які підписували угоду із Румунією 5-9 березня 1918 р., були нелегітимною владою в Одесі, тому можна було поставити під сумнів їхні повноваження щодо підписання міждержавного договору та право уряду в Петрограді уповноважувати цих осіб на укладення настільки вагомого міждержавного акту.

Після припинення війни на Східному фронті дія радянсько-румунського договору 5-9 березня 1918 р. була припинена де-факто. Але наслідки цього договору позначилися на позиції України у «бессарабському» питанні. Особливо слід відзначити суть політики уряду гетьмана П. Скоропадського.

Оскільки відразу після укладення Брест-Литовського договору між країнами Четверного союзу і радянською Росією за ініціативи Австро-Угорщини розпочалася робота щодо укладення мирного договору цих країн із Румунією, постало питання про врегулювання її територіальних відносин із сусідніми країнами. Питання кордонів України було врегульовано Брест-Литовським договором, котрий легітимізував Третій Універсал Української Центральної ради, яким визначалися територіальні межі України (УНР, Українська держава). П. Скоропадський прагнув переглянути територіальні межі, означені Третім Універсалом УЦР. Із радянською Росією кордон України мав бути встановлений договором, який вона зобов'язалася укласти згідно з Брест-Литовським договором 3 березня 1918 р. Отже, територіальні межі Румунії мали врегульовуватися насамперед із країнами Четверного союзу. Спірна ситуація щодо кордонів у Румунії була з усіма сусідами, а саме – Австро-Угорщиною, Болгарією, проблемою східного кордону було й «бессарабське» питання (до Румунії щодо статусу цього регіону мала претензії радянська Росія і зацікавленість Українська держава).

Територіальні зобов'язання перед Румунією з боку держав, що утворилися на територіях колишньої Російської імперії, стали нелегітимними з моменту припинення існування Румунського фронту, утвореного згідно з домовленостями заради досягнення територіальних прганень цієї держави. Тому Україна, здобувши державницький статус Третім Універсалом УЦР, створила правові підстави втрати Румунією у зв'язку із вступом у Першу світову війну її територіальних сподівань. Слід враховувати також і факт окупації німецько-австрійськими військами більшості румунських територій. Це був один із чинників, що спонукали Румунію до окупації Бессарабії, на територіях якої знаходилося майно, призначене для Румунського фронту¹.

У стосунках між Українською державою і Румунією «бессарабське» питання превалювало у зв'язку з тим, що на бессарабських територіях проживало багато українців, які прагнули стати громадянами Української держави. Оскільки Україна не мала змоги прийняти велику кількість емігрантів із Бессарабії, то ім

---

¹ Докладь объ экономическомъ положеніи Румыніи прежде войны и за времы до начала 1918 года // ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 2, спр. 18, арк. 9 зв.-10.

було рекомендовано дати розписки румунському уряду у лояльності, але не приймати громадянства цієї країни¹.

Уряд П. Скоропадського прагнув забезпечити дотримання інтересів українських комерсантів, а також стабільної продовольчої ситуації в Бессарабії. Це давало підстави Українській державі активно втручатися в справи цієї провінції, зважаючи на територіальні спори між Україною і Румунією, зміцнення економічного впливу Української держави в Бессарабії й на державу загалом².

Українська держава мала перспективи і в суперництві з Румунією на Чорному морі. Торговельні кораблі колишньої Російської імперії, що знаходилися в Чорному морі, перебували у портах, контрольованих Українською державою. Міністерство транспорту і шляхів розпочало процес приписку кораблів до портів і Спілці судновласників запропонували для визначення порту приписки кораблів користуватися принципом самовизначення³. Тобто щоб власник судна самостійно визначав, до якого порту його приписувати. Оскільки власники прагнули уникати стосунків із радянським урядом Росії то й судна у Чорному морі прагнули приписувати до українських портів. Таким чином, Українська держава могла б здобути вагомі торговельно-транспортні можливості на Чорному морі, а основним її конкурентом ставала Румунія⁴. Тим більше, уряд Української держави розглядав можливість проникнення власних товарів і транспортних послуг на румунський ринок.

Україна мала можливість також скористатися з територіальних суперечок Румунії з сусідніми державами Четверного союзу. Особливе значення мала суперечка з Болгарією щодо питання майбутнього Північної Добруджі, яке Болгарія розглядала у комплексі з питанням Бессарабії, заявляючи протест з приводу анексії Румунією цієї провінції колишньої Російської імперії⁵. Адже між Україною й Болгарією не існувало конфліктних питань, як у випадку з Австро-Угорщиною у питанні Холмщини, Східної Галичини і Буковини.

Таким чином, статус території Бессарабії наприкінці 1917 – у 1918 рр. відігравав важливу роль у міждержавних відносинах періоду Першої світової війни й у мирному процесі на Східному фронті і мав важливе значення для України. Бессарабія для України відігравала важливу економічну і політичну роль, це показала позиція Української держави щодо українського населення і господарських суб'єктів на цій території. Також Україна, маючи часту свого кордону з Бессарабією, змушена була зважати на фактичний статус цієї території, розбудовуючи відносини з Румунією, Болгарією, Австро-Угорщиною, Німеччиною й радянською Росією. Одеський радянсько-румунський договір 5-9 березня 1918 р. значно ускладнив проблему міжнародного статусу Бессарабії, і,

---

¹ Лист міністра Внутрішніх Справ Міністрові Закордонних Справ Української Держави. 5 липня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 65, арк. 26-26 зв.

² Гражданский Комиссар Королевскаго Румынскаго Правительства на Украинѣ (Міністру Закордонних Справ Української Держави. – *Авт.*). Одесса, 1 июня / 19 мая 1918 г. // ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 123, арк. 3.

³ Господину Министру Торговли и Промышленности отъ имени группы мореходныхъ предприятий Чернаго и Азовскаго морей. 18 червня 1918 р., Київ // ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 61, арк. 65 зв.-66.

⁴ Морське Міністерство – Морський Генеральний Штаб Товаришу Міністра Закордонних Справ. Тасмно. 16 вересня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 123, арк. 31.

⁵ В. Липинський до Товариша Міністра Закордонних Справ Української Держави. Відень, 28. VII. 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 1, арк. 41.

роль України у вирішенні майбутнього цієї території стає більш відповідальною. Цей договір слід розглядати як перше визнання легітимності радянського способу реалізації самовизначення, причому, паралельно відкидаючи правову систему на територіях колишньої Російської імперії як базу врегулювання статусу територій колишньої імперії. Не випадково першою державою стала Румунія, адже відкидання правової бази колишньої імперії у врегулюванні статусу її колишніх національних окраїн зміцнювало право самої Румунії на здійснення анексії Бессарабії.

Подальше дослідження «бессарабського» питання і його значення для міжнародного статусу України у 1917-1918 рр. відкриває можливості висвітлити проблему специфічних міждержавних стосунків у Центральній Європі й на Балканському півострові та місце України в них.

Солдатенко В.Ф. (Київ)

НАДЗВИЧАЙНА ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ УНР ДО МОСКВИ 1919 р.

У статті досліджуються актуальні питання українсько-російських взаємин 1919 р.

Відновлена в ході антигетьманського повстання Українська Народна Республіка відразу ж зіткнулася з величезною кількістю труднощів. Майбутнє нації вирішальною мірою залежало від вибору Директорією, як вищим державним органом, суспільно-політичної стратегії та відповідних орієнтацій, планів і тактики дій. Однак запропонувати широким масам привабливої, мобілізуючої програми перетворень лідери Української революції не змогли. Суспільна ініціатива дедалі переходила до Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Відроджуючи з допомогою РСФРР радянську владу в Україні, він поширював свій вплив, спрямовував військові дії проти Києва, координував їх з повстаннями проти Директорії, що, своєю чергою, набрали чималих масштабів.

Втрачаючи підтримку українських мас, політичний провід УНР змушений був дедалі поклататися на зовнішні чинники, намагався будь-якою ціною залучити їх для втримання своєї влади. Різновекторність зусиль, досягаючи антагоністичних меж, не могла не вплинути фатально на долю цієї влади, зрештою – всієї державної організації.

В.Винниченко і В.Чеховський, еволюціонуючи вліво, прагнучи зреалізувати „трудовий принцип” (і для них це було виявом щирої вірності інтересам трудового народу, відроджуваної нації, Української революції), тривалий час сподівалися на порозуміння з більшовиками, радянською владою. Хоча воєнні дії набрали достатньо виразних обрисів уже на зламі 1918 і 1919 рр., Директорія намагалася розв’язати кризу влади, передусім, дипломатичними засобами.

31 грудня 1918 р., а потім 2 і 4 січня 1919 р. одна за одною до Москви летять радіотелеграми з вимогами негайно припинити силові акції, вивести

російські війська з українських територій. Раднарком РСФРР витримав дипломатичну паузу і вперше відповів на претензії уже тоді, коли Харків був радянським, а повстання проти Директорії охоплювало щогодини дедалі нові райони.

6 січня 1919 р. нарком іноземних справ Г.Чичерін направив ноту Голові українського уряду В.Чеховському. „Ваші радіотелеграми з 31 грудня та з 2 і 4 січня ми отримали, – повідомлялось у ноті. – Насамперед ми примушені пояснити Вам, що відомості, які Ви маєте у Вашім розпорядженні, не відповідають дійсності. Перечислені Вами військові частини Советської Росії на Україну не посуваються і навіть не стоять близько її кордону. Ніякого війська Російської Соціалістичної Советської Республіки в Україні нема. Військова акція в Україні в цей момент провадиться між військом Директорії і військами Українського Советського Уряду, який є цілком незалежний. Поміж Україною і Советською Росією тепер нема ніяких збройних сутичок”¹.

Відхиляючи звинувачення у прямій причетності РСФСР до військових дій в Україні, російський дипломат вправно переводив сутність розмови у площину соціального конфлікту, який вибухнув у регіоні через антинародні дії проводу УНР. Перераховуючи репресивні акції влади, передусім військової, що здійснювались іменем Директорії (розгін Харківської ради, заборона зібрань і мітингів як у Харкові, так і в інших місцях; розгони з’їздів селянських рад Харківщини; арешт харківських страйкарів, зокрема комітету залізничників; наказ отамана харківської губернії під загрозою розстрілу видати в двадцять чотири години проводирів страйку; його ж телеграма командуванню флоту Антанти із заявою, що Директорія поставила собі метою боротьбу проти більшовиків; видані в Києві накази Директорії щодо заборони всякої агітації, яка йде врозріз з її політикою тощо), Г.Чичерін видавав їх за основну причину виступу трудящих мас України проти національної влади і наголошував на природному прагненні народу до відновлення влади рад: „Виставлене у Ваших телеграмах бажання знайти мирне поладження може відноситись тільки до конфлікту поміж Директорією і трудовими масами України, які прагнуть заведення советського устрою. Це є та сама боротьба робітного люду за своє повне визволення, що ведеться в Литві, Естонії, Польщі й Білоруси проти класи експлуататорів і гнобителів, як власних, так і чужоземних та проти всіх їхніх прислужників. Рух українських робітничих і селянських мас, який має на меті заведення Советів на українській території, без сумніву й надалі буде вливатися в форму збройної боротьби, доки Директорія буде вживати щодо Советів сучасну тактику насильного придушення”².

Не залишаючи сумнів у симпатіях прибічникам радянської влади, Г.Чичерін водночас висував звинувачення до Директорії у звертаннях до Антанти про допомогу в боротьбі з радянською Росією, що, за його словами, намагається знищити національну й державну самостійність України.

¹ Цит. за: *Стахів М.* Україна проти большевиків. Нариси з агресії Советської Росії. Книга друга. – Тернопіль, 1993. – С. 39.

² Там само.

Кінцівка ж телеграми більше нагадувала ультимативні умови, за яких можна було розраховувати на підхід до дипломатичного розв'язання суперечностей: „Ми чекаємо, – заявляв російський нарком, – щоб наперед переконатись, що Директорія припинила боротьбу проти працюючих мас України та вирішила обороняти її волю проти загрозою чого їй наступу англо-французького і американського імперіалізму.

При цих умовах ми з охотою приймемо в Москві Вашого представника”¹.

Зміст і тон російської ноти викликали обурення у керівників УНР. 9 січня 1919 р. до Москви була направлена відповідь, яку підписали всі члени Директорії і глава уряду В.Чеховський (щоправда, в документі він позначений лише як міністр закордонних справ). В українській ноті, передуєсім, спростовувались твердження російської сторони про невтручання у внутрішні справи України та відсутність на території останньої збройних сил РСФРР.

„Твердження комісара закордонних справ, ніби на територію України російське військо не вступає, по перевіреним відомостям, є або умисним перекручуванням правди, або ж цілковитою непоінформованістю, – заявляли лідери УНР. – В районі Харкова оперує регулярне військо російської армії. Складається воно переважно з Китайців, Латишів, Мадярів та по-части Руських. Звідси й друге твердження комісара справ закордонних, нібито це військо складається з Українців, явно не відповідає дійсності. Це китайсько-латишське військо, переходячи по території Української Республіки, спустошує села, грабує у селян та всього населення все їхнє майно, складає на вози, вантажить на захоплені поїзди й відправляє в Росію. Представників української народної влади селян, робітників і інтелігенції Латиші та Китайці розстрілюють без жадного суду, чинячи перед тим над ними звиряче катування, і просуваються в межі Української Республіки, зазіхаючи на життя і майно робітників та селян України. З огляду на те, що сказано вище, латишсько-китайське військо утримується і формується за кошти Російського Уряду, а з другого боку з огляду на те, що комісар справ закордонних Російської Республіки, який ухилився від прямої відповіді на поставлене йому Урядом України запитання про мету наступання на Україну, яке провадить російське військо, Директорія Української Народної Республіки востаннє запитує уряд Російської Республіки, що повинно означати це наступання російського війська та його поводження на території України, як на завойованій землі”².

Асиметрія тверджень у дипломатичних документах – річ поширена. В даному разі й російська й українська сторони зайвий раз це блискуче демонстрували. При цьому, крім суто дипломатичної мети, тобто суті справи документи обох сторін несли очевидне ідейно-пропагандистське навантаження. Останній компонент нерідко перевищував межі розумного, що, врешті, не наближало сторони до розв'язання проблем, а переводило стосунки в площину галасливих, але зовсім неконструктивних дискусій,

---

¹ Там само. – С. 40.

² Там само. – С. 42-43.

банальних сварок. Так, надмірна апеляція до чинника „найманих латишів і китайців” (навіть до самих слів) викликала навіть іронію, однак у запалі полеміки провід Української революції на це зовсім не зважав. Заперечуючи очевидні, добре відомі факти повсюдної боротьби місцевих трудящих за владу рад, автори ноти безапеляційно заявляли: „Директорія ясно бачить мету Уряду Народних Комісарів: йому необхідно за допомогою „большевицьких Советів” захопити багату хлібом, вугіллям та іншими продуктами Україну, а також зробити її своєю колонією, якою вона була майже три століття під владою російських імперіялістів. Через те влада в Україні в руках місцевого дійсно українського народу, головним чином селянства, являється перешкодою для імперіалістичної мети Російського Советського Уряду і тому цей уряд вже заздалегідь не визнає Конгресу трудового народу України, віддає його на глум і вважає причиною, що виправдує наступання на Україну.

Директорія Української Народної Республіки доводить до відома всього трудового народу України й усього світу, з якою метою наймані советські Китайці і Латиші йдуть на Україну, та повторює, що трудовий український народ не дозволить насилувати свою волю – найманим Латишам та Китайцям він проти ставитиме свою силу і до останньої краплі крові боротиметься проти насильства за право порядкувати своєю долею”¹.

Підкресливши кілька разів прагнення керівництва УНР до широкого співіснування з сусідами, українська нота пропонувала уряду РСФРР протягом 48 годин відповісти на питання:

„1. Чи згоден уряд Російської Республіки припинити воєнні операції проти Української Республіки та її трудового народу?

2. Коли згоден, то чи зобов’язується негайно вивести своє військо з території України?”²

За умови виконання висунутих вимог Директорія висловлювала готовність до вступу в переговорний процес і відновлення товарообміну. Незгода ж радянської сторони або відсутність відповіді до 24 години 11 січня 1919 р. розцінювалась би як оголошення війни РСФРР Українській Народній Республіці.

Навіть ті дослідники, які беззастережно беруть бік Директорії, ніяковіють з приводу вад її дипломатичних документів. Втім частина з них, зокрема М.Стахів, вважають, що на зміст і характер („редакцію”) нот впливала позиція В.Винниченка і В.Чеховського³.

Офіційна ж Москва вважала за потрібне продовжити гру-дискусію. В направлений до Києва відповіді майже словами попереднього документа доводилося, що твердження Директорії, зокрема про латишів, китайців, мадяр – то суцільні вигадки, частково запозичені з арсеналу імперіалістичної, антирадянської пропаганди. Спростовувались і положення української сторони про те, що за радянську владу виступає лише зросійщений пролетаріат промислових центрів („приходьки” – більшовицькі

¹ Там само. – С. 44.

² Там само.

³ Див.: *Стaxів М.* Нариси з історії агресії Советської Росії. – Кн. 2. – С. 45-46.

агенти Москви, величезна меншість народу). Г.Чичерін перераховував численні повстання селянства в усіх губерніях і переконував, що відповідальність за громадянську війну в Україні несе Директорія з її антинародною політикою. Відкидалися як безпідставні спроби керівництва УНР видавати громадянську війну за війну між Україною та радянською Росією¹.

Водночас нота наркома закордонних справ РСФРР закінчувалася пропозицією: „З огляду на виявлене з боку Директорії бажання поладити всі суперечні питання шляхом офіційних та міжпартійних переговорів, ми пропонуємо Вашим делегатам прибути в Москву. Не дивлячись на те, що Вашою останньою телеграмою замість того, щоб іти назустріч нашій пропозиції, погрожуєте нам проголошенням війни, ми лишаємося при нашій пропозиції, яка має на меті усунення сутички між Советською Росією та Україною. Підходячим місцем для переговорів ми вважаємо Москву, звідки Ваші делегації, користуючись звичайною недоторканістю й екстериторіальністю, матимуть змогу зноситися по прямому дроту з Директорією”².

Поведінку Раднаркому РСФРР чимало дослідників схильні кваліфікувати як вкрай нещирю, як прагнення затягувати якомога довше обмін подібного роду пустопорожніми нотами з показною готовністю вичерпати конфлікт мирними засобами, а насправді використовуючи дипломатичні акції для прикриття продовження військових дій, що склалися однозначно сприятливо на користь Радянської Росії та її союзників всередині України³. Гадається, це не зовсім так.

Звертає на себе увагу, по-перше, оперативність, з якою зовнішньополітичне відомство РСФРР реагувало на всі звертання проводу УНР. По-друге, через дипломатичну риторичу проглядало прагнення домогтися від Директорії легітимізації КП(б)У і входження її до урядової коаліції. Це б був явно безболісніший, „менше затратний” крок до відновлення в Україні влади рад (як не згадати тут про стратегію більшовиків кінця 1917 р.! – і тоді, і на початку 1918 р. вона виглядала привабливою, перспективною). Крім усього іншого, це б дало змогу використовувати обмежені збройні сили РСФРР, яка потрапляла у дедалі щільніше кільце фронтів на критичних напрямках. По-третє, радянська сторона прагнула за всяку ціну знайти в уряді УНР якщо на союзника в боротьбі з оголошеним походом Антанти проти більшовицької Росії, то хоча б спробувати зашкодити ймовірному альянсу між інтервентами й Директорією.

Що ж до останньої, то тут ще раз варто наголосити на певних моментах, які принаймні для частини вищого державного органа, мали принципове значення. Мова про сутнісні орієнтації В.Винниченка – Голови Директорії та В.Чеховського – Голови Ради Народних Міністрів.

---

¹ Там само. – С. 46-47.

² Там само. – С. 48.

³ Див.: *Стахів М.* Назв. праця. – С. 48-49.

В.Винниченко, судячи з усього (особливо переконливі тут щоденникові записи) з величезною відповідальністю аналізував вибух нової кризи в українсько-російських стосунках і болісно шукав шляху відвернення катастрофи на кшталт попередньо річної. А що до того йде – він усвідомлював дедалі гостріше й наочніше.

Додався і ще один достатньо істотний момент. Під впливом поразок Центральної ради, випробувань нації гетьманщиною і тяжіння мас до більшовицьких гасел В.Винниченко в ті дні прискорив свою світоглядну еволюцію вліво. Для нього трудовий принцип залишався якщо і не тотожним, то близьким до радянського принципу, в усякому разі не був ворожим йому. То ж для нього переговори з Росією були не соломинкою, за яку хапається потопаючий, а принципово лінійно на еднання новонароджуваної народної влади (хай у дещо відмінних конкретних втіленнях) проти сил старого світу – проти імперіалізму¹. А тому він не просто готовий був згоджуватися на дипломатичні варіанти розв'язання кризи, а й сам якнайбільше прагнув того.

Що ж до В.Чеховського, то тут крім соціал-демократичної позиції важливе значення, на думку М.Стахіва, мали його релігійні погляди. „Прем'єр Чеховський був не тільки провідним членом Української Соціал-Демократичної Робітничої партії, але також одночасно глибоко віруючим християнством, який пробував переводити християнську мораль також в міждержавних справах, – зауважує історик. – Він дуже боявся відповідальности за продовжування оборонної війни України проти російської советської агресії. Коли проф. Ісаак Мазепа переконував його, що ця війна є неухильна, бо Москва має явні імперіалістичні цілі і ніщо її не спинить перед далішим воєнним походом проти України, хіба тільки повна капітуляція на ласку і неласку Москви, то Чеховський відповів:

„Я маю сумніви, як християнин: чи маю я право посилати на фронт наших козаків на смерть, коли зовсім неясно мені самому, які наслідки для України принесе ця війна. Я сам можу йти на фронт воювати за те, в що я вірю. Але других примушувати – це, на мою думку, неморально”.

Ці погляди в даній ситуації, коли російські большевицькі армії сунули на Україну червоною хмарою, були не від світу цього. Проте вони доказують поза всяким сумнівом, що цей прем'єр Уряду УНР справді прагнув миру і напевно не мав ані тіні бажання воювати агресивно проти Росії, бо зрештою таких бажань не мав ніхто: слаба тоді мілітарно Україна могла хіба нападати на мілітарно сильну Росію².

З погляду відзначеного достатньо вмотивованою постає Надзвичайна дипломатична місія Директорії до Москви на чолі з С.Мазуренком. Пов'язані з нею документи збереглися й були опубліковані в спеціальному виданні³. Власне, документам передує досить ґрунтовний, виважений, фаховий вступ, який допомагає з'ясувати сутність тогочасного політичного

¹ Див.: *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи. Політична доля В.Винниченка. – К., 2006.

² *Стахів М.* Назв. праця. – С. 49-50.

³ *Симоненко Р.Г., Рент О.П.* Українсько-радянські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.). Документи. – К., 1996. – 85 с.

моменту, зумовленість, мотивованість багатьох рішень і кроків, причини колізій, що часом здаються важкозрозумілими тощо¹.

Сучасні історики Р.Симоненко та О.Рєєнт слідом за авторитетною думкою добре поінформованих безпосередніх учасників подій² виводять саму ідею місії не з ситуативних, кон'юнктурних потреб, а з принципових засад, яких намагалися дотримуватися Директорія з моменту свого створення. Тому витоки контактів керівництва УНР і РСФРР вони вбачають ще у добре відомих переговорах у Києві В.Винниченка з Д.Мануїльським і Х.Раковським восени 1918 р.³ І то не було випадковістю чи винятковим епізодом. Адже в ході здійснення місії в Москві С.Мазуренко посилався на факти дипломатичних контактів між ним та Д.Мануїльським з Х.Раковським (хоча підтверджені участі останнього в переговорному процесі немає), які мали місце в листопаді 1918 р. у Гомелі й грудні того ж року у Мінську⁴. Йшлося й про те, що це робилося з відома керівництва обох державних утворень і привело до угоди, „зафіксованої в підписаному... акті”. Саме цей документ з деякими обмовками було покладено в основу позиції Директорії на переговорах, а сам акт С.Мазуренко оприлюднив на засіданні мирної конференції⁵.

Р.Симоненко і О.Рєєнт не лише звертають увагу на ці істотні моменти, а й наводять цікаві витяги з мемуарів М.Рафеса, що проливають додаткове світло на обставини кристалізації позиції керівництва УНР щодо здійснення дипломатичної акції. Крім того, надаючи згаданим фактам і свідченням особливого значення, вони не забувають і про досить прикметне зауваження П.Христюка щодо В.Чеховського: „Головною ціллю В.Чеховського при входженню в кабінет було не допустити до конфлікту між Україною і Сов. Росією, що вже тоді назрівав. Коли конфлікт стався, В.Чеховський прикладав усіх зусиль, щоб ліквідувати його і досягти миру між Україною і Сов. Росією, і вийшов з кабінету, коли сі зусилля не здійснилися”⁶. Слід підкреслити, що В.Чеховський був не лише головою уряду, а й міністром закордонних справ.

А відтак обмін різкими нотами між дипломатичними відомствами УНР і РСФРР на початку січня 1919 р. був не стільки формальним приводом для активізації дипломатичних контактів, скільки характерним етапом їх продовження, пошуку не стільки тактичного, скільки стратегічного рішення. Попри грізні, ультимативні вимоги, обопільно включені до документів, підстав для компромісу залишалося все ж достатньо. Принаймні останні зрештою переважили, коли у зіткнення зійшлися аргументи „за” і „проти” переговорів з Москвою.

Офіційному рішення про сформування надзвичайної місії передували підготовчі наради в урядовому середовищі. За твердженнями М.Рафеса, вони

---

¹ Там само. – С. 3-26.

² Христюк П. Назв. праця. – С. 133-134.

³ Рєєнт О.П., Симоненко Р.Г. Назв. праця. – С. 9.

⁴ Там само. – С. 10, 33.

⁵ Там само. – С. 33.

⁶ Христюк П. Назв. праця. – С. 21.

відразу виявили значні суперечності. Зокрема, праві українські партії зовсім не бажали бути причетними до ініціативи лівих сил.

„У середовищі українських урядових сфер відбувалася боротьба, – писав лідер місцевої організації Бунда. – Це були останні дні, коли мала остаточно визначитися орієнтація зовнішньої політики України, а під її впливом і внутрішньої. Голова Ради Міністрів Чеховський розривався між Директорією, що з кожним днем забирала все більше вправо, Коновальцем, з одного боку, та лівою більшістю ЦК УСДРП, – з другого. Поза лаштунками йшли переговори з Антантою, лівому Юрку Мазуренку доручено було організувати делегацію у Москву до радянської Росії для ліквідації всіх терть. Переговори ці повинні були продовженням ще раніше початих переговорів у Гомелі між Семеном Мазуренком, з одного боку, і Раковським та Мануїльським, – з другого. Директорія, не враховуючи змін, що відбулися протягом двох місяців, сподівалася, що їй вдасться спекулювати на розходженнях між „опортуністичною” Московією та „безоглядною” групою П’ятакова. Чичерін вітав ініціативу мирних переговорів, що посилювало всередині урядових кіл вплив лівих”¹.

3 січня 1919 р. М.Рафес отримав від Ю.Мазуренка пропозицію взяти участь у „надзвичайній дипломатичній місії, яка повинна негайно виїхати до Москви”. Того ж дня Бюро Головного комітету „Бунда” практично ухилилося від участі в урядовій делегації, запропонувавши УСДРП „взяти на себе ініціативу організації соціалістичної делегації до соціалістичних партій РСФРР”².

Вичікувальну позицію зайняла й УПСР. На зустрічі з В.Чеховським 4 січня М.Полоз заявив, що есери готові взяти участь у поїздки до Москви лише з інформаційною метою. Не виявила рішучості й Об’єднана єврейська соціалістична партія, представлена на цій зустрічі Брегманом³.

Окрім іншого, певну недовіру й настороженість політиків викликали розрахунки В.Чеховського про здійснення в ході планованого візиту лінії українського „нейтралітету”. З огляду на міжнародне становище УНР, оточеної з усіх боків фронтами могутніх сил з непримиренно-ворожими інтересами й намірами, це видавалося просто нереальним. „Треба було солідаризуватись з одним або з другим фронтом: з власними працюючими масами і Совітською Росією або з українською буржуазією і світовим антантським імперіалізмом” – резюмував з цього приводу П.Христюк⁴.

За таких обставин В.Чеховський запропонував надіслати до Москви фактично дві делегації – урядову (офіційну) й громадську (представники українських соціалістичних партій). Щодо офіційної позиції уряду (М.Рафес зауважував, що це була більше особиста точка зору В.Чеховського) Голова Ради Народних Міністрів наставляв потенційних посланців до радянської Росії: „Скажіть у Москві, що ми – соціалісти стоїмо за владу трудового народу, що всю політику визначить наш Трудовий Конгрес. Він же сформує

¹ Рафес М. Два года революции на Украине. – М., 1920. – С. 127-128.

² Там само. – С. 128.

³ Там само. – С. 12.

⁴ Христюк П. Назв. праця. – С. 31.

й нове Міністерство. Ми нічого не мали проти групи П'ятова, як соціально-громадської групи і навіть бажали б їх мати у складі нашого уряду тому, що вони мають вплив на частину робітників. Ми обіцяємо повну свободу всім партіям, в тому числі й б(ільшови)кам, але збройну боротьбу будемо придушувати збройною силою. Ми стоїмо за цілковитий нейтралітет у міжнародних відносинах. Зобов'язання воювати з Антантою ми на себе не беремо, але не допускаємо їхнього десанта. Якщо ж вони намагатимуться нав'язати нам свої буржуазні порядки, ми будемо проти них боротися. Наша боротьба з Антантою залишається переважно дипломатичною. З Доном боремося силою зброї, але лише до наших кордонів, у межі Дону не йдемо. Ми повинні рахуватися з реальною силою. Краснова визнавати не будемо. Від Москви вимагаємо взаємного визнання суверенітету"¹.

З приводу наведеного можна висловити хіба що сумніви відносно твердження про інструкції як плід суб'єктивної творчості В.Чеховського. Зокрема, В.Винниченко стверджує: „Директорія дала” голові місії до Москви „наказ обстоювати три головніші пункти: нейтралітет України, оборона проти контрреволюції й наступу Антанти й система совітської влади в формі трудових рад”². Як видно, у викладі М.Рафеса, позиція голови Ради Народних Міністрів лише деталізувала засвідчений В.Винниченко „наказ Директорії”.

Сутнісно кореспондується із наведеним і інформація, наведена П.Христюком: „Місія мала заявити, що Директорія погоджується на радянську форму влади на Україні, з забезпеченням в радах правильного представництва українського селянства (тобто на систему трудових рад), що Директорія піде на заключення економічного договору й військового союзу з Світською Росією в цілях боротьби з російською доброволією і оборони обох республік від наступу антантського війська; в заміну мав бути припинений наступ російського війська на Україну і визнана незалежність Української Республіки з тою верховною владою, яку встановить Трудовий Конгрес”.

Певні різночитання у наведених витягах-інформаціях не повинні викликати збентеження: офіційного документа не існує, а процес вироблення узгодженої позиції кожен з авторів запам'ятав по-своєму. Втім, принципів розходжень у вищевикладеному немає. Скільки ж небудь істотні відмінності у підходах до наміченого заходу вже на тій стадії було скориговано через зміни у персональному складі учасників місії. Так, спочатку планувалося, що очолить делегацію впливовий член ЦК УСДРП, наближена до В.Винниченка особистість (він був добре освідомлений про контакти останнього з Д.Мануїльським і Х.Раковським восени 1918 р.) Юрій Мазуренко.

Однак дотримуючись порівняно радикальної, ніж В.Чеховський, платформи, Ю.Мазуренко висунув власне бачення (по суті – умови) виконання доручення: „1) Відміна стану облоги. Легальне існування всіх соціалістичних партій при умові ведення парламентських форм боротьби.

---

¹ Рафес М. Назв. праця. – С. 130-131.

² Там само. – С. 130-131.

Припинення розстрілів комуністів та укр(аїнських) соц(іалістів)-рев(олюціонерів). 2) Передача на місцях влади Радам трудового народу під контролем комісарів центральної влади. 3) Замість Трудового Конгресу з'їзд Рад трудових депутатів. 4) Боротьба з білогвардійцями. 5) Роззброєння військових частин, які дотримуються контрреволюційного напрямку. 6) Відкрита політика щодо Антанти. 7) Жодних розмов з Красновим, крім ультиматумів. 8) Чистка органів місцевої влади. До створення рад на місцях засновуються ревкоми”.

М.Рафес вважав висунуту Ю.Мазуренком програму непринятною, твердячи, що „за цих умов міжпартійна соціалістична делегація мала лише одну рацію: кликати Радянську Росію для збройної підтримки у справі повалення Директорії”. Відповідно „Бунд” відмовився від поїздки до Москви¹.

Не вдаючись тут до мотивації поведінки лідерів Бунда, а остання, як відомо, далеко не завжди співпадала із зусиллями лідерів Української революції (що загалом, природно), варто звернути увагу на відсутність єдності поглядів на мету дипломатичної акції навіть у середовищі здавалось би ідейно близьких діячів. Останнє також цілком зрозуміло для стадії обговорення проекту, однак, логічно, мало позначитися на підборі відповідних виконавців.

Ю.Мазуренку – одному з провідників „незалежних” в УСДРП не було довірено очолити делегацію до Москви. На цю роль було покликано Семена Мазуренка, який, хоча також належав до фракції „незалежних”, дотримувався дещо поміркованіших поглядів за рідного брата.

Санкція уряду на делегування до радянської Росії надзвичайної дипломатичної місії і виділення на її утримання 120 тис. крб. була ухвалена 4 січня 1919 р.² 7 січня С.Мазуренкові було видано відповідний документ – „Уповноваження” – за підписом Голови Ради Народних Міністрів, міністра закордонних справ В.Чеховського. 11 січня цей документ було затверджено Директорією і підписано В.Винниченком, С.Петлюрою та П.Чикаленком („за секретаря”)³.

Звертає на себе увагу те, що з відправкою місії не надто поспішали, хоча надані їй керівнику повноваження були достатньо широкими і, як на тогочасний момент зі стрімким розвитком подій, реалізація яких вимагала граничної оперативності: „Правительство Української Народної Республіки сім уповноважує пана Мазуренка Семена Петровича увійти в переговори з Уповноваженими Представниками Правительства Російської Совітської Федеративної Соціалістичної Республіки по всім справам, що торкаються постійних мирних добросусідських зносин між Українською Народною Республікою та Російською Совітською Федеративною Соціалістичною Республікою, для чого надається пану Мазуренкові право скрізь, де треба буде, виступати від імені правительства Української Народної Республіки,

¹ Там само. – С. 131.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 10.

³ Симоненко Р.Г., Ресніт О.П. Назв. праця. – С. 28-29.

яко повноправному цього правительства представнику, складати і підписувати преліминарні умови, які передавати на затвердження свого правительства, робити на словах і на письмі ріжного змісту заяви, пропозиції, приймати участь в різних засіданнях і нарадах.

Всьому, що п.Мазуренком зроблено буде в межах цього уповноваження, Правительство Української Народньої Республіки повірить і перечити не буде”¹.

Російський нарком закордонних справ Г.Чичерін видав С.Мазуренкові як „голові Надзвичайної Дипломатичної Місії Української Директорії” посвідчення, яким гарантувався повний дипломатичний імунітет і пільги, передбачені для осіб відповідного рангу².

Доки „втрясалися” формальності, спливав дорогоцінний час. Було б, вочевидь, несправедливим вважати, що Директорія того не розуміла, хоча з іншого боку, бажано розібратися й у тому, чому вона не форсувала переговорних зусиль, по суті зволікала з активними діями.

Тут можна висловити припущення, що, по-перше, робилися спроби „витиснути” максимум можливого з січневого інтенсивного обміну нотами – по можливості змусити російську сторону хоча б у чомусь, хоча б у моральному плані визнати неправомірність своєї позиції втручання у внутрішні справи України, виговорити поступки, і в такий спосіб отримати підсилення своєї висхідної бази на переговорах. По-друге, явно зондувалася позиція урядів Антанти, уособлена командуванням інтервенційного корпусу, в ставленні до розгортання російсько-українського конфлікту. М.Рафес, зокрема, вважав, що згадані демарші мали „характер запрошення Антанти надіслати військову допомогу проти більшовиків”³.

Однак усе назване могла переважити внутрішня суперечність у Директорії, українському проводі взагалі у питаннях вибору зовнішньополітичних орієнтацій. При всій вагомості посад, які займали В.Винниченко й В.Чеховський, не можна сказати, що вони мали вирішальну перевагу при виробленні й здійсненні державницького курсу. І справа тут не лише в тому, що уряд практично був позбавлений важелів впливу на міжнародні справи (дехто вважає, що В.Винниченко передбачливо зосередив ці функції в своїх руках). В умовах громадянської війни вплив військових (людини з рушницею”) на всі сфери суспільного життя велетенські зріс. Ось тут і далася взнаки позиція С.Петлюри та його військового оточення (отаманів). „Зворотною стороною” прихильності до Антанти була ворожість щодо РСФФР.

„Побачивши, що більшість Директорії й голова Ради Міністрів рішуче беруться до миру з більшовиками й навіть для цього послали спеціальну місію, балбачанівці й петлюрівці починають робити всякі заходи, щоб той мир зірвати”, – відзначав В.Винниченко⁴.

---

¹ Там само. – С. 28.

² Там само. – С. 30.

³ Рафес М. Назв. праця. – С. 130-131.

⁴ Винниченко В. Назв. праця. – С. 226.

Голова Директорії вважав, що для досягнення своєї мети отамани готові були на все, а сам М.Балбачан, окрім численних дезінформацій про масштаби воєнних акцій з боку Радянської Росії, вдався до зрадницьких дій, щоб вплинути на керівництво УНР. Це він направив до Києва кілька старшин і соціал-демократа С.Тимошенка з вимогою негайного проголошення війни Росії. С.Петлюра разом з С.Тимошенком з'явилися до Директорії „й майже з кулаками, з риданням у голосі, з побілілими тремтячими губами (С.Тимошенко) вимагають у неї оповіщення війни Російській Совітській Республіці.

Для чого?! Адже ми фактично воюємо з нею. Бийтеся, воюйте, навіщо ж оголошувати війну, коли ми хочемо миритись, коли послано делегацію для того?”¹

Аргументація посланців отаманів була в чомусь штучною, надуманою: „...Без оповіщення війни козаки не можуть битися. Вони не знають, чи російські большевики вороги нам чи приятелі. Це мовчання Директорії ослабляє дух наших військ, спиняє їхній запал і надає сміливості й жорстокості большевикам. Чи знає Директорія, які страхіття там робляться. Чи знає вона, що вона робить злочинство супроти нашої державности, не оповіщаючи війни? Мирова делегація? А яка гарантія, що большевики хотять миритись, що це не з їхнього боку хитрість, щоб ослабити дух наших військ? Чом вони перемирря не пропонують, а тільки переговори?”²

Не варто зупинятися на подібній „дипломатії, шитій чорними нитками” (принципові моменти старанно замовчуються при всілякому роздмухуванні другорядних, похідних). Справжнє призначення наведених пасажів стає зрозумілим, коли, зрештою висловлюється неначебто „між іншим” теза: „Крім того (підкреслено мною – В.С.): ми не маємо зброї, амуніції. Антанта нам може продати (а може й ні? – В.С.). Але вона хоче мати гарантію, що ми не большевики, що ми тою зброєю не будемо її саму бити. Отже оповіщенням війни ми покажемо, що нам зброя потрібна проти російських імперіалістів”³.

Чи варто пояснювати, що сутність вкладеного в слова „крім того” значно переважає вищенаведену словотворчість? Хіба що виникають природні питання про те, звідки відомо було про гарантії, яких вимагала Антанта, кому вона їх адресувала?

Адже у „Відродженні нації” та й пізніше В.Винниченко не раз категорично стверджував, що офіційних переговорів Директорії з представниками Антанти аж до його відставки 10 лютого 1919 р. не було. Були ж персональні акції правих елементів, серед них – отамана П.Балбачана, послужлива телеграма якого до військового командування інтервенціоністським корпусом дала підстави РНК звинуватити українську владу в запроданстві⁴.

¹ Там само. – С. 227.

² Там само. – С. 227-228.

³ Там само. – С. 228.

⁴ Див.: Винниченко В. Відродження нації. Ч.ІІІ. – С. 210-211.

На підтвердження своєї широти В.Винниченко наводить навіть витяг із власного щоденника: „30.1.19. Есери страшенно заклопотані новою „авантюрою” Директорії. Перша авантюра було повстання. Тоді вони хапали нас за поли, кричали на гвалт і вимагали від Нац. Союзу, щоб він заборонив нам усякі збройні виступи проти гетьмана. Тепер вони гвалтують, що ми робимо виступ проти буржуазії. Ці кабінетно-газетні люди люблять уважати себе за мудрих, розважних політиків. Учора вони (лідер партії есерів Мацієвич) пропонували мені вступити в союз з Антантою, внаслідок чого допустити по Україні „невеличкі” антантські гарнізони й виплатити поміщикам за землю. Мої нерви до того пошарпані людською гидотою, що я вже не міг з цими спасителями України говорити спокійно й мало не вигнав їх з кабінету”¹.

Насправді ж, коли Директорія перебувала у Вінниці ще першого разу (на початку грудня 1918 р.), то від імені С.Петлюри П.Балбачан вступив у контакти з французами. Звісно, для налагодження стосунків важливою умовою було недопущення замирення з радянською Росією.

Переговори емісарів Директорії з представниками Антанти І.Мазепа назвав „одеською авантюрою” і покладав відповідальність за них не лише на французького консула Е.Енно, який для того не мав офіційних повноважень, але й на С.Петлюру, який про це знав, однак намагався домогтися свого будь-якою ціною, навіть заплющуючи очі на негідну поведінку партнерів².

Повертаючись до здійсненого отаманами тиску на Директорію, слід звернути увагу на те, що „дипломатичними аргументами” справа не обмежилася. С.Петлюра й С.Тищенко вдалися до неприкритого шантажу, заявивши: „Коли Директорія не оповістить війни (РСФРР – В.С.), то представники харківського фронту заявляють, що складають з себе всяку відповідальність за той фронт і не ручаються, що через два-три тижні під Києвом не будуть китайські війська”³.

Згаданій перспективі отамани все одно не завадили б (що й підтвердять ближчі події). Однак наведена погроза дуже характерна для розуміння внутрішніх стосунків у Директорії, де В.Винниченко, як не раз траплялося в його долі, виявився в повній ізоляції. І „не маючи не те що фактичної влади, – наголошує він, – але навіть точних відомостей про стан справи, отже не маючи змоги взяти на себе одного всю відповідальність за одкинення так жагуче й настійно поставленого головним отаманом і військовими званцями домагання, мусів згодитись і він на офіційне оповіщення фактично веденої війни. Все одно оповіщено чи не оповіщено, а коли делегація заключить мир, то війну буде спинено”⁴.

Війну РСФСР офіційно було оголошено 16 січня 1919 р. І лише наступного дня відбулася перша зустріч Надзвичайної дипломатичної місії УНР (С.Мазуренка, М.Полоза, Ю.Ярослава) з російською делегацією. Привертає увагу поважний склад московських представників. Окрім наркома

---

¹ Там само. – С. 211-212.

² Там само. – С. 66-68.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 228-229.

закордонних справ Г.Чичеріна, його заступника Л.Карахана у переговорах взяв участь і надалі весь час був ключовою постаттю Д.Мануїльський, що за 1918 р. став „фахівцем” з українського питання. В засіданнях і надалі постійну участь брали представники Вищої ради народного господарства В.Менжинський та Л.Красін, а також офіційний представник РНК, комісаріату у справах національностей Каменський. Гадається, то було не бюрократичною показухою, а спробою підкреслити важливість зустрічі, бажанням оперативно вийти на вирішення міждержавних проблем, зокрема досягнення повноцінного договору, який би охоплював якомога ширший спектр стосунків – від політичних і воєнних до економічно-господарських.

Правда, первісна пропозиція радянської сторони розглядати зібрання як нараду представників керівних політичних партій в урядах двох республік (РКП(б) і УСДРП) була відхилена С.Мазуренком. Натомість було домовлено про те, що переговори мають урядовий, державний статус¹.

В основу переговорів місія УНР запропонувала покласти *положення*:

- 1) визнання повного нейтралітету суверенної УНР;
- 2) повне невтручання уряду РСФРР у внутрішні справи України;
- 3) точне визначення ставлення радянської Росії до повстанських військ, що оперують в Україні;

4) УНР зобов'язується, що не допустить на своїй території військових частин і перекидання військ, ворожих радянській Росії, теренами України².

В оголошених представником УПСР М.Полозом побажаннях на засіданні 19 січня зазначені пункти були дещо конкретизовані й доповнені *вимогами*:

уряд РСФРР зобов'язується негайно відкликати з України всі свої війська;

РНК РСР приймає на себе роль мирного посередника між урядом УНР і Тимчасовим робітничо-селянським урядом України;

уряд УНР вживе найрішучіших воєнних заходів для очищення території України від банд Краснова й донських козаків;

уряд УНР заявляє про намір відразу ж після припинення громадянської війни нарівні з іншими соціалістичними партіями легалізувати КП(б)У, надати їй свободу пропаганди своєї ідеології в рамках парламентської боротьби;

уряд УНР пропонує уряду РСФРР негайно відновити консульські установи й налагодити товарообмін на умовах, „вироблених мирною конференцією Шелухіна-Раковського”³.

Кваліфікованіше вибудувавши тактику поведінки на переговорах, Д.Мануїльський та його колеги змогли спочатку вивідати всі можливі компроміси, на які здатна була піти українська сторона. Відхиливши претензії останньої, зокрема, про втручання у внутрішні справи УНР за допомогою військ тощо, вони почали методично, часом гнучко, часом твердо домагатись прийняття своєї платформи.

¹ Див.: Симоненко Р.Г., Ресніт О.П. Назв. праця. – С. 31-32.

² Там само. – С. 33-34.

³ Там само. – С. 39-40.

Так, 23 січня Д.Мануїльський виклав вимогу негайного створення наступального союзу між УНР і РСФРР „на Краснова, Антанту і Кримську реакцію. Що ж до внутрішньої політики, то тов.Мануїльський наполягає, щоб питання про владу на Україні було розв'язане Всеукраїнським з'їздом Рад на тих же виборчих підставах, як і в Радянській Російській республіці. Тільки на цих основах уряд Радянської Росії готовий приступити в якості посередника в справі примирення сторін, які борються на Україні”¹.

Звісно, така лінія викликала спротив з боку дипломатів УНР. Спростовуючи в ході затяжних дебатів аргументацію російської сторони, С.Мазуренко у розпачі вказав представникам РСФРР, „що вони, вимагаючи від уряду УНР оголошення війни Україні Антанті, Дону і Криму – встановлення диктатури робітничого пролетаріату, в той же час зі свого боку позитивно нічого не пропонують і не дають УНР, за винятком порад, за одержанням яких зовсім не було необхідності приїжджати до Москви Дипломатичної Місії”².

Хоча наведені слова не можна віднести до шедеврів дипломатичного красномовства, українська позиція тут заявлена гранично чітко й безкомпромисно. Причин до хвилювання додавало й те, що російські представники з кожною новою зустріччю додавали інформацій про поразки Директорії й успіхи в Україні радянської влади. Не маючи достовірних відомостей про дійсний стан справ, українські представники почали підозрювати, що офіційна Москва свідомо затягує переговори. „Ми сидимо тут уже два тижні і до жодних певних висновків до цього часу не дійшли, – заявив С.Мазуренко на нараді 27 січня. – Нам необхідно встановити контакт взаємної довіри і негайно розв'язати найнагальніші питання, які не терплять відстрочки. Без цього ми не можемо продовжити спільну роботу і нашим зволанням тільки посилюємо анархію на Україні”³.

І зовсім уже відкидаючи будь-які дипломатичні канони й умовності, голова Надзвичайної місії УНР висловив впевненість, що продовження переговорів у попередньому руслі безперспективне через очевидну їх безкорисність. „Ми зі свого боку вносили весь час цілком певні пропозиції, а від Вас я ще жодних пропозицій не чув, – з роздраженням говорив він. – Ті ж розмови, які ми вели на попередніх засіданнях, це лише вимагало від нас капітуляції. Давайте раз і назавжди відкинемо дипломатію вбік і скажемо один-одному: Чого Ви хочете від нас і на що ми можемо розраховувати від Вас. Адже для того, щоб розмовляти про ті предмети, про які ми вели мову на попередніх засіданнях, нам зовсім не потрібно було їхати сюди. Ми могли всі ці питання вирішити там на місці з П'ятаковим і його друзями”⁴.

Українці висловили побажання перенести місце переговорів поближче до міждержавного кордону, зокрема в Харків або Гомель⁵, щоб полегшити одержання інформації від державних центрів УНР.

---

¹ Там само. -

² Там само. – С. 43.

³ Там само. – С. 46.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 46, 48.

Тут, мабуть, доречно висловити міркування щодо причин виникнення дисгармонійної ситуації на переговорах, хоча обидві сторони, здається, щиро прагнули пришвидшення порозуміння. В усякому разі, представники російського уряду Д.Мануїльський, Каменський, В.Менжинський, Л.Красін намагалися переконати своїх візаві в тому, що у них немає причин штучно затягувати процес домовленостей. І їм можна в даному разі довіряти. Не розкриваючи причин прагнення до порозуміння, вони насправді виходили з того, що, не маючи належних військових сил, радянська Росія стояла перед перспективою величезних, надскладних випробувань – на допомогу її ворогам приходила наймогутніша на той час міліарна сила в світі – Антанта. То ж виключити з кільця фронтів, яке дедалі стискалося, хоч одну ланку (Україна потенційно могла нею бути та й, власне, вже була після 16 січня 1919 р.), а ще більше – схилити до нейтралітету, а найкраще – до співдії – значило здобути чималу й притому безкровну, малозатратну перемогу.

На що ж могли посылатись у публічних переговорах постійно російські дипломати – це на зміну ситуації в Україні. Об'єктивне неухильне падіння авторитету, впливу влади Директорії викликало природне питання – наскільки реальною є ця сила і як далеко варто заходити в розрахунках на співдію з нею? Звичайно, у створенні протиантантської і протидобровольчої коаліції вбачалася геополітична перспектива. Однак свої переваги могла мати і ставка на радянські, більшовицькі сили в Україні, що дедалі зміцнювались, завойовували все міцніші позиції, брали під контроль нові й нові території.

Схоже, що московський центр коливався, або ще тільки визначався в тому, який із двох варіантів прийнятніший, „виграшніший”. А керівництво КП(б)У, РНК України, знаючи, що контакти з посланцями Директорії для В.Леніна, його однодумців – то не гра, не імітація ділових стосунків, з підозрою і ревністю ставилися до самої ідеї, тим більше – факту переговорів. Вони розуміли, що у ЦК РКП(б), РНК РСФРР своя стратегія, метою і стрижнем якої було збереження влади рад і що з цього погляду поведінка лідерів КП(б)У, для яких інтереси українських трудящих були превалюючими, не у всьому співпадала із загальнопартійним, загальнорадянським курсом, „органічно вписувалась у нього”, маючи цілком природні регіональні й національні відмінності. Як і в момент створення КП(б)У, організації антигетьманських повстань, створення Тимчасового робітничо-селянського уряду знову виявлялися суперечності між „центром і місцями”. Більшовицький центр водночас бажав, з одного боку, найрішучішої перемоги місцевих комуністичних сил в Україні, а з другого – остерігався, що їх боротьба може прискорити конфлікт, відкрите зіткнення зі світовими імперіалістичними силами, передбачити результат якого було дуже непросто. В усякому разі – переконливих аргументів на користь досягнення переможного варіанту було небагато.

Можливо тому, не маючи впевненості у котрійсь із альтернатив, російська сторона здійснила спробу залучити в переговорний процес представників радянського уряду України, зокрема Г.Пятакова¹. Останній разом з Я.Дробнісом справді прибув наприкінці січня 1919 р. до Москви, однак проігнорував запрошення на нараду, оскільки, за словами

¹ Там само. – С. 47, 57.

Д.Мануїльського стояли на „непримиренній позиції”¹. Представник уряду РСФРР сподівався ще переконати їх змінити точку зору. „Але, якщо вони рішуче відмовляться взяти участь у наших роботах, – зауважив Д.Мануїльський, – то наша партія наполягатиме на їх відкликанні. Тоді, – продовжив він, – ми викличемо з Харкова Х.Г.Раковського, котрий туди був посланий для підсилення прибічників угоди з Директорією”².

Останнє твердження було швидше за все „дипломатичним перебільшенням”. Обставини заміни Г.Пятакова на Х.Раковського на посаді голови радянського уряду України полягали в іншому, на момент здійснення згаданої трансформації далекими від сутності й характеру тих процесів, на які посилався вправний дипломат.

Однак тут важливо усвідомлювати, що радянська сторона мала можливості для маневру. Варіюючи пропозиції (непорушними залишалися вимоги запровадження в Україні радянської влади й створення єдиного командування для радянських і унерівських збройних сил), Д.Мануїльський, В.Менжинський, Б.Красін враховували швидкоплинну кон’юнктуру.

Посланці ж України дедалі більше потерпали від практичної ізоляції, у яку потрапили з приїздом до Москви. Їм не вдалося звестися з Директорією по прямому дроту чи радіотелеграфом. Вони не могли повідомити про досягнуті домовленості, одержати інструкції щодо дальших кроків, допустимих компромісів тощо. Не допомогло навіть втручання на високому наркомівському рівні. Київ упродовж тижнів абсолютно не реагував ні на які звернення³.

Тоді голова місії С.Мазуренко відрядив до Києва кур’єра, хоч і вважав, що в такий спосіб дуже важко предметно вирішувати проблеми, що виникали на переговорах. Хто виконував роль кур’єра місії, з’ясувати не вдалося. Він виїхав з Гомеля і дістався до Дарниці, зайнятої на той час радянськими військами. Однак переїхати на правий берег Дніпра йому не судилося. Паровоз, у якому посланець намагався добратися до Києва, незважаючи на великий білий прапор парламентаря, посилено – „ураганно” обстрілювався гарматним вогнем⁴. Природно, і засоби зв’язку, і зброя знаходилися під контролем військових, якими керував С.Петлюра. „Не будучи навіть отаманом, можна зрозуміти, що окремий паровоз та ще під білим прапором не може загрожувати фронтові й його можна підпустити до себе без усякого ризику й страху за військову справу, – роз’ясняв ситуацію В.Винниченко. – Отже значить його не підпускали не через це? А через що?”

То знала тільки отаманська влада”⁵.

Співставляючи всю історію з домаганнями С.Петлюри оголошення війни РСФРР, з отаманськими перешкодами у здійсненні дипломатичної місії до Москви, Голова Директорії приходив до важливих, однак, дуже невтішних

---

¹ Там само. – С. 58.

² Там само. – С. 59.

³ Там само. – С. 51, 52, 56, 59, 66.

⁴ Симоненко Р.Г., Ресент О.П. Назв. праця. – С. 59.

⁵ Винниченко В. Назв. праця. – С. 229-230.

висновків. Пригадавши, що офіційне оголошення війни північному сусіду було зроблено 16 січня 1919 р., В.Винниченко продовжує: „А 1 лютого, се-б-то як раз через обіцяних отаманами два тижні, повстанські українські війська, підпоможени регулярними російськими військами були вже під Києвом. Оголошення війни не підняло духу. Отаманам важно було видерти те оповіщення війни не з військових мотивів, а з політичних. Оповіщаючи війну, вони були більш певні, що до миру не прийде, а, значить, не буде радянської, дійсно народньої влади, яка не потерпить сваволі й усіх гидот отаманів.

Таким чином ці дві сили, – п’ятаковщина й отаманщина, – досягли свого: одна потягла Раду Народних Комісарів у руський націоналізм та імперіалізм, а друга потягла Директорію в контрреволюцію й у жорстокі лапи антантського імперіалізму”¹.

Висновок багатоаспектний, достатньо категоричний, можливо, не у всіх складових безспірний. Однак у сенсі розуміння сюжету, який розглядається, важко не погодитися з тим, що за відтворених обставин досягти загального позитивного результату в Москві було елементарно неможливо.

То ж, виходячи з об’єктивного стану справ, передусім, усвідомлення того, що захоплення Києва червоними було справою ближчих днів, С.Мазуренко і М.Полоз 1 лютого 1919 р. запропонували оголосити перемир’я на фронті як передумову продовження переговорів про мир².

А на наступному засіданні (4 лютого) було погоджено текст документа, який телеграмою вирішили відправити в Україну – урядам УНР і радянської України. Його зміст зводився до наступного:

Уряд РСФРР погоджувався виступити в ролі посередника між двома урядами, що вели боротьбу в Україні, на наступних умовах:

визнання Директорією принципу влади рад на Україні;

визнання нейтралітету України з активним його захистом супроти будь-якого іноземного втручання, яке порушує цей нейтралітет;

спільна боротьба проти контрреволюції;

перемир’я на час мирних переговорів³.

Навколо даного документа в історіографії „ламалося немало списів”. Причиною послужили дотичні до проблеми сюжету у їх відтворенні через чотири десятиліття В.Винниченко. Колишній Голова Директорії у „Заповіті борцям за визволення” твердив, що „після довгих і гарячих дебатів у Центральному Комітеті й Політбюро РКП Ленінові вдалося перемогти противників миру з Україною і схилити більшість керівних органів компартії прийняти наші умови. Самостійність і незалежність України була офіційно визнана в відповідній резолюції й мирний договір підписано з боку Росії головною советського уряду В.Леніним та Наркомом закордонних справ Чичеріним, а з боку Української Держави – головою української делегації – Семеном Мазуренком”⁴.

¹ Там само. – С. 230.

² Симоненко Р.Г., Ресніт О.П. Назв. праця. – С. 59.

³ Там само. – С. 60-61.

⁴ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 34.

Можливо, з роками В.Винниченко просто призабув деталі і прифантазував деякі моменти, що видаються неправдоподібними. Вищенаведеному домовленість, що телеграфно була відправлена в Україну, він видає за підписаний договір. І хоча В.Винниченко переконає, що в 1920 р. під час звіту йому в Москві С.Мазуренко доповідав „про підписаний договір”¹, що цей факт офіційно підтверджували й Г.Чичерін і члени Політбюро², тексту договору (чи якогось його варіанту, окрім вищенаведеного тексту телеграми) до цього часу ніхто не бачив. Це тим більше дивно, що В.Винниченко стверджує, нібито документ підписали В.Ленін, Г.Чичерін і С.Мазуренко. В біохроніці В.Леніна такого факту не зафіксовано. Та й напевно чи він взагалі міг бути. Хоча в революційний час не надто дотримувалися правових, дипломатичних канонів, видається надто малоймовірним, щоб радянська охорона погодилася на таку вражаючу „протокольну” асиметрію: погодитися поставити під надважливим державним документом підписи глави уряду держави і глави надзвичайної місії, просто не наділеного відповідними повноваженнями. Останнє підтверджується як документом, виданим С.Мазуренкові, так і його неодноразовими покликаннями на те, що він не має змоги продовжувати переговори, не знаючи, що йому в конкретних обставинах може дозволити офіційний Київ. Зокрема, погоджуючись на відправку в Україну телеграми з досягнутими умовами, С.Мазуренко попросив В.Менжинського „передати офіційну заяву Російському Радянському Уряду про те, що він, Мазуренко, не має повноважень Директорії вести переговори з урядом Раковського-П’ятаківа і що після падіння Києва він, Мазуренко, складає з себе відповідальність за можливість виконання вищевказаного повноваження. Т.Мазуренко заявляє, що Місія УНР просить призупинити подальші переговори аж до отримання директив від свого Уряду”³.

Що ж до В.Леніна, то не лише невідомо про його пряму причетність до переговорів, підготовки підсумкового документа, а й до боротьби, яка неначебто мала місце в Політбюро ЦК РКП(б) з українських проблем. Знову таки відомо лише про те, що лідери КП(б)У й радянського уряду України виявляли певну незгоду з лінією поведінки офіційної Москви, допускали навіть часом непослух, який детермінувався логікою розвитку подій в Україні. Так що й тут В.Винниченко, вочевидь, дещо змішав акценти.

Не все точно і з передачею того, як і чому договір не потрапив до рук Директорії. За версією В.Винниченка, С.Мазуренко передав текст документа телеграфом до Києва і „попрохав ратифікації Директорією цього великого акту. Його повідомлення прийняв С.Петлюра, який завідував військовим телеграфом, але Директорію про це не повідомив і ратифікації договору, розуміється, не сталось. С.Мазуренко кілька разів домагався відповіді, але не міг дістати її. Він хотів вернутися в Україну, щоб особисто привести заключний договір, але з наказу Головного отамана С.Петлюри його на кордоні не було пущено в Україну. І так цей величезної ваги для нашої

---

¹ Там само. – С. 35.

² Там само.

³ *Симоненко Р.Г., Ресніт О.П.* Назв. праця. – С. 61.

державності акт було сховано від українства і вся дальша боротьба за неї пішла таким нещасливим для нас напрямом. Москва, не дждавши ратифікації мирного пакту, зважаючи на мовчання Директорії за небажання миру, відновила военні дії, зайняла Київ, натиснула на розбиту українську армію і витиснула її за межі України та Польщі¹.

До цього колишній Голова Директорії додає, що він довідався пізніше, чому залишений петлорівськими військами Київ „більше тижня” не займався червоними, що це було зроблено за наказом Москви „не порушувати перемир’я, ждати кінця мирових переговорів”².

Знову багато які моменти не відповідають дійсності (особиста подорож С.Мазуренка до Києва, хоча він не відлучався з Москви) або не можуть бути підтвержені (вчинки С.Петлори, накази Москви). Є й хронологічні неспівпадіння: готовий договір не міг ні передаватися телеграмою для ратифікації до Києва, ні бути відправленим з нарочним, оскільки його фізично просто не існувало до 4 лютого 1919 р.

Не хочеться підозрювати В.Винниченка у політичній наївності, чи ж то звинувачувати у свідомій, прагматичній фальсифікації подій, однак деякі його твердження зрозуміти, пояснити важко. Так, скажімо, він продовжував рішуче наполягати на тому, що підписаний між посланцем УНР і керівництвом РСР у лютому 1919 р. договір, стрижнем якого було визнання незалежності України, не просто існував, а й розцінювався В.Леніним та його прибічниками влітку 1920 р. як реально діючий документ. А відтак і його, В.Винниченка, візит, переговори з партійно-радянським керівництвом Росії в 1920 р. були прямим результатом визнання ЦК РКП(б), РНК РСФРР договору з Директорією (це тоді, коли практично на всій території України була радянська влада).

Власну ж незговірливість, чи то пак принциповість, прагнення вибороти реальні важелі для українізації республіки В.Винниченко розцінює як привід, з якого скористалися Л.Троцький, його прибічники і домоглися перемоги над поміркованою щодо України позицією В.Леніна, змогли дезавувувати досягнуті в лютому 1919 р. українсько-російські домовленості³.

Однак повертаючись до подій, пов’язаних із діяльністю місії С.Мазуренка, варто звернути увагу на наступні моменти. На вже згаданому засіданні переговорників 4 лютого 1919 р. В.Менжинський від імені російської делегації заявив про згоду перенести подальшу роботу до Харкова й пообіцяв негайно передати зміст домовленостей „до відома Директорії й уряду Раковського-П’ятакова”⁴.

Невідомо, чи дійшов документ у московському варіанті до Вінниці, а якщо й дійшов, то чи потрапив до рук Голови Директорії. Достеменно відомо, що зі змістом угоди, доповненої харківським РНК і підписаної Х.Раковським, зміг першим ознайомитись член Директорії Ф.Швець аж 10 лютого 1919 р.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 34.

² Там само. – С. 35.

³ Там само. – С. 35, 36, 46-48.

⁴ Симоненко Р.Г. Реснт О.П. Назв. праця. – С. 61.

У переданому з Харкова документі відразу повідомлялось про згоду на порозуміння з Директорією з посередництва РНК РСФРР і на вироблених у Москві засадах: „Українське Робітничо-Селянське Правительство прийняло братське посередництво Російського Советського Правительства щодо порозуміння з Директорією (про це офіційно було повідомлено наркомат закордонних справ РСФРР¹) при умові признання таких *принципів*:

- 1) Директорія визнає советську владу в Україні;
- 2) сувора нейтральність України з активною обороною проти військ Антанти, Денікіна, Краснова і Поляків;
- 3) спільна боротьба проти контрреволюції.

Ця підстава була прийнята Вашою надзвичайною місією під проводом т.Мазуренка і її Російське Советське Правительство передало шляхом радіо як нам, так і Директорії. Ми вже заявили згоду на прийняття тієї плятформи, а також на перенесення переговорів до Харкова з проханням передати Вашій надзвичайній комісії в Москві, що вона на території Української Советської Республіки буде користуватися всіми гарантіями дипломатичної незайманості і можливістю тримати зв'язок із Директорією².

Далі в документі додавалась оцінка тих процесів, найостанніших подій, які, з погляду радянського уряду України, мали бути врахованими при підході до надісланої угоди: „Здобуття Києва українськими регулярними советськими військами, перехід на бік советської влади відділів (отамана) Григорієва і інших військових республіканських сил, загальне повстання по всій ще не визволеній Україні під гаслом советської влади очевидно доказують, що робітники і селяни України рішуче стоять на боці советської влади. Ми переконані, що перед цим переконливим фактом Ви будете уважати дальший пролив крові безцільним і безкорисним. Дальший спротив наших (має бути: Ваших) військ тільки затягає громадянську війну та улегшує завдання імперіалістів, які захопили частину української території не тільки на побережжі Чорного моря, але і в Басарабії та на Буковині, збільшуючи економічну руїну, розвалюючи транспорт і затримуючи справу відбудови економічних сил соціалістичного будівництва в Україні³.

Закінчувалася телеграма пропозиціями-запевненнями, що походили безпосередньо від РНК України: „Тому ми прекладаєм з нашого боку продовжувати переговори, що почалися в Москві, тепер у Харкові на підставі признання советської влади, конкретна організація якої повинна бути завданням Третього Українського З'їзду Советів. З нашого боку потверджуємо гарантію повної незайманости Вашої делегації, якщо Директорія признає Тимчасове Робітничо-Селянське Правительство в Україні; одночасно зобов'язуємося забезпечити повну особисту безпеку членів Уряду Директорії, а також вільну діяльність партій, що входять до нього. Предсідник Тимчасового Робітничо-Селянського Правительства України, комісар для зовнішніх справ Раковський⁴.

---

¹ Там само. – С. 67.

² Цит. за: *Стахів М.* Назв. праця. – С. 51.

³ Там само. – С. 51-52.

⁴ Там само. – С. 52.

Ознайомлений з посланням Х.Раковського В.Винниченко, що вже залишав свою посаду в Директорії на вимогу представників Антанти, відреагував вкрай бурхливо. Особливо його обурили слова Голови РНК про гарантії, які будуть надані членам уряду УНР на власній, українській землі. Можливо, через емоції, що переповнювали В.Винниченка, який потрапив справді у відчайдушну ситуацію, він і не помітив, що, крім положень, які приписали в Харкові, в основі то був той самий документ, на який місія С.Мазуренка погодилась у Москві.

Якщо телеграму Х.Раковського з гнівом відкинув В.Винниченко, то, звісно, ще неприйнятнішою вона була для С.Петлюри, його прихильників-отаманів, які від самого початку були проти будь-яких контактів і домовленостей із Москвою: “За останні часи Російській Совнарком приймає всі заходи, щоб установити мир со всіма Державами включно із Україною. Небезпека внутрішніх справ: голод, хворості, безнадійне становище торгу і промисловості, а також і транспорту примушує Совнарком йти на всякі заходи з Державами, щоб тільки захистити завоювання революції від реакції правих сил. Цей погляд суспільної боротьби проти правих сил реакції тепер об’єднує тут всі соціалістичні партії, котрі закликають до згоди і Директорію, як владу на Україні дійсно соціалістичну і демократичну. Всі щиро бажають, щоб наш уряд знов не зробив помилки і не накликав на себе, а також і на всю останню Росію великого лиха закликком чужоземних сил на Україну”¹.

Серед інших аргументів С.Мазуренко виділив прибуття до Москви представників II Інтернаціоналу („Бернської соціалістичної конференції) і заплановану на Яринцевих островах міжнародну конференцію за участю всіх сил, які воювали на теренах колишньої Російської імперії. Раднарком РСФСР був дуже зацікавлений у тому, щоб не лише демонструвати свою миролюбність, а й доводити її світовій громадськості реальними справами. Тому, на думку С.Мазуренка, – „за нашу Місію від незалежної України вони зараз ухватились обома руками, щоб показати Європі, що більшовики не вороги дійсної демократії і не насилують самовизначення нації.

Народний Комісар Чичерін дуже захвилювався, як почув, що Місія хоче од’їздить до Гомеля, щоб там чекать директив від свого уряду. Він упросив Місію не покидати Москви, а навпаки: знову прохати Директорію почати мирові переговори, щоб найскоріше ліквідувать війну на Україні. По згоді з Наркомом Чичеріним Місія і послала Вам свої послідні радіо від 19 та 20 лютого.

З свого боку зараз Місія одногослоно признала, що престиж незалежної Української Народньої Республіки власне диктує, щоб ні в якому р азі зв’язки з Совітською Росією не поривать. Місія своїм існуванням тут скаже делегатам Європи, що Україна є дійсно суверенна демократична і соціалістична республіка. Місія прохає уряд і Директорію вірити, що вона приложе всі свої сили, щоб найліпше скористувати міжнародну ситуацію і захистити права вільної незалежної України”².

¹ Там само. – С. 68.

² Там само. – С. 69.

Відповіді на свої послання С.Мазуренко не отримав. Натомість надійшли розпорядження Директорії про призначення С.Мазуренка керівником дипломатичної місії до Скандинавії. До місії було включено і Ю.Ярослава, яким російська охорона з усім дипломатичним тактом забезпечила повне сприяння для виконання доручення уряду УНР².

Так, втративши немало зусиль для розв'язання надскладної проблеми, посланці України змушені були змиритися з тим, що це, зрештою, виявилось нікому не потрібним. Уже через кілька місяців С.Мазуренко в листі до міністра закордонних справ УНР дуже стисло передав усю історію здійснення місії до Москви. І через дипломатично-стриманий, по суті бюрократично-чиновничий тон проглядає почуття жалю за втрачені можливості, нереалізовану альтернативу, які могли серйозно вплинути на долю України, надати її народу зовсім іншого вектора розвитку. С.Мазуренко констатував: „Російська Савітська влада, як відомо, є влада партії комуністів, котра цілком проваде диктатуру пролетаріата. Лідер партії і Голова савітського Уряду – Володимир Ульянов-Ленін добре розуміє, що диктатурою одного лише Російського пролетаріату не збудуєш комуністичну Державу. Він шукає союзників, як у себе, наприклад серед селянства, так і за кордоном. Але до цієї „соглашательської” політики Леніна вороже відносяться інші конкуренти за лідерство в партії. Троцький і Сталін в Росії. П'ятков і Бубнов на Україні не раз провалювали на колегіальних зібраннях комуністів всі більш-менш помірковані пропозиції головного лідера. Що торкається до відносин інших комуністичних лідерів до України і до Директорії, то „соглашательська” політика Леніна знайти порозуміння і згоду з Директорією спочатку мала між ними успіх. В січні цього року для переговорів з Надзвичайною Місією від Директорії Ленінін і Чичерінін була призначена Комісія із комуністів, виключно прихильних до згоди з Директорією: Менжинський, Каменський, Карахан, Бельгов і найбільш прихильний до нас і впливовий комуніст Красін на чолі з головою Комісії Д.З.Мануїльським. Праця нашої Місії з сією колегією уже через півтора тижня дала головні порозуміння в загальних рисах згоди, але на жаль всі заходи Місії повідомить по радіо Директорію про нашу згоду не мали успіху. Ні радіо Місії в кінці січня Директорією в Києві не приймались, ні потяг з дипломатичним кур'єром Місії не був пропущений нашим військом біля Дарниці. Тільки радіо Чичеріна уже в початку лютого дійшло до Директорії в Вінницю і я одержав наказ зоставатися при Савітському Уряді. Через місяць новим радіо Директорія дала мені наказ покинути Росію і переїхати до складу нашої Місії в Скандинавію”³.

У наведеному витязі з листа привертає увагу характеристика особистісних позицій керівництва Радянської Росії. Гадається, С.Мазуренко зробив це не випадково. Він „підказував”, що при бажанні можна було скористатись індивідуальними орієнтаціями, уподобаннями чільних політиків РСФРР для блага України. Та, схоже, це також нікому в українському проводі було не потрібно.

---

¹ Там само. – С. 69, 70.

² Там само. – С. 71-78.

³ Там само. – С. 79.

Ковальчук Н.В. (Київ)

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ СТОСОВНО УКРАЇНИ

У статті досліджуються чинники формування політики Європейського Союзу відносно України. Автор намагається ідентифікувати фактори впливу на позицію ЄС і робить висновок, що визначені фактори зберігають актуальність і сьогодні.

Характерною рисою сучасного світового розвитку є бурхлива динаміка інтеграційних процесів. Навіть ті країни, що не входять до складу інтеграційних об'єднань, неминуче відчувають на собі їх вплив. Такими інтеграційними угрупованнями є Рада Європи, НАТО, СНД, а на європейському континенті – Європейський Союз.

Проблеми формування політики Європейського Союзу приділено мало уваги в наукових дослідженнях. О. Ковальова намагається у своїх дослідженнях виокремити деякі фактори формування зовнішньополітичної стратегії Євросоюзу відносно України. Вона виокремлює групи внутрішньополітичних чинників в Україні, що визначають позицію ЄС¹. Автор звертався до проведеного аналізу Е. Бреска, П. Брюнера, М. Брюзиса, Й. Янінга, Б. Ов² стосовно формування політики ЄС у східноєвропейському регіоні та на пострадянському просторі. Досліджуючи фактори та чинники, що визначали політику Євросоюзу відносно України протягом 1990-х років, автор приходить до висновку, що виділяє всі групи факторів, що визначають позицію ЄС відносно України.

Метою статті є спроба дослідити чинники та фактори, що визначали політику ЄС відносно України.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**: висвітлити вихідні позиції ЄС та значення цього об'єднання для України; дослідити місце України в зовнішньополітичній стратегії Євросоюзу; виділити фактори, що визначають політику ЄС стосовно України.

3 травня 2004 р. ЄС об'єднує 25 держав з населенням більше 450 млн чол., які виробляють чверть світового ВВП і володіють широким набором зовнішньополітичних інструментів. Це дає підстави віднести ЄС до кола глобальних гравців³. Для такого твердження існують переконливі економічні

---

¹ Ковальова О. Європейський Союз і країни Центральної та Східної Європи: політичні стратегії інтеграції // Держава і право: Зб. наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 18. – С. 403-410; Ковальова О. Україна – Європейський Союз: інтеграційний потенціал і проблеми співробітництва // Людина і політика. – 2002. – № 6 (24). – С. 22-30.

² A New Ostpolitik – Strategies for a United Europe / von Breska E., Brunner P., Brusis M. et al. – Gutersloh: Bertelsmann Foundation Publishers, 1997.

³ A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. Adopted at the European Council meeting in Brussels, 12.12.2003. P. 1 // <http://ue.eu.int/solana/docs/031208ESSIEN.pdf>.

основи. Звернемося до статистичних показників. За чисельністю населення ЄС у 2000 р. переважав США (290,3 млн.), Росію (144,5), Японію (127), хоча поступався Китаю (1287) й Індії (1050)¹. Площа ЄС у складі 15 держав досягла 7,2 млн кв.км. Для порівняння: території США і Китаю складають приблизно по 9,6 млн кв.км., за цим показником їх випереджають лише Росія та Канада (відповідно – 17,1 і 10,0 млн кв. км.).

У 2001 р. ВВП 15 країн ЄС у поточних цінах складав 8,7 трлн. дол., що на 22% менше від ВВП США (11,2 трлн. дол.), але вдвічі більше від ВВП Японії та Китаю (відповідно 4,5 і 3,85 трлн. дол.). За показником річного ВВП у розрахунку на душу населення ЄС (20,7 тис. дол.) поступався США (36,5 тис дол.) і Японії (32, 6 тис дол.), але в 6,5 разів перевищував рівень Китаю (3,11 тис дол.)².

За темпами економічного росту ЄС помітно випереджав Японію, але суттєво поступався США та Китаю. В 1990-2003 рр. ВВП Японії в середньому зростав на 0,3% в рік, ЄС – 1,6%, а США – 2,8%³. Набагато швидше розвивалась економіка Китаю. За західними оцінками, її щорічний ріст за останнє десятиліття був у середньому не нижчим 9%⁴. Слід, однак, враховувати, що відносно невисокі показники економічного росту ЄС були обумовлені політикою Євросоюзу: він готувався до введення єдиної валюти і свідомо гальмував економічний ріст, надаючи перевагу завданням обмеження інфляції, скорочення державного боргу і дефіциту бюджету. Дотримання імперативів економічного і валютного союзу також привело до помітно більш високих показників безробіття в ЄС на січень 2004 р. порівняно з США і Японією: 8% проти 5,7% і 5% відповідно⁵.

ЄС є великим гравцем міжнародної торгівлі. Загальний об'єм зовнішньої торгівлі 15 країн ЄС у 2002 р. досяг 1,87 трлн дол., при цьому доля ЄС і США в світовій торгівлі були в 2002 р. 18,5% і 18,7% відповідно⁶. Китай з 680 млрд. дол. зовнішньоторговельного обороту в 2002 р. відставав у цьому плані від ЄС і США. Доля Китаю в світовій торгівлі складала 6,1%. Трохи більше (7,4%) припадало на Японію, що в 2,5 рази поступається ЄС за цим показником⁷.

Розширення Євросоюзу в травні 2004 р., може двояко вплинути на показники його економічного розвитку. З одного боку, десять нових членів ЄС разом мали доволі скромний ВВП – 410 млрд дол. у 2001 р. При цьому на момент вступу середній показник ВВП на душу населення в країнах-

---

¹ CIA World Factbook 2003 // <http://www.cia.gov>.

² The European Union and World Trade. Compiled by Hanna Skytta. EU Commission Speakers Bureau. November 2002; The Economic Weight of Nations // <http://www.cesifo.de>.

³ OECD Economic Outlook. – 2003. – № 74 (November). – P. 50.

⁴ Yueh L. Y. China's Economic Growth with WTO Accession: Is It Sustainable? // Asia Programme Working Paper № 1. Royal Institute of International Affairs. London, 2003. – P. 2 // <http://www.riia.org/pdf/research/asia/Chinas%20Economic.pdf>.

⁵ European Commission Office of Statistics – Eurostat // <http://europa.eu.int/comm/eurostat/public/datashop>

⁶ Leading exporters and importers in world merchandise trade.2002.(WTOData) // http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2003_e/section1_e/i06.xls.

⁷ Там само.

кандидатах (включаючи новачків наступної „хвилі” – Болгарію, Румунію і Туреччину) склав всього 33% від відповідного показника для ЄС в складі 15 країн¹. Навіть для нових членів Євросоюзу – Кіпру і Словенії – даний показник знаходиться на рівні 78% і 68% відповідно². Однак очікувалося, що, вступивши в ЄС, центральноєвропейські і середземноморські держави протягом десятиріччя після вступу продемонструють річний темп приросту ВВП – 5-9%³. Влаштувавши нових членів у свої виробничі і фінансові процеси, ЄС може суттєво укріпити свої позиції як економічний центр сили і найбільший в світі торговий блок.

Жертви, на котрі пішов ЄС заради введення єдиної валюти, не стали марними. Євро став потужним фактором економічного впливу ЄС у глобальному масштабі. На думку експертів-економістів, з введенням євро у ЄС з'явилася „можливість проводити більш незалежну від США економічну і валютну політику”⁴.

Поряд із потужним економічним фундаментом, важливим елементом потенціалу ЄС як суб'єкта світової політики є його культурний і культурно-політичний вплив, масштаби котрого фактично зберігають світовий характер. Сьогодні поняття „європейські цінності” стало доволі широким. Воно включає в себе уявлення про необхідність вирішувати спори мирним переговорним шляхом, підтриманні громадянських та політичних прав і свобод людини та етнічних меншин. Інші компоненти європейських цінностей – забезпечення економічної і політичної стабільності на основі суспільної солідарності та підвищення добробуту європейців, підтримання безпечного і дружнього зовнішнього оточення. Ці цінності впливали і продовжують впливати на політичну культуру багатьох неєвропейських країн та регіонів – від Східної Азії до Африки і Латинської Америки.

На внутрішньополітичному рівні ці цінності розділяють всі європейські держави, що об'єдналися. Тут вони виступають важливим мотивом, що спонукає ЄС до розвитку спільної зовнішньої політики. „Сутність Європи як центру сили, що уособлюється ЄС, заключається в її фундаментальній моральності” – відзначив британський дослідник Дж. Ліндлі-Френч, маючи на увазі стійкість такого ціннісного укладу⁵. Але для даного дослідження важливіший „зовнішній аспект” впливу європейських цінностей. Мова, перш за все, йде про те, що політична культура й етика міжнародного спілкування на основі цих цінностей дійсно сприяли ряду світополітичних змін. Одним із найбільш європейських по духу та ідеології документів другої половини минулого століття став Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва

¹ Enlargement of the European Union. EU Factsheet. Published by the European Union on the occasion of the EU-U.S. Summit, Washington, 25.06.2003. Source: European Commission.

² EU enlargement. Key structural data for 10 Acceding countries. Issued by Eurostat Press Office. 5.12.2002 // <http://europa.eu.int/comm/eurostat/public/datashop>.

³ Enlargement of the European Union. EU Factsheet. Published by the European Union on the occasion of the EU-U.S. Summit, Washington, 25.06.2003. Source: European Commission.

⁴ Буторина О. Международная валютная система // Россия в глобальной политике. – 2003. – № 4 (Октябрь-декабрь). – С. 74-76.

⁵ Lindley-French J. The Ties that Bind // NATO Review. Autumn 2003 // http://www.nato.int/docu/review/2003/issue3/english/art2_pr.html.

в Європі, підписаний у Гельсінкі в 1975 р., виходячи з положень третього (права людини і співробітництво в гуманітарній сфері) і меншою мірою, першого (військові аспекти європейської безпеки) „кошиків” акту. Цей „ціннісний” документ відіграв правову, політичну і дипломатичну роль у могутній трансформації світової політики початку 1990-х років. Формально (часто і фактично) він виступав як «моральний кодекс» постсоціалістичних перетворень у Східній Європі та в пострадянських республіках¹.

Якщо США – особливо при адміністрації Дж. Буша-молодшого – проектували свій вплив прямолінійно і безпосередньо за допомогою сили, то країни ЄС намагалися впливати на міжнародні відносини „м’якше”, віддаючи пріоритет непрямым інструментам. Зокрема, вони ретельно слідували за своїм авторитетом у розкритті фактів утисків гуманітарних цінностей. Рада Європи, де тон безумовно задають країни ЄС – найбільш радикальна й одночасно найвпливовіша правозахисна організація світу. Формально вона вважається європейською. Фактично ж Рада Європи формує всесвітній канон правозахисних норм, намагаючись поширити його на світову спільноту. Не випадково правозахисники практично у всьому світі апелюють саме до європейських оцінок ситуацій, що складаються в їх країнах з правами людини і політичними свободами. Європейська позиція цікавить їх не менше, ніж Вашингтона з відповідних питань. Лідерство в сфері правозахисної активності дає змогу ЄС при необхідності чинити ефективний тиск на ті чи інші країни світу. Тому вона представляє собою елемент як організаційного ресурсу ЄС, так і потенціалу його морально-політичного впливу.

Цінності об’єднаної Європи приваблюють і щедрою матеріальною підтримкою, котру ЄС зазвичай надавав тим державам (які, в основному, знаходяться на периферії ЄС), у чийй стабільності й добробуті він мав пряму зацікавленість. Протягом 15 років після 1990 р. інститути ЄС проявляли цілеспрямованість у поширенні цінностей, на яких базується європейська інтеграція. Отримання країнами-партнерами ЄС вигод від співробітництва з ним залежало від визнання цими країнами європейських цінностей і їх практичної орієнтації на них.

М’яка сила єдиної Європи і методи її проектування протягом останнього десятиліття відрізняли ЄС як міжнародного гравця від будь-якого іншого суб’єкта світової політики. Свої позиції в сусідніх країнах і світі загалом ЄС утверджував через витіснення непритаманних йому явищ і процесів подалі від ядра інтеграційного угруповання. В ціннісному вимірі Європейський Союз представляє собою такий само сяючий „град на пагорбі”, як і США зі своїми цінностями й „американською мрією”.

Інструментом, який допомагав ЄС протягом півтора десятиріччя проектувати європейські цінності на міжнародній арені, став організаційний ресурс – третя складова міжнародного впливу ЄС. Даний ресурс визначався участю ЄС у численних світових і регіональних організаціях, діалогах,

---

¹ Post-Communist Countries in the Globalizing World / Editor-in-Chief K. Khudoley. – Saint-Petersburg: University Press, 2004.

форумах і т.д. Покоління чиновників ЄС, які вирости і набули досвід в 2000 роки, близька логіка багатосторонньої взаємодії, підготовки і вироблення рішень на їх основі. В цьому їхня перевага перед функціонерами урядів національних держав, схильних до більш прямолінійних методів відстоювання своїх позицій. Організаційний ресурс давав змогу європейцям „структурувати” міжнародне середовище у власних інтересах і підштовхував довгострокові зміни в міжнародному балансі змін. Хоча такі зміни під впливом ЄС проходили поступово і стосувалися переважно торгових і фінансових аспектів міжнародних відносин, саме через організаційний ресурс ЄС міг впливати на процеси, що відбуваються в географічно віддалених регіонах. Цей ресурс зарекомендував себе як більш адекватний меті зовнішньої політики ЄС, ніж прямолінійна проекція військової сили на важливі для ЄС регіони світу.

Спираючись на аналіз лідерського потенціалу ЄС можемо констатувати, що оцінки ЄС як глобального гравця загалом високі. Його дійсно варто розглядати в контексті глобального лідерства навіть сьогодні, коли „інтегрована суб’єктність”¹ Європейського Союзу як міжнародно-політичного гравця повною мірою ще не сформувалась. Внутрішня консолідація Європи зростає. З інституціональної точки зору, вона поступово стає свого роду „протодержавою” в особі ЄС.

Отже, привабливість Євросоюзу для України визначається як рівнем його економічної потужності та технологічних можливостей, так і рівнем розвитку демократії, соціальної системи, яка націлена на вирівнювання та підвищення стандартів життя населення усіх країн, що входять до Союзу. Це також величезний розгалужений платоспроможний ринок, гнучкість кредитних можливостей, перелив капіталів, мобільність робочої сили тощо. Тому для України, як важливої частини Європи, що не є членом ЄС та країни, що з 2004 р. має з ним спільні кордони, потрібно мати стратегію відносин з таким гравцем міжнародних відносин, з визначеними перспективами та пріоритетами у відносинах.

Позиція ЄС стосовно країн постсоціалістичного простору не давала Україні якогось широкого поля для діяльності на цьому зовнішньополітичному напрямі. Політичні інституції поділили соціалістичні країни на три групи: держави Центрально-Східної Європи; балканські країни; Росія і держави СНД². Запропонований субрегіональний поділ, що базувався не на географічному, а на політичному підході до країн колишнього Східного блоку, був закріплений у спільній зовнішній політиці системою міжнародних договорів. До країн ЦЄС були віднесені Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Болгарія, Румунія і три прибалтійські держави. Відносини з ними були побудовані в рамках інституту асоційованих європейських угод³. Групу балканських держав склали Федеративна республіка Югославія (Сербія і Черногорія), Хорватія,

¹ Троїцкий М. Европейский Союз в мировой политике // Международные процессы. – 2004. – Т. 2. – № 2 (5). – С. 43.

² Balazs P. The EU's Collective Regional Approach to its Eastern Enlargement: Consequences and Risks. – Copenhagen: Research Project on European Integration, 1997. – P. 3.

³ Ковальова О. Європейський Союз і країни Центральної та Східної Європи: політичні стратегії інтеграції // Держава і право: Збірн. Наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 18. – С. 404-406.

Албанія, Македонія, Боснія і Герцеговина. Головним завданням політики ЄС щодо цих країн було сприяння мирному врегулюванню регіональних конфліктів і припиненню воєнних дій, що в першій половині 1990-х років охопили територію колишньої СФРЮ. Після нормалізації ситуації планувалося підписати угоди про стабілізацію й асоціацію (УСА). Росія та країни СНД розглядалися інститутами ЄС, відповідальними за зовнішню політику, як єдиний політичний простір і отримали в ієрархії пріоритетів спільної східної політики статус третіх країн, з якими могли бути укладені угоди про партнерство і співробітництво¹.

Таким чином, східні зовнішньополітичні стратегії спиралися на диференційовані завдання Євросоюзу у трьох регіонах Європи, а їх зміст ураховував політичну ситуацію і підходи до інтеграційного процесу з боку політичних еліт цих країн.

Спробу систематизації зазначеного диференційованого підходу ЄС до колишніх соціалістичних країн було здійснено в 1997 р. науково-дослідницькою групою з вивчення європейських проблем Центру прикладних політичних досліджень Мюнхенського університету (ФРН) у складі політологів Е. Бреска, П. Брюнера, М. Брюзиса, Й. Янінга, Б. Ов². Було докладно проаналізовано внутрішньополітичну ситуацію в цих державах, стан політичних інститутів і його відповідність критеріям членства в ЄС, проведено оцінку ризиків співробітництва, запропоновано його диференційовані стратегії для кожного регіону. Висновки базувалися на таких основних *положеннях*:

головною метою східної політики ЄС є загальноєвропейська інтеграція в умовах забезпечення стабільного і мирного розвитку Європи;

лише західноєвропейські держави мають реальну можливість надати необхідні для стабілізації ресурси;

більшість постсоціалістичних держав намагається брати активну участь у інтеграційному процесі з метою набути повноправного членства в ЄС;

політика Євросоюзу потребує концептуального обґрунтування процесу розширення на схід, що надасть країнам – кандидатам чіткі інтеграційні орієнтири, сприятиме демократичним трансформаціям відповідно до європейських стандартів і виключить можливість виникнення в Європі нових ліній поділу;

інтереси ЄС спираються на такі зовнішньополітичні орієнтири, як розширення на Схід і інтеграція країн ЦСЄ, підтримка стабільного миру на Балканах, партнерство з Росією та іншими країнами СНД. Усі визначені пріоритетні напрями мають бути охоплені загальною концепцією добросусідства, яка передбачає підтримку балансу інтересів сторін, виключення притаманних асиметричному розвитку інтеграційного процесу конфліктів і напруженості в двосторонніх відносинах Євросоюзу і країн-партнерів³. Перспективи третьої групи країн – Росії і СНД – оцінювались у концепції ризиків на основі тези про значне відставання держав пострадянського простору в процесі демократизації і ринкових трансформацій порівняно з країнами ЦСЄ.

---

¹ Ковальова О. Україна – Європейський Союз: інтеграційний потенціал і проблеми співробітництва // Людина і політика. – 2002. – № 6 (24). – С. 24.

² A New Ostpolitik – Strategies for a United Europe / von Breska E., Brunner P., Brusic M. et al. – Gutersloh: Bertelsmann Foundation Publishers, 1997. – P. 86-90.

³ Ковальова О. О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 46-47.

Виходячи з необхідності стабілізації соціально-політичної ситуації в країнах – майбутніх сусідах ще до вступу нових членів з ЦСЄ, Євросоюз визначив метою своєї політики партнерство і співробітництво з Росією, Україною, Білоруссю і Молдовою.

Аналіз зовнішньої політики Євросоюзу дає змогу говорити, що її пріоритетом протягом останнього десятиріччя був російський напрям. Це означало, по-перше, незастосування на практиці декларованого зовнішньополітичного принципу “гнучкого” підходу на відміну від підходів до країн ЦСЄ та Балкан. Держави СНД автоматично розглядалися політичними інституціями ЄС, відповідальними за міжнародні відносини в світлі відносин ЄС з Російською Федерацією, наслідком чого був незмінний формат співробітництва для всієї групи пострадянських країн навіть за умови відносної диференціації інтеграційних стратегій. По-друге, розробку й реалізацію стратегії, що підтримувала незалежність пострадянських держав, ЄС розпочав із серйозним запізненням¹.

З огляду на вищезазначене, автор вбачає за доцільне визначити основні фактори, що впливали на визначення ролі і місця України для Європи. Саме ці фактори безпосередньо визначають параметри відносин ЄС до України. Комплексний аналіз існуючих підходів до визначення ролі і місця України для Європи дає автору підстави виділити наступні групи *факторів*:

По-перше, група геополітичних факторів є складною і багатовимірною.

Проміжне розташування України між Росією, з одного боку, і НАТО й ЄС, з іншого. Даний фактор автором вбачає ключовим у визначенні стратегії європейських структур щодо України, оскільки невизначеність подальшого розвитку відносин у межах СНД та між державами колишнього СРСР, в першу чергу, і визначила побоювання щодо потенціального членства цих держав у ЄС. Автор таке розташування України визначає як периферійно-пограничне. При чому таке географічне розташування України і Росії не вимагали від Заходу пов'язувати ці дві країни в усіх питаннях, однак головною прив'язкою до Росії є той факт, що Україна має враховувати російський чинник у своїй зовнішній політиці.

Поява нової незалежної держави з відносно слабкими державними інституціями, особливо в дотриманні основних законів, панування засад планової економіки і перехід до ринкової, відсутність основ громадянського суспільства закладали основи для тривалого перехідного періоду в економічній, політичній, соціальній сферах. Крім того, західні експерти часто звертають увагу на чинник “розподіленого суспільства”² не в етнічному аспекті між росіянами і українцями, а саме політичний, економічний і регіональний розподіл. У зовнішньополітичному аспекті таким розподілом є коливання між інтеграційними тенденціями в східному і західному напрямках. Окремі автори визначають стримуючим чинником для ЄС та НАТО щодо України високий рівень націоналізму з боку політичних еліт, маючи на увазі насамперед завищені

¹ Petrakos J. The Regional Dimension in Central and East European Countries: An Assessment // East European Economies. – 1996. – September-October. – P. 72-74.

² Ukraine, Europe and the United States. Towards a new Euro-Atlantic security architecture / Ed. by Janes J., Kokoshinsky O., Wittschorek P. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2000. – P. 60.

прагнення щодо “утвердження України як світової держави” з невизначеним ядерним потенціалом, що суперечило їх інтересам¹.

По-друге, група геостратегічних факторів.

Значення України у контексті забезпечення стабільності та безпеки Європейського континенту. Незалежна та стабільна Україна в цій сфері також виконувала декілька функцій, чим суттєво вплинула на формування відносин Європи з нею. Так, у першу чергу, виокремлюється важливість України в її відносинах з Росією². Вже згадуваний чинник неможливості реінтеграції пострадянського простору, особливо країн ЦСЄ, Росією без попереднього підкорення собі України. Зростала і роль українсько-російських відносин у контексті збереження стабільності в регіоні СНД, зокрема щодо вирішення проблем Чорноморського флоту та ядерної зброї³.

Стабільність багатонаціональної України безперечно визначається як конструктивний фактор у регіоні, де зберігається небезпека виникнення конфліктів як між сусідніми державами, так і всередині держав з причин економічного, географічного й етнічного характеру.

Україна виступає як фактор неконфліктності і стабільності у формуванні субрегіональних комплексів, що мають на меті економічне та безпечове співробітництво. Цей фактор особливо визначався в контексті розширення НАТО, але і з точки зору інтересів ЄС, Україна виступає як вихід до зон безпеки в Балто-Чорноморському та Чорноморсько-Каспійському регіонах, що підкріплювалося економічною стратегією ЄС, яка розробляється.

По-третє, група гео економічних чинників.

Доволі стримуючим фактором на етапі формування політики ЄС стосовно України була тісна прив'язаність національного ринку до ринків країн СНД (55% українського експорту)⁴, що обумовлювалося радянською структурою виробництва. Крім того, структура експорту України до ЄС переважно складалася з чутливих для єдиного внутрішнього ринку ЄС товарів, проти яких у ЄС застосовуються протекціоністські заходи (більше 60%), це продукція сільського господарства, чорної металургії, текстильної промисловості. Високий транзитний потенціал території України у контексті формування транспортних коридорів Європа – Кавказ – Азія.

Вагома частка України у вирішенні енергетичного питання Євросоюзу, з одного боку, обумовлювалася високим рівнем залежності від української ГТС при транспортуванні енергоносіїв з Росії до ЄС, з іншого боку, зростаючий потенціал України в аспекті розробки паливно-енергетичних ресурсів у країнах СНД, і особливо в масштабах нафтогазових родовищ на шельфі і в регіоні Каспійського моря.

Отже, цей перелік факторів зберігає свою актуальність протягом усього періоду еволюції підходів ЄС відносно України, лише змінюється вага і пріоритетність цих факторів на різних етапах відносин ЄС – Україна.

---

¹ *Shulman S.* Cultures in competition: Ukrainian foreign policy and the “cultural threat” from abroad // *Europe-Asia studies*. – 1998. – Vol. 50. – № 2. – P. 289-290.

² *Clesse A., Zhurkin V.* The future role of Russia in Europe and in the world. –Luxembourg: Luxembourg institute for European and International studies, 1997. – P. 234-235.

³ *Bukkvoll T.* Ukraine and European security. – London: The Royal institute of international affairs, Chatham house papers, 1997. – P. 83-85.

⁴ *Bakos G.* After COMECON: a free trade area in Central Europe? // *Europe-Asia studies*. – 1993. – Vol. 45. – № 6. – P. 1029.

УКРАЇНЦІ У СВІТІ

Саранча Г.В. (Тернопіль)

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

У статті аналізується діяльність українських громадсько-політичних організацій у США в 40–80-х рр. ХХ ст. Автор не лише висвітлює одну з маловідомих сторінок нашої історії, а й узагальнює позитивний досвід, з'ясовує причини помилок, суперечностей та політичного розбрату в середовищі політичної еміграції.

У період між двома світовими війнами в українській діаспорі у Сполучених Штатах Америки громадсько-політичне життя зазнавало бурхливого розвитку. Українці перших двох хвиль еміграції створили ряд громадських організацій, які були досить численними і попри ряд розходжень у поглядах та розколів пройшли випробування часом. Деякі з цих організацій існують та активно діють і в наші дні.

Серед наукових досліджень, які дають найбільш повні відомості про громадське життя діаспори в США, слід назвати праці “The Ukrainian Heritage in America” за загальною редакцією В. Душника¹ та “The Ukrainian in America. Roots and Aspiration 1884 – 1954” М. Куропася². Важливу інформацію щодо досліджуваної проблеми містить праця В. Мудрого, голови Центрального представництва українських емігрантів у Німеччині (ЦПУЕН) – “Українці у вільному світі. Ювілейна книга УН. Союзу з нагоди 60-річчя”³. Особливістю згаданих праць є те, що вони складаються з окремих

---

¹ Dushnyk W. The Ukrainian Heritage in America. – New York, 1991. – 690 p.

² Kurupas M. The Ukrainian in America. Roots and Aspiration 1884 – 1954. – Toronto, 1991. – 560 p.

³ Українці у вільному світі. Ювілейна книга УН. Союзу з нагоди 60-річчя. – Нью-Йорк, 1963. – С. 513.

статей різних авторів, у яких і висвітлюється діяльність українських організацій та окремих діячів громадсько-політичного життя в діаспорі. Незважаючи на численні звертання дослідників до різних аспектів громадського життя української діаспори у США, воно не стало предметом спеціального наукового аналізу.

Після Другої світової війни до США переселилася найбільш політично свідомо частина українських біженців. Ці патріотично налаштовані емігранти відновлювали тут свої громадсько-політичні організації, які вони створили ще в Європі, перебуваючи в таборах для переміщених осіб. Серед таких політичних організацій слід назвати Союз визволення України, Союз українських політичних в'язнів, Союз гетьманців, Союз українських ветеранів – всі вони були створені в Західній Німеччині в кінці 40-х років ХХ ст. і мали свої друковані органи. Наприклад, органом Союзу визволення України була газета “Місія України”, Організація державного відродження України мала свій друкований орган – газету “Самостійна Україна” тощо. Українські періодичні видання в США, як у демократичній країні, пропагували різні партійні погляди: від монархічних (“Булава”), до комуністичних (“Українські вісті”).

Поширення в США численних українських організацій призвело до появи великої кількості українських друкованих видань. Вони висвітлювали життя численних громадських та політичних організацій. Відомий у діаспорі український публіцист М. Сосновський зазначав, що на відміну від української преси в Канаді, періодичні видання у США засновувалися і набували поширення завдяки організаціям, чиїми офіційними органами вони були. М. Сосновський вказував на неспроможність існування періодичних видань поза рамками певної структури: “...в ЗСА засадничу і вирішальну ролю відіграє ця наша преса, яка розвинулася в атмосфері забезпечених Союзів. Так звана позасоюзова преса з уваги на свою фінансову слабкість має фактично периферичне значення для тутешнього українського життя”¹. Прикладом незаперечності наведеного факту може слугувати наймасовіша організація Український народний союз, чий офіційний друкований орган газета “Свобода” є теж найбільшим за тиражем українським періодичним виданням у США. Періодичні видання таких репрезентативних українських організацій як Український народний союз, Український робітничий союз, Союз українців-католиків “Провидіння” були не тільки речниками згаданих організацій, а й важливим чином впливали на формування громадської думки в середовищі української діаспори загалом. Інформація, що містилася в цих виданнях, є досить важливою у дослідженні різноманітних аспектів життя української діаспори, проте вони висвітлювали події з тих ідеологічних позицій, які пропагували.

Основним джерелом вивчення проблеми громадсько-політичного життя української еміграції є архівні документи, що зберігаються у фондах архівів України та США. Основними архівними джерелами, які використовувалися

---

¹ Сосновський М. Українська преса в ЗСА та Канаді (Стан і перспективи) // Український журналіст. – Філадельфія, 1973. – № 10. – С. 5.

при дослідженні, є матеріали, що зберігаються в українських архівах у Сполучених Штатах Америки, зокрема в Центрі дослідження історії еміграції, який знаходиться в м. Міннеаполіс, штат Міннесота, США. Важливими документами для дослідження даної проблеми є матеріали, що торкаються діяльності політичних та громадських організацій. В українській колекції зберігаються документи таких організацій як Спілка українських ветеранів¹, Союзу гетьманців², Ярославської спілки³, молодіжних організацій СУМ та ПЛАСТ⁴. У цих колекціях, окрім організаційних документів (статутів, звітів, кореспонденції), зберігаються також і цілком раритетні документи. Наприклад, у колекції Спілки українських ветеранів зберігаються рукописи праць В. Липинського та М. Міхновського.

Третя хвиля української еміграції відзначалася особливою політичною та громадською активністю своїх представників. Тому в архіві зберігається величезна колекція особистих архівів українців, які брали активну участь у громадському та політичному житті спільноти у Сполучених Штатах Америки. Серед відомих громадських діячів, чий архів зберігається в Центрі дослідження історії еміграції, слід назвати О. Неприцького-Грановського, Ю. Пундика, С. Куропася, С. Голяша, С. Кікти, М. Маланюка, С. Кизима, М. Леськіва, В. Пакуляка, М. Комішака тощо⁵.

Для дослідження громадсько-політичного життя українців корисними є матеріали, що зберігаються у фондах архіву Українського національного музею у м. Чикаго (Іллінойс, США): організаційні документи Українського національно-демократичного союзу (УНДС), СУМА, ПЛАСТу, їх друковані органи; унікальними є матеріали, що висвітлюють діяльність Союзу гетьманців у США⁶.

Перші українські спілки, які організовувалися емігрантами, носили благодійний характер. До таких слід віднести насамперед Український народний союз, Український робітничий союз, Українська народна поміч. Ці організації відігравали також і громадсько-політичну роль в українській діаспорі. Прикладом може послужити Український народний союз (УНС) – одна із найстаріших і наймасовіша організація українців у США.

Український народний союз був створений у 1894 р. у м. Шамокін штат Пенсильванія⁷. На початку свого існування УНС виконував функції суто благодійної організації. Однак із прибуттям до Сполучених Штатів Америки українських політичних емігрантів, УНС почав перетворюватися в політичну

¹ Кореспонденція та організаційні документи Спілки українських ветеранів // Immigration History Research Center (далі – IHRC). – Ukrainian Veterans Association. – Box 1.

² Статуту, документація, кореспонденція членів Союзу гетьманців – державників у США // IHRC. – Hetmanat. – Box 1.

³ Протоколи засідань виконавчого комітету, періодичні видання членів Ярославської спілки // IHRC. – Jaroslav Association. – Box 1.

⁴ Звіти про діяльність, кореспонденція членів УВАН // IHRC. – Ukrainian Academy of Arts and Sciences. – Box 1.

⁵ Кореспонденція та особисті архіви // IHRC. – Miscellaneous Ukrainian Manuscript Collection. – Box 1 – 2.

⁶ Документи про діяльність членів Організації державного відродження України // Ukrainian National Museum in Chicago (далі – UNM). – Box 29 (34). – Folders 1-5.

⁷ Кардаш П., Ком С. Українці у світі. – К.; Мельбурн, 1995. – 423 с.

організацію. Під час Другої світової війни Український народний союз налічував 45 тис. членів, мав 470 відділів у двадцяти штатах США¹. На чолі УНС на той час стояли відомі не тільки в українській діаспорі США громадсько-політичні діячі, які сповідували ідеї визволення України та створення держави на засадах націоналізму – М. Мурашко, Л. Мишуга, Д. Галичин, С. Шумейко. У таємних фондах ЦК КП(б) У зберігаються донесення двох керівників Союзу допомоги американських українців – Ткача М. та Рибак В., які вважали: “Останні 10-12 років Український народний союз став місцем, де збиралися українські націоналісти-фашисти, які використали назву цієї організації, її газету і членство для поширення профашистської діяльності у США”². Попри таку оцінку Українського народного союзу членами прокомуністичної української організації, УНС завжди сповідував принципи демократії та свободи слова. Доказом цього є беззаперечний лідер у середовищі періодичних видань – газета “Свобода”, яка є офіційним друкованим органом Українського народного союзу³.

Новоприбулі емігранти третьої хвилі активно включилися у громадсько-політичне життя діаспори, поповнивши ряди вже існуючих організацій. Число членів Українського народного союзу у 50-ті рр. збільшилося майже вдвічі і налічувало понад 87 тис. членів⁴.

У США, як демократичній країні, українські емігранти засновували спілки та організації, які підтримували різноманітні погляди. В цій країні був створений Союз взаємодопомоги американських українців (СВАУ), на чолі якого стояли вже згадані М. Ткач та В. Рибак. Ця організація підтримувала прокомуністичні погляди. У своєму донесенні керівники організації характеризували її як таку, що “проводить політику дружби з народами Радянської України і Радянського Союзу і окрім допомоги в проведенні заходів уряду США, проводить широку кампанію для допомоги своїм братам в Україні і в Радянському Союзі”⁵. 95 % членів цієї організації належали до Комуністичної асоціації.

У своїх детальних звітах М. Ткач та В. Рибак не згадували ні чисельності цієї організації, ні політичних акцій чи заходів, у яких брали участь її члени. Згідно з даними, які наводить Л. Цебрівський, станом на 1946 р. Союз налічував 45 720 членів, однак у наступні роки число членів суттєво скоротилося і у 1952 р. становило 18 тисяч осіб⁶. Офіційним друкованим органом Союзу взаємодопомоги американським українцям була газета

---

¹ Довідка про українців у США // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1: ЦК КП(б)У. Особливий сектор та відділ ЦК КП(б)У, оп. 24, спр. 1457, 28 арк.

² Довідка про українців у США // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1457, 5 арк.

³ Ювілейний альманах Свободи 1893-1953. – Видання Українського народного союзу: Jersey City, N. J. – 217 р.

⁴ Троцинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.

⁵ Довідка про українців у США // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1457, 13 арк.

⁶ Саранча Г. Соціальна адаптація Четвертої хвилі української еміграції у Сполучених Штатах Америки та участь її представників у громадсько-культурному житті діаспори // Сторінки історії: Зб. наук. праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ «Вид-во «Політехніка». – Вип. 21. – С. 162-170.

“Українські щоденні вісті”, згодом це видання стало тижневиком і було перейменовано на “Українські вісті”¹.

На початку 20-х рр. ХХ ст. в українській діаспорі у Сполучених Штатах Америки поширення набули ідеї українського монархізму репрезентовані гетьманським рухом. Натхненником поширення гетьманського руху був колишній міністр преси та пропаганди уряду Директорії, який брав участь у поваленні влади гетьмана Павла Скоропадського, Осип Назарук. Під впливом творів В. Липинського, зокрема його “Листів до братів-хліборобів”, О. Назарук переглянув власні погляди і став палким послідовником українського монархізму. З 1923 р. О. Назарук став головним редактором друкованого органу гетьманського руху у США – “Січові вісті”². Це було зародження гетьманського руху в США.

Важливими подіями в житті прихильників монархізму напередодні Другої світової війни були візити до Сполучених Штатів Америки сина гетьмана П. Скоропадського – гетьманича Данила Скоропадського, який у 1937 р. відвідав Нью-Йорк, Чикаго, взяв участь у декількох суто символічних заходах³. Не можна обминути увагою особу Д. Скоропадського та його роль у гетьманському русі як за життя П. Скоропадського, так і після його смерті.

Д. Скоропадський народився 13 лютого 1904 р. у Петербурзі. Нашадок старого козацького роду по батьківській лінії та князівського роду по лінії материнській, гетьманич Данило отримав справжнє аристократичне виховання, навчався у Лозанні, отримав технічну освіту. Працював у Берліні, Лондоні, а наприкінці Другої світової війни працював на підприємствах відомого українського винахідника-промисловця В. Джуса. Становище Д. Скоропадського вимагало від нього активної участі у громадсько-політичному житті української діаспори. Після завершення війни гетьманич особливу увагу приділяв справам українських біженців у Європі – відвідував табори для переміщених осіб⁴.

Характеризуючи діяльність Д. Скоропадського, його сучасники зазначали: “Побіч професійної та громадсько-політичної праці Гетьманич, як здібний публіцист, успішно працював серед чужинців для української справи і навіть у Лондоні видавав спеціальний інформаційний журнал англійською мовою про Україну та український нарід”⁵. Данило Скоропадський за роки свого проживання в еміграції не змінив свого громадянства і залишався українцем. Проте очоливши гетьманський рух з 1948 р., Д. Скоропадський не виявив себе здібним і активним керівником цієї організації – організаційними справами він займався непослідовно і неактивно. Соратники гетьманського лідера критично зауважували, що

¹ Бюлетень Союзу взаємодопомоги американським українцям. // UNM in Chicago. – Вох 29 (24, 25). – Folder 3.

² *Dushnyk W.* The Ukrainian Heritage in America. – New York, 1991. – 690 p.

³ Статут Союзу гетьманців – державників Америки з центром в Чикаго, 1937 // UNM in Chicago. – Вох 30 (11). – Folder 2.

⁴ З життя громад і організацій // Свобода (Нью-Йорк). – 1949. – № 72. – 18 травня.

⁵ *Ромен-Домазар Б.* Гетьманич Данило // Овид. – 1957. – Ч. 4 (81). – С. 4.

протягом дев'яти років своєї керівної діяльності Д. Скоропадський міг по півроку не вести справ, не відповідати на організаційні та ділові листи¹.

Після завершення Другої світової війни відбулися суттєві зміни і в середовищі гетьманського руху не тільки у Сполучених Штатах, а й у Європі. У цей період розпочався новий етап розвитку гетьманського руху. Противники гетьманців обумовлювали зростання популярності монархічних ідей тією ситуацією, що склалася на той час в українській діаспорі: "...після другої війни, коли на новій еміграції заломані духово люди стали шукати якихсь наглих і чудесних засобів для спасення України від усього лиха, почали прихильники Павла Скоропадського нову пропаганду за "гетьманським рухом"².

Незмінним центром гетьманського руху залишався Мюнхен, де розташовувався Вищий провід гетьманського руху, який "дбав за розвій гетьманського руху, об'єднував всі гетьманські організації і всіх гетьманців та забезпечував спільний напрям їх діяльності". У пункті V Статуту гетьманського руху зазначалося: "Досвід показав, що відбудова і вдержання Української Держави зв'язані з величезними труднощами. І це головню наслідком внутрішнього нездисциплінування українців. Все це можна перемогти лише тоді, коли вся повнота влади й засобів опиняться в руках легального (повноправного) Гетьмана всієї України і Роду Його в характері легальної династії, цебто коли в Україні буде встановлено Дідичне Гетьманство"³. Прагнення гетьманців проголосити рід Скоропадських правлячою династією Української держави викликало гостру критику в їхніх опонентів, які зауважували, що гетьманський рух втрачає свої первинні принципи і перетворюється у монархізм, який ніколи не мав історичної традиції в Україні.

Після смерті гетьмана Павла Скоропадського 26 квітня 1945 р. відповідно до статуту цієї організації "Найвищим Вождем Гетьманського Руху" оголошувався спадкоємець гетьмана – гетьманич Данило Скоропадський⁴. Згідно із записами особистої канцелярії гетьманича ця подія відбулася у 1948 р.: "В часі від 25. 10. до 8 XI. 1948 р. Й. Св. ЯВП Гетьманич відбув подорож до Німеччини. Там і тоді відбулося офіційно-формальне перебрання усіх обов'язків і прав Гетьманича, як законного спадкоємця прав на Гетьманську Булаву в Україні (по відновленню держави), а на еміграції Верховного Керівника ГРуху, як гетьмансько-монархічної Державної Концепції"⁵. Таке "спадкоємне перебрання влади" викликало гостру критику в середовищі інших політичних організацій в еміграції. Акцент робився на

---

¹ Статути, документація, кореспонденція членів Союзу гетьманців – державників у США // IHRC. – Hetmanat. – Box 1.

² Там само.

³ Схема управління гетьманським рухом. – Статути, документація, кореспонденція членів Союзу Гетьманців – державників у США // IHRC. – Hetmanat. – Box 1.

⁴ Статут союзу гетьманців – державників Америки з центром в Чикаго, 1937 // UNM in Chicago. – Box 30 (11). – Folder 2.

⁵ Коротка інформація в справі побуту Й. Св. ЯВП Гетьманича в Німеччині. – Статути, документація, кореспонденція членів Союзу гетьманців – державників у США // IHRC. – Hetmanat. – Box 1.

тому, що гетьман П. Скоропадський добровільно зрікся своєї гетьманської булави у 1918 р., а також той факт, що “кожен гетьман був виборний... Ніякий гетьман не мав свого родинного права на владу в Україні”¹. Отже, позиції гетьманського руху в еміграції та їх претензії на владу в Україні можна було назвати не чим іншим як боротьбу “за шкіру ще не вбитого ведмедя”.

З приїздом до США нової хвилі емігрантів, серед яких, як уже зазначалося, була чимала кількість прихильників гетьманського руху, у цій країні назріла необхідність переглянути засади цього руху в умовах нової політичної ситуації, що склалася в середовищі еміграції. На Другому з’їзді делегатів Української гетьманської організації Америки (УГО), який відбувся 2 вересня 1951 р. у м. Детройт, штат Мічиган, було обговорено організаційні питання, а також перспективи розвитку УГО. На з’їзді було прийнято Статут цієї організації. По-новому були сформульовані деякі методологічні засади гетьманського руху у США. Зокрема, серед головних завдань УГО в еміграції було: “Заохочувати і допомагати членам Організації, як і всім іншим особам українського походження, що живуть в З’єднаних Державах Америки, ставати горожанами цієї Держави”². Зважаючи на те, що на той час отримання американського громадянства для новоприбулих емігрантів було одним із необхідних, однак не легких завдань, цей пункт завдання УГО можна віднести до популістських заяв.

Розгортати свою діяльність УГО планувала через створення нових відділів УГО, організацію видавничої діяльності, ведення політичної пропаганди, скликання з’їздів, нарад, прес-конференцій, товариських зустрічей, організацію осередків дозвілля та відпочинку (осель, таборів)³.

Ідеологи гетьманського руху, аналізуючи ситуацію, що після завершення Другої світової війни склалася в Україні і в світі загалом, були переконані в тому, що гетьманський рух “є втіленням національно-консервативної державницько-політичної думки”⁴ і в цих умовах має неабиякі перспективи розвитку. Як доказ своєї сили й організованості, гетьманці наводили той факт, що гетьманський рух не зазнав жодного розколу, жодних внутріпартійних суперечок. Розглядаючи ситуацію на міжнародній арені та її вплив на політичну ситуацію в Україні в майбутньому, а також прогножуючи можливості поширення своєї ідеологічної доктрини на рідних землях, ідеологи цього руху зазначали: “Які перспективи Гетьманського Руху в майбутньому? Проаналізуємо ситуацію, що створиться там по III-й світовій війні. Через усі Українські Землі може не раз і не два прогуляється хвиля огню, заліза і крові... прокотиться головно і переважно нашими містами,

¹ Як то є з Гетьманом, Гетьманичем та Гетьманцями? // Самостійна Україна (Чикаго). – 1951. – Ч. 5. – С. 24-25.

² Вищий провід гетьманського руху. – Статути, документація, кореспонденція членів Союзу гетьманців – державників у США // IHRC. – Hetmanat. – Box 1.

³ Статут Української гетьманської організації в З’єднаних Державах Америки – Статути, документація, кореспонденція членів Союзу гетьманців – державників у США // IHRC. – Hetmanat. – Box 1.

⁴ Перспективи гетьманського руху. – Статути, документація, кореспонденція членів Союзу гетьманців – державників у США // IHRC. – Hetmanat. – Box 1.

випише в першу чергу населення міст – міського продуцента... Та лишиться земля і збережеться в далеко більш переважаючій пропорції, як то є нормально на Україні, сільський продуцент (навіть за умов примусового вивезення українського населення в час війни, процент вивезених мешканців міста далеко перевищить процент вивезених селян). З усіх можливих варіантів цей варіант є найправдоподібнішим. І ось серед тих залишків національної господарки і матеріальної продукції, силами переважно українського консервативного села треба буде видвинути духа української державності”¹. Таким чином, розглядаючи перспективи гетьманського руху, ідеологи акцентували свою увагу на українському селянстві, в середовищі якого ідеї монархізму знайдуть широку підтримку. Невтішні прогнози щодо долі України не здійснилися у майбутньому, а невтішним у майбутньому виявився і сам розвиток гетьманського руху. Смерть чільних лідерів як у Європі, так і в Сполучених Штатах Америки (П. Скоропадського, Д. Скоропадського), а також поширення української націоналістичної ідеології, яка знайшла підтримку серед емігрантів, призвели до того, що гетьманський рух ставав все менш активним, втрачаючи свою роль у громадсько-політичному житті української діаспори. 1980 р. у США активно діяло лише два осередки гетьманського руху – в Нью-Йорку і Чикаго. У цей період члени Української гетьманської організації в Америці брали участь у таких визначних заходах, як відкриття пам’ятника Т. Шевченку, відзначення Тисячоліття запровадження Християнства на Русі та п’ятидесятиріччя створення Українського конгресового комітету в Сполучених Штатах Америки².

У 1946 р. з новою силою розгорівся конфлікт між двома фракціями Організації українських націоналістів, які були репрезентовані, з одного боку, Українською головною визвольною радою (УГВР), а з іншого – Всеукраїнською національною радою (ВНР). УГВР була політичним осередком, створеним з ініціативи Проводу ОУН Бандери для того, щоб очолити боротьбу Української повстанської армії (УПА) з окупантами в Україні. УГВР була створена у липні 1944 р. Всеукраїнська національна рада була створена в жовтні 1941 р. з ініціативи провідника ОУН А. Мельника³.

Через переслідування на батьківщині ОУН прагнула поширювати свою ідеологію в тих країнах, де існували українські громади. За таких умов організації націоналістичного спрямування утворювалися не лише в європейських країнах, а й за океаном – у США, Канаді, Аргентині. У США з ініціативи керівника ОУН Є. Коновальця наприкінці 20-х рр. ХХ ст. була утворена Організація державного відродження України, яка стала першою українською політичною організацією в цій країні. На думку Є. Коновальця, ОДВУ була створена “з метою ширити ідеї українського націоналізму й допомагати революційній боротьбі на рідних землях”⁴. Однак ідеї,

---

¹ Там само.

² *Kuropas M.* The Ukrainian in America. Roots and Aspiration 1884 – 1954. – Toronto, 1991. – 453 р.

³ Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Париж; Нью-Йорк, 1955 – 1984. – С. 1866.

⁴ Там само. – С. 1866.

пропаговані ОДВУ, не набули поширення у США, напередодні Другої світової війни в організації налічувалося близько 2 тис. членів¹.

Ця порівняно нечисленна група осіб зуміла розгорнути активну діяльність. Головою Центральної управи ОДВУ з 1936 р. був відомий науковець, літератор та громадсько-політичний діяч Олександр Неприцький-Грановський, який так охарактеризував діяльність цієї організації в 30-ті рр. XX ст.: "... десятки тисяч доларів на Українську Визвольну Справу в Європі, високої журналістичної якості місячник в англійській мові "Трайидент" – перший український політичний журнал в англійській мові в ЗДА – який розходився широко по-між американцями, два Пресових Бюро – Нью-Йорк і Вашингтон – для інформації американської преси і чужинецьких посольств про Українську Справу – це все з відносно невеликим гуртком людей. Щоправда, членство ОДВУ було чисельне, свідоме і жертвенне, але основну пропагандивну працю міг вести лише невеликий гурт людей"².

Представники опозиційного до націоналістичного руху в США, т.зв. прогресивні українці в Америці, М. Ткач та В. Рибак у своїх таємних звітах характеризували ОДВУ як "крайне націоналістичну групу, на чолі її стояли німецькі агенти. Ця організація шляхом залучення до своїх лав націоналістичному налаштованих керівників існуючих організацій взаємодопомоги, повністю захопили у свої руки керівництво Українським Народним Союзом, однієї з наймасовіших і старшої української організації взаємодопомоги США"³.

Така ж пропаганда щодо співпраці українських націоналістичних організацій з німецькими нацистами поширювалася і в громадських колах США. У період, коли в Європі насувалася загроза Другої світової війни, таке звинувачення призвело до того, що ОДВУ зазнала перевірок комісії Конгресу США з антиамериканської діяльності. Внаслідок проведеного розслідування комісія Конгресу запропонувала "zareєструвати ОДВУ як чужу агентуру, а всіх членів ОДВУ взяти під пильний нагляд"⁴. Її діяльність була тимчасово припинена.

За цих непростих обставин керівник ОДВУ О. Неприцький-Грановський звертався до уряду США з численними проханнями та меморандумами, у яких доводив, що "український націоналістичний рух нічим не відрізняється від тих же визвольних рухів поляків, норвежців, чехів чи від жидівського сіоністичного руху. Якщо Америка допомагає цим рухам, то вона так само повинна допомагати й українському націоналістичному рухові в ім'я інтересів самої Америки"⁵.

У 1946 р. діяльність ОДВУ було відновлено, великою мірою завдячуючи зміною курсу політики уряду США та численним спростуванням самих членів організації та її керівника О. Неприцького-Грановського щодо їх

¹ Довідка про українців у США // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1457, 4 арк.

² Особистий архів О. Неприцького-Грановського // IHRC. – Hranovsky. – Box 1.

³ Довідка про українців у США // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1457, 5 арк.

⁴ Особисті архіви та кореспонденція // IHRC. – Miscellaneous Ukrainian Manuscript Collection. Ukrainian. – Box 1.

⁵ Особистий архів О. Неприцького-Грановського // IHRC. – Hranovsky. – Box 1.

причетності до співпраці з нацистським урядом Німеччини. Однак після відновлення діяльності ОДВУ розпочалося нове кризове явище, яке було спричинене розколом лав ОУН, що відбувся ще 1940 р., але відділи ОДВУ у США, зважаючи на військові дії в Європі, не були поінформовані про цю обставину. Тільки в 1945 р. до США прибув І. Білинський, представник однієї з фракцій ОУН. На зборах активу ОДВУ, на якому були присутні представники відділів цієї організації з таких міст США як Чикаго, Детройт, Клівленд, Нью-Арк, Бостон, Філадельфія, – близько 50 чоловік, І. Білинський у своїй двогодинній промові повідомив про ситуацію, що склалася в ОУН. Відомий громадсько-політичний діяч української діаспори М. Куропась згадує про цю подію так: “Ігнат Білинський привітав присутніх від імені ОУН. Сказав він, що політичні партії, які діяли в Західній Україні за часів Польщі, самоліквідувалися – не було рації для їх існування, бо треба було емігрувати і покидати рідний край. Уряд Української Народної Республіки (УНР) нечинний. Єдиною силою, що опинилася в Німеччині разом з великою еміграцією, є ОУН. Полковник Андрій Мельник вже не є вождем, головою організації, бо він застарий, і новим вождем став Степан Бандера, якого вибрано одногосно і якого апробував митрополит Шептицький. Організація дістала приплив нової, молодшої крові і тепер єдиний наш вихід – бути послухними новому проводові, який стоїть на становищі повної самостійності і соборності України. Добре було б, якби всі поселення українців у вільному світі привітали новий Провід ОУН, закінчив свою промову І. Білинський”¹.

Отже, УГВР прагнула скористатися необізнаністю діаспори у внутрішній ситуації ОУН на той час і заручитися підтримкою ОДВУ як представника націоналістичних поглядів у Сполучених Штатах.

Однак присутні на зборах активу члени ОДВУ не виявили довіри до І. Білинського через відсутність будь-яких документальних підтверджень його слів (листа від полковника А. Мельника). Хоча І. Білинський запевняв, що А. Мельник “уступив добровільно”² свою посаду, а Є. Ляхович закликав підтримати ОУН, очолюване С. Бандерою, більшість присутніх членів не проголосували за цю пропозицію. С. Куропась заявив, що “...голосування не має сенсу і привітати новий провід все ще є час, але ми хочемо почути від полковника Мельника якийсь комунікат, якщо справа мається так, як її представив пан Білинський, ОДВУ як американська організація прийме зміну до відома, бо вона не рішає, кого ОУН вибирає, але без слова полковника Мельника тут справи не можна вирішити”³.

Отже, ОДВУ, відмовившись визнати УГВР як керівний орган ОУН і ОДВУ, залишилася на тих самих позиціях і дотримувалася тих самих поглядів, які продовжував пропагувати керівний орган іншої, старшої фракції ОУН – Всеукраїнська національна рада, очолювана А. Мельником. Серед присутніх на зборах членів ОДВУ свою підтримку УГВР висловили

---

¹ Куропась С. Спогади з України й 60 років в Америці. – Нью-Йорк; Париж; Чикаго, 1988. – 92 с.

² Там само. – С. 92.

³ Там само.

лише декілька чоловік, серед них Є. Ляхович, який згодом очолив Організацію охорони чотирьох свобод України, М. Давискиба, М. Леськів, О. Труш, Т. Рудий та ще деякі члени ОДВУ. З цього часу конфронтація, що існувала між двома течіями ОУН у Європі, перемістилася й за океан – до Сполучених Штатів Америки. Розкол у лавах ОДВУ на період 1946 – 1947 рр. призвів до кризових явищ, які торкнулися майже кожного осередку цієї організації у США. У звітах 4-го відділу ОДВУ за 1947 р. йдеться: “Брак інформації про працю і напрями ЦУ ОДВУ і ОДВУ в ЗДА, через це члени масово відпадають від ОДВУ, а другі – ще зайняли вичікуючи становище... Брак згоди в націоналістів – розкладає наші ряди!”¹

Лише 1948 р. відзначився поживленням діяльності ОДВУ. Саме в цьому році в м. Чикаго засновано журнал “Самостійна Україна”, що став офіційним органом організації, замінивши видання “Націоналіст” та “Україна”, які виходили напередодні Другої світової війни у Нью-Йорку. Свою мету редактори цього журналу висловили у першому номері видання: “Самостійна Україна” даватиме американському читачеві картину тієї героїчної боротьби, яку веде український народ за право жити своїм життям на своїй землі... Креслитимемо важливі події в житті української спільноти обабіч Океану”².

З початком масового переселення українців з Європи до Сполучених Штатів діяльність відділів Організації державного відродження України значно поживалася, оскільки лави організації поповнювалися молодими, активними членами. З огляду на ці обставини ОДВУ по-новому сформулювала завдання та обґрунтувала мету своєї діяльності. Про це йшлося у резолюції, прийнятій на 16 з’їзді ОДВУ: “Переживаємо добу, в якій домінуючого значення набуває загроза московського більшовизму, як тоталітарної системи і імперіалістичної політики. Хоч існування цієї системи і її політичного центру дагується від тридцяти кілька років, то щойно у висліді другої світової війни прийшло до виразного поділу фронтів”³.

Один із пунктів резолюції містив положення про необхідність революційної боротьби, завдяки якій Україна здобуде незалежність: “ОДВУ визнає, що тільки національна революція, як вияв глибокого і зрілого духового, політичного, суспільного і економічного процесу українського народу, в збройній боротьбі проти окупанта створить українську державу та забезпечить в ній вільне життя народів”⁴.

У цьому ж документі Організація державного відродження України закликала до консолідації всіх політичних українських угруповань, оскільки основною метою всіх українців в еміграції було здобуття Україною незалежності й утворення Української держави. ОДВУ виступала за об’єднання всіх українських політичних сил навколо Української національної ради – керівного органу ОУН (М): “ОДВУ кличе всі українські політичні групи, середовища й сили згуртуватися довкруги одного

¹ 25-річчя діяльності 4-го Відділу ОДВУ // Самостійна Україна (Чикаго). – 1951. – № 7 (87).

² Там само.

³ Резолюції 16 з’їзду ОДВУ // Самостійна Україна (Чикаго). – 1950. – № 10-11. – С. 25.

⁴ Там само. – С. 26.

політичного осередку, давши йому повну й беззастережну свою підтримку і тим піднести авторитет українських визвольних змагань і наш власний перед зовнішнім світом”¹. Заклики до об’єднання лунали із засобів масової інформації особливо активно наприкінці 40-х років.

23 січня 1948 р. відбулися переговори керівників обох фракцій ОУН. А. Мельник запропонував свій проект примирення та об’єднання українського національного руху на основі створення нової реорганізованої Української національної ради. Цей проект, однак, був відкинтий С. Бандерою, переконанням якого було те, що єдиний уряд ОУН міг бути репрезентований виключно УГВР. Так само безрезультатно закінчилися спроби досягти спільної домовленості з ще однією політичною організацією – Союзом гетьманців-державників. Щодо ситуації, що склалася на той час у середовищі української громади в Сполучених Штатах Америки, газета “Америка” писала: “Виходить, що вся справа розбивається на точці визнання УНР (Андрія Лівницького, Мазепи і др.) за одиноке ядро “правительства”, що його плянується створити. На один бік не приймають того рішуче націоналісти Бандери, визнаючи лише УГВР-аду – а на другий бік Гетьманці підносять претензії, щоб для повноти історично-правного легітимізму і Гетьманський Центр включити в це ядро. А що УНРівці відкинули це – з боку історично-правного – логічне домагання то і з тої сторони переговори розбилися”². Спроби створити в еміграції єдиний “Український державний центр”, який мав бути “розбудований на цілковито повній національній базі з включенням усіх без винятку, нині чинних, політично-національних факторів”³ не дали позитивних результатів, що відбулося на подальшій діяльності численних і розрізаних громадсько-політичних організацій та рухів та на громадському житті українського громадянства у США загалом.

Заклик до об’єднання і ряд переговорів, які проводилися між представниками Української національної ради, Української головної визвольної ради та іншими громадсько-політичними угрупованнями, не призвели до консолідації українських політичних сил в еміграції. За цих обставин Український конгресовий комітет визнав ОДВУ єдиним українським представництвом у Сполучених Штатах і висловив свою підтримку цьому громадсько-політичному об’єднанню.

Організація державного відродження України виступала за активізацію не тільки громадсько-політичного життя в США, а й брала участь у численних культурних та мистецьких заходах. У звітах відділів ОДВУ зазначається, що представники цієї організації брали участь у зібраннях, присвячених проголошенню самостійної соборної Української держави, шануванню пам’яті полеглих під Крутами, трагедії під Базаром, чимало зібрань було присвячено тим процесам, що відбувалися тоді в Українській РСР. Наприклад, у 1955 р. представники ОДВУ приєдналися до Комітету протестаційного віча, яке відбувалося за ініціативою Українського

---

¹ Там само.

² 25-річчя діяльності 4-го Відділу ОДВУ // Самостійна Україна (Чикаго). – 1951. – № 7 (87).

³ Витяг з інформативного листа ЦПУЕ з 8 червня 1947 р. // UNM. – Вох 30 (19).

конгресового комітету в м. Рочестер з приводу масового переселення української молоді на цілинні землі Сибіру¹.

Внаслідок розколу, що відбувся в Організації українських націоналістів, у середовищі ОДВУ, як носія націоналістичних поглядів в українській діаспорі США, відбулося ряд процесів, що призвели до розколу ОДВУ й утворення нової організації, яка підтримала закордонну частину ОУН (б) – Організації оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ). Перші відділи цієї організації були створені у 1946 р. у Нью-Арку і Нью-Йорку. Ініціатором та першим головою ООЧСУ став Євген Ляхович, у минулому активний діяч ОДВУ. Ця політична організація у 40-х – 50-х рр. ХХ ст. стала однією з найактивніших у середовищі громадсько-політичних об'єднань діаспори в США. Це спричинилося тим фактором, що в цей період до США прибула нова хвиля емігрантів, які підтримували національні погляди, наближені до ідеології ОУН(б). С. Куропась щодо цих обставин зазначав: "...з приходом нової еміграції кількість бандерівців зросла і переросла членів ОДВУ"².

Організація оборони чотирьох свобод України ставила собі за мету "обороняти принципи чотирьох свобод у відношенню до українського народу; інформувати не-українців про українські Справи; ознайомлювати американських українців з теперішнім станом в Україні та її боротьбою за самостійність; нести моральну й матеріальну допомогу визвольній боротьбі українців"³. Незважаючи на непримиренну конфронтацію ООЧСУ та ОДВУ, обидві ці організації у багатьох випадках виконували в політичному житті діаспори тотожні завдання, були прихильниками однакових засобів боротьби за незалежність України. Для прикладу, ООЧСУ з початку своєї діяльності найбільшу увагу приділяла "моральній та матеріальній допомозі воюючій Україні – боротьбі УПА та ОУН на рідних землях"⁴, так само як і ОДВУ. І ООЧСУ й ОДВУ брали активну участь у зборі коштів для надання матеріальної допомоги тим переміщеним особам українського походження, які наприкінці 40-х – на початку 50-х років все ще залишалися в Європі, у цій сфері обидві організації активно співпрацювали з ЗУАДК. Однак через розбіжності, які не вдалося подолати, громадські акції та інші заходи відбувалися лише стараннями однієї із сторін, у той час як інша виступала з критикою на її адресу або заявляла про необізнаність з її діями⁵.

Перший Конгрес ООЧСУ відбувся 31 серпня 1947 р. у Нью-Йорку. На цьому зібранні було обрано керівний склад цієї організації, її президентом став ініціатор заснування – Є. Ляхович. Решту керівництва було обрано у наступному складі: віце-президент з організаційних питань – М. Леськів, віце-президент з благочинних питань – Т. Рудий, секретар – Г. Бакуменко, скарбник – Д. Різник, адміністратором "Геральда" та головою чотирьох гілок

¹ З життя ОДВУ. Звіт... // Самостійна Україна (Чикаго). – 1951. – № 4.

² Куропась С. До всіх українців в діаспорі сущих // Українське життя. – 1982. – № 29. – 1 червня.

³ З життя громад і організацій // Свобода (Джерсі Сіті; Нью-Йорк). – 1949. – № 9. – 11 січня.

⁴ 8-й Відділ Організації оборони чотирьох свобод України // Українці в Чикаго й Ілліной в тисячоліття хрещення України: Збірник – Довідник. – Чикаго, 1989. – 395 с.

⁵ Полковник А. Мельник // Самостійна Україна (Чикаго). – 1957. – № 6 (87). – С. 6-8.

ООЧСУ було обрано Д. Труша¹. На конгресі було також заслухано доповідь І. Білінського, який прибув з Європи і поінформував членів ООЧСУ про становище в Україні, зокрема боротьбу Української повстанської армії.

Після завершення конгресу члени організації активізували свої дії по розповсюдженню інформації серед українських емігрантів у США про важке становище на батьківщині, яка пережила Другу світову війну і продовжує потерпати під гнітом сталінського режиму, а також про рух опору в Україні.

Наприкінці 40-х років відділи ООЧСУ виникали в багатьох містах США, активно включаючись у громадсько-політичне життя української діаспори. Для прикладу, за ініціативою 8-го відділу ООЧСУ у центрі м. Чикаго була проведена демонстрація на знак протесту проти конгресу Комуністичної партії США, в якій взяло участь понад 10 тис. українців.

Навіть невеликі відділи ООЧСУ, які іноді не налічували півсотні членів, проводили досить активну громадську діяльність. У звітах про роботу 53-го відділу ООЧСУ в Пел Лейку (штат Вискансин) Л. Костелина зазначав, що цей осередок налічував 70 членів і не мав власного приміщення для зібрань та нарад, однак своєю активною діяльністю привернув увагу американської громадськості: "...відділ утримує тісний контакт та має добрі відносини з місцевими людьми. Це дозволяє ширити інформацію про Україну, українську еміграцію та популяризувати добре ім'я українців"². Так члени ООЧСУ привертати увагу американської громадськості до проблем, які існували на той час в Україні. Відділи ООЧСУ влаштовували численні акції на захист українських політичних в'язнів, були активними учасниками "Тижня поневолених націй"³.

Окрім політичних акцій та заходів ООЧСУ брала участь у культурно-мистецькому та освітньому житті українських громад у США. При вищезгаданому 8-му відділі ООЧСУ (м. Чикаго) з жовтня 1960 р. почав діяти Український народний університет. Завданням цієї культурно-освітньої установи "було дати нашим членам і нечленам можливість і нагоду поширити і відновити свої знання з різних ділянок науки"⁴. Протягом 1960-1961 рр. в університеті відбувалися щоденні лекції з таких галузей науки, як розвиток української політичної думки, української історії, географії та літератури, а також ряд спеціальних лекцій, присвячених економічному і громадському розвитку української громади в Чикаго. Для викладання в УНУ були запрошені відомі науковці, серед яких М. Біда, Д. Штогрин, Б. Рибчак, С. Горак, І. Боднарук, П. Баб'як, Л. Рихтицький, У. Целевич, А. Стецюк, Б. Старух, К. Кахно тощо. В УНУ викладалися такі галузі науки, які не могли розвиватися в Україні на той час.

Важливим внеском у збагачення знань щодо культури, історії, мистецтва та літератури були численні імпрези, на яких зачитувалися доповіді,

---

¹ Цибрівський Р. А., Тесля І. Українці в ЗСА і Канаді. – Філадельфія, 1971. – 54 с.

² Костелина Л. 53-й відділ ООЧСУ в Пел Лейк, Вискансин // Українці в Чикаго й Ілліной в тисячоліття хрещення України: Збірник – Довідник. – Чикаго, 1989. – 395 с.

³ 31-й відділ ООЧСУ // Українці в Чикаго й Ілліной в тисячоліття хрещення України: Збірник – Довідник. – Чикаго, 1989. – 395 с.

⁴ Там само.

присвячені різноманітним українознавчим галузям. Такі зібрання влаштувалися при кожному відділі ООЧСУ. З доповідями на зборах виступали такі відомі громадсько-політичні та культурні діячі української діаспори, як Я. Стецько, С. Ленківський, О. Бабій, І. Білинський, Л. Полтава, П. Мірчук, М. Богатюк, І. Вовчук, С. Вожаківський, С. Горак, Т. Гунчак, Р. Завадович, С. Їжак, В. Качмарик, І. Кедрин-Рудницький та чимало інших¹. Заходами відділів ООЧСУ організовувалися українознавчі школи, будувалися приміщення для зібрань, організовувалися мистецькі колективи².

Організація оборони чотирьох свобод України проводила агітаційну, пропагандистську роботу серед українців США. Для цього організовувалися українськомовні радіопрограми. У звіті 8-го відділу ООЧСУ зазначалося з цього приводу: «Відчуваючи потребу мати постійний зв'язок із своїм членством та подавати їм політичні, культурні і громадські новини, управа відділу в 1958 р. подбала про те, щоби на радіопрограмі панства Сливки була 10 хвилинна радіопередача, яку провадив Мирон Павликович, який через місяць одержав можливість вести окрему півгодинну радіопрограму...»³

Така активна популяризація національної думки серед української громади у Сполучених Штатах сприяла збільшенню членів цієї організації. Якщо у 1955 р. ООЧСУ нараховувала 29 відділів, у яких перебувало 2 280 членів, то вкінці 1967 р. у цій організації уже налічувалося 48 відділів з 9 представництвами, а число членів ООЧСУ становило 8 400 членів. З 1966 р. при ООЧСУ почало діяти Об'єднання жіноцтва ООЧСУ, яке мало 16 відділів з 1 200 членами. Очолювала Об'єднання Жіноцтва ООЧСУ У. Целевич⁴.

Діаспора у Сполучених Штатах Америки впродовж свого існування розбудувала широку мережу власних етнічних організацій та установ. Тим самим вона створила широкі можливості для збереження української ідентичності й продовження свого існування як діаспори, незважаючи на майже суцільну інтегрованість у суспільне життя США. Численні громадсько-політичні, релігійні, мистецькі організації у США до 1991 р. виконували функції, які могли б належати до компетенцій держави. Роль, яку відіграла діаспора, розповідаючи всьому світові про геноцид, про безправ'я та знущання над цілим народом важко переоцінити. Але із проголошенням України незалежною державою роль українських організацій докорінно змінилася. «Їх завдання сьогодні – сприяти у державотворчих процесах молодій державі, зокрема формулювати національну ідею, об'єктивно визначати соціально-економічні і соціально-культурні інтереси держави і українського народу»⁵.

На фоні сучасного стану, який склався вже з прибуттям до США четвертої хвилі української еміграції, стає зрозумілим величезне значення українських громадських організацій, адже існування української діаспори урізноманітнює, збагачує та утверджує українську присутність у світі.

¹ Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Париж; Нью-Йорк, 1955. – С. 1862.

² Маркус Д. Українці в Чикаго та Іллінойс. В тисячоліття хрещення України: Збірник – Довідник. – Чикаго, 1989. – С. 193-195.

³ Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Париж; Нью-Йорк, 1955 – С. 1863-1864.

⁴ Там само. – С. 1862.

⁵ Барановський Р., Кеґонсон Н. Й. Застій у діаспорних організаціях – це не криза, але... // Свобода (Джерсі Сіті; Нью-Йорк). – 2003. – № 40. – 3 жовтня.

Лебідь Ю.Ф. (Біла Церква)

**РОЛЬ ПРЕСИ В ЖИТТІ
УКРАЇНЦІВ-ІММІГРАНТІВ
СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ**

У статті розглянуто розвиток української преси у Сполучених Штатах Америки та її особливий вплив на українську діаспору. Також розглянуто особливості української преси в умовах іншомовного оточення.

Як сучасні, так і історичні досягнення людства у сфері науки вимагають водночас як оперативного, так і ефективного донесення інформації до людей. Таким засобом забезпечення інформацією зацікавлених осіб виступають засоби масової інформації (ЗМІ), котрі, фактично, не мають собі рівних у цьому напрямку. При цьому Г.В. Онкович зазначає, що „всі періодичні видання, цикли та окремі радіо-та телепередачі є унікальним явищем будь-якої культури, хоча й мають спільні ознаки, що об'єднують їх у світове поняття „ЗМІ”¹.

Загалом соціологи, як правило, досліджують джерела інформації за наступними параметрами:

періодичність видання;

тип засобів передачі (у нашому конкретному випадку – преса української діаспори США);

об'єкти впливу (вікові параметри читачів, дитячі, молодіжні, чоловічі, жіночі, дитячі);

предмет відтворення (науково-методичні);

функції періодичних видань (наукові, спеціальні, загальнополітичні);

регіональний характер друкованих видань.

При цьому необхідно окремо виділити особливе значення впливу ЗМІ на широкі маси. В даному випадку – це особистісність або персоніфікація вищевказаного впливу і суть його полягає в досягненні спілкування через особу, яка викликає у середовищі читацької чи глядацької аудиторії довіру і прихильність.

У нашому конкретному випадку використання ЗМІ паралельно з читанням та вивченням творів як наукової, так і повсякденної літератури забезпечувало представникам української діаспори США збагачення пам'яті новими поняттями, сприяло закріпленню здобутих раніше понять, опануванню як українськими, так і англійськими лексичними особливостями. Така конкретна навчально-розумова робота надала і надає досить велику кількість варіантів і можливостей для педагогічної творчості, у тому числі й на ниві збереження українських педагогічних традицій, що, в свою чергу, тісно переплітається з поглибленим вивченням рідної мови та пропорційним використанням і застосуванням у навчальному процесі з опорою на крайнознавство вивчення іноземної мови разом із її лінгвістичними особливостями, творами мистецтва, художньою літературою.

---

¹ Онкович Г.В. Пресодидактика у розширенні "культурної пам'яті" студентів педагогічних навчальних закладів // Наукові записки Київського державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – К., 1989. – С. 89.

У Бостоні – культурній столиці Сполучених Штатів Америки в XVII ст. почали виходити перші газети “The Boston New Letter” та “Boston Gazette”. Приблизно в 30-х роках XIX ст. у Сполучених Штатах уперше з’являється специфічний термін „інформативна журналістика”. У цей же час незалежна преса США потрапляє в період її бурхливого розвитку з двох основних причин:

науково-технічної революції у загальнодержавному масштабі;
надзвичайно швидкого зростання кількості населення.

Але при цьому слід зауважити, що вищевказані процеси почали розвиватися лише після здобуття Сполученими Штатами незалежності¹. В той час видання контролювалися, як правило, основними політичними партіями або найзаможнішими представниками тогочасного суспільства. Практично всі ці видання були занадто дорогими для більшості членів суспільства і такий стан справ мав місце до початку XIX ст. Але з часом така газета як “Sun” (м. Нью-Йорк), а незабаром і газета “Herald” знизили свої роздрібні ціни, що покляло початок появи так званої „дешевої преси”, а шотландець Джеймс Гордон як засновник газети “Herald” здобув славу фактично найвпливовішого інноватора в галузі журналістики у Сполучених Штатах Америки.

Репутацію світового лідера в друкованій журналістиці газета здобула в 1872 р. Але видавець Горацій Грілі, котрий у 1841 р. заснував газету “Tribune” (м. Нью-Йорк), певною мірою був основним суперником вищевказаного видання “Herald”. Конкуренція закінчилася в 1924 р., коли газети “Herald” і “Tribune” об’єдналися в одну газету “Herald Tribune”, котру насправді вважають лідером світової журналістики. Але при цьому особливої популярності у роки громадянської війни набула газета “Times”, котру було засновано у 1851 р. Сенсаційність як новий напрямок у галузі журналістики (на прикладі нью-йоркської газети „World”) було започатковано угорським іммігрантом Дж. Пулітцером. Але значних успіхів у цій галузі досяг Вільям Рандольф Херст (м. Сан-Франциско, газета “Examine”)².

Англомовна газета “Alaska Herald”, заснована в 1868 р. у Сан-Франциско, започаткувала своєю появою історію української преси в США. Періодичність вищевказаної газети складала один раз на два місяці. Слід підкреслити, що “Alaska Herald” видавав український іммігрант-священик Агапій Гончаренко, котрий у 1865 р. прибув до Сполучених Штатів Америки з першою хвилею українських іммігрантів. А. Гончаренко народився у родині священика 19 серпня 1832 р. в с. Кривені на Київщині. Його було призначено у православну церкву при російському посольстві у Греції в 1857 р. А. Гончаренка переслідувала царська влада за зв’язок з російськими революціонерами. Тому після досить довгих поневірянь А. Гончаренко прибув до США. Він переклав низку поезій Т.Г.Шевченка і їх було видрукувано до 1 березня 1868 р. Засноване А. Гончаренком видання “Alaska Herald” проіснувало до 1872 р. Двомовний додаток до видання “Alaska Herald” під назвою „Свобода” був започаткований у 1873 р. Незабаром цей додаток став окремою газетою, але вона проіснувала відносно недовго. У травні 1916 р. А. Гончаренко помер.

¹ Онкович А.Д. Соціокультурний феномен українського шкільництва в США у періодичній пресі // Професіоналізм педагога: Матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. 23-25 вересня 2003 р., м. Ялта. – К.: Пед. преса, 2003. – С. 227.

² Пономарів М.О. Вплив преси Іспанії та Сполучених Штатів на ЗМІ Латинської Америки // Інститут журналістики: Наукові записки. – К., 2002. – Т. 8. – С. 128.

Іван Волянський, як перший український священник та редактор у штаті Пенсільванія, випустив у серпні 1886 р. першу україномовну газету „Америка”. Особливістю цієї газети було те, що вищевказане видання мало постійно діючу рубрику „Вісті зі старого краю”.

Говорячи про довготривалість видання української газети на американському континенті, потрібно вказати на ще одне видання під назвою „Свобода”, котре почав видавати священник Григорій Грушка у 1893 р. У передовій статті „Нам треба школи” йшлося про вагу освіти та української школи. У цій же передовиці конкретно йшла мова про те, що не матеріальними благами може бути щаслива людина, а насамперед певною наукою та просвітою. І як заклик було вказано на необхідність створення і розвитку українських шкіл. У подальших номерах цього видання було видно успіхи цієї пропаганди. Важливою обставиною було те, що дане видання мало значний тираж, виходило щоденно й було органом українського народного союзу.

Перша українська газета соціалістичного руху „Гайдамаки” почала виходити у США в 1908 р. (проіснувала до 1917 р.); у 1910 р. – перша русинська газета „Шершень”; у 1910 р. – друкований орган Українського братського союзу – газета „Народна воля”; у 1912 р. – газета „Америка” з англійським додатком¹.

Опинившись в еміграції в умовах обмеження україномовного спілкування українці почали видавати свої газети. На американському континенті практично на всіх етапах історичного розвитку українці-іммігранти видавали цікаві часописи, котрі містили досить емну інформацію про події, котрі становили інтерес для української громади. Проте характерною особливістю вищевказаних видань було те, що в різні періоди їх була різна *кількість*:

1886 - 1934 рр. – 79 видань;

1945 р. – 29 українських газет і журналів;

1953 р. – 79 видань;

1963 р. – 300 видань;

1980 р. – 100 видань.

У 60–70-х роках ХХ ст. загальна річна кількість українських газет і журналів у США становила приблизно 55–65 тис. примірників. Ця цифра дещо знизилася в наступні роки. У цей же час у Сполучених Штатах Америки широко розповсюджуються видання з сусідньої Канади, Аргентини, Бразилії, Австралії і Західної Європи, тобто українські періодичні видання з усіх країн, де українська діаспора була більш-менш численною. Преса українців-іммігрантів на території США була досить різноманітною, хоча і не мала великої матеріальної підтримки, але її популярність пояснювалася тим, що це була переважно регіональна преса, яка спиралася на зацікавлених, і переважно постійних читачів. Ці видання як раніше, так і на сучасному етапі їх розвитку зображали і висвітлювали українське суспільно-політичне і культурно-релігійне життя. Преса завжди інформувала україномовного читача про життя та проблеми як у світі, так і в країні проживання, та на Батьківщині. Водночас робляться спроби зберегти в іншомовному суспільстві українську свідомість, національні традиції мови, а також зміцнити зв’язок українських іммігрантів США з Батьківщиною. Завдяки таким педагогічним виданням як „Рідна Школа” основні педагогічні і методичні ідеї української діаспори стають доступнішими для закордонного українства. Без

---

¹ Українські поселення: довідник // Нью-Йорк: Український соціологічний інститут. – Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, 1980. – С. 351.

сумніву ми можемо сказати, що саме видання „Рідна Школа” (м. Нью-Йорк, США) сформувало педагогічне кредо українських освітан-іммігрантів у країнах поселення. Характерною ознакою україномовної преси є наявність великої кількості педагогічних статей, зокрема поява в газеті „Свобода” спеціального педагогічного додатка. За редакцією доктора Василя Луцева в 1954 р. у США почав виходити педагогічний журнал „Життя і школа” з додатком „Учительське слово”, у якому подаються списки цілого ряду цінних видань¹.

З багатьма труднощами пов’язана видавнича діяльність Шкільної Ради. Це пояснюється тим, що підручники потребують постійного доопрацювання до сучасних умов. Складність полягала також у відсутності фахівців-спеціалістів у галузі педагогіки. Проте Шкільна Рада здійснила чимало позитивних зрушень для вирішення цієї складної проблеми².

Часопис „Рідна Школа” відігравав і продовжує відігравати значну роль у педагогічному процесі, котрий було започатковано майже півстоліття тому. Він був із самого початку адресований учителям шкіл українознавства і видається тричі на рік Опікунською радою і Шкільною Радою при Українському координаційному комітетові Америки (УККА). Часопис можна однозначно розглядати як показник прагнень української діаспори, як суспільно-політичний феномен. Він став справжнім навчальним посібником і орієнтиром у педагогічній роботі вчителів шкіл українознавства. Вважається, що часопис „Рідна Школа” став особливим важелем та важливим джерелом для спостереження історії українського шкільництва у США, що позитивно впливало на подальший розвиток та збереження педагогічних традицій української діаспори.

**Боднар В.Л. (Тирасполь),
Боднар В.В. (Бендери, ПМР)**

РОЛЬ, ЗНАЧЕННЯ І ПРОБЛЕМИ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ПРИДНІСТРОВ’Я

У статті висвітлюється становище української культури у Придністров’ї. Наводяться приклади діяльності української діаспори на теренах Придністров’я, її заходи з відродження й утвердження української культури, мови, освіти тощо.

Досліджуючи тему відродження української культури в Придністров’ї, ми повертаємося до історії цього краю.

Придністров’я – земля багатостраждальна. Не раз вона переходила з рук у руки, була предметом заздрощів, торгів чи політичних амбіцій. І в недалекому минулому Придністров’я спіткала подібна доля. Підписавши в 1922 р. Союзний

¹ Семілетко В.І. Особливості розвитку педагогічної думки серед української діаспори на території Сполучених Штатів Америки // Збірник наукових праць. – Біла Церква, 1997. – С. 89.

² Almanac of the Ukrainian Fraternal Association 1988. – Published by: Ukrainian Fraternal Association. – P. 89.

договір, Україна взяла на себе певні політичні зобов'язання по захисту прав громадян, які проживали і в Придністров'ї, бо ця територія була її невід'ємною частиною. А вже в 1924 р. сталінський режим створив тут Молдавську Автономну Республіку, яка проіснувала до 1940 р. Звісно, згоди українців на те ніхто не питав. З метою приєднання Бессарабії до СРСР у 1940 р. була створена вже Союзна Молдавська Радянська Республіка, куди увійшло й Придністров'я. З розпадом Радянського Союзу Придністров'я остаточно було відірване від України й опинилося у складі нової держави – Республіки Молдова. Так політично будувався полікультурний простір у цьому краї, і тому в освітянському просторі фактично з'явилася тримовність. З'явилися школи з молдавською мовою викладання (переважно у молдавських селах та великих містах), школи з українською мовою викладання (в українських селах та великих містах) і російськомовні школи (переважно у містах та районних центрах краю).

“Далекоглядність” радянської національної та освітянської політики призвела до того, що в 1962-1965 рр. адміністративним, силовим методом була запроваджена русифікація Придністров'я, від чого насамперед постраждали українці. В краї, де проживало кілька сот тисяч етнічних українців, перестала існувати остання українська школа в селі Воронково Рибницького району. З 86 українських шкіл не залишилося жодної. Зі шкільних програм була вилучена рідна українська мова навіть факультативно. Вчителів змушували перевчатися. Українська мова офіційно перестала використовуватися навіть у тих місцевостях, де 100% жителів були етнічними українцями. Українців насильно перетворили в російськомовних. До речі, в жодному населеному пункті молдавські школи не перестали функціонувати.

Українській культурі й освіті було завдано нищівного удару. Настав різкий упадок, стали забуватися рідна мова, звичаї, національне мистецтво. Здавалось – усе, край. Але кожна сторінка історії має свої потреби, порушує свої проблеми, ставить свої вимоги, адекватні політичній атмосфері, меті, яку визначає в конкретний час для себе суспільство.

Досліджуючи питання необхідності створення та функціонування української національної школи в Придністров'ї, а також аналізуючи заходи, конкретні кроки, зроблені в цьому напрямку за шістнадцять останніх років, ми дійшли висновку, що це – об'єктивний процес, обумовлений історичним, соціально-економічним, політичним розвитком Придністровського регіону. Розробка регіонально-нормативної правової бази функціонування та розвитку освіти є основним фактором, що забезпечує право громадян на освіту, створення власної системи освіти.

Освітня система в будь-якому суспільстві і за будь-яких умов завжди зберігала своє місце у спектрі життєвих інтересів. Політичні, соціальні, економічні, міжнародні, природні, етичні зміни, трансформації і катаклізми впливали на її роль, статус, можливості. Але впродовж самого розвитку людства вона залишалася унікальним культурним явищем, визначала процес становлення особистості. Її духовні, громадські ціннісні орієнтації, матеріальні й ідеологічні мотивації були головним чинником формування творчого інтелектуального потенціалу націй і держав.

Для підтвердження саме такого підходу ми вивчаємо педагогічні ідеї відомих вчених. Особливо значною, на нашу думку, є творча спадщина К.Д.Ушинського, геніального українського педагога, який, як відомо, є основоположником

педагогічної науки і народної школи. За масштабністю і глибиною висвітлення актуальної педагогічної проблематики він серед сучасників не мав собі рівних.

К.Д. Ушинський вимагав будувати навчання й виховання з урахуванням природи дитини. «Якщо педагогіка хоче виховати людину в усіх відношеннях, – зазначав він у фундаментальній праці «Людина як предмет виховання», – то вона повинна перше пізнати її також в усіх відношеннях»¹.

Як відомо, відвідавши ряд європейських країн і докладно вивчивши специфіку їх педагогічних систем, К.Д. Ушинський науково довів необхідність у вихованні й навчанні брати до уваги також національну належність дитини, враховувати національну особливість її характеру, що «вірніше за інші особливості передається від батьків до дітей». Ця спадкова основа національної належності й характеру, за його твердженням, «служить найміцнішою основою для всього, що становить згодом повний характер людини»².

Чи відповідав стан розвитку культур різних народів, які мешкають у Придністров'ї, означеним вище твердженням великого вченого? – Ні! Гадаємо, що саме тому перед молодістю Придністровською республікою, яка була створена волею народу в 1990 р., постало непросте завдання – не тільки не допустити міжнаціональних суперечностей, а й відродити культуру всіх національностей, які проживають у Придністров'ї.

Для довідки: кожен третій житель Придністров'я – молдаванин, українець чи росіянин. Виходячи з цього, у нині діючій Конституції Придністров'я люди всіх національностей, які тут проживають, є рівноправними.

Для створення юридичної основи даної конституційної норми в республіці прийнято ряд законів: «Про громадянство» (1992 р.); «Про мови» (1992 р.); «Про освіту» (1994 р.); «Про бібліотечну справу» (1997 р.); «Про культуру» (1997 р.) тощо.

Закон «Про мови в Придністровській Молдавській Республіці» затвердив державними та рівноправними у всіх сферах життєдіяльності молдавську, російську та українську мови.

У вступній частині закону «Про мови» (1992 р.) зазначено: «В Придністровській Молдавській Республіці з давніх-давен живуть люди різних національностей, лунають різні мови. Кожна мова, її літературний, живий та історичний різновид – безцінне багатство, що належить не одному народові, а всьому людству.

На території ПМР з багатонаціональним населенням нормою мовного існування, що складалася традиційно, є двомовність і багатомовність. Така багатомовна ситуація знайшла закріплення ще в першій Конституції Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки 1924 року. Її офіційними мовами були проголошені молдавська, російська і українська при рівноправному режимі всіх інших мов, що функціонували на території МАРСР»³.

---

¹ Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. Спроби педагогічної антропології // Вибрані педагогічні твори: У 12 т. – К., 1982. – Т. 1. – С. 193-194.

² Ушинський К.Д. Рідне слово // Вибрані педагогічні твори: У 12 т. – К., 1982. – Т. 1. – С. 126.

³ Закон Придністровської Молдавської Республіки «Про мови в Придністровській Молдавській Республіці» (1992).

Рівноправний правовий режим мов (молдавської, російської, української й інших) закріплено Декларацією про суверенітет Придністровської Молдавської Республіки, прийнятою на першій сесії Верховної Ради Придністровської Молдавської РСР першого скликання 8 грудня 1990 року. Так Придністровська Молдавська Республіка забезпечувала рівноправний розвиток і збереження вживаних у республіці мов і створювала правові гарантії для громадян будь-якої національності на розвиток своєї мови і культури.

Такими кроками, історичними рішеннями було закладено серйозне підґрунтя не тільки для відродження української культури і мови, а й створювалися умови для формування полікультурного освітнього простору Придністров'я.

Специфічні умови, в яких опинилися українці Придністров'я, вимагали і специфічних заходів як з боку владних структур, так і з боку громадськості. В містах та районах почали створюватися товариства української культури, Республіканські громадські організації, метою та головними завданнями яких стали: об'єднання зусиль усіх українців Придністров'я для відродження і розвитку своєї рідної культури, традицій, вивчення власної історії, історії своєї етнічної Батьківщини – України, підтримка культурних, економічних зв'язків з українцями інших країн. Була розроблена і почала втілюватися в життя спеціальна громадська програма відродження, яка була також спрямована на зміцнення миру і дружби, довіри і взаєморозуміння, глибокої поваги до мов, культури інших народів, що проживають у Придністров'ї.

У лютому 1992 р. був підписаний указ Президента ПМР І.М.Смирнова «Про заходи по забезпеченню розвитку української національної культури і освіти, задоволенню соціальних потреб українського населення Придністров'я», який за своїм змістом став програмою діяльності на десятирічний період у цих напрямках. Особлива увага стала приділятися вивченню рідної української мови.

Значення цього процесу неможливо оцінити, адже ще в свій час К.Д.Ушинський написав: «Мова народу, будучи найповнішим відображенням батьківщини й духовного життя народу, є разом з тим для дитини кращим тлумачем правди й життя... Хто позбавляє дітей рідної мови, – наголошував видатний педагог, – той виховує або майже цілковитих ідіотів, або дітей..., позбавлених всякого характеру, всякої творчої сили»¹.

Цей вислів, наповнений великою педагогічною силою правди, знайшов своє відбиття в послідовному, специфічному підході до реалізації насущних проблем українців, що значною мірою відноситься до вивчення української мови.

Міністерство народної освіти ПМР, місцеві органи влади, практично при повній відсутності кваліфікованих кадрів і матеріальної бази, розпочали викладати українську мову в дитячих дошкільних установах, вводити факультативне вивчення української мови та літератури в ряді міських і сільських шкіл.

Наступним етапом було впровадження вивчення української мови як предмета в загальноосвітніх навчальних закладах Придністров'я. В кінці 2002 р. Верховна Рада прийняла Республіканську програму розвитку освіти з використанням української мови, яка відіграла значну роль у створенні системи освіти українською мовою в полікультурному просторі Придністров'я. Вона стала основою для створення умов розвитку рідної культури, мови, що мало

---

¹ Ушинський К.Д. Рідне слово // Вибрані педагогічні твори: У 12 т. – К., 1982. – Т. 1.

надзвичайно вагоме значення для розвитку духовності, саморозвитку, самодостатності, самоствердження українців, які проживають на цій території.

Змістовними, глибоко філософськими в цьому плані нам бачаться слова П.П.Кононенка в статті «Концепція національно-державної системи освіти», де він пише про те, що «кожна нація і мова, цивілізація і культура нерозривно пов'язані в своєму шляху та далі є самодостатніми й рівними, бо тільки в різноманітності становлять і виявляють Сутність Світу – його гармонійну єдність. Тому кожна Людина і Нація мають свою індивідуально-неповторну сутність, але можуть проявити її лише у взаємодії з іншими, а самореалізуватися у визначеному природою призначенні в духовно-інтелектуальній, гуманістичній місії лише на шляху пізнання сутності Світу та самопізнання, творення та самотворення»¹.

Незважаючи на складний соціально-економічний і політичний період державотворення Придністров'я як владою, так і громадськістю зроблено чимало для створення та розвитку української національної школи в Придністров'ї.

До української національної школи в Придністров'ї ми відносимо дошкільні заклади або окремі групи, загальноосвітні середні заклади (школи, гімназії, ліцеї), класи, курси, факультативи, радіо, пресу, телебачення, навчальні підрозділи середніх та вищих навчальних закладів, українські вищі навчальні заклади, українські громадські організації, які вміло об'єднані на основі системної цілеспрямованої діяльності, спрямованої на відродження, на розвиток української культури, освіти, мови, науки.

У м. Рибниця понад одинадцять років функціонує українська школа, де всі предмети викладаються українською мовою. У м. Тирасполь діє Український республіканський теоретичний ліцей та російсько-українська школа, а в м. Бендери в 2003 р. відкрита Українська гімназія ім. І.П. Котляревського, у м. Кам'янка та с. Окниця діють початкові школи з українською мовою навчання, у Придністровському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка працює кафедра української філології, українською мовою видається республіканська газета «Гомін», на державному телебаченні та радіо діють українські редакції.

Надзвичайно важливим є відкриття Українського культурного центру, концепцію та програму діяльності якого ми розробили. Український культурний центр сповідує пріоритет культури, освіти, духовності над усім існуванням людини, сприяє росту індивідуальної людської свідомості через свідомість національну.

Завдяки Українському культурному центру в Придністров'ї з'явилися можливості активної діяльності в набутті економічних, освітянських, культурних, духовних, наукових зв'язків з Україною та іншими державами, розширився інформаційний простір.

Утворення Українського культурного центру не є нівелюванням доктринальних відмінностей між людьми різних національностей, які проживають на придністровській землі, і не закритий для них. Головною метою Українського культурного центру є:

об'єднання всіх установ, громадських організацій та спрямування їх на відродження української мови, культури, освіти;

---

¹ Кононенко П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості. Збірник наукових праць. – Львів: Сполум, 2006.

утвердження в Придністров'ї загальнолюдських цінностей світової вартості та значення;

відродження українського народу та його консолідація в світову націю;

сприяння всебічному розвитку Придністров'я та визначення українського інтересу в ньому.

Український культурний центр всією своєю діяльністю сприятиме громадському миру та злагоді в Придністров'ї сьогодні і в майбутньому.

Проблема розвитку української національної школи Придністров'я у полікультурному освітньому просторі – одна з найактуальніших проблем, якій з перших кроків створення республіки приділяється величезна увага, над її рішенням працюють вчені Придністров'я, Росії, України. Відомо, що метою діяльності Міжнародної слов'янської академії освіти ім. Я.А. Коменського є цінності освіти та педагогічної науки у слов'янському світі, а саме: національно-культурне відродження національних культур засобами освіти, гуманізм, діалог культур.

Не випадково Міжнародна слов'янська академія освіти імені Я.А. Коменського була заснована у Придністров'ї, а одним із засновників її була саме українська громадська організація. Ми пишаємося вченими, педагогами, освітянами України, Росії, Болгарії, серед яких видатні особи сучасності: В.П. Борисенко та І.А. Зязюн, Е.В. Бондаревська та Н.І. Ничкало, І.Г. Філіпчук та О.В. Гукаленко, О.Я. Данилюк та П.П. Кононенко, на наукові та практичні розробки яких ми покладаємо серйозні надії у питанні розвитку національної школи у Придністров'ї, де багатогранність і гармонія слов'янських та інших народів благотворно впливають на співдружність, взаєморозуміння та діалог культур.

Українська школа в Придністров'ї в умовах сучасного стану придністровського суспільства надзвичайно важливим вважає завдання виховання молоді на засадах загальнолюдських цінностей, як Добро, Справедливість, Любов, Людність, Чесність, Порядність тощо. Ми розуміємо, що обмежуючись тільки вивченням предметів українською мовою, відтворювати українську культуру, виховувати любов до рідної мови, толерантне ставлення до людей різних національностей надзвичайно проблематично.

Українська національна школа має бути не тільки за формою та статусом українською. Вона має бути наповнена відповідним духом, українським національним змістом. Тут мають панувати атмосфера щирого спілкування, розуміння своєї належності до коріння, культури великого народу, розуміння великої відповідальності за майбутнє.

Цікавою, на наш погляд, є робота педагогічних колективів Рибницької української школи та Бендерської гімназії, які проводять виховну роботу серед учнів на основі етнопедagogіки, втілюють у життєдіяльність навчальних закладів народні традиції, звичаї, обряди. У цих навчальних закладах успішно використовуються концептуальні засади української школи-родини, які були розроблені групою науковців Інституту українознавства м. Києва. Доцільним бачимо повернення до української родинної етнопедagogіки, до відродження традиційного статусу української родини з її непорушними авторитетами, любов'ю до дітей і відданістю святому обов'язку їх виховання, повагою до батьків, педагогів, громадськості, що є надзвичайно важливою справою в складному процесі ефективного навчання та виховання в українських школах Придністров'я.

Українська школа Придністров'я розбудовується, відроджується на основі етнонаціональних цінностей, продовжує розвиток в освітніх ідеях вітчизняних і зарубіжних мислителів минулого і теперішнього на засадах толерантного ставлення до представників різних національностей.

Триває процес пошуку досягнень різних систем навчання і виховання, йде активне осмислення досвіду Придністров'я, Росії, України, інших країн і використання його в практичній діяльності.

Безумовно, що за дуже короткий час існування сьогодишнього Придністров'я важко очікувати вирішення всіх проблем, що постали перед українством. Гострим залишається питання кадрового голоду для роботи в українськомовних навчальних закладах. Кількість випускників кафедри української філології Придністровського державного університету ім. Т.Г. Шевченка жодною мірою не задовольняє потреби цих закладів. Більше того, ця кафедра випускає тільки фахівців української мови та літератури, а викладачів з інших предметів шкільної програми, які можуть викладати українською мовою, у Придністров'ї не готує ніхто.

В останні роки проблема загострилася ще і тому, що кількість учнів, бажаючих вивчати українську мову як другу державну, збільшилася в російськомовних школах. Ми неодноразово зверталися до керівництва Придністровського державного університету з пропозицією відкрити в межах нашого навчального закладу український інститут, але позитивного рішення так і не прийнято. Проаналізувавши інші можливості, ми прийшли до висновку – є інші варіанти. Не відмовляючись від ідеї українського інституту вже сьогодні можливо ввести поглиблене вивчення української мови на 4-му та 5-му курсах факультетів, де готують фахівців для викладання математики, хімії, фізики, історії тощо.

Не менш гострим залишається питання підручників, посібників, програм та художньої літератури в межах шкільної програми. Практично за всі 16 років забезпечення підручниками українських шкіл здійснюється тільки українськими громадськими організаціями Придністров'я.

Вже зауважувалося, що тисячі російськомовних школярів Придністров'я також потребують сучасних підручників з української мови та літератури.

Тому неможливо обійтися без допомоги нашої Батьківщини – України. І ця допомога в певних обсягах надходить. Проте оскільки українські підручники написані під стандарти та програми, що діють в Україні, є великі розбіжності з програмами, що діють у нас. Ми бачимо вирішення цього питання через організацію експериментальних майданчиків освітянських установ України в українських школах Придністров'я, в організації спеціальної лабораторії науково-освітянських установ України. Таким чином і науковці, і освітяни-практики України і Придністров'я не віртуально, а практично будуть втілювати в життя велику ідею відродження української культури й освіти в полікультурному просторі Придністров'я.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Абашина Наталія Серафимівна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України. **148**
- Андрухів Ігор Олексійович** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держава і права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ. **366**
- Баран Володимир Данилович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, провідний науковий співробітник відділу української етнології НДІУ. **50**
- Башкатов Юрій Юрійович** – молодший науковий співробітник відділу археології давніх слов'ян Інституту археології НАН України. **196**
- Бевз Тетяна Анатоліївна** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ. **275**
- Бевзюк Євген Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Закарпатського державного університету. **315**
- Боднар Валентина Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, директор української гімназії № 3 ім. І.П.Котляревського (м. Бендери, Придністров'я). **499**
- Боднар Володимир Лукич** – голова Республіканської громадської організації «Укрпросвіта» імені Т.Г.Шевченка, заступник голови комітету з питань освіти, науки, культури материнства та дитинства Верховної Ради Придністров'я. **499**
- Бойчук Василь Миколайович** – кандидат філологічних наук, завідувач кафедри української та іноземної мов Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ. **366**
- Борисенко Валентина Кирилівна** – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу національної культури НДІУ. **295**
- Вакуленко Ліана Василівна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. **169**

Гай-Нижник Павло Павлович – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.	285
Гарбар Галина Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївського філіалу Київського національного університету культури і мистецтв.	382
Гопкало Оксана Вікторівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.	188
Горбаненко Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.	177
Готун Ігор Анатолійович – керівник Північної постійнодіючої археологічної експедиції Інституту археології НАН України.	204
Залізник Леонід Львович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України.	223
Карпенко Світлана Дмитрівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу координації вітчизняних та зарубіжних центрів українознавства НДІУ.	354
Квітницький Максим Валерійович – молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України.	204
Ковальчук Надія Віталіївна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.	473
Козак Денис Никодимович – доктор історичних наук, професор, заступник директора, завідувач відділом археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.	70
Кононенко Петро Петрович – доктор філологічних наук, професор, академік Української академії наук, Академії наук Вищої школи України, Української Вільної Академії наук у США, Міжнародної Слов'янської академії, Української академії політичних наук, Президент Міжнародної асоціації "Україна і світове українство", директор НДІУ.	6
Конча Сергій Вікторович – науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.	256
Крисаченко Валентин Семенович – доктор філософських наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу геополітики та геостратегії НДІУ.	404
Лебідь Юрій Федорович – асистент кафедри практики та історії англійської мови Білоцерківського державного аграрного університету.	496
Лебедєва Ольга Владиславівна – молодший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ.	45

Ліхтер Юлія Абрамівна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Комітету із культурної спадщини м. Москви.	188
Магомедов Борис Вікторович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу слов'янської археології Інституту археології НАН України.	126
Мостяєв Олександр Іванович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.	249
Недюха Микола Петрович – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософсько-психологічних проблем українознавства НДІУ.	413
Панасюк Леонід Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д. Грінченка.	343
Пачкова Світлана Петрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу слов'янської археології Інституту археології НАН України.	91
Петраускас Андрій Валдасович – кандидат історичних наук, керівник Стайківського загону Північної постійнодіючої археологічної експедиції Інституту археології НАН України.	204
Петраускас Олег Валдасович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.	114
Петровський Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка, докторант Львівського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентіві України.	374
Печеранський Ігор Петрович – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.	393
Радевич-Винницький Ярослав Костянтинович – кандидат філологічних наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, старший науковий співробітник НДІУ.	324
Рудич Тетяна Олександрівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України.	133
Саранча Галина Василівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.	481
Сацький Павло Вікторович – кандидат історичних наук, асистент кафедри політичної історії Київського національного економічного університету.	441

Скиба Андрій Володимирович – молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.	156
Солдатенко Валерій Федорович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, провідний науковий співробітник відділу історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ.	450
Терпиловський Ростислав Всеволодович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.	107
Федоренко Олександр Анатолійович – науковий співробітник відділу геополітики та геостратегії НДІУ.	428
Федотова Оксана Олегівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української літератури НДІУ.	335
Фігурний Юрій Степанович – кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ.	12
Шостак Маргарита Василівна – аспірантка відділу української етнології НДІУ.	270
Ярошинський Олег Богданович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар НДІУ.	12
Ягченко Володимир Феодосійович – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу української етнології НДІУ.	242